

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο
Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

**ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΚΑΙ
ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ
ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ ΤΟΥ «ΑΛΛΟΥ».
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΩΝ
ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΣΟΦΙΑ ΚΑΡΟΥΝΗ

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Επιβλέπουσα: Δρ. Μάρλεν Μούλιου

Μέλος: Δρ. Γεώργιος Πάλλης

Μέλος: Δρ. Παρασκευάς Κονόρτας

ΑΘΗΝΑ, 2023

Το έργο συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση», στο πλαίσιο της Πράξης «Ενίσχυση του ανθρώπινου ερευνητικού δυναμικού μέσω της υλοποίησης διδακτορικής έρευνας – 2^{ος} Κύκλος» (MIS-5000432), που υλοποιεί το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ).

Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού,
Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Αφιερωμένη

Στην οικογένειά μου

Η αγάπη και η υπομονή σας ήταν βάλαμο σε όλο αυτό το ταξίδι. Σας ευχαριστώ για τη στήριξη, την ενθάρρυνση και κάθε άλλη μορφή βοήθειας που μου προσφέρατε.

Σας αγαπώ πολύ!

Στη μνήμη του πατέρα μου

Τα λόγια σου έχουν μείνει χαραγμένα στο μυαλό και στην καρδιά μου. Πάντα θα παλεύω για την εκπλήρωση των ονείρων μου.

Στα «χαμόγελα» της Αρχαίας Κορίνθου

ΕΥΧΑΡΙΣΤΗΡΙΑ

Ξεκινώντας αυτό το ταξίδι που διήρκησε συνολικά μια τετραετία, είχα την τύχη και την ευκαιρία να γνωρίσω ανθρώπους που θα βοηθούσαν τόσο στη διενέργεια της παρούσας έρευνας όσο και στη συνολική εξέλιξή μου ως μουσειολόγο και ως άνθρωπο. Θα ήθελα, λοιπόν, σε αυτό το σημείο να ευχαριστήσω τον καθένα και την καθεμία ξεχωριστά ως ένα ελάχιστο δείγμα ευγνωμοσύνης για όσα μου προσέφεραν απλόχερα.

Πρωτίστως, θα ήθελα να πω ένα μεγάλο «ευχαριστώ» στην επιβλέπουσα καθηγήτριά μου, Δρ. Μάρλεν Μούλιου, για τις γνώσεις και τις συμβουλές που μου έχει δώσει όλα αυτά τα χρόνια της γνωριμίας και συνεργασίας μας. Πάνω απ' όλα, όμως, θα ήθελα να την ευχαριστήσω που μου έδειξε τον δρόμο της Μουσειολογίας διότι χωρίς εκείνη ίσως να μην είχα βρει το μονοπάτι που έμελλε να ακολουθήσω και να αγαπήσω τόσο πολύ. Θα ήθελα, επίσης, να την ευχαριστήσω για την καλοσύνη, την υποστήριξη και την υπομονή της σε όλες τις δύσκολες στιγμές που εμφανίστηκαν κατά τη διάρκεια αυτού του ταξιδιού.

Θα ήθελα, επίσης, να ευχαριστήσω τον συνεπιβλέποντα καθηγητή, Δρ. Γεώργιο Πάλλη, για τις γνώσεις που μου παρείχε καθώς και για την αμέριστη βοήθεια που μου προσέφερε σε κάθε στιγμή αβεβαιότητας. Πιστεύω πως ένα μόνο «ευχαριστώ» είναι λίγο για να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου.

Θερμά ευχαριστήρια θα ήθελα να απευθύνω και προς τον δεύτερο συνεπιβλέποντα, τον Δρ. Παρασκευά Κονόρτα, η συμβολή του οποίου ήταν σημαντική στη μελέτη και κατανόηση της οθωμανικής περιόδου από μεριάς μου.

Ειδικές ευχαριστίες θα ήθελα να απευθύνω στον κ. Γιάννη Κίζη (καθηγητής αρχιτεκτονικής, ιδιοκτήτης του αρχιτεκτονικού γραφείου Κίζη), στην κ. Ειρήνη Κακουλίδου (δημοσιογράφος, δημιουργός και διαχειρίστρια της ομάδας “Save the ottoman monuments of Greece”), στην κ. Κλεοπάτρα Εξάρχου (προϊσταμένη του τμήματος πολιτισμού του Δήμου Ιωαννιτών), στην κ. Παρή Καλαμαρά (διευθύντρια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Εύβοιας), για τη συμμετοχή τους στην παρούσα έρευνα ως πληροφορητές, που είχε ως αποτέλεσμα τη συλλογή στοιχείων που βοήθησαν

σημαντικά την παρούσα διατριβή. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω την κ. Δήμητρα Φραγκούλη (Κοινωνική Ανθρωπολόγος, Μ.Ν.Ε.Π.), την κ. Νίκη Δάφνη (Φιλολόγος-Μουσειοπαιδαγωγός, επιμελήτρια του Λουτρού των Αέρηδων) και την κ. Ξένια Πολίτου (επιμελήτρια Λαογραφικής Συλλογής στο Μουσείο Μπενάκη) για την παροχή αρχειακού υλικού, που βοήθησε σημαντικά στη διερεύνηση βασικών ζητημάτων της έρευνας. Η καλοσύνη όλων τους, η προθυμία τους να συμμετάσχουν και τα ενθαρρυντικά τους λόγια ήταν πραγματικά, συγκινητικά.

Εξχωριστά θα ήθελα να ευχαριστήσω την κ. Τέτη Χατζηνικολάου (πρόεδρος του ελληνικού τμήματος του ICOM, πρώην προϊσταμένη τμήματος στη Διεύθυνση Νεότερης Πολιτιστικής Κληρονομιάς) για το χρόνο που διέθεσε και τη βοήθεια που μου προσέφερε σε ένα δύσκολο κομμάτι της διατριβής. Η συμβολή της ήταν καθοριστική στην υπερπήδηση εμποδίων και η ευγνωμοσύνη μου προς το πρόσωπό της είναι τεράστια.

Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω την κ. Μπέττυ Χοριανοπούλου (υπάλληλος του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου) για την πρόσβαση και παροχή φωτογραφικού υλικού από το αρχείο του φορέα.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κ. Φώτη Ραπακούση (συλλέκτης, δημιουργός του Μουσείου του Αλή Πασά και Επαναστατικής Περιόδου) για τη συμμετοχή του στην έρευνα ως πληροφορητή και στα μαθήματα ζωής που μου χάρισε ακόμα και εν αγνοία του. Νιώθω τιμή και χαρά να γνωρίζω ανθρώπους που ονειρεύονται και ξεπερνούν όλες τις δυσκολίες με σκοπό να πραγματοποιήσουν τα όνειρά τους. Άνθρωποι σαν τον κ. Ραπακούση μας δίνουν κουράγιο να συνεχίζουμε σε δρόμους με εμπόδια.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες θα ήθελα να απευθύνω προς το Αρχιτεκτονικό Γραφείο Κίζη, την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων, το Μουσείο Νεότερου Ελληνικού Πολιτισμού, το Μουσείο Μπενάκη, και ιδιαιτέρως, προς το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο για την πρόσβαση σε αρχειακό υλικό.

Πίνακας περιεχομένων

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	8
ABSTRACT	9
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	10-18
1. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	
1.1. Εισαγωγή.....	19-29
1.2. Η Αθήνα στους οθωμανικούς χρόνους.....	30-39
1.2.1. Ο πληθυσμός της οθωμανικής Αθήνας.....	31-35
1.2.2. Το διοικητικό καθεστώς και οι διοικητικοί παράγοντες.....	35-37
1.2.3. Το τέλος της οθωμανικής διακυβέρνησης στην Αθήνα.....	37-39
1.3. Τα Ιωάννινα στους οθωμανικούς χρόνους.....	40-54
1.3.1. Ο πληθυσμός των οθωμανικών Ιωαννίνων.....	43-48
1.3.2. Το διοικητικό καθεστώς και οι διοικητικοί παράγοντες.....	48-51
1.3.3. Το τέλος της οθωμανικής διακυβέρνησης στα Ιωάννινα....	51-54
1.4. Σύνοψη και συμπεράσματα.....	54-55
2. ΤΑ ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	
2.1. Εισαγωγή.....	57-63
2.2. Οθωμανικά μνημεία στην Ελλάδα.....	63-75
2.2.1. Τέμενος.....	65-66
2.2.2. Μεντρεσές	66-67
2.2.3. Τάφοι (türbe).....	67
2.2.4. Πτωχοκομεία (imaret).....	67-68
2.2.5. Τεκές (tekke).....	68
2.2.6. Μπεζεστένι (Bedesten).....	68-69
2.2.7. Λουτρά (Hammam).....	69-70
2.2.8. Κατοικίες.....	70-71
2.2.9. Ξενώνες (χάνια, караβάν σαραγία).....	71-72
2.2.10. Κάστρα (hissar) και πύργοι (kule).....	72
2.2.11. Κρήνες (çesme, sebil).....	72-73
2.2.12. Διοικητήρια.....	73
2.2.13. Πύργοι ρολογιού (saat kule).....	73-74
2.2.14. Στρατώνες (kışla).....	74

2.2.15.	Γέφυρες.....	74
2.2.16.	Υδραγωγεία.....	74
2.3.	Τα οθωμανικά μνημεία της Αθήνας.....	75-95
2.3.1.	Σωζόμενα οθωμανικά μνημεία της Αθήνας.....	77-87
2.3.1.1.	Λουτρό των Αέρηδων.....	77-79
2.3.1.2.	Φετχιγιέ Τζαμί/Σταροπάζαρου.....	79-81
2.3.1.3.	Τζαμί του Τζισδαράκη/Κάτω Παζαριού.....	81-83
2.3.1.4.	Μεντρεσές Μεχμέτ Φαχρί.....	83-84
2.3.1.5.	Αρχοντικά και οικίες.....	84-86
2.3.2.	Μη σωζόμενα οθωμανικά μνημεία της Αθήνας.....	87-95
2.3.2.1.	Λουτρό Ουλά Μπέη.....	87
2.3.2.2.	Λουτρό του Ροδακιού.....	87-88
2.3.2.3.	Βρύσες της Αθήνας.....	88-89
2.3.2.4.	Ισμαϊντί Τζαμί/Παρθενώνα.....	89-93
2.3.2.5.	Γενί Τζαμί/Μπέινας/Ροδακιού.....	93
2.3.2.6.	Σοφτά Τζαμί.....	93
2.3.2.7.	Τζαμί της Κολώνας.....	93-94
2.3.2.8.	Τζαμί βορείως του Ωδείου Ηρώδου του Αττικού.....	94
2.3.2.9.	Κιουτσούκ Τζαμί.....	94
2.3.2.10.	Τεκέδες.....	94-95
2.3.2.11.	Οικίες.....	95
2.4.	Τα οθωμανικά μνημεία των Ιωαννίνων.....	96-125
2.4.1.	Σωζόμενα οθωμανικά μνημεία των Ιωαννίνων.....	98
2.4.1.1.	Το Κάστρο των Ιωαννίνων.....	98-100
2.4.1.2.	Το Τζαμί του Ασλάν Πασά.....	100-103
2.4.1.3.	Μεντρεσές Ασλάν Πασά.....	103-105
2.4.1.4.	Φετχιγιέ Τζαμί.....	105-106
2.4.1.5.	Ο δυτικός προμαχώνας του Ιτς Καλέ.....	107-108
2.4.1.6.	Τζαμί του Βελή Πασά.....	108-109
2.4.1.7.	Μεντρεσές του Βελή Πασά.....	109-110
2.4.1.8.	Τζαμί του Καλού Τσεσμέ.....	110-111
2.4.1.9.	Οθωμανικά Μαγειρεία.....	111-112
2.4.1.10.	Το Σουφαρί Σεράι.....	112
2.4.1.11.	Οικία Μίσιου.....	112-113
2.4.1.12.	Οικία του Χουσεΐν Μπέη/Δεσπότη.....	113-114
2.4.1.13.	Προμαχώνας Λιθαρίτσια.....	114-115
2.4.1.14.	Παλιό Δημαρχείο.....	115
2.4.1.15.	Οθωμανική Βιβλιοθήκη.....	115
2.4.1.16.	Οθωμανικό Λουτρό.....	115-116

2.4.2. Μη σωζόμενα οθωμανικά μνημεία των Ιωαννίνων.....	116
2.4.2.1. Σουλτάν Βαγιαζήτ Τζαμί.....	116-117
2.4.2.2. Ισλιάμ Τζαμί.....	117
2.4.2.3. Μουσταφά Εφέντη/ Ναμάζ Γκιάχ Τζαμί.....	117-118
2.4.2.4. Τέμενος του Μεχμέτ Κεχαγιά.....	118
2.4.2.5. Τέμενος του Αλή Πασά.....	118
2.4.2.6. Σιέμ σιέ Ντίν Τζαμί.....	118-119
2.4.2.7. Εμίρ/Εμιρλέρ Τζαμί.....	119-120
2.4.2.8. Ντεντέ Ουρούτς Τζαμί.....	120
2.4.2.9. Οσμάν Τσιαούς Τζαμί.....	120-121
2.4.2.10. Ισούφ / Γιουσούφ Αγά Τζαμί.....	121-122
2.4.2.11. Ζεβαϊτιγιέ / Αλή Αγά Τζαμί.....	122
2.4.2.12. Κούμπλου / Καμάρες Τζαμί.....	122-123
2.4.2.13. Ομέρ Μπέη / Χαμιδιέ Τζαμί.....	123
2.4.2.14. Ιμπραήμ Πασά/Ιμπροχώρ Τζαμί.....	123-124
2.4.2.15. Μεχμέτ Αγά / Λελυπαρά Τζαμί.....	124
2.4.2.16. Χάνια των Ιωαννίνων.....	124-125
2.5. Σύνοψη και συμπεράσματα.....	125-128

3. Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

3.1. Εισαγωγή.....	130-134
3.2. Η εθνική ιδεολογία και η πολιτιστική κληρονομιά στην Ελλάδα.....	134-151
3.2.1. Η κυρίαρχη εθνική ιδεολογία στην Ελλάδα – ο «Εαυτός».....	136-142
3.2.2. Η οθωμανική κληρονομιά – ο «Άλλος».....	142-151
3.2.2.1. Η προσέγγιση του «Άλλου».....	142-146
3.2.2.2. Η οθωμανική κληρονομιά ως ο «Άλλος» στην Ελλάδα.....	146-151
3.3. Η ελληνική νομοθεσία και η προστασία των μνημείων.....	141-156
3.4. Η προστασία και διαχείριση της οθωμανικής κληρονομιάς στην Ελλάδα - Νομικό πλαίσιο και πρακτική.....	156-167
3.5. Οι διεθνείς συμβάσεις και η προστασία των μνημείων.....	167-172
3.6. Η Συνθήκη της Λωζάννης και η οθωμανική κληρονομιά.....	172-177
3.7. Σύνοψη και Συμπεράσματα.....	177-179

4. ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΣΕ ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

4.1.	Εισαγωγή.....	181
4.2.	Η επαναχρησιμοποίηση ιστορικών κτηρίων ως μουσεία.....	181-185
4.3.	Η επαναχρησιμοποίηση των οθωμανικών κτηρίων της Ελλάδας ως μουσεία.....	185-189
4.4.	Μελέτες περίπτωσης: Οθωμανικά μνημεία-μουσεία της Αθήνας και των Ιωαννίνων.....	189-190
4.4.1.	Τα μνημεία – μουσεία της Αθήνας.....	190-207
4.4.1.1.	Τζαμί Τζισδαράκη, Μ.Ν.Ε.Π.....	190-194
4.4.1.2.	Λουτρό των Αέρηδων, Μ.Ν.Ε.Π.....	194-199
4.4.1.3.	Αρχοντικό Μπενιζέλων.....	199-204
4.4.1.4.	Φετχιγιέ Τζαμί.....	204-207
4.4.2.	Τα μνημεία – μουσεία των Ιωαννίνων.....	207-223
4.4.2.1.	Τζαμί του Ασλάν Πασά.....	207-212
4.4.2.2.	Φετχιγιέ Τζαμί.....	212-213
4.4.2.3.	Μουσείο Αργυροτεχνίας.....	214-216
4.4.2.4.	Μουσείο Αλή Πασά και Επαναστατικής Περιόδου.....	217-223
4.5.	Σύνοψη και συμπεράσματα.....	223-227
5. ΕΡΕΥΝΑ ΚΟΙΝΟΥ ΓΙΑ ΤΑ ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ-ΜΟΥΣΕΙΑ		
5.1.	Εισαγωγή.....	230-235
5.2.	Η «φωνή» του κοινού. Ο ανεπίσημος δημόσιος λόγος.....	235-308
5.2.1.	Δημογραφικά στοιχεία.....	235-242
5.2.2.	Η επαφή του κοινού με τα οθωμανικά μνημεία-μουσεία.....	242-252
5.2.3.	Η διαχείριση των οθωμανικών μνημείων – Η γνώμη του κοινού.....	252-276
5.2.4.	Τα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις για την οθωμανική κληρονομιά.....	276-291
5.2.5.	Η «φωνή» των επαγγελματιών. Ο επίσημος δημόσιος λόγος.....	291-308
5.3.	Συγκριτική μελέτη ερευνών κοινού για την οθωμανική κληρονομιά.....	308-312
5.4.	Σύνοψη και συμπεράσματα.....	312-318
6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....		319-330
7. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....		331-358
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....		359-426

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η διδακτορική διατριβή με τίτλο «Μουσειακές πρακτικές και διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς του «Άλλου». Η περίπτωση των οθωμανικών μνημείων της Ελλάδας» πραγματεύεται το ζήτημα της πολιτισμικής ετερότητας και της διαχείρισης και ερμηνείας των μνημείων στην Ελλάδα, έχοντας ως άξονα τα υλικά κατάλοιπα του «Άλλου», του πολιτισμικά διαφορετικού. Στην προκειμένη περίπτωση, ως «Άλλος» νοείται ο οθωμανικός πολιτισμός και η παρακαταθήκη, τα υλικά κατάλοιπα των οθωμανικών χρόνων στον ελλαδικό χώρο, δηλαδή τα μνημεία, που έχουν μετατραπεί σε μουσεία, σε χώρους περιοδικών εκθέσεων, σε αποθήκες αρχαιολογικού υλικού, κ.λπ.

Το βασικό ερώτημα της διατριβής είναι: Πώς μελετάται και σε τι συμπεράσματα μας οδηγεί η μελέτη της μετατροπής των οθωμανικών μνημείων σε μουσεία αναφορικά με τον τρόπο που η Ελλάδα προσλαμβάνει την οθωμανική περίοδο, τους Οθωμανούς και γενικά, την πολιτισμική ετερότητα; Τί διαπιστώσεις μπορούν να μας δώσουν οι μουσειακές πρακτικές, η διαχείριση και η αξιοποίηση των πολιτιστικών καταλοίπων του «Άλλου» για τον τρόπο που αντιμετωπίζουμε και αντιλαμβανόμαστε τον ίδιο καθώς και το διαφιλονικούμενο παρελθόν μιας χώρας;

Σε μια περίοδο επαναπροσδιορισμών, η έννοια της ταυτότητας επανέρχεται έντονα στο προσκήνιο και επομένως, η μελέτη της ετερότητας που αποτελεί αναγκαία, συστατική και ταυτόχρονα προβληματική συνιστώσα της ταυτότητας, κρίνεται επιτακτική. Η παρούσα διατριβή ασχολείται με αυτό το δύσκολο πρόβλημα, της σχέσης δηλαδή του «Εαυτού» με τον «Άλλο», σε μια εποχή «κοινωνικής στροφής». Στο πλαίσιο αυτό, η έρευνα επιχειρεί να συμβάλλει στην υπό εξέλιξη συζήτηση για την ταυτότητα των οθωμανικών μνημείων, να καταγράψει και να προβάλλει μια πιο αισιόδοξη (όχι ουτοπική) και παράλληλα ευμετάβλητη αντιμετώπιση του οθωμανικού παρελθόντος στον ελλαδικό χώρο καθώς και την μερική αποδυνάμωση παλαιών θεωρήσεων με έντονη εθνικιστική χροιά. Η μουσειοποίηση των συγκεκριμένων κτισμάτων λειτούργησε ευεργετικά προς αυτή την κατεύθυνση. Πρόθεση και επιθυμία είναι να συνεχιστεί ο διάλογος που έχει ξεκινήσει για το διαφιλονικούμενο παρελθόν και να επιτευχθεί μελλοντικά μια διαφορετική κοινωνική θεώρηση σε σχέση με τα κυρίαρχα πρότυπα καθώς και με τη σημασία της ετερότητας.

ABSTRACT

The Ph.D. thesis entitled "Museum Practices and Management of the Cultural Heritage of the "Other". The case of the Ottoman monuments in Greece" looks at cultural diversity and the management and interpretation of the monuments of the "Other" in Greece. In this case, the "Other" is understood as Ottoman culture and its legacy, the material remains of the Ottoman period in Greece, i.e., the monuments, which have been transformed into museums, temporary exhibition spaces, archaeological material repositories, etc.

The main research question of this dissertation is: How is the study of the conversion of Ottoman monuments into museums studied and what conclusions does it lead us to regarding the way Greece perceives the Ottoman period, the Ottomans and, in general, cultural otherness? What insights can museum practices, the management and utilization of the cultural remains of the "Other" give us about the way we deal with and perceive ourselves as well as the contested past of a country?

In a period of redefinitions, the concept of identity is coming back to the forefront and therefore, the study of otherness, which is a necessary, constitutive and at the same time problematic component of identity, is considered imperative. This thesis addresses this difficult problem, that is, the relationship between the "Self" and the "Other" in an era of "social turn". In this context and with a view to museological theory and practice, the research attempts to contribute to the ongoing debate on the identity of Ottoman monuments, to record and promote a more optimistic (not utopian) and at the same time volatile approach to the Ottoman past in Greece as well as the partial weakening of old views with strong nationalist connotations. The museumization of the specific buildings contributed beneficially to this direction. The intention and desire are to continue the dialogue that has been initiated on the contested past and to achieve in the future a different social perspective in relation to the dominant norms as well as the meaning of otherness.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα μελέτη με τίτλο *Μουσειακές πρακτικές και διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς του «Άλλου»*. Η περίπτωση των οθωμανικών μνημείων της Ελλάδας πραγματεύεται το ζήτημα της πολιτισμικής ετερότητας και της διαχείρισης και ερμηνείας των μνημείων του «Άλλου» στην Ελλάδα. Στην προκειμένη περίπτωση, τον ρόλο του «Άλλου» διαδραματίζει ο οθωμανικός πολιτισμός και η κληρονομιά των οθωμανικών χρόνων στον ελλαδικό χώρο, ιδωμένη υπό το πρίσμα των οθωμανικών κτισμάτων που έχουν μετατραπεί σε μουσεία, σε χώρους περιοδικών εκθέσεων, κλπ. Πρόκειται για το προϊόν μακρόχρονης έρευνας σε βιβλιοθήκες, αρχεία, μουσεία, τόπους και χώρους της Αθήνας και των Ιωαννίνων. Με βάση την έρευνα στην υπάρχουσα βιβλιογραφία διαπιστώθηκε κενό αναφορικά με το συγκεκριμένο ερευνητικό θέμα και αυτός ήταν ο λόγος επιλογής του¹.

Το βασικό ερώτημα και τα υποερωτήματα της διατριβής είναι: Πώς μελετάται και σε τι συμπεράσματα μας οδηγεί η μελέτη της μετατροπής των οθωμανικών μνημείων σε μουσεία αναφορικά με τον τρόπο που η Ελλάδα προσλαμβάνει την οθωμανική περίοδο, τους Οθωμανούς και γενικά, την πολιτισμική ετερότητα; Τί διαπιστώσεις μπορούν να μας δώσουν οι μουσειακές πρακτικές, η διαχείριση και η αξιοποίηση των πολιτιστικών καταλοίπων του «Άλλου» για τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε και αντιμετωπίζουμε τον ίδιο καθώς και το «άλλο» παρελθόν μιας χώρας;

Τα οθωμανικά μνημεία αποτελούν τμήμα της «δύσκολης» κληρονομιάς. Η χρήση του όρου «δύσκολη κληρονομιά»² εδώ αναφέρεται σε ζητήματα της πολιτιστικής κληρονομιάς της Ελλάδας, που συνήθως η έρευνα δεν «άγγιζε» στο παρελθόν καθώς υπήρχαν αντικρουόμενες απόψεις, θεωρίες και πολλά αναπάντητα ερωτήματα ενώ σήμερα παρατηρείται μια αλλαγή σε αυτή την πρακτική και η συνεχής ανάπτυξη διαλόγου για τέτοιου είδους ζητήματα, στοιχείο που παρατηρείται και στο γνωστικό

---

¹ Η επιλογή του ερευνητικού θέματος έγινε το 2017. Έως τότε υπήρχε κενό στη βιβλιογραφία ενώ το 2023 εκδόθηκε το σύγγραμμα *Οθωμανικά μνημεία στην Ελλάδα. Κληρονομίες υπό διαπραγμάτευση* σε επιμέλεια του Ηλία Κολοβού, Γιώργου Πάλλη και Παναγιώτη Κ. Πούλου από τις εκδόσεις Καπόν, το οποίο συμβάλλει καθοριστικά στην υπό εξέλιξη συζήτηση για την ταυτότητα των οθωμανικών μνημείων.

² Ο όρος «δύσκολη κληρονομιά» χρησιμοποιήθηκε αρχικά από την Sharon Macdonald (*Difficult Heritage: Negotiating the Nazi past in Nuremberg and beyond*, 2009) στη μελέτη της για τον τρόπο με τον οποίο η πόλη της Νυρεμβέργης διαπραγματεύτηκε την αρχιτεκτονική των Ναζί. Η Macdonald χρησιμοποιεί τον όρο ως ιστορικό και εθνογραφικό φαινόμενο για να περιγράψει ένα παρελθόν που αναγνωρίζεται ως σημαίνον στο παρόν, αλλά διαφιλονικούμενο και δύσκολα αποδεκτό.

πεδίο της μουσειολογίας. Το γεγονός αυτό διαπιστώνεται στη βιβλιογραφία³ και στα αποτελέσματα έρευνας που έχει προηγηθεί στο πλαίσιο της μεταπτυχιακής εργασίας εξειδίκευσης με τίτλο *Ο Οθωμανικός κόσμος στο ελληνικό μουσείο* (2014) και αφορούσε στην ερμηνεία του οθωμανικού πολιτισμού σε μουσεία της Ελλάδας. Σύμφωνα με την προαναφερθείσα έρευνα κοινού, που πραγματοποιήθηκε σε επιλεγμένα μουσεία της πρωτεύουσας (Μουσείο Ισλαμικής Τέχνης, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Μουσείο Μπενάκη, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο), το οθωμανικό παρελθόν για τον ελλαδικό χώρο γίνεται αντιληπτό πολλές φορές ως ένα «σκοτεινό» σημείο της ιστορίας του και στους Οθωμανούς⁴ προσδίδονται αρνητικοί χαρακτηρισμοί που παραπέμπουν στα συνήθη στερεότυπα περί «Κακού Τούρκου». Τα δεδομένα προέρχονται από τις συνεντεύξεις με τους επισκέπτες και από την εξέταση των συλλογών/εκθέσεων των αναφερθέντων μουσείων. Από την άλλη, ο «Εαυτός» εξάιρεται, συνοδευόμενος από στερεοτυπικές αντιλήψεις. Βάσει των παραπάνω, επιλέχθηκε για τον οθωμανικό πολιτισμό ο χαρακτηρισμός «Άλλος» στον τίτλο της παρούσας διατριβής, ώστε να καταδειχθεί η οπτική της νεοελληνικής κοινωνίας για τον οθωμανικό πολιτισμό ως πολιτισμικά έτερου και να τονιστεί η συζήτηση περί πολιτισμικής ετερότητας στο μουσειολογικό πεδίο.

---

³ Ενδεικτικά, Macdonald Sh., 2009. *Difficult Heritage: Negotiating the Nazi past in Nuremberg and beyond*, Routledge, London & New York. Solomon, E., Apostolidou, E., 2018. "Introduction". In: *Museums, Education and "Difficult" Heritage/ Μουσεία, εκπαίδευση και «δύσκολη κληρονομιά»*, MuseumEdu 6, Museum Education and Research Laboratory, University of Thessaly, October 2018. Witcomb, A., 2015. "Thinking about Others through Museums and Heritage". In: Waterton, E., Watson, S., (eds.), *The Palgrave Handbook of Contemporary Heritage Research*, Palgrave MacMillan, pp. 130-143. Gratziou, O., 2008. "Venetian monuments in Crete: a controversial heritage". In: Damaskos, D., Plantzos, D. (eds.), *A Singular Antiquity. Archaeology and Hellenic Identity in twentieth-century Greece*, Mouseio Benaki, 3rd Supplement, Athens

⁴ Οι λέξεις *Οθωμανός* και *οθωμανικός*, με τη σημασία που τις χρησιμοποιούμε σήμερα, είναι σχετικά καινούριες στην Ελλάδα. Στους δύο προηγούμενους αιώνες, Οθωμανός στα ελληνικά σημαίνει μουσουλμάνος. Στο συλλογικό υποσυνείδητο, Οθωμανός, μουσουλμάνος και Τούρκος παραμένουν συνώνυμα (Αναστασιάδου, 2023, 30). Ωστόσο, στα τελευταία τριάντα χρόνια, η λέξη Οθωμανός έχει διαφοροποιηθεί ως προς τις άλλες δύο, γεγονός που σχετίζεται πιθανότατα με την ένταξη των Ελλήνων ειδικών στα δίκτυα των δυτικο-Ευρωπαίων και Αμερικανών οθωμανολόγων (Αναστασιάδου, 2023, 38). Στη νεοελληνική κοινωνία εγκαθίσταται σταδιακά η ιδέα ότι οι λέξεις «Οθωμανός/οθωμανικός» παραπέμπουν σε μια πολιτισμική περιοχή (cultural area) όπου διάφοροι πληθυσμοί συνυπήρξαν για αιώνες (Αναστασιάδου, 2023, 30). Με άλλα λόγια, η έννοια της λέξης Οθωμανός, σε ορισμένα πεδία, τοποθετείται πια πέρα από την τουρκικότητα και το Ισλάμ.

Η περαιτέρω ενασχόληση με το θέμα οδήγησε στην ανάδυση ερωτημάτων, όπως: Η διαχείριση των οθωμανικών μνημείων και η μετατροπή τους σε μουσειακούς χώρους, ποια νέα στοιχεία μπορεί να μας δώσει για τον τρόπο που αντιμετωπίζουμε το οθωμανικό παρελθόν στην Ελλάδα; Παρατηρούνται διαφορές στον τρόπο διαχείρισής τους από τον 19ο αιώνα και την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους έως σήμερα; Ποιοι οι λόγοι της διαφορετικής αντιμετώπισης; Ποια μνημεία έχουν αξιοποιηθεί και ποια όχι; Ποιος είναι ο λόγος που επιλέχθηκαν τα συγκεκριμένα μνημεία; Τι συμπεράσματα μπορούμε να διεξάγουμε από την αλλαγή του «χαρακτήρα» αυτών των κτηρίων και την υιοθέτηση ενός άλλου; Είναι επιθυμητή και επιτυγχάνεται η ένταξή τους στην εκάστοτε τοπική κοινωνία; Ποια είναι η γνώμη των πολιτών για την αξιοποίηση και το ρόλο αυτών των μνημείων σε τοπικό και εθνικό επίπεδο;

Για την επεξεργασία του θέματος ακολουθήθηκε η βιβλιογραφική έρευνα σε διάφορα γνωστικά πεδία, όπως είναι το πεδίο της αρχαιολογίας, της μουσειολογίας, της ιστορίας, της αρχιτεκτονικής, της κοινωνικής ανθρωπολογίας και της στατιστικής. Παράλληλα, μελετήθηκε το νομοθετικό πλαίσιο σχετικά με τη διαχείριση των οθωμανικών μνημείων ανά περιόδους σε μια προσπάθεια αναζήτησης του επίσημου θεσμικού λόγου. Ακολούθησε η αναζήτηση και καταγραφή των οθωμανικών μνημείων - σωζόμενων και μη σωζόμενων- καθώς και όσων έχουν μετατραπεί σε μουσεία σε επιλεγμένες πόλεις (Αθήνα, Ιωάννινα) και η αναζήτηση και μελέτη αρχειακού υλικού για τα εξεταζόμενα μνημεία. Επιπλέον, πραγματοποιήθηκαν επαναλαμβανόμενες επισκέψεις στις μελέτες περίπτωσης, όπου με την παρατήρηση και την τήρηση ημερολογίου, καταγράφηκαν τα εξής στοιχεία: α) τρέχουσα μορφολογική κατάσταση των κτηρίων, β) ωράριο λειτουργίας, γ) εκθεσιακές πρακτικές, δ) εκδηλώσεις – δράσεις, ε) επισκεψιμότητα, στ) σύνδεση με την τοπική κοινωνία. Τέλος, πραγματοποιήθηκε η διεξαγωγή διαδικτυακής έρευνας κοινού (ποσοτική έρευνα) και συνεντεύξεων με ειδικούς⁵ από τον χώρο του πολιτισμού που έχουν άμεση σχέση με την οθωμανική πολιτιστική κληρονομιά και τη διαχείρισή της

---

⁵ Πρόκειται για τον κ. Γιάννη Κίζη (καθηγητής αρχιτεκτονικής, ιδιοκτήτης του αρχιτεκτονικού γραφείου Κίζη), την κ. Ειρήνη Κακουλίδου (δημοσιογράφος, δημιουργός και διαχειρίστρια της ομάδας “Save the ottoman monuments of Greece”), την κ. Κλεοπάτρα Εξάρχου (προϊσταμένη του τμήματος πολιτισμού του Δήμου Ιωαννιτών), την κ. Παρή Καλαμαρά (διευθύντρια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Εύβοιας), την κ. Τέτη Χατζηνικολάου (πρόεδρος του ελληνικού τμήματος του ICOM, πρώην προϊσταμένη τμήματος στη Διεύθυνση Νεότερης Πολιτιστικής Κληρονομιάς) και τον κ. Φώτη Ραπακούση (συλλέκτης, δημιουργός του Μουσείου του Αλή Πασά και Επαναστατικής Περιόδου).

(ποιοτική έρευνα) και μπορούν να μοιραστούν σκέψεις, γνώσεις και εμπειρίες αναφορικά με την εν λόγω κληρονομιά, συμπληρώνοντας και «φωτίζοντας» πλευρές του ζητήματος που η βιβλιογραφία δε δύναται να καλύψει. Η μεθοδολογία αναλύεται διεξοδικά στα επόμενα κεφάλαια.

Ως μελέτες περίπτωσης εξετάστηκαν οθωμανικά μνημεία-μουσεία της Αθήνας (ιστορικό κέντρο) και των Ιωαννίνων. Η επιλογή των δύο περιοχών έγινε με γνώμονα το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που παρουσιάζουν αναφορικά με το οθωμανικό παρελθόν τους, την αναφορά τους σε αυτό στη σύγχρονη εποχή και ορισμένων γνωρισμάτων, που σχετίζονται με τη διαχείριση των οθωμανικών κτηρίων, που βρίσκονται στην επικράτειά τους. Τα μνημεία-μουσεία που μελετήθηκαν είναι τα παρακάτω: Τζαμί Τζισδαράκη (Αθήνα), Φετχιγιέ Τζαμί (Αθήνα), Αρχοντικό Μπενιζέλων (Αθήνα), Λουτρό των Αέρηδων (Αθήνα), Τζαμί του Ασλάν Πασά (Ιωάννινα), Φετχιγιέ Τζαμί (Ιωάννινα), Μουσείο Αλή Πασά και Επαναστατικής Περιόδου (Ιωάννινα), Μουσείο Αργυροτεχνίας (Ιωάννινα), Τζαμί και Μεντρεσές Βελή Πασά (Ιωάννινα). Πρόκειται για μνημεία κυρίως θρησκευτικού και μετέπειτα κοσμικού χαρακτήρα, που σήμερα έχουν λάβει μουσειακή χρήση. Η χρονολογία μετατροπής τους σε μουσεία διαφέρει από περίπτωση σε περίπτωση αφού ορισμένα από αυτά έχουν γίνει μουσειακοί χώροι πρόσφατα, π.χ. Αρχοντικό Μπενιζέλων, και άλλα μετρούν δεκαετίες, π.χ. Τζαμί του Ασλάν Πασά. Διαφορές εντοπίζονται και στις μουσειακές πρακτικές που παρατηρούνται σε αυτά, με αποτέλεσμα να διαχωρίζονται σε μνημεία-μουσεία με εξωστρέφεια – Μουσείο Αλή Πασά και Επαναστατικής Περιόδου, Φετχιγιέ Τζαμί (Ιωάννινα), Λουτρό των Αέρηδων, Μουσείο Αργυροτεχνίας – και σε εκείνα με εσωστρέφεια – Τζαμί Ασλάν Πασά, Αρχοντικό Μπενιζέλων, Φετχιγιέ Τζαμί (Αθήνα). Ανάμεσα σε αυτά, το Τζαμί και ο Μεντρεσές του Βελή Πασά, των οποίων η λειτουργία είχε ανασταλεί το χρονικό διάστημα διενέργειας της έρευνας, αλλά συμπεριλήφθηκε στην παρούσα μελέτη λόγω της προγενέστερης μουσειακής χρήσης του.

Κατά τη διάρκεια της έρευνας παρουσιάστηκαν αρκετές επιστημονικές και πρακτικές δυσκολίες. Αναφορικά με τη βιβλιογραφία, παρατηρήθηκε άνιση κατανομή των μελετών για τα οθωμανικά μνημεία των δύο επιλεγμένων πόλεων. Όπως σημειώνεται και στο Β' κεφάλαιο με τίτλο «Τα οθωμανικά μνημεία της Αθήνας και των Ιωαννίνων», οι πληροφορίες που παρέχονται και σχετίζονται κυρίως με γενικά στοιχεία περί πολεοδομίας και ένταξης των οθωμανικών μνημείων στην πόλη των

Ιωαννίνων, είναι περισσότερες απ' ό,τι στην περίπτωση της Αθήνας. Η αιτία αυτής της – μη ηθελημένης – άνισης μεταχείρισης των δύο περιοχών έγκειται στην έλλειψη αντίστοιχου υλικού για την Αθήνα, καθώς παρατηρήθηκε πως οι μελέτες για την οθωμανική περίοδο και την αρχιτεκτονική των Ιωαννίνων είναι περισσότερες και πιο λεπτομερείς. Επιπροσθέτως, στη βιβλιογραφία παρατηρούνται παραδείγματα αντίφασης στις πληροφορίες που παρατίθενται για τα οθωμανικά μνημεία. Αυτή η αντίφαση εντοπίστηκε κατά την αναζήτηση στοιχείων για μνημεία που δε σώζονται. Τέτοιο παράδειγμα είναι και η περίπτωση των τεκέδων της Αθήνας. Ειδικότερα, ο τεκές του Καρά-μπαμπά ή των Μπεκτασήδων αναφέρεται σε κάποιες πηγές⁶ ότι ήταν εγκατεστημένος στο Ωρολόγιο του Κυρρήστου ενώ σε άλλες⁷ ότι ήταν χτισμένος κοντά στην είσοδο της Ακρόπολης. Άλλο παρόμοιο παράδειγμα είναι η χρονολόγηση του τεμένους Ναμάζ Γκιάχ, η οποία τοποθετείται στο 1484, αλλά και στο 1584⁸. Επομένως, ήταν ζωτικής σημασίας να γίνει εκτενής βιβλιογραφική έρευνα σε νέες και παλαιότερες εκδόσεις προς εξακρίβωση και διεξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Στο πλαίσιο των μη σωζόμενων μνημείων ήταν και η δυσκολία στην εύρεση αρχειακού υλικού που να «φωτίζει» την έρευνα με περαιτέρω στοιχεία.

Η πρόσβαση στο αρχειακό υλικό σωζόμενων και μη σωζόμενων οθωμανικών μνημείων ήταν ακόμα μια δυσκολία που έπρεπε να αντιμετωπιστεί. Πιο συγκεκριμένα, με σκοπό την περαιτέρω εξέταση της διαχείρισης των οθωμανικών μνημείων από το κράτος, τη μελέτη της μετάβασής τους από μνημεία σε μουσεία και την εξέταση των μουσειακών πρακτικών τους, αναζητήθηκε σχετικό αρχειακό υλικό από τους φορείς διαχείρισής τους. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως είναι η περίπτωση του Μουσείου Αργυροτεχνίας, του Αρχοντικού Μπενιζέλων, του Λουτρού των Αέρηδων, υπήρξε παραπομπή από τους αρμόδιους φορείς σε σχετικά συγγράμματα και έγκριση για την πρόσβαση στο εν λόγω υλικό. Ωστόσο, σημειώθηκαν και οι αντίστοιχες αρνητικές απαντήσεις⁹ με το επιχείρημα πως δεν υπάρχει αρχειακό υλικό που να αφορά στα συγκεκριμένα μνημεία. Το γεγονός της έλλειψης ή της

---

⁶ Μαλιέζος, Θ. Γ., 1960. *Μνημεία της Τουρκοκρατίας Αθηνών*, Εκδ. Χαραλ. Σπανού, Αθήνα

⁷ Τραυλός, Ν., Ι., 1960. *Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών*, Αθήνα

⁸ Ο Π. Αραβαντινός θεωρεί πως το τέμενος χτίστηκε το 1484, άποψη που την υποστηρίζει και ο Δ. Σαλαμάγκας, ενώ ο Λ. Βρανούσης προτείνει τη χρονολογία 1584 (Κουλίδας, 2000-2001, 366).

⁹ Δεν αναφέρονται ονομαστικά οι φορείς που έδωσαν αρνητική απάντηση διότι σκοπός είναι η διαπίστωση των γεγονότων και όχι η κατηγορία των φορέων.

ενδεχόμενης μη οργάνωσης του αρχειακού υλικού για τα οθωμανικά μνημεία, πέρα από τη δυσχέρεια που προκαλεί στο ερευνητικό κομμάτι, αποτελεί μόνη της μια απάντηση για την αντιμετώπιση αυτών των μνημείων ως μνημεία του «Άλλου». Για τα μνημεία που εντάσσονται στο εθνικό αφήγημα, η ύπαρξη και πρόσβαση στο αρχειακό υλικό είναι σαφώς πιο βατή. Επομένως, η διαφοροποίηση και μη αφομοίωση των οθωμανικών μνημείων είναι ορατή σε διάφορα και διαφορετικά πεδία.

Επόμενη δυσκολία ήταν η πρόσβαση σε ορισμένα μνημεία-μουσεία. Πιο συγκεκριμένα, η πρόσβαση ήταν απαγορευτική στο Τζαμί Τζισδαράκη διότι γίνονταν εργασίες για τη φιλοξενία της νέας μόνιμης έκθεσης και στη συνέχεια, στο Φετχιγιέ Τζαμί (Αθήνα) αφού ανά τακτά χρονικά διαστήματα αναστελλόταν η λειτουργία του χωρίς προηγούμενη ενημέρωση του κοινού. Επιπλέον, το μειωμένο ωράριο λειτουργίας του Αρχοντικού Μπενιζέλων δεν ήταν λειτουργικό. Αναφορικά με τα μνημεία-μουσεία των Ιωαννίνων, υπήρχαν διάφορα προβλήματα προσβασιμότητας λόγω μειωμένου ωραρίου αλλά οι δυσκολίες δεν ήταν ανυπέρβλητες. Ωστόσο, η μη συνεχής λειτουργία των μνημείων ίσως δημιουργεί γενικότερα ζητήματα με την επισκεψιμότητά τους από το ευρύ κοινό.

Οι επόμενες δυσκολίες που παρουσιάστηκαν αφορούν στα μέτρα που λήφθηκαν για την αντιμετώπιση της πανδημίας που επέφερε ο ιός Covid-19. Το βασικό μέτρο πρόληψης ήταν η απαγόρευση κυκλοφορίας με άμεσο αποτέλεσμα τη δυσκολία στη μετάβαση στα Ιωάννινα, την υπολειτουργία των βιβλιοθηκών και γενικά των φορέων, το αρχείο των οποίων είχε προγραμματιστεί να μελετηθεί, τον επανασχεδιασμό της έρευνας κοινού τρεις φορές ώστε να ανταποκρίνεται στα νέα δεδομένα και να είναι επιτυχές το αποτέλεσμα. Να σημειωθεί σε αυτό το σημείο ότι ο αρχικός σχεδιασμός ήταν να διεξαχθεί επιτόπια έρευνα. Ωστόσο, πραγματοποιήθηκε μικρής διάρκειας έρευνα κοινού – τηλεφωνικά και διαδικτυακά – για να διαπιστωθεί αν κατά τη διάρκεια της πανδημίας, ο κόσμος θα συμμετείχε σε μια έρευνα κοινού που θα διεξαγόταν για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας στους δρόμους της Αθήνας. Συνολικά, συγκεντρώθηκαν 43 απαντήσεις εκ των οποίων οι 31 ήταν αρνητικές και ο βασικός λόγος ήταν ο φόβος για τον Covid-19. Το αμέσως επόμενο βήμα, ήταν να σχεδιαστεί εκ νέου η έρευνα και να διεξαχθεί διαδικτυακά, όπως αναλύεται στο πέμπτο κεφάλαιο.

Η παρούσα διατριβή διαρθρώνεται σε έξι κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο («Ιστορικό Πλαίσιο») επιχειρείται η ιστορική επισκόπηση της οθωμανικής περιόδου, δίνοντας έμφαση στις δύο επιλεγμένες περιοχές προς εξέταση, την Αθήνα και τα Ιωάννινα. Αναζητώντας πληροφορίες στη διαθέσιμη βιβλιογραφία, σκοπός είναι η κατανόηση του πολιτικού, οικονομικού, κοινωνικού και πολιτιστικού πλαισίου εντός του οποίου δημιουργήθηκαν τα μνημεία που μελετώνται.

Στο δεύτερο κεφάλαιο («Τα Οθωμανικά Μνημεία της Αθήνας και των Ιωαννίνων») γίνεται η επισκόπηση της οθωμανικής κληρονομιάς υπό το πρίσμα της ιστορίας της τέχνης, της αρχιτεκτονικής και της αρχαιολογίας, εξετάζοντας ως μελέτες περίπτωσης τα οθωμανικά μνημεία των δύο επιλεγμένων περιοχών. Σε αυτό το σημείο, μελετώνται τόσο τα μνημεία που διασώζονται όσο και εκείνα που καταστράφηκαν με το πέρασμα των ετών. Σκοπός του κεφαλαίου είναι να καταστεί σαφές το ύφος και τα βασικά χαρακτηριστικά αυτής της τέχνης με επίκεντρο την αρχιτεκτονική και να σκιαγραφηθεί το υλικό αποτύπωμά της στο χρόνο. Λόγω του σημαντικού πλούτου πληροφοριών που παρέχουν τα έργα των περιηγητών – γραπτά και ζωγραφικά – έχει επιλεγθεί η αναζήτηση και συμπερίληψη του λόγου τους για την καλύτερη κατανόηση του θέματος και της συμπλήρωσης βιβλιογραφικών κενών, ειδικά στις περιπτώσεις των απολεσθέντων μνημείων.

Το τρίτο κεφάλαιο («Η Προστασία των Οθωμανικών Μνημείων στην Ελλάδα») πραγματεύεται το ζήτημα της προστασίας των συγκεκριμένων μνημείων στην Ελλάδα. Σκοπός είναι η εξέταση της κρατικής και διεθνούς μέριμνας για την προστασία και διαχείριση της εν λόγω κληρονομιάς από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους έως σήμερα. Σε αυτό το πλαίσιο θα επιχειρηθεί η ανάλυση της εθνικής ιδεολογίας που επικράτησε στο ελληνικό κράτος ύστερα από την Ελληνική Επανάσταση του 1821, η εξέταση των εννοιών έθνος – εθνική ταυτότητα – «Άλλος» - στερεότυπα – ρατσισμός – κληρονομιά – πολιτιστική διαχείριση μέσω της βιβλιογραφικής ανασκόπησης. Επίσης, θα εξεταστούν οι νομοθετικές ρυθμίσεις – διεθνούς και εθνικού επιπέδου – που αφορούν στην προστασία της οθωμανικής κληρονομιάς και των πρακτικών που ακολούθησαν.

Στο επόμενο κεφάλαιο («Μουσειακές Πρακτικές σε Οθωμανικά Μνημεία. Η Περίπτωση της Αθήνας και των Ιωαννίνων») εξετάζονται οι μουσειακές πρακτικές που εφαρμόστηκαν και εξακολουθούν να εφαρμόζονται σε οθωμανικά μνημεία του

ελλαδικού χώρου, με γνώμονα τη μουσειολογική θεωρία. Σκοπός είναι να διαπιστωθεί η σημασία της μετατροπής αυτών των μνημείων σε μουσεία αναφορικά με την ερμηνεία του οθωμανικού πολιτισμού στο ελληνικό πολιτιστικό γίγνεσθαι. Τα βασικά ερωτήματα που καλείται να απαντήσει αυτό το κεφάλαιο είναι: Μπορεί η μετατροπή ενός μνημείου της «δύσκολης κληρονομιάς» σε μουσείο να λειτουργήσει υποστηρικτικά προς τη μείωση ή και εξάλειψη των στερεοτυπικών αντιλήψεων που συνοδεύουν το ίδιο το μνημείο; Ποια είναι τα στοιχεία που θα οδηγήσουν προς αυτή την κατεύθυνση;

Το πέμπτο κεφάλαιο («Έρευνα Κοινού για τα Οθωμανικά Μνημεία-Μουσεία») εστιάζει στην έρευνα κοινού ως διαδικασία που βοηθά στην ιχνηλάτηση στερεοτύπων, προκαταλήψεων και ανωτερότητας του «Εαυτού» έναντι του «Άλλου» στην ελληνική κοινωνία, ιδωμένα υπό το πρίσμα των μουσείων ως ιδεολογικών μηχανισμών διαμόρφωσης και διάχυσης κυρίαρχων αντιλήψεων για την εθνική ταυτότητα και το παρελθόν. Τα δεδομένα της παρούσας έρευνας κοινού (162 συμπληρωμένα ερωτηματολόγια) θα εξεταστούν συγκριτικά με τα αποτελέσματα της έρευνας κοινού που είχε διενεργηθεί το 2013 σε μουσεία της Αθήνας ώστε να διεξαχθούν συμπεράσματα για την ερμηνεία του οθωμανικού στοιχείου με γνώμονα τη χρονική απόσταση μεταξύ των δύο ερευνών καθώς και τη διαφορετική προσέγγιση του οθωμανικού πολιτισμού.

Η επιλογή των κεφαλαίων έχει γίνει με τέτοιο τρόπο ώστε οι πληροφορίες να διαδέχονται η μια την άλλη και να μελετηθεί η συγκεκριμένη θεματική από πολλές πλευρές, αφού πρόκειται για ένα ζήτημα με πολλές και διαφορετικές προεκτάσεις. Πρόκειται για μια βασική συνιστώσα της παρούσας έρευνας καθώς συνδυάζει διαφορετικές ερευνητικές μεθόδους για να εξετάσει τη «δύσκολη κληρονομιά».

Η παρούσα διατριβή συνεισφέρει στον εν εξελίξει διάλογο για την ταυτότητα των οθωμανικών μνημείων και στην επέκταση της υπάρχουσας γνώσης για τον «Άλλο» υπό το πρίσμα της μουσειολογίας. Για πρώτη φορά επιχειρείται να ακουστεί η «φωνή» των πολιτών σε συνδυασμό με τις σκέψεις, απόψεις και εμπειρίες των ειδικών αναφορικά με τη διαχείριση και ερμηνεία της εν λόγω κληρονομιάς στον ελλαδικό χώρο. Έχοντας στο επίκεντρο της έρευνας κοινού τη μουσειοποίηση και τις μουσειακές πρακτικές που εφαρμόζονται στα συγκεκριμένα κτίσματα, συμπεραίνεται ότι η μουσειακή χρήση έχει βοηθήσει στην καλύτερη κατανόηση και προσέγγιση του

οθωμανικού πολιτισμού από τους πολίτες και συνάμα στην αποτελεσματικότερη προστασία των οθωμανικών μνημείων από τον κρατικό μηχανισμό. Επιπλέον, τα αποτελέσματα της έρευνας κοινού καταδεικνύουν τη μερική συμπερίληψη αυτών των μνημείων στην κληρονομιά του ελλαδικού χώρου. Ωστόσο, η συμπερίληψη δεν υποδηλώνει την αποδοχή τους. Η αποδοχή της οθωμανικής κληρονομιάς στο ελληνικό πολιτιστικό γίνεσθαι θα σήμαινε και τη συμφιλίωση με τη μνήμη, στοιχείο που επιχειρεί να προάγει η παρούσα διατριβή. Η συμφιλίωση αυτή, όμως, είναι δύσκολο να επιτευχθεί εξαιτίας του ασταθούς πολιτικού τοπίου ανάμεσα στις δύο χώρες, που επαναφέρει το «τραύμα» της μνήμης και την υπενθύμιση για άρνηση και απώθηση της εν λόγω κληρονομιάς στο προσκήνιο. Πρόθεση και επιθυμία είναι να συνεχιστεί ο διάλογος που έχει ξεκινήσει για το διαφιλονικούμενο παρελθόν, να γίνει ευρέως αντιληπτό ότι κάθε εθνική ιστορία είναι μια κοινή ιστορία, ώστε να επιτευχθεί η αποδοχή του παρελθόντος και η συμφιλίωση με τη μνήμη.

1. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Το παρόν κεφάλαιο επιχειρεί να σκιαγραφήσει την οθωμανική περίοδο μέσω της βιβλιογραφικής επισκόπησης, δίνοντας έμφαση στις δύο επιλεγμένες περιοχές προς εξέταση, την Αθήνα και τα Ιωάννινα. Σκοπός του κεφαλαίου είναι η κατανόηση του πολιτικού, οικονομικού, κοινωνικού και πολιτιστικού πλαισίου, εντός του οποίου δημιουργήθηκαν τα μνημεία που μελετώνται. Τα σημαντικότερα συγγράμματα που βοήθησαν στη σύνταξη του κεφαλαίου είναι τα εξής: Suraiya Faroqhi (2009), *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και ο κόσμος γύρω της*, Daniel Goffman (2007), *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και η Πρώιμη Νεότερη Ευρώπη*, Donald Quataert (2006), *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι τελευταίοι αιώνες, 1700-1922*, Μπρούσκαρη, Ε. (2008), *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Κατσιαρδή-Hering, Ο., Σειρηνίδου, Β., (επιμ.) (2017), *Νεοελληνική Ιστορία και Οθωμανικές Σπουδές. Μια απόπειρα χαρτογράφησης*, Κοκολάκης, Μ., (2003), *Το Ύστερο Γιαννιώτικο Πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*.

Στην εισαγωγή του κεφαλαίου γίνεται μια σύντομη παρουσίαση της ιστορίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και των βασικών δομών της, παρακολουθώντας παράλληλα τις αναθεωρητικές προσεγγίσεις της οθωμανικής ιστορίας. Η παρακολούθηση των αναθεωρητικών προσεγγίσεων βοηθά στην παρατήρηση και επαναπροσέγγιση των στερεοτύπων που υπάρχουν για την Οθωμανική Αυτοκρατορία, στοιχείο που επεκτείνεται και στην εξέταση της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς εκείνων των χρόνων. Ακολουθεί η σύντομη επισκόπηση των οθωμανικών χρόνων στις δύο αναφερθείσες περιοχές και συγκεκριμένα, στη σύσταση της κοινωνίας, στο γεωγραφικό εύρος, στη διοίκηση και τέλος, στην παύση της οθωμανικής διακυβέρνησής τους.

1.1. Εισαγωγή

Οι οθωμανικοί χρόνοι έχουν αποτελέσει αντικείμενο έρευνας για πολλούς μελετητές, κυρίως ιστορικούς, γεγονός που διακρίνεται και στην ύπαρξη μεγάλου αριθμού

συγγραμμάτων, αρθρογραφίας, συνεδρίων, που κάνουν λόγο για αυτή την περίοδο και για τα συμφραζόμενά της¹⁰.

Όπως αναφέρεται στο σύγγραμμα της S. Faroqhi με τίτλο *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και ο κόσμος γύρω της*¹¹ τα τελευταία χρόνια παρατηρείται η απομάκρυνση της οθωμανολογικής ιστοριογραφίας από τα ερμηνευτικά σχήματα που κυριάρχησαν μεταπολεμικά στην έρευνα για την εν λόγω αυτοκρατορία (Faroqhi, 2009, 17). Πρόκειται για μια αναθεώρηση των ευρωκεντρικών και οριενταλιστικών προσεγγίσεων που συνεχίζουν να αναπαράγονται στα έργα για το ευρύ κοινό, τα οποία περιγράφουν: «μια αμετάβλητη αυτοκρατορία, απελπιστικά διεφθαρμένη και οπισθοδρομική, εν αναμονή της σωτηρίας ή ενός φιλεύσπλαχου τέλους» (Faroqhi, 2009, 19, Quataert, 2006, xi). Η αναθεωρητική αυτή τάση ξεκίνησε στα μέσα περίπου της δεκαετίας του '80, ενώ από το 2000 και ύστερα, νέες ερμηνευτικές προτάσεις άρχισαν να ενσωματώνονται σε έργα και εγχειρίδια στον πανεπιστημιακό χώρο, συμβάλλοντας στη δημιουργία μιας νέας εικόνας για την Οθωμανική Αυτοκρατορία (Faroqhi, 2009, 17). Ορισμένα από τα ζητήματα που εξετάζονται εκ νέου είναι η πολιτική ιδεολογία, η νομιμοποίηση της κρατικής εξουσίας, οι σχέσεις μουσουλμάνων και αλλόθρησκων, η σύνδεση του κέντρου και των επαρχιών, οι σχέσεις της αυτοκρατορίας με τα ευρωπαϊκά κράτη, οι θεσμικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί, κ.ο.κ. (Faroqhi, 2009, 17).

Οι παράγοντες που οδήγησαν στην εν λόγω αναθεώρηση είναι τρεις σημαντικές εξελίξεις στο πεδίο των οθωμανικών σπουδών (Faroqhi, 2009, 18): α) η συστηματική αξιοποίηση πηγών που είχαν αγνοηθεί πρωτίτερα, β) η διεύρυνση της έρευνας σε νέα θεματικά πεδία, ιδίως ως προς ζητήματα κοινωνικής ιστορίας, γ) η υιοθέτηση μιας συγκριτικής οπτικής, η οποία τείνει να αντιμετωπίζει τη συγκρότηση της αυτοκρατορίας και τους διαδοχικούς μετασχηματισμούς του οθωμανικού κράτους και

---

¹⁰ Ενδεικτικά, αναφέρονται οι εξής: Halil Inalcik (1995), *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή, 1300-1600*, Suraiya Faroqhi (2009), *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και ο κόσμος γύρω της*, Daniel Goffman (2007), *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και η Πρώιμη Νεότερη Ευρώπη*, Donald Quataert (2006), *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι τελευταίοι αιώνες, 1700-1922*, Gibb H.A.R., Bowen H. (1957), *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East*

¹¹ Το βιβλίο της S. Faroqhi παρουσιάζει σε συνθετική μορφή τα πορίσματα πρόσφατων ερευνών και είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα έργου που ενσωματώνει τις τρεις όψεις – α) ακμή και παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, β) η Οθωμανική Αυτοκρατορία και η Ευρώπη, γ) η Οθωμανική Αυτοκρατορία και η Τουρκική Δημοκρατία – της πρόσφατης αναθεωρητικής προσπάθειας. Η Faroqhi αντιδρά στη στερεότυπη εικόνα για τον ευρωπαϊκό και τον οθωμανικό κόσμο που καθιέρωσε η παλαιότερη ιστοριογραφία και το γεγονός αυτό αποτελεί βασικό κριτήριο επιλογής του συγκεκριμένου συγγράμματος για τη σύνταξη του παρόντος κεφαλαίου.

της κοινωνίας στο πλαίσιο των γενικότερων εξελίξεων στην Ευρασία κατά τους νεότερους χρόνους. Όπως σημειώνει η Faroqhi (2009, 19): «Η Οθωμανική Αυτοκρατορία μπορεί να ανήκει στο παρελθόν, αλλά η ιστορία της είναι ζήτημα του παρόντος».

Προτού εξεταστεί ο οθωμανικός πολιτισμός ως «Άλλος», θα γίνει μια σύντομη ιστορική επισκόπηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συνδυαστικά με τις αναθεωρητικές προσεγγίσεις, με έμφαση στο πολιτικό και διοικητικό πλαίσιο εντός του οποίου οι άνθρωποι ζούσαν, δημιουργούσαν και συνδιαλέγονταν. Πρόκειται για μια προσπάθεια κατανόησης των απαρχών, της εδραίωσης της εν λόγω Αυτοκρατορίας στη Μεσόγειο και της εμφάνισής της στα ευρωπαϊκά εδάφη υπό το πρίσμα της πρόσφατης αναθεωρητικής προσπάθειας, που αποτελεί και αυτή αντικείμενο μελέτης από τους ιστορικούς και είναι ιδιαίτερα σημαντική για την παρούσα έρευνα διότι υπογραμμίζει την εν εξελίξει συζήτηση για τον οθωμανικό πολιτισμό. Επιπλέον, στο κείμενο που ακολουθεί, αποσαφηνίζονται όροι και έννοιες που θα συναντηθούν σε μεταγενέστερα κεφάλαια.

Σύμφωνα με την καθιερωμένη προσέγγιση της οθωμανικής ιστορίας¹², η αρχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τοποθετείται στα τέλη του 13^{ου} και στις αρχές του 14^{ου} αιώνα και εντοπίζεται γεωγραφικά στα βορειοδυτικά της Μικράς Ασίας (Quataert, 2006, 24 και Goffman, 2007, 46), με πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη (Hourani, 1994, 285). Ως ακμή της αυτοκρατορίας θεωρείται η περίοδος από το 1300 έως τα τέλη του 16^{ου} αιώνα (Faroqhi, 2009, 19 και Rubešová, 2008, 138), με ορόσημο τη βασιλεία του Σουλεϊμάν Α΄ (1520-1566). Παρά τις εκσυγχρονιστικές μεταρρυθμιστικές προσπάθειες που συντελέστηκαν τον 19^ο αιώνα, το αποτέλεσμα ήταν η οριστική κατάλυσή της το 1922- 1923 (Faroqhi, 2009, 19). Η οριστική κατάλυσή της περιγράφεται σε ιστορικές μελέτες και ως «σχήμα παρακμής». Αυτή η ερμηνευτική προσέγγιση δεν περιγράφει απλώς τις τύχες του οθωμανικού κράτους στη διεθνή πολιτική σκηνή, από ασήμαντη ηγεμονία σε αυτοκρατορία με καθοριστικό ρόλο στα ευρωπαϊκά πράγματα και από εκεί σε υποχείριο των Μεγάλων Δυνάμεων (Faroqhi, 2009, 20). Πρόκειται για μια προσέγγιση με αξιώσεις συνολικής ερμηνείας, που εκτείνεται σε όλα τα πεδία (Faroqhi, 2009, 20). Το σχήμα της παρακμής άρχισε να δέχεται κριτική από τους οθωμανολόγους ιστορικούς περί τα μέσα της δεκαετίας

---

¹² Η περιοδολόγηση για την οθωμανική ιστορία, όπως σημειώνεται παραπάνω, γίνεται με βάση τις καθιερωμένες προσεγγίσεις καθώς παρατηρείται η ανεπάρκεια των μέχρι τώρα αναθεωρητικών προσπαθειών και η αδυναμία να υιοθετηθεί μια νέα περιοδολόγηση (Faroqhi, 2009, 23).

του '80. Αυτό οφειλόταν εν μέρει στην επιρροή της θεωρίας των κοσμοσυστημάτων. Η εν λόγω θεωρία έκανε δυνατή μια διαφορετική προσέγγιση: οι μετασχηματισμοί και οι κρίσεις που βίωσε η Οθωμανική Αυτοκρατορία δε χρειαζόταν πλέον να θεωρηθούν αποτέλεσμα της διαφθοράς των κυβερνώντων ή της εν γένει παρακμής της μουσουλμανικής Ανατολής· ήταν συνέπεια της ενσωμάτωσης του οθωμανικού χώρου στην ευρωπαϊκή κοσμο-οικονομία, που τον μετέτρεψε σε περιφέρεια της Ευρώπης (Faroqhi, 2009, 21). Ωστόσο, η επιρροή της διεθνούς ιστοριογραφίας για την κρατική συγκρότηση στους πρώιμους νεότερους χρόνους και τον χαρακτήρα των αυτοκρατοριών, έχει δώσει μια νέα δυναμική στην αναθεώρηση του σχήματος της παρακμής (Faroqhi, 2009, 21). Η αναδύομενη νέα ιστοριογραφία αποκαλύπτει ένα οθωμανικό κράτος που βρίσκεται σε διαδικασία συνεχούς μετασχηματισμού και που πέρασε από συνεχείς αλλαγές στην εσωτερική του πολιτική· μια διαρκής εξέλιξη, όπου η ίδια η αλλαγή γίνεται κατανοητή ως ο κανόνας (Quataert, 2003, 4).

Οι Καλά Προστατευμένοι Τόποι¹³, όπως συμβατικά ονομάστηκε, ήταν μια αυτοκρατορία που στηριζόταν σε παραδόσεις του κεντρο-ασιατικού παρελθόντος της. Παράλληλα, συμπεριλάμβανε στους κόλπους της την περσική και την αραβική κληρονομιά, συνδυάζοντας όλο αυτό το μείγμα των διαφορετικών κληρονομιών με τη βυζαντινή, σχηματίζοντας ένα μοναδικό σύστημα (Goffman, 2007, 48 και Yetişgin, 2007, 137).

Ιδρυτής της ήταν ο Οσμάν Γαζής, που εμφανίστηκε ως ηγεμόνας των ημινομαδικών Τουρκομάνων (Davies, Davis, 2007, 25, Ιναλτζίκ, 1995, 101). Ο Οσμάν και οι διάδοχοί του φρόντισαν να εκμεταλλευτούν τη θέση τους, την αδυναμία των Βυζαντινών και τη συνεχή ροή Τουρκομάνων από τα ανατολικά (Goffman, 2007, 87). Θεωρείται πως η ανάδυση των Οθωμανών οφείλεται: α) στις εισβολές τουρκικών νομάδων που κλόνισαν τη βυζαντινή κυριαρχία στη μικρασιατική χερσόνησο, β) στη μογγολική εισβολή που προκάλεσε μια χαοτική κατάσταση και οδήγησε στην αύξηση της πληθυσμιακής πίεσης στα σύνορα, γ) στις πραγματιστικές και ευέλικτες πολιτικές των Οθωμανών, που είχαν ως επακόλουθο την προσέλκυση υποστηρικτών ανεξαρτήτως θρησκείας και κοινωνικής θέσης, και τέλος, δ) στη γεωγραφική θέση που εξασφάλιζε τον έλεγχο για την πρόσβαση των νομάδων στα Βαλκάνια, προσελκύοντας με αυτόν τον τρόπο πρόσθετους υποστηρικτές (Quataert, 2006, 24).

---

¹³ Πρόκειται για την εναλλακτική ονομασία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Goffman, 2007, 247).

Το οθωμανικό κράτος ήταν οργανωμένο γύρω από την εξουσία του σουλτάνου¹⁴ ενώ ακολουθούσε ιεραρχικά ο μεγάλος βεζίρης¹⁵ («σαντρ-ι-αζάμ»), ο οποίος είχε απόλυτη εξουσία ύστερα από τον κυβερνήτη (Hourani, 1994, 296). Η διαδοχή στον θρόνο γινόταν από έναν από τους γιους του σουλτάνου, χωρίς αυτό να σημαίνει απαραίτητα την ανάληψη της εξουσίας από τον ευνοούμενο γιο. Στην περίπτωση των Οθωμανών, κανείς ευνοούμενος δεν υφίστατο νομικά, μέχρι να πραγματοποιηθεί η διαδοχή, που σημαίνει ότι όλοι οι γιοι προετοιμάζονταν για την ανάληψη της εξουσίας (Goffman, 2007, 90). Το γεγονός αυτό συνέβαλε ώστε η δυναστεία να βελτιώσει σε μεγάλο βαθμό τις πιθανότητές της να διατηρήσει μια μακρά γραμμή ικανών σουλτάνων (Goffman, 2007, 90).

Στο πλαίσιο της διοίκησης, ακολουθεί το αυτοκρατορικό συμβούλιο. Πρόκειται για το ανώτατο διοικητικό όργανο, που είχε συμβουλευτικό ρόλο προς τον σουλτάνο και ήταν αρμόδιο να εξετάζει αιτήματα των υπηκόων και ν' αποκαθιστά τα αδικήματα (Ιναλτζίκ, 1995, 160, 164).

Σημαντικός παράγοντας του οθωμανικού κράτους ήταν ο στρατός. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία διέθετε ένα ικανό ιππικό, αποτελούμενο από Τούρκους και κατοίκους της Ανατολίας και της βαλκανικής υπαίθρου ενώ παράλληλα, διακρινόταν για τη μεγάλη δύναμη πεζικού, που την αποτελούσαν οι γενίτσαροι (Hourani, 1994, 296-297).

Όσον αφορά στο γραφειοκρατικό μηχανισμό της Αυτοκρατορίας, εκεί εντοπίζεται ένα ισχυρό σύστημα (Αναστασόπουλος, Κολοβός, Σαρηγιάννης, 2008, 29). Για την απονομή της δικαιοσύνης υπεύθυνο ήταν το μονομελές δικαστήριο του καδή, που εφάρμοζε τον ιερό νόμο του Ισλάμ¹⁶ και το σουλτανικό δίκαιο (κανούν),

---

¹⁴ Ο Οθωμανός κυβερνήτης ήταν ο κληρονόμος μιας ειδικής ισλαμικής παράδοσης και μπορούσε να αξιώσει την άσκηση νόμιμης εξουσίας κατά την έννοια της ισλαμικής ορολογίας (Hourani, 1994, 302). Ο σουλτάνος δεν ήταν μόνο υπερασπιστής των συνόρων του Ισλάμ, αλλά και φύλακας των αγίων τόπων του (Μέκκα, Μεδίνα, Ιερουσαλήμ, Εβρώνα). Ως κυβερνήτης της Μέκκας και της Μεδίνας του απονεμόταν ο τίτλος του Υπηρέτη των Δύο Ιερών (Hourani, 1994, 304). Μάλιστα, η κατοχή των αγίων πόλεων έδωσε στους Οθωμανούς ένα είδος νομιμότητας καθώς και μια αξίωση στην προσοχή του κόσμου του Ισλάμ, που κανένα άλλο μουσουλμανικό κράτος δεν είχε (Hourani, 1994, 309).

¹⁵ Αν και η εξουσία είχε συγκεντρωθεί στο πρόσωπο του σουλτάνου, ο ρόλος της κοινής γνώμης ήταν πολύ σημαντικός καθώς ασκούσε μεγαλύτερη επίδραση στη διαμόρφωση της οθωμανικής πολιτικής (Ιναλτζίκ, 1995, 173).

¹⁶ Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία καθώς και στα υπόλοιπα ισλαμικά κράτη, κύριοι φύλακες του Ισλάμ ήταν οι ουλεμάδες. Υπήρχαν δύο κατηγορίες ουλεμάδων στην Αυτοκρατορία: α) οι *μουφτιήδες*, δηλαδή εκείνοι που ερμήνευαν τον ισλαμικό νόμο, και β) οι *καδήδες*, εκείνοι που εφάρμοζαν τον ισλαμικό και τους άλλους νόμους (Goffman, 2007, 142-143).

λαμβάνοντας υπόψιν και το εθιμικό δίκαιο της περιοχής, όπου είχε δικαιοδοσία (Goffman, 2007, 147). Δικαιοσύνη απονεμόταν και από τους κατά τόπους διοικητές και τα συμβούλιά τους ενώ περιορισμένη δικαστική ή διαιτητική εξουσία είχαν και οι αρχές των μη μουσουλμάνων (Αναστασόπουλος, Κολοβός, Σαρηγιάννης, 2008, 30).

Η κριτική στάση απέναντι στην παλαιότερη ιστοριογραφία και η συνειδητοποίηση των ιδεολογικών της συνιστωσών, η προσπάθεια κατανόησης του αυτοκρατορικού εγχειρήματος, το πέρασμα από την ιστορία του κράτους και των κρατικών ελίτ στην κοινωνική ιστορία, αλλά και η αύξηση των μελετών για τις αραβικές και βαλκανικές περιοχές της αυτοκρατορίας, έχουν οδηγήσει σε νέες προσεγγίσεις για τον χαρακτήρα της οθωμανικής πολιτείας (Faruqi, 2009, 30). Ένα από τα βασικά στερεότυπα που συνοδεύει την ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, είναι η πρόσληψή της ως αποκλειστικά ισλαμικής και ασιατικής¹⁷. Τούτη η μονοδιάστατη αντίληψη, που έχει τις ρίζες της στον λόγο περί «ευρωπαϊκότητας», περιθωριοποιεί αυτομάτως τις υπόλοιπες θρησκευτικές ομάδες που έδρασαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και μάλιστα, σε θέσεις υψηλές στην ιεραρχία. Ειδικότερα, στην οθωμανική κοινωνία παρατηρούνται τα μη φορολογούμενα κρατικά στελέχη (*ασκερί*), π.χ. κρατικοί αξιωματούχοι, ανώτεροι θρησκευτικοί λειτουργοί (*ουλεμάδες*), και οι φορολογούμενοι υπήκοοι ανεξαρτήτως θρησκείας (*ρεαγιά/ραγιάδες*), π.χ. αγρότες, τεχνίτες, κτηνοτρόφοι (Faruqi, 2009, 196 και Γκαρά, Τζεδόπουλος, 2015, 23). Εκτός της προηγούμενης διάκρισης, διάκριση γινόταν και μεταξύ του μουσουλμανικού και του μη μουσουλμανικού πληθυσμού (Αναστασόπουλος, Κολοβός, Σαρηγιάννης, 2008, 29). Η Οθωμανική Αυτοκρατορία αναγνώριζε τις θρησκευτικές κοινότητες ως *millet*¹⁸, ιδίως εκείνες που θεωρούνταν θρησκείες του βιβλίου («λαοί της Βίβλου») (Βερνίκος, Δασκαλοπούλου, 2002, 116). Τα *millet* είχαν δικό τους εσωτερικό οικογενειακό δίκαιο και τα ιερατεία τους είχαν δικαστικές, φορολογικές και πολιτικές εξουσίες ενώ διαχειρίζονταν και την περιουσία των

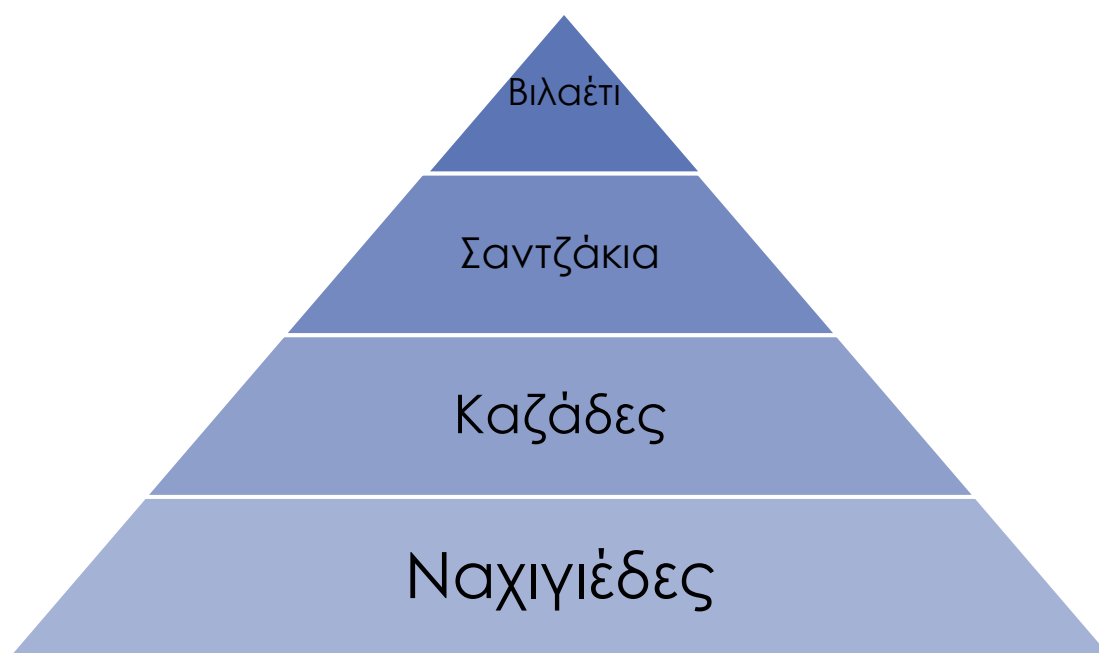
---

¹⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της θεώρησης αποτελεί το παρακάτω απόσπασμα: «[...] το οθωμανικό κράτος, που κατείχε τη νοτιοανατολική Ευρώπη για πεντακόσια χρόνια, στρατοπέδευσε στην ήπειρο χωρίς ποτέ να εγκλιματιστεί στο κοινωνικό ή πολιτικό σύστημά της. Πάντοτε παρέμεινε σε μεγάλο βαθμό ένας ξένος προς τον ευρωπαϊκό πολιτισμό, μια ισλαμική παρεϊσδυση στη Χριστιανισμένη και μέχρι σήμερα θέτει άλυτα προβλήματα παρουσίας στις γενικές ιστορίες της ηπείρου» (Anderson, 1986, 397).

¹⁸ Το *millet* ήταν ένα διοικητικό σύστημα που παρείχε ορισμένα προνόμια στις βασικές θρησκευτικές ομάδες. Στο πλαίσιο αυτού του συστήματος, όλες οι μειονότητες μπορούσαν να ασχοληθούν ελεύθερα με τις καθημερινές δραστηριότητές τους και τα οικονομικά, εκπαιδευτικά, πολιτισμικά, κοινωνικά και θρησκευτικά ζητήματά τους (Yetişgin, 2007, 145). Ο όρος χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στα τέλη του 17^{ου} αι. για να περιγράψει τους μη μουσουλμάνους υπηκόους ενώ στις αρχές της οθωμανικής διακυβέρνησης, συναντάται ο όρος *tâ'ife* (Konortas, 1999, 171).

θρησκευτικών τους ιδρυμάτων (Βερνίκος, Δασκαλοπούλου, 2002, 116). Οι μιλλέτ μπασί – αρχηγοί των millet – ήταν οι νόμιμοι θρησκευτικοί ηγέτες των κοινοτήτων, δηλαδή των Ελληνορθόδοξων, των Αρμενίων και των Εβραίων (Βερνίκος, Δασκαλοπούλου, 2002, 116). Ως εκ τούτου, παρατηρείται ότι οι οθωμανικές πόλεις ήταν πολυπολιτισμικές γειτονιές καθώς Αρμένιοι, Ελληνορθόδοξοι, Εβραίοι, ξένοι και μουσουλμάνοι Οθωμανοί έποικοι σχημάτιζαν μια πολύγλωσση, πολυεθνική και πολυθρησκευτική μητρόπολη (Goffman, 2007, 116 και Rubešoná, 2008, 139).

Ο τρόπος με τον οποίο διαμορφωνόταν μια έκταση/περιοχή κατά την οθωμανική περίοδο, γίνεται κατανοητός μέσα από τους όρους «εγιαλέτι», «βιλαέτι», «σαντζάκι» και «ναχιγιές», που κάνουν την εμφάνισή τους τακτικά σε όλες τις περιόδους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αν και φορτισμένοι με διαφορετικό κατά περίπτωση περιεχόμενο (Κοκολάκης, 2003α, 99).

Πίνακας 1. Η παραπάνω διάταξη της διαίρεσης της αυτοκρατορίας, προέρχεται από το άρθρο του Μ. Κοκολάκη, «Η τουρκική στατιστική της Ηπείρου στο Σαλναμέ του 1895».

Όπως αναφέρθηκε και πρωτίτερα, ως απόγειο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θεωρείται ο 16^{ος} αιώνας με τη διακυβέρνηση του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή ή Νομοθέτη (Kanuni) να τον επισφραγίζει (Αναστασόπουλος, Κολοβός, Σαρηγιάννης, 2008, 24). Τα βασικά χαρακτηριστικά αυτής της περιόδου είναι η εδαφική εξάπλωση και η ωρίμανση των θεσμών.

Η εδαφική επέκταση των Οθωμανών σταματά στα τέλη του 16^{ου} αι. ενώ ξεκινά ένα νέο κεφάλαιο στη διακυβέρνηση του οθωμανικού κράτους με τον μετασχηματισμό της «σουλτανοκεντρικής» δομής από συνασπισμούς παραγόντων του παλατιού και της κεντρικής διοίκησης. Μετασχηματισμοί παρατηρήθηκαν και στον στρατιωτικό τομέα καθώς και στο φορολογικό σύστημα (Αναστασόπουλος, Κολοβός, Σαρηγιάννης, 2008, 25 και Faroqhi, 2009, 93). Πρόκειται για μια περίοδο κατά την οποία αρχίζει να διαφαίνεται η κρίση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία εξαιτίας εσωτερικών ζητημάτων, π.χ. κρίση στο σώμα των γενιτσάρων, σταδιακός εκρηματισμός της οικονομίας, δημοσιο-οικονομικό έλλειμμα, κ.λπ., καθώς και της κρίσης τιμών στην Ευρώπη (*price revolution*), την κρίση εμπορίου κ.ο.κ. (Κατσιαρδή-Hering, 2014, 583).

Οι επόμενοι δύο αιώνες¹⁹ χαρακτηρίζονται από σποραδικές κατακτητικές ενέργειες και παράλληλη εδαφική συρρίκνωση (Αναστασόπουλος, Κολοβός, Σαρηγιάννης, 2008, 25). Όπως υπογραμμίζεται από διάφορους μελετητές της οθωμανικής ιστορίας, παρατηρείται μια παρακμή εξαιτίας της ανόδου διαφθοράς, της πτώσης της νομιμοφροσύνης και της αποτυχίας της ηγεσίας εκείνη την περίοδο (Goffman, 2007, 211, 346). Πιο συγκεκριμένα, κατά την εποχή Tulip²⁰ (τούρκικα: Lâle Devri) (1718-1730) καθώς και κατά τη διακυβέρνηση του Σελίμ Γ΄(1789-1807) και του Μαχμούτ Β΄(1808-1839) έγιναν αρκετές αλλαγές με στόχο τον εκσυγχρονισμό (Yetişgin, 2007, 155). Ωστόσο, τον 19^ο αιώνα δεν παρατηρείται βελτίωση και η Οθωμανική Αυτοκρατορία χάνει αρκετά εδάφη εξαιτίας των εξεγέρσεων²¹ και των επαναστάσεων των υπηκόων κατά του ηγεμόνα (Quataert, 2006, 97). Μεταξύ αυτών των εξεγέρσεων ήταν και εκείνη της Ελληνικής Επανάστασης.

Ο 19^{ος} αιώνας αποτελεί έναν αιώνα αλλαγών και αναδιοργάνωσης με το περίφημο Τανζιμάτ²² να τον σηματοδοτεί. Πρόκειται για μια περίοδο μεταρρυθμίσεων, κατά

---

¹⁹ Ο 17^{ος} αι. αποκαλείται ως «σουλτανάτο των γυναικών», λόγω της ισχυρής δύναμης της μητέρας του σουλτάνου, των αδερφών του, των θυγατέρων του και άλλων θηλυκών μελών του οίκου του, που ουσιαστικά κυβερνούσαν το παλάτι (Goffman, 2007, 230).

²⁰ Περισσότερες πληροφορίες για τη συγκεκριμένη περίοδο, εδώ:

<https://www.britannica.com/topic/Tulip-Period> (Τελευταία επίσκεψη: 22 Σεπτεμβρίου 2023)

²² Με τον όρο Τανζιμάτ (μεταρρυθμίσεις) περιγράφονται μια σειρά από κείμενα και διαδικασίες που στόχο είχαν να αναδιοργανώσουν τη διοίκηση και τα οικονομικά της αυτοκρατορίας καθώς και τις σχέσεις της με τους υπηκόους της, μουσουλμάνους ή μη. Τα κείμενα αυτά είναι το Αυτοκρατορικό Διάταγμα του Ροδόνα (Γκιουλχανέ Χατ-ι Σερίφ), το 1839, και το Διάταγμα της Εμπέδωσης των Μεταρρυθμίσεων (Ισλαχάτ Φεμανί), το 1856. Το 1876, ανακηρύσσεται το οθωμανικό σύνταγμα, κορυφαία στιγμή της δυναμικής αυτής. Έχουμε ταυτόχρονα την έναρξη των εργασιών του πρώτου

την οποία το οθωμανικό κράτος εξελίχθηκε από μια προνεωτερική σε μια νεωτερική οντότητα. Η εμφάνιση υπουργείων εμπορίου, υγείας, παιδείας και δημόσιων έργων αποτελούν ορισμένες πτυχές αυτού του εκσυγχρονισμού (Quataert, 2006, 109-110).

Το κλίμα ανακούφισης αλλά και αμηχανίας που επικράτησε μετά τη διακήρυξη του Χατ-ι Σερif το 1839 δεν επρόκειτο να διαρκέσει. Το κείμενο της διακήρυξης διατύπωνε αφηρημένες εγγυήσεις για την ισότητα μεταξύ των υπηκόων του σουλτάνου. Ανακοινώθηκε, για παράδειγμα, πως θα καταργούνταν μια σειρά από υποχρεώσεις που επιβάρυναν μόνο τους μη μουσουλμάνους, με κυριότερο τον κεφαλικό φόρο τζιζιέ (Κεχριώτης, 2008). Επιπλέον, η διοίκηση κατάργησε το σύστημα ενοικίασης των φόρων για να το αντικαταστήσει με απευθείας εισπραξη και αποστολή στην Πύλη από κυβερνητικούς υπαλλήλους, τους μουχασίλ (Κεχριώτης, 2008). Με τον τρόπο αυτό, η διοίκηση επιδίωξε να παρακάμψει τους τοπικούς πρόκριτους και να τους αποδυναμώσει συνάμα, αλλά και να μεγιστοποιήσει τις εισπράξεις. Άλλωστε, ένα από τα βασικότερα κίνητρα για τις μεταρρυθμίσεις ήταν η εκλογίκευση στη συγκέντρωση των κρατικών εσόδων που θα επέτρεπε τη βελτίωση των δημοσιονομικών (Κεχριώτης, 2008). Με τις αλλαγές αυτές η διοίκηση κατάφερε να δυσαρεστήσει τους πάντες. Οι μουσουλμάνοι δεν μπορούσαν να ανεχτούν την εξίσωσή τους με τους μη μουσουλμάνους και οι μη μουσουλμάνοι, και συγκεκριμένα στα Βαλκάνια υπό την επίδραση των εθνικισμών, απαίτησαν με σθένος τα δικαιώματά τους, διαμαρτυρόμενοι εναντίον των κρατικών υπαλλήλων που θα κοστολογούσαν τα εισοδήματά τους, κυρίως όμως στρεφόμενοι εναντίον των μουσουλμάνων προκρίτων, των αγάδων, αλλά και των χριστιανών προκρίτων (Κεχριώτης, 2008). Οι μουσουλμάνοι αγάδες αρχικά αντέδρασαν σθεναρά και στη συνέχεια κατοχύρωσαν με τίτλους ιδιοκτησίας όσα κατείχαν και αυτοανακηρύχτηκαν εκπρόσωποι του τοπικού πληθυσμού (Κεχριώτης, 2008).

Πολλοί από τους χριστιανούς ακολούθησαν την ίδια πρακτική. Άλλοι, ωστόσο, αποφάσισαν να στραφούν προς τις κοινότητές τους και από μεσάζοντες μεταξύ αυτών και της κεντρικής διοίκησης να ανακηρυχθούν «ηγέτες» (Κεχριώτης, 2008). Αυτή η διαδικασία, μας επιτρέπει να κατανοήσουμε καλύτερα τη συμμετοχή προυχόντων στα επαναστατικά κινήματα. Πολύ γρήγορα ξέσπασαν εξεγέρσεις στο Ναϊσό (Νις) της

οθωμανικού κοινοβουλίου, το οποίο έθεσε τα θεμέλια για τις μετέπειτα εξελίξεις. (Κεχριώτης, 2008, <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=11702>) (Τελευταία επίσκεψη: 20/9/2023)

Σερβίας το 1840, στο Αϊβαλί, το 1842, στο Βιδίни και στο Χαλέπι το 1850 (Κεχριώτης, 2008). Οι εξεγέρσεις, πέρα από τη βίαιη καταστολή τους, συχνά πήραν τη μορφή εθνοθησκευτικών συγκρούσεων μουσουλμάνων Αλβανών εναντίον χριστιανών Σλάβων στα Βαλκάνια, μουσουλμάνων Αράβων εναντίον Αρμενίων και ορθόδοξων Αράβων στη Μέση Ανατολή (Inalcik, 1973, 99 και Masters, 2001). Την ίδια εποχή σημειώνονται δύο πολύ σημαντικές εξελίξεις. Η μία είναι η υπογραφή με τη βρετανική κυβέρνηση της συνθήκης του Μπαλτά Λιμανί (1838), η οποία καταργεί τα μονοπώλια σε όλους τους τομείς της οθωμανικής οικονομίας (είσπραξη των φόρων, καθορισμός τελωνειακών τελών, διαμόρφωση τιμών αγροτικών προϊόντων) και επιτρέπει σε Οθωμανούς και μη τον ελεύθερο ανταγωνισμό στις αγορές της Ανατολής. Η άλλη είναι η θεσμική αναγνώριση από τους Οθωμανούς νέων εθνοθησκευτικών ομάδων, και συγκεκριμένα των καθολικών το 1830 και των προτεσταντών το 1850, κατόπιν πίεσης των Γάλλων και των Βρετανών αντίστοιχα (Κεχριώτης, 2008).

Αυτό που πρέπει να τονιστεί ως συνέπεια των παραπάνω εξελίξεων είναι πως τόσο στον χώρο της οικονομίας, όσο και στις κοινωνικές σχέσεις και την εκπαίδευση, οι χριστιανοί είχαν κάνει πιο αισθητή την παρουσία τους, κάτι που προκάλεσε τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς και συνέβαλε στις διακοινοτικές εντάσεις. Η διοίκηση μην μπορώντας να αντέξει την πίεση αυτή, αναγκάστηκε να υποχωρήσει. Ήδη το 1841 οι ρυθμίσεις που είχαν ανακοινωθεί ανεστάλησαν, ο κεφαλικός φόρος επέστρεψε, το ίδιο και η ενοικίαση των φόρων, ο Μουσταφά Ρεσίτ πασάς καθαιρέθηκε από βεζίρη και οι συντηρητικοί επικράτησαν και πάλι (Κεχριώτης, 2008). Μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο, ανακοινώθηκε το Ισλαχάτ Φερμανί, ως περαιτέρω ενίσχυση των μεταρρυθμίσεων (Κεχριώτης, 2008).

Το νέο μοντέλο διοίκησης περιεγράφηκε στον Νόμο περί Επαρχιών (Βιλαγέτ Νιζαμναμεσί) το 1864 (Κεχριώτης, 2008). Δυο στοιχεία αξίζει να σημειωθούν εδώ (Κεχριώτης, 2008): Το ένα είναι η ενίσχυση των αρμοδιοτήτων των επαρχιακών κυβερνητών που στο εξής θα εισέπρατταν από την κεντρική διοίκηση καθορισμένο μισθό και θα μετατίθεντο ανάλογα με τις ανάγκες της. Βεβαίως, το σύστημα δεν απέφυγε τη διαφθορά και τις ασυνέχειες. Το άλλο σημαντικό στοιχείο είναι η διαμόρφωση ενός αντιστοίχως ιεραρχικού συστήματος τοπικής εκπροσώπησης ξεκινώντας στο επίπεδο του καζά, περνώντας από το σαντζάκι και καταλήγοντας

τελικά στο βιλαέτι. Σε κάθε επίπεδο προβλεπόταν η λειτουργία ενός συμβουλίου (μετζλίς) στο οποίο θα συμμετείχαν, εκτός από τα ανώτερα στελέχη της διοίκησης, θρησκευτικοί και λαϊκοί εκπρόσωποι των ντόπιων πληθυσμών, μουσουλμάνων και μη μουσουλμάνων (Κεχριώτης, 2008). Με τον τρόπο αυτοί, οι μη μουσουλμάνοι μέσω των εκπροσώπων τους αποκτούσαν τη δυνατότητα να συμμετάσχουν στη λήψη αποφάσεων (Κεχριώτης, 2008).

Στη δεύτερη περίοδο του Τανζιμάτ, ωστόσο, τα πράγματα ήταν πολύ διαφορετικά. Με τη διακήρυξη του Ισλαχάτ Φερμανί ενημερώθηκαν οι θρησκευτικές ηγεσίες των μη μουσουλμάνων πως κάθε κοινότητα όφειλε να συγκαλέσει γενική συνέλευση στην οποία θα συμμετείχαν τόσο κληρικοί όσο και λαϊκοί και να επεξεργαστεί έναν εσωτερικό κανονισμό (νιζαμναμέ), με βάση τον οποίο θα ρύθμιζε τόσο τις αρμοδιότητες των επιτροπών στο εσωτερικό της κοινότητας, όσο και τις σχέσεις της με την οθωμανική διοίκηση (Κεχριώτης, 2008). Οι θεσμοί που διαμόρφωσε το Τανζιμάτ θα κατέρρεαν οριστικά μόνο μετά την επανάσταση των Νεοτούρκων (1908) και την επαναφορά του συντάγματος του 1876 (Κεχριώτης, 2008).

Κατά τον 20^ο αιώνα, οι κτήσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είναι διαμελισμένες εξαιτίας των συνεχών αναταραχών στα Βαλκάνια (Quataert, 2006, 96). Πρόκειται για την περίοδο που κάνει την εμφάνισή του το κίνημα των Νεότουρκων (1908), το οποίο με την προσπάθεια αποκατάστασης του πολιτικού φιλελευθερισμού θεώρησε ότι θα ενίσχυε την Οθωμανική Αυτοκρατορία (Αναστασόπουλος, Κολοβός, Σαρηγιάννης, 2008, 27). Τον ίδιο αιώνα εκδηλώνεται στη Μ. Ασία και το εθνικό τουρκικό κίνημα υπό την ηγεσία του Μουσταφά Κεμάλ (Ατατούρκ), έχοντας ως συνέπεια την κατάργηση του σουλτανικού αξιώματος (1922) και του οθωμανικού χαλιφάτου (1923) (Quataert, 2006, 108).

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία αποτέλεσε μια από τις μακροβιότερες αυτοκρατορίες παγκοσμίως, κυβερνώντας πολυεθνικές και πολυθρησκευτικές κοινωνίες που ζούσαν σε δύσκολες περιοχές από άποψη γεωγραφική, πολιτισμική, θρησκευτική και εθνικών διχασμών και διαμαχών. Αυτή η διακυβέρνηση στεφόταν άλλοτε με επιτυχίες και άλλοτε με αποτυχίες, αλλά γινόταν πάντοτε με πυρήνα τους παρακάτω βασικούς κανόνες: δικαιοσύνη, ανοχή, ανθρώπινες ανάγκες, κανόνες που περικλείονταν και στα φερμάνια των σουλτάνων (Yetişgin, 2007, 136, 143).

1.2. Η Αθήνα στους οθωμανικούς χρόνους

Η οθωμανική κατάκτηση των Βαλκανίων φαντάζεται συχνά σαν μια αναστολή της ιστορίας αυτών των τόπων, σαν ακινητοποίηση επί αρκετούς αιώνες (Goffman, 2007, 39). Πρόκειται για μια ακόμα στερεοτυπική αντίληψη που προβάλλει τους οθωμανικούς χρόνους σαν μια καμπή ενώ η αυτοκρατορία περιγράφεται ως ένας εσωστρεφής κόσμος, κοινωνικά και πολιτισμικά αποκομμένος από τα υπόλοιπα κράτη της Ευρώπης (Faroqhi, 2009, 24). Η αντίθετη άποψη, η οποία υιοθετείται και στην παρούσα διατριβή, αμφισβητεί τα στεγανά ανάμεσα στον ευρωπαϊκό και οθωμανικό χώρο²³ και στέκεται περισσότερο στην κοινωνική ανάμειξη, στον πολιτισμικό συγκερασμό και τη δημιουργικότητα εκείνης της περιόδου. Και τα τρία στοιχεία απαντώνται στην εξέταση των δύο μελετών περίπτωσης, της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, όπως ακολουθούν.

Κατά τη μελέτη των οθωμανικών χρόνων του ελλαδικού χώρου, παρατηρούνται παραδείγματα αντίφασης στις πληροφορίες που παρατίθενται και χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η χρονολογία κατάληψης της Αθήνας. Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, προτείνονται δύο διαφορετικές χρονολογίες για την κατάληψη της Αθήνας από τους Οθωμανούς. Η πρώτη πρόταση διατυπώνεται σε παλαιότερα συγγράμματα, π.χ. του Ι. Τραυλού (1993), «*Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών*»²⁴, καθώς κι από την πρόσφατη έκδοση του Δ. Καρύδη “*Athens from 1456 to 1920. The town under ottoman rule and the 19th century capital city*” (2014), που προτείνουν ως χρονολογία το 1456. Αντιθέτως, η δεύτερη άποψη προτείνει το έτος 1458 και προέρχεται κυρίως από σύγχρονα συγγράμματα, όπως είναι το έργο «*Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*» σε επιμέλεια της Ε. Μπρούσκαρη.

Όπως σημειώνει ο Καρύδης, η Αθήνα καταλήφθηκε από τους Οθωμανούς το 1456, ενώ διακρίνονται δύο περίοδοι οθωμανικής κατάκτησης με το έτος 1687²⁵ να τις διαιρεί. Επομένως, υπάρχουν τρεις περίοδοι αστικής ανάπτυξης για τη συγκεκριμένη πόλη (Karidis, 2014, 26).

---

²³ Η αναθεώρηση του κυρίαρχου αφηγήματος έγινε εφικτή πρόσφατα, υπό την επιρροή της γενικότερης προσπάθειας των ιστορικών να απομακρυνθούν από το ευρωκεντρικό πρότυπο και να προτείνουν διαφορετικούς τρόπους σύλληψης της παγκόσμιας ιστορίας. Σε αυτό το διαφορετικό διανοητικό κλίμα άρχισαν οι ιστορικοί να αμφισβητούν τον αποκλεισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από την ευρωπαϊκή ιστορία (Faroqhi, 2009, 26).

²⁴ Το συγκεκριμένο σύγγραμμα εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1960.

²⁵ Κατά τη διάρκεια του 1687 η Αθήνα καταλήφθηκε από τους Ενετούς για διάστημα πέντε μηνών (Karidis, 2014, 26).

Η Αθήνα ανήκε στο σαντζάκι²⁶ του Ευρίπου μαζί με άλλες επτά πόλεις, που η κάθε μία αποτελούσε ένα ξεχωριστό καζά (επαρχία) (Karidis, 2014, 28). Πρόκειται για τη Λειβαδιά, τη Λαμία, την Άμφισσα, τη Θήβα, την Αταλάντη, τη Χαλκίδα και τη Βοδονίτσα (Karidis, 2014, 28).

Η πρώτη περίοδος οθωμανικής κυριαρχίας της Αθήνας χρονολογείται από το 1456 έως το 1640. Πρόκειται για μια περίοδο οικονομικής ευημερίας και κλιμάκωσης της αστικής ανάπτυξης (Karidis, 2014, 26 και Pallis, 2007, 36). Το διάστημα 1640 έως 1760 χαρακτηρίζεται ως η δεύτερη οθωμανική περίοδος της Αθήνας, κατά τη διάρκεια της οποίας παρατηρήθηκε οικονομική στασιμότητα και κοινωνική διάσπαση με σημάδια αστικής παρακμής (Karidis, 2014, 26).

Η εν λόγω περίοδος σημαδεύεται από την κήρυξη πολέμου των Ενετών κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (1684). Τον Σεπτέμβριο του 1687 ο Φραντσέσκο Μοροζίνι πολιορκήσε την πόλη με δέκα χιλιάδες άτομα στρατό, γεγονός που είχε ως φοβερή συνέπεια την καταστροφή του Παρθενώνα καθώς μια οβίδα των Βενετών πήγε στη στέγη του μνημείου, προκαλώντας την έκρηξη των πυρομαχικών που είχαν αποθηκεύσει εκεί οι Οθωμανοί (Lane, 2007, 574). Οι Ενετοί, στη συνέχεια, κατόρθωσαν να καταλάβουν ορισμένα τμήματα της πόλης (Μαλτέζος, 1960, 18). Το επόμενο έτος, οι Βενετοί εγκατέλειψαν την πόλη εξαιτίας των κακουχιών του πολέμου, της συνεχούς παρενόχλησης από το σερασκέρη των Θηβών και της πανώλης που είχε ξεσπάσει σε αυτήν (Τραυλός, 1993, 193 και Μαλτέζος, 1960, 18). Στην ιστοριογραφία, το γεγονός αυτό παρουσιάζεται ως μια διακοπή της οθωμανικής περιόδου και η συνέχεια (μετά το 1688) ως δεύτερη οθωμανική περίοδος. Η τελευταία περίοδος της οθωμανικής κατάκτησης της πόλης τοποθετείται στο 1760 και λήγει με την Ελληνική Επανάσταση (Karidis, 2014, 26).

1.2.1. Ο πληθυσμός της οθωμανικής Αθήνας

Η έκταση της Αθήνας κατά την περίοδο κατάληψής της από τους Οθωμανούς, δεν ήταν ιδιαίτερα σημαντική (Γέροντας, Νικολούδης, 1997, 37). Σύμφωνα με τον Ι. Ν. Τραυλό και την αφήγηση του «Anonymous Ambrosianus», που επισκέφθηκε την Αθήνα το 1464-1471, η πόλη εκτεινόταν έως το υστερορωμαϊκό τείχος (Τραυλός, 1993, 174).

---

²⁶ Ως *σαντζάκι* ορίζεται η βασική διοικητική μονάδα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η οποία ήταν υπό την εποπτεία ενός στρατιωτικού διοικητή ή *σαντζάκμπεη* (Ιναλτζίκ, 1995, 128, 183).

Τον επόμενο αιώνα, η Αθήνα επεκτείνεται εκτός του τείχους καθώς παρατηρείται σε αυτήν, η εγκατάσταση νέων κατοίκων, κυρίως Ελληνορθόδοξων και Αρβανιτών και σε μικρότερο βαθμό μουσουλμάνων²⁷ (Τραυλός, 1993, 174). Το 1570, ο πληθυσμός της Αθήνας ανερχόταν στους τρεις χιλιάδες κατοίκους περίπου (Καρύδης, 1985, 51).

Η πόλη χωριζόταν σε οχτώ τμήματα, τα οποία ονομάζονταν «πλατώματα». Πρόκειται για τα εξής: α) Πλάκα, β) Κοττάκη, γ) Μονοκαλούφτη, δ) Ρούμπη, ε) Βορεία, στ) Ψυρρή, ζ) Γερλάδα, η) Κόλυμπος²⁸ (Τραυλός, 1993, 180). Στο οθωμανικό κράτος ήταν σύνηθες να χωρίζονται οι περιοχές σε συνοικίες βάσει των θρησκευτικών ή εθνικών χαρακτηριστικών τους, π.χ. μουσουλμάνοι, Ελληνορθόδοξοι, κ.ο.κ., ή ακόμα και της κοινωνικο-οικονομικής τους κατάστασης, π.χ. οι οικονομικά εύρωστοι έμεναν στο κέντρο της πόλης, σε συνοικία επιρροής τους ή αλλού στα περίχωρα ενώ οι τεχνίτες, μικροέμποροι έμεναν στις λαϊκές συνοικίες (Hourani, 1994, 321).

Αναφορικά με τα δημογραφικά δεδομένα της Αθήνας, οι πληροφορίες προέρχονται από τα φορολογικά κατάστιχα του 16^{ου} αι. (1520-1530) και εμφανίζουν τη συγκεκριμένη περιοχή ως την τέταρτη σε μέγεθος βαλκανική πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας²⁹ (Γέροντας, Νικολούδης, 1997, 40). Τον πρώιμο 16^ο αιώνα, ο πληθυσμός της παρουσίασε αύξηση από δέκα χιλιάδες σε δέκα τέσσερις χιλιάδες άτομα μέσα σε διάστημα δέκα πέντε χρόνων ενώ έως το 1570, διέμεναν στην Αθήνα δέκα οχτώ χιλιάδες άτομα (Karidis, 2014, 30). Η συγκεκριμένη δημογραφική ανάπτυξη οφείλεται κατά κύριο λόγο στην εγκατάσταση Αρβανιτών στην πόλη το διάστημα 1540-1570 (Karidis, 2014, 34). Ο μουσουλμανικός πληθυσμός της Αθήνας ήταν ελάχιστος ενώ το 1521 και το 1570 παρατηρείται μικρή αύξησή του (Karidis, 2014, 30).

Την περίοδο 1640-1760 παρατηρούνται δείγματα παρακμής της Αθήνας με τον πληθυσμό της πόλης να μειώνεται το 1670 στους εννιά χιλιάδες κατοίκους (Karidis, 2014, 30). Η πλειοψηφία των οικιών της αναφερθείσας περιόδου ανήκε σε

²⁷ Το 1506 υπήρχε στην Αθήνα μόνο μια μουσουλμανική οικία ενώ στην Ακρόπολη κατοικούσαν εκατό στρατιώτες (Karidis, 2014, 30).

²⁸ Ο Γ. Θ. Μαλτέζος αναφέρει τις εξής συνοικίες των Αθηνών (1960, 52-53): Πλάκα, του Καντήλη ή της Αγίας Κυράς, της Σώτειρας του Κοτάκη ή του Αλίκου, του Κοντίτου, του Μονοκαλούφτη, του Ρούμπη, της Καμουχαρίας, του Βορεί, του Ψυρρή, των Αγίων Κολύμπων, του Γερλάδα, του Καθολικού, του Μαγκούτη, των Αποστόλων, του Καρύκη, του Καλαμιώτη, της Σιών, του Πετρίτη, του Ροδακιού, του Χριστοκοπίδη, του Λυκόδημου, της Βλασαρούς, του Αγίου Φίλιππα, του Πυργιού, του Απάνω Παζαριού, του Κάτω Παζαριού/Τσαρσιού, του Τάκη/Τάτση, καθώς και άλλα που βρίσκονταν σε απομακρυσμένα σημεία της πόλεως.

²⁹ Οι τρεις πόλεις που προηγούνταν ήταν η Κωνσταντινούπολη, η Αδριανούπολη και η Θεσσαλονίκη (Γέροντας, Νικολούδης, 1997, 40).

Ελληνορθόδοξους και δεύτεροι τη τάξει ήταν οι μουσουλμάνοι, ενώ ακολουθούσαν οι Αρβανίτες και άλλες πληθυσμιακές ομάδες³⁰ (Τραυλός, 1993, 180). Διακρίνεται, επίσης, η αδυναμία της γης να καλύψει τις ανάγκες των κατοίκων, αλλαγές στη διοίκηση και δύσκολες συνθήκες διαβίωσης, που είχαν ως αποτέλεσμα ένα ποσοστό κατοίκων (αγρότες) να μετακινηθούν σε γειτονικές επαρχίες (Pallis, 2007, 36). Η οικονομική και δημογραφική πτώση που σημειώνεται αυτή την περίοδο εντάσσεται στο πλαίσιο μιας γενικότερης οικονομικής και δημογραφικής κρίσης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Το 1720 και το 1740 σημειώνεται μείωση στον αριθμό των οικιών, δηλαδή δύο χιλιάδες διακόσιες εξήντα τρεις και δύο χιλιάδες τριακόσιες οικίες, αντίστοιχα (Karidis, 2014, 41). Ως βασικό αίτιο της μείωσης του πληθυσμού έχει θεωρηθεί ο πόλεμος μεταξύ Βενετίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που έλαβε χώρα το 1687³¹ (Karidis, 2014, 41). Η Πύλη κατέβαλε μεγάλη προσπάθεια για να αποκατασταθεί ο ομαλός βίος στην Αθήνα, ύστερα από τα γεγονότα του πολέμου (Μαλτέζος, 1960, 21).

Την περίοδο 1760-1830 παρατηρούνται δύο κοινωνικές συνθήκες στην Αθήνα: α) η συνολική εξαθλίωση του παραγωγικού πληθυσμού, και β) η πολιτική – κοινωνική αλλοτρίωση της άρχουσας τάξης, η οποία έτεινε να ιδιοποιείται τυχόν πλεονάσματα (Karidis, 2014, 49). Η ανάκαμψη της οικονομίας της πόλης επήλθε μετά την αποπομπή του Χατζή Αλή Χασεκί, δηλαδή το 1795 (Karidis, 2014, 50). Ο Χασεκίς διετέλεσε βοεβόδας στην Αθήνα, αλλά η σκληρή διακυβέρνησή του οδήγησε στη σύλληψη και θανάτωσή του (Μαλτέζος, 1960, 24). Για τη συγκεκριμένη περίοδο, δεν υπάρχουν αξιόπιστα δημογραφικά δεδομένα. Αυτό που είναι γνωστό, είναι το γεγονός ότι στα τέλη του 18^{ου} με αρχές του 19^{ου} αιώνα στην Αττική κατοικούσαν περίπου δώδεκα χιλιάδες άτομα και οχτώ με εννιά χιλιάδες στην Αθήνα (Παπαγεωργίου-Βενετάς, 1989 α, 53 και Karidis, 2014, 52).

---

³⁰ Ο Ι. Τραυλός δεν αναφέρει ποιες ήταν αυτές οι ομάδες.

³¹ Σύμφωνα με τον Ι. Τραυλό, αρκετοί Ελληνορθόδοξοι είχαν εγκαταλείψει την πόλη από φόβο για αντίποινα από τους Οθωμανούς μετά την αναχώρηση των Βενετών (Τραυλός, 1993, 192). Οι μουσουλμάνοι Οθωμανοί επέστρεψαν στην πόλη και προέτρεψαν τους Ελληνορθόδοξους να ακολουθήσουν το παράδειγμά τους (Τραυλός, 1993, 194).

Εικόνα 1. Παζάρι των Αθηνών, Ε. Dodwell (Διαθέσιμο online, public domain)

Στην Αθήνα της οθωμανικής περιόδου συμβίωναν διαφορετικές εθνοτικές ομάδες, όπως συνέβαινε και στις υπόλοιπες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με τον Η. Μήλλα (2001, 22), «... οι τουρκόφωνοι και οι άλλοι λαοί του οθωμανικού κράτους επέλεξαν μια σειρά από θρησκευτικές, φυλετικές, νομαδικές, εθνοτικές, γλωσσικές και άλλες ταυτότητες για να προσδιοριστούν».

Οι Ελληνορθόδοξοι αποτελούσαν το πολυπληθέστερο πληθυσμιακό στοιχείο της Αθήνας και διακρίνονταν στις εξής κοινωνικές τάξεις: α) τους άρχοντες, β) τους νοικοκυραίους, γ) τους «παζαρίτες», και δ) τους «ξωτάρηδες» (Γέροντας, Νικολούδης, 1997, 49).

Όσον αφορά στους Οθωμανούς μουσουλμάνους, εκείνοι ήταν εγκατεστημένοι εντός και εκτός της πόλης καθώς και στην Ακρόπολη, η οποία χρησίμευε ως φρούριο. Σε αυτήν, κατοικούσε η οθωμανική φρουρά και ο διοικητής τους (αγάς) διέμενε στα Προπύλαια. Οι οικονομικά εύρωστοι Οθωμανοί επέλεξαν να ζουν εκτός της πόλης (Γέροντας, Νικολούδης, 1997, 44).

Όπως αναφέρθηκε και νωρίτερα, ακόμη μια πληθυσμιακή ομάδα που διέμενε στην Αθήνα ήταν οι Αρβανίτες. Η πλειονότητα αυτών ζούσε εκτός πόλης, κυρίως στα χωριά των Μεσογείων. Οι Αρβανίτες ήταν χριστιανοί ορθόδοξοι και ζούσαν κυρίως από τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Οι συνθήκες ζωής τους ήταν δυσχερέστερες και

αυτή ήταν η αιτία που ορισμένες φορές κατέφευγαν στη ληστεία (Γέροντας, Νικολούδης, 1997, 45). Όμως, υπήρχαν και οι εξαιρέσεις μιας και αρκετοί Αρβανίτες βρίσκονταν στην υπηρεσία των οθωμανικών αρχών ως φρουροί των πυλών της πόλης και ως εισπράκτορες (Καμπούρογλου, 1969, τ. Γ, 93-94).

Ακόμη μια πληθυσμιακή ομάδα που διέμενε στην Αθήνα ήταν οι Ρομά. Σύμφωνα με τον Καμπούρογλου (1969, τ. Γ, 94), οι Ρομά ήταν χαλκείς, κοσκινοποιοί, μουσικοί αλλά χρησίμευαν και ως δήμειοι. Επιπλέον, στον πληθυσμό της Αθήνας συγκαταλέγονταν και λίγοι Δυτικοευρωπαίοι, που ήταν κυρίως καθολικοί μοναχοί, πρόξενοι και λίγες οικογένειες (Καμπούρογλου, 1969, τ. Γ, 101-103).

Από την άλλη πλευρά, η εβραϊκή κοινότητα δε φαίνεται να ήταν μέρος του πληθυσμού σε πόλεις, όπως η Αθήνα, η Αταλάντη, η Άμφισσα και η Λαμία. Η εν λόγω ομάδα εντοπίζεται σε μικρό ποσοστό σε άλλα μέρη του σαντζακιού του Ευρίπου (Karidis, 2014, 30).

Στην περίπτωση της Αθήνας, αλλά και των Ιωαννίνων που θα εξετασθούν στη συνέχεια, διακρίνεται ο πολυθρησκευτικός και πολυπολιτισμικός χαρακτήρας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Επομένως, οι αναφορές που γίνονται στις μέρες μας περί ανισοτήτων που επικρατούσαν μεταξύ μουσουλμάνων και μη μουσουλμάνων υπηκόων και περί προβλημάτων εξαιτίας των μεταξύ τους αυθαιρεσιών, θεωρούνται σήμερα αναχρονιστικές (Χασιώτης, 2001, 21).

1.2.2. Το διοικητικό καθεστώς και οι διοικητικοί παράγοντες

Η διοίκηση της Αθήνας πέρασε από μεταβατικά στάδια, όπως γίνεται φανερό στη συνέχεια. Με την κατάληψή της, εγκαταστάθηκε οθωμανική διοίκηση αποτελούμενη από: α) φρούραρχο ή Αγά του Κάστρου (Δισδάρ-Αγασή), β) ερμηνευτή του Νόμου (μουφτή), γ) καδή, δ) σεργάρη³², ε) βαλή, στ) αγορανόμου (μουχτεσίπ-αγασή), ζ) εισπράκτορα του χαρατσιού (χαράτζ-αγασή), η) ταμία (εμίν-αγασή), θ) οικονομικού εφόρου (βοεβόδα ή ζαμπίτ), ι) ενοικιαστή των προσόδων του αρχιευνούχου (κισλάρ-αγασή), ια) σούμπαση, και άλλων (Μαλτέζος, 1960, 11).

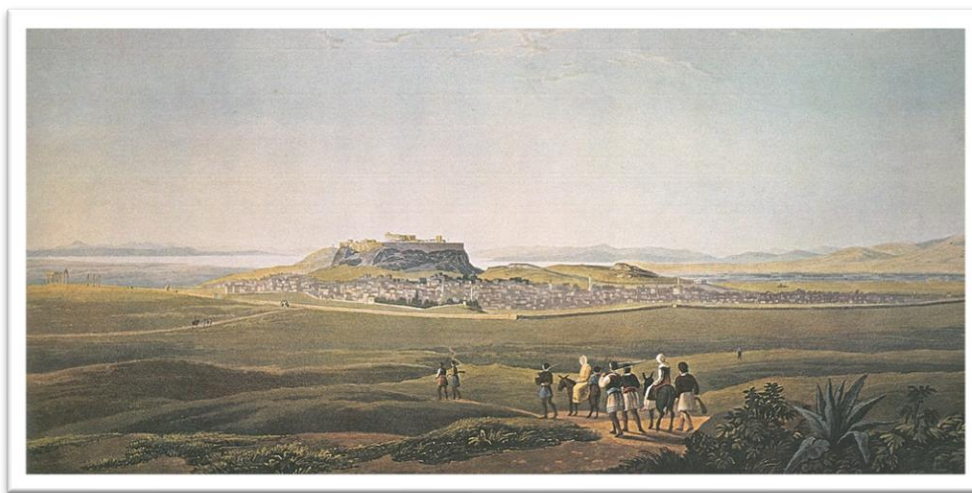
---

³² Αρχηγός των γενιτσάρων (Μαλτέζος, 1960, 11).

Τον 15^ο αι. με την υπαγωγή της πόλης στο σαντζάκι του Ευρίπου (1470), η διοίκηση ασκούταν από κάποιο σούμπαση³³. Σύμφωνα με τον Α. Φιλαδέλφεια, ορισμένα έργα που πραγματοποιήθηκαν στην Αθήνα, έγιναν με τη συνδρομή του Σκεντέρ Σούμπαση του Αλή Πασά (Φιλαδελφεύς, 1991, τ. Α, 288).

Τον επόμενο αιώνα, θεωρείται ότι οι πρόσοδοι της Αθήνας ήταν αυτοκρατορικό χάσι³⁴ (Γιαννόπουλος, 1971, 111). Κατά τη διακυβέρνηση του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή (1520-1566), οι πρόσοδοι της πόλης ανήκαν στα χάσια του Παργκαλί Ιμπραήμ Πασά (διακυβέρνηση: 1523-1536) (Γιαννόπουλος, 1971, 119-120). Σύμφωνα με τους Δ. Γέροντα και Ν. Νικολούδη (1997, 56), το διάστημα 1646 με 1760, η πόλη διετέλεσε τιμάριο³⁵ του αρχιευνούχου (Κιζλάρ Αγά) του σουλτανικού χαρεμιού που νοίκιαζε τις προσόδους σε έναν βοεβόδα.

Τον 18^ο αιώνα (1760 και ύστερα), εφαρμόστηκε στην Αθήνα το σύστημα του μαλικιανέ (Καμπούρογλου, 1969, τ. Δ, 148 και Karidis, 2014, 46). Πρόκειται για τη δεύτερη περίοδο της οθωμανικής διακυβέρνησης στην Αθήνα, η οποία ήταν αρκετά δύσκολη για τους κατοίκους της εξαιτίας της σκληρής διακυβέρνησης του βοεβόδα Χατζή Αλή Χασεκί (1775-1795) (Karidis, 2014, 46 και Pallis, 2007, 36).

Εικόνα 2. Athens, from Mount Anchesmus των Views in Greece, Edward Dodwell (Διαθέσιμο online, public domain)

³³ Ο όρος *σούμπασης* αναφέρεται στον διοικητή *χασιών* ή *ζιαμετιών* (Ιναλτζίκ, 1995, 201), που *απαρτίζονταν* από μερίδια διαφόρων χωριών. Αυτή η τακτική είχε σκοπό τη διεύρυνση της ζώνης ελέγχου ώστε να αποτραπεί η κυριαρχία ενός μόνο προσώπου σε κάθε περιοχή (Ιναλτζίκ, 1995, 205).

³⁴ Το *χάσι* ήταν το φέουδο που είχε εισόδημα πάνω από εκατό χιλιάδες άσπρα (Ιναλτζίκ, 1995, 191).

Σχετικά με την ιεραρχία των διοικητών της Αθήνας, θα πρέπει να σημειωθεί ότι στην κορυφή ήταν ο βοεβόδας ως κυβερνήτης της πόλης. Η θητεία του άρχιζε την 1^η Μαρτίου κάθε έτους και έληγε την τελευταία μέρα του Φεβρουαρίου του επόμενου έτους. Στη συνέχεια ακολουθούσε ο σαρδάρης ή σερδάρης (Γέροντας, Νικολούδης, 1997, 57). Η εξουσία του περιοριζόταν στους γενίτσαρους και στους coulogli, δηλαδή τα παιδιά των γενιτσάρων.

Μια ακόμη αρχή της πόλης ήταν ο υπαρχηγός του ισπαχιλάρ αγά, δηλαδή του αρχηγού των σπαχήδων της πόλης, ενώ σημαντική συμβολή στην ομαλή διακυβέρνηση της πόλης διαδραμάτιζε ο καδής, για το ρόλο του οποίου έχει γίνει λόγος νωρίτερα. Επιπλέον, στον χώρο της Ακρόπολης η υπέρτατη αρχή ήταν ο αγάς του κάστρου, ο οποίος έμενε μέσα στο φρούριο (Γέροντας, Νικολούδης, 1997, 58).

Πέρα των οθωμανικών αρχών, υπήρχαν και ελληνορθόδοξες αρχές. Τον 16^ο και 17^ο αιώνα, η κοινοτική αυτοδιοίκηση της Αθήνας συνίστατο στην ύπαρξη οχτώ δημογερόντων, ενός για κάθε «πλάτωμα». Η εκλογή τους γινόταν την τελευταία Κυριακή κάθε Φεβρουαρίου και η θητεία τους ήταν διάρκειας ενός έτους (Γέροντας, Νικολούδης, 1997, 59). Οι αποφάσεις τους για τον ελληνορθόδοξο πληθυσμό είχαν νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική ισχύ (Γέροντας, Νικολούδης, 1997, 58).

Συμπερασματικά, τα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω έρχονται σε αντίθεση με την στερεοτυπική πεποίθηση της στασιμότητας και της καθαρά ισλαμικής ταυτότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ήταν μεν μια ισλαμική αυτοκρατορία, ένα κράτος δηλαδή που εξουσίαζε η βασιλική οικογένεια του Οσμάν και οι μουσουλμάνοι υπήκοοι θεωρούνταν ως τα ανώτερα μέλη της κοινωνίας, αλλά μαζί με τις υπόλοιπες θρησκευτικές κοινότητες ζούσαν τότε και μαζί και χώρια: μαζί στο παζάρι και στην αγορά, χώρια στην τέλεση των λατρειών, στο τζαμί, στην εκκλησία, στη συναγωγή (Κολοβός, Πάλλης, Πούλος, 2023, 9). Η άποψη αυτή υποστηρίζεται για δεύτερη φορά στο υποκεφάλαιο που μελετώνται τα Ιωάννινα.

1.2.3. Το τέλος της οθωμανικής διακυβέρνησης στην Αθήνα

Η Ελληνική Επανάσταση (1821-1832) ως ιστορικό γεγονός έχει αποτελέσει αντικείμενο μελέτης αρκετών μελετητών ενώ με αφορμή τον εορτασμό της επετείου

των 200 ετών (2021), οι εν λόγω μελέτες πλήθυναν και έδωσαν την ευκαιρία στο κοινό να αφογκραστεί εκ νέου αυτό το γεγονός.

Οι παράγοντες που καθόρισαν την έναρξή της είναι: α) η Γαλλική Επανάσταση, β) η ανάπτυξη της ιδέας του ελληνισμού ή της αίσθησης της ελληνικής εθνικότητας, γ) οι διοικητικές ρυθμίσεις των Οθωμανών, δ) οι πόλεμοι μεταξύ Ρωσίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, από τους οποίους προέκυψαν ευεργετικές περιστάσεις για τον χριστιανικό πληθυσμό, π.χ. η συνθήκη Küçük Kaynarca³⁶ (Πιζάνιας, 2009, 13,31 και Mackenzie, 1992, 107).

Η έναρξη της Επανάστασης στην Αθήνα σηματοδοτείται στις 25 Απριλίου του 1821. Οι κάτοικοι της Αθήνας με τη βοήθεια των χωρικών της υπόλοιπης Αττικής επιτίθενται και καταλαμβάνουν την Ακρόπολη (Τραυλός, 1993, 228), η οποία θα διατηρηθεί έτσι για τέσσερα χρόνια (Saraga, 2009, 6).

Στη συνέχεια, ο Ομέρ Βρυώνης αποφασίζει να εκστρατεύσει ενάντια στην Αθήνα, έχοντας ως αποτέλεσμα την καταστροφή της πόλης αλλά και τη σύντομη απελευθέρωσή της έως τις 10 Ιουνίου του 1822 (Τραυλός, 1993, 228-230). Ο Οδυσσέας Ανδρούτσος, έχοντας τον ρόλο του φρουράρχου της πόλης, προχώρησε σε κινήσεις ενίσχυσης των οχυρώσεων και της εξασφάλισης νερού για την Ακρόπολη. Ο πληθυσμός της Αθήνας πίστευε πως με τη διοίκηση του Ανδρούτσου, η αναρχία που είχε επικρατήσει στη συγκεκριμένη περιοχή θα λάμβανε τέλος (Φίνλεϋ, 273). Αργότερα, ο Ιωάννης Γκούρας (1771-1826) γίνεται δεύτερος φρούραρχος της Αθήνας και κατά τη διάρκεια της επίβλεψής του, οι Οθωμανοί κατόρθωσαν να καταλάβουν τα Σεπόλια, τα Πατήσια και τους Αμπελόκηπους, χωρίς ιδιαίτερη αντίσταση (Κολιόπουλος, 2000, 120 και Φίνλεϋ, 355).

Προτού επιτευχθεί η οριστική παύση διακυβέρνησης της Πύλης στην Αθήνα, η πόλη υπέστη μια σοβαρή καταστροφή με την επίθεση των πολυάριθμων στρατευμάτων του Μεχμέτ Ρεσίτ πασά (Κιουταχής) (1780-1839) (Τραυλός, 1993, 234). Στις 28 Ιουνίου του 1826 ο Κιουταχής εγκατέστησε το στρατηγείο του στα Πατήσια και αμέσως ξεκίνησε η πολιορκία της Αθήνας, με αποτέλεσμα να κερδίσει τη μάχη (Φίνλεϋ, 355-356). Στις 14 Αυγούστου ο Ρεσίτ πασάς κατέλαβε με έφοδο την πόλη της Αθήνας και

---

³⁶ Η συνθήκη του Küçük Kaynarca υπογράφηκε τον Ιούλιο του 1774 με τη λήξη του ρωσο-οθωμανικού πολέμου το 1768-1774. Με τη συγκεκριμένη συνθήκη, η Ρωσία διαμόρφωσε τη διπλωματική βάση για περαιτέρω επέμβαση στα εσωτερικά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Βάσει της συνθήκης, η Ρωσία απέκτησε το δικαίωμα να υπερασπίζεται τα δικαιώματα των Ελληνορθόδοξων της Αυτοκρατορίας (Βάρφης, 1995).

οι κάτοικοι κατευθύνθηκαν προς την Ακρόπολη, την οποία ο πασάς έμελλε να βομβαρδίσει για μεγάλο χρονικό διάστημα (Φίνλεϋ, 356). Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης (1782-1827) κατάφερε να προελάσει έως το Χαϊδάρι. Αυτή η κίνηση επέτρεψε στον Νικόλαο Κριεζώτη (1785-1853) να ανέβει στην Ακρόπολη μαζί με τετρακόσιους πενήντα άντρες (Φίνλεϋ, 357). Στη συνέχεια, ο Γάλλος φιλέλληνας Charles Favier (1782-1855) θέλησε να προσφέρει βοήθεια στην Ακρόπολη και στις 30 Νοεμβρίου του 1826 διέσπασε την πολιορκία της, μεταφέροντας πολεμοφόδια³⁷.

Στις 24 Μαΐου του 1827 η πόλη παραδόθηκε στους Οθωμανούς και οι κάτοικοί της κατέφυγαν στη Σαλαμίνα, ύστερα από συνθηκολόγηση (Τραυλός, 1993, 234). Ωστόσο, το 1830 πραγματοποιείται η οριστική παράδοση της Ακρόπολης στους Έλληνες μετά την υπογραφή Πρωτοκόλλου του Λονδίνου (Μαλτέζος, 1960, 28).

Τρία χρόνια αργότερα, στις 19 Μαρτίου/1 Απριλίου 1833, έφτασε στην Αθήνα σώμα Βαυαρών από την φρουρά του Όθωνα, του οποίου προϊστάτο ο ταγματάρχης Palligan και ο υπολοχαγός Christoph Neeser, ο μετέπειτα φρούραρχος της Ακρόπολης. Ο Οθωμανός φρούραρχος Οσμάν Εφέντης παρέδωσε έγγραφο της κυβέρνησής του προς τον αντιπρόσωπο της ελληνικής, τον ταγματάρχη Palligan, παραδίδοντας με αυτόν τον τρόπο την Ακρόπολη και σημειώνοντας το τέλος της οθωμανικής κυριαρχίας στην Αθήνα (Μαλτέζος, 1960, 28-29).

Το ίδιο έτος η Αθήνα ανακηρύσσεται πρωτεύουσα του νέου ελληνικού κράτους. Το νεοσύστατο κράτος αποτελούνταν τότε από την Πελοπόννησο, το νότιο ηπειρωτικό τμήμα της σημερινής κεντρικής Ελλάδας, την Εύβοια, τις Κυκλάδες και τις Σποράδες. Με πληθυσμό μόλις τεσσάρων χιλιάδων κατοίκων, η Αθήνα κατάφερε να ανασυντάξει τις δυνάμεις της και να αναδιοργανωθεί, με αποτέλεσμα να γίνει διοικητικό και πολιτιστικό κέντρο της Ελλάδας (Λουκάκης, 1985, 86).

Το τέλος της οθωμανικής διακυβέρνησης στην Αθήνα σηματοδοτεί παράλληλα αλλαγές στη συλλογική συνείδηση καθώς και στο τοπίο της πόλης. Η πόλη θα αλλάξει με γνώμονα την προβολή του κλασικού παρελθόντος της και με άρνηση του τότε πρόσφατου παρελθόντος που θα εκφραστεί με την απομάκρυνση οτιδήποτε οθωμανικού (απο-οθωμανοποίηση). Στα επόμενα κεφάλαια θα γίνει εκτενής λόγος για τις συγκεκριμένες ενέργειες.

---

³⁷ Αργολική Αρχαιακή Βιβλιοθήκη Ιστορίας και Πολιτισμού, «Φαβιέρος Κάρολος (1782-1855)»

1.3. Τα Ιωάννινα στους οθωμανικούς χρόνους

Αρκετοί χρονικογράφοι, λόγιοι και ιστορικοί έχουν ασχοληθεί με τις απαρχές της πόλης των Ιωαννίνων ήδη από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Έχοντας ως γνώμονα τις διαθέσιμες πηγές και παραδόσεις της κάθε εποχής στην οποία έζησαν, προσπάθησαν να προσδιορίσουν την ίδρυση της πόλης, που με αρκετές ανακρίβειες τοποθετούσαν χρονικά στη μέση βυζαντινή περίοδο (Παπαδοπούλου, 2015, 441). Όπως αναφέρει ο Μ. Κορδώσης (2003, 39), «Ως το τέλος του 9^{ου} αιώνα δεν υπάρχει μνεία της πόλης των Ιωαννίνων στις πηγές. Επιπλέον, δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ως βέβαιη την ύπαρξη της πόλης με ένα άλλο όνομα, όπως για παράδειγμα Νέα Εύροια, διότι δεν υπάρχουν στοιχεία που να το επιβεβαιώνουν».

Ωστόσο, στο Τακτικό των ετών 901-907 μαρτυρείται με βεβαιότητα η ύπαρξη της επισκοπής των Ιωαννίνων, στοιχείο που αποδεικνύει την ύπαρξη της πόλης στον 10^ο

Εικόνα 3. Εσωτερικό φρουρίου Ιωαννίνων, (Φωτογραφικό αρχείο Εθνικού Ιστορικού Μουσείου)

αιώνα (Ζήδρου, 2009, 301). Με την ανακάλυψη μεγάλου τμήματος οχύρωσης κατά τη διάρκεια εργασιών το διάστημα 2006-2014, οι απαρχές της πόλης, σύμφωνα με τη Β. Παπαδοπούλου³⁸, τοποθετούνται στην ύστερη κλασική-ελληνιστική περίοδο (Παπαδοπούλου, 2015, 443). Με άλλα λόγια, το ιστορικό παρελθόν των Ιωαννίνων συνοψίζεται κυρίως στη βυζαντινή και την οθωμανική περίοδο, στοιχείο που διακρίνεται και στα μνημεία της πόλης.

Η παρουσία οθωμανικού μουσουλμανικού πληθυσμού στα Ιωάννινα έγινε σταδιακά, αντιθέτως με άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου, π.χ. την Αθήνα. Μετά τη λατινική κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1204, τα Ιωάννινα υπήχθησαν στο κράτος της Ηπείρου, ιδρυτής του οποίου υπήρξε ο Μιχαήλ Α΄ Κομνηνός-Δούκας (Κορδώσης, 2003, 41 και Delilbaşı, 2012, 39). Η πόλη αντιμετώπιζε συνεχώς την αλβανική απειλή κι αυτό οδήγησε στη συνεργασία με τους Οθωμανούς³⁹ (Κορδώσης, 2003, 48). Από εκείνη την περίοδο και ύστερα, Οθωμανοί άρχισαν να εγκαθίστανται σταδιακά στην Ήπειρο (Κορδώσης, 2003, 48).

Κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης των Ιωαννίνων από τους Φράγκους, η παρουσία των Οθωμανών γίνεται εντονότερη ενώ από το 1389, η περιοχή τελούσε ουσιαστικά υπό την προστασία του Βαγιαζήτ (Κοκολάκης, 2003^α, 115). Με την άνοδό του στον θρόνο, ο Μουράτ Β΄ θέλησε να καταλάβει τα Ιωάννινα, αλλά οι κάτοικοι των Ιωαννίνων αντιστάθηκαν (Delilbaşı, 2012, 40). Κατά τη διάρκεια παραμονής του στη Θεσσαλονίκη, ο Μουράτ με επιστολή του στους κατοίκους της πόλης, ζήτησε την παράδοσή τους. Συνολικά, ο σουλτάνος έστειλε δύο επιστολές, η μια εκ των οποίων βρέθηκε σε κώδικα στα Μετέωρα και η δεύτερη στα *Χρονικά της Ηπείρου* (Delilbaşı, 2012, 41). Παράλληλα, ο μπεηλέρμπεης της Ρούμελης, Σινάν Πασάς, ζητούσε από τους κατοίκους των Ιωαννίνων την παράδοση της πόλης, απευθυνόμενος κυρίως στους άρχοντες των Ιωαννίνων (Delilbaşı, 2012, 40).

Τα Ιωάννινα παραδόθηκαν⁴⁰ εν τέλει οικειοθελώς στις 9 Οκτωβρίου 1430⁴¹ ώστε να αποφευχθεί πιθανή επίθεση των Οθωμανών στην πόλη, καθώς οι κάτοικοι δεν ήθελαν

---

³⁸ Η Β. Παπαδοπούλου είχε την επίβλεψη των συγκεκριμένων εργασιών (Παπαδοπούλου, 2015, 443).

³⁹ Η πρώτη εμφάνιση των Οθωμανών στην Ήπειρο σημειώνεται στα τέλη της βασιλείας του Μουράτ Α΄ (1362-1389), όταν οι «ουτζ μπέηδες», δηλαδή οι ηγέτες των οθωμανικών συνοριακών δυνάμεων που στάθμευαν στη Μακεδονία, ξεκίνησαν να επεμβαίνουν στις διαμάχες των αλβανικών πριγκιπάτων που έλεγχαν τις περιοχές Μπερατιού και Αυλώνας (Κοκολάκης, 2003^α, 115).

⁴⁰ Για την παράδοση των Ιωαννίνων υπάρχουν αρκετές πληροφορίες στα «Χρονικά της Ηπείρου», που εκδόθηκαν για πρώτη φορά τον 19^ο αιώνα από τον Γάλλο περιηγητή Rouqueville στο έργο του *Voyage dans la Grèce*. Πρόκειται για μια σειρά χειρογράφων, στα οποία γινόταν λόγος για την Ιστορία της

να τους συμβεί ό, τι είχε γίνει σε άλλες πόλεις πιο ισχυρές από τη δική τους (Delilbaşı, 2012, 43 και Κορδώσης, 2003, 52). Ο Μουράτ Β΄ έδωσε στα Ιωάννινα *ahidnâme*, εγγυώμενος στους κατοίκους τα προνόμιά τους. Το συγκεκριμένο έγγραφο είναι το πρωιμότερο δείγμα συμφωνίας που προσφέρεται σε μη μουσουλμάνους (Delilbaşı, 2012, 39). Όπως αναφέρει η Κατσιαρδή-Hering (2014, 601), η αναγνώριση δικαιωμάτων που εξασφάλισαν τα Ιωάννινα, επέτρεψε την μετέπειτα ανάπτυξή τους. Οι Οθωμανοί που έφτασαν στην πόλη, έχτισαν οικίες και εγκαταστάθηκαν στην περιοχή Τουρκοπάλουκον⁴² (Delilbaşı, 2012, 43).

Η περίοδος της οθωμανικής διακυβέρνησης αρχίζει ομαλά για τα Ιωάννινα, χωρίς βιαιότητες και συγκρούσεις, αλλά με την εξασφάλιση ενός ειδικού ευνοϊκού καθεστώτος (Ζήδρου, 2009, 309). Τόσο η σταδιακή κατοίκηση των Ιωαννίνων από Οθωμανούς μουσουλμάνους όσο και η ομαλή μετάβαση στην οθωμανική διακυβέρνηση, αποτελούν διαφοροποιητικό στοιχείο ως προς τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο⁴³ και φαίνεται να είχαν μακροχρόνιες επιδράσεις στην εξέλιξη των Ιωαννίνων.

Τον 17^ο αιώνα σημειώνεται ένα σημαντικό γεγονός για την ιστορία των Ιωαννίνων. Πρόκειται για το αποτυχημένο επαναστατικό κίνημα του επισκόπου Τρίκκης Διονυσίου του Φιλοσόφου στις 11 Σεπτεμβρίου 1611. Ως άμεση συνέπεια ήταν η πυρπόληση και κατεδάφιση όλων των βυζαντινών δημόσιων οικοδομημάτων και των ναών στο εσωτερικό του κάστρου και η αντικατάστασή τους από τα αντίστοιχα οθωμανικά (Ζήδρου, 2009, 310). Επιπλέον, επιβλήθηκε η άρση των προνομίων που είχαν οι κάτοικοι των Ιωαννίνων ενώ παράλληλα, με διαταγή της Υψηλής Πύλης, εκδιώχθηκαν οι χριστιανοί από το εσωτερικό του κάστρου, οι οποίοι διέμεναν εκεί, ώστε να εγκατασταθούν πλέον Οθωμανοί μουσουλμάνοι και Εβραίοι των κατώτερων

Ηπειρου. Το 1962 ο ιστορικός Βρανούσης απέδειξε ότι τα Χρονικά ήταν ανώνυμα και συντάχθηκαν για πρώτη φορά τον 15^ο αιώνα. Η κατάκτηση των Ιωαννίνων περιγράφεται λεπτομερώς στο τρίτο μέρος των Χρονικών (Delilbaşı, 2012, 39).

⁴¹ Σχετικά με την παράδοση των Ιωαννίνων, ο ιστορικός Φραντζής αναφέρει ότι η παράδοση έλαβε χώρα το 1431 ενώ ο Μελέτιος Μήτρος σημειώνει ότι πραγματοποιήθηκε το 1424 (Μέρτζιος, 1938, 117-118). Ωστόσο, μετά από εξέταση διαφόρων πηγών, σήμερα έχει επικρατήσει η άποψη ότι η παράδοση έγινε το 1430.

⁴² Η συνοικία Τουρκοπάλουκο ονομαζόταν επίσης Λουτρό λόγω των οθωμανικών λουτρών που χτίζονταν εκεί (Ζαχαράτη, 2013, 61).

⁴³ Αυτή η διαφοροποίηση με τις άλλες περιοχές της Ελλάδας αποτέλεσε έναν από τους λόγους επιλογής της συγκεκριμένης πόλης ως μελέτη περίπτωσης διότι γεννάται το ερώτημα αν αυτή η ειρηνική και ομαλή μετάβαση βοήθησε να προσλάβει την οθωμανική περίοδο διαφορετικά σε σχέση με τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο και εν προκειμένο με την Αθήνα. Ωστόσο, όπως συμπεραίνεται στα επόμενα κεφάλαια, το «τραύμα» έχει επισκιάσει οποιαδήποτε ομαλή συνθήκη υπήρχε στην αρχή και η τύχη των υλικών καταλοίπων των οθωμανικών Ιωαννίνων είναι η ίδια με των υπολοίπων. Το ζήτημα εξετάζεται εκτενέστερα στα κεφάλαια που ακολουθούν.

κοινωνικών στρωμάτων (Κατσιαρδή-Hering, 2014, 602 και Ζήδρου, 2009, 310). Το αρχιτεκτονικό τοπίο των Ιωαννίνων αλλάζει και οι βίαιες απομακρύνσεις και συγκρούσεις εγγράφονται στη συλλογική μνήμη.

Ο επόμενος αιώνας αποτελεί περίοδο μεγάλης ακμής για τα Ιωάννινα. Ο Hobhouse, που επισκέφθηκε την πόλη υπογραμμίζει τη σημαντικότητά της, κατατάσσοντάς την στις πιο σημαίνουσες πόλεις της Αυτοκρατορίας (ευρωπαϊκό τμήμα) μετά τη Θεσσαλονίκη, την Αδριανούπολη και ίσως το Βιδίни (Σιμόπουλος, 2003, 72). Το τέλος του 18^{ου} αι. επισφραγίζεται από τον διορισμό του Αλή Τεπελενλή ως πασά των Ιωαννίνων (Ζήδρου, 2009, 310), ο οποίος είχε καθοριστικό ρόλο στην ιστορία των Ιωαννίνων.

1.3.1. Ο πληθυσμός των οθωμανικών Ιωαννίνων

Τα Ιωάννινα υπήρξαν μια πόλη μεγάλης οικονομικής και πνευματικής σπουδαιότητας, έχοντας αναπτύξει διά θαλάσσης συναλλαγές με τη Βενετία, την Πάδοβα, τη Βιέννη και το Λιβόρνο, ενώ μέσω ξηράς είχαν επιτύχει σημαντικούς δεσμούς με το Βελιγράδι, το Σεράγεβο και άλλα αστικά κέντρα (Fleming, 2000, 66).

Το βιλαέτι των Ιωαννίνων ήταν μια έκταση που απλωνόταν από τον Άραχθο μέχρι τις εκβολές του αλβανικού ποταμού Γενούσου ή Σκουμπίνη (Κοκολάκης, 2003β, 245-246). Κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κατάκτησης, το βιλαέτι αποτελούταν από τέσσερα σαντζάκια. Πρόκειται για το σαντζάκι των Ιωαννίνων, του Αργυροκάστρου, του Μπερατιού και το σαντζάκι της Πρέβεζας. Με τη σειρά τους, το κάθε σαντζάκι περιλάμβανε τους αντίστοιχους καζάδες και ναχιγιέδες, όπως αυτοί παρουσιάζονται στον παρακάτω πίνακα (Κοκολάκης, 2003β, 248):

Σαντζάκι Ιωαννίνων	Σαντζάκι Αργυροκάστρου	Σαντζάκι Μπερατιού	Σαντζάκι Πρέβεζας
Καζάς Ιωαννίνων α. Ναχιγιές Ζαγοριού β. Ναχιγιές Κουρέντων	Καζάς Αργυροκάστρου	Καζάς Μπερατιού α.Ναχιγιές Μαλακάστρας	Καζάς Πρέβεζας
Καζάς Παραμυθιάς	Καζάς Πωγωνιού	Καζάς Αυλώνας	Καζάς Λούρου α.Ναχιγιές Τζουμέρκων
Καζάς Φιλιατών	Καζάς Πρεμετής α.Ναχιγιές Φράσαρης	Καζάς Γκοσνίτσκας	Καζάς Μαργαριτιού α.Ναχιγιές Πάργας β.Ναχιγιές Φαναριού

Καζάς Κόνιτσας	Καζάς Τεπελενιού	Καζάς Λιούσνιας α.Ναχιγιές Φιεριού
Καζάς Λεσκοβικιού	Καζάς Δελβίνου α.Ναχιγιές Αγ. Σαράντα Καζάς Κουρβελεσιού α.Ναχιγιές Χειμάρας	
Καζάς Μετσόβου		

Όπως διακρίνεται στον πίνακα, οι καζάδες του βιλαετιού ήταν συνολικά δέκα εννιά. Από αυτούς, σήμερα, ανήκουν στην Ελλάδα οι επτά (Ιωαννίνων, Παραμυθιάς, Κόνιτσας, Μετσόβου, Πρέβεζας, Λούρου και Μαργαριτιού) ενώ οι επόμενοι επτά (Πρεμετής, Τεπελενιού, Κουρβελεσιού, Μπερατιού, Αυλώνας, Γκοσνίτσκας και Λιούσνιας) εκτείνονται σε αλβανικά εδάφη και οι υπόλοιποι έχουν διαμελιστεί ανάμεσα στις δύο χώρες (Κοκολάκης, 2003β, 248).

Η καθηγήτρια του Πανεπιστημίου της Άγκυρας, Melek Delilbasi, δημοσίευσε δύο οθωμανικά κατάστιχα του 1564 και του 1579, τα οποία προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες για τα Ιωάννινα εκείνης της περιόδου. Στα εν λόγω έγγραφα μνημονεύονται οι εξής χριστιανικές συνοικίες (mahalle) (Κορδώσης, 2003, 315-316):

Χριστιανικές Συνοικίες Ιωαννίνων

1. Αγία Βαρβάρα μεγάλη	19. Άγιοι Απόστολοι
2. Αγία Βαρβάρα μικρή	20. Άγιος Γεώργιος Μικρός
3. Αγία Yerire (Ειρήνη;)	21. Θεολόγος
4. Άγιοι Ανάργυροι	22. Alkose/Elkose (Λουκάς)
5. Μοναστήρι μεγάλο μαζί με μικρό	23. Άγιος Βασίλης
6. Μητρόπολη	24. Krada/Kralisa
7. Κυριώτισσα	25. Pankin/Pankit
8. Άγιος Κωνσταντίνος	26. Çenkare (Τσιγαράς)
9. Άγιος Γεώργιος μεγάλος	27. Hamam (Λουτρό)
10. Άγιος Αντρέας μεγάλος	28. Karagul /Karagol
11. Σωτήρας	29. Golemi

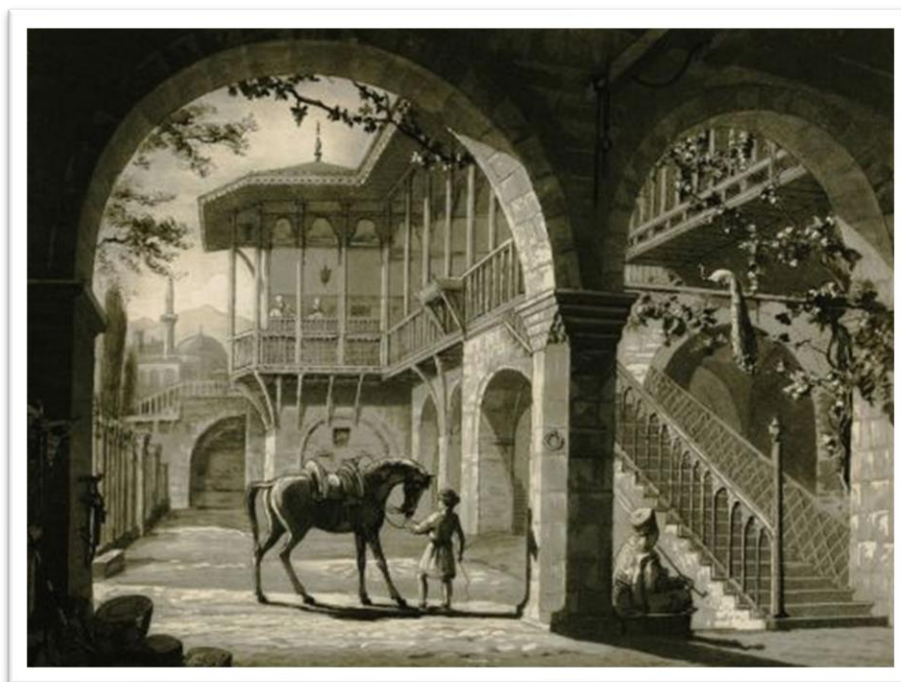
12. Άγιος Θεόδωρος	30. Αγία Παρασκευή μικρή
13. Άγιος Αντρέας μικρός	31. Άγιος Δημήτριος
14. Άγιος Νικόλαος	32. Αγία Παρασκευή μεγάλη
15. Bigadovitce (Πηγαδιώτισσα;)	33. Άγιος Αθανάσιος/ Aneyas
16. Modoryani (Παναγία Ταρανή;)	34. Kalafak
17. Κοκκινόχωμα	35. Güherger/forhurger
18. Alekdiki/ Elkedeki	36. Tiyotoko (Θεοτόκο)

Σε αυτές τις συνοικίες υπήρχαν συνολικά χίλια τριακόσια τριάντα ένα χριστιανικά νοικοκυριά – εντός κι εκτός Κάστρου – καθώς και πενήντα οχτώ μουσουλμανικά εκτός Κάστρου (Κορδώσης, 2003, 316). Η ακριβής χρονολογία επέκτασης εκτός του Κάστρου δεν είναι γνωστή. Η μόνη πληροφορία που υπάρχει είναι ότι το 1430 υπήρχαν κοντινές συνοικίες προς το Κάστρο, όπως είναι οι συνοικίες «Τσουκαλά», «Τσιγαρά», «Λειβαδιώτη», «Σαράβα» (Κανετάκης, 1993, 233). Στο κατάστιχο του 1579, οι συνοικίες μειώνονται σε τριάντα μία, από τις οποίες οι οχτακόσιες εβδομήντα έξι είναι χριστιανικές οικίες, τριάντα τέσσερις εβραϊκές και πενήντα τρεις μουσουλμανικές (Κορδώσης, 2003, 316). Ο χριστιανικός πληθυσμός φαίνεται να υπερισχύει αριθμητικά, αντιθέτως με την ανακριβή πεποίθηση του ευρύ κοινού ότι ο μουσουλμανικός πληθυσμός υπερίσχυε αριθμητικά.

Όπως και σε άλλες περιοχές οθωμανικού ελέγχου, ο πληθυσμός των συνοικιών διαχωριζόταν κυρίως βάσει θρησκευματος ενώ δεν έλειπε και ο γλωσσικός διαχωρισμός. Η έννοια της «γλωσσικής ομάδας» δεν έχει παρά σχετική μόνο συνάφεια με την έννοια της «φυλετικής καταγωγής». Διατηρεί ωστόσο κάποια αξία γιατί αποτελεί ένα σταθερό κριτήριο ταξινόμησης του πληθυσμού. Στην Ήπειρο συναντώνται τρεις γλωσσικές κοινότητες: η ελληνική⁴⁴, η αλβανική και η ρουμανική (Κοκολάκης, 2003α, 49).

⁴⁴ Η ελληνική γλώσσα διατηρούσε στην Ήπειρο μια διαφορετική ιεραρχική θέση. Ήταν η μόνη γλώσσα που γινόταν αποδεκτή στις λειτουργικές ανάγκες της χριστιανικής θρησκείας· μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα ήταν στην ουσία η μόνη γραπτή γλώσσα (Κοκολάκης, 2003α, 51), που γνώριζε ευρεία εξάπλωση, αναγνωριζόταν μάλιστα και ως ισότιμη με την τουρκική στα επίσημα διοικητικά έγγραφα. Μέχρι το 1868 ήταν η μόνη βαλκανική γλώσσα που διδασκόταν στα ορθόδοξα σχολεία, όπου συγκεντρωνόταν η συντριπτική πλειοψηφία των μαθητών της Ηπείρου (Κοκολάκης, 2003α, 52).

Ωστόσο, σε αυτό το σημείο θα παρουσιασθεί η κατανομή του πληθυσμού σε συνοικίες με άξονα το θρήσκευμα, όπως έγινε και στην περίπτωση της Αθήνας⁴⁵. Το θρήσκευμα ήταν κάτι περισσότερο από μια επιφανειακή έκφραση θεολογικών πεποιθήσεων. Ήταν μια κεντρική διαίρεση της κοινωνίας, η οποία διέθετε ιστορική, ιδεολογική και συνειδησιακή φόρτιση (Κοκολάκης, 2003α, 57).

Εικόνα 4. Οικία Νικολού Αργύρη (τέλη 18ου-αρχές 19ου αι.), Χαλκογραφία του Άγγλου αρχιτέκτονα Charles Robert Cockerell (Διαθέσιμο online, public domain)

Επομένως, ο πληθυσμός των συνοικιών του βόρειου τμήματος των Ιωαννίνων αποτελούταν από χριστιανούς ενώ στο νότιο τμήμα διέμενε ο μουσουλμανικός πληθυσμός (Ζαχαράτη, 2013, 61). Όσον αφορά στον εβραϊκό πληθυσμό, εκείνος διέμενε στα όρια της μεσαιωνικής πόλης, μέσα στο Κάστρο αλλά και στις παρυφές αυτού, ενώ ήταν μικρό το μέγεθος της εν λόγω κοινότητας (Κοκολάκης, 2003α, 310). Και οι τρεις πληθυσμοί εκπροσωπούνται στην έκθεση του Δημοτικού Εθνογραφικού Μουσείου των Ιωαννίνων, όπως θα παρουσιασθεί σε επόμενο κεφάλαιο

---

⁴⁵ Η περαιτέρω εξέταση του ζητήματος του διαχωρισμού των διαφόρων μειονοτήτων απαιτεί ενδελεχή εντρύφηση, κάτι που δεν μπορεί να γίνει στην παρούσα μελέτη. Ωστόσο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι στο Ελληνορθόδοξο millet είχαν προστεθεί και οι Σέρβοι, Βούλγαροι, Άραβες και Ρουμάνοι (Yetisgin, 2007, 144).

Στις παρυφές της πόλεως του 17^{ου} αιώνα και εντός του αστικού ιστού των διευρυμένων Ιωαννίνων του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, στις συνοικίες Τσιγκέλια και Κανλί Τσεσμέ είχαν εγκατασταθεί αθίγγανοι ενώ κοντά στον δρόμο της Λούτσας, νοτιοδυτικά του συγκροτήματος της Λιθαρίτσας παρατηρείται η συνοικία των Αφρικανών, γνωστή ως “Quartier des négres afranchisi”⁴⁶ (Ζαχαράτη, 2013, 61-62).

Ακόμη δύο πληθυσμιακές ομάδες ήταν αυτή των αρβανιτόβλαχων και των σαρακατσάνων. Πιο συγκεκριμένα, στον καζά των Ιωαννίνων αναφέρονται τριάντα πέντε αρβανιτοβλάχικες και τρεις σαρακατσάνικες οικογένειες. Οι εν λόγω ομάδες δεν καταγράφονταν στον επίσημο πληθυσμό των χωριών, που τους φιλοξενούσαν (Κοκολάκης, 2003α, 311).

Επιπλέον, παρατηρείται και η κοινότητα των ξένων υπηκόων, οι οποίοι χωρίζονταν σε τρεις κατηγορίες: α) Ελλαδίτες, που είχαν έρθει στη χώρα για να ασχοληθούν με το εμπόριο⁴⁷, β) Επτανήσιοι, που απέκτησαν την ελληνική υπηκοότητα το 1864, και γ) ντόπιοι που είχαν ζήσει για κάποιο διάστημα στην Ελλάδα και επέστρεψαν στον τόπο τους ως Έλληνες υπήκοοι (Κοκολάκης, 2003α, 312).

Ο καζάς των Ιωαννίνων αποτελούσε τη μεγαλύτερη σε έκταση διοικητική περιφέρεια του πασαλικιού, με τα σύνορά του να ταυτίζονται με εκείνα της σημερινής Δωδώνης (Κοκολάκης, 2003α, 176). Τον 19^ο αιώνα, ο πληθυσμός του καζά, όπως αναφέρεται στον Σαλναμέ του 1895⁴⁸, ανερχόταν στους 88.864 κατοίκους ενώ το βίλαετι των Ιωαννίνων την ίδια χρονολογία διέθετε συνολικά 516.477 κατοίκους⁴⁹ (Κοκολάκης, 2003β, 251-252). Μέχρι το 1870, περίοδο που η υπόλοιπη Ελλάδα βίωνε πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές, εν μέσω της αναζήτησης της σταθεροποίησης και της ανάπτυξης μετά την ανεξαρτησία της από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, η Ήπειρος εξακολουθούσε να βρίσκεται υπό οθωμανική διακυβέρνηση και παρουσίαζε αύξηση του πληθυσμού με την πόλη των Ιωαννίνων να υπερτερεί αριθμητικά

---

⁴⁶ Η συγκεκριμένη πληροφορία προέρχεται από τον χάρτη του Barbié du Bocage με τίτλο “Plan de la ville de Janina” (Ζαχαράτη, 2013, 62). Ο Κανετάκης (1993, 237) αναφέρει πως η συγκεκριμένη συνοικία ονομαζόταν «Συνοικία των απελευθερωμένων νέγρων» (Quartier des négres afranchisi), την οποία αναγνωρίζει ως τη συνοικία «γύφτικα» (Κοκολάκης, 2003α, 310).

⁴⁷ Το εμπόριο ήταν η πρωταρχική οικονομική δραστηριότητα των Ιωαννίνων ενώ η γεωργία με την κτηνοτροφία απασχολούσαν κυρίως την ύπαιθρό της (Fleming, 2000, 85).

⁴⁸ Ως *σαλναμές* ορίζεται η διοικητική «επετηρίδα» που εξέδιδαν σε άτακτα χρονικά διαστήματα οι αρχές του βίλαετιού (Κοκολάκης, 2003β, 246). Η στατιστική του 1895 αποτελεί ως σήμερα τη μόνη δημοσιευμένη πηγή που απαριθμεί αναλυτικά το συνολικό πληθυσμό της Ηπείρου κατά πόλεις και χωριά πριν από την κατάλυση της οθωμανικής εξουσίας (Κοκολάκης, 2003β, 245). Τέτοιου είδους αρχειακό υλικό είναι εξαιρετικά βοηθητικό για την περαιτέρω κατανόηση της οθωμανικής κοινωνίας.

(Κοκολάκης, 2003α, 331, 336). Με άλλα λόγια, οι δύο μελέτες περίπτωσης – Αθήνα και Ιωάννινα – για μεγάλο χρονικό διάστημα πορεύθηκαν με διαφορετικούς κοινωνικούς, πολιτικούς, πολιτιστικούς και οικονομικούς ρυθμούς και αυτό λήφθηκε υπόψιν κατά την επιλογή και τη συνολική μελέτη τους.

1.3.2. Το διοικητικό καθεστώς και οι διοικητικοί παράγοντες

Με την παράδοση των Ιωαννίνων το 1430, πραγματοποιήθηκε παράλληλα ο σχηματισμός και του ομώνυμου σαντζακιού (Κοκολάκης, 2003α, 117). Στη βόρεια πλευρά, οι περιοχές της Κόνιτσας και των Γρεβενών σχημάτιζαν ενιαία περιφέρεια με αδιευκρίνιστο καθεστώς και εκεί υπαγόταν η Κορυτσά και η Πρεμετή. Η περιοχή θεωρείται ως ο πρώτος πυρήνας της οθωμανικής διείσδυσης στην Ήπειρο στα τέλη του 14^{ου} αι. και σε αυτή εντάσσεται γεωγραφικά και το Λεσκοβίκι, με αποτέλεσμα η εδαφική της έκταση να αντανακλά τα όρια του παλιού μπεηλικιού του Σαχίν μπέη (Κοκολάκης, 2003α, 117). Το 1437 η Κόνιτσα, τα Γρεβενά και η Άρτα στο σαντζάκι των Ιωαννίνων (Κοκολάκης, 2003α, 118).

Η τελευταία μεγάλη διοικητική κατάταξη που θα πραγματοποιηθεί στον χώρο της Ηπείρου πριν το Τανζιμάτ, έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια του βενετο-οθωμανικού πολέμου του 1537-1540. Πιο συγκεκριμένα, οι αλβανικοί πληθυσμοί των ιονικών παραλιών, που είχαν συμμαχήσει πολλάκις με τη βενετική εξουσία, υποτάχθηκαν οριστικά στους Οθωμανούς και προσαρτήθηκαν σε νέο σαντζάκι με έδρα το Δέλβινο. Τα εδάφη του νέου σαντζακιού προέρχονταν από το σαντζάκι της Αυλώνας και εν μέρει από το σαντζάκι των Ιωαννίνων (Κοκολάκης, 2003α, 119).

Κατά το μεγαλύτερο μέρος του 17^{ου} και του 18^{ου} αιώνα, το σαντζάκι των Ιωαννίνων κατείχαν οι απόγονοι του περιώνυμου Ασλάν πασά. Σύμφωνα με τον Αϊνή Αλή (1609), στο σαντζάκι υπήρχαν εξήντα δύο ζιαμέτια και τριακόσια σαράντα πέντε τιμάρια (Κοκολάκης, 2003α, 122). Από τα εδάφη του, ο καζάς της Άρτας ήταν έως το 1790 ανεξάρτητος από την επιρροή του σαντζάκμπεη, καθώς ο βοεβόδας του διοριζόταν από τον ενοικιαστή του σχετικού μουκατά, που ήταν υπόλογος για τη διαχείρισή του στο σουλτανικό ταμείο (Κοκολάκης, 2003α, 123).

Ορόσημο στην ιστορία των Ιωαννίνων είναι η διακυβέρνηση του Αλή Πασά, ο οποίος διορίστηκε ως κυβερνήτης το 1787 (Fleming, 2000, 21). Ο εν λόγω ηγέτης χρησιμοποιούσε τη βία και την κατατρομοκράτηση των ανταγωνιστών του,

παρακάμπτοντας έτσι τους φραγμούς που έθετε στην εξουσία των προκατόχων του το θεσμικό κατεστημένο του οθωμανικού κράτους (Διατριβή Δημητριάδη, 1993, 50 και Κοκολάκης, 2003α, 124). Αυτή η τακτική γίνεται φανερή και στο απόσπασμα του έργου της K.E. Fleming (2000, 16), «Ο Αλή Πασάς θεωρείται έως στις μέρες μας στην Ελλάδα, ως το τυπικό παράδειγμα τουρκικής κτηνωδίας και της αρπακτικότητας, ως το πλέον αντιπροσωπευτικό δείγμα βαρβαρισμού». Το απόσπασμα της Fleming, το οποίο δεν ενστερνίζεται η παρούσα μελέτη, παρατίθεται σε αυτό το σημείο ως ένα ενδεικτικό παράδειγμα των προκαταλήψεων και των στερεοτύπων για τον οθωμανικό κόσμο. Ο Αλή Πασάς ως μια ηγετική και ιδιαιτέρως προβεβλημένη μορφή εκείνης της περιόδου, κατέχει σημαντική θέση σε ιστορίες και αντιλήψεις όπως είναι αυτή του «Κακού Τούρκου», οι οποίες θα εξεταστούν στη συνέχεια.

Στις φιλήσυχες περιφέρειες, η εξουσία του βασιζόταν στους διορισμένους πολιτικούς διοικητές των καζάδων (μουτεσελίμηδες) και στην επιρροή των ντόπιων προεστών (αγιάνηδων, κοτζαμπάσηδων), στις θέσεις των οποίων διορίζε άτομα της εμπιστοσύνης του. Στα τμήματα που βρίσκονταν εκτός της τυπικής του αρμοδιότητας, ο Αλή τοποθέτησε διοικητές τους γιους του και άλλα συγγενικά πρόσωπα, ενώ μετέβαλε την παραδοσιακή διοικητική τους υπαγωγή, εξαγοράζοντας τις προσόδους τους και εξασφαλίζοντας την έκδοση σουλτανικών φερμανιών, που τα προσαρτούσαν στη δικαιοδοσία των σαντζακιών του (Δημητριάδης, 1993, 33 και Κοκολάκης, 2003α, 125). Σημαντικό στοιχείο της διακυβέρνησής του ήταν και οι διπλωματικές σχέσεις που είχε με την Αγγλία και τη Γαλλία, διαθέτοντας έτσι μόνιμα προξένους στα Ιωάννινα. Το 1820 καθαιρέθηκε από την Πύλη, η οποία τον κήρυξε εχθρό του κράτους και έστειλε στρατεύματα στα Ιωάννινα. Ο Αλή κατέφυγε στο νησί στη λίμνη των Ιωαννίνων και έμεινε εκεί για δύο χρόνια έως ότου τα στρατεύματα του σουλτάνου κατάφεραν να τον σκοτώσουν⁵⁰ (Fleming, 2000, 62). Πρόκειται για ένα πρόσωπο που ενέπνευσε Ευρωπαίους ποιητές, ζωγράφους, συγγραφείς και μουσικούς (Fleming, 2000, 191).

Από το 1830-1867, η Ήπειρος αποτελούσε μια γενική διοίκηση, «το βιλαέτι των Ιωαννίνων», του οποίου ο διοικητής είχε έδρα τα Γιάννενα και περιλάμβανε το σαντζάκι των Ιωαννίνων, του Δελβίνου και της Αυλώνας (Δημητριάδης, 1993, 51). Η

---

⁵⁰ Το μέρος, όπου δολοφονήθηκε ο Αλή Πασάς, είναι σήμερα το Μουσείο Αλή Πασά και Επαναστατικής Περιόδου.

συνολική εποπτεία τους περιήλθε από τον Ιανουάριο του 1822 στον άλλοτε οπλαρχηγό του Αλή πασά, Ομέρ Βρυώνη. Από τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή και ύστερα, η Ήπειρος εμφανίζεται ως ιδιαίτερη διοικητική επικράτεια, ο διοικητής της οποίας φέρει τον τίτλο του «Βαλή των Τριών Σαντζακιών» (ελβιγέ-ι σελασέ) ή «Βαλή Ιωαννίνων, Δελβίνου και Αυλώνας». Από το 1830 και μετά, ο βαλής των τριών σαντζακιών θα αρχίσει να χρησιμοποιεί τον τίτλο του «μουσίρη» ή στρατηγού (Κοκολάκης, 2003α, 126).

Όσον αφορά στον θεσμό των ντόπιων προεστών – χριστιανών και μουσουλμάνων, αυτός διατηρήθηκε αλλά η σημασία του γινόταν όλο και πιο περιορισμένη στις νότιες χριστιανικές περιοχές του πασαλικιού. Οι βόρειες οθωμανοκρατούμενες περιοχές παρέμειναν σε συνεχή πολιτική ρευστότητα έως την εφαρμογή του Τανζιμάτ στην Ήπειρο (1846) (Κοκολάκης, 2003α, 127).

Με την απομάκρυνση του Μουσταφά πασά το 1840, η Ήπειρος αποκόπηκε από κάθε σχέση της με τις περιφέρειες Θεσσαλίας και Μακεδονίας και διατηρήθηκε ως αυτόνομο πασαλίκι και μουτεσαριφλίκι υπό την επικυριαρχία του εγιαλετιού της Ρούμελης. Το φθινόπωρο του 1845, ο Μεχμέτ Ρεσίτ πασάς ανέλαβε εκτεταμένες εξουσίες στα εδάφη που υπάγονταν στα τρία σαντζάκια (Κοκολάκης, 2003α, 130). Ο Ρεσίτ πασάς κατόρθωσε να εφαρμόσει στην Ήπειρο έναν καινούριο διοικητικό, στρατιωτικό και οικονομικό μηχανισμό. Ειδικότερα, τα τρία ανεξάρτητα σαντζάκια που αποτελούσαν το πασαλίκι των Ιωαννίνων σχημάτισαν ιδιαίτερο εγιαλέτι, ανεξάρτητο από αυτό της Ρούμελης, η αυτόνομη διοικητική οντότητα των τριών σαντζακιών του πασαλικιού αποκαταστάθηκε με ορισμένες τροποποιήσεις, σημειώθηκε αλλαγή στην ορολογία των διοικητών των κατώτερων κλιμακίων, π.χ. ο όρος «μουτεσελίμης» αντικαταστάθηκε με τον όρο «μουδίρης», και τέλος, στο επίπεδο του εγιαλετιού, του σαντζακιού και του καζά συστάθηκαν επίσημα διοικητικά συμβούλια (ινταρέ μετζλισί), στα οποία δόθηκαν ευρύτατες δικαιοδοσίες (Κοκολάκης, 2003α, 131-133).

Ο περίφημος «νόμος των βιλαετιών», που εξαγγέλθηκε στην Κωνσταντινούπολη στις 27 Οκτωβρίου 1864, επηρέασε και το εγιαλέτι των Ιωαννίνων. Το 1867 με σουλτανικό ιραδέ δημιουργήθηκαν δέκα τρία νέα βιλαέτια, στα οποία περιλαμβανόταν και το βιλαέτι των Ιωαννίνων, η επικράτεια του οποίου

σχηματίστηκε από την ένωση των πασαλικιών των Ιωαννίνων και των Τρικάλων (Κοκολάκης, 2003α, 140-141).

1.3.3. Το τέλος της οθωμανικής διακυβέρνησης στα Ιωάννινα

Σημαντική πηγή πληροφοριών για την απελευθέρωση των Ιωαννίνων αποτελεί το αρχείο του Ιωάννη Λάππα και της Αντιγόνης Τζαβέλλα. Πρόκειται για ημερολόγιο⁵¹ κρυπτογραφημάτων, τα οποία διαβιβάζονταν στο Ελληνικό Στρατηγείο⁵² ή από αυτό στα Ιωάννινα κατά τη διάρκεια του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1912-1913 (Νικολαΐδου, 1975, 6). Οι πληροφορίες που περιέχονται στο ημερολόγιο σχετίζονται με τις κινήσεις των εχθρικών δυνάμεων, τη διάταξή τους, τις καθημερινές μετακινήσεις ανδρών και πολεμικού υλικού και την επάρκειά του και τις ενισχύσεις που έπαιρναν (Νικολαΐδου, 1975, 25). Ανάμεσα στα στοιχεία των καταχωρήσεων, περιλαμβάνονται και πληροφορίες για τις δυνατότητες ανεφοδιασμού, τις επισιτιστικές ανάγκες, το ηθικό του τουρκικού στρατού και πληθυσμού, τα αποτελέσματα της επιθετικής δράσης του ελληνικού στρατού, τα ποσοστά θανάτου, την τύχη των Ελλήνων αιχμαλώτων και τραυματιών, την οργάνωση της άμυνας του ελληνικού στοιχείου, κ.α. ((Νικολαΐδου, 1975, 26).

Ο Β. Κρασίτης (1988, 132) σημειώνει για την προετοιμασία του αγώνα: «Η προετοιμασία του απελευθερωτικού αγώνα της Ηπείρου θεμελιώθηκε στη δημιουργία εθελοντικών σωμάτων (Ελληνικό Κομιτάτο) και στην Οργάνωση Υπηρεσίας συγκεντρώσεως και αποστολής πληροφοριών στον Ελληνικό Στρατό. Την αποστολή

---

⁵¹ Το ημερολόγιο παραχωρήθηκε στα Αρχεία της Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών από τον κ. Βασίλη Λάππα, υιό του Ιωάννη Λάππα. Ο Ι. Λάππας ήταν διερμηνέας του Γαλλικού προξενείου στα Ιωάννινα κατά την περίοδο του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1912-1913 (Νικολαΐδου, 1975, 6). Το ίδιο ημερολόγιο επισημαίνεται και στην κατοχή της ανηψιάς του Ιωάννη Λάππα, Αντιγόνης Τζαβέλλα, που ήταν βασικό στέλεχος κρυπτογράφησης πληροφοριών και της αποκρυπτογράφησης των διαταγών του Στρατηγείου (Νικολαΐδου, 1975, 7).

⁵² Το Ελληνικό Στρατηγείο οργάνωσε δίκτυο κατασκοπείας στα Ιωάννινα με σκοπό την απόσπαση σημαντικών πληροφοριών από το αντίπαλο στρατόπεδο, πριν από την κήρυξη του πολέμου (Νικολαΐδου, 1975, 7). Ωστόσο, η υπηρεσία αυτή προϋπέθετε και την ύπαρξη οργάνωσης που θα τη βοηθούσε στην επίτευξη των στόχων της. Τέτοια οργάνωση ήταν η «Ηπειρωτική Εταιρεία» που συγκροτήθηκε στις 25 Μαρτίου 1906 στην Αθήνα από τον υπομοίραρχο Σπ. Σπυρομήλιο, ενώ η δράση της σημειωνόταν στα Ιωάννινα και στην ηπειρωτική ύπαιθρο (Κρασίτης, 1988, 132). Στη συνέχεια, ο Άγγελος Φορέστης τοποθετήθηκε στα Ιωάννινα και ανέλαβε τη διεύθυνση του κλιμακίου της «Ηπειρωτικής Εταιρείας», στελέχη της οποίας ήταν ο διερμηνέας του Προξενείου, Νικόλαος Χαντέλης, που ανέλαβε τη διεύθυνση του δικτύου μετά την αναχώρηση του Φορέστη, ο δικηγόρος Γεώργιος Τζαβέλλας με την κόρη του, Αντιγόνη Τζαβέλλα, ο Κωνσταντίνος Μέρτζιος και αρκετοί άλλοι (Νικολαΐδου, 1975, 19-20).

αυτή, πολύ ενωρίτερα από την έναρξη του Ελληνοτουρκικού πολέμου του 1912, είχε αναλάβει η Ηπειρωτική Εταιρεία⁵³...».

Κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων στην Ήπειρο, οι Τούρκοι φρόντισαν να οργανώσουν και εκείνοι δίκτυο κατασκοπείας, στο οποίο πρόσφεραν υπηρεσίες ακόμα και Έλληνες. Ως εκ τούτου, το Τουρκικό Επιτελείο των Ιωαννίνων ήταν διαρκώς καλά πληροφορημένο για τις προθέσεις και τα σχέδια της ελληνικής πλευράς (Νικολαΐδου, 1975, 27-28). Υπερασπιστής της πόλης και διοικητής του τουρκικού στρατού των Ιωαννίνων διετέλεσε ο Εσσάτ Πασάς. Στενός συνεργάτης του, συνταγματάρχης και αρχηγός του επιτελείου, ήταν ο αδερφός του, Βεήπ Πασάς (Κραβίτης, 1988, 141). Σημαντικό στρατιωτικό ρόλο είχαν και άλλες προσωπικότητες, που προέρχονταν από τη διαλυμένη τουρκική στρατιά της Μακεδονίας και είχαν υποχωρήσει στην Ήπειρο, ενισχύοντας την άμυνα του Μπιζανίου⁵⁴ με όσους είχαν απομείνει (Νικολαΐδου, 1975, 13). Ειδικότερα, πρόκειται για τον Τζαβήτ Πασά, τον Αλή Ριζά Πασά, τον Ζεκή Πασά και τον Φαΐκ βέη. Την αρχηγία του στρατού διατηρούσε ο Εσσάτ Πασάς ενώ οι στρατηγοί της Μακεδονικής Στρατιάς τον συμβούλευαν στη λήψη σοβαρών αποφάσεων (Νικολαΐδου, 1975, 14-16).

Την Πέμπτη, 5 Οκτωβρίου 1912 πραγματοποιήθηκε η κήρυξη του πολέμου. Ο τουρκικός στρατός αυξανόταν συνεχώς ενώ ο Στρατός της Ηπείρου είχε αρχικά περιορισμένες δυνάμεις: τρία τάγματα πεζικού, ένα τάγμα εθνοφρουράς, τέσσερα τάγματα ευζώνων, μια ίλη ιππικού, μια ορειβατική μοίρα, μια πεδινή και μια τοπομαχική. Το γεγονός αυτό, καθιστούσε αδύνατη μια επιχείρηση επιθετικής ενέργειας (Καστρίτη, 2013, 26). Αργότερα, ο Στρατός της Ηπείρου ενισχύθηκε με το Ανεξάρτητο Σύνταγμα Κρητών αλλά και με διάφορα εθελοντικά σώματα Κρητών και Ηπειρωτών με αποτέλεσμα την πιο δυναμική και αποτελεσματική πορεία της ελληνικής πλευράς (Καστρίτη, 2013, 26).

Για την επίθεση στα Ιωάννινα, ο Στρατός της Ηπείρου είχε κατανεμηθεί σε τρία τμήματα. Το Β΄ μικτό απόσπασμα θα βρισκόταν στο κέντρο απέναντι από τη γραμμή Πεστών, η ΙΙ Μεραρχία αριστερά προς Μελίχοβο, δεξιά το Α΄ μικτό απόσπασμα προς

---

⁵³ Οι όρκοι πίστωσης και θυσίας του κάθε νέου μέλους της Ηπειρωτικής Εταιρείας ήταν ανάλογοι με την ιδιότητά του στα ένοπλα τμήματά της, δηλαδή του Εταίρου, του Αδερφού και του Ελευθερωτή (Κραβίτης, 1988, 133).

⁵⁴ Το Μπιζάνι αναφέρεται στα κείμενα των καταχωρήσεων ως (η) Βεζάνη, Μπεζάνη και ως (το) Μπιζάνι, Βεζάνι (Νικολαΐδου, 1975, 48).

Μπριάνσκοβο ενώ το απόσπασμα Μετσόβου θα προσπαθούσε να καταλάβει τα υψώματα Δρίσκου-Κοντοβράκι (Καστρίτη, 2013, 27). Στις 29 Νοεμβρίου το Α΄ απόσπασμα με επίθεση των ευζώνων του κατάφερε να πετύχει τον σκοπό του, ενώ η ΙΙ Μεραρχία καθηλώθηκε. Η τουρκική πλευρά φοβήθηκε για κύκλωση και συμπύχθηκε τη νύχτα σε όλη τη γραμμή. Στις 30 Νοεμβρίου, τα ελληνικά τμήματα προήλασαν και έφθασαν έως τα πρώτα οχυρωμένα αντερείσματα του Μπιζανίου (Καστρίτη, 2013, 27).

Ο αγώνας στην Ήπειρο συνεχίστηκε και αποφασίστηκε η σταδιακή αποστολή δύο ακόμα μεραρχιών (ΙV και ΙVΙ) ενώ η διοίκηση του Στρατού της Ηπείρου ανατέθηκε στον Διάδοχο Κωνσταντίνο (Καστρίτη, 2013, 28).

Στις 7 Ιανουαρίου 1913 πραγματοποιήθηκε η μεγάλη επίθεση του ελληνικού στρατού για την κατάληψη του Μπιζανίου, χωρίς, όμως, θετική έκβαση. Η επίθεση ανακόπηκε τρεις μέρες μετά, ενώ οι επιθετικές επιχειρήσεις συνεχίστηκαν από τις 10-15 Ιανουαρίου με την ευθύνη του Διαδόχου Κωνσταντίνου (Νικολαΐδου, 1975, 61, 63).

Η γενική επίθεση⁵⁵ του Στρατού της Ηπείρου εκδηλώθηκε το πρωί της 20^{ης} Φεβρουαρίου με το Α΄ τμήμα να προσπαθεί να απασχολήσει τον τουρκικό στρατό, τη ΙΙ Μεραρχία να καταλαμβάνει τις απέναντι θέσεις και από το Β΄ τμήμα η 1^η και 3^η φάλαγγα να καταλαμβάνει τα υψώματα Καστράκι, Αγ. Ηλίας, Αγ. Νικόλαος, Τσούκα και να σταθεροποιούν τη θέση τους. Η 2^η φάλαγγα καταδίωξε τους Τούρκους από τα υψώματα προς τη Ραψίστα και έφθασε έως τον Αγ. Ιωάννη, αποκόπτοντας τις τηλεφωνικές γραμμές των Ιωαννίνων-Μπιζανίου και το βράδυ βρέθηκε στις νότιες παρυφές της πόλεως των Ιωαννίνων (Καστρίτη, 2013, 29).

Ο Διάδοχος Κωνσταντίνος πρότεινε στον Εσάτ Πασά⁵⁶ να παραδώσει την πόλη των Ιωαννίνων αλλά βρήκε την αρνητική απάντησή του: «... έχω διαταγή να αμυνθώ όσον δύναμαι και θα αμυνθώ» (Κραψίτης, 1988, 178). Η εν λόγω πρόταση έγινε από τον Κωνσταντίνο χωρίς, ωστόσο, να έχει ενημερωθεί η ελληνική κυβέρνηση. Αποτέλεσμα αυτού ήταν η αντίδραση της κυβέρνησης με τον Υπουργό Εξωτερικών, Λάμπρο Κορομηλιά, να στέλνει στις 21 Ιανουαρίου του 1913 τηλεγράφημα στον

---

⁵⁵ Ο Διάδοχος Κωνσταντίνος και ο Εσάτ Πασάς αποτέλεσαν δύο κυρίαρχες μορφές σε αυτή τη μάχη, όπως γίνεται φανερό και στα άρθρα του παρισινού Τύπου, κυκλοφορούσαν εκείνη την εποχή. Ειδικότερα, τα Γιάννενα, η Ήπειρος, το Μπιζάνι, η Μανολιάσα και τα δύο πρόσωπα που αναφέρθηκαν, κατέλαβαν περίοπτη θέση στις στήλες των παρισινών εφημερίδων κατά το α΄ εικοσαήμερο του Μαρτίου του 1913 (Σιορόκας, 53).

Διάδοχο (Νικολαΐδου, 1975, 72). Τελικά, η έκβαση της μάχης ήταν θετική για την ελληνική πλευρά αφού κατάφερε να νικήσει τον τουρκικό στρατό και να απελευθερωθούν τα Ιωάννινα στις 21 Φεβρουαρίου 1913 (Fleming, 2000, 102).

Στις 22 Φεβρουαρίου του 1913, ο Διάδοχος Κωνσταντίνος με το Επιτελείο του και μονάδες του Β΄ τμήματος Στρατιάς εισήλθαν στην πόλη, ενώ παράλληλα παραδόθηκε και το οχυρό του Μπιζανίου (Καστρίτη, 2013, 29).

1.4. Σύνοψη και συμπεράσματα

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία αποτέλεσε μια σημαντική στρατιωτική, πολιτική, οικονομική και πολιτιστική δύναμη, η οποία είχε συμπεριλάβει στους κόλπους της μεγάλο μέρος των σημερινών Βαλκανίων, ανάμεσά τους και περιοχές του ελλαδικού χώρου. Τα τελευταία χρόνια οι αναθεωρητικές προσεγγίσεις της οθωμανικής ιστορίας από ιστορικούς έχουν καταλυτικό ρόλο στην καταπολέμηση των στερεοτύπων που ίσχυαν και ισχύουν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αντίληψη περί αποκλειστικά ισλαμικής ταυτότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, παραβλέποντας ηθελημένα τον πολυθρησκευτικό της χαρακτήρα. Η πρόσφατη αναθεωρητική προσπάθεια είναι ιδιαίτερα σημαντική διότι υπογραμμίζει την εν εξελίξει συζήτηση για τον οθωμανικό πολιτισμό.

Το ιστορικό παρελθόν της Αθήνας και των Ιωαννίνων παρουσιάζει ομοιότητες αλλά και διαφορές, οι οποίες αποτέλεσαν σημαντικούς παράγοντες επιλογής των δύο πόλεων προς εξέταση. Ειδικότερα, στις ομοιότητες διακρίνονται τα εξής: α) και οι δύο περιοχές τέθηκαν υπό οθωμανική κυριαρχία με χαρακτηριστικά στοιχεία την πολυθρησκευτική και πολυεθνική κοινωνία, η οποία διακρινόταν σε millet. Ελληνορθόδοξοι, μουσουλμάνοι, Εβραίοι και άλλες κοινότητες αποτελούσαν το μωσαϊκό του πληθυσμού τους, β) είχαν την ίδια διοικητική δομή, όπως συνηθιζόταν στις περιοχές που προσαρτούσαν οι Οθωμανοί, και γ) η εικόνα των εν λόγω περιοχών άλλαξε με την οικοδόμηση νέων, διαφορετικής αρχιτεκτονικής κτισμάτων, π.χ. τζαμιά. Από την άλλη πλευρά, οι διαφορές παρατηρούνται στα παρακάτω: α) το ιστορικό παρελθόν των Ιωαννίνων συνοψίζεται στα βυζαντινά και οθωμανικά χρόνια ενώ στην Αθήνα η έμφαση δίνεται στο «κλασικό» παρελθόν της, β) η παράδοση των Ιωαννίνων έγινε ομαλά, χωρίς βίαιες συγκρούσεις, γ) η Αθήνα παρουσιάζει μικρότερο αριθμό κατοίκων σε σχέση με τα Ιωάννινα, γεγονός που επηρεάζει

διάφορους τομείς, όπως είναι η οικονομία, η οικοδόμηση κτηρίων για την κάλυψη αναγκών, κ.λπ. δ) η εγκατάσταση του οθωμανικού πληθυσμού στα Ιωάννινα έγινε σταδιακά, ε) τα Ιωάννινα ήταν μια περιοχή μεγάλης οικονομικής και πνευματικής σπουδαιότητας, αντιθέτως με ό,τι ίσχυε για την Αθήνα, στ) τα Ιωάννινα προσαρτήθηκαν στο νέο ελληνικό κράτος μεταγενέστερα σε σχέση με την Αθήνα καθώς και με άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου.

Πώς αυτά τα ιστορικά στοιχεία συνδέονται με τη διαχείριση και την πρόσληψη των οθωμανικών μνημείων; Η αρχιτεκτονική μπορεί να λειτουργήσει ως μέσο διατήρησης της ιστορικής μνήμης και θα πρέπει να γνωρίζουμε ποιανής ιστορίας είναι μάρτυρας. Η μελέτη του ιστορικού πλαισίου μας επιτρέπει να κατανοήσουμε την εξέλιξη της εκάστοτε περιοχής με την πάροδο του χρόνου. Αυτό μας βοηθά να κατανοήσουμε πώς αναπτύχθηκαν οι κοινωνίες, η οικονομία, ο πολιτισμός και οι πολιτικές δομές που επηρέασαν τη σημερινή κατάσταση. Επιπλέον, η μελέτη του ιστορικού πλαισίου συνεισφέρει στην κατανόηση της πολιτισμικής και κοινωνικής ταυτότητας μιας περιοχής. Οι αναλύσεις του παρελθόντος μπορούν, επίσης, να βοηθήσουν στην αντίληψη των συνεπειών των αποφάσεων και των πρόσφατων γεγονότων, π.χ. συλλογική μνήμη, καταστροφές μνημείων, απομάκρυνση οτιδήποτε οθωμανικού, κ.ο.κ. Επομένως, η μελέτη του ιστορικού πλαισίου δημιουργεί μια βάση πάνω στην οποία ο μελετητής «στηρίζεται» για να εξετάσει τη διαχείριση και την ερμηνεία της πολιτιστικής κληρονομιάς.

2. ΤΑ ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Στην κατακλείδα του προηγούμενου κεφαλαίου, στο πλαίσιο μελέτης του οθωμανικού παρελθόντος των δύο μελετών περίπτωσης, έγινε λόγος για την άρρηκτη σχέση της αρχιτεκτονικής με τη συλλογική μνήμη. Το παρόν κεφάλαιο επικεντρώνεται στη μελέτη των αρχιτεκτονικών καταλοίπων των οθωμανικών χρόνων υπό το πρίσμα της αρχαιολογίας, της αρχιτεκτονικής και της ιστορίας της τέχνης, χρησιμοποιώντας ως μελέτες περίπτωσης τα οθωμανικά μνημεία της Αθήνας και των Ιωαννίνων, συμπεριλαμβανομένων των μνημείων που διασώζονται καθώς και όσων καταστράφηκαν με το πέρασμα των ετών.

Σκοπός είναι να καταστεί σαφές το ύφος και τα βασικά χαρακτηριστικά της οθωμανικής αρχιτεκτονικής τέχνης και να σκιαγραφηθεί το υλικό αποτύπωμά της στον χρόνο στις δύο αναφερθείσες περιοχές. Τα ερωτήματα που αναδύονται, συνοψίζονται στα εξής: Πώς διαμορφώθηκε η καλλιτεχνική δημιουργία – ιδίως η αρχιτεκτονική – κατά τους οθωμανικούς χρόνους στον ελλαδικό χώρο; Τι τύποι αρχιτεκτονημάτων διακρίνονται σήμερα στο αστικό τοπίο των δύο μελετών περίπτωσης και πώς αξιοποιούνται; Ποια μνημεία απουσιάζουν; Ποιοι είναι οι λόγοι που μια πληθώρα μνημείων δε διατηρούνται σήμερα; Η διατήρηση και αξιοποίηση των οθωμανικών μνημείων απαντάται το ίδιο ή διαφορετικά ανάμεσα στις δύο μελέτες περίπτωσης;

Λόγω του σημαντικού πλούτου πληροφοριών που παρέχουν τα έργα των περιηγητών – γραπτά και ζωγραφικά (σχέδια, σκίτσα, ακουαρέλες) – έχει επιλεγθεί η αναζήτηση και συμπερίληψη του λόγου τους για την καλύτερη κατανόηση του θέματος και της συμπλήρωσης βιβλιογραφικών κενών, ειδικά στις περιπτώσεις των απολεσθέντων μνημείων, που οι παρεχόμενες πληροφορίες είναι ελάχιστες. Όσον αφορά στη βιβλιογραφία, για την επεξεργασία του παρόντος κεφαλαίου σημαντικά ήταν τα συγγράμματα: Κολοβός, Η., Πάλλης, Γ., Πούλος, Π., (2023), *Οθωμανικά μνημεία στην Ελλάδα. Κληρονομίες υπό διαπραγμάτευση*, καθώς και η έκδοση του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού, Μπρούσκαρη, Ε., (επιμ.), (2008), *Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*.

2.1. Εισαγωγή

Σε σύγκριση με άλλους τομείς της ιστορίας της τέχνης, η μελέτη της ισλαμικής τέχνης και της αρχιτεκτονικής είναι σχετικά σύγχρονη. Οι πρώτες μελέτες απαντώνται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και προέρχονται κυρίως από Ευρωπαίους και αργότερα από Αμερικανούς μελετητές (Blair, Bloom, 2003, 153). Πολλά μουσεία του δυτικού κόσμου και συλλέκτες διαθέτουν συλλογές ισλαμικών αντικειμένων, οι οποίες είναι δύσκολο να μελετηθούν συνολικά. Βασικός λόγος αυτού του περιορισμού είναι ο οικονομικός παράγοντας αφού η δημιουργία εκθέσεων, η σύνταξη και έκδοση καταλόγων είναι χρονοβόρες και πολυδάπανες διαδικασίες (Blair, Bloom, 2003, 165).

Κατά τη μελέτη της ισλαμικής τέχνης στον 21^ο αιώνα, ανακύπτουν ορισμένες προκλήσεις, οι οποίες συνοψίζονται παρακάτω. Ο πρώτος προβληματισμός αφορά στον όρο «ισλαμική τέχνη». Όπως σημειώνουν οι Blair και Bloom (2003, 174), ο συγκεκριμένος όρος είναι ελλιπής αφού ανταποκρίνεται περισσότερο σε εποχές και περιοχές πριν τις μογγολικές επιδρομές. Η τέχνη των μετέπειτα χρόνων στην Αίγυπτο, τη Συρία, την Ισπανία και αλλού είναι πιο δύσκολο να μελετηθούν (Blair, Bloom, 2003, 174). Με την πάροδο του χρόνου, παρατηρείται πως οι μελετητές έχουν διευρύνει το πεδίο έρευνάς τους και επομένως, η συζήτηση για το πόσο δόκιμος είναι ο όρος σήμερα, είναι φλέγον ζήτημα (Blair, Bloom, 2003, 174).

Η δεύτερη πρόκληση αφορά στη σχέση της ισλαμικής τέχνης με το Ισλάμ. Οι περισσότεροι φοιτητές, αναγνώστες, κ.ο.κ. περιμένουν από τους μελετητές που ασχολούνται με την ισλαμική τέχνη να είναι ειδικοί και στη θρησκεία του Ισλάμ. Ωστόσο, αυτό ενέχει άλλους δύο προβληματισμούς: το Ισλάμ είναι μια ζώσα θρησκεία και παράλληλα, τα Μ.Μ.Ε. την παρουσιάζουν με στερεοτυπικούς τρόπους, δίνοντας έμφαση, για παράδειγμα, στην τρομοκρατία (Blair, Bloom, 2003, 175). Επομένως, οι φοιτητές, οι αναγνώστες αναζητούν μελετητές όλων των πτυχών του ισλαμικού πολιτισμού για να κατανοήσουν όχι μόνο τι συνέβη στο παρελθόν αλλά και τι συμβαίνει σήμερα (Blair, Bloom, 2003, 175).

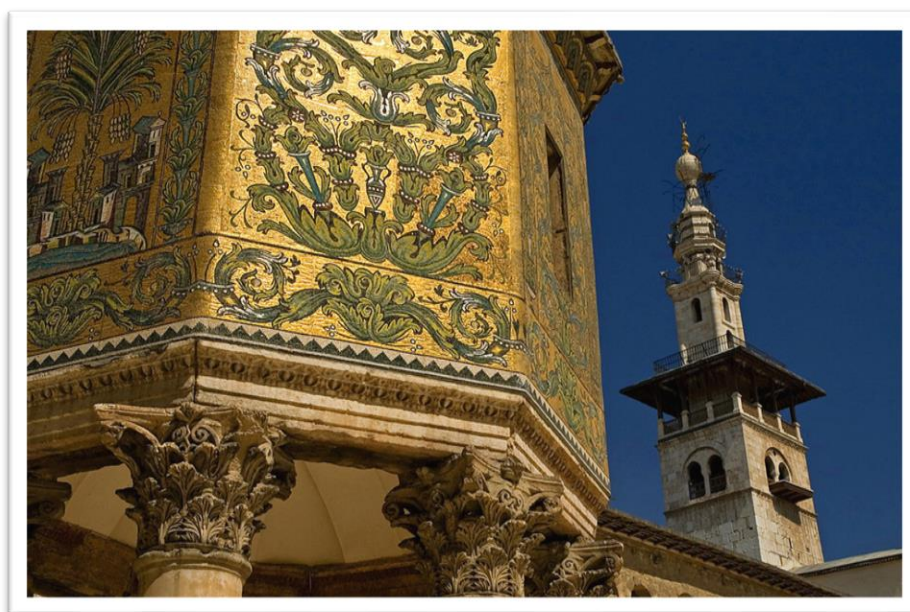
Η τρίτη πρόκληση σχετίζεται με την πρόσβαση στα έργα της ισλαμικής τέχνης. Πολλά από αυτά που μελετούν οι ιστορικοί τέχνης και άλλοι μελετητές στις βιβλιοθήκες και στα μουσεία, παραμένουν *in situ*, όπως είναι η αρχιτεκτονική (Blair, Bloom, 2003, 177). Η τρέχουσα πολιτική αστάθεια στις ισλαμικές χώρες καθιστά

ορισμένες φορές αδύνατη την έκδοση ερευνητικών αδειών και την πρόσβαση σε αυτό το υλικό (Blair, Bloom, 2003, 177). Επιπλέον, καίριας σημασίας εμπόδιο στην μελέτη αυτών των έργων αποτελεί και η καταστροφή αρκετών μνημείων στο παρελθόν (Blair, Bloom, 2003, 177).

Η τέταρτη και τελευταία πρόκληση που αναφέρεται εδώ, είναι να καταστούν οι διάφορες μελέτες της ισλαμικής τέχνης προσιτές στο ευρύ κοινό (Blair, Bloom, 2003, 177). Υπάρχει πληθώρα συγγραφικών έργων για την ισλαμική τέχνη γενικά, αλλά δεν εντοπίζονται συγγράμματα που να απευθύνονται στο γενικό κοινό (Blair, Bloom, 2003, 177). Τέτοιο παράδειγμα αποτελεί και η ορολογία που χρησιμοποιείται, η οποία είναι σχεδόν απόκρυφη στον μη ειδικό αναγνώστη (Blair, Bloom, 2003, 177).

Στο παρόν υποκεφάλαιο θα γίνει λόγος για τις διάφορες μορφές ισλαμικής τέχνης, εστιάζοντας στα βασικά χαρακτηριστικά της οθωμανικής τέχνης και στον ρόλο της στη διαμόρφωση του κεντρικού αυλικού πολιτισμού και του λαϊκού πολιτισμού των οθωμανικών πόλεων.

Η καλλιγραφία, η μικρογραφία, η κεραμική, η υαλοτεχνία, η μεταλλοτεχνία και η ταπητουργία αποτέλεσαν τους βασικούς τομείς, στους οποίους εξελίχθηκε η ισλαμική

Εικόνα 5. Μέγα Τέμενος της Δαμασκού (άποψη), (Διαθέσιμο online, public domain)

τέχνη⁵⁷. Το Κοράνι, το ιερό κείμενο του Ισλάμ, επηρέασε την αραβική τέχνη και αποτέλεσε τον σύνδεσμο της εν λόγω τέχνης με τον ισλαμικό κόσμο (Hourani, 1994, 94 και Bamborough, 1999, 25).

Ακόμη μια μορφή τέχνης, στην οποία θα δοθεί βαρύνουσα σημασία λόγω της συσχέτισής της με το θέμα που μελετάται, είναι η αρχιτεκτονική. Η ισλαμική αρχιτεκτονική σφραγίζει τόσο τον χώρο της θρησκείας όσο και της κουλτούρας (Bamborough, 1999, 160). Όπως αναφέρει ο Hourani (1994, 264-265): «Τα κτήρια, τα έργα τέχνης με τη μεγαλύτερη διάρκεια ζωής, υπήρξαν πάντοτε η έκφραση της πίστης, του πλούτου και της δύναμης κυβερνητών και ελίτ».

Από τα κυριότερα δείγματα αρχιτεκτονικής είναι τα *τεμένη*. Στην ισλαμική τέχνη συναντώνται τρία είδη τεμενών: α) τέμενος με υπαίθρια αυλή, β) τέμενος με τα τέσσερα ιβάν (διαδρόμους), και γ) τέμενος θολοειδούς μορφής.

Ο πρώτος τύπος τεμένους αποτελεί την παλαιότερη μορφή αυτού του είδους αρχιτεκτονικής. Το κτίσμα αποτελείται από ένα ορθογώνιο με έναν τοίχο ή οικοδόμημα που περιέχει το μιχράμπ στην πλευρά που βλέπει προς τη Μέκκα. Παράδειγμα τέτοιου τύπου είναι το Μεγάλο Τέμενος της Δαμασκού (εικ. 5) (Bamborough, 1999, 166). Ο επόμενος τύπος (τέσσερα ιβάν) επικράτησε στο Ιράν, ίσως λόγω της επίδρασης του ογκώδους προ-ισλαμικού σασσανιδικού ιβάν της Κτησιφώντας, που χτίστηκε τον 3^ο αιώνα. Το *iwan* ή ιβάν είναι μια θολωτή αίθουσα ανοιχτή σε μια στενή πλευρά. Το πιο γνωστό τέμενος που αντιπροσωπεύει τον συγκεκριμένο τύπο είναι το Μαστζίντ-ι Τζαμί (Bamborough, 1999, 167). Ο τρίτος τύπος τεμένους είναι ο θολοειδής. Το παλαιότερο δείγμα αυτού του τύπου είναι το τέμενος Ταλχατάν Μπαμπά κοντά στη Μερβ, που χρονολογείται στο τέλος του 11^{ου} αιώνα. Πρόκειται για ένα ορθογώνιο οικοδόμημα, που καλύπτεται συνολικά από έναν κεντρικό τρούλο. Σε κτίσματα αυτού του τύπου, διακρίνονται αρκετές παραλλαγές (Bamborough, 1999, 168).

Όσον αφορά στην κοσμική έκφραση της ισλαμικής αρχιτεκτονικής, σημαντικό δείγμα αυτής είναι το *ανάκτορο*. Το κτίσμα οργανωνόταν γύρω από μια μεγάλη αίθουσα

---

⁵⁷ Όσον αφορά στη ζωγραφική, στην ισλαμική τέχνη θεωρούταν κατώτερη ως τέχνη αφού η κυρίαρχη αντίληψη υποστήριζε πως η παραστατική τέχνη ήταν πράξη ανταγωνισμού προς τον Αλλάχ. Ωστόσο, επειδή δεν έχει ξεκαθαριστεί πλήρως το ζήτημα, υπάρχουν αντιμαχόμενες θεωρίες (Bamborough, 1999, 47).

ακρόασης του ηγεμόνα. Η μορφή, η κάτοψη και τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά του ποικίλουν ανάλογα με την εποχή και τη γεωγραφική θέση (Bamborough, 1999, 169).

Τελευταία σημαντικά δείγματα της ισλαμικής αρχιτεκτονικής είναι οι τάφοι και τα μαυσωλεία. Στο Ισλάμ τα εν λόγω κτίσματα ήταν κυρίως σύμβολα πολιτικής δύναμης παρά θρησκευτικής ανάγκης (κυρίως για τα μαυσωλεία). Η τυπική κάτοψη του μαυσωλείου, παρά τις όποιες παραλλαγές, περιλάμβανε μια μεγάλη αίθουσα με τρούλο. Ακόμη ένας τύπος τάφου που απαντάται στην εν λόγω τέχνη, αποτελείται από πύργο με κωνική στέγη, όπως είναι το παράδειγμα του Γκουμπάντ-ι Καμπούς (αρχές 11^{ου} αι.) (Bamborough, 1999, 173).

Όπως και στην ισλαμική τέχνη, η καλλιγραφία είναι κυρίαρχο στοιχείο της οθωμανικής τέχνης και απαντά σε χειρόγραφα έργα, αλλά και σε αρχιτεκτονήματα. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία χρησιμοποιούσαν την ταλίκ και τη νασταλίκ για τη συγγραφή των ποιητικών έργων ενώ η νασκί – η πιο δημοφιλής – χρησιμοποιούταν για το Κοράνι καθώς και για άλλες θρησκευτικές και ιστορικές εργασίες (Bamborough, 1999, 45). Ακόμη μια ιδιαίτερη γραφή που συναντάται στους οθωμανικούς χρόνους είναι η ντιουανι, που προτιμήθηκε για τα κρατικά έγγραφα και η πολυπλοκότητά της καθιστούσε αδύνατη την αντιγραφή της και την πλαστογράφηση εγγράφων (Bamborough, 1999, 45). Οι Οθωμανοί καλλιγράφοι κατόρθωσαν να δώσουν μια νέα διάσταση στη νασκί ενώ δημιούργησαν το καλλιγραφικό μονόγραμμα ή εραλδικό σύμβολο, *tughra*. Ο Χαφίζ Οσμάν, ένας από τους διασημότερους Οθωμανούς καλλιγράφους, επινόησε τη *hilyah*, δηλαδή μια επίσημη, καλλιγραφική εικόνα του Προφήτη. Επιπλέον, στην οθωμανική τέχνη παρατηρείται και η καλλιγραφική απεικόνιση ζώων και πουλιών, τα οποία σχηματίζονταν από μια μόνο φράση ή λέξη (Bamborough, 1999, 45).

Η ζωγραφική της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχε επιρροές από την παράδοση της περσικής μικρογραφίας, παρουσιάζοντας, ωστόσο, ορισμένες διαφορές. Αυτές εντοπίζονται στα χρώματα, στις ενδυμασίες και στην απεικόνιση του τοπίου καθώς και στην απεικόνιση προσώπων (πορτρέτα) παρόλο που απαγορεύεται η απεικόνισή τους (Levey, 1975, 8). Τα οθωμανικά έργα ζωγραφικής κάνουν αναφορά συνήθως σε ιστορικά και ιερά γεγονότα ενώ δε λείπουν και οι πολυάνθρωπες σκηνές (Bamborough, 1999, 70-71).

Σημαντική πτυχή της οθωμανικής τέχνης ήταν και η κεραμική, στην οποία παρατηρείται ακμή κατά τον 16^ο με 17^ο αι. με την κεραμική Ιζνίκ, της οποίας το όνομα προέρχεται από την ομώνυμη περιοχή. Ο συγκεκριμένος τύπος αποτελείται από λευκά αγγεία με πολύχρωμο διάκοσμο, π.χ. μπλε, κόκκινο, πράσινο, ενώ τα σχέδιά τους είναι κυρίως φυτικά μοτίβα. Η κεραμική Ιζνίκ διακρίνεται σε τρεις κατηγορίες: α) την παλαιά (1490-1525), β) τη μεσαία (1525-1535), και γ) την τελευταία (1550-1700) (Bamborough, 1999, 109). Πολυάριθμα δείγματα αυτής της τέχνης συναντώνται στην Κιουτάχεια ενώ δε λείπουν και από τα ελληνικά μουσεία, όπως είναι το Μουσείο Ισλαμικής Τέχνης (Αθήνα) και το Μουσείο Αλή Πασά (Ιωάννινα).

Όσον αφορά στην ταπητουργία, πολλά δείγματα αυτής έχουν διασωθεί από την οθωμανική περίοδο με υπέροχα μεταξωτά, βελούδινα και μπροκάρ υφάσματα, που κατασκευάζονταν για τους Σουλτάνους (Bamborough, 1999, 152).

Κεντρικό ρόλο στην οθωμανική τέχνη κατέχει η αρχιτεκτονική, στην οποία διακρίνεται η σημασία που έδιναν οι Οθωμανοί για την τέχνη γενικότερα (Levey, 1975, 9-10). Υπάρχουν πολλοί τύποι κτισμάτων που απαντούν στη συγκεκριμένη αρχιτεκτονική⁵⁸. Πρόκειται για: θρησκευτικά κτήρια (τζαμιά⁵⁹, τεκέδες), ξενώνες (tabhanes), σχολεία (madrasas, mektebs), βιβλιοθήκες, νοσοκομεία (darüşşifas), λουτρά (hammams), εμπορικά κτήρια (arastas, bedestans, caravanserais), αρδευτικά συστήματα, στρατιωτικά κτίσματα, sebils (μικρά κιόσκια, όπου γινόταν η διανομή του νερού), γέφυρες, κρήνες, τάφους (türbe) (Ágoston, Masters, 2009, 46).

Η πρώτη περίοδος της οθωμανικής αρχιτεκτονικής (1326-1501) έχει ως κέντρο την Προύσα, στην οποία διατηρούνται έως σήμερα σημαντικά πρώιμα τεμένη, με κυριότερο παράδειγμα το Πράσινο Τέμενος (1420) (Levey, 1975, 17). Ο πυρήνας αυτών των κτισμάτων του 14^{ου} και 15^{ου} αι. είναι μια μεγάλη τετράγωνη θολωτή αίθουσα, που προεκτείνεται σε μια δεύτερη. Μικρότεροι χώροι πλαισιώνουν την αίθουσα σε σχήμα Π ενώ μπροστά από την είσοδο εκτείνεται ανοιχτή στοά (revak) με επιμέρους θολωτούς χώρους μικρότερων διαστάσεων. Ο συγκεκριμένος τύπος σχετίζεται με περσικά και βυζαντινά πρότυπα (Ανδρουδής, 2008, 53). Σε αυτόν τον τύπο, παρατηρούνται πολύχρωμα πλακίδια για τη διακόσμηση του εσωτερικού,

---

⁵⁸ Σε αυτό το σημείο επιχειρείται μια σύντομη αναφορά στην οθωμανική αρχιτεκτονική. Η εξέταση του ζητήματος γίνεται εκτενέστερα σε επόμενο υποκεφάλαιο.

⁵⁹ Το τζαμί διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην οθωμανική τέχνη (Levey, 1975, 17).

σταλακτίτες που κοσμούν τα «τουρκικά τρίγωνα», τα οποία με τη σειρά τους βοηθούν στη μετάβαση από το τετράγωνο στον τρούλο (Aslanapa, 1971, 194 και Ανδρουδής, 2008, 53). Παραδείγματα αυτού του τύπου απαντώνται στη Μακεδονία, τη Θράκη, την Κομοτηνή, τις Σέρρες, τα Γιαννιτσά και φυσικά, την Κωνσταντινούπολη με το τζαμί του Μωάμεθ Β΄ του Πορθητή (Ανδρουδής, 2008, 53).

Η επόμενη περίοδος της οθωμανικής αρχιτεκτονικής ονομάζεται «κλασική» (16^{ος} – 17^{ος} αιώνας) και εντοπίζεται αρχικά στην Κωνσταντινούπολη. Η ακμή αυτής της περιόδου σημειώνεται στα χρόνια διακυβέρνησης του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή και των διαδόχων του (Freely, 2011, 21). Σημαντικός εκπρόσωπος της αρχιτεκτονικής που σημάδεψε αυτή την περίοδο είναι ο αρχιτέκτονας της βασιλείας του Σουλεϊμάν, Sinan. Τα έργα του Sinan ανέρχονται στα τριακόσια εξήντα τέσσερα και βρίσκονται σε διάφορα σημεία της Αυτοκρατορίας (Aslanapa, 1971, 217).

Η «κλασική» περίοδος χαρακτηρίζεται από εκλεκτικισμό, που είναι εμφανής στη χρήση καλολαξευμένων χρωματιστών θολιτών στα ανοίγματα των τζαμιών, στη χρήση λίθων για τις τοιχοποιίες από διάφορα μέρη της Αυτοκρατορίας και στον λαξευμένο διάκοσμό τους. Επιπλέον, ευρεία ήταν και η χρήση των σταλακτιτών ενώ τα τεμένη διακοσμούσαν εσωτερικά με «πίνακες» (συνθέσεις από εφυαλωμένα πλακίδια) με φυτικά και γεωμετρικά μοτίβα. Ο εκλεκτικισμός αυτής της περιόδου παρατηρείται και στους υπόλοιπους τύπους κτισμάτων (Ανδρουδής, 2008, 53).

Στις αρχές του 18^{ου} αι., κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης του Αχμέτ III (1703-1730), παρατηρείται η απαρχή μιας νέας περιόδου για την οθωμανική αρχιτεκτονική. Ιδιαίτερο στοιχείο αυτής της περιόδου είναι η υιοθέτηση δυτικοευρωπαϊκών μοτίβων – γερμανικό μπαρόκ και γαλλικό ροκοκό – και η υποχώρηση του αραβο-περσικού θεματολογίου. Αναφορικά με τα τεμένη και τα υπόλοιπα κτίσματα, κυριαρχεί η τάση των μικρότερων διαστάσεων του κτηριακού κελύφους και του πιο περίτεχνου και κομψού διακόσμου (Freely, 2011, 23 και Ανδρουδής, 2008, 54).

Η εισαγωγή και υιοθέτηση ευρωπαϊκών στοιχείων συνεχίστηκε και τον 19^ο αιώνα με το αποκαλούμενο «διεθνές» στυλ. Στα αστικά κέντρα παρατηρούνται πλέον κτήρια «ευρωπαϊκού» τύπου, αλλά οι μιναρέδες και οι θόλοι εξακολουθούν να κάνουν την παρουσία τους στα κτίσματα (Ανδρουδής, 2008, 54).

Η οθωμανική αρχιτεκτονική και γενικότερα η οθωμανική τέχνη, επηρεάζεται σε σημαντικό βαθμό από το περιβάλλον στο οποίο διαμορφώνεται και χρησιμοποιείται.

Υιοθετεί και απορρίπτει στοιχεία, επιχειρεί αλλαγές με το πέρασμα του χρόνου, προσφέροντας κατά αυτόν τον τρόπο ένα ενδιαφέρον πεδίο προς μελέτη. Τα εν λόγω χαρακτηριστικά που συνθέτουν την οθωμανική αρχιτεκτονική, εντοπίζονται και στις μελέτες περίπτωσης που θα παρουσιαστούν στα επόμενα υποκεφάλαια.

2.2. Οθωμανικά μνημεία στην Ελλάδα

Από τα πρώιμα χρόνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας παρατηρείται έντονη οικοδομική δραστηριότητα στις περιοχές που ήταν υπό την κυριαρχία της, η οποία ποσοτικά και ποιοτικά ήταν αξιοπρόσεκτη (Ćurčić, 1999, 24). Ωστόσο, σήμερα διασώζεται μικρός αριθμός μνημείων από αυτά που κατασκευάστηκαν καθ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, γεγονός που οφείλεται στην καταστροφή αρκετών κτισμάτων με την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, μια πράξη που μεταφράζεται ως άρνηση ή απόρριψη του οθωμανικού παρελθόντος.

Όσον αφορά στον ελλαδικό χώρο, θα πρέπει να σημειωθεί πως κάθε πόλη εκείνης της περιόδου διέθετε αρκετά κτίσματα⁶⁰, για την ταύτιση των οποίων χρησιμοποιούνται οι όροι «οθωμανικό μνημείο», «μουσουλμανικό», «ισλαμικό» και «μεταβυζαντινό» με τον τελευταίο να χρησιμοποιείται στην Ελλάδα σε μεγαλύτερη συχνότητα από τους υπόλοιπους. Η προτίμηση του όρου «μεταβυζαντινό μνημείο» ή «μεταβυζαντινή περίοδος» αποσκοπεί στη σύνδεση μεταξύ του Βυζαντίου και της σύγχρονης Ελλάδας, όπως σημειώνει ο Διονύσης Μουρελάτος (Mackridge, 2011/12, 21). Το συγκεκριμένο ζήτημα θα αναλυθεί περαιτέρω σε επόμενο κεφάλαιο.

Τα οθωμανικά αρχιτεκτονήματα του ελλαδικού χώρου διακρίνονται σε τρεις κατηγορίες: α) θρησκευτικά κτίσματα (τζαμιά, ιμαρέτ, μεντρεσέδες, τεκέδες), β) κοσμικά κτήρια, που διακρίνονται σε οικιακής χρήσης (σπίτια, αρχοντικά) και κοινωνικά-δημόσια (χαμάμ, αγορές, βιβλιοθήκες, μπεζεστένια), και γ) έργα στρατιωτικής αρχιτεκτονικής (κάστρα (hisar), πύργους (kule), πύλες (kapı) (Kanetaki, 2012, 198).

Η πλήρης καταγραφή του συνόλου των οθωμανικών μνημείων της Ελλάδας δεν έχει επιτευχθεί έως σήμερα. Ωστόσο, έχουν γίνει αξιόλογες προσπάθειες προς αυτή την κατεύθυνση. Το 2004, το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών του Ι.Τ.Ε. στο Ρέθυμνο

---

⁶⁰ Ο συνολικός αριθμός των μνημείων που χτίστηκαν στον ελλαδικό χώρο κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας είναι δύσκολο να υπολογιστεί με ακρίβεια (Androudis, 2008, 55).

ξεκίνησε ένα ερευνητικό πρόγραμμα με τίτλο «Ψηφιακή Κρήτη: Μεσογειακές Πολιτισμικές Διαδρομές», στο οποίο περιλήφθηκαν από το Πρόγραμμα Τουρκικών Σπουδών, με συντονιστή τον κ. Ηλία Κολοβό, μια βάση δεδομένων με ιστορική πληροφόρηση ειδικά για τα οθωμανικά μνημεία της Κρήτης και μια αναλυτική βάση δεδομένων για τις μουσουλμανικές επιτύμβιες στήλες του Ρεθύμνου⁶¹ (Κολοβός, Πάλλης & Πούλος, 2023, 18). Στη συνέχεια, το ελληνικό Υπουργείο Πολιτισμού και η Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, εξέδωσε το 2008, δύο τόμους στα ελληνικά και στα αγγλικά με τίτλο «Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα». Σε αυτή την έκδοση υπάρχουν 191 λήμματα των πλέον αντιπροσωπευτικών οθωμανικών μνημείων και στόχος της ήταν η ανάδειξη του οθωμανικού μνημειακού πλούτου στην Ελλάδα (Κολοβός, Πάλλης & Πούλος, 2023, 18). Ακόμα μια σημαντική προσπάθεια καταγραφής των εν λόγω μνημείων αποτελεί ο διαδραστικός χάρτης που δημιουργήθηκε στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος *Histories, Spaces and Heritages at the transition from the Ottoman Empire to the Greek State*, όπου καταγράφονται 600 μνημεία και 1600 βιβλιογραφικές αναφορές⁶².

Στην παρούσα διατριβή, έχει γίνει προσπάθεια να απαριθμηθούν ορισμένα από τα οθωμανικά μνημεία του ελλαδικού χώρου, όπως φαίνεται στον χάρτη που παρατίθεται στο Παράρτημα. Για την κατανόηση, όμως, της οθωμανικής αρχιτεκτονικής, είναι απαραίτητη η σύντομη επεξήγηση των τύπων των οθωμανικών κτηρίων σε συνδυασμό με ανάλογα παραδείγματα με σκοπό τη διαμόρφωση σαφέστερης εικόνας για τα οθωμανικά μνημεία του ελλαδικού χώρου:

2.2.1. Τέμενος

Τα τεμένη αποτελούν χαρακτηριστικά δείγματα της οθωμανικής αρχιτεκτονικής, για την εξέλιξη των οποίων έχει γίνει λόγος πρωτύτερα, χωρίς, όμως, να έχει εξαντληθεί ως θεματική. Άλλωστε, η μελέτη της αρχιτεκτονικής των τεμενών, είναι ένα εκτενές θέμα που θα χρειαζόνταν πολυάριθμες σελίδες για μια ολοκληρωμένη εξέτασή του. Σε αυτό το σημείο, επιλέχθηκε να αναφερθούν όσα στοιχεία παραλήφθηκαν νωρίτερα ώστε να υπάρχει μια σαφής εικόνα για αυτόν τον τύπο κτίσματος.

---

⁶¹ Τα εν λόγω δεδομένα δημοσιεύονται στον ιστότοπο www.digitalcrete.ims.forth.gr

⁶² Περισσότερες πληροφορίες εδώ: <https://otheritages.efa.gr/index.php/ottoman-heritage-in-greece-map-and-bibliography/>

Το τέμενος δεν αποτελούσε μόνο χώρο προσευχής, αλλά και τόπο συνάντησης και μέρος δικαστικών αποφάσεων με την επίβλεψη του ιμάμη (Erzen, 2011, 126). Σε αυτά τα κτίσματα εντοπίζονται τέσσερα σύμβολα καθώς η χρήση μεταφορών και συμβόλων στο αρχιτεκτονικό σχέδιο είναι κάτι σύνηθες για το Ισλάμ (Erzen, 2011, 125). Το πρώτο σύμβολο είναι ο Παράδεισος. Σύμφωνα με το Ισλάμ, η ανθρωπότητα έχει καταστρέψει τον τέλειο κόσμο που δημιούργησε ο Αλλάχ. Στα τεμένη επιχειρείται η απόδοση αυτής της τελειότητας ή η ενθύμησή της στον κόσμο μέσω της χρήσης συμβόλων και εκφράσεων, π.χ. καλλιγραφία, διακόσμηση και δομή των τζαμιών. Στοιχεία των τεμενών που αναφέρονται στην τελειότητα αυτή του Παραδείσου είναι: α) η χρήση φωτός, β) η παρουσία νερού, και γ) οι εικόνες δασών (Erzen, 2011, 127).

Το δεύτερο σύμβολο είναι η «ουράνια παράσταση», δηλαδή το τελετουργικό της προσευχής. Πριν την προσευχή, το σώμα ετοιμάζεται και καθαρίζεται ενώ την ώρα της προσευχής, τα στοιχεία του τζαμιού βοηθούν στο να είναι ορατή αυτή η στιγμή από παντού. Κατά αυτό τον τρόπο, η σωματική σχέση με την αρχιτεκτονική γίνεται ζωτικής σημασίας (Erzen, 2011, 128).

Το επόμενο σύμβολο αφορά στην προβολή του τζαμιού ως αστικού γλυπτού. Οι Οθωμανοί κατάφεραν να δημιουργήσουν μια αρχιτεκτονική κατά την οποία το τζαμί ξεχώριζε στον αστικό χώρο σαν γλυπτό. Ως εκ τούτου, το τέμενος γίνεται παράλληλα σημαντικό κεφάλαιο στην πόλη, προσφέροντας καθοδήγηση και δημιουργώντας πολιτισμικές και κοινωνικές αναφορές (Erzen, 2011, 129).

Το τέταρτο και τελευταίο σύμβολο είναι η κοσμική σπείρα. Η σπείρα ως σχήμα είναι τρισδιάστατη, χωρίς αρχή και τέλος. Οι αναλύσεις των τεμενών δείχνουν ότι τα δομικά στοιχεία αλλά και οι χωροταξικές ενότητες διαμορφώνονται σε κυκλική μορφή, περικλείοντας και οριοθετώντας το ένα το άλλο (Erzen, 2011, 129). Πέρα από τη σπείρα, ωστόσο, οι σχέσεις μεταξύ του κύκλου, του τετραγώνου και του τριγώνου έχουν σημαντική θέση στα ισλαμικά θρησκευτικά κτίσματα (Erzen, 2011, 130).

Αυτά τα σύμβολα είναι ορατά και στα τεμένη που μελετώνται στην παρούσα διδακτορική έρευνα.

2.2.2. Μεντρεσές

Ο μεντρεσές (ιεροδιδασκαλείο) της Οθωμανικής περιόδου αποτελούταν από μια ορθογώνια αίθουσα διδασκαλίας (dershane) – συναντάται και με το σχήμα L – στο κέντρο, πλαισιωμένη από μικρά κελιά (Ζήδρου, 2009, 329).

Το συγκεκριμένο κτίσμα περιλάμβανε τα κελιά των μαθητών (hücre), τα οποία ήταν θολωτά και διέθεταν τζάκι. Ορισμένα από τα πεδία σπουδών που απαντώνται στους μεντρεσέδες ήταν η νομική, η φαρμακευτική, η θεολογία, η μελέτη του Κορανίου (darülkura) και της Χαντίθ (darülhadis) (Freely, 2011, 25). Υπάρχουν διάφορα παραδείγματα μεντρεσέδων που διασώζονται σήμερα στην Ελλάδα, όπως είναι ο μεντρεσές στο συγκρότημα του Βελή Πασά στα Ιωάννινα.

Εκτός του μεντρεσέ, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία υπήρχαν και τα σχολεία (mekter), όπου οι μικροί άρρενες μουσουλμάνοι λάμβαναν τη στοιχειώδη εκπαίδευση. Τα σχολεία λειτουργούσαν στον περίβολο πολλών τεμενών και σε αυτά διδάσκονταν γραφή, ανάγνωση, στοιχειώδη αριθμητική ενώ ως βασικό ανάγνωσμα είχαν το Κοράνι (Ανδρουδής, 2008, 57).

Ωστόσο, με το Tanzimat επήλθαν αλλαγές στο σύστημα της εκπαίδευσης στην πλειοψηφία των οθωμανικών πόλεων αφού αυτό θεωρήθηκε παρωχημένο (Ανδρουδής, 2008, 58).

2.2.3. Τάφοι (türbe)

Οι τουρμπέδες ή μαυσωλεία αποτελούσαν τάφους επιφανών Οθωμανών και εντοπίζονται συνήθως δίπλα σε τζαμιά. Τα εν λόγω κτίσματα ήταν τετράγωνα ή πολυγωνικά και σπάνια βρίσκονται μικρά ορθογώνια θολοσκεπή. Στο εσωτερικό τους τοποθετούταν η σαρκοφάγος του κτήτορά τους και οι αντίστοιχες πολλών μελών της οικογένειάς του (Ανδρουδής, 2008, 58).

Τα μαυσωλεία αποτελούνταν από την κρύπτη, όπου ήταν τοποθετημένοι οι εκλιπόντες, και τον κυρίως τάφο, το λεγόμενο «νεκρικό παρεκκλήσι», στο οποίο τοποθετούσαν κενοτάφια καλυμμένα με χρυσοκέντητα υφάσματα με χωρία του Κορανίου.

Όσον αφορά στα μουσουλμανικά νεκροταφεία με τις απλές νεκρικές στήλες (μεζάρια)⁶³, αυτά βρίσκονταν εκτός των τειχών των πόλεων και εξαπλώνονταν διαρκώς διότι τα ισλαμικά έθιμα απαγόρευαν την εκταφή των νεκρών (Ágoston, Masters, 2009, 47 και Ανδρουδής, 2008, 58).

2.2.4. Πτωχοκομεία (imaret)

Το ιμαρέτ⁶⁴ ήταν ένα συγκρότημα από κτήρια προορισμένα για ευαγείς σκοπούς, όπως είναι η παροχή δωρεάν φαγητού στους άπορους της πόλης, ανεξαρτήτως του θρησκευματός τους. Οι πόροι για τη συντήρησή τους προέρχονταν από ιδρύματα, όπως είναι τα παζάρια, τα χάνια, τα караβάν σαράγια, οι μύλοι, τα βαφεία, τα λουτρά, τα σφαγεία και τα μαγειρεία.

Στην Ελλάδα το καλύτερα σωζόμενο παράδειγμα είναι το ιμαρέτ της Καβάλας⁶⁵, το οποίο περιλάμβανε δύο μεντρεσέδες, δύο αίθουσες διδασκαλίας και προσευχής, ένα

πτωχοκομείο, ένα σχολείο και τα γραφεία της διοίκησης. Το συγκεκριμένο μνημείο οικοδομήθηκε από το Μουχάμαντ Αλή (1805-1848), βαλή της Αιγύπτου (Ανδρουδής, 2008, 59).

Εικόνα 6. Το ιμαρέτ της Καβάλας, (Διαθέσιμο online, public domain)

2.2.5. Τεκές (tekke)

⁶³ Πρόκειται για την πιο απλή μορφή οθωμανικής ταφής, στην οποία τοποθετούνταν δύο στήλες οριζόντια, που υποδείκνυαν το κεφάλι και τα πόδια. Η διακόσμηση των στηλών διέφερε ανάλογα με το φύλο του νεκρού (Ágoston, Masters, 2009, 47).

⁶⁴ Η λέξη «ιμαρέτ» κυριολεκτικά σημαίνει εγκατάσταση, κτήριο, σπίτι, αλλά στην οθωμανική περίοδο έτσι ονομαζόταν συνήθως η κουζίνα, όπου έτρωγαν οι άποροι και αποτελούσε τμήμα του βακουφιού (Στεφανίδου-Φωτιάδου, 1986, 203).

⁶⁵ Βλ. Στεφανίδου-Φωτιάδου, Α., 1986. «Το Ιμαρέτ της Καβάλας», *Μακεδονικά*, 25(1), 203-265

Οι τεκέδες πρόκειται για συγκροτήματα που χτίζονται γύρω από τα ταφικά μνημεία των ιδρυτών τους και άλλων ατόμων που διακρίθηκαν για την αγιότητά τους (Χούλια, 2008, 49-50).

Οι τεκέδες χτίστηκαν για τους μουσουλμάνους μοναχούς, τους επονομαζόμενους δερβίσηδες, οι οποίοι ανήκαν σε διάφορα μυστικιστικά τάγματα (tarikats). Εκτός των ταφικών μνημείων, οι τεκέδες περιλάμβαναν κελιά, μια αίθουσα συνάθροισης και κοινής προσευχής, ξενώνες και βοηθητικούς χώρους, όπως είναι η κουζίνα και οι στάβλοι. Παράδειγμα τέτοιου αρχιτεκτονήματος στην Ελλάδα είναι ο τεκές του Χασάν Μπαμπά στα Τέμπη (Χούλια, 2008, 50).

2.2.6. Μπεζεστένι (Bedesten)

Το μπεζεστένι ή bedestan/ bazzâzistân/ qaysariyya αποτελούσε λιθόκτιστη κλειστή αγορά υφασμάτων και πολύτιμων ειδών. Στα στενά σοκάκια γύρω από το μπεζεστένι και ενίοτε σε επαφή με αυτό, ήταν κτισμένα τα υπόλοιπα μαγαζιά της αγοράς κατηγοριοποιημένα ανάλογα με το είδος τους καθώς και διάφορα άλλα δημόσια κτήρια (Ανδρουδής, 2008, 55). Οικοδομήματα αυτού του είδους συναντώνται μόνο σε σημαντικές εμπορικές πόλεις.

Στα μπεζεστένια πωλούνταν και φυλάσσονταν με ασφάλεια πολύτιμα αγαθά, π.χ. υφάσματα, κοσμήματα, ενώ παράλληλα πραγματοποιούνταν σημαντικές δημόσιες δικαιοπραξίες και καταθέτονταν χρήματα, τιμαφή και πολύτιμα έγγραφα. Σε αυτά τα σημεία γινόταν και η παρακολούθηση των ισοτιμιών του οθωμανικού νομίσματος με ξένα νομίσματα, ο έλεγχος των κραμάτων των μετάλλων που στη συνέχεια θα χρησιμοποιούσαν οι κοσμηματοπώλες και η είσπραξη ειδικών φόρων μέτρησης (Ανδρουδής, 2008, 55).

Στην Ελλάδα συναντώνται τέτοιου είδους κτίσματα σε περιοχές, όπως είναι τα Γιαννιτσά (Yenice Vardar), η Βέροια, η Θεσσαλονίκη, η Λάρισα, η Χαλκίδα, το Ηράκλειο, η Ρόδος και τα Γιάννενα. Πρότυπο των μπεζεστενίων του ελλαδικού χώρου ήταν το μπεζεστένι στο Beyşehir, που οικοδομήθηκε το 1299 από τον Eşrefoğlu Süleyman Bey (Ανδρουδής, 2008, 56).

2.2.7. Λουτρό (Hammam)

Το λουτρό ή hammam αποτελεί χαρακτηριστικό ισλαμικό κτηριακό τύπο αφού σύμφωνα με την ισλαμική παράδοση, μόνο το τρεχούμενο νερό μπορούσε να

επιτελέσει το ιεροτελεστικό πλύσιμο. Ωστόσο, το λουτρό είχε μια πιο σύνθετη λειτουργία, που εντοπίζεται στα εξής: ψυχαγωγία, κοινωνική συναναστροφή, επίδειξη (Καρδαμίτση-Αδάμη, 1999, 13).

Στην Ελλάδα τα υπάρχοντα λουτρά ανέρχονται στα εβδομήντα οχτώ σε αριθμό, αλλά αρκετά από αυτά είναι ημι-κατεδαφισμένα. Η ημερομηνία κατασκευής τους είναι δύσκολο να προσδιοριστεί αφού οι απαραίτητες επιγραφές απουσιάζουν και σε κάποιες περιπτώσεις τα κτήρια παρουσιάζουν μεγάλη φθορά (Kanetaki, 2012, 205).

Ο κτηριακός τύπος τους ακολουθεί την παράδοση των βυζαντινών και ρωμαϊκών λουτρών. Στην Ελλάδα απαντώνται μικρά, μεσαίου μεγέθους και μεγάλα χαμάμ ενώ υπάρχουν και τα μικρά ιδιωτικά λουτρά που βρίσκονται σε μεγάλα αρχοντικά. Η ακολουθία των δωματίων ήταν υπαγορευμένη από τη σειρά με την οποία επιτελούνταν οι διάφορες λειτουργίες στα χαμάμ (Kanetaki, 2012, 205).

Ένα οθωμανικό λουτρό αποτελούταν από τα εξής μέρη (Ανδρουδής, 2008, 56):

α) τρουλαία αίθουσα (çamekan), που ήταν το αποδυτήριο και θερμαινόταν χλιαρά για να αλλάζουν εκεί τα ρούχα τους οι λουόμενοι και να στεγνώνουν τις πετσέτες τους. Ορισμένες φορές, η συγκεκριμένη αίθουσα διέθετε σιντριβάνι και ξύλινο υπερώο με αποδυτήρια,

β) δεύτερη αίθουσα (soğukluk) με μέτρια θερμοκρασία, όπου οι λουόμενοι συνήθιζαν στη ζέστη πριν περάσουν στην τρίτη αίθουσα,

γ) ζεστή αίθουσα (sicaklık/ıç hamam), στην οποία η θερμοκρασία ήταν 38-40 βαθμούς. Το δάπεδο στο κέντρο υπερυψωνόταν αρκετά ώστε να σχηματιστεί η πέτρα του ομφαλού, όπου γινόταν το μασάζ. Επιπλέον, στην αίθουσα υπήρχαν γούρνες για να πλένονται οι πελάτες.

Το θερμαντικό κέντρο (külhan) του εκάστοτε λουτρού βρισκόταν σε επαφή με την τρίτη αίθουσα και τους απαραίτητους βοηθητικούς χώρους, π.χ. αποχωρητήρια, δωμάτιο αποτρίχωσης, κ.α. Το χαμάμ φωτιζόταν από γυάλινους φεγγίτες που ήταν προσαρμοσμένοι στους τρούλους του κτίσματος (Ανδρουδής, 2008, 56).

Τα λουτρά της Ελλάδας διακρίνονται τυπολογικά σε πέντε κατηγορίες (Kanetaki, 2012, 206):

- α) Το ζεστό δωμάτιο έχει σχήμα σταυρού, σχηματίζοντας τέσσερα eyvan (εσοχές) ενώ έχει τέσσερα μικρά ιδιωτικά δωμάτια (halvet) σε κάθε γωνία,
- β) Το ζεστό μέρος σχηματίζει ανεστραμμένο T με τρία eyvan και δύο ιδιωτικά θερμά δωμάτια. Πρόκειται για σχέδιο που έχει χρησιμοποιηθεί και σε άλλα οθωμανικά κτήρια, π.χ. τζαμιά (Alaca Imaret τζαμί στη Θεσσαλονίκη),
- γ) Το sıcaklık δίνει την εντύπωση ενός δωματίου με δύο eyvan αλλά το τρίτο μεταξύ των δύο halvet έχει παραλειφθεί και τα δωμάτια είναι τοποθετημένα το ένα απέναντι στο άλλο,
- δ) Ο τέταρτος τύπος είναι ο πιο διαδεδομένος στον ελλαδικό χώρο και έχει ως χαρακτηριστικό το τετραγωνισμένο θολωτό δωμάτιο ζεστού νερού, που περιβάλλεται από μικρά θερμά δωμάτια,
- ε) Πολυγωνικά δωμάτια ζεστού νερού με κόγχες (maksuras), στοιχείο που παραπέμπει στο οκταγωνικό sıcaklık που βρέθηκε στην Προύσα, όπως το Yeni Karlıca (1520-1566).

2.2.8. Κατοικίες

Η αρχιτεκτονική της κατοικίας των πόλεων και της υπαίθρου κατά την οθωμανική περίοδο εξελίχθηκε βαθμιαία. Η δομή της κατοικίας διαμορφωνόταν ανάλογα με την οικονομική κατάσταση της κάθε οικογένειας, π.χ. αρχοντικά, λαϊκά σπίτια. Σε αυτό το σημείο θα γίνει λόγος για τα αρχοντικά, αφού παρουσιάζουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον αρχιτεκτονικά και υπάρχουν μέχρι σήμερα μάρτυρες αυτών, όπως είναι το Αρχοντικό Μπενιζέλων. Αναφορικά με τα λαϊκά σπίτια, η πλειοψηφία αυτών σήμερα δε διασώζεται.

Ήδη από τη βυζαντινή εποχή, ο παραδοσιακός τύπος κατοικίας των αρχόντων ήταν ο πύργος. Αυτή η αυστηρή πυργοειδής μορφή με είσοδο στον όροφο απαντά και στις κατοικίες των Οθωμανών φεουδαρχών στα μεγάλα τσιφλίκια τους (Ανδρουδής, 2008, 62). Η μορφή του οχυρού πύργου κατοικίας, όπου στο ισόγειο ήταν οι αποθήκες, στον όροφο η είσοδος και στους ορόφους η κυρίως οικία αποτέλεσε την οθωμανική κατοικία που διατηρήθηκε έως τα τέλη του 18^{ου} αι. (Ανδρουδής, 2008, 62). Στην Ελλάδα, ο συγκεκριμένος τύπος χρησιμοποιήθηκε στη Θράκη, τη Μεσσηνία, τη Μάνη και τα νησιά του Αιγαίου.

Η μορφή του μεμονωμένου οχυρού πύργου αποτέλεσε τον πυρήνα της μεταγενέστερης εξέλιξης των αστικών αρχοντικών, τα οποία απέβαλλαν τα αυστηρά χαρακτηριστικά της φρουριακής μορφής (Ανδρουδής, 2008, 63).

2.2.9. Ξενώνες (χάνια, караβάν σαράγια)

Οι ξενώνες χτίζονταν κατά κύριο λόγο από υψηλόβαθμους Οθωμανούς αξιωματούχους, οι οποίοι αφιέρωναν διάφορα ακίνητα για τη συντήρηση του κάθε ξενώνα και τη δωρεάν φιλοξενία των περιηγητών.

Η οικοδόμηση αυτών των κτισμάτων γινόταν συνήθως σε επίκαιρα σημεία, επικίνδυνα περάσματα, σταυροδρόμια, μεγάλες πόλεις, γέφυρες. Οι ξενώνες ήταν οχυρωμένοι με ψηλό μαντρότοιχο, που ορισμένες φορές διέθετε τυφεκιοθυρίδες (Ανδρουδής, 2008, 58).

Εκτός των χώρων για τη διανυκτέρευση των φιλοξενούμενων, οι ξενώνες συμπεριλάμβαναν τέμενος, καταστήματα, λουτρό, στάβλους και μαγειρεία (Ανδρουδής, 2008, 58).

Το караβάν σαράι («παλάτι των караβανιών») βρισκόταν στους εμπορικούς δρόμους, κυρίως μέσα στις πόλεις. Ως κτίσμα ήταν λιθόκτιστο και συμπαγές, πολυτελέστερο από το χάνι. Ο τύπος αυτός προέρχεται από τα μεγάλα οχυρωμένα μουσουλμανικά μοναστήρια της ερήμου (ribat) και προτιμήθηκε ιδιαίτερα στη σελτζουκική Μικρά Ασία του 13^{ου} αιώνα (Ανδρουδής, 2008, 59). Ήταν ένα κτήριο τυπικό σε διάταξη, όπου γύρω από μια εσωτερική πλακόστρωτη αυλή με στοά, παρατάσσονταν δωμάτια με τζάκι σε δύο ορόφους. Στη μια πλευρά υπήρχε ένας επιμήκης ισόγειος και ενιαίος χώρος για τα μεταφορικά μέσα και τα εμπορεύματα. Στον ελλαδικό χώρο το караβάν σαράι της Θεσσαλονίκης ήταν ίσως το σημαντικότερο του συγκεκριμένου τύπου (Ανδρουδής, 2008, 59).

Από την άλλη, τα χάνια των πόλεων ήταν οι τερματικοί σταθμοί της διαδρομής των εμπόρων και των ταξιδιωτών και χρησίμευαν ως ασφαλείς αποθήκες εμπορευμάτων, ως χώροι διαμονής, εμπορικών συναλλαγών και ανταλλαγής ιδεών (Ανδρουδής, 2008, 59). Ήταν επιμήκη κτήρια με εσωτερική αυλή και ο αριθμός και το μέγεθός τους αποτελούσε σημαντικό δείκτη της οικονομικής σημασίας και κίνησης της αγοράς μιας πόλης. Ορισμένες φορές τα χάνια χρησιμοποιούνταν και ως μόνιμες κατοικίες ενώ άλλες φορές στο ισόγειό τους λειτουργούσε καπηλειό (Ανδρουδής,

2008, 59). Με την πάροδο του χρόνου, τα χάνια υποβαθμίστηκαν και απέκτησαν την όψη οικιών της λαϊκής παραδοσιακής αρχιτεκτονικής και στη συνέχεια, μετατράπηκαν σε λαϊκούς ξενώνες (Ανδρουδής, 2008, 59).

2.2.10. Κάστρα (hissar) και πύργοι (kule)

Αρκετές βυζαντινές οχυρώσεις των πόλεων που κατέκτησαν οι Οθωμανοί επισκευάστηκαν και ενισχύθηκαν ώστε να χρησιμοποιηθούν εκ νέου.

Μοναδικό παράδειγμα για τα δεδομένα του ελλαδικού χώρου αποτελεί το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης με τους κυκλικούς πύργους, π.χ. Λευκός Πύργος (Ανδρουδής, 2008, 60).

2.2.11. Κρήνες (cesme, sebil)

Κατά την οθωμανική περίοδο, οι κρήνες ήταν σημαντικό στοιχείο μιας πόλης. Το νερό διοχετευόταν μέσω ενός συστήματος υπόγειων αγωγών και δεξαμενών στις κρήνες που βρίσκονταν στους μαχαλάδες, σε όλα τα τζαμιά, σε σταυροδρόμια, και αλλού (Ανδρουδής, 2008, 60).

Οι κρήνες ήταν μικρά τετράγωνα ή ορθογώνια ανεξάρτητα θολοσκεπή κτίσματα, ενώ ορισμένες ήταν προσαρτημένες σε όψεις κτηρίων. Ήταν κτισμένες με λαξευτή πέτρα ή πλίνθους και είχαν στην κύρια όψη τους μια αβαθή εσοχή με οξυκόρυφο τόξο και στις δύο πλευρές μικρές υποδοχές για τα κύπελλα. Σε ορισμένες περιπτώσεις, η οικοδόμησή τους έγινε με αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά σε δεύτερη χρήση (spolia) (Ανδρουδής, 2008, 60).

Το σεμπίλ είναι μικρό περίπτερο στην ισλαμική αρχιτεκτονική όπου το νερό διανέμεται ελεύθερα στο κοινό από έναν υπάλληλο πίσω από ένα παράθυρο. Ιστορικά, τα σεμπίλ είναι δομές τόσο αστικής όσο και θρησκευτικής σημασίας σε μουσουλμανικές πόλεις, κυρίως της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Kuban, 2010) και της Αυτοκρατορίας των Μαμελούκων (Behrens-Abouseif, 2007). Χτίστηκαν σε σταυροδρόμια, στη μέση των πλατειών και στο εξωτερικό των τζαμιών και άλλων θρησκευτικών συγκροτημάτων, για να παρέχουν πόσιμο νερό στους ταξιδιώτες και να βοηθούν τον τελετουργικό καθαρισμό πριν από την προσευχή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του τύπου στην Ελλάδα είναι και το σεμπίλ του Χατζή Ιμπραήμ Αγά, στην πλατεία Κορνάρου στο Ηράκλειο Κρήτης. Η εν λόγω κρήνη οικοδομήθηκε το 1776 από τον Χατζή Ιμπραήμ Αγά.

2.2.12. Διοικητήρια

Τα διοικητήρια των οθωμανικών χρόνων ανεγέρθηκαν κατά κύριο λόγο στις θέσεις των παλαιότερων βυζαντινών. Από τα πιο γνωστά διοικητήρια του ελλαδικού χώρου ήταν αυτό της Θεσσαλονίκης, το οποίο είναι γνωστό από τις περιγραφές (Ανδρουδής, 2008, 61).

Ειδικότερα, το αναφερόμενο κτήριο της Θεσσαλονίκης – και τα διοικητήρια των υπόλοιπων περιοχών – ήταν συγκρότημα κτισμάτων γύρω από πλακόστρωτη αυλή, στο οποίο δέσποζε το κονάκι, δηλαδή ένα κτήριο απροσδιόριστου ρυθμού. Στα ξύλινα κτίσματα γύρω από την αυλή φιλοξενούνταν τα διαμερίσματα του χαρεμιού, οι αστυνομικές αρχές, οι φυλακές, υπηρεσίες, διάφοροι βοηθητικοί χώροι, στάβλοι και το τηλεγραφικό κέντρο. Κοντά στο συγκρότημα υπήρχε λουτρό και τζαμί (Ανδρουδής, 2008, 62).

Εικόνα 7. Πύργος του ρολογιού στα Γιαννιτσά (Enice Vardar), καρτ-ποστάλ, (Διαθέσιμο online, public domain)

2.2.13. Πύργοι ρολογιού (saat kule)

Από τον 18^ο αιώνα και ύστερα, στο κέντρο των πλατειών των οθωμανικών πόλεων κτίζονταν πύργοι ρολογιών. Συνήθως, αυτοί οι πύργοι ήταν κοντά σε τζαμιά ή σε διοικητήρια και αποτελούνταν από μια τετράγωνη βάση, ψηλό κορμό και στέγη.

Οι τοίχοι τους διέθεταν μικρά παράθυρα για τον φωτισμό του εσωτερικού ενώ τα πατώματα ήταν ξύλινα. Οι στέγες ήταν επικαλυμμένες με φύλλα από μολύβι (kurşum)

(Ανδρουδής, 2008, 61). Στην κορυφή τους υπήρχε ο μικρός ανοιχτός ξύλινος πυργίσκος με την οξυκόρυφη κωνική ξύλινη στέγη και το γείσο της, κατασκευή που προστάτευε την καμπίνα στο εσωτερικό. Το κουβούκλιο της στέγης ήταν περίοπτο,

ανοιχτό με την καμπάνα ορατή από όλα τα σημεία του ορίζοντα (Ανδρουδής, 2008, 61).

Κατά τη διάρκεια του 18^{ου} – 19^{ου} αι. όλες οι σημαντικές πόλεις του ελλαδικού χώρου είχαν πύργο ρολογιού. Σήμερα, σώζονται παραδείγματα αυτού του τύπου κτίσματος σε διάφορες πόλεις της Βαλκανικής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα στην Ελλάδα είναι ο πύργος των Γιαννιτσών που χτίστηκε το 1753/4 (Ανδρουδής, 2008, 61).

2.2.14. Στρατώνες (kışla)

Οι στρατώνες των οθωμανικών χρόνων ήταν συνήθως μεγάλα τετράγωνα κτήρια με εσωτερική αυλή ενώ κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο παρατηρούνται επιβλητικά κτηριακά συγκροτήματα.

Στην Ελλάδα, χαρακτηριστικό παράδειγμα στρατώνα ήταν εκείνος του Αλμυρού Μαγνησίας, ο οποίος διέθετε ψηλούς πύργους στις γωνίες του και περιφερειακή τάφρο που γέμιζε με νερό καθώς και άλλα αμυντικά προσκτίσματα γύρω από αυτόν. Επιπλέον, το συγκρότημα της Μαγνησίας περιλάμβανε δεξαμενή με νερό, στάβλους για τα ζώα και το Διοικητήριο (Ανδρουδής, 2008, 62).

2.2.15. Γέφυρες

Οι γέφυρες των οθωμανικών χρόνων ήταν λιθόκτιστες με πολλά οξυκόρυφα και ημικυκλικά τόξα. Αρκετές από αυτές χτίστηκαν πάνω σε ερείπια παλαιότερων βυζαντινών ή ρωμαϊκών, κατά μήκος σημαντικών οδικών αρτηριών.

Η επισκευή των παλαιών γεφυρών στους οθωμανικούς χρόνους είχε υποχρεωτικό χαρακτήρα – όπως και τα *caravan serais* – αφού ήθελαν να ενισχυθούν οι εμπορικοί και στρατιωτικοί οδικοί άξονες (Καρύδης, 1981, 61 και Ανδρουδής, 2008, 61).

2.2.16. Υδραγωγεία

Τα υδραγωγεία των ρωμαϊκών και των βυζαντινών χρόνων επισκευάστηκαν από τους Οθωμανούς και χρησιμοποιήθηκαν για την υδροδότηση των πόλεων. Τέτοια παραδείγματα είναι το υδραγωγείο της Καβάλας, του Χορτιάτη Θεσσαλονίκης, κ.α. (Ανδρουδής, 2008, 61).

Η μεγάλη χρονική διάρκεια της οθωμανικής περιόδου δημιούργησε εύφορο πεδίο αρχιτεκτονικής παραγωγής, στην οποία συμμετείχαν και τοπικοί τεχνίτες, Ελληνορθόδοξοι (Jahic, 2018, 240). Το γεγονός αυτό δεν είναι ευρέως γνωστό. Αντιθέτως, όταν γίνεται αναφορά στην αρχιτεκτονική παραγωγή των οθωμανικών χρόνων, υπάρχει η πεποίθηση ότι η οικοδόμηση των κτισμάτων γινόταν αποκλειστικά από Οθωμανούς μουσουλμάνους. Ωστόσο, η συμμετοχή των τοπικών τεχνιτών συναντάται συχνά, ιδιαίτερα σε περιοχές που βρίσκονταν μακριά από τα κύρια καλλιτεχνικά κέντρα της Αυτοκρατορίας (Jahic, 2018, 240). Εν ολίγοις, στα Βαλκάνια τα αρχιτεκτονικά έργα της οθωμανικής περιόδου δεν αποτελούν μάρτυρες αποκλειστικά του οθωμανικού μουσουλμανικού στοιχείου. Οι εν λόγω κατασκευές αποτελούν και μάρτυρες της τοπικής ιδιομορφίας και η απομάκρυνση αυτών από το σύγχρονο τοπίο, όπως θα φανεί και παρακάτω, αποτελεί παράλληλα διαγραφή της εκάστοτε επαρχιακής αρχιτεκτονικής (Taylor, 2012).

2.3. Τα οθωμανικά μνημεία της Αθήνας

Η κατάκτηση μιας πόλης από τους Οθωμανούς οδηγούσε και στην αλλαγή της όψης της με την ενσωμάτωση νέων στοιχείων. Το γεγονός αυτό παρατηρείται και στην Αθήνα. Η πολεοδομική της οργάνωση ακολούθησε τη βασική διαίρεση στις περιοχές του «κάστρου» (Ακρόπολη) και της «κάτω πόλης». Η «κάτω πόλη» ήταν πυκνοδομημένη με οικίες και δημόσια κτήρια ενώ διακρινόταν σε «πλατώματα» και ενορίες – μαχαλάδες⁶⁶. Οι εμπορικές δραστηριότητες, με την καθημερινή (Κάτω Παζάρι) και την εβδομαδιαία αγορά (Πάνω Παζάρι)⁶⁷ αναπτύσσονταν στην περιοχή της Βιβλιοθήκης του Αδριανού και της Ρωμαϊκής Αγοράς (Πούλη, 2008, 69).

Στην Ακρόπολη οικοδομήθηκαν οικίες ενώ ο Παρθενώνας, που είχε μετατραπεί σε εκκλησία κατά τους βυζαντινούς χρόνους, χρησιμοποιήθηκε ως τζαμί, με το όνομα

---

⁶⁶ Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Κεφάλαιο 1.

⁶⁷ Το Πάνω Παζάρι έχει απεικονιστεί και σε έργο του E. Dodwell, που παρατίθεται παρακάτω. Σύμφωνα με την περιγραφή του: «Η πολύβουη σκηνή που απεικονίζεται, είναι η εβδομαδιαία αγορά, που πραγματοποιείται στο παζάρι ή αγορά των Αθηνών, στην οποία προσέρχονται, όταν λειτουργεί, όχι μόνο οι κάτοικοι της πόλης αλλά και οι χωρικοί που βρίσκονται διασκορπισμένοι στις γειτονικές περιοχές. Έλληνες, Τούρκοι και Αρβανίτες αναμειγνύονται κι ενώ η πολύχρωμη ποικιλία των ενδυμασιών τους τέρπει τους οφθαλμούς του παρατηρητή, η ασυμβίβαστη παραφωνία των τρόπων τους παρέχει πλούσιο υλικό στοχαστικής παρατήρησης και φιλοσοφικής περισυλλογής [...]» (Καχρίλας-Αργυριάδης, 2019, 66).

Ισμαϊντί. Όσον αφορά στο Ερέχθειο, αυτό χρησιμοποιήθηκε για τη φιλοξενία του χαρεμιού (Μαλτέζος, 1960, 15). Οι Καρυάτιδες που κοσμούν το κτίσμα, ονομάστηκαν «Κορίτσια του Κάστρου» και «Βασιλοπούλες». Επιπλέον, τα Προπύλαια χρησίμευσαν ως οίκημα του Αγά του Κάστρου ενώ μέρος αυτών έγινε πυριτιδαποθήκη (Μαλτέζος, 1960, 16).

Πληθώρα μνημείων και τοποθεσιών μετονομάστηκαν, όπως είναι το Ωδείο του Ηρώδου του Αττικού που έγινε «Σερπετζέν», ο Άρειος Πάγος μετονομάστηκε σε «Καρά-Σου», ο Λόφος των Μουσών σε «Σέγκιο» ή «Σέτζο», κ.α. (Μαλτέζος, 1960, 16).

Μετά από τον 17^ο και σε όλη τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, η οθωμανική βαλκανική πόλη πέρασε από διάφορα στάδια εξέλιξης. Οι εν λόγω μεταβολές εντοπίζονται σε διάφορα επίπεδα, όπως είναι η αρχιτεκτονική έκφραση και η πολεοδομική οργάνωση, η δημογραφική συγκρότηση και η οικονομική ανάπτυξη (Καρύδης, 1981, 87). Η Αθήνα εκείνο το διάστημα ανέκαμπτε από την πολιορκία των Ενετών και τις επιθέσεις επί αρχηγίας του Μοροζίνι, που είχε ως αποτέλεσμα μεγάλο μέρος της πόλης να υποστεί σοβαρές ζημιές. Η Πύλη κατέβαλε μεγάλη προσπάθεια για την επαναφορά του ομαλού βίου στην Αθήνα, κάτι που διακρίνεται και από τη διακυβέρνηση του Αμπντουλάχ Πασά (Μαλτέζος, 1960,21). Σημαντικός αριθμός ιδρυμάτων κατασκευάστηκαν, όπως είναι η Σχολή του Γρηγορίου Σωτήρη και το Σχολείον των Επιστημών και της Ιατρικής (Μαλτέζος, 1960, 22).

Ωστόσο, με τη δημιουργία του νέου ελληνικού κράτους, η μορφή των πόλεων άλλαξε ξανά με την πρόθεση απομάκρυνσης κάθε οθωμανικού στοιχείου, δηλαδή την αποοθωμανοποίηση⁶⁸. Με την επιλογή της Αθήνας ως της νέας πρωτεύουσας της Ελλάδας (1833), οι Βαυαροί απευθύνθηκαν σε ξένους αρχιτέκτονες για να αλλάξουν την όψη της πόλης, με τα «κατάλληλα» δημόσια κτήρια ενώ αρκετά κτίσματα ή τμήματα αυτών, που θύμιζαν το οθωμανικό παρελθόν, καταστράφηκαν. Ήταν η περίοδος που ο Νεοκλασικισμός θα κυριαρχούσε στην πρωτεύουσα, σε μια προσπάθεια επανασύνδεσης του νέου κράτους με το ένδοξο κλασικό παρελθόν (Bintliff, 2014, 363). Στα υποκεφάλαια που ακολουθούν, θα επιχειρηθεί η παρουσίαση σωζόμενων και κατεστραμμένων οθωμανικών κτηρίων στην Αθήνα και τα Ιωάννινα, τα οποία είναι ορατά σήμερα ή υπάρχουν μαρτυρίες για την ύπαρξη

⁶⁸ Το συγκεκριμένο ζήτημα θα αναλυθεί περαιτέρω σε επόμενο κεφάλαιο στο πλαίσιο της εξέτασης του «Άλλου», της εθνικής ταυτότητας και της «δύσκολης κληρονομιάς».

αυτών στο παρελθόν. Τα μνημεία που έχουν μετατραπεί σε μουσεία μελετώνται υπό το πρίσμα της μουσειολογίας σε επόμενο κεφάλαιο ενώ στο παρόν δίνεται έμφαση στην αρχιτεκτονική και την ιστορική διαδρομή των εν λόγω κτισμάτων. Πρόκειται για μια προσπάθεια κατανόησης της αρχιτεκτονικής παραγωγής των οθωμανικών χρόνων στον ελλαδικό χώρο και συνάμα της διαχείρισης των εν λόγω μνημείων από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους και ύστερα. Η έρευνα επικεντρώνεται τόσο στα μνημεία που υπέστησαν τις συνέπειες της απο-οθωμανοποίησης, όσο και σε εκείνα που ενσωματώθηκαν στον αστικό ιστό άλλοτε ως ερειπωμένα κτήρια και άλλοτε ως κτήρια που απέκτησαν ενδιαφέρουσες «μετά θάνατον πολιτισμικές ζωές» (cultural afterlives)⁶⁹. Για την επεξεργασία του θέματος ακολουθήθηκε η βιβλιογραφική έρευνα, η επιτόπια μελέτη⁷⁰, η μελέτη περιηγητικών κειμένων και η μελέτη αρχαιακού υλικού.

2.3.1. Σωζόμενα οθωμανικά μνημεία της Αθήνας

2.3.1.1. Λουτρό των Αέρηδων

Το Λουτρό του Αμπίντ Εφέντη ή αλλιώς το Λουτρό των Αέρηδων, όπως είναι γνωστό λόγω της γειννιάσής του με τον Πύργο των Ανέμων (Αέρηδες), είναι από τα λίγα οθωμανικά μνημεία που διατηρούνται έως σήμερα και το μοναδικό δημόσιο λουτρό της Αθήνας που διατηρείται. Βρίσκεται στην οδό Κυρρήστου και χρονολογείται στην πρώτη περίοδο της οθωμανικής κατάκτησης. Το εν λόγω κτίσμα αποδόθηκε από τον Τραυλό το 1950, ο οποίος το επισκέφθηκε ενώ ήταν ακόμα σε λειτουργία (Καρδαμίτση-Αδάμη, Γραφάκου, 1989, 40).

Το συγκρότημα περιλάμβανε δύο ανεξάρτητα χαμάμ – ανδρών και γυναικών – με κοινή εστία και λεβητοστάσιο. Στην κύρια είσοδο του κτίσματος, υπάρχει ένας

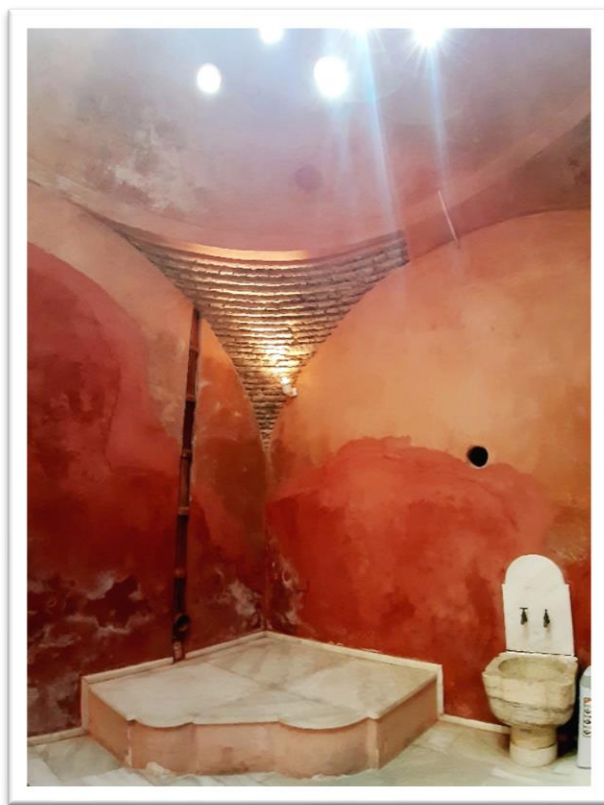
⁶⁹ Ο όρος χρησιμοποιείται εδώ για να δηλώσει την μετατροπή και λειτουργία των συγκεκριμένων μνημείων σε χώρους πολιτιστικού ενδιαφέροντος, σε μουσεία, σε μνημεία του εαυτού τους, κ.λπ. μετά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους. Πρόκειται για έναν «θάνατο» που επήλθε, όταν τα μνημεία σταμάτησαν να λειτουργούν με τον αρχικό τους σκοπό, π.χ. ως λατρευτικοί χώροι, ως λουτρά, κ.ο.κ. και τη μετάβασή τους σε μια νέα κατάσταση.

Ο όρος συναντάται στο σύγγραμμα «Οθωμανικά μνημεία στην Ελλάδα. Κληρονομιάς υπό διαπραγμάτευση» (2023, 14) σε επιμέλεια Η. Κολοβού, Γ. Πάλλη και Π. Πούλου. Ο όρος χρησιμοποιήθηκε από την Ann Rigney στο πλαίσιο μελέτης του κοινωνικού βίου λογοτεχνικών έργων, βλ. Rigney, A., 2012. *The Afterlives of Walter Scott*, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη, 10-14.

⁷⁰ Ειδικότερα, πραγματοποιήθηκε η επίσκεψη στα μνημεία που διατηρούνται έως σήμερα, αλλά και στις περιοχές, όπου σύμφωνα με τις πηγές, υπήρχαν κτήρια που καταστράφηκαν. Κατά την επίσκεψη, καταγράφονταν παρατηρήσεις σε ημερολόγιο για τη σημερινή κατάσταση των διατηρητέων κτισμάτων καθώς και για την απουσία και αντικατάσταση από άλλα κτίσματα όσων δε διασώθηκαν, ενώ παράλληλα συγκεντρώθηκε φωτογραφικό υλικό.

μικρός προθάλαμος με δύο θύρες που οδηγούν σε δύο λουτρά, ένα δεξιά και ένα αριστερά.

Το λουτρό στα δεξιά αποτελείται από ένα τετράγωνο αποδυτήριο, που σχεδόν το μισό εμβαδόν του έχει καταληφθεί από τρία μικρά δωμάτια σε σειρά και μια ξύλινη σκάλα που οδηγεί στο πατάρι, με πέντε μικρά διαμερίσματα που βλέπουν σε ανοιχτό προς τον χώρο υποδοχής, διάδρομο. Ο χώρος στεγάζεται από μικρές θόλους. Ένας διάδρομος στο βάθος της αίθουσας οδηγεί σε μια σειρά από βοηθητικά δωμάτια και

Εικόνα 7. Λουτρό των Αέρηδων, (Προσωπικό αρχείο Σ. Καρούνη)

καταλήγει στην αυλή. Στα αριστερά του διαδρόμου υπάρχει θύρα, που οδηγεί στους κύριους χώρους του λουτρού. Το αριστερό τμήμα του χαμάμ έχει ανάλογη παράταξη των χώρων με μικρές διαφοροποιήσεις.

Η εξέταση του λουτρού οδηγεί στο συμπέρασμα που διατυπώνουν στο άρθρο τους, οι Καρδαμίτση-Αδάμη και Γραφάκου (1989, 41): «... η τυπολογικά ανορθόδοξη κάτοψή του είναι αποτέλεσμα μετατροπών και προσθηκών που είναι αναγνώσιμες κατά την κατασκευαστική ανάλυση του κτηρίου».

Το χαμάμ αγοράστηκε το 1870 μαζί με το διπλανό κτήριο από τον γιατρό Γεώργιο Διαμαντόπουλο. Στη συνέχεια ακολούθησαν αρκετές επισκευές που οδήγησαν σε μετατροπές της αρχικής του όψης και κάτοψης (Καρδαμίτση-Αδάμη, Γραφάκου, 1989, 41). Το 1907 το Λουτρό κληροδοτήθηκε από τον Γ. Διαμαντόπουλο στον Δήμο Αθηναίων με σκοπό να λειτουργήσει στον χώρο του δημοτικό μαιευτήριο (Δάφνη, 2014, 51). Ωστόσο, ο δήμος Αθηναίων αποφάσισε να λειτουργήσει το χαμάμ «διά την εκπλήρωση κοινοφελούς σκοπού, όπως είναι η έναντι ελαχίστης δαπάνης καθαριότητας των Δημοτών Αθηναίων». Κατά τα μεταπολεμικά έτη, ο αριθμός των πελατών του

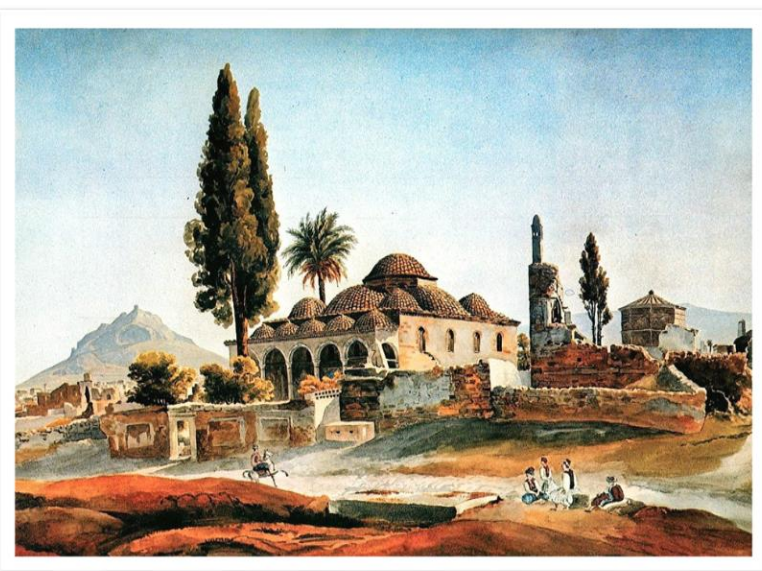

Λουτρού μειώθηκε σημαντικά λόγω της ύπαρξης και άλλων παρόμοιων χώρων και η λειτουργία του έπαυσε το 1965 (Δάφνη, 2014, 51).

Το 1972 το Λουτρό απαλλοτριώθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού (Δάφνη, 2014, 52). Ύστερα από παρεμβάσεις που πραγματοποίησαν οι υπηρεσίες του ΥΠ.ΠΟ.Α. το χρονικό διάστημα 1981-1983, το Λουτρό των Αέριδων παραχωρήθηκε στο Μουσείο Νεότερου Ελληνικού Πολιτισμού το 1984 (Saraga, 2009, 16). Έξι χρόνια αργότερα, ολοκληρώθηκε η μελέτη αποκατάστασης του μνημείου και προσαρμογής του σε μουσείο με την ευθύνη της Διεύθυνσης Αναστήλωσης Νεότερων και Σύγχρονων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ.Α. Το 1998, ολοκληρώθηκε η αποκατάσταση και το Λουτρό παραδόθηκε στο Μουσείο Νεότερου Ελληνικού Πολιτισμού, που έχει την ευθύνη για τη νέα του χρήση ως μνημείου, με θέμα την καθαριότητα, τη φροντίδα και τον καλλωπισμό του σώματος σε διαχρονική θεώρηση⁷¹ (Κανετάκη, 2008, 79).

2.3.1.2. Φετχιγιέ Τζαμί/ Σταροπάζαρου

Το Φετχιγιέ Τζαμί ή αλλιώς του Σταροπάζαρου βρίσκεται εντός του περιβόλου της Ρωμαϊκής Αγοράς. Για την ανέγερσή του έχουν προταθεί διάφορες χρονολογίες, π.χ. ο 15^{ος} αι. Ωστόσο, σήμερα επικρατεί η άποψη ότι το Τζαμί χτίστηκε τον 17^ο αι., πιθανότατα μεταξύ του 1668 και 1670 (Πούλη, 2008, 70). Η ονομασία του (fethiye =

κατακτητής) σχετίζεται με την επιτυχή έκβαση της μάχης και τη κατάληψη της Κρήτης το 1669 (Πούλη, 2008, 71).

Εικόνα 8. Jean Pierre Eugène Félicien Peytier (1793-1864), *Το Φετχιγιέ Τζαμί εντός της Ρωμαϊκής Αγοράς*, (Διαθέσιμο online, public domain)

⁷¹ Μουσείο Νεότερου Ελληνικού Πολιτισμού, «Το Λουτρό των Αέριδων. Το κτήριο»: <http://www.mnep.gr/gr/episkepsi/to-loutro-ton-aeridon/to-ktirio/>

Όπως σημειώνουν οι Μπίρταχας, κ.α., (2014, 45): «Το τέμενος ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο γνωστό ως “quatre-foil” ή “clover-leaf-cross-in-square” λόγω της διαμόρφωσης της στέγασής του με τέσσερα τεταρτοσφαίρια για την αντιστήριξη του κεντρικού τρούλου και θεωρείται πιθανόν ως ένα από τα αντιπροσωπευτικότερα παραδείγματα του τύπου, γεγονός που το καθιστά σημαντικό από αρχιτεκτονική και τυπολογική άποψη⁷². Αυτός ο τύπος, που θεωρείται δημιουργία της οθωμανικής πρωτεύουσας, απαντάται στα σπουδαία τεμένη της Κωνσταντινούπολης, π.χ. το Μπλε Τζαμί, και στον ευρύτερο χώρο των Βαλκανίων, ακόμα και στο Κάιρο».

Το τζαμί του Σταροπάζαρου αποτελείται από μια μεγάλη τετράγωνη αίθουσα και προστώο. Στο εσωτερικό του διατηρείται το μιχράμπ και στο κέντρο της αίθουσας υπάρχουν τέσσερις κίονες, στους οποίους εδράζονται τέσσερα τόξα, που στηρίζουν τον κεντρικό τρούλο (Πούλη, 2008, 72).

Το εν λόγω κτίσμα δέχθηκε και προτάθηκε για διάφορες χρήσεις κατά καιρούς. Πιο συγκεκριμένα, την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 είχε προταθεί ως χώρος της Νομοθετικής συνέλευσης, αλλά το 1824 η Φιλόμουσος Εταιρεία το μετέτρεψε σε σχολείο αλληλοδιδασκτικής (Saraga, 2009,12). Δέκα χρόνια αργότερα, το Τζαμί χρησίμευσε ως στρατώνας και φυλακή για τη φρουρά της Αθήνας ενώ στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, μετατράπηκε σε αρτοποιείο (Saraga, 2009,12).

Το διάστημα 1920-1923 διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα από την Αμερικανική Αρχαιολογική Σχολή. Σε όλο τον χώρο της Ρωμαϊκής Αγοράς καθαιρέθηκαν τα κτίσματα του στρατώνα και του αρτοποιείου. Ύστερα από αυτές τις καθαιρέσεις, το κτήριο προβλήθηκε για πρώτη φορά ως αυτοτελές στοιχείο της ευρύτερης περιοχής του κέντρου της πόλης (Μπίρταχας, κ.α., 2014, 47).

Το 1935/1937, υπό την επίβλεψη του Αναστάσιου Ορλάνδου, πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης του κτηρίου με σκοπό την επαναφορά του μνημείου στην αρχική του μορφή (Saraga, 2009,12, Μπίρταχας, κ.α., 2014, 47-48). Στην τελευταία αποκατάσταση οι εξωτερικοί τοίχοι καλύφθηκαν με επίχρισμα.

Ύστερα από μια διετία, η ελληνική κυβέρνηση αποφάσισε την ίδρυση Μουσείου Σύγχρονης Εποχής της Αθήνας, το οποίο θα φιλοξενούταν στον χώρο του Τζαμιού.

---

⁷² Το Φετχιγιέ τζαμί της Αθήνας θεωρείται ένας από τους παλαιότερους εκπροσώπους του αρχιτεκτονικού τύπου “quatre-foil”. Περισσότερες πληροφορίες για το συγκεκριμένο θέμα εδώ: Kiel, M., 2002, “The Quatrefoil Plan in Ottoman Architecture Reconsidered in Light of the “Fethiye Mosque” of Athens”, *Muqarnas*, vol. 19, 109-122

Ωστόσο, η εν λόγω ενέργεια δεν ολοκληρώθηκε και το Τζαμί από το 1956 έως το 2009 χρησίμευσε ως αποθήκη αρχαιολογικού υλικού και εργαστήριο αποκατάστασης κεραμικών της Α΄ ΕΠΚΑ (Saraga, 2009, 12, Saraga, 2009,12, Μπίρταχας, κ.α., 2014, 49). Όπως επισημαίνεται στο Αρχαιολογικό Δελτίο, κατά τη διάρκεια εργασιών στο Μουσείο της Ακρόπολης, με σκοπό την αποσυμφόρηση του χώρου, μεταφέρθηκαν στο Φετχιγιέ Τζαμί δύο ομάδες αντικειμένων: α) η ομάδα των γλυπτών του χώρου της Ν. Ακροπόλεως, και β) η ομάδα των γλυπτών του Ιερού του Παγκράτους. Επιπλέον, σε αυτό μεταφέρθηκαν και συλλογές κεραμικών από την ευρύτερη περιοχή της Ακροπόλεως⁷³. Στο Αρχαιολογικό Δελτίο, το μνημείο αναφέρεται ως «αποθήκη της Ακροπόλεως» και σημειώνεται ότι πραγματοποιήθηκαν οι αναγκαίες εργασίες για την επαύξηση του αποθηκευτικού χώρου με την κατασκευή ημιώροφου στο εσωτερικό. Πρόκειται για μια ενέργεια που υποδηλώνει την απουσία ενδιαφέροντος για την ιστορική και πολιτιστική αξία του μνημείου, «υποβιβάζοντάς» το από λατρευτικό χώρο μιας ζώσας θρησκείας σε χώρο αποθήκευσης. Αναφορικά με την εξωτερική μορφή του κτηρίου, υπογραμμίζεται ότι «η υπερέπισθη» και δημιουργήθηκε κήπος⁷⁴.

Σήμερα, το Φετχιγιέ τζαμί χρησιμοποιείται ως χώρος περιοδικών εκθέσεων που το διαχειρίζεται η Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Αθηνών.

2.3.1.3. Τζαμί του Τζισδαράκη/ Κάτω Παζαριού

Το τέμενος Τζισδαράκη ή Κάτω Παζαριού βρίσκεται στην Πλατεία Μοναστηρακίου και οικοδομήθηκε από τον Βοεδόδα Μουσταφά Αγά Τζισδαράκη το 1759 (Μαλτέζος, 1960, 102). Στο λεγόμενο «Χρονικό του Ανθίμου» καταγράφεται ότι για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκε ασβέστης που προήλθε «από μίαν κολόναν ἀπ' ἐκείνας τοῦ Ἀδριανοῦ» (Γερούση, 2023, 42).

Εικόνα 9. Τζαμί Τζισδαράκη, 1881, Paul Baron des Granges, Collections du musée de l'Institut d'Archéologie classique de Strasbourg, (Διαθέσιμο online, public domain)

⁷³ Αρχαιολογικό Δελτίο 19, 1964, 20

⁷⁴ Αρχαιολογικό Δελτίο 19, 1964, 20

Πρόκειται για ένα τετράγωνο κτήριο, δύο επιπέδων. Στο ανώτερο επίπεδο εντοπίζεται η ορθογώνια αίθουσα προσευχής, η οποία διαθέτει στη δυτική πλευρά της προστώ, ενώ στο κατώτερο επίπεδο στεγάζονται καταστήματα.

Ο χώρος προσευχής στεγάζεται από μια ημισφαιρική θόλο, που ήταν επικαλυμμένη με φύλλα μολύβδου. Η είσοδος στο τζαμί γινόταν από τη δυτική πλευρά και σε αυτή διακρίνεται μέχρι τις μέρες μας η επιγραφή του ιδρυτή (Πούλη, 2008, 75-76). Το εσωτερικό του τζαμιού ήταν ενιαίο, αλλά σήμερα διαιρείται σε δύο τμήματα. Όσον αφορά στον μιναρέ, εκείνος βρισκόταν στη βορειοδυτική γωνία και καταστράφηκε το 1839 με 1843 (Πούλη, 2008, 75).

Τα έτη 1822-1826, το τέμενος χρησίμευσε ως χώρος διενέργειας συνελεύσεων της ελληνικής κοινότητας (Πούλη, 2008, 74). Τον Οκτώβριο του 1911 κατατέθηκε μήνυση του Αδαμάντιου Αδαμαντίου προς τους ενοικιαστές του τζαμιού για βλάβη στο μνημείο (Γερούση, 2023, 42). Η εν λόγω αναφορά στάλθηκε στον υπουργό επί των Εκκλησιαστικών, ο οποίος με τη σειρά του διαβίβασε το έγγραφο στο Υπουργείο Οικονομικών με αίτημα να παραχωρηθεί το μνημείο προκειμένου να λειτουργήσει ως βυζαντινό μουσείο (Γερούση, 2023, 42). Ωστόσο, σε αλληλογραφία του 1914 αναφέρεται ότι το τζαμί χρησιμοποιείται ως στρατιωτική φυλακή και η τελική εκκένωσή του ολοκληρώθηκε τον Ιούνιο του ίδιου έτους (Γερούση, 2023, 43). Τον επόμενο μήνα ξεκίνησε μια προσπάθεια από το Υπουργείο να αναστηλωθεί το μνημείο και να εξευρεθούν ενοικιαστές των μικρομάγαζων του ισογείου (Γερούση, 2023, 43).

Το 1915, το τέμενος χορηγήθηκε στο Μουσείο Νεότερου Ελληνικού Πολιτισμού, αφού αποκαταστάθηκε για πρώτη φορά από τον Α. Ορλάνδο. Το σχέδιο αποκατάστασης προέβλεπε μια αίθουσα έκθεσης στον χώρο προσευχής και γραφεία στην ανατολική πλευρά του τεμένους (Στεφανίδου, 2010, 46 και Πούλη, 2008, 75-76). Το 1918 με τον Ν. 1407/1918 ιδρύθηκε το Μουσείο Ελληνικών Χειροτεχνημάτων, διασώζοντας κατά αυτόν τον τρόπο το τέμενος από το να μετατραπεί και πάλι σε φυλακή οπλιτών (Γερούση, 2023, 43). Ενδιαφέρουσα είναι η αναφορά του Διευθυντή του Μουσείου Χειροτεχνημάτων, Κ. Μαλέα, στις αρχές του 1919 με την οποία ζητούσε από το Υπουργείο να φροντίσει για την αποπεράτωση των επισκευών του Μουσείου ώστε να μην προβάλλουν απαιτήσεις οι Τούρκοι για τη λειτουργία του μνημείου ως τζαμιού (Γερούση, 2023, 43-44). Το 1922 το Υπουργείο

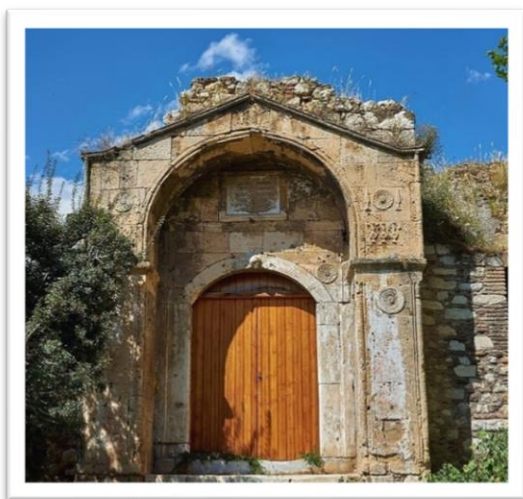
Περιθάλψεως εκδίδει απόφαση για την εγκατάσταση προσφύγων στο μνημείο, αλλά η απόφαση ανακλήθηκε. Το τζαμί λειτούργησε και το 1923 ως Μουσείο Ελληνικών Χειροτεχνημάτων, αλλά με προβλήματα στη διοικούσα επιτροπή, η δυσλειτουργία της οποίας πιθανόν οδήγησε στη μετονομασία του σε Μουσείο Κοσμητικών Τεχνών (Γερούση, 2023, 45). Κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το Μουσείο εκκενώθηκε ενώ το 1958 επισκευάστηκε εκ νέου. Τον επόμενο χρόνο, το τέμενος λειτούργησε ως Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης⁷⁵.

Τα επόμενα έτη, η πλειοψηφία των συλλογών του μεταφέρθηκε στο νέο κτήριο του τότε Μ.Ε.Λ.Τ. και στον χώρο του τεμένους παρέμεινε μόνο η συλλογή κεραμικών του Β. Κυριαζόπουλου.

Ο σεισμός του 1981 προκάλεσε αρκετές ζημιές στο κτήριο και αυτό οδήγησε στη διενέργεια εργασιών αποκατάστασης από το 1982 έως το 1991 (Saraga, 2009, 9). Σήμερα, το μνημείο παραμένει κλειστό προσωρινά καθώς ετοιμάζεται η νέα μόνιμη έκθεση του Μουσείου Νεότερου Ελληνικού Πολιτισμού και ο χώρος του τζαμιού θα αποτελέσει μέρος του νέου Μουσείου⁷⁶.

2.3.1.4. Μεντρεσές Μεχμέτ Φαχρί

Η επιγραφή που διατηρείται μέχρι σήμερα στην είσοδο του μεντρεσέ δίνει την πληροφορία ότι το κτίσμα ανεγέρθηκε το 1721 και ιδρυτής του υπήρξε ο Μεχμέτ Φαχρί.

Στην αρχική του μορφή διέθετε δύο πτέρυγες με κελιά και η είσοδος ήταν στο μέσο της βόρειας πτέρυγας. Μια στοά στηριζόμενη σε κίονες διέτρεχε την πρόσοψη της κάθε πτέρυγας ενώ στην ανατολική πλευρά υπήρχε αίθουσα διδασκαλίας και προσευχής (Πούλη, 2008, 77).

Εικόνα 10. Μεντρεσές Μεχμέτ Φαχρί,

(Προσωπικό αρχείο Σ. Καρούνη)

⁷⁵ «Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης. Μουσειογραφική Μελέτη Εφαρμογής», τεύχος Α΄

⁷⁶ Μουσείο Νεότερου Ελληνικού Πολιτισμού, www.mnep.gr

Από τα εναπομείναντα στοιχεία της βόρειας πτέρυγας, διακρίνεται η πύλη της κύριας εισόδου και μέρος του παρακείμενου κελιού. Τα στοιχεία του κτίσματος που έχουν διασωθεί έως σήμερα είναι ελάχιστα.

Ο μεντρεσές είναι άμεσα συνδεδεμένος με την Ελληνική Επανάσταση αφού αποτέλεσε το σημείο διαβούλευσης των Οθωμανών ηγετών του 1821. Ωστόσο, μετά την Επανάσταση, τα δεδομένα άλλαξαν και το 1824 προτάθηκε για να στεγάσει τη Σχολή Καλών Τεχνών και ύστερα τον καθεδρικό ναό της Αθήνας (1834, 1846) (Πούλη, 2008, 77).

Το κτίσμα δέχθηκε την προσθήκη δεύτερου ορόφου και μετατράπηκε το 1836 από τον Δανό Η. C. Hansen σε φυλακή μέχρι το 1911, έτος κατά το οποίο μεγάλο μέρος του κατεδαφίστηκε (Στεφανίδου, 2010, 60). Με την ενοποίηση των αρχαιολογικών χώρων της Αθήνας, στα οποία εντάσσεται και ο μεντρεσές, προστέθηκαν προστατευτικές μπάρες. Σήμερα, το μνημείο δεν είναι επισκέψιμο, αλλά χρησιμοποιείται εν μέρει ως αποθήκη αρχαιολογικού υλικού (Πούλη, 2008, 78).

2.3.1.5. Αρχοντικά και οικίες

Τα αρχοντικά και οι οικίες της οθωμανικής περιόδου της Αθήνας, σήμερα δε σώζονται παρά ελάχιστων παραδειγμάτων. Σε αυτό το σημείο θα γίνει προσπάθεια να αναφερθούν έστω και επιγραμματικά ορισμένα από τα κτήρια αυτού του τύπου που υπήρχαν στην Αθήνα, για τα οποία οι περιηγητές δίνουν σημαντικές πληροφορίες.

Αρχοντικό Μπενιζέλων: Το αρχοντικό της οικογένειας των Μπενιζέλων είναι από τα ελάχιστα κτίσματα αυτού του τύπου που σώζονται από την οθωμανική περίοδο. Βρίσκεται στην οδό Αδριανού 96 και το κτίσμα που είναι ορατό στις μέρες μας χρονολογείται στον 18^ο αι.⁷⁷.

Το εν λόγω οικοδόμημα ανήκε στην οικογένεια των Μπενιζέλων και η ιστορία του συνδέεται με μια ξεχωριστή φυσιογνωμία της οθωμανικής περιόδου, την Οσία Φιλοθέη (Ρεβούλα Μπενιζέλου)⁷⁸. Πρόκειται για το τελευταίο σωζόμενο κονάκι του

---

⁷⁷ «Το Αρχοντικό Μπενιζέλων», <http://archontiko-mpenizelon.gr/el/>

⁷⁸ Η Οσία Φιλοθέη έζησε στην Αθήνα του 16^{ου} αιώνα. Ήταν γόνος αρχοντικής οικογένειας (Μπενιζέλων) και αφιερώθηκε στον μοναχισμό, αναπτύσσοντας παράλληλα πλούσια φιλανθρωπική και κοινωνική δράση (Ευαγγέλου, 2016, 1).

αθηναϊκού αρχοντολογιού⁷⁹. Το ανοιχτό χαγιάτι του πάνω στην πέτρινη τοξοστοιχία, ο ορτά-σοφάς του, που πρόβαλε σε εξώστεγο προς τον νότο, τα πλευρικά κιόσκια του, ο μεγάλος χειμωνιάτικος οντάς με το τζάκι και με τοίχους διάτρητους από σειρές παραθύρων και γύψινων έγχρωμων φεγγιτών, ο συμμετρικός καλοκαιρινός οντάς του στα δυτικά, οι προσεγμένες ξυλοκατασκευές και όσα δείγματα διακόσμησης σώθηκαν, δίνουν σήμερα ενδεικτική μόνο εικόνα για τα αρχοντόσπιτα του 18ου αι. που βρίσκονταν στις παρυφές του βράχου της Ακρόπολης (Κίζης, 2014, 157).

Όπως αναφέρθηκε και νωρίτερα, το οίκημα που είναι ορατό στις μέρες μας, αποτελεί δείγμα της αρχιτεκτονικής του 18ου αι. Ειδικότερα, στα μέσα του αναφερθέντος αιώνα, το ξύλινο αρχοντικό στήθηκε πάνω σε δύο προγενέστερα κτίσματα, με δύο οντάδες, ένα μακρύ ανοιχτό χαγιάτι με δύο σοφάδες στα άκρα και έναν ορτά-σοφά στο μέσον, που πρόβαλε σε ξεπεταχτό από νότιο μέτωπο (Κίζης, 2014, 157). Αναφορικά με τις παλαιότερες οικοδομές, που ενσωματώθηκαν στο ισόγειο, αυτές συνδέονται με τον βίο της Οσίας Φιλοθέης (Κίζης, 2014, 157). Η κατασκευή και η μορφή του αρχοντικού το καθιστούν ιδιαίτερος σημαντικό – όχι μόνο σε αθηναϊκό επίπεδο – διότι αποτελεί τυπικό δείγμα της πλούσιας προεπαναστατικής αστικής αρχιτεκτονικής παράδοσης, που έχει σε μεγάλο βαθμό εξαφανιστεί, ιδιαίτερα στη νότια Ελλάδα (Κίζης, 2014, 159).

Εικόνα 11. Το Αρχοντικό Μπενιζέλων, (Προσωπικό αρχείο Σ. Καρούνη)

⁷⁹ Οι περισσότερες πληροφορίες για τα περίφημα κονάκια, που κοσμούσαν όλες τις πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, προέρχονται από περιηγητές (Κίζης, 2014, 147).

Το εν λόγω μνημείο έγινε γνωστό και μελετήθηκε από τον Αν. Ορλάνδο στην κατάσταση που βρισκόταν το 1940, δηλαδή αλλοιωμένο από τις επεμβάσεις του 19^{ου} και 20^{ου} αι.⁸⁰ (Κίζης, 2014, 159). Το διάστημα 1979-1980 διενεργήθηκαν αποξηλώσεις των νεότερων επεμβάσεων και στερεωτικές εργασίες, που βοήθησαν στο να αποκαλυφθεί το παρελθόν του. Οι εν λόγω εργασίες έγιναν με πρωτοβουλία και επίβλεψη των αρχιτεκτόνων Γιάννη Κίζη και Κωνσταντίνου Μυλωνά ενώ το 1988 πραγματοποιήθηκαν τα σχέδια του αποκαλυφθέντος ξύλινου σκελετού από τους πολιτικούς μηχανικούς, Ελευθερία Τσακανίκα και Στρατή Λαζούρα (Κίζης, 2014, 159). Η αποκατάσταση του κτηρίου στη μορφή του αστικού αρχοντικού είχε ως κύριους άξονες αφενός την προβολή της μεγάλης καλλιτεχνικής και ιστορικής του αξίας και αφετέρου τη διατήρηση των αρχαιολογικών τεκμηρίων, που αποκαλύφθηκαν στο υπέδαφος της αυλής και των κατωγίων, μαρτύρων της διαχρονικής κατοίκησης από την Αρχαιότητα έως σήμερα (Κίζης, 2014, 164).

Όπως διακρίνεται και παραπάνω, το αρχοντικό των Μπενιζέλων έχει δεχθεί αρκετές μετατροπές με το πέρασμα των χρόνων, εξυπηρετώντας τις ανάγκες της κάθε εποχής. Σήμερα, το μνημείο έχει μετατραπεί σε μουσειακό χώρο, περιλαμβάνοντας εποπτικό υλικό, βιντεοπροβολές, ηχητικές εφαρμογές και ψηφιακά εκθέματα που παρέχουν πληροφορίες γι' αυτό αλλά και για το ιστορικό πλαίσιο, όπου εντάχθηκε⁸¹.

2.3.2. Μη σωζόμενα οθωμανικά μνημεία της Αθήνας

2.3.2.1. Λουτρό Ουλά Μπέη

Κατά την α' οθωμανική περίοδο της Αθήνας, θεωρείται πως λειτουργούσαν στην πόλη τρία χαμάμ. Πρόκειται για το Λουτρό Χατζή Αλή ή Ροδακιού, του Αμπίντ Εφέντη ή Αέρηδων, που εξετάστηκε νωρίτερα, καθώς και του Ουλά Μπέη ή

---

⁸⁰ Η δημοσιευμένη μελέτη του Αν. Ορλάνδου για το Αρχοντικό Μπενιζέλων παραδίδεται στο εξής: Ορλάνδος, Α., 1939-1940. «Αθηναϊκόν αρχοντόσπιτο της Τουρκοκρατίας», *ABME E*, 198-205. Ο Ορλάνδος αναφέρει πως: «Πρόκειται για ένα διάροφο ορθογώνιο κτίσμα, διαστάσεων 9.30 x 23.70 μ., με λιθόκτιστο ισόγειο και κατά βάση ξύλινη ανωδομή, το οποίο υψώνεται στο κέντρο της ιδιοκτησίας και διαθέτει δύο αυλές, τη βόρεια και τη νότια. Από το εσωτερικό του κτηρίου έχει κανείς άμεση πρόσβαση προς τη βόρεια περιμαντρωμένη μέχρι σήμερα αυλή, προς την οποία υφίσταται τοξωτή στοά στο ισόγειο και ξύλινο χαγιάτι στον όροφο. Το χαγιάτι είχε επικοινωνία με τους υπόλοιπους χώρους, εκ των οποίων κάποιοι χρησίμευαν ως υπνοδωμάτια, άλλοι ως αίθουσες υποδοχής και κάποια ως χώροι παραμονής της οικογένειας».

⁸¹ «Το Αρχοντικό Μπενιζέλων», <http://archontiko-mpenizelon.gr/el/>

Σταροπάζαρου, που θα αναλυθεί σε αυτό το σημείο. Τα εν λόγω χαμάμ συνέχισαν να λειτουργούν και στη β' οθωμανική περίοδο, μαζί με δύο ακόμα' το χαμάμ της Ακροπόλεως και το χαμάμ στο Βοεβοδιλίκι (Καρδαμίτση-Αδάμη, Γραφάκου, 1989, 37).

Το Λουτρό του Ουλά Μπέη βρισκόταν κοντά στο Κιουτσούκ Τζαμί και ήταν γνωστό και ως Λουτρό του Σταρόπα. Θεωρείται πως το συγκριμένο λουτρό ήταν το μεγαλύτερο της Αθήνας και για την ύπαρξή του μαθαίνουμε από το πωλητήριο συμβόλαιο του 1826, όπου αναφέρεται ως τμήμα του κήπου του εθνικού ερειπίου του Μαγιάρη (Καρδαμίτση-Αδάμη, Γραφάκου, 1989, 37).

Σε αυτό φυλάχθηκαν για ένα διάστημα τα βιβλία της βιβλιοθήκης του Ορφανοτροφείου της Αίγινας, αλλά εξαιτίας της υγρασίας του χώρου κρίθηκε απαραίτητη η μεταφορά τους σε άλλον χώρο. Μερικά χρόνια αργότερα, το 1846, όταν το Βρετανικό Μουσείο έστειλε στην Ελλάδα τα εκμαγεία των γλυπτών του Παρθενώνα, η Αρχαιολογική Εταιρεία χρησιμοποίησε το Λουτρό του Ουλά Μπέη για τη φύλαξη και έκθεσή τους. Το χαμάμ λειτούργησε ως μουσείο μέχρι την κατεδάφιση του κατά τη διάρκεια των ανασκαφών στον χώρο της Ρωμαϊκής Αγοράς (Καρδαμίτση-Αδάμη, Γραφάκου, 1989, 37, 39).

2.3.2.2. Λουτρό του Ροδακιού

Το Λουτρό του Ροδακιού βρισκόταν στη γωνία των οδών Νικοδήμου και Αγίας Φιλοθέης. Οι περιγραφές των Δ. Καμπούρογλου και J. Hobhouse βοηθούν τους μελετητές να σχηματίσουν μια εικόνα για τη μορφή του χαμένου σήμερα κτηρίου.

Ο Καμπούρογλου μας πληροφορεί πως υπήρχαν τρία μικρά ατομικά λουτρά με μαρμάρινες μπανιέρες, τα επονομαζόμενα «ευρωπαϊκά». Ωστόσο, στην κάτοψη του R. Waldheim⁸² εντοπίζονται μόνο δύο, γεγονός που υποδηλώνει ότι το τρίτο λουτρό προστέθηκε αργότερα. Η αίθουσα στεγαζόταν με θόλο και περιμετρικά του κτηρίου υπήρχε μια σειρά υπερυψωμένων ξύλινων δωματίων ενώ στα αριστερά της εισόδου ήταν το ταμείο. Στο κέντρο του λουτρού υπήρχε μαρμάρινο σιντριβάνι μεγάλων διαστάσεων, το οποίο σώζεται σήμερα και βρίσκεται στην αυλή του μητροπολιτικού μεγάρου (Καρδαμίτση-Αδάμη, Γραφάκου, 1989, 40).

---

⁸² Ο R. Waldheim δημοσίευσε σχέδια του λουτρού το 1847, τα οποία είχαν γίνει από τα μέσα του 18^{ου} αι. (Καρδαμίτση-Αδάμη, Γραφάκου, 1989, 40).

Ο δεύτερος χώρος αποδυτηρίων δεν αναφέρεται καθόλου από τον Καμπούρογλου, αλλά σημειώνεται στην κάτοψη του Waldheim. Ο εν λόγω χώρος βρισκόταν πίσω από τη μεγάλη αίθουσα αναμονής και των αποδυτηρίων. Μέχρι σήμερα δεν είναι δυνατή η ταύτιση του χώρου με μια συγκεκριμένη λειτουργία αφού δε συναντάται κάτι παρόμοιο σε άλλα λουτρά (Καρδαμίτση-Αδάμη, Γραφάκου, 1989, 40).

Στην κύρια αίθουσα υπήρχαν περιμετρικά μαρμάρيني πάγκοι για τους λουόμενους. Τυπολογικά, η κάτοψη του κτηρίου ακολουθεί τη συνήθη διάταξη των χώρων ενός οθωμανικού λουτρού. Ωστόσο, είναι χαρακτηριστική η αναλογία του μεγάλου χώρου υποδοχής σε σχέση με τους υπόλοιπους.

Ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός πως στο «Σχέδιο της νέας πόλης των Αθηνών» των Κλεάνθη και Schaubert (1833), το λουτρό απεικονίζεται, στοιχείο που υποδηλώνει και τη χρήση του κατά το διάστημα 1831-33 (Καρδαμίτση-Αδάμη, Γραφάκου, 1989, 38). Ωστόσο, το μνημείο κατεδαφίστηκε το 1890 με εντολή του μητροπολίτη Αθηνών, Γερμανού, και στη θέση του χτίστηκε το μέγαρο της Αρχιεπισκοπής (Καρδαμίτση-Αδάμη, Γραφάκου, 1989, 40).

2.3.2.3. Βρύσες της Αθήνας

Σε αυτό το σημείο θα γίνει σύντομη αναφορά στις βρύσες της Αθήνας, ένα στοιχείο σημαντικό για το μουσουλμανικό πληθυσμό της πόλης, και όχι μόνο. Σε άρθρο του John A. Adye (σε μετάφραση της Η. Δ. Αρβανίτη) στα *Αθηναϊκά* αναφέρεται πως στην πόλη της Αθήνας υπήρχαν δέκα τέσσερις βρύσες, οι οποίες έπαιρναν νερό από αγωγούς που βρίσκονταν στον Λυκαβηττό και στον Ύμηττό (Adye, 2).

Ο Γ. Μαλτέζος (1960, 92) σημειώνει πως στην Αθήνα των οθωμανικών χρόνων εντοπίζονται αρκετές βρύσες, τις οποίες αναφέρει ονομαστικά, επιβεβαιώνοντας τον Adye:

Όνομασία Βρύσης	Θέση
Βρύση του Αγά/Σταροπάζαρου	Κοντά στην πύλη της Ρωμαϊκής Αγοράς
Βρύση του Σολάκη	Κοντά στους Αγίους Αποστόλους
Βρύση του Χασεκί	Στο Βοτανικό Κήπο
Βρύση της Μπουμπουνίστρας	Κοντά στα Παλαιά Ανάκτορα
Βρύση του Αγίου Φίλιππα	-
Βρύση του Αχμέτ Αγά	Κοντά στο Θησείο

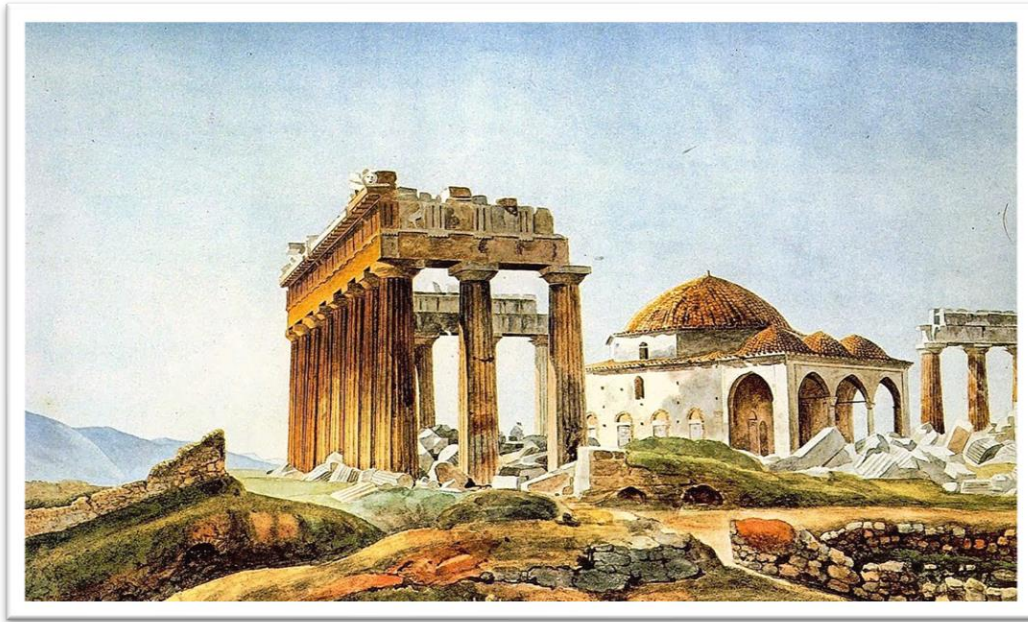
Βρύση του Τάκη	Κοντά στους Αγίους Αναργύρους
Βρύση του Αλίκοκκου	-
Βρύση του Βοριά	Στην οδό Βορέου
Βρύση του Φωτιά	Στην οδό Περικλέους
Βρύση της Επισκοπής	Κοντά στον Άρειο Πάγο
Βρύση του Γερένη	-
Βρύση στην οδό Μνησικλέους	-
Βρύση στη μικρή Πλατεία του Πλατάνου	Κοντά στο Ωρολόγιο του Κυρρήστου
Βρύση του Καλαμιώτη	Κοντά στην Καπνικαρέα

Το μεγάλο πλήθος βρυσών στην Αθήνα είναι δηλωτικό της αγάπης των μουσουλμάνων για το νερό, καθώς αποτελούσε και βασικό στοιχείο των λατρευτικών τους υποχρεώσεων.

2.3.2.4. Ισμαϊντί Τζαμί/Παρθενώνα

Το τέμενος Ισμαϊντί ή τζαμί του Κάστρου βρισκόταν εντός του Παρθενώνα και θεωρούταν ως ένα από τα μεγαλύτερα και εντυπωσιακότερα τεμένη εκείνης της περιόδου (Saraga, 2009, 2). Με την κατάκτηση της Αθήνας, το μνημείο της κλασικής αρχαιότητας έγινε καθολική εκκλησία⁸³, ενώ πρωτότερα λειτουργούσε ως ορθόδοξος ναός με την ονομασία Παναγία η Αθηνιώτισσα. Ωστόσο, οι Οθωμανοί μουσουλμάνοι που έφθασαν στην πόλη, μετέτρεψαν την εκκλησία σε τζαμί, που έλαβε το όνομα Ισμαϊντί, εντάσσοντας κατά αυτόν τον τρόπο το μνημείο στην οθωμανική κουλτούρα.

⁸³ Στα χρόνια της Φραγκοκρατίας, ο ναός δόθηκε στο λατινικό δόγμα και μετονομάστηκε σε *ecclesia maior / ecclesia de Santa Maria di Athene* (Μουτσόπουλος, 2005, 224).

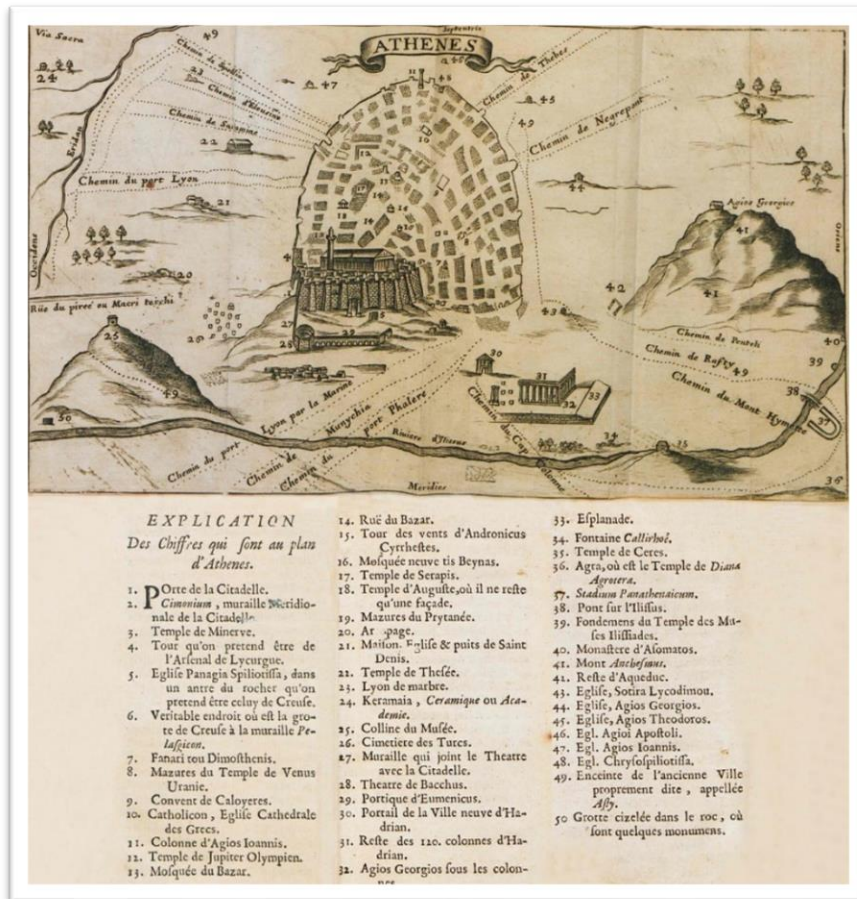
Εικόνα 12. Τζαμί του Παρθενώνα, E. Peytier, υδατογραφία σε χαρτί (Διαθέσιμο online, public domain)

Η νέα χρήση του μνημείου οδήγησε στη μετατροπή ορισμένων στοιχείων του με σκοπό την επίτευξη των νέων θρησκευτικών λειτουργιών. Ως εκ τούτου, στη θέση της Αγίας Τράπεζας ανεγέρθηκε μιχράμπ (mihrab) και άμβωνας (minbar) ενώ στη νοτιοδυτική γωνία τοποθετήθηκε ο μιναρές (Μαλτέζος, 1960, 96).

Για το συγκεκριμένο τέμενος, δεν έχουν βρεθεί έως σήμερα σχεδιαστικές ή καλλιτεχνικές απεικονίσεις του εσωτερικού χώρου. Σημαντικές πληροφορίες, ωστόσο, παρέχουν οι περιγραφές των περιηγητών και ειδικότερα του Evliya Çelebi⁸⁴, που βοηθούν στη διαμόρφωση μιας εικόνας για το συγκεκριμένο μνημείο.

---

⁸⁴ Ο *Evliya Çelebi* επισκέφθηκε πολλές περιοχές του ελλαδικού χώρου, καταγράφοντας σημαντικές πληροφορίες για εκείνη την περίοδο. Κατά τα λεγόμενά του, επισκέφθηκε τον μισό κόσμο και άφησε καταγεγραμμένες τις εντυπώσεις του σε δέκα τόμους με τη μορφή οδοιπορικού (Τσελεμπί, 2010, 18). Το «Βιβλίο των ταξιδιών» (*Seyahatname*) του *Evliya Çelebi* κατέχει μια μοναδική θέση στην κατηγορία αυτών των συγγραφικών έργων. Είναι πιθανώς η μεγαλύτερη και πιο φιλόδοξη ταξιδιωτική αφήγηση από οποιοδήποτε συγγραφέα σε οποιαδήποτε γλώσσα και ένα κείμενο-κλειδί για όλες τις πτυχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τον 17ο αιώνα (Dankoff, Kim, 2011).

Εικόνα 13. Ιταλική απεικόνιση του βομβαρδισμού του Παρθενώνα και του τεμένους το 1687, Léon de Laborde, 1854, (Διαθέσιμο online, public domain, Wikimedia Commons)

Ο Çelebi περιγράφει το τέμενος ως εξής: «Στη μέση του φρουρίου βρίσκεται ένα τζαμί, που το μήκος του είναι διακόσια πενήντα πόδια και το πλάτος του ογδόντα. Πρόκειται για αρχαίο λαμπρό οικοδόμημα, που θεωρείται πρότυπο στο είδος του και είναι φημισμένο ανάμεσα στους ταξιδιώτες και τους περιηγητές του κόσμου. Στηρίζεται σε εξήντα συνολικά μαρμαρίνους κίονες από λευκό φυσικό μάρμαρο, τοποθετημένους διαδοχικά σε διπλή σειρά, με απόλυτη συμμετρία και τάξη. [...] Εξωτερικά έχουν χτίσει σοφάδες, ώστε να φαίνεται σαν ένα κανονικό διώροφο τζαμί. Εσωτερικά, ανάμεσα στο τέμπλο και τον άμβωνα, υπάρχουν άλλες τέσσερις κολόνες από κόκκινο μάρμαρο, στολισμένες και γυαλισμένες με μεγάλη τέχνη, [...] Πάνω στις κολόνες είναι τοποθετημένος ένας επίχρυσος τρούλος, σαν σπιτάκι. [...] Ο Ιλαχί Εφλατούν είχε κρεμάσει στον τρούλο μια καντίλα. Στο τείχος πάλι, το προσανατολισμένο προς το κίμπλε, είχε φροντίσει να τοποθετηθούν λεπτές πλάκες απ' το μάρμαρο εκείνο που επιτρέπει στο φως να το διαπερνά. [...] Υπάρχουν άλλες

τέσσερις στήλες κοντά στο μινπέρ από πράσινο μάρμαρο – στην απόχρωση του σμαραγδιού – στολισμένες με περίτεχνα λουλούδια. [...] Το τζαμί έχει τρεις πύλες επάλληλες και προσανατολισμένες προς το κίμπλε. [...] Η πόρτα του καθολικού είναι διακοσμημένη – μέσα κι έξω – με διάφορες παραστάσεις και μοτίβα. [...] Οι πράσινες και κόκκινες κολόνες στο εσωτερικό του τζαμιού δεν υπάρχουν πουθενά αλλού, παρά μόνο – ίσως – στην Αγιά-Σοφιά ή το Σουλεϊμανιέ Τζαμί, στην Ισλαμπόλ. Όσο για το μεγαλείο του τέμπλου και του άμβωνα, μου είναι αδύνατο να βρω τις κατάλληλες λέξεις για να μπορέσει η πένα μου να τα περιγράψει» (Τσελεμπί, 2010, 173-174, 176). Ο θαυμασμός του Çelebi για το τέμενος του Παρθενώνα διακρίνεται και στο παρακάτω δίστιχο (Τσελεμπί, 2010, 178):

«Σ’ όλου του κόσμου τα τζαμιά εγύρισα και πήγα:

Τέτοιο υπέροχο τζαμί αλλού ποτέ δεν είδα!»

Πέραν του Evliya Çelebi, ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον Παρθενώνα έδειξε και ο Ιρλανδός Edward Dodwell⁸⁵, χωρίς, ωστόσο, να αναφέρεται συγκεκριμένα στο Ισμαϊντί Τζαμί. Αναλυτικότερα, γράφει: «Αυτό το υπέροχο οικοδόμημα, με την πρώτη ματιά μάλλον απογοήτευσε τις προσδοκίες μου. Το μάτι μου όμως, σύντομα, γέμισε με το μέγεθος των διαστάσεών του, την ομορφιά των υλικών του, την έξοχη τελειότητα της συμμετρίας του και τις αρμονικές αναλογίες του. Είναι ο πιο ανυπέμβλητος θρίαμβος της γλυπτικής και της αρχιτεκτονικής που έχει υπάρξει ποτέ στον κόσμο» (Καχρίλας-Αργυριάδης, 2019, 54).

Στις 26 Σεπτεμβρίου του 1687 βομβαρδίστηκε ο Παρθενώνας, στον οποίο φυλασσόταν πυρίτιδα. Το μνημείο έπαθε ολοσχερή ζημία ενώ η Ακρόπολη εκκενώθηκε. Με την επιστροφή των κατοίκων, αποφασίζεται το 1708 από τον βοεβόδα της Αθήνας, Μουσταφά, να χτιστεί ξανά λατρευτικός χώρος εντός του μνημείου (Μουτσόπουλος, 2005, 234-235). Το νέο τζαμί διέθετε όλα τα μορφολογικά στοιχεία των τζαμιών του 17^{ου} – 18^{ου} αι. ενώ για την ανοικοδόμησή του χρησιμοποιήθηκε υλικό από την ανατίναξη του Παρθενώνα (Μουτσόπουλος, 2005, 236).

---

⁸⁵ Ο *Edward Dodwell* επισκέφθηκε την Ελλάδα το 1801 και αργότερα το 1805/6. Περιηγήθηκε σε αρκετά μέρη του ελλαδικού χώρου, όπως είναι η Αίγινα, το Σούνιο, η Κέρκυρα, οι Δελφοί, η Λειβαδιά και φυσικά, η Αθήνα, αναπαριστώντας με καλλιτεχνική ευαισθησία και σχολαστικότητα τα διάφορα τοπία (Καχρίλας-Αργυριάδης, 2019, 14). Το σύνολο των πρωτότυπων έργων του βρίσκεται στο Ίδρυμα Packard Humanities Institute (Καχρίλας-Αργυριάδης, 2019, 15).

Με την απελευθέρωση της Αθήνας, χορηγήθηκε πίστωση 72000 δρχ. από το ταμείο του κράτους για την τριετία 1834-1837 για την εκκαθάριση «της Ακροπόλεως εκ των εν αυτή ανεγερθεισών οικοδομών». Το 1842 ξεκίνησε η αναστήλωση της βόρειας κιονοστοιχίας του Παρθενώνα ενώ το τζαμί κατεδαφίστηκε (Μουτσόπουλος, 2005, 238, 240). Πρόκειται για χαρακτηριστικό παράδειγμα αποκάθαρσης του ελληνικού τοπίου από τα οθωμανικά – ισλαμικά – κατάλοιπα ως μια πράξη «άρνησης» αυτού του παρελθόντος και συνάμα της προβολής του κλασικού παρελθόντος της Αθήνας. Παρά το γεγονός πως το εν λόγω αρχιτεκτόνημα μετατράπηκε για πέντε χρόνια σε μουσείο πριν την κατεδάφισή του, το μνημείο της αρχαιότητας έπρεπε να «αποβάλλει» τα στοιχεία που δε συμβάδιζαν με την ταυτότητα του νέου ελληνικού κράτους (Στεφανίδου, 2010, 60).

2.3.2.5. Γενί Τζαμί/ Μπέινας/Ροδακιού

Το συγκεκριμένο κτίσμα βρισκόταν μεταξύ των οδών Βουλής, Νικοδήμου, Θουκυδίδου και Απόλλωνος. Η ονομασία «του Ροδακιού» προέρχεται από τη συνοικία στην οποία εντασσόταν (Καμπούρογλου, 1969, 124). Σε αυτό υπήρχε νεκροταφείο, το οποίο ο Δ. Καμπούρογλου χαρακτηρίζει «μεγαλοπρεπέστατο». Κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, το εν λόγω κτίσμα χρησίμευσε ως σχολείο (Καμπούρογλου, 1969, 124).

2.3.2.6. Σοφτά Τζαμί

Το Σοφτά Τζαμί ήταν χτισμένο μεταξύ της Καπνικαρέας και της Πανδρόσου. Ο μαχαλάς, στον οποίο βρισκόταν, ονομαζόταν από τους Οθωμανούς, Χουσνί Μπέη Τζαμισί (Μαλτέζος, 1960, 104). Στον χώρο του τζαμιού λειτουργούσε και μεντρεσές (Καμπούρογλου, 1969, 126).

Σήμερα το τέμενος δε σώζεται ενώ κατά τη δεκαετία του 1960 βρισκόταν στη θέση του, κηροπωλείο (Καμπούρογλου, 1969, 124).

2.3.2.7. Τζαμί της Κολώνας

Το εν λόγω τέμενος βρισκόταν στη γωνία των οδών Αδριανού και Φλέσσα. Κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821, το κτίσμα χρησιμοποιήθηκε ως Δημοτική Βιβλιοθήκη. Τα βιβλία, που υπήρχαν σε αυτό, καταστράφηκαν αφού χρησιμοποιήθηκαν από τους πολεμιστές για την κατασκευή φυσιγγίων (Μαλτέζος, 1960, 104).

Η ονομασία «της Κολώνας» προέρχεται από την ύπαρξη ενός κίονα μεγάλου μεγέθους σε εκείνο το σημείο. Πλησίον του τεμένους υπήρχε μουσουλμανικό νεκροταφείο, όπως παρατηρείται και σε άλλα τζαμιά. Το 1969 περίπου, στο κτήριο του τζαμιού λειτουργούσε δημοτικό σχολείο αρρένων (Καμπούρογλου, 1969, 124).

2.3.2.8. Τζαμί βορείως του Ωδείου Ηρώδου του Αττικού

Σύμφωνα με τον Μαλτέζο, το συγκεκριμένο τέμενος βρισκόταν στα δεξιά της εισόδου της Ακροπόλεως και αναφέρει πως ίχνη των θεμελίων του ήταν ευδιάκριτα το 1960 (Μαλτέζος, 1960, 104).

2.3.2.9. Κιουτσούκ Τζαμί

Το Κιουτσούκ τζαμί ή αλλιώς Μικρό τζαμί, βρισκόταν στην οδό Μουσείου (Μαλτέζος, 1960, 104). Δύο έγγραφα της Φιλόμουσου Εταιρείας (υπ' αριθμ. 8761 και 8804), αναφέρουν πως οι δημογέροντες ενέκριναν το 1824 στο συγκεκριμένο κτίσμα να στεγαστεί το Εθνικό Τυπογραφείο (Μαλτέζος, 1960, 105). Ωστόσο, τη δεκαετία του 1960 στο σημείο, όπου κάποτε βρισκόταν το αναφερόμενο κτήριο, υπήρχε στρατιωτικό αρτοποιείο (Καμπούρογλου, 1969, 125). Σήμερα, δε σώζεται σχεδόν τίποτα παρά κάποια απομεινάρια από τη θεμελίωσή του.

2.3.2.10. Τεκέδες

Για τους τεκέδες της Αθήνας δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες, καθώς δε διασώζονται. Το γεγονός αυτό δημιουργεί σύγχυση σχετικά με την ακριβή ταύτιση των απολεσθέντων μνημείων από παλαιότερους και σύγχρονους μελετητές⁸⁶. Πρόκειται για μια αρνητική συνέπεια της παρελθούσης καταστροφής των οθωμανικών μνημείων, αφού προς χάριν της εθνικής ιδεολογίας, σήμερα δημιουργείται ένα ιστορικό κενό. Σήμερα είναι γνωστοί ονομαστικά οι εξής τεκέδες: α) ο Τεκές των Μπεκτασήδων ή του Ιμπραήμ, που στεγαζόταν στο Ωρολόγιο του Κυρρήστου (Μαλτέζος, 1960, 16), και β) ο τεκές του Χουσεΐν Εφέντη, του τάγματος των δερβίσηδων των Χαλβετί, ένα «ευρύχωρο και όμορφο κτήριο» σύμφωνα με τον Çelebi, που βρισκόταν στην είσοδο της Ακρόπολης (Τραυλός, 1960, 184, 210, Τσελεμπί, 2010, 179).

---

⁸⁶ Τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του τεκέ στον Πύργο των Ανέμων. Σύμφωνα με τον Γ. Μαλτέζο (1960), ο εν λόγω τεκές ονομαζόταν Τεκές των Μπεκτασήδων ή του Καρά-μπαμπα. Αντίθετα, ο Ι. Τραυλός (1960) αναφέρει ότι ο Τεκές του Καρά-μπαμπα ήταν ο Τεκές του Χουσεΐν εφέντη και βρισκόταν πλησίον της εισόδου της Ακροπόλεως.

2.3.2.11. Οικίες

Για τις οικίες της οθωμανικής περιόδου είναι ελάχιστες οι διαθέσιμες πληροφορίες και ιδιαίτερα για τις λαϊκές. Η πλειοψηφία αυτών των κτισμάτων ανήκει σήμερα οριστικά στο παρελθόν. Ωστόσο, οι περιγραφές των περιηγητών δίνουν ορισμένα στοιχεία, που βοηθούν στον σχηματισμό μιας εικόνας για αυτά. Ανάμεσα στις περιγραφές είναι και εκείνη του Edward Dodwell, ο οποίος φαίνεται να βρίσκει αποκρουστικές τις οικίες στην Ακρόπολη. Πιο συγκεκριμένα, ο Ιρλανδός περιηγητής σημειώνει: «Τα μόνα σπίτια που ξεχωρίζουν, καθώς είναι λίγο καλύτερα από καλύβια, είναι αυτά του Δισδάρη και του υπολοχαγού του, Ασάπ Αγά. Τα υπόλοιπα είναι άθλιες καλύβες για τους στρατιώτες της φρουράς. Οι πέτρες ενώνονται μεταξύ τους μόνο με λάσπη και χώμα, αντί για κονίαμα, με αποτέλεσμα οι τοίχοι να καταρρέουν συνέχεια. Μια έντονη βροχή προκαλεί σχεδόν το ίδιο χάος στις αθηναϊκές καλύβες, όπως μια φωτιά ή ένας σεισμός σε άλλες χώρες...» (Καχρίλας-Αργυριάδης, 2019, 60).

Βοϊβοδολίκι: Πρόκειται για το παλάτι του εκάστοτε βοεβόδα των Αθηνών και ήταν το πιο σημαντικό διοικητικό κτήριο στην πόλη. Η θέση του ορίζεται στην περιοχή της Βιβλιοθήκης του Αδριανού (Saraga, 2009, 22). Το 1754 ο βοεβόδας Sarri Mouselimi έχτισε την οικία του στη βορειοδυτική πλευρά της ρωμαϊκής βιβλιοθήκης και το 1759 ο βοεβόδας Τζισδαράκης κατασκεύασε νέο κτήριο, νότια του ομώνυμου τζαμιού. Όσον αφορά στο πρώτο κτίσμα δεν υπάρχουν διαθέσιμες πληροφορίες (Saraga, 2009, 23).

Στο τελευταίο τέταρτο του 18^{ου} αι. ο Χατζή Αλή Χασεκής προχώρησε στην κατασκευή ανακτορικού συγκροτήματος με πύργους, χαμάμ, εργαστήρια, κλπ., υιοθετώντας, μάλιστα, ευρωπαϊκά στοιχεία. Με τον θάνατό του (1795), η περιουσία του βγήκε σε πλειστηριασμό και το συγκρότημα πέρασε στη δικαιοδοσία της αθηναϊκής κοινότητας. Το 1829, το κτίσμα βομβαρδίστηκε κατά την πολιορκία της Ακρόπολης και εγκαταλείφθηκε. Στα ερείπιά του χτίστηκαν αργότερα, στρατώνες του πεζικού και του ιππικού. Στα τέλη του 19^{ου} με αρχές του 20^{ου} αι. οι στρατώνες μετατράπηκαν σε φυλακή και στη συνέχεια, κατεδαφίστηκαν ώστε να εκκαθαριστεί ο χώρος για την αναζήτηση της Βιβλιοθήκης του Αδριανού (Saraga, 2009, 24).

2.4. Τα οθωμανικά μνημεία των Ιωαννίνων⁸⁷

Η πόλη των Ιωαννίνων διαθέτει σήμερα ένα ικανοποιητικό δείγμα οθωμανικών μνημείων, στοιχείο που οδήγησε και στην επιλογή της ως μελέτη περίπτωσης. Στο παρόν υποκεφάλαιο, θα γίνει λόγος για την πολεοδομία των Ιωαννίνων στα οθωμανικά χρόνια και για τα μνημεία που χτίστηκαν σε αυτά ενώ στη συνέχεια, θα μελετηθούν όσα κτίσματα διατηρούνται έως σήμερα και όσα δε διασώζονται.

Για την καλύτερη κατανόηση της πολεοδομίας και αρχιτεκτονικής των Ιωαννίνων θα πρέπει να ληφθούν υπόψιν τρεις συνιστώσες (Σμύρης, 2003, 65):

α) η αστική συνιστώσα, που επιβάλλεται κυρίως από την «κατάκτηση» της εξουσίας από τις ελληνικές δημογεροντίες στα μέσα του 18^{ου} αι. και την αδυναμία της οθωμανικής διοίκησης να ανταπεξέλθει στις απαιτήσεις,

β) η εμπορική συνιστώσα, που διαμορφωνόταν παράλληλα με την οικονομική κατάσταση της εκάστοτε εποχής και παρουσιάζει τη μεγαλύτερη εναλλαγή στη σύνδεση του χώρου εργασίας εμπορίας – κατοικίας και πολεοδομικής εφαρμογής,

γ) η αγροτοκτηνοτροφική συνιστώσα, που συνεχίζει τις δομές του φεουδαλικού χαρακτήρα του οθωμανικού κράτους, αναπαράγοντας ταυτόχρονα τους μηχανισμούς αυτοδιαχείρισης και διατήρησής της.

Ο πολεοδομικός ιστός της πόλης των Ιωαννίνων είχε όλα τα χαρακτηριστικά της οθωμανικής πόλης, δηλαδή στενούς αδιέξοδους δρόμους, καμπυλόγραμμες πορείες, κ.ο.κ. (Κανετάκης, 1993, 233). Ο πυρήνας της αστικής ζωής ήταν το Παζάρι (Carsi)⁸⁸, που βρισκόταν απέναντι από το Κάστρο, δηλαδή στις σημερινές οδούς Αβέρωφ-Ανεξαρτησίας, καθώς και το ίδιο το Κάστρο (Σμύρης, 2003, 65-66). Κάθε δρόμος φιλοξενούσε μια συντεχνία με αποτέλεσμα αυτός ο χώρος να παίρνει το

---

⁸⁷ Οι πληροφορίες που παρέχονται στο συγκεκριμένο υποκεφάλαιο και σχετίζονται κυρίως με γενικά στοιχεία περί πολεοδομίας και ένταξης των οθωμανικών μνημείων στην πόλη των Ιωαννίνων, είναι περισσότερες απ' ό,τι στην περίπτωση της Αθήνας. Η αιτία αυτής της – μη ηθελημένης – άνισης μεταχείρισης των δύο περιοχών έγκειται στην έλλειψη αντίστοιχου υλικού για την Αθήνα, καθώς παρατηρήθηκε πως οι μελέτες για την οθωμανική περίοδο και την αρχιτεκτονική των Ιωαννίνων είναι περισσότερες και πιο λεπτομερείς.

⁸⁸ Για το Παζάρι των Ιωαννίνων σημαντική μνεία κάνει ο περιηγητής Enliya Celebi, ο οποίος το περιγράφει ως εξής: «Το παζάρι έχει χίλια εννιακόσια μαγαζιά, όπου μαζεύονται όλοι οι εμπορεύσιμοι από τις περιοχές του κόλπου της Βενετίας: την Πάργα, τα νταλιανά, τη Σαγιάδα. Είναι έμποροι μεταξωτών και άλλων υφασμάτων και συγχάζουν στους τερζήδες και τους χρυσοχόους. Στο κέντρο της αγοράς υπάρχει ένας μεγάλος καφενές με ζωγραφισμένους και καλοδιακοσμημένους τοίχους, που μπορεί να χωρέσει χιλιάδες ανθρώπους. Ο καφενές αυτός είναι στέκι των ντεριμπέδων και των λογίων» (Τσελεμπί, 2010, 228-229).

όνομα από το εμπόρευμα που πουλούσαν εκεί, π.χ. Αλευροπάζαρο (Κανετάκης, 1993, 234).

Τα μαγαζιά και τα εργαστήρια, δηλαδή η εμπορική συνιστώσα, βρίσκονταν πολλές φορές σε μεγάλη απόσταση μεταξύ τους ενώ παρεμβάλλονταν σε αυτά διάφορα εκπαιδευτικά και θρησκευτικά κτήρια, τρία παρθεναγωγεία, δύο ορφανοτροφεία, τρία νοσοκομεία, ένα πτωχοκομείο και ένα γηροκομείο. Στην αρχή της αγοράς βρίσκονταν τα χάνια⁸⁹ και τα πανδοχεία ενώ στην άκρη του Παζαριού ήταν το μπεζεστένι (επί εποχής του Αλή Πασά) (Κανετάκης, 1993, 234).

Τα τεμένη ή τα συναφή με αυτά κτίσματα κατασκευάζονταν στην πλειοψηφία τους σε σημεία, όπου ο πολεοδομικός ιστός εμφανιζόταν χαλαρός, γεγονός που απορρέει από τη φύση και την έκταση του δωρισθέντος κτήματος, την άμεση επαφή με βασική οδική αρτηρία, την ύπαρξη νερού, την απόδοση ελεύθερου χώρου και τη σχεδόν σταθερή μεταξύ τους απόσταση που κυμαίνεται από 200 έως 400 μ., καλύπτοντας με αυτόν τον τρόπο κάθε σημείο της οθωμανικής πόλης (Σμύρης, 2000, 23). Τα Ιωάννινα διέθεταν συνολικά δέκα επτά τζαμιά⁹⁰, από τα οποία διασώζεται σήμερα ένας μικρός αριθμός, όπως συμβαίνει και με τις υπόλοιπες κατηγορίες κτηρίων, που συναντώνται τόσο στα Ιωάννινα και την Αθήνα όσο και στην υπόλοιπη Ελλάδα. Πρόκειται για το τζαμί του Βελή Πασά, το επονομαζόμενο και Τσιεκούρ, το Φετχιγιέ, το Τζαμί του Ασλάν Πασά και το Τζαμί του Καλού Τσεσμέ.

Ύστερα από την ολοκληρωτική καταστροφή της πόλης στις αρχές του 19^{ου} αι. άρχισε σταδιακά η ανοικοδόμηση από τις χαμηλές συνοικίες γύρω από το Κάστρο. Μάλιστα, ο Ομέρ Πασάς επενέβη στο ζήτημα ανοικοδόμησης του εμπορικού και βιοτεχνικού κέντρου (Σμύρης, 2003, 67).

Η πυρκαγιά του 1869 οδήγησε σε περαιτέρω πολεοδομικές επεμβάσεις, αλλοιώνοντας σε μικρό βαθμό το τρόπο δόμησης και τη μορφολογική ενότητα του πολεοδομικού ιστού. Στα Ιωάννινα εντοπίζονται λίγες μορφολογικές ανακατατάξεις και πρόκειται κυρίως για την επίδραση των ευρωπαϊκών αντιλήψεων στη διαμόρφωση κυρίως των εξωτερικών όψεων των κτηρίων και στην ογκοπλαστική διάρθρωσή τους (Σμύρης, 2003, 68). Θα πρέπει, σε αυτό το σημείο, να σημειωθεί ότι στα Ιωάννινα είχε συγκεντρωθεί ένας μεγάλος αριθμός πληθυσμού που ανήκε στην

---

⁸⁹ Σύμφωνα με τον Γ. Κανετάκη (1993, 234), στα Ιωάννινα εντοπίστηκαν είκοσι τέσσερα χάνια, τα οποία είναι σχεδόν όλα ετοιμόρροπα.

⁹⁰ Η Ήπειρος διέθετε συνολικά 40 τζαμιά (Δημητριάδης, 1993, 57).

άρχουσα τάξη, καθώς ήταν η διοικητική, κοινωνική και αστική πρωτεύουσα της Ηπείρου. Η άρχουσα τάξη, επομένως, άρχισε να υιοθετεί στις αρχές του 20^{ου} αι. οθωμανικά και ευρωπαϊκά πρότυπα (Υστερος Οθωμανικός Διεθνής Ρυθμός) (Σμύρης, 2003, 68 και Bintliff, 2014, 355).

Το ενδιαφέρον των μελετητών για τα οθωμανικά κτίσματα των Ιωαννίνων εκδηλώθηκε λίγα χρόνια μετά την απελευθέρωση της πόλης⁹¹. Παρά τις δύσκολες συνθήκες έρευνας λόγω της μετάβασης από μια εποχή σε μια άλλη, καταγράφηκαν σημαντικά στοιχεία αυτής της αρχιτεκτονικής (Σμύρης, 2000, 9).

2.4.1. Σωζόμενα οθωμανικά μνημεία των Ιωαννίνων

2.4.1.1. Το κάστρο των Ιωαννίνων

Το Κάστρο των Ιωαννίνων αποτελεί ένα εμβληματικό μνημείο και σημαντικό σημείο ενδιαφέροντος της πόλης. Η σημερινή μορφή του οφείλεται στις εκτεταμένες εργασίες που πραγματοποιήθηκαν από τον Αλή Πασά στα τέλη του 18^{ου} και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα (Παπαδοπούλου, 2008, 168).

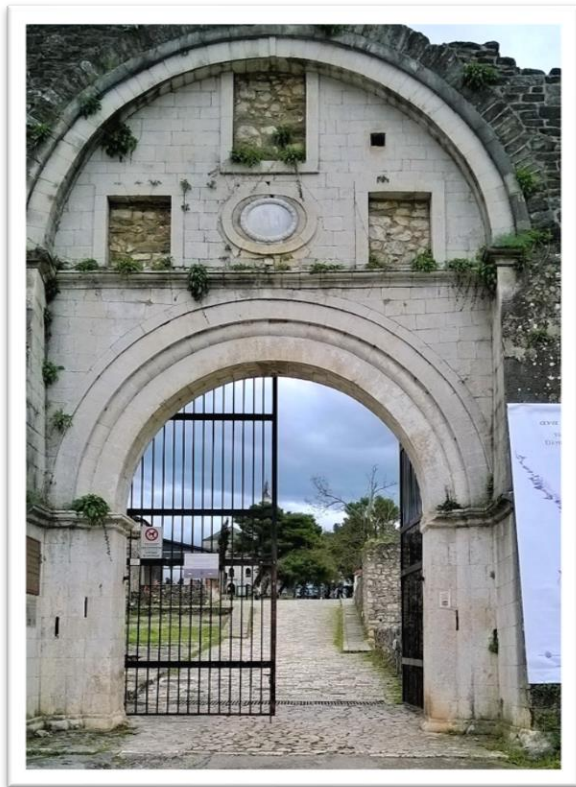
Το Κάστρο διαθέτει τη μορφή ακανόνιστου τραπεζίου και είναι κτισμένο σε μικρή βραχώδη χερσόνησο που διαμορφώνεται στη δυτική όχθη της λίμνης Παμβώτιδας. Η χερσόνησος εξελίσσεται σε δύο βραχώδη υψώματα, τη βορειοανατολική και τη νοτιοανατολική ακρόπολη (Κανετάκης, 1993, 232 και Παπαδοπούλου, 2006, 120).

Βάσει των οικοδομικών λειψάνων και των διαφόρων ευρημάτων πιστοποιείται η ύπαρξη αρχαίου οικισμού, το όνομα του οποίου δεν είναι γνωστό. Η ανασκαφική έρευνα που διενεργήθηκε στη νοτιοδυτική πλευρά του Κάστρου, έφερε στο φως τμήμα αρχαίου τείχους και πύργου, κατασκευασμένο με μεγάλους δόμους, οι οποίοι ήταν τοποθετημένοι σύμφωνα με το ακανόνιστο ισόδομο διάτονο σύστημα, γεγονός που συνηγορεί μαζί με την εύρεση ανάλογων νομισμάτων στη χρονολόγηση της οχύρωσης στους ύστερους κλασικούς-ελληνιστικούς χρόνους (Παπαδοπούλου, 2006, 120). Αν και δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία, θεωρείται πως η πόλη εξακολούθησε να υπάρχει συρρικνωμένη, ως προς το μέγεθος και τον πληθυσμό της κατά την Παλαιοχριστιανική περίοδο (Παπαδοπούλου, 2006, 121).

---

⁹¹ Ξυγγόπουλος, Α., «Μεσαιωνικά μνημεία Ιωαννίνων (Β' Τα τουρκικά μνημεία)», ΗΧ (1926), 296-303, Σούλης, Χ., «Τουρκικά επιγραφαί Ιωαννίνων», ΗΧ (1933), Semavi Eyice, "Yunanistan'da Türk mimarî eserleri", Türkiye Mecmuası XI (1954), 157-187, κ.α.

Αναφορικά με την οχύρωση του Κάστρου, τον 9^ο αι. μ.Χ. αναφέρεται σε βυζαντινές πηγές το όνομα της πόλης, καθώς και η ύπαρξη του επισκόπου Ζαχαρία που συνηγορεί στην ύπαρξη αρκετού πληθυσμού και με βάση το οικιστικό μοντέλο της εποχής, θα είχε ισχυρό τείχος (Παπαδοπούλου, 2006, 121). Στους μεσοβυζαντινούς χρόνους, η οχύρωση είναι άγνωστη στους μελετητές και υπάρχει δυσκολία στον εντοπισμό των επισκευών του Βοημούνδου. Ωστόσο, στα νοτιοδυτικά του Κάστρου σώζονται τα λείψανα τείχους καθώς και ο πύργος του Βοημούνδου (Παπαδοπούλου, 2006, 122).

Εικόνα 14. Η είσοδος στο *Ιψ Καλέ*, Κάστρο Ιωαννίνων (Προσωπικό αρχείο Σ. Καρούνη)

Κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αι. κτίστηκε νέο ισχυρό τείχος στην εξωτερική πλευρά της βυζαντινής οχύρωσης (δυτική πλευρά) ενώ το κενό ανάμεσα στα δύο τείχη γεφυρώθηκε με εγκάρσιες καμάρες, δημιουργώντας μια σειρά θολωτών κατασκευών. Επιπλέον, στη δυτική πλευρά έχει δημιουργηθεί ισχυρό αμυντικό μέτωπο, παράλληλα με την τάφρο, το οποίο έχει μήκος άνω των 12 μέτρων, ενώ στο κέντρο του

ανοίγεται η κεντρική πύλη (Παπαδοπούλου, 2008, 168).

Επιπλέον, στο εσωτερικό του Κάστρου οχυρώθηκαν οι δύο ακροπόλεις, οι οποίες είχαν διαμορφωθεί ήδη από τη βυζαντινή εποχή. Η βορειοδυτική είναι γνωστή ως ακρόπολη του Ασλάν Πασά, δανειζόμενη το όνομά της από το ομώνυμο τέμενος που χτίστηκε εκεί το 1618. Σε αυτήν εντοπίζονται ποικίλα κτίσματα της οθωμανικής περιόδου, όπως είναι ο μεντρεσές, η εστία και ο τάφος του Ασλάν Πασά (Κανετάκης, 1993, 232).

Η νοτιοανατολική ακρόπολη ονομάζεται *Ιψ Καλέ*, δηλαδή εσωτερικό φρούριο, και έχει τη μορφή αυτοτελούς φρουρίου. Σε αυτήν, χτίστηκε το σαράι του Αλή Πασά, το

οποίο καταστράφηκε από πυρκαγιά το 1870 και στη θέση βρίσκεται σήμερα το κτήριο του Βυζαντινού Μουσείου (Παπαδοπούλου, 2006, 120). Ο Αλή επέλεξε να χτιστούν στη συγκεκριμένη ακρόπολη και άλλα κυβερνητικά κτήρια ενώ οι διάφορες μεσαιωνικές οικίες που διασώζονταν, γκρεμίστηκαν προς χάριν των νέων κτηρίων (Κανετάκης, 1993, 232). Οι περιηγητές φρόντισαν να παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες για το Ιτς Καλέ, που σήμερα βοηθούν στην καλύτερη κατανόησή του. Σύμφωνα με τον Enliya Çelebi, «Το Ιτς Καλέ βρίσκεται σε απόσταση από το βαρόσι και κατοικούν σε αυτό: ο Φρούραρχος, ο Κεχαγιάς, ο Ιμάμης, ο Μουεζίνης και ο Αρχισφραγιδοφύλακας. Άλλη κατοικία δεν υπάρχει εκεί μέσα, παρά αποθήκες και μπαρουτχανάδες. Αυτός είναι και ο λόγος που οι πόρτες του Ιτς Καλέ είναι πάντα κλειστές» (Τσελεμπί, 2010, 227-228).

Σήμερα, το Ιτς Καλέ λειτουργεί ως οργανωμένος αρχαιολογικός χώρος και αρκετά από τα κτίσματα που διασώθηκαν, έχουν αναστηλωθεί και διαθέτουν ποικίλες χρήσεις, π.χ. το κτήριο των μαγειρείων λειτουργεί ως αναψυκτήριο του αρχαιολογικού χώρου, κ.ο.κ. (Παπαδοπούλου, 2008, 168).

Όσον αφορά στις διάφορες εργασίες που έχουν πραγματοποιηθεί στο Κάστρο, από τη δεκαετία του 1970 έχουν πραγματοποιηθεί αναστηλωτικές εργασίες σε αυτό ενώ κατά τα έτη 2004-2008 διενεργήθηκαν αρκετές εργασίες διαμόρφωσης και στερέωσης των τειχών της ακρόπολης καθώς και άλλων σωζόμενων κτηρίων. Οι εργασίες περιμετρικά των τειχών του Κάστρου έλαβαν χώρα και κατά τα έτη 2006-2008 (Παπαδοπούλου, 2008, 168-169).

2.4.1.2. Το τζαμί του Ασλάν Πασά

Το Τζαμί του Ασλάν Πασά χτίστηκε το 1618 από τον Ασλάν Πασά⁹² στη βορειοανατολική ακρόπολη του Κάστρου των Ιωαννίνων (Σμύρης, 2000, 54). Σύμφωνα με την παράδοση, στη συγκεκριμένη θέση επί βυζαντινούς χρόνους, υπήρχε ο ναός του Αγίου Ιωάννη (Παπαδοπούλου, 2008, 160).

---

⁹² Ο Ασλάν Πασάς Α΄ υπήρξε βαλής των Ιωαννίνων κατά το διάστημα 1600/1-1612/13 (Ζήδρου, 2009, 335).

Εικόνα 15. Το Ασλάν Τζαμί των Ιωαννίνων, (Φωτ. Αρχείο Εθνικού Ιστορικού Μουσείου)

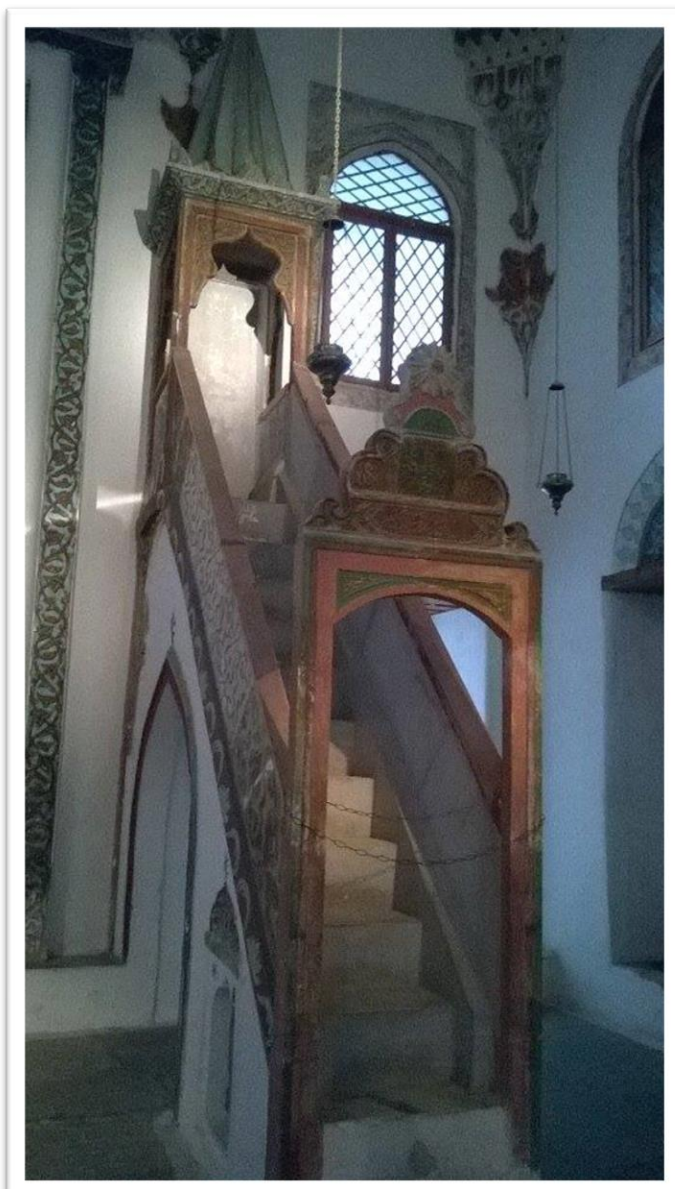
Η οικοδόμησή του σε εκείνη τη θέση είναι εξέχουσας σημασίας αφού ήταν το κέντρο της βυζαντινής πόλης. Επομένως, η ανέγερση ενός συμβόλου της οθωμανικής διοίκησης, του τεμένους, σημαίνει αυτόματα την οριστική θρησκευτική και πολιτική κυριαρχία (Σμύρης, 2000, 54).

Το Τζαμί αποτέλεσε τον πυρήνα ενός μεγάλου θρησκευτικού-εκπαιδευτικού συγκροτήματος, του οποίου σήμερα διατηρείται ο μεντρεσές και τα μαγειρεία. Το τέμενος αποτελείται από μια μεγάλη τετράγωνη αίθουσα, που

καλύπτεται με ψηλό ημισφαιρικό τρούλο, ο οποίος στηρίζεται στους περιμετρικούς τοίχους και σε μεγάλα γωνιακά σφαιρικά τρίγωνα. Στη δυτική πλευρά της αίθουσας διαμορφώνεται κιονοστήρικτο προστώο, οι μαρμάρيني κίονες του οποίου προέρχονται από παλαιοχριστιανικό ή βυζαντινό κτήριο. Το κτίσμα περιβάλλεται από κιονοστήρικτη στοά από τη βόρεια, τη νότια και τη δυτική πλευρά, η οποία ήταν ανοιχτή στην αρχή, αλλά στη συνέχεια κλείστηκε με χαμηλή τοιχοποιία και παράθυρα. Η νότια στοά του τεμένους στηρίζεται σε λιθόκτιστη κατασκευή αποτελούμενη από έξι βαθιές παράλληλες κεραμοσκέπαστες στοές, που στο εσωτερικό φέρουν κτιστούς λουτήρες, οι οποίοι προορίζονταν για πλύσεις θρησκευτικού χαρακτήρα (Σμύρης, 2000, 55 και Παπαδοπούλου, 2008, 160).

Η κεντρική αίθουσα προσευχής φωτίζεται από δύο σειρές παραθύρων που ανοίγονται στις περιμετρικές τοιχοποιίες της. Το τέμενος διατηρεί έως σήμερα τον αρχικό ζωγραφικό και γλυπτό διάκοσμο. Στον ανατολικό τοίχο, το μιχράμπ διακοσμείται με τη χαρακτηριστική ισλαμική διακόσμηση από επάλληλες πολυεδρικές επιφάνειες,

τους λεγόμενους σταλακτίτες, με γραπτά πολύχρωμα ανεικονικά θέματα (Παπαδοπούλου, 2008, 160-161).

Εικόνα 16. Τζαμί του Ασλάν Πασά (εσωτερικό),
(Προσωπικό αρχείο Σ. Καρούνη)

τους (Παπαδοπούλου, 2008, 161).

Στο δυτικό μέρος της αίθουσας, υπάρχει εξώστης που στηρίζεται σε δύο μαρμάρινους πολυεδρικούς κιονίσκους και σε οξυκόρυφα τόξα. Επιπλέον, στη νοτιοδυτική γωνία υπάρχει κτιστή κλίμακα που οδηγεί στον εξώστη και τον μιναρέ, η κορυφή του οποίου κατέρρευσε το 2018 εξαιτίας των κακών καιρικών συνθηκών.

Όπως και τα περισσότερα τζαμιά, το Τζαμί του Ασλάν Πασά διαθέτει στον εξωτερικό χώρο του νεκροταφείου. Όλοι οι τάφοι είναι απλοί και σημαίνονται με επιτύμβια

Στο κέντρο του τρούλου υπάρχει κυκλικό περίτεχνο κόσμημα και τη βάση του περιτρέχει ταινία διακοσμημένη με μικρούς ένθετους γύψινους σταλακτίτες. Στο κέντρο και στην περιμέτρό του είναι διακοσμημένος με κομψό αραβούργημα με ποικίλα χρώματα, όπως καφέ, κόκκινο, πράσινο, μαύρο, κ.α. (Ζήδρου, 2009, 337). Παρόμοια διακόσμηση συναντάται στις γωνίες της αίθουσας κάτω από τα σφαιρικά τρίγωνα, ενώ τα παράθυρα διακοσμούνται με γραπτά περίτεχνα θέματα. Το μινμπέρ διατηρείται ακόμη και ο άμβωνας με την κλίμακα ανόδου σε αυτόν διατηρούν τον γραπτό περίτεχνο διάκοσμο

στήλη, κίονα ή περικλείονται από μαρμάρινη ορθογώνια σαρκοφάγο (Ζήδρου, 2009, 343). Ανάμεσά τους βρίσκεται και ο οκτάπλευρος τουρμπές, ο οποίος ανήκει πιθανότατα στον Ασλάν Πασά. Το εν λόγω οικοδόμημα πρόκειται για κτίσμα ιδιαίτερου ενδιαφέροντος με το εσωτερικό του να διαθέτει αβαθή αψιδώματα και περίτεχνο ζωγραφικό διάκοσμο (Παπαδοπούλου, 2008, 161).

Ο Evliya Çelebi, επισκεπτόμενος τα Ιωάννινα, φρόντισε να περιγράψει το οικοδομικό συγκρότημα του τεμένους με γλαφυρό τρόπο, παρέχοντας τις εξής πολύτιμες πληροφορίες: «Βρίσκεται σε ψηλό σημείο, προς τα εκεί που ανατέλλει το αστέρι. Είναι όμορφο στην όψη, ευχάριστο και δεσπόζει πάνω στην πόλη. Έχει μεγάλα κρυστάλλινα παράθυρα και το δάπεδό του σκεπάζεται με παχιά και πολύχρωμα χαλιά. Στις μαρμάρινες κολόνες του εσωτερικού υπάρχουν επιγραφές και στίχοι, ενώ στο βορινό μέρος του τεμένους, αναπαυτικοί σοφάδες (μεντέρια), απ' τους οποίους έχει κανείς καλή θέα της λίμνης. [...] Στον περίβολο, βρίσκονται οι τάφοι: του Σαχίν Μπέι, του Μπεχλιβάν Πασά, του Μεμπρί Πασά, καθώς και ο τάφος του Αρσλάν Πασά, των παιδιών του και όλων των συγγενών του. Στο οικοδομικό συγκρότημα του τζαμιού, προς το δυτικό μέρος, υπάρχει μεντρεσές και εν συνεχεία ιμαρέτ για τους φτωχούς και άπορους, χτισμένο στη μνήμη του Καπουτζί Μουσταφά Μπέι Δεφτερτά Ζαδέ» (Τσελεμπί, 2010, 227-228).

Θεωρείται πως το τέμενος λάμβανε οικονομική ενίσχυση από τα έσοδα του Μπαϊρακλί τζαμιού (Παπαδοπούλου, 2008, 161). Σήμερα, το τζαμί του Ασλάν Πασά αποτελεί το Δημοτικό Εθνογραφικό Μουσείο Ιωαννίνων, για το οποίο θα γίνει λόγος εκτενέστερα σε επόμενο κεφάλαιο.

2.4.1.3. Μεντρεσές Ασλάν Πασά

Νοτιοδυτικά του τεμένους του Ασλάν Πασά, βρίσκεται το εντυπωσιακό κτηριακό συγκρότημα του ιεροδιδασκαλείου/μεντρεσέ. Η χρονολογία ανέγερσής του τοποθετείται στην ίδια περίπου εποχή με το τέμενος του Ασλάν Πασά, δηλαδή στο α΄ μισό του 17^{ου} αι. (Παπαδοπούλου, 2008, 163).

Η λειτουργία του μεντρεσέ συνδεόταν με αυτή του τεμένους καθώς και με άλλα κτήρια της βορειοανατολικής ακρόπολης, όπως είναι η εστία, αφού όλα μαζί αποτελούσαν ένα οργανωμένο θρησκευτικό-εκπαιδευτικό κέντρο (külliye). Όπως αναφέρει η Β. Παπαδοπούλου στο βιβλίο «Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα»: «Μεντρεσέδες, δηλαδή ανώτερα σχολεία, διέθεταν μόνο τέσσερα τεμένη

στα Ιωάννινα: του Ασλάν Πασά, του Μεχμέτ Αγά, του Βελή Πασά και του Οσμάν Τσιαούς. Αντίθετα, όλα σχεδόν τα υπόλοιπα τεμένη διέθεταν *μεκτέπ*, δηλαδή σχολεία κατώτερης βαθμίδας εκπαίδευσης» (Παπαδοπούλου, 2008, 163).

Εικόνα 17. Ο μεντρεσές του Ασλάν Πασά, (Προσωπικό αρχείο Σ. Καρούνη)

Ο μεντρεσές του Ασλάν Πασά αποτελεί ένα μεγάλων διαστάσεων επίμηκες κτήριο που διαμορφώνεται σε τρεις διαφορετικές στάθμες, ακολουθώντας τη φυσική

κλίση του εδάφους. Το οικοδόμημα είναι κτισμένο με αργολιθοδομή και στα τόξα της κιονοστοιχίας γίνεται χρήση πλίνθων (Παπαδοπούλου, 2008, 163).

Στο εσωτερικό του υπάρχουν δώδεκα θολοσκέπαστα δωμάτια, τα οποία διαθέτουν τζάκι και φωτίζονται μόνο από την είσοδό τους. Στο κέντρο του συγκροτήματος υπάρχει μια μεγάλη ξυλόστεγη αίθουσα, που λειτουργούσε πιθανότατα ως χώρος διδασκαλίας των σπουδαστών (Σμύρης, 2000, 31 και Παπαδοπούλου, 2008, 163).

Μέχρι σήμερα έχουν γίνει αρκετές εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης του μεντρεσέ κι ως εκ τούτου, διατηρείται σε καλή κατάσταση. Αρχικά, το κτήριο χρησιμοποιήθηκε ως αποθήκη αρχαιολογικού υλικού της περιοχής. Το 2000, ύστερα από σχετικό αίτημα του συλλέκτη κ. Φώτη Ραπακούση, φιλοξενήθηκε στο μεντρεσέ το μουσείο «Τα Όπλα του Αγώνα» με αντικείμενα της συλλογής του αναφερόμενου συλλέκτη, στον οποίο παραχωρήθηκε με συμβόλαιο παραχώρησης λίγων ετών.⁹³ Τα εκθέματα αποτελούνταν από όπλα, κεραμικά, νομίσματα καθώς και άλλα αντικείμενα.⁹⁴

Σήμερα, ο μεντρεσές του Ασλάν Πασά είναι μη επισκέψιμο μνημείο καθώς αντιμετωπίζει στατικά προβλήματα ενώ η συλλογή που φιλοξενούσε, μεταφέρθηκε το

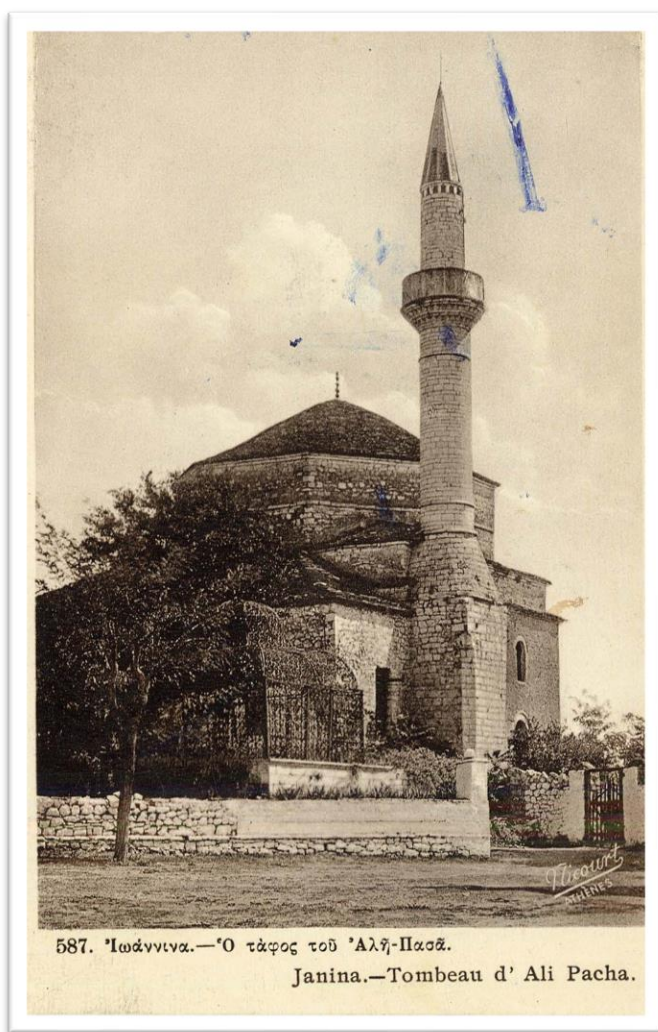
⁹³ Προφορική μαρτυρία της κ. Κλεοπάτρας Εξάρχου (Προϊσταμένη Τμήματος Πολιτισμού, Δήμος Ιωαννιτών), 4 Νοεμβρίου 2019

⁹⁴ Παπαδοπούλου, *Μνημεία των Ιωαννίνων. Πόλη, Νησί, Λεκανοπέδιο*, 59

2012 στη νήσο των Ιωαννίνων. Για την επίλυση των σχετικών προβλημάτων έχουν ήδη γίνει οι απαραίτητες ενέργειες ώστε τα επόμενα χρόνια να υποδεχτεί ξανά το κοινό, φιλοξενώντας τη συλλογή κεραμικής του κ. Φώτη Ραπακούση.⁹⁵

2.4.1.4. Φετχιγιέ τζαμί

Το «τέμενος της κατάκτησης» ή αλλιώς Φετχιγιέ Τζαμί/Καπλάν Πασά Τζαμί βρίσκεται στην ακρόπολη του Ιτς Καλέ, νοτιοανατολικά του Κάστρου. Η σημερινή του μορφή οφείλεται στη ριζική ανακαίνιση που πραγματοποίησε ο Αλή Πασάς, κατά τα τέλη του 18^{ου} με αρχές 19^{ου} αι. (Παπαδοπούλου, 2008, 162).

Εικόνα 18. Φετχιγιέ Τζαμί και τάφος του Αλή Πασά, Ιωάννινα, (Φωτ. Αρχείο Εθνικού Ιστορικού Μουσείου)

Η αρχική σκέψη (1596/97) ήταν η μετατροπή του ήδη υπάρχοντος ναού του Ταξιάρχη Μιχαήλ σε τζαμί με την τοποθέτηση μιναρέ. Ωστόσο, η εν λόγω προσπάθεια δεν ευοδώθηκε εκείνο το διάστημα, παρά μόνο στις αρχές του 17^{ου} αι. (Σμύρης, 2000, 58-59). Το εν λόγω οικοδόμημα αποτελείται από μια τετράγωνη αίθουσα προσευχής, η οποία έχει στη δυτική πλευρά προσκολλημένη τη βάση του μιναρέ. Σε προηγούμενους χρόνους έφερε προστώο, το οποίο σήμερα δε διασώζεται αλλά διατηρείται το κρηπίδωμά του. Στα δυτικά της αίθουσας διαμορφώνεται

⁹⁵ Προφορική μαρτυρία της κ. Κλεοπάτρας Εξάρχου (Προϊσταμένη Τμήματος Πολιτισμού, Δήμος Ιωαννιτών), 4 Νοεμβρίου 2019

εξώστης. Η πρόσβαση στον μιναρέ γίνεται από το ισόγειο και από τον ξύλινο εξώστη με ενιαία λίθινη σκάλα ανόδου (Σμύρης, 2000, 60). Ο περιηγητής Enliya Çelebi αναφέρεται στο εν λόγω οικοδόμημα, σημειώνοντας πως στο Ιτς Καλέ: «Υπάρχει το τζαμί του Καπλάν Πασά, που είναι μολυβδοσκεπάστο και ο μιναρές του αγγίζει τον ουρανό. Είναι χτισμένο πάνω στον βράχο σε περίοπτη θέση.» (Τσελεμπί, 2010, 227-228).

Όσον αφορά στην εσωτερική διακόσμηση του τεμένους, εντυπωσιάζει ο διάκοσμος του μιχράμπ με τις γύψινες ροκοκό συνθέσεις καθώς και οι δύο ενσωματωμένοι μαρμάρινοι ανάγλυφοι πεσσίσκοι που προέρχονται από τέμπλο βυζαντινού ναού. Η θόλος του τζαμιού κοσμείται με τοιχογραφίες με φυτικά και γεωμετρικά μοτίβα. Στο κέντρο παρατηρείται μετάλλιο με φυτικό και γεωμετρικό διάκοσμο ενώ μια πλατιά ταινία με φυτικά μοτίβα και επιγραφές από το Κοράνι περιτρέχει τη βάση της θόλου. Αξίζει να σημειωθεί το γεγονός ότι ο διάκοσμος του τεμένους ανανεώθηκε σε δεύτερη φάση, στην οποία ανήκουν οι κιονίσκοι και τα μεγάλα στεφάνια που αποτελούν κομμάτι της διακόσμησης της θόλου (Παπαδοπούλου, 2008, 162).

Κατά τη δεκαετία του 1970, ανακατασκευάστηκε η δυτική πλευρά του τεμένους και στα τέλη της δεκαετίας του 1980 πραγματοποιήθηκαν εργασίες περιδεδης της θόλου, επισκευή του εξώστη, του δαπέδου, κ.α. Αργότερα, τα έτη 2005-2008 συντηρήθηκαν οι τοιχογραφίες και το 2008 επισκευάστηκε η στέγη (Παπαδοπούλου, 2008, 162).

Το οθωμανικό κτίσμα διατηρείται σήμερα σε καλή κατάσταση και χρησιμοποιείται ως μουσειακός χώρος. Ο εξώστης και το δυτικό τμήμα του τεμένους έχουν διαμορφωθεί έτσι ώστε να φιλοξενούν εκθέσεις, από τις οποίες αρκετές πραγματεύονται την ιστορία της πόλης καθώς και άλλα ζητήματα, όπως είναι η έκθεση του ιταλού εικαστικού Berre Labianca «Μεσόγειος. Ταξίδια και Αναμνήσεις» (2018). Τέλος, η μόνιμη έκθεση αφορά στο ίδιο το μνημείο, στο μνημειακό σύνολο του Κάστρου των Ιωαννίνων, αλλά και στο ευρύτερο ιστορικό και καλλιτεχνικό γίνεσθαι της εποχής καθώς και στην ιστορική προσωπικότητα με την οποία συνδέεται η σημερινή μορφή του τζαμιού, τον Αλή πασά. Η έκθεση χωρίζεται σε τρία μέρη: α) Η πόλη των Ιωαννίνων κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής κυριαρχίας, β) Το Κάστρο των Ιωαννίνων. Φρούριο και Σεράι, και γ) Αλή Πασάς ο Τεπελενλής. Ιστορία και Μύθος.

2.4.1.5. Ο δυτικός προμαχώνας του Ιτς Καλέ

Ο προμαχώνας στη δυτική πλευρά του Ιτς Καλέ αποτελείται από ένα οικοδομικό σύμπλεγμα με τρεις διακριτούς χώρους: α) το κύριο κτίσμα του προμαχώνα, β) το μαγειρείο, και γ) τον πύργο (Νούτσου, 2017, 106-107). Το εν λόγω κτηριακό συγκρότημα χρησιμοποιήθηκε στα μέσα του 20^{ου} αιώνα από τον ελληνικό στρατό ως χώρος αποθήκευσης υλικού και στρατωνισμού ενώ σήμερα φιλοξενεί το Μουσείο Αργυροτεχνίας του Πολιτιστικού Ιδρύματος του Ομίλου Πειραιώς (ΠΙΟΠ). Τα κτίσματα είναι λιθόκτιστα, καμαροσκεπή, με εσωτερικές τοξοστοιχίες και τοιχοποιίες μεγάλου πάχους (Νούτσου, 2017, 107).

Εικόνα 19. Δυτικός προμαχώνας του Ιτς Καλέ, (Φωτ. Αρχείο Εθνικού Ιστορικού Μουσείου)

Ο πρώτος χώρος, ο προμαχώνας, είναι διώροφο κτίσμα, χωρίς ανοίγματα, γεγονός που έχει ως αποτέλεσμα ο φυσικός φωτισμός στο εσωτερικό να είναι περιορισμένος. Η αδρή λιθοδομή της τοιχοποιίας ενισχύει την επιβλητικότητα του εσωτερικού χώρου (Νούτσου, 2017, 107). Σε αυτόν τον χώρο φιλοξενείται η μόνιμη έκθεση του Μουσείου Αργυροτεχνίας.

Το μαγειρείο είναι ένα μονόροφο κτίσμα με κάτοψη ορθογωνίου παραλληλόγραμμου. Η εσωτερική πεσσοστοιχία διαιρεί τον χώρο σε δύο καμαροσκεπή κλίτη. Διαθέτει τρία παράθυρα και τρεις τετράγωνους φεγγίτες στη

στέγη, πίσω από τους οποίους και πάνω από τις εστίες, υψώνονταν οι μεγάλες λιθόκτιστες καμινάδες. Οι καμινάδες είχαν καταστραφεί πλήρως μαζί με το τοξωτό προστώο της πρόσοψης. Ωστόσο, τα στοιχεία αυτά αποκαταστάθηκαν με τη βοήθεια παλαιών φωτογραφιών και ελάχιστων, αλλά κατατοπιστικών, αρχιτεκτονικών καταλοίπων (Νούτσου, 2017, 107-108). Το μαγειρείο αναμορφώθηκε σε αίθουσα πολλαπλών χρήσεων, όπου στεγάζεται και το πωλητήριο (Νούτσου, 2017, 107).

Τελευταίο κτίσμα αυτού του συμπλέγματος είναι ο πύργος. Διαθέτει τρεις στάθμες και στέγη από σχιστόπλακες. Ο πύργος γειτνιάζει με το μαγειρεία στα βορειοδυτικά και το ισόγειό του μετατράπηκε σε χώρους υγιεινής (Νούτσου, 2017, 108).

Η μετατροπή αυτού του συμπλέγματος σε μουσειακό χώρο σε συνάρτηση με τις φθορές του χρόνου, επέβαλαν εκτεταμένες εργασίες αποκατάστασης⁹⁶, που πραγματοποιήθηκαν βάσει πλήρους αρχιτεκτονικής μελέτης και με αρχαιολογική επίβλεψη (Νούτσου, 2017, 108).

2.4.1.6. Τζαμί του Βελή Πασά

Το Τζαμί του Βελή Πασά, το επονομαζόμενο επίσης και Μπαλή Κετχουντά/Τσιεκούρ/Μπαλιγιέ Τζαμί, βρίσκεται στα Λιθαρίτσια. Το τέμενος ήταν αρχικά μετζίτ και τροποποιήθηκε σε τζαμί με ιδρυτή τον Μπαλή μπέη. Αργότερα, έλαβε το όνομα Βελή από τον υιό του Αλή Πασά, ο οποίος φρόντιζε να δίνει κατά καιρούς χορηγίες (Σμύρης, 2000, 22, 41).

Σύμφωνα με την παράδοση, το συγκεκριμένο μνημείο οικοδομήθηκε στη θέση του ναού του Αγίου Στεφάνου και χρονολογείται ήδη από τον 16^ο αι. Το κτίσμα, όπως διασώζεται σήμερα, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα τζαμιού με προστώο μικρών διαστάσεων. Η αίθουσα προσευχής είναι η συνήθης θολοσκέπαστη τετράγωνη αίθουσα με διαστάσεις 6,00×6,50 μ., στα δυτικά της οποίας αναπτύσσεται το κλειστό προστώο. Οι τρεις χαμηλές θόλοι που το καλύπτουν θα στηρίζονταν σε τοξοστοιχία και πεσσούς (Σμύρης, 2000, 42). Σχετικά με το μιχράμπ, η ανεύρεση θραυσμάτων ακριβού λευκού μάρμαρου μαρτυρεί ιδιαίτερη φροντίδα για το εν λόγω αρχιτεκτόνημα, καθώς στα υπόλοιπα τεμμένα το μιχράμπ είναι συνήθως κατασκευασμένο από γύψο (Σμύρης, 2000, 43).

---

⁹⁶ Οι κυριότερες εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στα συγκεκριμένα κτήρια ήταν οι ακόλουθες: α) εξυγίανση και στερέωση τοιχοποιιών, β) αποκατάσταση της μορφής, και γ) αντιμετώπιση της υγρασίας (Νούτσου, 2017, 108).

Εικόνα 20. Τζαμί του Βελή Πασά και στο βάθος διακρίνεται ο μεντρεσές, (Προσωπικό αρχείο Σ. Καρούνη)

Το τέμενος βρίσκεται σε κεντρικό σημείο των Ιωαννίνων συνοδευόμενο από τον μεντρεσέ του Βελή Πασά, αλλά παραμένει κλειστό μέχρι σήμερα, παρόλο που είχε προβλεφθεί να στεγάσει πολιτιστικές δραστηριότητες.⁹⁷

2.4.1.7. Μεντρεσές Βελή Πασά

Ο μεντρεσές του Βελή Πασά βρίσκεται πλησίον του ομώνυμου τεμένους. Το κτίσμα οικοδομήθηκε στα τέλη του 18^{ου} αι. Πρόκειται για ισόγειο ορθογώνιο κτήριο, το οποίο διαιρείται εσωτερικά σε πέντε δωμάτια. Μπροστά από τα δωμάτια υπάρχει ανοιχτή στοά, που στηρίζεται σε πεσσούς. Οι εσωτερικοί χώροι καλύπτονται εναλλάξ από τυφλούς τρουλίσκους και σταυροθόλια, ενώ το κτίσμα εξωτερικά καλύπτεται από τετράρριχτη στέγη (Χαραλάμπους, 2012, 107).

Κατά το διάστημα 1978 – 1979 πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης του κτηρίου από την 8^η Εφορεία Βυζαντινών

---

⁹⁷ ΕPCON (Epirus Connection), http://www-ioa.epcon.gr/Buildings/Buildings_files/Buildings.asp?BuildingID=19&Last=41_ (Τελευταία επίσκεψη: 19 Νοεμβρίου 2019)

Αρχαιοτήτων και το 1983 έγιναν σποραδικές στερεώσεις. Σήμερα, ο μεντρεσές του Βελή Πασά φιλοξενεί το Μουσείο της Εθνικής Αντίστασης (Χαραλάμπους, 2012, 107). Στα τέλη της δεκαετίας του '80, πάρθηκε η απόφαση από τον Δήμο Ιωαννιτών να στεγαστεί στο εν λόγω κτίσμα το Μουσείο Εθνικής Αντίστασης με στόχο την ανάδειξη της ιστορίας εκείνων των χρόνων. Η έκθεση περιλάμβανε φωτογραφικό υλικό, στρατιωτικά και καθημερινά αντικείμενα των αγωνιστών, π.χ. όπλα, στολές, τα οποία είχαν δωρίσει οι αντιστασιακές οργανώσεις. Σήμερα, το Μουσείο της Εθνικής Αντίστασης δε λειτουργεί, ενώ παράλληλα κρίνεται απαραίτητη η διενέργεια εργασιών συντήρησης του κτηρίου⁹⁸.

2.4.1.8. Τζαμί του Καλού Τσεσμέ

Το Τζαμί του Καλού Τσεσμέ, το επονομαζόμενο και ως Κανλί Τσεσμέ, Χατζή Μεχμέτ Πασά, Αχμέτ Πασά Τζαμί, βρισκόταν στη συνοικία Κανλή Τσεσμέ ή Κανλή Μπουνάρ (= ματωμένη βρύση)⁹⁹.

Το τέμενος ήταν αρχικά μετζίτ και μετατράπηκε σε τζαμί το 1740 από τον Χατζή Μεχμέτ Πασά (Σμύρης, 2000, 40). Πρόκειται για ένα από τα λίγα τεμένη που σώζονται έως σήμερα στα Ιωάννινα, μαρτυρώντας την οθωμανική παρουσία αλλά και την έκφραση της αρχιτεκτονικής της περιόδου στην Ελλάδα.

Το τζαμί αποτελείται από μια θολοσκεπή αίθουσα προσευχής εξωτερικών διαστάσεων 11,50×11,50 που εσωτερικά διαμορφώνει κανονικό τετράγωνο ελεύθερο χώρο με διαστάσεις 9,30×9,30 περίπου. Στη δυτική και βόρεια πλευρά της αίθουσας αναπτύσσεται εξωτερικά σειρά κιόνων που οριοθετούν ένα ευρύ προστώο, το οποίο στην αρχή ήταν ανοιχτό (Σμύρης, 2000,40). Ο Γάλλος περιηγητής Francois Charles Hugues Laurent Rouqueville (1770-1838), που επισκέφθηκε τα Ιωάννινα και το Τζαμί του Καλού Τσεσμέ, σημειώνει πως αρκετοί κίονες που κοσμούσαν την κεντρική πύλη του τεμένους πιθανότατα να προέρχονταν από ναό της αρχαιότητας (ναός της Εφύρας) (Rouqueville, 1994, 132). Η μεταγενέστερη τοποθέτηση υαλοστασίων

---

⁹⁸ Προφορική μαρτυρία της κ. Κλεοπάτρας Εξάρχου (Προϊσταμένη Τμήματος Πολιτισμού, Δήμος Ιωαννιτών), 4 Νοεμβρίου 2019

⁹⁹ Η εν λόγω συνοικία αποτελούσε μια από τις πολυπληθέστερες της πόλης. Κατοικούταν κυρίως από Αθίγγανους, αλλά λόγω της θέσης της και των εμπορικών δραστηριοτήτων που αναπτύχθηκαν εκεί, έτυχε ιδιαίτερης φροντίδας από την οθωμανική διοίκηση της πόλης κατά τα ύστερα χρόνια της οθωμανικής περιόδου. Ένδειξη αυτής της μέριμνας αποτελεί το γεγονός ότι στη συνοικία φιλοξενήθηκε για ένα διάστημα το διοικητήριο της πόλης (Σμύρης, 2000, 41).

μεταξύ των κιώνων πιθανότατα συνδέεται με την αλλαγή χρήσης του χώρου (Σμύρης, 2000,40).

Στο εσωτερικό της αίθουσας προσευχής διατηρείται το ξύλινο πατάρι της δυτικής πλευράς ενώ στο qibla το ξυλόγλυπτο mihrab διακοσμείται με γύψινα, διακοσμητικά μοτίβα χρωματισμένα με πράσινο χρώμα και με ξυλόγλυπτες απολήξεις (Σμύρης, 2000, 41). Το ξυλόγλυπτο minbar φέρει πυραμιδοειδή απόληξη. Η θόλος εσωτερικά είναι διακοσμημένη με αραβουργήματα και επιγραφές από το Κοράνι (Σμύρης, 2000, 41). Η είσοδος στο τέμενος ήταν στη δυτική όψη ενώ η είσοδος στον μιναρέ γινόταν από την αίθουσα προσευχής στη νότια πλευρά κοντά στη νοτιοδυτική γωνία καθώς και από το ξύλινο πατάρι (Σμύρης, 2000, 41).

Το μνημείο ανήκε έως το 2005 σε ιδιώτες, που το χρησιμοποιούσαν ως πολυκατάστημα, και απαλλοτριώθηκε από το Υπουργείο Οικονομίας.¹⁰⁰ Το 2007, η 8^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων αγόρασε τα καταστήματα του τζαμιού, χωρίς να είναι γνωστή η μετέπειτα αξιοποίησή τους¹⁰¹. Από το 2010 κι έπειτα πραγματοποιήθηκαν ποικίλες εργασίες αποκατάστασης του μνημείου με χρηματοδότηση της Περιφέρειας Ηπείρου με σκοπό να αποκαλυφθεί το αρχικό κέλυφός του¹⁰².

Το Τζαμί του Καλού Τσεσμέ σώζεται σήμερα σε κακή κατάσταση, παρά την πρόσφατη ανάπλαση της Πλατείας, στην οποία βρίσκεται. Τον Φεβρουάριο του 2018 ανακοινώθηκε η έγκριση για την αποκατάστασή του, χωρίς, ωστόσο, να έχουν ξεκινήσει οι απαραίτητες εργασίες.

2.4.1.9. Οθωμανικά Μαγειρεία

Το κτηριακό συγκρότημα των οθωμανικών μαγειρείων κατασκευάστηκε στα τέλη του 18^{ου} ή στις αρχές του 19^{ου} αι. από τον Αλή Πασά ή τον υιό του, Βελή. Σκοπός των μαγειρείων ήταν να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες του προσωπικού του σεραγιού του Βελή πασά, που βρισκόταν στα χαμηλότερα σημεία του λόφου Λιθαρίτσια (Χαραλάμπους, 2012, 108).

---

¹⁰⁰ «Το Τζαμί αποκτά νέα όψη. Αποκαλύπτεται σιγά-σιγά το τζαμί της Καλούτσιανης», *Αρχαιολογία*, www.archaiologia.gr/blog (Τελευταία επίσκεψη: 17 Νοεμβρίου 2019)

¹⁰¹ Osswald, From Lieux de Pouvoir to Lieux de Mémoire: The Monuments of the Medieval Castle of Ioannina through the Centuries, 195

¹⁰² «Το Τζαμί αποκτά νέα όψη. Αποκαλύπτεται σιγά-σιγά το τζαμί της Καλούτσιανης», *Αρχαιολογία*, <https://www.archaiologia.gr/blog> (Τελευταία επίσκεψη: 17 Νοεμβρίου 2019)

Το κτίσμα έχει χτιστεί με αργολιθοδομή, είναι ορθογώνιο και μεγάλων διαστάσεων, με τα μαγειρεία να χωρίζονται σε δύο μακρόστενους χώρους.

Αργότερα, το κτήριο χρησιμοποιήθηκε από τον στρατό και σε εκείνη τη φάση του, υπέστη πολλές επεμβάσεις. Το διάστημα 1995-1997, ο Δήμος Ιωαννιτών προχώρησε σε εργασίες στερέωσης του κτίσματος, με αποτέλεσμα να διατηρείται έως σήμερα και να στεγάζει τη Σχολή Χορού του Πνευματικού Κέντρου (Χαραλάμπους, 2012, 108).

2.4.1.10. Το Σουφαρί Σεράι

Το Σουφαρί Σεράι είναι ένα από τα σημαντικά κτήρια της ύστερης οθωμανικής περιόδου, που διασώζεται έως σήμερα. Σε αυτό στεγαζόταν η σχολή ιππικού του Αλή Πασά. Ως κτίσμα είναι επιβλητικό, λιθόκτιστο κτήριο με καμαροσκεπαστο ισόγειο.

Το κτήριο αναστηλώθηκε από το Υπουργείο Παιδείας και σήμερα, στεγάζει τα Γενικά Ιστορικά Αρχεία των Ιωαννίνων (Παπαδοπούλου, 2016, 134-135).

2.4.1.11. Οικία Μίσιου

Το αρχοντικό Μίσιου χτίστηκε στις 18 Μαΐου 1844, όπως αναγράφεται σε επιγραφή που βρέθηκε στην οικία. Στη συγκεκριμένη θέση προϋπήρχε κτήριο που καταστράφηκε το 1820. Η αρχιτεκτονική της συγκεκριμένης οικίας αντανακλά την αρχιτεκτονική των Ιωαννίνων στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα, που δύναται να περιγραφεί ως «ιδιότυπη» δεδομένου πως τη χαρακτήριζε η πρόσμιξη μεσαιωνικών, βυζαντινών και ανατολίτικων στοιχείων¹⁰³. Ο ρυθμός αυτός, ο οποίος εμφανίζεται αποκλειστικά στα Ιωάννινα, προσέλαβε την ονομασία «τουρκογιανιώτικος» ή «μεταβυζαντινός» (Κουρμαντζής, 1987).

Η οικογένεια Μίσιου ήταν μια από τις σημαντικότερες οικογένειες της Ηπείρου. Το αρχοντικό ανήκε στον Αλέξιο Μίσιο και σε αυτό έχουν φιλοξενηθεί σημαντικά ιστορικά πρόσωπα, όπως είναι ο πρίγκιπας Γεώργιος και ο πρίγκιπας Κωνσταντίνος, ο Ελ. Βενιζέλος, ηγετικές μορφές της ελληνικής εκστρατείας κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων, και πολλοί άλλοι (Κοντογιώργη, Κούτρα, 2008, 180).

---

¹⁰³ Παπασταύρου, Ι., «Ιωάννινα: Η μετάβαση από την παραδοσιακή αρχιτεκτονική στα νεοκλασικά πρότυπα. Κατανόηση της αρχιτεκτονικής εξέλιξης μέσα στα ιστορικά και κοινωνικά της συμφραζόμενα», *ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ & ΤΕΧΝΕΣ*, <https://www.archaiologia.gr> (Τελευταία επίσκεψη: 30 Αυγούστου 2023)

Το αρχοντικό δέχθηκε μεγάλο πλήγμα από βομβαρδισμό το 1941. Αρκετά χρόνια αργότερα, το 1989, η Ευγενία Σόμπολα, απόγονος της οικογένειας Μίσιου, πούλησε την οικία στο Υπουργείο Πολιτισμού (Κοντογιώργη, Κούτρα, 2008, 180). Σήμερα, στον πρώτο όροφο του κτηρίου στεγάζεται η Υπηρεσία Νεότερων Μνημείων και Τεχνικών Έργων του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού (Χαραλάμπους, 2012, 116). Το ισόγειο αναδείχθηκε και διαμορφώθηκε σε μόνιμο εκθεσιακό χώρο, όπου παρουσιάζονται στο κοινό σημαντικές πτυχές της αστικής ζωής και κοινωνίας των Ιωαννίνων¹⁰⁴.

2.4.1.12. Οικία του Χουσεϊν Μπέη/του Δεσπότη

Το εν λόγω κτίσμα είναι μια από τα παλαιότερες οικίες των Ιωαννίνων. Σήμερα ανήκει στη Μητρόπολη και βρίσκεται στην οδό Πινδάρου.

Το κτήριο παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ηπειρωτικής αρχιτεκτονικής. Διατάσσεται σε σχήμα Π πάνω σε πέτρινη βάση (Γκράτζιου, 1984, 170). Ο όγκος της διασπάται στην πρόσοψη των κεραιών του Π με τόξο και στον κύριο κορμό με διπλό κλιμακοστάσιο, το οποίο στηρίζεται επίσης σε τόξα. Στην πίσω πλευρά του διακρίνεται η τοξοστοιχία του προστώου του ισόγειου, πάνω στην οποία εδράζεται ο ελαφρύτερος όροφος που αποτελούσε τη βασική οικία (Γκράτζιου, 1984, 170). Ο όροφος είναι κατασκευασμένος από ξύλινο σκελετό, γεμισμένο με τσατμά (ξύλινες πηχές με κονίαμα) και είναι διάτρητος από ανοίγματα. Η ξύλινη τοξοστοιχία στον κύριο άξονα στηρίζει το χαγιάτι, στο οποίο βγαίνουν τα δωμάτια. Οι δύο θερινοί οντάδες διαθέτουν παράθυρα προς τον κήπο. Στο εσωτερικό του κτηρίου διατηρείται μέρος της ξυλόγλυπτης και γραπτής διακόσμησης των ξύλινων τοίχων και ορόφων. Η όψη που βλέπει ένας επισκέπτης σήμερα ως την κύρια, είναι η όψη προς τον κήπο, που κάποτε θα ήταν περιτοιχισμένος με μαντρότοιχο (Γκράτζιου, 1984, 171).

Η ιδιοκτησία του συγκεκριμένου κτηρίου μαζί με άλλα οθωμανικά μνημεία, πέρασε στις νομοθετικές ρυθμίσεις που ακολούθησαν την απελευθέρωση των Ιωαννίνων και τη Μικρασιατική Καταστροφή στο Ταμείο Ανταλλαξίμων και στη συνέχεια, στην Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας, η οποία είχε και τη διαχείριση (Γκράτζιου, 1984, 172). Ύστερα, η Μητρόπολη αγόρασε την οικία του Χουσεϊν Μπέη σε δημοπρασία καθώς και ολόκληρη την περιοχή μαζί με τον χώρο του Σταδίου. Στα επόμενα χρόνια, η

---

¹⁰⁴ «Αρχοντικό Μίσιου στα Ιωάννινα», *Οδυσσεύς*, <http://odysseus.culture.gr> (Τελευταία επίσκεψη: 5 Ιουνίου 2021)

περιοχή κατατμήθηκε σε οικόπεδα, τα οποία πουλήθηκαν (Γκράτζιου, 1984, 172). Όταν άρχισε η οικοδομική δραστηριότητα, για να μην υπάρχει ζήτημα πρόσβασης στο μνημείο, παρενέβη η Αρχαιολογική Υπηρεσία κι έτσι, δημιουργήθηκε ένας διάδρομος πέντε μέτρων ανάμεσα στα οικόπεδα (Γκράτζιου, 1984, 172).

Το 1956-1957, το σπίτι του Χουσεΐν Μπέη αποτυπώθηκε από τον αρχιτέκτονα Π. Λουκάκη και δημοσιεύτηκε στην έκδοση του Πολυτεχνείου «Το Ελληνικό Λαϊκό Σπίτι» (1960). Λίγα χρόνια αργότερα, το 1962, κηρύχτηκε ιστορικό διατηρητέο μνημείο (Γκράτζιου, 1984, 171). Τον Σεπτέμβριο του 2016, η Περιφέρεια Ηπείρου, το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού και η Μητρόπολη Ιωαννίνων, στην κυριότητα της οποίας βρίσκεται το αρχοντικό, αποφάσισαν να προχωρήσουν στην υπογραφή προγραμματικής σύμβασης για την αναστήλωση – αποκατάσταση – συντήρηση της Οικίας Χουσεΐν Μπέη, ώστε να μην καταρρεύσει¹⁰⁵.

2.4.1.13. Προμαχώνας Λιθαρίτσια

Ο προμαχώνας Λιθαρίτσια βρίσκεται στον ομώνυμο χαμηλό λόφο και χτίστηκε γύρω στα 1800 από τον Αλή Πασά. Το συγκεκριμένο κτίσμα σε συνδυασμό με μια σειρά άλλων οχυρώσεων, που είχαν κατασκευαστεί στα βραχώδη υψώματα ανάμεσα στον λόφο και το Κάστρο, αποτέλεσαν προστατευτικό κλοιό μπροστά από το Κάστρο των Ιωαννίνων (Χαραλάμπους, 2012, 109).

Το κτίσμα έχει ορθογώνια κάτοψη και διαρθρώνεται σε πολλά επίπεδα. Το ανώτερο τμήμα του ήταν εφοδιασμένο με κανόνια και το κατώτερο με πυροβολεία (Χαραλάμπους, 2012, 109). Κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της πόλης από τα σουλτανικά στρατεύματα, ο προμαχώνας υπέστη σοβαρές ζημιές με αποτέλεσμα το σεράι του Αλή Πασά, του Μουχτάρ και του Βελή, που βρίσκονταν σε αυτό, να καταστραφούν. Το τζαμί, τα μαγειρεία και ο μεντρεσές που βρίσκονται στο χαμηλότερο σημείο του, είναι τα μόνα κτίσματα που σώθηκαν (Χαραλάμπους, 2012, 110).

Η 8^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων προχώρησε σε σποραδικές επισκευές το 1983. Σήμερα, στους εσωτερικούς θολωτούς χώρους του προμαχώνα λειτουργεί καφέ-εστιατόριο και στην κορυφή του λόφου, υπάρχει πάρκο. Στη μια πλευρά του

---

¹⁰⁵ Περιφέρεια Ηπείρου, «Εγκρίθηκε η Προγραμματική Σύμβαση για την αποκατάσταση του διατηρητέου κτηρίου "Σπίτι του Δεσπότη" στα Ιωάννινα - Άλλες αποφάσεις Επ. Περιβάλλοντος»: <http://www.php.gov.gr/enimerosi/deltia-tyvou/> (Τελευταία επίσκεψη: 5 Ιουνίου 2021)

πάρκου βρίσκεται το Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων και το κτήριο της 8^{ης} Μεραρχίας (Χαραλάμπους, 2012, 110).

2.4.1.14. Παλιό Δημαρχείο

Το παλιό Δημαρχείο χτίστηκε το 1893-1896, όταν δήμαρχος της πόλης διατελούσε ο Χαϊρή πασάς. Το κτήριο είναι τετράγωνο, ογκώδες, με εξώστη στην πρόσοψη και σιδεριές στα παράθυρα, χωρίς να διαθέτει ιδιαίτερα διακοσμητικά στοιχεία (Χαραλάμπους, 2012, 117).

Μετά την απελευθέρωση των Ιωαννίνων, στο κτίσμα στεγάστηκε η Γενική Διοίκηση Ηπείρου ενώ αργότερα, φιλοξενήθηκαν σε αυτό υπηρεσίες του δήμου, όπως το Ληξιαρχείο και η Φιλαρμονική. Σήμερα, στον χώρο φιλοξενείται το Δημοτικό Ωδείο (Χαραλάμπους, 2012, 117).

2.4.1.15. Οθωμανική Βιβλιοθήκη

Η οθωμανική βιβλιοθήκη συναντάται στους πρόποδες της βορειοανατολικής ακρόπολης. Η λειτουργία της είχε πιθανότατα συνδεθεί με τη λειτουργία του μεντρεσέ, που βρίσκεται κοντά στο Ασλάν Πασά Τζαμί (Παπαδοπούλου, 2016, 135).

Το κτήριο αποτελείται από μια θολοσκεπή αίθουσα μεγάλων διαστάσεων και από δύο μικρότερες αίθουσες. Παράλληλα, φέρει κιονοστήρικτο προστώο, στο οποίο οδηγεί λίθινη κλίμακα (Παπαδοπούλου, 2016, 135). Πρόκειται για ένα από τα πρώτα κτήρια που αναστηλώθηκαν από την Αρχαιολογική Υπηρεσία καθώς βρισκόταν σε κακή κατάσταση (Παπαδοπούλου, 2016, 135).

2.4.1.16. Οθωμανικό Λουτρό

Το οθωμανικό λουτρό του Φρουρίου των Ιωαννίνων αποτελεί ένα από τα πρωιμότερα δείγματα οθωμανικής αρχιτεκτονικής της πόλης και συνδέεται άμεσα με την περιοχή της ΒΑ Ακρόπολης. Είναι χαρακτηρισμένο ως μνημείο ήδη από το 1925¹⁰⁶.

Το κτήριο, μετά την αποκατάσταση, θα είναι εμβαδού 290 τ.μ., επισκέψιμο και λειτουργικό μαζί με τον άμεσο περιβάλλοντα χώρο του διαμορφωμένο με πλακόστρωση¹⁰⁷.

---

¹⁰⁶ «Αποκατάσταση του Οθωμανικού Λουτρού στο Κάστρο Ιωαννίνων», *Αρχαιολογία*, <https://www.archaiologia.gr/blog> (Τελευταία επίσκεψη: 10 Οκτωβρίου 2022)

¹⁰⁷ «Αποκατάσταση του Οθωμανικού Λουτρού στο Κάστρο Ιωαννίνων», *Αρχαιολογία*,

Το έργο προβλέπεται να εκτελεσθεί με βάση την εγκεκριμένη αναστηλωτική μελέτη εφαρμογής, έτσι ώστε να είναι επισκέψιμο από το κοινό, χωρίς να αποκαθίσταται η αρχική του χρήση ως λουτρού. Στο πλαίσιο του έργου περιλαμβάνονται, μεταξύ άλλων, εργασίες καθαρισμού από τη βλάστηση, αποκατάστασης και ανακατασκευής τμημάτων του χώρου, κατασκευή και τοποθέτηση διαδρόμων πρόσβασης κοινού, καθώς και δράσεις προβολής, όπως έκδοση πληροφοριακού υλικού ή διοργάνωση εκδηλώσεων¹⁰⁸.

2.4.2. Μη σωζόμενα οθωμανικά μνημεία των Ιωαννίνων

2.4.2.1. Σουλτάν Βαγιαζήτ Τζαμί

Το Σουλτάν Βαγιαζήτ Τζαμί ονομαζόταν, επίσης, Μπαϊρακλί, Χουνκιάρ και Τζαμί της Αγοράς/Παζαριού¹⁰⁹ και βρισκόταν στη συμβολή των σημερινών οδών Ανεξαρτησίας και Λόρδου Βύρωνος. Η ονομασία Μπαϊρακλί (bayrak=σημαία) δόθηκε από τους χριστιανούς κατοίκους της πόλης διότι κατά τις μεγάλες γιορτές του Ισλάμ και κάθε Παρασκευή, το τζαμί στολιζόταν με την πράσινη σημαία του Προφήτη και την κόκκινη της κατάκτησης (Κουλίδας, 2000-2001, 342). Θεωρείται πως χτίστηκε από τον σουλτάνο Βαγιαζήτ Β΄ (1481-1512) στις αρχές του 16^{ου} αι. (Κουλίδας, 2000-2001, 344). Ωστόσο, το θέμα της ίδρυσής του έχει απασχολήσει αρκετούς μελετητές¹¹⁰ και δεν υπάρχει σαφής απάντηση πάνω σε αυτό.

Το τέμενος ήταν χτισμένο στα όρια της πρώιμης μεταβυζαντινής αγοράς της πόλης, στη συμβολή των κύριων οδικών αξόνων του λεκανοπεδίου και έγινε το βασικό τέμενος των μουσουλμάνων κατοίκων (Σμύρης, 2000, 32, 35). Πλησίον του υπήρχε βρύση με την ονομασία «Βρύση του Παζαριού ή της Αγοράς» (Κουλίδας, 2000-2001, 358).

Το κτίσμα αποτελούταν από μια ορθογώνια, σχεδόν τετράγωνη αίθουσα, στη νότια πλευρά της οποίας προστέθηκε μεγάλος στεγασμένος χώρος. Οι διαστάσεις της

<https://www.archaiologia.gr/blog/> (Τελευταία επίσκεψη: 10 Οκτωβρίου 2022)

¹⁰⁸ «Αποκατάσταση του Οθωμανικού Λουτρού στο Κάστρο Ιωαννίνων», *Αρχαιολογία*,

<https://www.archaiologia.gr/blog/> (Τελευταία επίσκεψη: 10 Οκτωβρίου 2022)

¹⁰⁹ Η ονομασία του Τζαμί της Αγοράς ή του Παζαριού δόθηκε από τους κατοίκους γιατί βρισκόταν στο κέντρο του παζαριού της πόλεως (Κουλίδας, 2000-2001, 342).

¹¹⁰ Ο Κ. Ι. Κουλίδας αναφέρει στο άρθρο του «Τα μουσουλμανικά βακούφια της πόλεως των Ιωαννίνων» (2000-2001) τις απόψεις που υπάρχουν σχετικά με τη χρονολογία ίδρυσης του Μπαϊρακλί Τζαμιού, αλλά υιοθετεί την άποψη περί ανέγερσής του τον 16^ο αι., όπως γίνεται και στην εν λόγω διατριβή. Οι μελετητές που έχουν εκφράσει την άποψή τους επί του θέματος είναι οι: Παν. Αραβαντινός, Ι. Λαμπρίδης, Δημ. Αραβαντινός, Κ. Καζαντζής, Χ. Σούλης, Δ. Σαλαμάγκας, Λ. Βρανούσης, Σ. Ζούμπος.

αίθουσας προσευχής υποδεικνύουν ότι ήταν θολοσκεπής κατασκευή (Σμύρης, 2000, 35).

Το Τζαμί καταστράφηκε το 1820 στην πολιορκία της πόλης από τα σουλτανικά στρατεύματα για την πάταξη του Αλή Πασά. Στη συνέχεια ανακαινίσθηκε το 1826 από τον Μεχμέτ Δερσιμή – πιθανότατα ήταν ο Μεχμέτ Ρεσίτ Πασάς – τοπάρχη των Ιωαννίνων το διάστημα 1825-1831 (Σμύρης, 2000, 34). Μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών με τη Συνθήκη της Λωζάνης, το κτίσμα περιήλθε στην κυριότητα της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, εκποιήθηκε με αποτέλεσμα να κατεδαφιστεί και στη θέση του να οικοδομηθούν καταστήματα (Κουλίδας, 2000-2001, 355).

2.4.2.2. Ισλιάμ Τζαμί

Το Ισλιάμ/ Λιάμ/ Μπαχράμ Πασά Τζαμί ήταν αρχικά μετζίτ με δωρητή κάποιον Ισλιάμ και θεωρείται ότι είχε χτιστεί στη θέση, όπου βρισκόταν ο ναός του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου¹¹¹. Η μετατροπή του σε τζαμί έγινε από τον Μπαχράμ Πασά, στρατιωτικό διοικητή των Ιωαννίνων στις αρχές του 17^{ου} αι. Θεωρείται πως το τέμενος ιδρύθηκε το 1554 ή το 1559 (Σμύρης, 2000, 35, 36 και Κουλίδας, 2000-2001, 382).

Το Τζαμί διέθετε μια θολοσκεπαστη αίθουσα προσευχής με προστώο στα δυτικά, που εξείχε του όγκου του κτηρίου στα βόρεια. Ο μιναρές εξείχε σχεδόν ολόκληρος στη νότια όψη (Σμύρης, 2000, 36). Το τέμενος δε σώζεται σήμερα διότι εκποιήθηκε μαζί με τον περιβάλλοντα χώρο από την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος και κατεδαφίστηκε τη δεκαετία του 1930. Στη θέση του έχει ανεγερθεί οικοδομή (Κουλίδας, 2000-2001, 387).

2.4.2.3. Μουσταφά Εφέντη/Ναμάζ Γκιάχ Τζαμί

Το συγκεκριμένο μνημείο ήταν στην αρχή χώρος προσευχής, εξ' ου και το όνομα Ναμάζ Γκιάχ (namaz = προσευχή, gäh = τόπος). Με την κατασκευή του Τζαμιού από τον Μουσταφά Εφέντη, μετά το 1617¹¹², αποτέλεσε το κέντρο μιας πολυπληθούς συνοικίας στη σημερινή θέση του Νομαρχιακού Μεγάρου.

---

¹¹¹ Πρόκειται για τη σημερινή συμβολή των οδών Βαλαωρίτου και Πούκεβιλ.

¹¹² Για τη χρονολογία ανέγερσης του συγκεκριμένου τζαμιού υπάρχουν διάφορες απόψεις. Ο Π. Αραβαντινός θεωρεί πως το τέμενος χτίστηκε το 1484, άποψη που την υποστηρίζει και ο Δ. Σαλαμάγκας, ενώ ο Λ. Βρανούσης προτείνει τη χρονολογία 1584 (Κουλίδας, 2000-2001, 366).

Ύστερα από την κατασκευή του τεμένους, χτίστηκε ο μεντρεσές και διαμορφώθηκε ο χώρος σε νεκροταφείο. Στην ύστερη περίοδό του, αποτελούταν από τετράγωνη θολοσκέπαστη αίθουσα προσευχής με προστώο μόνο στη δυτική πλευρά (Σμύρης, 2000, 37). Στο προαύλιο του τζαμιού πραγματοποιήθηκε από τον μουφτή Φουάτ στις 22 Φεβρουαρίου 1913 η δοξολογία για την απελευθέρωση των Ιωαννίνων. Παρόντες ήταν ο πρίγκιπας Ανδρέας, οι επιτελείς στρατηγοί Λαγκλής και Σούτσος και ο Γενικός Διοικητής Ηπείρου, Γεώργιος Χ. Ζωγράφος (Κουλίδας, 2000-2001, 369).

Αναφορικά με τον μεντρεσέ, που βρισκόταν κοντά στο Τζαμί, αυτός εγκαταλείφθηκε για άγνωστους λόγους στα μέσα του 19^{ου} αι. και χρησιμοποιήθηκε ως κατοικία (Σμύρης, 2000, 38). Το Τζαμί κατεδαφίστηκε γύρω στο 1935 (Κουλίδας, 2000-2001, 430).

2.4.2.4. Τέμενος του Μεχμέτ Κεχαγιά

Το εν λόγω μνημείο αποτελούσε ένα μικρό συνοικιακό προσκυνητάρι στη συμβολή των σημερινών οδών Κούμα και Πατριάρχου Ιωάσαφ εντός του Κάστρου. Ο Γ. Σμύρης (2000, 61) σημειώνει πως στο αρχείο των ανταλλαξίμων το τέμενος αναφέρεται ως Μεχμέτ μετζιλί και περιγράφεται ως οικία «αποτελούμενη από ένα διαμέρισμα, ανήκουσα στη μουσουλμανική κοινότητα της πόλης».

Το κτήριο ήταν σε κάτοψη μικρό ορθογώνιο παραλληλόγραμμο με τον μιναρέ πιθανότατα στα δυτικά (Σμύρης, 2000, 61). Σήμερα, το Τέμενος του Μεχμέτ Κεχαγιά δε διατηρείται.

2.4.2.5. Τέμενος του Αλή Πασά

Το Τέμενος του Αλή Πασά¹¹³ ήταν ένα μικρό κτήριο με χαμηλό ξύλινο μιναρέ, κατασκευασμένο στον ακάλυπτο δημόσιο χώρο που εκτείνεται στα βόρεια του λεγόμενου Πύργου του Θωμά (Σμύρης, 2000, 61).

Η ύπαρξη του εν λόγω κτίσματος μαρτυρείται ήδη από τον 17^ο αιώνα και σήμερα, δε διασώζεται (Σμύρης, 2000, 62).

2.4.2.6. Σιέμ σιέ Ντίν Τζαμί

---

¹¹³ Το όνομα Αλή Πασάς που αναφέρεται στο τζαμί δεν έχει καμία σχέση με τον Αλή Πασά Τεπελενλή (Κουλίδας, 2000-2001, 425).

Το συγκεκριμένο τέμενος ονομαζόταν επίσης και Ελιάς Εφέντη ή Σιερή/Σαρή Τζαμί και βρισκόταν στο κέντρο μιας κατάφυτης έκτασης στη σημερινή οδό Χρηστοβασίλη. Η ονομασία του Σιέμ σιέ Ντίν αποτελεί παραφθορά των τουρκικών λέξεων σιεμς – ε – Ντιν που σημαίνουν « ο ήλιος της πίστewος» (Κουλίδας, 2000-2001, 375).

Η πρώτη αναφορά για το τζαμί και τον χρόνο ίδρυσής του εντοπίζεται σε ταξιδιωτικό κείμενο του Εβλιά Τσελεμπί το 1670, όπου αναφέρεται ως Τζαμί του Ελιάς εφέντη στον μαχαλά Σιέμ σιέ Ντίν (Σμύρης, 2000, 38).

Το Τζαμί ήταν έργο του Γιουσούφ/Ισούφ, υιού του Κιλίτς Αρσλάν και χτίστηκε το 1578/9. Ωστόσο, στη τοπική ιστοριογραφία αναφέρονται και τα έτη 1559 και 1574 ως χρονολογίες κατασκευής του από τον ίδιο άγνωστο ιδρυτή (Σμύρης, 2000, 38-39).

Όσον αφορά στη μορφή του, το κτίσμα υπέστη πολλαπλές επεμβάσεις. Ωστόσο, η ανασκαφική έρευνα¹¹⁴ βοηθά στη διαμόρφωση μιας εικόνας για το συγκεκριμένο κτίσμα καθώς έφερε στο φως τη θεμελίωση ορθογώνιας αίθουσας, εσωτερικών διαστάσεων 6.85×9.20 μ., με εξωτερική τοιχοποιία πλάτους 0.70×0.80μ. που ανήκε στην ίδια κατασκευαστική φάση με το προεξέχον ορθογώνιο της νότιας πλευράς. Επομένως, το Τζαμί διέθετε μια επιμήκη ορθογώνια αίθουσα προσευχής και τον μιναρέ στη νοτιοδυτική γωνία, ενώ παράλληλα είχε μεγάλο προστώο που κάλυπτε όλη τη δυτική πλευρά και μεγάλο τμήμα της βόρειας (Σμύρης, 2000, 39).

Το τέμενος Σιέμ σιέ Ντίν δεν υπάρχει σήμερα αφού εκποιήθηκε από την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας και κατεδαφίστηκε το 1930. Σήμερα στη θέση του υπάρχει πολυκατοικία (Κουλίδας, 2000-2001, 380, 430).

2.4.2.7. Εμίρ/Εμιρλέρ Τζαμί

Το τέμενος Εμίρ ή Εμιρλέρ ιδρύθηκε στα τέλη του 17^{ου} ή στις αρχές του 18^{ου} αι. και επανοικοδομήθηκε στα 1788 με χορηγία κάποιου επονομαζόμενου Ομάρ Μπέη. Η συνοικία στην οποία βρισκόταν – η σημερινή Πλατεία Πάργης – ήταν από τις νεότερες στην πόλη και δημιουργήθηκε μετά την ίδρυση του τζαμιού. Ειδικότερα, το τέμενος ήταν χτισμένο στη θέση, όπου βρίσκεται σήμερα η εκκλησία του Νεομάρτυρα Γεωργίου του εξ Ιωαννίνων (Κουλίδας, 2000-2001, 372).

---

¹¹⁴ Την ανασκαφική έρευνα διεξήγαγε η 8^η Εφορεία Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων (Σμύρης, 2000, 38).

Το κτίσμα διέθετε μια τετράγωνη αίθουσα προσευχής, εξωτερικών διαστάσεων 8,00×8,00 μ., και κλειστό προστώο στα δυτικά με πλάτος 5,00μ. Το μήκος του προστώου ήταν περίπου 15 μ. και προεξείχε βόρεια της αίθουσας, όπως συνέβαινε και με το Βελή Τζαμί. Ο μιναρές ήταν τοποθετημένος στη νοτιοδυτική γωνία (Σμύρης, 2000, 44).

Στο εσωτερικό του περιβόλου, το οποίο οριοθετούσε και το νεκροταφείο, υπήρχε πιθανότατα το σχολείο του τζαμιού στην ύστερη φάση του, δεδομένου ότι όλα τα τεμένη των Ιωαννίνων του 19^{ου} αι. διέθεταν σχολεία (Σμύρης, 2000, 44).

Σύμφωνα με την παράδοση, επιφανείς ηγεμόνες ή πρίγκιπες (emir = ηγεμών, πρίγκιπας) είχαν ταφεί στον περίβολό του. Το γεγονός αυτό γίνεται φανερό και με την ύπαρξη και διατήρηση ακόμα και μετά την Απελευθέρωση, μεγαλόπρεπων μνημάτων, που οι κάτοικοι εξακολουθούσαν να αποκαλούν «μνήματα πριγκίπων» (Σμύρης, 2000, 43). Το τέμενος Εμιρλέρ περιήλθε στην κυριότητα της Εθνικής Τράπεζας, ως ανταλλάξιμη περιουσία, και εκποιήθηκε σε ιδιώτες. Κατά τη δεκαετία του 1930 κατεδαφίστηκε (Κουλίδας, 2000-2001, 372, 430).

2.4.2.8. Ντεντέ Ουρούτς Τζαμί

Η ονομασία του τεμένους Ντεντέ Ουρούτς προέρχεται από την υποσυνοικία, στην οποία ανήκε, την επονομαζόμενη Δεδερούτσι ή Πλάτανος (Σμύρης, 2000, 44). Σύμφωνα με την παράδοση, η ίδρυσή του τοποθετείται στον 16^ο αι., χωρίς όμως να είναι απόλυτη, δεδομένου ότι υπάρχει ακόμη μια πληροφορία που τοποθετεί την ανέγερσή του στον 17^ο αι. (Σμύρης, 2000, 44).

Κατά την τελευταία περίοδο χρήσης του, το μνημείο αποτελούταν από τη συνήθη ορθογώνια αίθουσα, εξωτερικών διαστάσεων 10,00×10,00μ. περίπου και επίμηκες προστώο πλάτους 4,00μ. στα δυτικά, το οποίο κάλυπτε και τον μιναρέ, που προεξείχε στη νότια πλευρά. Στο τέμενος συμπεριλαμβανόταν η γνωστή βρύση της συνοικίας και ο μεγάλος πλάτανος, που δίνει μέχρι σήμερα το όνομά του στην περιοχή (συνοικία Πλατάνου) (Σμύρης, 2000, 45). Το μνημείο, όπως και άλλα όμοιά του, περιήλθε στην κατοχή της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών, εκποιήθηκε και κατεδαφίστηκε τη δεκαετία του 1950 (Κουλίδας, 2000-2001, 390, 430).

2.4.2.9. Οσμάν Τσιαούς Τζαμί

Το Τζαμί Οσμάν Τσιαούς κατασκευάστηκε στα τέλη του 17^{ου} με αρχές του 18^{ου} αιώνα και το όνομά του προέρχεται από το όνομα του ιδρυτή και χορηγού του (Σμύρης, 2000, 45-46). Το τέμενος βρισκόταν στη συνοικία «Κάτω ή Πέρα Λούτσα» (Κουλίδας, 2000-2001, 411).

Στην τελευταία φάση του, το τέμενος αποτελούταν από μια μικρή θολοσκέπαστη αίθουσα προσευχής εξωτερικών διαστάσεων περίπου 8,00×8,00μ. και προστώο στη δυτική και νότια πλευρά. Το προστώο στεγαζόταν με ανεξάρτητη στέγη και έφερε μεγάλα ανοίγματα στις όψεις. Βάσει των διαφόρων προφορικών μαρτυριών, ο μιναρές του Οσμάν Τσιαούς ήταν από τους πιο ψηλούς των Ιωαννίνων (Σμύρης, 2000, 46).

Το συγκεκριμένο τέμενος ήταν εντυπωσιακά πλούσιο στην εμφάνιση με καμάρες και κίονες. Στον περιβάλλοντα χώρο παρατηρούνταν τάφοι με επιτάφια πλάκες (κεφαλάρια), ενώ στον τοίχο του περιβόλου υπήρχαν μικρές θυρίδες, με σταυρωτές σιδεριές για τους πιστούς μουσουλμάνους να απευθύνουν έναν «φατιχά»¹¹⁵ (Κουλίδας, 2000-2001, 413).

Το 1776 η κόρη του Μουσταφά πασά, Αϊσέ, εγγονή του περίφημου Ασλάν Πασά, προικοδότησε το τζαμί με το σχολικό του συγκρότημα. Επιπλέον, στον μεγάλο ακάλυπτο χώρο γύρω από το προαναφερόμενο τέμενος, ανεγέρθηκε η Ζωσιμαία Παιδαγωγική Ακαδημία (Σμύρης, 2000, 46). Το κτίσμα κατεδαφίστηκε την πρώτη πενταετία του 1930 (Κουλίδας, 2000-2001, 415).

2.4.2.10. Ισούφ/Γιουσούφ Αγά Τζαμί

Το Τζαμί του Ισούφ ή Γιουσούφ Αγά ανεγέρθηκε με δαπάνη του Ισούφ Αγά, από τον οποίο πήρε και το όνομά του. Αν και είναι άγνωστη η ημερομηνία ίδρυσής του, ο Εβλιά Τσελεμπί που επισκέφθηκε τα Ιωάννινα, μας πληροφορεί για την ύπαρξή του (Κουλίδας, 2000-2001, 401).

Το μνημείο διαθέτει μια ορθογώνια αίθουσα προσευχής εξωτερικών διαστάσεων 10,00×10,00 μ., μιναρέ στη νοτιοδυτική γωνία και προστώο στα δυτικά. Από το κτήριο διατηρείται σήμερα ο δυτικός τοίχος της κεντρικής αίθουσας μαζί με τη θύρα εισόδου, τα τοξωτά παράθυρα, μια μικρή κόγχη καθώς και η μισή βάση του μιναρέ

---

¹¹⁵ *Φατιχάς* (τουρκ. fatiha) σημαίνει απόσπασμα από το Κοράνι. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, πρόκειται για δέηση για την ψυχή των νεκρών (Κουλίδας, 2000-2001, 413).

και είναι γνωστό με την επωνυμία «τούρκικοι καφενέδες», ενώ παράλληλα φιλοξενεί οικοδομικά υλικά τεχνικής εταιρείας (Σμύρης, 2000, 47-48).

Όπως παρατηρείται και σε άλλες περιπτώσεις, το τζαμί περιήλθε στην κατοχή της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας το 1924, από την οποία εκποιήθηκε (Κουλίδας, 2000-2001, 403).

2.4.2.11. Ζεβαϊτγιέ / Αλή Αγά Τζαμί

Το τέμενος Ζεβαϊτγιέ ή Αλή Αγά Τζαμί χτίστηκε σε δυτική συνοικία της πόλης, στο δυτικό σκέλος των υψωμάτων του Αγ. Γεωργίου. Οι συνοικίες, όπως αυτή, διαμορφώθηκαν στα τέλη του 17^{ου} αι. και κατοικούνταν από χριστιανούς και μουσουλμάνους (Κουλίδας, 2000-2001, 397). Πιθανολογείται πως το εν λόγω τέμενος χτίστηκε στη θέση του ναού του Αγ. Σάββα μετά την κατάληψη της πόλεως, χωρίς, ωστόσο, να έχει επιβεβαιωθεί (Κουλίδας, 2000-2001, 397).

Το τέμενος Ζεβαϊτγιέ διέθετε, επίσης, μεγάλο μουσουλμανικό νεκροταφείο. Στην τελευταία οικοδομική φάση του, το τζαμί αποτελούνταν από μια θολοσκέπαστη αίθουσα, μιναρέ στα νοτιοδυτικά και κλειστό προστώο πλάτους 4,00 μ. στη δυτική και βόρεια πλευρά (Σμύρης, 2000, 48-49).

Η περιοχή, στην οποία βρισκόταν, μαζί με το τέμενος περιήλθαν στην κυριότητα της Εθνικής Τράπεζας μετά το 1924, η οποία προχώρησε στην εκποίησή τους. Στη θέση του τζαμιού έχει ανεγερθεί οικοδομή (Κουλίδας, 2000-2001, 401).

2.4.2.12. Κούμπλου/ Καμάρες Τζαμί

Το εν λόγω τέμενος ονομαζόταν Κούμπλου ή Καμάρες ή Αλή Αγά Κούμπλου Τζαμί και βρισκόταν στη βόρεια πλευρά του υψώματος των Λιθαριτσίων. Η ονομασία «Κούμπλου» σχετίζεται πιθανότατα με τον χορηγό του τεμένους, δεδομένου ότι σε μεταγενέστερη καταγραφή του κτηρίου συναντάται το όνομα του Αλή Αγά Κούμπλου. Ωστόσο, το κτίσμα ήταν πιο γνωστό στον κόσμο ως τζαμί στις Καμάρες.

Όσον αφορά στη χρονολογία ανεγέρσεώς του, αυτή παραμένει άγνωστη. Το τέμενος πιθανόν ιδρύθηκε στα μέσα του 19^{ου} αι. και αποτέλεσε το σημαντικότερο τζαμί για τους κατοίκους του κέντρου. Εντός του κτηρίου, λειτουργούσε σχολείο και για αυτόν τον λόγο είχε το μεγαλύτερο προστώο από τα υπόλοιπα στη πόλη (Σμύρης, 2000, 49).

Το κτίσμα ήταν ξυλόστεγο και διέθετε πολύ ψηλό μιναρέ. Το προστώο, πλάτους 10,00 μ., με δύο σειρές εσωτερικούς πεσσούς κάλυπτε τη δυτική και τμήμα της βόρειας πλευράς. Η αίθουσα προσευχής είχε διαστάσεις 8,00×9,00 μ. (Σμύρης, 2000, 50).

Ύστερα από την κατεδάφισή του, στη θέση του χτίστηκε το οικοδομικό συγκρότημα του Τοσιτσειού Μεγάρου επί της οδού Γ. Αβέρωφ (Σμύρης, 2000, 50). Με την ανταλλαγή των πληθυσμών, το τζαμί πέρασε στην κατοχή της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος και εκποιήθηκε ενώ στη θέση του ανεγέρθηκε το προαναφερθέν μέγαρο (Κουλίδας, 2000-2001, 408).

2.4.2.13. Ομέρ μπέη/ Χαμιδιέ Τζαμί

Το Χαμιδιέ Τζαμί ήταν ένα μικρό τέμενος, που ιδρύθηκε από τον Ομέρ Μπέη στα τέλη του 18^{ου} αι. (Σμύρης, 2000, 50).

Το τέμενος βρισκόταν στη συνοικία «Τσιγαρά», στη διασταύρωση των οδών Παπάζογλου και Ν. Παπαδοπούλου (Κουλίδας, 2000-2001, 417). Ως κτίσμα αποτελούταν από μια θολοσκέπαστη αίθουσα χωρίς προστώο ενώ ο μιναρές βρισκόταν στη νότια πλευρά. Από την αίθουσα εξέίχε ο χώρος του παταριού, που κάλυπτε τη δυτική όψη του μιναρέ (Σμύρης, 2000, 50).

Σήμερα, το τζαμί δε σώζεται αφού κατεδαφίστηκε γύρω στο 1920 και στη θέση του χτίστηκε η Καπλάνειος και Ελισσαβέτειος Σχολή το 1924 (Κουλίδας, 2000-2001, 420, 431).

2.4.2.14. Ιμπραήμ Πασά/ Ιμπροχώρ Τζαμί

Το τέμενος Ιμπροχώρ ή Ιμπραήμ Πασά υπήρξε πιθανότατα έργο του ομώνυμου πασά, ο οποίος ήταν τοπάρχης των Ιωαννίνων κατά το διάστημα 1736-1739. Πρόκειται για ένα μικρό συνοικιακό τέμενος, χτισμένο στα όρια του εμπορικού κέντρου, στη σημερινή πλατεία Σκουμπουρδή (πρώην Πλ. Μπότσαρη) (Σμύρης, 2000, 51).

Στην τελευταία φάση του, το κτίσμα διέθετε μια τετράγωνη αίθουσα προσευχής και ευρύ προστώο, του οποίου το μήκος ξεπερνούσε το μήκος της δυτικής όψης της αίθουσας. Ο μιναρές εξέίχε της νότιας όψης στο σημείο συμβολής της αίθουσας με το προστώο (Σμύρης, 2000, 52).

Το τέμενος δε σώζεται σήμερα διότι κατεδαφίστηκε τη δεκαετία του 1920 (Κουλίδας, 2000-2001, 431).

2.4.2.15. Μεχμέτ Αγά/Λελυπαρά Τζαμί

Το τέμενος Μεχμέτ Αγά ονομαζόταν επίσης και Λελυπαρά ή Κατσή και είχε ιδρυθεί από τον Μεχμέτ, γόνο της εξισλαμισθείσας οικογένειας των Λελυπαρά (Σμύρης, 2000, 52). Το κτίσμα βρισκόταν στη νοτιοδυτική πλευρά του οθωμανικού διοικητηρίου.

Κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αι., ο Τζελαλή πασάς, απόγονος του υιού του Ασλάν Πασά του Α΄, οικοδόμησε κοντά στο τζαμί, ιμαρέτ και μεντρεσέ, προικοδοτώντας το συγκρότημα με την πρόσοδο εκατό πενήντα εργαστηρίων (Σμύρης, 2000, 52).

Όπως σημειώνει ο Σμύρης (2000, 53): «Στα δυτικά του τεμένους υπήρχε επίμηκες διώροφο κτήριο (μήκους μεγαλύτερου από 70 μ. και πλάτους περίπου 61 μ.), που τμήματά του διασώζονται στους ακάλυπτους χώρους των πολυκατοικιών της περιοχής. Τα στοιχεία αυτά δείχνουν ότι επρόκειτο για κτίσμα διαμορφωμένο από την παρατακτική τοποθέτηση ορθογώνιων, διώροφων, θολοσκέπαστων μονάδων που έφεραν ανά δύο, εξωτερική κλίμακα».

Ο μεντρεσές του ήταν ο μεγαλύτερος γνωστός στα Ιωάννινα και ο μοναδικός με διώροφα κελιά. Η γενικότερη εικόνα της ύστερης φάσης του συγκροτήματος συμπληρώνεται με το οθωμανικό αρρεναγωγείο και το αντίστοιχο παρθεναγωγείο, νοτιότερα από τον αρχικό μεντρεσέ. Λαμβάνοντας υπόψιν την κτητορική επιγραφή του παρθεναγωγείου συμπεραίνεται ότι το συγκρότημα ολοκληρώθηκε το 1868 (Σμύρης, 2000, 53).

Το τζαμί καταστράφηκε από πυρκαγιά στο πλησίον ευρισκόμενο διοικητήριο της πόλης το 1929 (Πλατεία Δημοκρατίας) και αργότερα, κατεδαφίστηκε. Ύστερα από την κατεδάφισή του, στη θέση που βρισκόταν, ανεγέρθηκε το κτήριο των Δημοτικών Λουτρών, στο οποίο στεγάζεται σήμερα η Ζωσιμαία Βιβλιοθήκη (Κουλίδας, 2000-2001, 394).

2.4.2.16. Χάνια των Ιωαννίνων

Από τα σημαντικά κτήρια μιας οθωμανικής πόλης ήταν και τα χάνια. Στα Ιωάννινα, τα χάνια βρίσκονταν στην περιοχή του Κριθαροπάζαρου και στη σημερινή πλατεία Γεωργίου Σταύρου (Χαραλάμπους, 2012, 117).

Τα συγκεκριμένα κτίσματα οργανώνονταν γύρω από μια εσωτερική αυλή. Στο ισόγειο διέθεταν εστιατόριο, καταστήματα, βοηθητικούς χώρους, αχυρώνες και στάβλους. Τα δωμάτια βρίσκονταν στον όροφο (Χαραλάμπους, 2012, 117).

Ο Enliya Çelebi περιέγραψε ένα από τα χάνια που συνάντησε στα Ιωάννινα, το χάνι του Γκαζί Αλή Πασά, ως εξής: «Πέρα από την τσιγγάνικη συνοικία, προς τη μεριά του κίμπλε, υπάρχει ένα μεγάλο τετράγωνο πέτρινο χάνι, που μοιάζει με φρούριο. Βρίσκεται ακριβώς στον δρόμο που πηγαίνει στην Άρτα κι έχει από μια μεγάλη πόρτα σε κάθε του πλευρά. Απ' τις πόρτες αυτές ξεκινάει κι από ένας δρόμος, που οδηγεί στην αυλή του. Το χάνι έχτισε ο μακαρίτης: Γκαζί Αλή Πασάς» (Τσελεμπί, 2010, 229).

2.5. Σύνοψη και συμπεράσματα

Η οθωμανική αρχιτεκτονική και γενικότερα η οθωμανική τέχνη, επηρεάζεται σε σημαντικό βαθμό από το περιβάλλον στο οποίο διαμορφώνεται και χρησιμοποιείται. Η Ελλάδα συγκαταλεγόμενη στις πρώην οθωμανικές κατακτήσεις, διαθέτει έναν ικανοποιητικό αριθμό μνημείων, που αποτελούν «ζωντανούς μάρτυρες» εκείνης της περιόδου.

Στο παρόν κεφάλαιο επιχειρήθηκε η σύντομη αναφορά στην οθωμανική αρχιτεκτονική συνολικά, η σκιαγράφηση της αρχιτεκτονικής παραγωγής των οθωμανικών χρόνων στην Ελλάδα με την αναζήτηση σωζόμενων και μη μνημείων στις δύο μελέτες περίπτωσης, η καταγραφή της ιστορικής διαδρομής και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους, η σημερινή κατάστασή τους και οι παράγοντες που συντέλεσαν στην καταστροφή τους, ανάλογα με την περίπτωση. Επικουρικό ρόλο σε αυτή την αναζήτηση, διαδραμάτισαν τα έργα των περιηγητών, που επισκέφθηκαν τις αναφερθείσες περιοχές. Η μη διάσωση ορισμένων εκ των μνημείων και η επακόλουθη έλλειψη πληροφοριών, αλλά και η αλλαγή μορφής κάποιων διατηρητέων, αποτέλεσαν τροχοπέδη στην αναζήτηση και ταύτισή τους – βιβλιογραφική και επιτόπια – στην εν λόγω έρευνα. Η συνεχής επαλήθευση των

πληροφοριών με τη βοήθεια των περιηγητικών κειμένων και τον εμπλουτισμό της βιβλιογραφίας, κρίθηκε αναγκαία.

Ολοκληρώνοντας, με τα έως τώρα διαθέσιμα στοιχεία, παρατηρούνται όμοια στοιχεία ανάμεσα στις δύο μελέτες περίπτωσης που σχετίζονται με τους τύπους κτηρίων που οικοδομήθηκαν, διασώθηκαν ή καταστράφηκαν καθώς και με τη μεταγενέστερη χρήση τους. Ειδικότερα: α) Τόσο στην Αθήνα όσο και στα Ιωάννινα η οικοδομική δραστηριότητα στράφηκε προς τη θρησκευτική, κοσμική και στρατιωτική αρχιτεκτονική με σκοπό την κάλυψη των αναγκών των οθωμανικών πόλεων, β) Με την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, επήλθαν καταστροφές στα κτίσματα των οθωμανικών χρόνων με σκοπό την «απο-οθωμανοποίηση» του τοπίου. Τόσο στα Ιωάννινα όσο και στην Αθήνα καταστράφηκαν τζαμιά, βρύσες, λουτρά και τα περισσότερα σπίτια, ανάμεσα στα οποία και πολλά αρχοντικά, χάνοντας έτσι πολύτιμες πληροφορίες για ένα τμήμα της ιστορίας και της αρχιτεκτονικής του ελλαδικού χώρου. Τα περιηγητικά κείμενα και σχέδια έχουν συμβάλει σημαντικά στον εντοπισμό, την ταύτιση και τον σχηματισμό μιας πιο ολοκληρωμένης εικόνας – χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δε λείπουν οι ανακρίβειες ή οι ανεπιβεβαίωτες πληροφορίες – για εκείνη την περίοδο και φυσικά, τα μνημεία της, και γ) Τα διατηρητέα κτίσματα, χρησιμοποιήθηκαν διαφορετικά από την αρχική τους χρήση, ιδίως οι χώροι λατρείας, ή παραμένουν σήμερα σε κατάσταση ερείπωσης.

Όσον αφορά τα διαφοροποιητικά στοιχεία, στην Αθήνα παρατηρείται ένας μικρός αριθμός διατηρητέων μνημείων (5) καθώς η πλειοψηφία (11) έχει καταστραφεί. Από την άλλη, στα Ιωάννινα εντοπίζεται μια ισορροπία ανάμεσα σε όσα μνημεία έχουν καταστραφεί (16) και όσα παραμένουν (16). Σύμφωνα με τα αριθμητικά δεδομένα, διακρίνεται μεγαλύτερη οικοδομική δραστηριότητα και μεγαλύτερος αριθμός διατηρητέων μνημείων στα Ιωάννινα σε σχέση με την Αθήνα. Οι παράγοντες αυτής της διαφοροποίησης είναι οι εξής: α) *Η θέση της κάθε πόλης κατά την οθωμανική περίοδο.* Η πόλη των Ιωαννίνων διέθετε μεγαλύτερη αίγλη και κύρος από την Αθήνα κατά τους οθωμανικούς χρόνους¹¹⁶. Το γεγονός αυτό οδήγησε και στην κατασκευή πολυάριθμων κτισμάτων. Σημαντική ήταν και η συμβολή του Αλή Πασά σε αυτή την οικοδομική δραστηριότητα και στη συνολική ανάπτυξη της πόλης. Αντίθετα, η Αθήνα δεν μπορεί να συγκριθεί με όρους πληθυσμιακούς και αναπτυξιακούς με τα Ιωάννινα, αφού τα δεδομένα ήταν αρκετά διαφορετικά. Ωστόσο, και σε αυτή

¹¹⁶ Περισσότερες πληροφορίες διατίθενται στο Α΄ κεφάλαιο της παρούσας διατριβής.

εντοπίζονται αξιοπρόσεκτα κτίσματα με το Ισμαϊντί Τζαμί (Παρθενώνας) να κεντρίζει το ενδιαφέρον των περιηγητών,

β) *Το ιστορικό παρελθόν της κάθε πόλης κατά την αρχή και το τέλος της οθωμανικής κυριαρχίας.* Η κατάληψη της εκάστοτε περιοχής από τους Οθωμανούς επέφερε αλλαγές, όπως διαπιστώθηκε και παραπάνω. Κάποιες από τις περιοχές του ελλαδικού χώρου, διέθεταν μακραίωνη ιστορία που τις «σημάδευε», όπως συνέβαινε στην περίπτωση της Αθήνας. Το κλασικό παρελθόν της έκανε αισθητή την παρουσία του και κατά τους οθωμανικούς χρόνους, γεγονός που επιβεβαιώνεται με τη μετατροπή και χρήση μνημείων της Ακρόπολης για την κάλυψη αναγκών. Επομένως, η οικοδόμηση νέων κτισμάτων εκείνη την περίοδο στην Αθήνα περιορίστηκε με την επαναχρησιμοποίηση αρχαίων οικοδομημάτων. Όσο για την καταστροφή των οθωμανικών μνημείων, αυτή κρίθηκε αναγκαία με τη δημιουργία του νέου ελληνικού κράτους και την ανακήρυξη της Αθήνας ως της νέας πρωτεύουσας, με σκοπό να προβληθεί το κλασικό παρελθόν και μετέπειτα το βυζαντινό, ενισχύοντας κατά αυτόν τον τρόπο την εθνική ταυτότητα. Στην περίπτωση των Ιωαννίνων δε συνέβη κάτι αντίστοιχο. Η πόλη κατά τα οθωμανικά χρόνια είχε αποκλειστικά το βυζαντινό υπόβαθρό της. Αυτό οδήγησε στην κατασκευή πληθώρας κτηρίων για τη στέγαση και κάλυψη των αναγκών του πληθυσμού. Χαρακτηριστικό στοιχείο της αρχιτεκτονικής των Ιωαννίνων είναι η εμφάνιση του «τουρκογιαννιώτικου» ή «μεταβυζαντινού» ρυθμού, που απαντά σε κτήρια των τελών του 18ου και των αρχών του 19ου αι. Ύστερα από το τέλος της οθωμανικής διακυβέρνησης, τα οθωμανικά κτήρια παρέμειναν για να στεγάσουν τις ανάγκες της τοπικής κοινότητας, ενέργεια που εντοπίζεται και στην Αθήνα, ενώ παράλληλα, με το πέρασμα των χρόνων αποτέλεσαν σημεία αναφοράς για την πόλη,

γ) *Το τέλος της οθωμανικής διακυβέρνησης στην κάθε περιοχή.* Η απελευθέρωση των δύο περιοχών συνέβη σε δύο διαφορετικά χρονικά διαστήματα, γεγονός που συνδέεται άμεσα με τη διαχείριση και προστασία των οθωμανικών μνημείων. Όπως σημειώνει η Μερόπη Αναστασιάδου (2023, 32): «Στην Παλιά Ελλάδα (δηλαδή στην Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα, την Εύβοια, τα νησιά, που αποτέλεσαν τον αρχικό πυρήνα του Βασιλείου), τα οθωμανικά ίχνη είναι σχετικά σπάνια. Τηρουμένων των αναλογιών, τα περισσότερα οθωμανικά κατάλοιπα βρίσκονται συγκεντρωμένα στις Νέες Χώρες που προσαρτήθηκαν στην Ελλάδα το 1912-1913, με τη λήξη των Βαλκανικών Πολέμων. Οι Νέες Χώρες περιλαμβάνουν τη Βόρεια Ελλάδα, την

Ήπειρο, τα νησιά του βορείου Αιγαίου». Η απελευθέρωση της Αθήνας έγινε κατά την Επανάσταση του 1821. Με την κατάσταση να είναι ιδιαίτερος έκρυθμη από τα γεγονότα του Αγώνα, τα οθωμανικά μνημεία αποτελούσαν μάρτυρες ενός οδυνηρού παρελθόντος, ενός «τραύματος». Επομένως, η «άρνηση» αυτού του παρελθόντος ήταν αναπόφευκτη και οδήγησε στην ολοκληρωτική ή μερική καταστροφή πολλών εξ αυτών. Από την άλλη, τα Ιωάννινα απελευθερώθηκαν περίπου ογδόντα χρόνια μετά από την Αθήνα, έχοντας παραμείνει υπό οθωμανική κυριαρχία περίπου πεντακόσια χρόνια. Ως εκ τούτου, η σχέση και οι αντιλήψεις της τοπικής κοινωνίας και διοίκησης με τα οθωμανικά μνημεία διαφέρουν από τις αντίστοιχες άλλων ελληνικών πόλων, που απελευθερώθηκαν κατά την Ελληνική Επανάσταση. Τούτο, όμως, δε σημαίνει ότι τα εν λόγω μνημεία επιδέχονταν και επιδέχονται τον ανάλογο σεβασμό και την αποδοχή της κοινωνίας των Ιωαννίνων αφού τα οθωμανικά χρόνια θεωρήθηκαν περίοδος σκλαβιάς και στις δύο περιοχές, γεγονός που οδήγησε και στη μερική ή ολική καταστροφή αρκετών κτισμάτων της περιόδου. Όσον αφορά στα μνημεία που διασώθηκαν, και στις δύο περιπτώσεις οι λόγοι ήταν πρακτικοί και ιδεολογικοί¹¹⁷,

δ) *Η θέση αυτών των πόλεων στο νέο ελληνικό κράτος.* Η ανακήρυξη της Αθήνας σε πρωτεύουσα του νέου ελληνικού κράτους επέβαλε την άμεση υιοθέτηση της εθνικής ιδεολογίας, στοιχείο που διακρίνεται και στις ενέργειες απομάκρυνσης οτιδήποτε οθωμανικού και στην προβολή της κλασικής αρχαιότητας. Τα Ιωάννινα αποτέλεσαν με τη σειρά τους μια σημαντική ελληνική πόλη, που ωστόσο δε διέθετε μνημεία της αρχαιότητας πέραν των βυζαντινών και των οθωμανικών. Αυτό οδήγησε στη διατήρηση αρκετών μνημείων της οθωμανικής περιόδου, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν για σκοπούς διαφορετικούς από τις αρχικές λειτουργίες τους, π.χ. στέγαση υπηρεσιών, μουσείων, κ.ο.κ. Ωστόσο, η εθνική ιδεολογία ήταν εμφανής και εκεί, με αποτέλεσμα αρκετά οθωμανικά κτίσματα να κατεδαφισθούν προς χάριν οικοδόμησης νέων.

Τα ερωτήματα που προκύπτουν με βάση τα ανωτέρω είναι: Ποια ήταν η εθνική ιδεολογία που καθόρισε την «τύχη» αυτών των μνημείων; Υπάρχουν ενδείξεις εξέλιξης στη διαχείριση των οθωμανικών υλικών καταλοίπων από τις αρχές του νεοελληνικού κράτους έως σήμερα; Το συγκεκριμένα ερωτήματα θα γίνει προσπάθεια να απαντηθούν στο επόμενο κεφάλαιο.

---

¹¹⁷ Το ζήτημα αυτό θα εξεταστεί περαιτέρω σε επόμενο κεφάλαιο.

3. Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Το παρόν κεφάλαιο πραγματεύεται το ζήτημα της προστασίας των οθωμανικών μνημείων στην Ελλάδα. Σκοπός είναι η κατανόηση και σκιαγράφηση της κρατικής και διεθνούς μέριμνας για την προστασία και διαχείριση της εν λόγω κληρονομιάς από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους έως σήμερα. Τα ερωτήματα που προκύπτουν είναι τα εξής: Πώς ορίζεται η εθνική ιδεολογία που καθόρισε την «τύχη» των υλικών καταλοίπων των οθωμανικών χρόνων; Γιατί τα οθωμανικά μνημεία προσλαμβάνονται ως ο «Άλλος» στη συλλογική συνείδηση; Ποια είναι η ιστορική διαδρομή της διαχείρισης των οθωμανικών αρχιτεκτονικών καταλοίπων στον ελλαδικό χώρο; Για την επεξεργασία του θέματος ακολουθήθηκε η βιβλιογραφική ανασκόπηση, η μελέτη αρχειακού υλικού, η ανασκόπηση και εξέταση των νομοθετικών ρυθμίσεων – διεθνούς και εθνικού επιπέδου – που αφορούν στην προστασία της οθωμανικής κληρονομιάς και των πρακτικών που ακολούθησαν. Η κρατική μέριμνα και η νομοθεσία συνδέονται στενά, καθώς η νομοθεσία ορίζει τον τρόπο με τον οποίο το κράτος αναλαμβάνει την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς. Επομένως, δε δύναται μια μελέτη για τη διαχείριση των οθωμανικών μνημείων δίχως τη μελέτη του νομοθετικού πλαισίου.

Για τη σύνταξη του κεφαλαίου, καίριας σημασίας υπήρξαν τα ακόλουθα συγγράμματα: Κόνσολα, Ν., (2006), *Πολιτιστική ανάπτυξη και πολιτική*, Πούλιος, Ι., (2012), «Εισαγωγή στη διαχείριση της πολιτισμικής κληρονομιάς: Ορολογία, έννοια και μοντέλα διαχείρισης», *Αρχαιογνωσία*, Peckham, S. R., (2001), *Εθνικές Ιστορίες, Φυσικά Κράτη. Εθνικισμός και πολιτική του τόπου στην Ελλάδα*, Χαμηλάκης, Γ., (2007), *Το έθνος και τα ερείπιά του: αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα*, Herzfeld, M., (2002), *Πάλι Δικά Μας. Λαογραφία, ιδεολογία και η διαμόρφωση της σύγχρονης Ελλάδας*, MacDonald, Sh., (2009), *Difficult heritage. Negotiating the Nazi Past in Nuremberg and Beyond*, Voudouri, D., (2008), “Greek legislation concerning the international movement of antiquities and its ideological and political dimensions”. In: Damaskos, D., Plantzos, D., (eds.). *A Singular Antiquity: Archaeology and Hellenic Identity in Twentieth – Century Greece*, Solomon, E., Apostolidou, E., (2018), “Introduction”. In: *Museums, Education and*

“Difficult” Heritage/ Μουσεία, εκπαίδευση και «δύσκολη κληρονομιά», MuseumEdu 6. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με τη σύνοψη και τα συμπεράσματα των όσων εξετάστηκαν.

3.1. Εισαγωγή

Πριν να γίνει λόγος για την προστασία της πολιτισμικής κληρονομιάς, χρήζει διευκρινίσεων ο όρος *πολιτιστικά αγαθά*, τα οποία αποτελούν την πολιτισμική κληρονομιά¹¹⁸ ενός τόπου. Τα πολιτιστικά αγαθά διακρίνονται σε *κινητά* και *ακίνητα*: α) *κινητά αγαθά* είναι έργα τέχνης, βιβλία, χειρόγραφα, αντικείμενα καθημερινής χρήσης, κ.α., και β) *ακίνητα* είναι μεμονωμένα κτίσματα, αρχαιολογικοί χώροι, αρχιτεκτονικά μνημεία, μουσεία, βιβλιοθήκες, χώροι φύλαξης αρχείων ή πολιτιστικών αγαθών σε καιρό πολέμου όπως και κέντρα πόλεων που περιέχουν μεγάλο αριθμό πολιτιστικών αγαθών (Αλεξανδρή, 2015, 16). Βασική προϋπόθεση για τον χαρακτηρισμό των ανωτέρω ως πολιτιστικών αγαθών είναι να παρουσιάζουν ιστορικό, αρχαιολογικό, καλλιτεχνικό, εθνολογικό, επιστημονικό ή τεχνολογικό ενδιαφέρον (Κόνσολα, 2006, 38).

Τα αρχιτεκτονικά μνημεία, που μελετώνται και στην παρούσα διατριβή, αποτελούν μάρτυρες και αγγελιοφόρους του παρελθόντος στο παρόν. Μαρτυρούν την περίοδο κατά την οποία κατασκευάστηκαν, λειτούργησαν, «τραυματίστηκαν», αποκαταστάθηκαν, κ.ο.κ. και μεταφέρουν μηνύματα τόσο για το ταξίδι τους στον χρόνο που τα οδήγησε στο σήμερα όσο και για το ίδιο το παρόν, επισημαίνοντας τη συνεχή αλληλεπίδρασή τους με την κοινωνία, την πολιτεία, τις κυρίαρχες και μη κυρίαρχες ιδεολογίες, τα οικονομικά δεδομένα, την εκάστοτε πολιτιστική διαχείριση. Ήτοι, σε όλη τη διάρκεια της ζωής του, το μνημείο μεταφέρει μηνύματα και νοήματα από τη μια κοινωνία στην επόμενη και από τον έναν άνθρωπο στον άλλον. Ωστόσο, δε θα πρέπει να παραλειφθεί το γεγονός ότι και το ίδιο το παρόν επιδρά στο μνημείο σε ιδεολογική και πρακτική βάση, προετοιμάζοντάς το για το μέλλον.

Για τη σημασία των μνημείων, ο Δ. Ζήβας (1991, 110-112) επισημαίνει τέσσερα στοιχεία: α) πέρα από το επιστημονικό, καλλιτεχνικό ή τουριστικό ενδιαφέρον, έχουν, πρωτίστως, ενδιαφέρον για την ίδια την πόλη στην οποία ανήκουν, αφού αποτελούν τεκμήρια της ιστορικής διαδρομής της και συνεπώς, οι κάτοικοί της διδάσκονται από

---

¹¹⁸ Να σημειωθεί ότι η χρήση του όρου «πολιτισμική κληρονομιά» γίνεται και για την *άυλη κληρονομιά*, π.χ. γλώσσα, ήθη και έθιμα, κ.ο.κ. (Κόνσολα, 2006, 39).

την παρουσία τους την ιστορία της πόλης τους, β) λειτουργούν ως στοιχεία που χαρακτηρίζουν μια περιοχή της πόλης, δηλαδή ως *τοπόσημα*, γ) το δίκτυο των μνημείων μιας πόλης ορίζει τόσο τα ιστορικά της όρια και τη μορφή της όσο και τη σχέση της με το φυσικό περιβάλλον, συμβάλλοντας έτσι σε μια άλλου είδους διδασκαλία, και τέλος, δ) τα μνημεία έχουν τη δυνατότητα να αποκτήσουν και χρηστική λειτουργία, που οδηγεί στη λειτουργική επανένταξη του κτηρίου στον ιστό της πόλης.

Η διαχείριση των μνημείων, δηλαδή της υλικής πολιτισμικής κληρονομιάς (*tangible heritage*) αλλά και της άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς (*intangible heritage*) αποδίδεται με τον όρο «πολιτισμική διαχείριση» (Πούλιος, 2012, 322). Σύμφωνα με τον ορισμό που δίνει ο Ι. Πούλιος (2012, 328): «Διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς είναι η ολοκληρωμένη προστασία, με τρόπο συστηματικό και διεπιστημονικό και μέσα από συμμετοχικές διαδικασίες, του υλικού της πολιτισμικής κληρονομιάς καθώς και των αξιών, τις οποίες η κληρονομιά αυτή εκφράζει, ως απόρροια της σύνδεσής της με το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο». Αποτελεί μια διαδικασία διαρκή και μακροπρόθεσμα βιώσιμη, ανταποκρινόμενη και αναπροσαρμοζόμενη στις συνεχώς μεταβαλλόμενες ευρύτερες κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές, πολιτιστικές και τεχνολογικές συνθήκες και προκλήσεις (Πούλιος, 2012, 324). Η αρνητική αντιμετώπιση, ως εκούσια ή ακούσια καταστροφή της κληρονομιάς, αποτελεί αντικείμενο μελέτης και ανάλυσης, αλλά δεν υπάγεται στην έννοια της διαχείρισης (Πούλιος, 2012, 324).

Τα μοντέλα διαχείρισης αποτελούν ολοκληρωμένα συστήματα θεωρητικής και πρακτικής προσέγγισης της έννοιας και της εφαρμογής της διαχείρισης. Τα σημαντικότερα εξ αυτών που ισχύουν σε παγκόσμιο επίπεδο είναι: α) το υλικο-κεντρικό (*material-based approach*), β) το αξιο-κεντρικό (*values-based approach*), και γ) το μοντέλο της «ζώσας πολιτισμικής κληρονομιάς» (*living heritage approach*) (Πούλιος, 2012, 328).

Το *υλικο-κεντρικό μοντέλο* δίνει έμφαση στο υλικό, που θεωρείται σημαντικό κυρίως από ιστορικής, αρχαιολογικής, επιστημονικής και αισθητικής πλευράς. Σύμφωνα με αυτό το μοντέλο, στόχος της διαχείρισης είναι η διατήρηση του υλικού του παρελθόντος από τη φθορά και την καταστροφή που συντελείται στο παρόν, για χάρη του μέλλοντος (Πούλιος, 2012, 329). Η αποκλειστική ευθύνη για τη διαχείριση

ανήκει στους ειδικούς (κυρίως αρχαιολόγους), χωρίς να υπάρχει συμμετοχή της κοινωνίας. Επιπλέον, η έμφαση δίνεται στην προστασία της πολιτισμικής κληρονομιάς, που για χάρη της υποτάσσεται η χρήση αυτής από την κοινωνία (Πούλιος, 2012, 329). Βασικό μειονέκτημα του εν λόγω μοντέλου είναι η αποκλειστική εξουσία των ειδικών. Πρόκειται για ένα μοντέλο που αποδείχτηκε σε αρκετές περιπτώσεις αναποτελεσματικό ή ανεπαρκές, κυρίως γιατί βασίζεται αποκλειστικά στην κρατική στήριξη, η οποία πολλές φορές δεν ήταν εφικτή σε βάθος χρόνου (Πούλιος, 2012, 330). Ακόμη μια αδυναμία του υλικο-κεντρικού μοντέλου είναι το γεγονός ότι δε λαμβάνει υπόψιν του την άυλη σύνδεση λαών του μη δυτικού κόσμου με την πολιτισμική τους κληρονομιά, καθώς και τις παραδοσιακές αρχές και πρακτικές διαχείρισης των μη δυτικών κοινωνιών (Πούλιος, 2012, 330). Το μοντέλο εκφράζεται πληρέστερα στη Χάρτα της Βενετίας (ICOMOS, 1964), η οποία θεωρείται το σημαντικότερο κείμενο σε διεθνές επίπεδο για τη συντήρηση/αναστήλωση (του υλικού) των μνημείων (Πούλιος, 2012, 329). Σήμερα, το μοντέλο θεωρείται ξεπερασμένο και γι' αυτό ονομάζεται και «συμβατικό μοντέλο» (conventional approach). Παρόλο που οι ειδικοί διαχείρισης αποφεύγουν να το χρησιμοποιούν, παραμένει σήμερα κυρίαρχο σε αρκετές περιοχές του κόσμου, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας (Πούλιος, 2012, 331).

Το *αξιο-κεντρικό μοντέλο* αναπτύχθηκε στον δυτικό κόσμο κυρίως από τη δεκαετία του 1980 και εξής. Διάφορες ομάδες ανθρώπων (εκτός των αρχαιολόγων), άρχισαν να εγείρουν διεκδικήσεις και να αποκτούν ρόλο στη λειτουργία και τη διαχείριση της πολιτισμικής κληρονομιάς (Πούλιος, 2012, 331). Το μοντέλο βασίζεται στη Χάρτα της Μπούρρα, η οποία θεωρείται ίσως το σημαντικότερο κείμενο διεθνώς για τη διαχείριση (των αξιών) των χωρών (Πούλιος, 2012, 332). Το μοντέλο δίνει έμφαση στις αξίες, που διαφορετικές ομάδες ανθρώπων/ενδιαφέροντος προσδίδουν στην πολιτιστική κληρονομιά. Σε αυτές τις αξίες δε λαμβάνονται υπόψιν μόνο αυτές που συνδέονται με τη διατήρηση του υλικού, αλλά και αυτές που σχετίζονται με τη διαφύλαξη των άυλων/μη υλικών στοιχείων της πολιτισμικής κληρονομιάς (Πούλιος, 2012, 332). Οι ομάδες ενδιαφέροντος αποτελούνται τόσο από ειδικούς όσο και από την τοπική κοινωνία, ιθαγενείς – ουσιαστικά, ολόκληρο το κοινωνικό σύνολο. Σύμφωνα με αυτό το μοντέλο, στόχος της διαχείρισης είναι η διαφύλαξη των αξιών του παρελθόντος και του παρόντος για χάρη των μελλοντικών γενεών (Πούλιος, 2012, 332). Το αξιο-κεντρικό μοντέλο τάσσεται υπέρ της καθημερινής χρήσης της

πολιτισμικής κληρονομιάς και επιχειρεί να επιτύχει την ισορροπία ανάμεσα στη χρήση (από την κοινωνία) και την προστασία (από τους ειδικούς). Η κυριότερη συμβολή του μοντέλου στην ιστορία της διαχείρισης έγκειται στην ενθάρρυνση και προώθηση της συμμετοχής της κοινωνίας, με σημαντικά οφέλη για την ίδια την κοινωνία (Πούλιος, 2012, 333). Επιπλέον, το μοντέλο λαμβάνει υπόψιν την άυλη σύνδεση (π.χ. θρησκευτική) λαών του μη δυτικού κόσμου με την πολιτισμική τους κληρονομιά, καθώς και τις παραδοσιακές αρχές και πρακτικές διαχείρισης των μη δυτικών κοινωνιών (Πούλιος, 2012, 333). Η αδυναμία του παρατηρείται στον ρόλο των ειδικών αφού εκείνοι δεν έχουν τον αποκλειστικό ρόλο στη διαχείριση, διατηρούν όμως έναν αυξημένο ρόλο. Ως εκ τούτου, οι ειδικοί εξακολουθούν να πρεσβεύουν τη διατήρηση του υλικού, με αποτέλεσμα σε πρακτικό επίπεδο η διαχείριση να επικεντρώνεται στις αξίες που συνδέονται με το υλικό και να εκφράζει δυτικές αντιλήψεις (Πούλιος, 2012, 334).

Το *μοντέλο ζώσας πολιτισμικής κληρονομιάς* αναπτύσσεται κυρίως στον μη δυτικό κόσμο. Η καθιέρωσή του διεθνώς επετεύχθη την προηγούμενη δεκαετία κυρίως χάρη στις πρωτοβουλίες του πολιτιστικού οργανισμού International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property (ICCROM) στην Ρώμη (Πούλιος, 2012, 334). Ως «ζώσα πολιτισμική κληρονομιά» ορίζεται η πολιτισμική κληρονομιά που εξακολουθεί έως σήμερα να δημιουργείται και να εξελίσσεται στη βάση της συνέχειας της αρχικής σύνδεσης της κοινωνίας με την κληρονομιά (Πούλιος, 2012, 335). Η κοινότητα που διατηρεί την αρχική της σύνδεση με την πολιτισμική κληρονομιά και εξακολουθεί να δημιουργεί και να την εξελίσσει στη βάση της αρχικής αυτής σύνδεσης νοείται και αντιμετωπίζεται ως αναπόσπαστο τμήμα της κληρονομιάς (Πούλιος, 2012, 335). Στόχος της διαχείρισης βάσει αυτού του μοντέλου είναι η διαφύλαξη της συνέχειας της αρχικής σύνδεσης της κοινωνίας με την πολιτισμική κληρονομιά (Πούλιος, 2012, 335). Όσον αφορά στην ευθύνη για τη διαχείριση, εκείνη ανήκει πρωτίστως στην κοινότητα ενώ οι ειδικοί και η υπόλοιπη κοινωνία έχουν ένα συμπληρωματικό και βοηθητικό ρόλο, χωρίς ωστόσο να καταργείται η σημασία τους (Πούλιος, 2012, 336). Το συγκεκριμένο μοντέλο σηματοδοτεί μια μετάβαση από τα μνημεία στις κοινωνίες, από το υλικό στις άυλες συνδέσεις των κοινωνιών (Πούλιος, 2012, 337).

Η πολιτισμική διαχείριση αποτελεί, επομένως, μια σύνθετη διαδικασία, στην οποία οι σχέσεις της υλικής ή άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς, των ειδικών και της κοινωνίας

έχουν καθοριστικό ρόλο. Όσον αφορά στην ελληνική πραγματικότητα, πέραν αυτών των σχέσεων, υπάρχουν τέσσερις πυλώνες που διασφαλίζουν, επιβεβαιώνουν και εν τέλει, προσδιορίζουν την ορθολογική διαχείριση της πολιτισμικής κληρονομιάς όπως διαμορφώθηκε το τελευταίο τέταρτο του 20^{ου} αι. και την α΄ δεκαετία του 21^{ου} αι. (Παπούλιας, 2013, 281). Πρόκειται για: α) την πολιτική βούληση, β) τη νομοθεσία, γ) τους φορείς άσκησης, και δ) τα χρηματοδοτικά εργαλεία. Και οι τέσσερις άξονες αλληλοσυμπληρώνονται, με τον καθένα ξεχωριστά να έχει τη δική του βαρύτητα στον προσδιορισμό και στη σύνθεση της πολιτισμικής διαχείρισης της χώρας (Παπούλιας, 2013, 281).

Στα υποκεφάλαια που ακολουθούν θα εξεταστούν τα στοιχεία που καθορίζουν τη διαχείριση της οθωμανικής κληρονομιάς στον ελληνικό χώρο, έχοντας ως γνώμονα τα όσα αναφέρθηκαν ανωτέρω.

3.2. Η εθνική ιδεολογία και η πολιτιστική κληρονομιά στην Ελλάδα

Η βιβλιογραφία παρέχει πληθώρα συγγραμμάτων που αφορούν στους όρους έθνος, εθνικισμός και εθνική ταυτότητα. Ως «ιδρυτικοί πατέρες» της ακαδημαϊκής μελέτης του εθνικισμού θεωρούνται οι Carleton B. Hayes και Hans Kohn με τα έργα “The historical evolution of modern nationalism” και “The idea of nationalism. A study in its origin and background”, αντίστοιχα (Hobsbawm, 1994, 13).

Στη μελέτη του *εθνικισμού* παρατηρούνται σήμερα δύο σχολές σκέψης. Η πρώτη πρεσβεύει ότι «το έθνος, ως συλλογική ταυτότητα, και η αντίστοιχη ιδεολογία του εθνικισμού του συγκεκριμένου έθνους, είναι προϊόν των δύο τελευταίων αιώνων της ανθρώπινης ιστορίας. Προηγούμενος όποια εθνοτική/πολιτισμική (και όχι εθνική) ταυτότητα ή ταύτιση και αν παρουσιαζόταν, συναγωνιζόταν τις άλλες, συχνά πιο καθοριστικές συλλογικές ταυτίσεις, όπως αυτές της εντοπιότητας, της θρησκείας, του θρησκευτικού δόγματος, της υπακοής στον ηγεμόνα, καθώς επίσης και την ταύτιση με μια κοινωνική τάξη, μια συντεχνία ή με ένα κράτος – πόλη, δουκάτο, πριγκιπάτο κλπ.» (Ηρακλείδης, 2004, 51). Η δεύτερη τάση ευθυγραμμίζεται με την πρώτη ως προς το σύγχρονο του έθνους και του εθνικισμού, αλλά διαφέρει στην οπτική της για το πλαίσιο κατασκευής ενός έθνους (Ηρακλείδης, 2004, 51). Η συγκεκριμένη σχολή «θεωρεί ότι η μυθοπλαστική ικανότητα των ελίτ και των εθνικών ιστορικών περιορίζονται από ορισμένα προϋπάρχοντα εθνοτικά-πολιτισμικά στοιχεία και ιστορικά γεγονότα» (Ηρακλείδης, 2004, 51). Με το τελευταίο απόσπασμα δηλώνεται

ότι ο εθνικισμός «κατασκευάζει» το έθνος και όχι το αντίθετο (Ηρακλείδης, 2004, 51 και Hobsbawm, 1994, 23). Ο εθνικισμός, επομένως, υποστηρίζει την αρχή της εναρμόνισης του κράτους, του έθνους και της κουλτούρας. Ήτοι, ένας λαός ταυτίζεται με το εδαφικό κράτος – έθνος και διατείνεται πως το ένα είναι προορισμένο για το άλλο (Βρύζας, 1997, 203). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η εμφάνιση της έννοιας «περί εθνικού εδάφους» που εκφράστηκε σε συγγράμματα Ελλήνων λογίων, υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθ' όλη τη διάρκεια του 18^{ου} και των αρχών του 19^{ου} αιώνα (Peckham, 2001).

Όσον αφορά στον όρο *ταυτότητα*, παρατηρείται μια αμφισημία καθώς: α) σημαίνει την απόλυτη ομοιότητα ή ισότητα ανάμεσα σε άτομα, ομάδες, απόψεις, αντικείμενα ή σύμβολα, τα οποία ταυτίζονται το ένα με το άλλο αντίστοιχα, και β) υποδηλώνει το σύνολο των χαρακτηριστικών που διαφοροποιούν κάποιον ή κάτι από κάτι άλλο (Βρύζας, 1997, 169). Η ταυτότητα συγκροτείται σε ένα πλαίσιο σχέσεων και δε «γεννιέται» από ένα μεμονωμένο άτομο, ούτε είναι ένα απλό προϊόν των κοινωνικών μορφών (Βρύζας, 1997, 170).

Στην εξέταση του εθνικισμού και της εθνικής ταυτότητας κυριαρχούν δύο διαφορετικές προσεγγίσεις. Η πρώτη προσέγγιση προτείνει ότι η ανάδυση της εθνικής συνείδησης οφείλεται σε έναν εξωτερικό παράγοντα, στο κράτος ή τον καπιταλισμό, και βλέπει τον λαό ως παθητικό δέκτη (Βρύζας, 1997, 202). Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, το κράτος προωθεί το «εθνικό συναίσθημα» για τη διατήρηση της εσωτερικής ενότητας και την ανταπόκριση στην εξωτερική επιβουλή (Βρύζας, 1997, 202). Αντίθετα, η δεύτερη προσέγγιση βλέπει την εθνική ταυτότητα ως μια πολιτιστική κατασκευή που εξελίσσεται με την πάροδο του χρόνου μέσω των κοινωνικών σχέσεων και επομένως, δεν αποκλείει τις άλλες ταυτότητες (Βρύζας, 1997, 202).

Σχετικά με την *κληρονομιά*, εκείνη αφορά τη διαπραγμάτευση με τη χρήση του παρελθόντος, τις συλλογικές και ατομικές μνήμες, τη διαπραγμάτευση νέων τρόπων ύπαρξης και έκφρασης ταυτότητας (Smith, 2006, 4). Η συζήτηση για την κυρίαρχη κληρονομιά μπορεί να αναχθεί στην άνοδο του εθνικισμού τον 19^ο αι. και του φιλελευθερισμού. Ενώ υπάρχουν ανταγωνιστικοί λόγοι, η επικρατούσα άποψη είναι εγγενώς ενσωματωμένη στο υλικό παρελθόν (Smith, 2006, 17). Η Smith διακρίνει την κληρονομιά ως: α) εμπειρία, που σημαίνει ότι δεν είναι στατική ή «παγωμένη

στον χρόνο», αλλά μια διαδικασία, που παρόλο που κληροδότησε καθιερωμένες αξίες και νοήματα, παράλληλα δημιούργησε και νέες εμπειρίες (Smith, 2006, 52), β) ταυτότητα, η συσχέτιση της κληρονομιάς με την ταυτότητα είναι καθιερωμένη στη βιβλιογραφία περί πολιτιστικής κληρονομιάς. Η κληρονομιά μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τον προσδιορισμό της θέσης ενός ατόμου σε μια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα ή τάξη ενώ μπορεί να χρησιμοποιηθεί ενεργά και για την απόρριψη ή αμφισβήτηση των κοινώς αποδεκτών αντιλήψεων περί ταυτότητας (Smith, 2006, 49), γ) ως παράσταση, η Gaynor Bagnall σημειώνει ότι η επίσκεψη σε χώρους κληρονομιάς είναι μια φυσική εμπειρία ερμηνείας ή αναπόλησης (Smith, 2006, 66). Στο πλαίσιο της μελέτης της κληρονομιάς προκύπτει και η εξέταση της αμφιλεγόμενης κληρονομιάς¹¹⁹. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η κληρονομιά διαμορφώνεται μέσω της ερμηνείας (Smith, 2006, 80). Δεν είναι μόνο αυτό που ερμηνεύεται, αλλά και πώς και από ποιον ερμηνεύεται, στοιχείο που δημιουργεί συγκεκριμένα μηνύματα για την αξία και σημασία συγκεκριμένων τόπων πολιτιστικής κληρονομιάς και του παρελθόντος που αναπαριστούν (Smith, 2006, 80). Αυτά τα μηνύματα δε βρίσκουν πάντα γενική συναίνεση και μπορεί να οδηγήσουν σε δυσαρέσκεια, καθώς τα άτομα εκτιμούν και κατανοούν διαφορετικά το παρελθόν (Smith, 2006, 80).

Όλα τα παραπάνω μπορούν να παρατηρηθούν στην περίπτωση της Ελλάδας. Στις επόμενες ενότητες θα επιχειρηθεί η ανάλυση της κυρίαρχης εθνικής ιδεολογίας στην Ελλάδα για την κατανόηση του «Εαυτού» με χρονολογική προσέγγιση, από την ίδρυση του κράτους έως τη σύγχρονη εποχή. Επιπλέον, θα συζητηθούν οι παράγοντες που συμβάλλουν στη συγκρότηση και εδραίωση της εθνικής ταυτότητας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο θα εξεταστεί και η έννοια του «Άλλου», που στην ελληνική περίπτωση αναφέρεται στον οθωμανικό πολιτισμό. Η μελέτη του διπόλου «Εαυτός» - «Άλλος» κρίνεται απαραίτητη για μια πιο ολοκληρωμένη διερεύνηση της οθωμανικής κληρονομιάς στην Ελλάδα, ιδιαίτερα σε επίπεδο προστασίας, διαχείρισης και αξιοποίησης.

3.2.1. Η κυρίαρχη εθνική ιδεολογία στην Ελλάδα – ο «Εαυτός»

Η πρόσληψη ταυτοτήτων και διαφορών μεταξύ των ανθρώπων επηρεάζεται κατά κύριο λόγο από κοινωνικο-ιστορικούς παράγοντες (Τσουκαλάς, 2010, 24).

---

¹¹⁹ Για την «αμφιλεγόμενη» ή «δύσκολη κληρονομιά» θα γίνει εκτενής ανάλυση σε επόμενο υποκεφάλαιο.

Ανεξάρτητα από τις επιστημολογικές τους προδιαγραφές και τις πραγματικότητες που εκφράζουν, οι ιστορικές ιδέες που αναφέρονται σε έναν «φυσικά» αμετάλλακτο «Εαυτό» ή σε μια «φυσικά» δεδομένη κοινωνική ομάδα συνιστούν σημασιακές ή ακόμα και φαντασιακές κατασκευές που βρίσκονται κατ' ανάγκην εμποτισμένες στην ιστορικότητα των πολιτισμών μέσα στους οποίους αναδύονται (Τσουκαλάς, 2010, 36-37). Επομένως, στο πλαίσιο των ιδιαίτερων συστημάτων σημασιών και αξιών που εκκολάπτει, κάθε πολιτισμός δομεί τις δικές του ιδέες και νοηματικές κατασκευές σε σχέση με αυτό που αντιπροσωπεύουν το δικό του «Εγώ» και το δικό του «Εμείς» (Τσουκαλάς, 2010, 37).

Στον «μετα-οθωμανικό χώρο»¹²⁰, η Ευρώπη διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της ταυτότητας του πληθυσμού. Καθοριστικός παράγοντας ως προς αυτό ήταν οι Ευρωπαίοι διανοούμενοι, που είχαν ήδη καταφθάσει κατά την επαναστατική περίοδο στο πλαίσιο του αποκαλούμενου *Φιλελληνισμού*. Ωστόσο, στον νου των διανοούμενων, η Ελλάδα ήταν αρκετά διαφορετική από αυτό που συνάντησαν, παρά τις προσπάθειες των Ελλήνων λογίων της Δύσης να γεφυρώσουν το χάσμα (Herzfeld, 2002, 24).

Όπως αναφέρθηκε στο Α' κεφάλαιο της παρούσας μελέτης, πριν από το 1830 δεν υπήρχε ελληνικό κράτος, αλλά οι περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας αποτελούσαν τμήματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας' ενός πολυεθνικού, θρησκευτικού και γλωσσικού μωσαϊκού (Peckham, 2001, 4). Οι Έλληνες της Επανάστασης του 1821 – πρώην Ελληνορθόδοξο millet – είχαν την αίσθηση της κοινής θρησκείας, γλώσσας και παράδοσης (Herzfeld, 2002, 42). Ωστόσο, από τα τρία αναφερθέντα στοιχεία, η γλωσσική συγγένεια, και όχι η θρησκεία, επικράτησε ως το ουσιαστικότερο κριτήριο μιας κοινότητας κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αι. (Peckham, 2001, 9) Επομένως, σε ολόκληρη την κεντρική και νοτιοανατολική Ευρώπη, η εθνικότητα και η γλωσσική συνείδηση έγιναν έννοιες αλληλένδετες (Peckham, 2001, 9).

Η έννοια «περί εθνικού εδάφους» εκφράστηκε σε συγγράμματα Ελλήνων λογίων, υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθ' όλη τη διάρκεια του 18^{ου} και των αρχών του 19^{ου} αιώνα (Peckham, 2001). Πρόκειται για την περίοδο που

---

¹²⁰ Ο όρος «μετα-οθωμανικός χώρος» συναντάται στο Hayden, H. R., “Intersecting Religioscapes in Post-Ottoman spaces. Trajectories of change, competition and sharing of religious spaces”. In: Bryant, R., (ed.), 2016. *Post-Ottoman Coexistence. Sharing Space in the Shadow of Conflict*, pp. 59-85 (Διαθέσιμο online, τελευταία επίσκεψη: 20 Απριλίου 2020). Πρόκειται για τα μέρη που υπήρξαν τμήματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά στη συνέχεια αποσχίστηκαν (Hayden, 2016, 59)

εμφανίστηκαν στην Ευρώπη οι εθνικιστικές ιδεολογίες και οι εδαφικές διεκδικήσεις νομιμοποιούνταν με αναφορές σε μύθους, σχετικούς με τη θεία προέλευση και τη διαχρονικότητα του έθνους (Peckham, 2001, 1). Πρώτιστο μέλημα των νέων εθνικών κρατών υπήρξε η θέσπιση κατάλληλων ιδεολογικών μηχανισμών, οι οποίοι ανέλαβαν τη συστηματική παραγωγή και αναπαραγωγή τους (Τσουκαλάς, 2010, 53). Η εθνική γλώσσα, η θρησκεία, τα ήθη και έθιμα, η γραμματολογία, η γεωγραφία και κυρίως η εθνική ιστορία, θα αναγορευτούν στα κατ' εξοχήν «ιερά» πεδία (Τσουκαλάς, 2010, 54). Ο εθνικός «Εαυτός» είναι σχετικά σαφής: μια κοινωνία πιστών που αποτελείται από ενοποιημένα ομοιογενή άτομα, τα οποία μοιράζονται μια ιστορία και ένα μέλλον (Gnecco, 2015, 263).

Οι Ευρωπαϊκές Δυνάμεις είχαν σημαντική δράση στην τελική σταθεροποίηση του ελληνικού εθνικού κράτους με σκοπό τη δημιουργία μιας οντότητας καθ' ομοίωσίν τους και με τους δικούς τους όρους (Herzfeld, 2002, 39). Όπως σημειώνει ο Herzfeld (2002, 24): «Η «Ευρώπη», όπως και η «Ελλάδα», ήταν η γενίκευση ενός ιδεώδους, ένα σύμβολο πολιτισμικής υπεροχής, το οποίο μπορούσε να επιβιώσει μέσα από αναρίθμητες αλλαγές στην ηθική και πολιτική τάξη. Η Ελλάδα, εξάλλου, θεωρούνταν πρόγονος ακριβώς αυτού του ευρωπαϊκού ιδεώδους [...]».

Στην ελληνική πραγματικότητα αυτό που ίσχυσε και παρατηρείται έως σήμερα είναι το φαινόμενο της εθnikοποίησης της κοινωνίας (Χαμηλάκης, 2007, 44). Πρόκειται για την παραγωγή του εθνικού κοινού τύπου, που επιτυγχάνεται μέσα από διαδικασίες, όπως ο προσδιορισμός εθνικών μνημείων – οροσήμων, η σύνδεση της μυθολογίας του έθνους με την προκύπτουσα τοπογραφία, ο καθορισμός των τοπωνυμίων του (Χαμηλάκης, 2007, 44). Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται ήδη από την ονομασία «Έλληνες». Η επιβίωση της ονομασίας είχε μια κρίσιμη σημασία για την εθνικιστική ιδεολογία, την οποία ο Herzfeld επονομάζει «ελληνίζουσα» (Hellenist) (Herzfeld, 2002, 47). Για τους εκπροσώπους αυτής της ιδεολογίας, η επιβίωση του όρου μέσα από αιώνες οθωμανικής κυριαρχίας, παρέπεμπε στη συνέχιση του αρχαιοελληνικού ιδεώδους στο έδαφος της Ελλάδας (Herzfeld, 2002, 47). Ως εκ τούτου, μπορούσε να αναφέρεται εκ των υστέρων ως η υπέρτατη συμβολική τεκμηρίωση για εκείνο, το οποίο βρήκε την πολιτική του μορφή στο ελληνικό εθνικό κράτος (Herzfeld, 2002, 47). Όσον αφορά στις ελληνικές αγροτικές παραδόσεις, η ίδια η ονομασία «Έλληνες» είχε διαφορετικό και περιορισμένο ρόλο (Herzfeld, 2002, 46).

Επομένως, η εθνικοποίηση της ελληνικής κοινωνίας βασίστηκε πρωτίστως στην έννοια της αδιάλειπτης «συνέχειας» ήδη από τα πρώτα χρόνια του κράτους. Ο ρόλος της αρχαιολογίας και των αρχαιοτήτων ήταν καθοριστικός για την εδραίωση αυτής της έννοιας. Πριν την εδραίωση των ιδεών περί έθνους, οι κάτοικοι του ελλαδικού χώρου αντιλαμβάνονταν τις αρχαιότητες ως θαυμαστά έργα ανθρώπων που είχαν ζήσει στον ίδιο τόπο με εκείνους αλλά ήταν ξένοι ως προς αυτούς. Ωστόσο, η εθνικοποίηση της κοινωνίας κατάφερε να αναδιαμορφώσει αυτή την αντίληψη, με τις αρχαιότητες να γίνονται απτές αποδείξεις του προγονικού παρελθόντος (Γκαζή, 2012, 38 και Χαμηλάκης, 2007, 51). Οι κλασικές αρχαιότητες και οι συσχετίσεις τους ήταν η μυθολογική βάση πάνω στην οποία διαμορφωνόταν το έθνος (Γκαζή, 2012, 38 και Χαμηλάκης, 2007, 89). Η σύσταση της Αρχαιολογικής Εταιρείας και η σύνταξη του καταστατικού της το 1837 παρέχουν σημαντικές αποδείξεις για τους δεσμούς μεταξύ αρχαιολογίας, εθνικισμού και τόπου. Όπως αναφέρεται στον πρόλογο του καταστατικού: «Η απελευθέρωση της Ελλάδας ήταν ένα γεγονός όχι μόνο χαρμόσυνο για οποιαδήποτε φιλάνθρωπη και ευγενή καρδιά αλλά, επίσης, και σπουδαία σημασίας για την ιστορία και την αρχαιολογία [...] Εγκλωβισμένη και μισοπεθαμένη, η Ελλάδα είχε ξεχαστεί και εξαφανιστεί από το χρονικό των εθνών» (Mazower, 2008, 33).

Η ελληνική λαογραφία διαδραμάτισε επίσης καθοριστικό ρόλο στην εδραίωση της έννοιας της «συνέχειας». Η περίοδος της εντονότερης ίσως δραστηριότητας στην ιστορία της ελληνικής λαογραφίας άρχισε με τη σφοδρή απόρριψη της ελληνικής αξίωσης στην κλασική καταγωγή, όπως εκφράστηκε από τον Jakob Philipp Fallmerayer (1790-1861) (Herzfeld, 2002, 27). Αυτή η οπτική συγκρούστηκε με την ορολογία, την ιδεολογία και την πολιτική των εθνικών επιδιώξεων των Ελλήνων (Herzfeld, 2002, 137). Ωστόσο, κριτική στον ελληνικό εθνικισμό ήρθε και από άλλους ξένους ακαδημαϊκούς μελετητές (Herzfeld, 2002, 138). Αντίθετα, υπήρξαν Έλληνες και ξένοι λόγιοι που υποστήριξαν τη θεωρία της ελληνικής «συνέχειας» από την Αρχαιότητα. Παράδειγμα αυτής της θέσης μπορούμε να δούμε στην περίπτωση του Κρητικού Εμμανουήλ Βυβιλάκη, ο οποίος δημοσίευσε μια διατριβή το 1840 σχετικά με τις συνδέσεις της αρχαίας και της σύγχρονης ελληνικής ζωής (Herzfeld, 2002, 155). Ομοίως, ο Γερμανός φιλόλογος Curt Wachsmuth, στο έργο του «Das alte Griechenland im neuen» («Η αρχαία Ελλάδα στη νέα») (1864), επιχείρησε να παράσχει σημαντικά στοιχεία για την ύπαρξη συνέχειας με την Αρχαιότητα

(Herzfeld, 2002, 159). Ο Wachsmuth απέρριψε την απλουστευτική ταύτιση του «αίματος» με την «εθνικότητα» και συνάμα κάθε έννοια «καθαρότητας». Υποστήριξε πως αν ο ελληνικός πληθυσμός διατηρεί παραδόσεις που μπορούν να αναγνωριστούν στις αρχαίες πηγές, τότε εκπροσωπεί πράγματι «την αρχαία Ελλάδα στη νέα» (Herzfeld, 2002, 160). Αυτό το μωσαϊκό θεωριών περί «συνέχειας» μπορεί να παρατηρηθεί και σήμερα στην ελληνική κοινωνία.

Ωστόσο, υπήρχε ένα σημαντικό χρονικό χάσμα μεταξύ της Αρχαιότητας και της συγκρότησης του ελληνικού κράτους και κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, η θρησκεία, που ήταν ενοποιητικός παράγοντας μεταξύ των Νεοελλήνων, δεν υποστηριζόταν στην εθνική αφήγηση. Οι συνεκτικοί δεσμοί μεταξύ αρχαίας και της τότε σύγχρονης Ελλάδας εντοπίστηκαν στο Βυζάντιο. Καίριας σημασίας στην αναγνώριση του Βυζαντίου ως αναπόσπαστου μέρους του ελληνικού πολιτισμού¹²¹, υπήρξε η συμβολή του Κ. Παπαρρηγόπουλου με το έργο του *Ιστορία του ελληνικού έθνους*. Παράλληλα καθιερώθηκε και ένα σχήμα πολιτισμικής ή πνευματικής εξέλιξης και συνέχειας¹²² (Χαμηλάκης, 2007, 144). Στο ίδιο κλίμα ήταν και η συμβολή του Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου, που πρότεινε τη διαίρεση της ελληνικής ιστορίας σε τρεις φάσεις: τη νεότερη, τη μεσαιωνική και την αρχαία (Herzfeld, 2002, 80). Το 1852 ο Ζαμπέλιος εισήγαγε τον όρο «ελληνοχριστιανικός» για να περιγράψει τα θεμέλια της ελληνικής εθνικής αφήγησης, που συνδυάζει τον κλασικό ελληνισμό με τον ορθόδοξο χριστιανισμό (Χαμηλάκης, 2007, 144). Επομένως, η ενσωμάτωση του βυζαντινού παρελθόντος στον κορμό της εθνικής αφήγησης σηματοδοτεί και τη συγχώνευση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας με την Ορθοδοξία.

Η κληρονομιά γίνεται ένα πολιτισμικό εργαλείο που τα έθνη, οι κοινωνίες και τα άτομα συνηθίζουν να χρησιμοποιούν για να εκφράσουν, να διευκολύνουν και να κατασκευάσουν ένα είδος ταυτότητας, τον «Εαυτό» και την «αίσθηση του ανήκειν» (Smith, 2006, 75). Στο ελληνικό πλαίσιο, η κυρίαρχη κληρονομιά (ο «Εαυτός»)

---

¹²¹ Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος με την «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους» (1850-1874) υποστήριξε την αδιάλειπτη «συνέχεια» του ελληνικού έθνους (Tziouvas, 2008, 290). Με το έργο του καθιερώνεται η τριμερής χρονολογική διαίρεση της ελληνικής ιστορίας: «αρχαία», «μεσαιωνική» και «νέα» (Χαμηλάκης, 2007, 143).

¹²² Η ιδέα της «συνέχειας» εδραιώθηκε στην αυγή του 20^{ου} αιώνα. Έτσι, άρχισαν να μελετώνται και άλλες εκφάνσεις του ελληνικού πολιτισμού, γεγονός που οδήγησε στην ίδρυση της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (1884) (Gazi, 2008, 73). Ωστόσο, η βυζαντινή αρχαιολογία δεν είχε την ίδια απόκριση σε σχέση με την κλασική αρχαιολογία αφού δινόταν έμφαση στην ανωτερότητα του κλασικού παρελθόντος (Gazi, 2008, 73).

αντανακλάται σε μνημεία της Αρχαιότητας και, με την ένταξη του Βυζαντίου στην εθνική αφήγηση, σε έργα της βυζαντινής περιόδου.

Όσον αφορά στην οθωμανική περίοδο, εκείνη μετονομάστηκε «μεταβυζαντινή», γεγονός που υποδηλώνει μια τάση απόκρυψης του οθωμανικού παρελθόντος. Ήδη από την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους, η οθωμανική περίοδος παρουσιάστηκε στην ελληνική ιστοριογραφία ως ένα κενό μεταξύ της βυζαντινής και της νεότερης εποχής στην Ελλάδα, αγνοώντας το γεγονός ότι τέτοιου είδους «κενά» ήταν μακρά και είχαν σημαντικές επιδράσεις στην ελληνορθόδοξη κοινότητα (millet) και στην ελληνική κοινωνία αργότερα (Taylor, 2012).

Επομένως, η οθωμανική περίοδος ερμηνεύθηκε εθνοκεντρικά, από τη σκοπιά του «καταπιεσμένου» έθνους, και το οθωμανικό κράτος παρουσιάστηκε αποκλειστικά ως ένας μηχανισμός καταπίεσης (Κουλούρη, 2008). Πρόκειται για μια θέση που παρατηρείται στις βαλκανικές χώρες, οι οποίες υπήρξαν υπό οθωμανική κυριαρχία. Οι σχέσεις της Τουρκίας με τα Βαλκάνια επισκιάστηκαν από μια κοινή αντίληψη που τέμνει τις εθνικιστικές ιστορικές αφηγήσεις, διαιωνίζοντας την εικόνα του «τρομερού Τούρκου» / του «Κακού Τούρκου» (Yilmaz & Yosmaoglu, 2008, 668).

Στρέφοντας την προσοχή προς την ελληνική ιστοριογραφία, παρατηρείται ότι η οθωμανική περίοδος ερμηνεύεται ως μια περίοδος τυραννίας¹²³ και σκλαβιάς για το ελληνικό έθνος (Anagnostopoulou, 2002, 81-82). Αυτή η ερμηνεία εντοπίζεται και στα σχολικά εγχειρίδια της Ελλάδας, όπου η οθωμανική κατάκτηση παρουσιάζεται ως περίοδος σκότους και φόβου για τους Έλληνες, ενώ υπογραμμίζεται η απομάκρυνσή της από την πρόοδο που σημειωνόταν στην Ευρώπη και η αλλοίωσή της από την Ανατολή¹²⁴ (Soysal, Antoniou, 2004, 115). Λαμβάνοντας υπόψιν τον καθοριστικό ρόλο της εκπαίδευσης στη διαμόρφωση πεποιθήσεων, συμπεραίνεται ότι εκτός της απόρριψης και της συναισθηματικής-συγκινησιακής προσέγγισης του οθωμανικού παρελθόντος, διακρίνεται παράλληλα και η ενοχοποίησή του ως τις μέρες μας για ποικίλα αρνητικά χαρακτηριστικά των σύγχρονων Ελλήνων.

---

¹²³ Ο όρος «οθωμανική τυραννία» εμφανίστηκε για πρώτη φορά στα έργα «Νέα Πολιτική Διοίκηση» (Ρήγας Φεραίος, 1797), «Αδελφική Διδασκαλία» (Αδαμάντιος Κοραΐς, 1798) και «Ελληνική Νομαρχία» (ανώνυμος, 1806).

¹²⁴ Η Ανατολή ως «Άλλος» έχει μελετηθεί στο πλαίσιο του Οριενταλισμού του Edward Said (1985). Ο Οριενταλισμός είναι ο λόγος μέσω του οποίου η Δύση κατασκευάζει την ετερότητα των Τούρκων, Μαροκινών, Περσών, Ινδών, κ.α., που υποβιβάζονται με διάφορα στερεοτυπικά χαρακτηριστικά (Strumka-Cylwik, 2013, 46). Ειδικότερα, ο δυτικός λόγος έχει δομήσει μια «γνώση» της Ανατολής και ένα σώμα σχέσεων «εξουσίας-γνώσης» αρθρωμένων σύμφωνα με τα συμφέροντα της εξουσίας της Δύσης (Storey, 2015, 248).

Ως αποτέλεσμα, προκύπτουν διάφορα δίπολα, όπως είναι η Δύση – Ανατολή, πολιτισμός – βαρβαρότητα, που είναι παρόντα σε κάθε πτυχή της ελληνικής κοινωνίας και του κράτους με αδιάκοπη συνέχεια, αλλά και με αναζωπυρώσεις και υφέσεις. Αυτά τα δίπολα επεκτείνονται και στην πρόσληψη της πολιτισμικής κληρονομιάς, όπου η οθωμανική κληρονομιά συχνά θεωρείται ως η κληρονομιά του «Άλλου».

3.2.2. Η οθωμανική κληρονομιά - ο «Άλλος»

3.2.2.1. Η προσέγγιση του «Άλλου»

Η μελέτη του «Άλλου» εγείρει ποικίλα ερωτήματα, συμπεριλαμβανομένων θεμελιωδών όπως: ποιος είναι ο «Άλλος» και ποιος ο «Εαυτός», ποιος μελετά και ποιος βρίσκεται υπό εξέταση, για ποιο σκοπό, με ποια ηθική νομιμοποίηση, με ποιες ιεραρχικές *a priori* κατηγοριοποιήσεις (Κυριακάκης & Μιχαηλίδου, 2006, 9). Η ετερότητα συνιστά το διαλεκτικό έτερο της ταυτότητας και, στην ουσία, μια κριτική ανασκόπηση των ζητημάτων που προκύπτουν από τη μελέτη του «Άλλου» δε θα μπορούσε να αγνοήσει το γεγονός πως ο «Άλλος» υπάρχει ως «Άλλος» μόνο μέσα από τη σχέση με τον «Εαυτό» και πως η ετερότητα εν γένει συγκροτείται μέσα από τη σχέση της με την ταυτότητα (Κυριακάκης & Μιχαηλίδου, 2006, 9).

Από την εισαγωγή της εν λόγω έννοιας από την De Beauvoir (1949), οι έννοιες του «Άλλου», της ετερότητας (*otherness*) έχουν αντίκρισμα σε διάφορους τομείς σκέψης και έρευνας που κυμαίνονται από τη νοσηλευτική έως την πολιτιστική γεωγραφία (Brons, 2015, 69). Ο όρος έχει χρησιμοποιηθεί ποικιλοτρόπως, διακρίνοντας τρεις διαφορετικούς «Άλλους» (Brons, 2015, 74): α) ο «Άλλος» ως άτομο ή μυαλό (και σώμα) που είναι σε μεγάλο βαθμό άγνωστος στον «Εαυτό» (Levinas), β) ο «Άλλος» ως κατασκευή σε αντίθεση με τον «Εαυτό» και συνεπώς, την κατασκευή του «Εαυτού» σε αντίθεση με αυτή του «Άλλου» (De Beauvoir), και γ) μια πιο αφηρημένη εκδοχή του «Άλλου» ως κάτι έξω από και/ή κατά κάποιο τρόπο αντίθετο στον «Εαυτό». Πρόκειται για τον «Άλλο» του Lacan, ο οποίος τον διέκρινε σε μικρό και μεγάλο. Ο μικρός «Άλλος» είναι η αντανάκλαση και προβολή του «Εαυτού» ενώ ο μεγάλος είναι ριζικά διαφορετικός και περιλαμβάνει άλλα θέματα και σχέσεις μεταξύ του «Εαυτού» και των «Άλλων» (Brons, 2015, 74).

Ο «Άλλος» γίνεται συχνά αντιληπτός ως ανόμιος, ξένος, ανεπιθύμητος, περιττός (Strumska-Cylwik, 2013, 38). Η φοβισμένη αντίδραση στην ετερότητα είναι ένα

φυσικό αντανακλαστικό του ανθρώπου, το οποίο εμφανίζεται σε καταστάσεις απειλής και η βάση του είναι η δυσπιστία, ο περιορισμός, η επιφύλαξη και ορισμένες φορές η διστακτικότητα και η εχθρότητα (Strumska-Cylwik, 2013, 38). Η ρίζα αυτής της αντίδρασης βρίσκεται στην ιστορία της ανθρωπότητας, στην αμοιβαία αντιμετώπιση άλλων χτυπημάτων, πολέμων, κατακτήσεων, σε πόνους που έχουν δημιουργήσει τέτοιες αντιδράσεις (Strumska-Cylwik, 2013, 38). Τέτοιου είδους γεγονότα οδήγησαν στον στιγματισμό μεμονωμένων ανθρώπων, ομάδων και ολόκληρων εθνών. Ο στιγματισμός, και παράλληλα η κατηγοριοποίηση σε θετικά ή αρνητικά πρόσημα, γίνεται συνήθως με βάση τα ακόλουθα: φυλή¹²⁵, εθνικότητα, χρώμα δέρματος, χρώμα μαλλιών, φύλο, θρήσκευμα, επάγγελμα, εκπαίδευση, κοινωνική κατάσταση (Strumska-Cylwik, 2013, 41).

Η ανθρωπολογία είχε ταυτιστεί για μεγάλο χρονικό διάστημα – και εξακολουθεί να ταυτίζεται από πολλούς μελετητές έως σήμερα – με τη μελέτη των άλλων πολιτισμών (Γκέφου-Μαδιανού, 1998, 372-373). Το γεγονός ότι ως επιστήμη συγκροτήθηκε με βάση το παράδειγμα της διάκρισης ανάμεσα στο δυτικό «Εαυτό» και το μη δυτικό «Άλλο» συνηγορεί υπέρ της ταύτισης αυτής (Γκέφου-Μαδιανού, 1998, 373). Κατά την ερμηνεία του «Άλλου», αποδίδονται σε αυτόν αρνητικά χαρακτηριστικά, π.χ. ο άγριος, χωρίς ιστορία, γραφή, θρησκεία, ήθος, που γινόταν αντιληπτός ως μέρος ενός κόσμου που εξαφανίζεται και συνεπώς έπρεπε να καταγραφεί (Hallam & Street, 2000, 2).

Η παγκοσμιοποίηση συνέδραμε στις νέες θεωρήσεις του «εμείς» και «αυτού», του «εδώ» και του «εκεί» (Σολομών, 2016, 106). Από τη μια, οι «Άλλοι» δεν είναι πλέον τόσο μακρινοί και εξωτικοί όσο θεωρούνταν παλαιότερα καθώς επικρατεί η αντίληψη ότι δε ζουν μακριά αλλά ανάμεσά μας: στις πολυεθνικές και πολυφυλετικές χώρες της Δύσης, στις μεγαλουπόλεις, τα σχολεία, τις αθλητικές ομάδες, τους δημόσιους χώρους, τα μέσα ενημέρωσης και κοινωνικής δικτύωσης, στα ταξίδια και τις μετακινήσεις (Σολομών, 2016, 106).

Από την άλλη, εξακολουθούν να υπάρχουν έντονες ρατσιστικές-ξενοφοβικές ιδεολογίες και στερεοτυπικές αντιλήψεις για οτιδήποτε θεωρείται «διαφορετικό». Η ρατσιστική ιδεολογία αποτελεί μια κοσμοθεώρηση, η οποία διαιρεί την ανθρωπότητα

---

¹²⁵ Η ανθρώπινη βιολογία δε διαχωρίζει τους ανθρώπους σε διαφορετικές «φυλές». Ο ρατσισμός και ορισμένες φορές τα αντεπιχειρήματά του, επιμένουν σε αυτή τη διάκριση. Η «φυλή» είναι μια πολιτισμική και ιστορική κατηγορία και το σημαντικό δεν είναι η διαφορά, αλλά το πώς αποκτά σημασία' πώς αποκτά νόημα με όρους κοινωνικής και πολιτικής ιεραρχίας (Storey, 2015, 241).

σε διαφορετικές «φυλές», άλλες ανώτερες και άλλες κατώτερες (Βρύζας, 1997, 199). Ο ρατσισμός επικαλείται τους «κινδύνους» για τον τρόπο ζωής, τις παραδόσεις και την πολιτιστική ταυτότητα από την κατάργηση των συνόρων και την ανάμιξη των πολιτισμικών στοιχείων (Βρύζας, 1997, 199).

Η ενίσχυση αυτών των αρνητικών-εχθρικών πεποιθήσεων επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από τις πολιτικές συνθήκες, όπως είναι η άνοδος της ακροδεξιάς σε ευρωπαϊκές χώρες με πολιτικές εμποτισμένες με ρατσιστικές ιδέες (Σολομών, 2016, 108). Αυτό το κλίμα ξενοφοβίας¹²⁶ συνδέεται τόσο με την παγκοσμιοποίηση όσο και με τη μετανάστευση, την οικονομική κρίση στις διαφορετικές εκφάνσεις της και την προσφυγική κρίση (Λιαλιούτη, κ.α., 2017, 163).

Η ξενοφοβία αναφέρεται σε μια συμπεριφορά που πηγάζει από την πεποίθηση ότι ο «Άλλος» είναι ξένος, κάποιος που έρχεται απέξω (outsider) και η προέλευσή του είναι εκτός της εθνικής (ή άλλης) φαντασιακής ή νοερής κοινότητας (Λιαλιούτη, κ.α., 2017, 164). Ως εκ τούτου, η υπόστασή του ταυτίζεται με έναν «εχθρό», η ύπαρξη του οποίου εμφανίζεται απειλητική τόσο προς ένα εξωτερικό περιβάλλον (έθνος, κοινότητα, κλπ.) όσο και προς την εσωτερική υπόσταση του ατόμου (ατομική ταυτότητα) που κατακλύζεται από αυτό το φοβικό συναίσθημα (Λιαλιούτη, κ.α., 2017, 164).

Η μελέτη της ξενοφοβίας μπορεί να εμπεριέχει δύο διακριτές διαστάσεις, που επηρεάζουν η μια την άλλη: α) τη διάσταση της θυματοποίησης, στην οποία υφέρπει η αντίληψη περί απειλής αλλά και της εξαπάτησης από τον ξένο, και β) τη διάσταση της κυριαρχίας, στην οποία υφέρπει η ψευδαίσθηση περί ανωτερότητας (Λιαλιούτη, κ.α., 2017, 165). Σε ένα μέρος της βιβλιογραφίας, οι όροι ρατσισμός και ξενοφοβία συχνά συγχέονται στην πράξη, γεγονός που κάνει δυσχερή τη διάκριση αυτών των δύο εννοιών (Λιαλιούτη, κ.α., 2017, 166).

Στο πλαίσιο μελέτης της ξενοφοβίας και του ρατσισμού δε θα μπορούσε να παραλειφθεί η συζήτηση περί στερεοτύπων που συνδέονται με τον «Άλλον» σε μια προσπάθεια ερμηνείας του από τον «Εαυτό». Ως στερεότυπο ορίζεται ένα σύνολο χαρακτηριστικών από κοινά αποδεκτές γενικεύσεις σχηματικές και μεροληπτικές, που αποδίδεται στα άτομα μιας ομάδας ή κοινότητας (Γερογιάννης, 2006, 149).

---

¹²⁶ Η ξενοφοβία συνιστά ένα φαινόμενο με οικουμενικά χαρακτηριστικά, που προσεγγίζεται ερευνητικά με έμφαση σε επιμέρους πτυχές ή εκφάνσεις του, όπως το τοπικό/εθνικό ή το χρονικό πλαίσιο (Λιαλιούτη, κ.α., 2017, 163).

Πρόκειται για αποτέλεσμα μάλλον εμπειρικής παρατήρησης ή/και συναισθηματικής φόρτισης που προδιαγράφει αυθαίρετα τη συμπεριφορά όλων των ατόμων που ανήκουν στην ομάδα ή την κοινότητα (Γερογιάννης, 2006, 149). Τα στερεότυπα μπορεί να είναι αρνητικά ή θετικά και συνοδεύονται από συμπάθειες και αντιπάθειες, που εκδηλώνονται με αντίστοιχες στάσεις (Γερογιάννης, 2006, 151). Η συσχέτιση με τον ρατσισμό συμβαίνει όταν ο όρος αποκτά αρνητική χροιά (Γερογιάννης, 2006, 149).

Στην περίπτωση της Ελλάδας, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι η ξενοφοβία είναι ένα φαινόμενο που εντοπίζεται έντονα και αντανακλά τη σχέση του «Εαυτού» και του «Άλλου» στον ελληνικό χώρο. Εξετάζοντας το ιστορικό της πλαίσιο, η ξενοφοβία στην Ελλάδα έχει παρουσιάσει διακυμάνσεις, οι οποίες μπορούν να απεικονιστούν μέσω των παρακάτω περιπτώσεων.

Στη δεκαετία του 1960 σημειώθηκε μια αισθητή ύφεση που σηματοδότησε την αρχή μιας σειράς αλλαγών στη στάση της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στους «ξένους» και τις μειονότητες (Βούλγαρης, κ.α., 1995, 81). Ήταν επίσης κατά τη διάρκεια αυτής της δεκαετίας που η οικονομική ανάπτυξη άρχισε να εξομοιώνει τον ελληνικό τρόπο ζωής με τα δυτικά καταναλωτικά πρότυπα. Ο τουρισμός συνέβαλε σημαντικά στην εθνική οικονομία, κορυφώθηκε η μετανάστευση, άρχισε η παλιννόστηση και το θέμα των θρησκευτικών και εθνικών μειονοτήτων απέκτησε μια νέα, ευρύτερη πολιτική σημασία (Βούλγαρης, κ.α., 1995, 81).

Η δεκαετία του 1990 έφερε ξανά στο προσκήνιο το ζήτημα της ξενοφοβίας, καθώς παρατηρήθηκαν τα εξής (Βούλγαρης, κ.α., 1995, 82): α) η μαζική εισροή εργατικού δυναμικού, που στην πλειοψηφία του προερχόταν από τις χώρες της Αν. Ευρώπης και κυρίως από την Αλβανία, πολλαπλασίασε την κοινωνική παρουσία των μη τουριστών αλλοδαπών, με αποτέλεσμα την ενεργοποίηση των ξενοφοβικών αντιδράσεων, και β) η κρίση στην ελληνική εξωτερική πολιτική, που προκλήθηκε από ξαφνικές αλλαγές στις πολιτικές και διπλωματικές ισορροπίες στα Βαλκάνια, οδήγησε σε αυξημένη εθνική ανασφάλεια και δυσπιστία.

Η επόμενη έξαρση των ξενοφοβικών αντιδράσεων στην ελληνική κοινωνία σημειώθηκε όταν η ακροδεξιά πολιτική παράταξη «Χρυσή Αυγή» απέκτησε εκπροσώπηση στη Βουλή των Ελλήνων κατά τις εκλογές του 2012. Παράγοντες όπως το μεταναστευτικό και η δυσμενής οικονομική κατάσταση της χώρας έπαιξαν ρόλο

στην πυροδότηση αυτών των αρνητικών αντιδράσεων. Το φαινόμενο αυτό φαίνεται και στα ευρήματα της ερευνητικής μελέτης που έγινε σε μουσεία της Αθήνας το 2013¹²⁷, η οποία θα διερευνηθεί στο πέμπτο κεφάλαιο.

Υπό το πρίσμα της τρέχουσας προσφυγικής κρίσης, των δύσκολων οικονομικών συνθηκών που επιδεινώθηκαν από την πανδημία Covid-19 και των τεταμένων σχέσεων μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, μαζί με τον εορτασμό της επετείου για τα 200 χρόνια από την Ελληνική Επανάσταση του 1821, είναι ενδιαφέρον να παρατηρηθεί και να εξεταστεί η διακύμανση αυτών των φαινομένων. Η παρούσα διατριβή εμβαθύνει στο ζήτημα της ξενοφοβίας και των στερεοτύπων, που σχετίζονται με την οθωμανική αρχιτεκτονική κληρονομιά που αποτελεί σήμερα κομμάτι των ελληνικών αστικών κέντρων. Από τα αποτελέσματά της θα μπορέσει να διαπιστωθεί αν υπάρχει αυτή η ύφεση ή η έξαρση για την κυρίαρχη μορφή «Άλλου» που αναγνωρίζει η ελληνική κοινωνία, του Οθωμανού/Τούρκου.

3.2.2.2. Η οθωμανική κληρονομιά ως ο «Άλλος» στην Ελλάδα

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, η ιστοριογραφική εικόνα της οθωμανικής περιόδου στην Ελλάδα χρωματίζεται με έντονο συναισθηματισμό και συγκινησιακή συμμετοχή, με ερμηνεία κυρίως εθνοκεντρική. Ωστόσο, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι ενώ το τέλος της οθωμανικής κατάκτησης συνδέεται με την Επανάσταση του 1821, για μεγάλο μέρος της ελληνικής συνείδησης πληθυσμών το πραγματικό ιστορικό τέλος ήταν το 1922 με τα καταστροφικά γεγονότα στη Σμύρνη και την επακόλουθη ανταλλαγή πληθυσμών (Κουλούρη, 2008).

Το οθωμανικό παρελθόν στα Βαλκάνια απορρίφθηκε συλλήβδην και με την άρνησή του ως τμήματος της εθνικής αφήγησης του εκάστοτε βαλκανικού κράτους, επιφορτίστηκε με αρνητικά στερεότυπα. Η υιοθέτηση των αρνητικών στερεοτύπων για τον οθωμανικό πολιτισμό οφείλεται και στη σχέση των αναφερθέντων κρατών με τη Δύση (Κουλούρη, 2008). Παράλληλα, τα βαλκανικά κράτη έλαβαν από τη Δύση το χαρακτηρισμό «Ανατολή» λόγω της οθωμανικής διακυβέρνησής τους (Κουλούρη, 2008). Αποτέλεσμα αυτού, ήταν η επιθυμία των βαλκανικών κρατών, συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας, να αποτινάξουν τα «ανατολικά» τους στοιχεία, ως στοιχεία «ξένα» προς τη φύση του κατά περίπτωση έθνους (Κουλούρη, 2008).

---

¹²⁷ Πρόκειται για τη μεταπτυχιακή εργασία εξειδίκευσης με τίτλο *Ο Οθωμανικός κόσμος στο ελληνικό μουσείο* (2014) και αφορούσε στην ερμηνεία του οθωμανικού πολιτισμού σε μουσεία της Ελλάδας.

Στην Ελλάδα, το αστικό τοπίο εξακολουθεί να φέρει ίχνη των οθωμανικών χρόνων. Σε συνέχεια των όσων έχουν αναφερθείνωρίτερα, ο όρος «οθωμανική κληρονομιά» μπορεί να φέρει αρνητικές συσχετίσεις για χώρες που κάποτε ήταν υπό οθωμανική κυριαρχία, τόσο στα Βαλκάνια όσο και στη Μέση Ανατολή (Yilmaz & Yosmaoglu, 2008, 667).

Τρεις είναι οι παράγοντες που σχετίζονται με τις αντιλήψεις περί οθωμανικής κληρονομιάς στα Βαλκάνια και τη Μέση Ανατολή (Yilmaz & Yosmaoglu, 2008, 689-690): α) Ο πρώτος παράγοντας διαμορφώνεται βάσει της αντίληψης ότι η οθωμανική κληρονομιά αντιπροσωπεύει τους Τούρκους που θεωρούνται ο «Άλλος» στα εθνικιστικά κινήματα των αναφερθέντων περιοχών. Η συγκεκριμένη θεώρηση βασίζεται στην απειλή της γενεαλογικής καθαρότητας του κάθε έθνους (Yilmaz & Yosmaoglu, 2008, 668). Για την Ελλάδα, ο οθωμανικός πολιτισμός προσλήφθηκε ως «Άλλος» με γνώμονα κυρίως τη θρησκεία¹²⁸, τη γλώσσα και την καταγωγή («προγονικό παρελθόν»), β) ο δεύτερος παράγοντας αφορά στη στενή συμμαχία της Τουρκίας με τις Ηνωμένες Πολιτείες από την αρχή του Ψυχρού Πολέμου, που οδήγησε στο να θεωρείται η Τουρκία αντιπρόσωπος της Δύσης στη Μέση Ανατολή, και γ) ο τρίτος παράγοντας είναι πιο περίπλοκος από τους προηγούμενους αφού το βασικό θέμα είναι η σχέση αγάπης-μίσους των Τούρκων με το οθωμανικό παρελθόν τους. Μετά την κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, υπήρξε μια ιδεολογική μετατόπιση προς μια κοσμική δημοκρατία στα πρώτα χρόνια της Τουρκικής Δημοκρατίας, ακολουθώντας τις αρχές των Κεμαλιστών. Ως αποτέλεσμα, υπήρξε προσπάθεια απομάκρυνσης της Τουρκίας από το οθωμανικό παρελθόν της προκειμένου να δημιουργηθεί μια νέα ταυτότητα¹²⁹ (Yilmaz & Yosmaoglu, 2008, 668).

Τι γίνεται όμως με τα κατάλοιπα του οθωμανικού παρελθόντος στην Ελλάδα; Για μεγάλο μέρος του 20^{ου} αι., τα ρωμαϊκά, τα βενετικά, τα φραγκικά και τα οθωμανικά μνημεία συχνά παραμελούνταν ή αντιμετώπιζονταν ακόμα και με εχθρότητα (Goodman, 1985, 209, Γκράτζιου, 2008, 209). Πρόκειται για κτίσματα που

---

¹²⁸ Η θρησκεία αποτελεί ένα βασικό χαρακτηριστικό της ελληνικής εθνικής ταυτότητας με τους δεσμούς της Εκκλησίας και του κράτους να είναι ισχυροί (Hatziprokopiou & Evergeti, 2014, 609). Ακόμη και σε ευρωπαϊκό πλαίσιο, οι Τούρκοι/Οθωμανοί ιστορικά δεν απείλησαν την Ευρώπη, αλλά το Χριστιανισμό (Talal, 2000, 13).

¹²⁹ Αυτή η προσπάθεια είχε πάντα και μια αντίρροπη τάση από μέρος της τουρκικής κοινωνίας, η οποία σε μεγάλο βαθμό έχει γίνει κυρίαρχη τα τελευταία τριάντα περίπου χρόνια.

κατασκευάστηκαν κατά την περίοδο της οθωμανικής διακυβέρνησης και διέθεταν στοιχεία που αντικατόπτριζαν τους μουσουλμάνους Οθωμανούς, π.χ. τεκέδες, τεμένη, μεντρεσέδες, αρχοντικά. Ακόμα και οι εκκλησίες, οι γέφυρες θα μπορούσαν να θεωρηθούν «οθωμανικά μνημεία» με βάση αποκλειστικά τη χρονολογία κατασκευής τους¹³⁰. Όμως, επειδή η αρχική χρήση τους δεν ταιριάζει με το εθνικό αφήγημα, π.χ. χριστιανική θρησκεία, παράδοση, αρχαιοελληνική καταγωγή, κ.ο.κ., αυτή η ενέργεια τείνει να αποφεύγεται από τον ακαδημαϊκό λόγο, παραπέμποντας έτσι στη διάκριση υπό μια στενότερη έννοια μεταξύ οθωμανικών ισλαμικών μνημείων, μεταβυζαντινών¹³¹ και νεοελληνικών¹³² μνημείων.

Από την Ελληνική Επανάσταση και την επακόλουθη ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους, τα οθωμανικά μνημεία, και ιδιαίτερα τα τεμένη και οι μιναρέδες τους, ειδώθηκαν ως σύμβολα σκλαβιάς (Goodman, 1985, 216). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την κατεδάφισή τους σε κάθε περιοχή που προσαρτήθηκε στο νέο ελληνικό κράτος, προτού να αναζητηθεί και να εκτιμηθεί η ιστορική ή αρχιτεκτονική τους σπουδαιότητα (Goodman, 1985, 216). Ο όρος «μνημείο» δεν αναφερόταν σε αυτά τα κτίσματα, παρά μόνο στα μνημεία της Αρχαιότητας (Goodman, 1985, 216). Ωστόσο, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι η απώλεια ή και η αλλοίωση πολλών οθωμανικών τεμενών με την αφαίρεση των χαρακτηριστικών τους στοιχείων, π.χ. κτητορικές επιγραφές, σημαίνει παράλληλα και απώλεια πολύτιμων πληροφοριών για την ιστορική εξέλιξη των πόλεων (Δά, 2014, 58). Αυτό που δεν είναι ιδιαίτερα γνωστό στην ελληνική αλλά και στη βαλκανική συνείδηση είναι το γεγονός ότι τα κτήρια της οθωμανικής περιόδου – οιασδήποτε τυπολογίας – αποτελούν μάρτυρες της τοπικής ιδιομορφίας ως αποτέλεσμα της εργασίας των τοπικών τεχνιτών. Επομένως, αυτό που αρκετοί Έλληνες θεωρούν ασήμαντο στο εθνικό τοπίο, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μια μοναδική έκφραση της ελληνο-ορθόδοξης επαρχιακής αρχιτεκτονικής, στοιχείο που παρατηρήθηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο.

---

¹³⁰ Τα εν λόγω μνημεία συνηθίζεται να αποκαλούνται στην Ελλάδα «μεταβυζαντινά».

¹³¹ Ο ευρύτατα χρησιμοποιούμενος στην ελληνική βιβλιογραφία όρος *μεταβυζαντινά μνημεία* προσδιορίζει την αυτόνομη, μέσα στο γενικό πλαίσιο της οθωμανικής περιόδου, ενότητα της αρχιτεκτονικής των ορθόδοξων χριστιανικών κοινοτήτων, η οποία διακρίνεται για την προσήλωσή της στη βυζαντινή παράδοση (Κολοβός, Πάλλης & Πούλος, 2023, 11).

¹³² Ο όρος *νεοελληνικά μνημεία* χρησιμοποιείται ενίοτε εξειδικευμένα για την τέχνη των ορθόδοξων χριστιανικών κοινοτήτων, τόσο εκκλησιαστική όσο και κοσμική, από τον 17^ο αιώνα και εξής, και κυρίως από τον 18^ο αιώνα, οπότε η καλλιτεχνική έκφραση προετοιμάζει το έδαφος για τις μεγάλες αλλαγές του 19^{ου} αιώνα (Κολοβός, Πάλλης & Πούλος, 2023, 12).

Σε συνάρτηση με τα όσα αναλύθηκαν πρωτύτερα για τον «Άλλο» και τον οθωμανικό πολιτισμό, η οθωμανική κληρονομιά στην Ελλάδα μπορεί να λάβει τον χαρακτηρισμό «δύσκολη κληρονομιά» (difficult heritage). Η Sharon MacDonald εισήγαγε τον συγκεκριμένο όρο (2009), σύμφωνα με τον οποίο η «δύσκολη κληρονομιά» είναι «η κληρονομιά που αφορά ιστορίες και παρελθόντα που δεν ταιριάζουν εύκολα με τις ταυτότητες των ομάδων, των οποίων τα παρελθόντα ή οι ιστορίες είναι μέρος τους» (Solomon & Apostolidou, 2018, 1). Το εν λόγω παρελθόν αναγνωρίζεται μεν ως σημαντικό στο παρόν, αλλά ταυτόχρονα είναι και αμφισβητήσιμο και προκαλεί αμηχανία για δημόσια συμφιλίωση με μια θετική σύγχρονη ταυτότητα (MacDonald, 2009, 1). Ο όρος χρησιμοποιήθηκε στον τομέα των μουσειακών σπουδών και των σπουδών πολιτιστικής κληρονομιάς και ειδικότερα των Critical Heritage Studies, προκειμένου να περιγραφεί μια σειρά συναφών αμφιλεγόμενων, αμφισβητούμενων, αντιφατικών ή/και τραυματικών θεμάτων¹³³ (Solomon & Apostolidou, 2018, 1).

Η κυρίαρχη ταυτότητα («Εαυτός»), τυπικά επικεντρώνεται στους θριάμβους και τα κατορθώματα ή στις θυσίες που έγιναν στον αγώνα για συνειδητοποίηση και αναγνώριση (MacDonald, 2009, 2). Τα όσα γεγονότα και υλικά κατάλοιπα δε ταιριάζουν με αυτές τις αφηγήσεις («Άλλος») είτε αγνοούνται είτε απομακρύνονται από τη δημόσια σφαίρα, όπως έχει γίνει με διάφορα μνημεία (MacDonald, 2009, 2).

Τα κτήρια είναι μια από τις εξέχουσες μορφές κληρονομιάς στις περισσότερες χώρες – ένα φαινόμενο που έχει καθιερωθεί παγκοσμίως μέσω των οργανισμών, π.χ. UNESCO, και την προώθηση της νομοθεσίας για την προστασία της κληρονομιάς¹³⁴ (MacDonald, 2009, 25). Μια προσέγγιση της «δύσκολης κληρονομιάς», όπως σημειώθηκε και νωρίτερα, είναι η εξάλειψή της – η απομάκρυνσή της από το τοπίο (MacDonald, 2009, 52). Άλλη μια σχετική προσέγγιση είναι ο ακρωτηριασμός της – μια προσέγγιση που μπορεί να επιφέρει την απώλεια της ιδιότητας του κτηρίου ως «μάρτυρα» (MacDonald, 2009, 52). Οι εν λόγω προσεγγίσεις υπονοούν τον υποβιβασμό ή τη λησμοσύνη συγκεκριμένων πολιτικών καθεστώτων και κοινωνικών κανόνων (MacDonald, 2009, 52). Ο Brower (1999), επικαλούμενος τον Santner, υποστηρίζει ότι πολλές κοινωνίες δεν είναι σε θέση να αντιμετωπίσουν το ιστορικό

---

¹³³ Στο ίδιο πλαίσιο, στον τομέα της κληρονομιάς και της διαχείρισης του τουρισμού, οι Tunbridge και Ashworth εισήγαγαν τον όρο «παράφωνα κληρονομιά» (dissonant heritage) για να περιγράψουν την εγγενώς αμφισβητούμενη κληρονομιά (MacDonald, 2009, 3). Το φαινόμενο αυτό συναντάται και ως «κληρονομιά που πονά» (heritage that hurts) από τους Schofield et al. (2002) και (Sather-Wagstaff, 2011) και «αρνητική κληρονομιά» από τον Meskell (2002) (Sather-Wagstaff, 2015, 196).

¹³⁴ Το ζήτημα αυτό θα εξεταστεί σε επόμενο υποκεφάλαιο.

τραύμα ή το οδυνηρό παρελθόν ως κληρονομιά, διότι παραμένει προβληματικό, ειδικά για εκφράσεις εθνικής ταυτότητας που τόσο συχνά συντηρούν συγκεκριμένες εκδοχές της κληρονομιάς και της ιστορίας (Smith, 2006, 203). Η εφαρμογή αυτών των προσεγγίσεων έχει παρατηρηθεί και στην περίπτωση των οθωμανικών μνημείων τόσο στην Ελλάδα όσο και στα Βαλκάνια.

Η «δύσκολη κληρονομιά» απασχόλησε το πεδίο της μουσειολογίας από το 1970 και ύστερα (Solomon & Apostolidou, 2018, 2). Την περίοδο εκείνη, το αυξανόμενο ενδιαφέρον για την κοινωνική ιστορία της καθημερινής ζωής, οδήγησε στην αναμόρφωση συλλογών και εκθέσεων πολλών μουσείων (Solomon & Apostolidou, 2018, 2). Ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1980, ο κόσμος των μουσείων γνώρισε ένα ανεπανάληπτο κύμα αλλαγών: ενώ για χρόνια θεωρείτο ως χώρος εσωστρεφής, απευθυνόμενος σε λίγους, μετατρέπεται σε έναν χώρο «ανοιχτό», εξωστρεφή, εκφράζοντας μεταξύ άλλων μια κλίση για τη θεαματική αρχιτεκτονική, τις εντυπωσιακές και δημοφιλείς εκθέσεις και ένα κάποιο καταναλωτικό πρότυπο στο οποίο έδειξε την πρόθεση να μετέχει (Mairesse & Desvallées, 2014, 22). Η μετατόπιση του μουσειολογικού ενδιαφέροντος προς την κοινωνική ιστορία οδήγησε στην αναζήτηση ενός νέου δημόσιου προφίλ για πολλά ιστορικά, εθνογραφικά και αρχαιολογικά μουσεία και κυρίως για μουσεία πόλεων και μετανάστευσης, τα περισσότερα από τα οποία επιθυμούν να έχουν ενεργό ρόλο μέσα στις κοινωνίες από τις οποίες υποστηρίζονται και χρηματοδοτούνται (Solomon & Apostolidou, 2018, 2). Επομένως, δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι μέσα στη μουσειακή κοινότητα και πέρα από αυτήν, αναδύθηκε ένας νέος λόγος σχετικά με την «αρχαιολογία των συγκρούσεων», που αναφέρεται στη μελέτη της πολύσημης κληρονομιάς, η οποία προέρχεται από διάφορες κοινωνικές, πολιτικές ακόμη και πολεμικές συγκρούσεις (Solomon & Apostolidou, 2018, 2).

Σήμερα, μια νέα γενιά μελετητών, που εξετάζει πολλές και διαφορετικές πηγές, επιχειρεί μια μετατόπιση στην αντιμετώπιση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της κληρονομιάς της και της ενσωμάτωσής της στις ιστορικές αφηγήσεις, όπως απαιτείται να αντιμετωπίζεται σαν κάθε άλλη (Yilmaz & Yosmaoglu, 2008, 674). Ωστόσο, τα στερεότυπα δεν παύουν να υπάρχουν για τον οθωμανικό πολιτισμό σε παγκόσμιο επίπεδο, βασιζόμενα σε πολιτικο-θρησκευτικά κριτήρια και οι συνδέσεις συγκεκριμένα με το Ισλάμ, ενισχύονται με οποιαδήποτε συγκυρία προκύπτει και με οποιοδήποτε μέσο, π.χ. Μ.Μ.Ε., κοινωνικά δίκτυα, εκπαίδευση, κ.λπ. Το γεγονός

αυτό οδηγεί στην υποστήριξη του στερεοτύπου του «Κακού Τούρκου» με αποτέλεσμα να είναι πιο δύσκολη μια νέα ανάγνωση και ερμηνεία της ιστορίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ακολούθως, της οθωμανικής κληρονομιάς. Μια «νέο – οθωμανική» αναβίωση είναι ένας από τους φόβους που εξακολουθούν να συνοδεύουν τη γειτνίαση ποικίλων περιοχών με την Τουρκία και να προκαλούν σχέσεις υποψίας και δυσπιστίας (Yilmaz & Yosmaoglu, 2008, 693). Στο πλαίσιο αυτών των αρνητικών συναισθημάτων και συνδέσεων, η αντιμετώπιση του φαινομένου της «δύσκολης κληρονομιάς» καθίσταται δυσκολότερη στον πολιτιστικό χώρο και κατά συνέπεια στον μουσειακό, αφού αναδύονται όλα εκείνα τα στοιχεία που συγκροτούν μια τέτοια κληρονομιά.

3.3. Η ελληνική νομοθεσία και η προστασία των μνημείων

Η προστασία των μνημείων και της πολιτιστικής κληρονομιάς εν γένει στην Ελλάδα θα πρέπει να αναζητηθεί στις απαρχές του νέου ελληνικού κράτους, όπου διαμορφώθηκαν αξίες και ιδεολογίες, διαδραματίζοντας σημαντικό ρόλο στη μετέπειτα σύνταξη και εφαρμογή των νόμων.

Οι πρώτες ενέργειες του ελληνικού κράτους για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς, αφορούσαν στις αρχαιότητες, και δη στις κλασικές, με κύριο στόχο τον περιορισμό της πώλησης και εξαγωγής αυτών από τα σύνορα σε μια περίοδο που το ενδιαφέρον για τις αρχαιότητες ήταν αμείωτο (Voudouris, 2008, 125). Με την έναρξη της Επανάστασης εκδόθηκαν διοικητικές και νομοθετικές πράξεις που στόχευαν στην προστασία των αρχαιοτήτων. Η πρώτη γνωστή ενέργεια προς αυτή την κατεύθυνση έγινε το 1822 από τη Γερουσία της Ανατολικής Ελλάδος, που προέβλεπε την υποχρέωση του Εφόρου της Πολιτικής να φροντίζει για τη διαφύλαξη των αρχαίων, μεταξύ των καθηκόντων του (Πετράκος, 2004, 4).

Κατά τη διακυβέρνηση της επαναστατικής κυβέρνησης, ο Γρηγόριος Δικαίος (Παπαφλέσσας), που διατελούσε χρέη Υπουργού Εσωτερικών, διακήρυξε με έγγραφο (1825) ότι η αλλαγή και φύλαξη των αρχαιοτήτων στα σχολεία θα πρέπει να γίνεται με μελλοντικό σκοπό «κάθε σχολείο να διαθέτει το δικό του Μουσείο, κάτι που είναι σημαντικό για την Ιστορία» (Voudouris, 2008, 125). Στις 21 Φεβρουαρίου του 1826, εκδόθηκε η αρ. 17164 απόφαση του Εκτελεστικού, με την οποία διατάχθηκε η «εξασφάλιση και περιποίηση» των αρχαιοτήτων των Αθηνών (Πετράκος, 2004, 5).

Η μόνη αλλαγή που παρατηρήθηκε στο πλαίσιο της προστασίας της αρχαιολογικής κληρονομιάς εντοπίζεται κατά τη Δ' Εθνοσυνέλευση του Άργους, που η εξαγωγή των αρχαίων επιτράπη μόνο στην περίπτωση που θα βοηθούσε την αρχαιολογική έρευνα. Η εν λόγω τροποποίηση έγινε μετά από διάταγμα του Ι. Καποδίστρια (1776-1831) με σκοπό την «ωφέλεια του έθνους» και επήλθε μετά από αίτημα των Γάλλων, οι οποίοι είχαν ζητήσει τα ευρήματα από τις ανασκαφές στην Ολυμπία στο πλαίσιο της “Expédition Scientifique de Morée”. Το ίδιο διάστημα ιδρύθηκε και το πρώτο κρατικό μουσείο στην Αίγινα (Voudouri, 2008, 126).

Η εκλογή του Όθωνα ως βασιλέα της Ελλάδας (1832) σήμανε νέα περίοδο για τις ελληνικές αρχαιότητες. Το 1833 ιδρύθηκε η Αρχαιολογική Υπηρεσία του Κράτους με το Β.Δ. 3/15 Απριλίου 1833 «Περὶ τοῦ σχηματισμοῦ καὶ τῆς ἀρμοδιότητος τῆς ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Γραμματείας τῆς Ἐπικρατείας». Ωστόσο, η ουσιαστική αρχή της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, όπως νοείται σήμερα, ανάγεται στον νόμο της 10^{ης}/22^{ης} Μαΐου του 1834 «Περὶ τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ τεχνολογικῶν συλλογῶν, περὶ ἀνακαλύψεως καὶ διατηρήσεως τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ τῆς χορήσεως αὐτῶν», ἔργο των Georg Ludwig von Maurer (1790-1872) και του A. Weissenburg (1790-1840) (Πετράκος, 2004, 18). Πρόκειται για την πρώτη ολοκληρωμένη εθνική νομοθεσία για τις αρχαιότητες, η οποία ήταν πρωτοποριακή για την εποχή της (Voudouri, 2010, 549). Ειδικότερα, στο διακηρυκτικό άρθρο 61 του συγκεκριμένου νόμου γίνεται λόγος περί ιδιοκτησίας των αρχαιοτήτων και αναφέρεται το εξής: «Ἄπασαι αἱ ἐντὸς τῆς Ἑλλάδος ἀρχαιότητες, ὡς ἔργα τῶν προγόνων τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ, θεωροῦνται ὡς κτήμα εθνικόν ὅλων τῶν Ἑλλήνων» (Πάντος, 2003, 90). Στο εν λόγω απόσπασμα διακρίνεται η πίστη για την καταγωγή από τους αρχαίους Έλληνες, που θα γίνει αναπόσπαστο μέρος του «Εαυτού». Ωστόσο, στο άρθρο 62 σημειώνεται η ιδιοκτησία των υλικών καταλοίπων, δίχως χρονολογική ή άλλη διάκριση: «**Όλα** τα ἐπὶ εθνικῆς γῆς, ἢ ὑπ' αὐτήν, ἢ εἰς τὸν πυθμένα τῆς θαλάσσης, εἰς ποταμούς καὶ δημοσίους ρύακας, εἰς λίμνας ἢ βάλτους εὑρισκόμενα ερείπια, ἢ ἄλλα ἀρχαιοτήτος ἀντικείμενα, οἰοῦντο ὅτι οὐδὲν ὄνοματος, εἶναι ἰδιοκτησία τοῦ Κράτους». Αυτό όμως δε συνεπάγεται αυτόματα την πλήρη προστασία όλης της πολιτιστικής κληρονομιάς του τόπου ή την αποδοχή κάθε μνημείου εντός της ελληνικής επικράτειας ως μέρος του «Εαυτού». Στο επίκεντρο παραμένει η προστασία των κλασικῶν ἀρχαιοτήτων.

Το 1899 ψηφίζεται ο νόμος 2646/1899 βάσει του οποίου κατοχυρώνονται τα αποκλειστικά δικαιώματα ιδιοκτησίας του κράτους έναντι όλων των αρχαιοτήτων, κινητών ή ακίνητων, σε όλα τα μέρη της Ελλάδας και αντικαθίσταται ο νόμος του 1834. Ο νέος αρχαιολογικός νόμος συμπεριέλαβε επίσης την προστασία των βυζαντινών αρχαιοτήτων, αν και η βυζαντινή αρχαιολογία δεν έλαβε το ίδιο επίπεδο προσοχής με την κλασική αρχαιολογία (Gazi, 2008, 73). Λίγα χρόνια αργότερα, το 1920, το πεδίο της νομικής προστασίας επεκτάθηκε για να συμπεριλάβει εκκλησίες και άλλα καλλιτεχνικά και ιστορικά μνημεία παλαιότερα του 1830. Βασικός παράγοντας πίσω από αυτή τη διάταξη ήταν η αναγκαιότητα ενσωμάτωσης των νέων πληθυσμών στο ελληνικό κράτος μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913) και τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922) (Voudourgi, 2010, 552).

Οι διατάξεις του νόμου του 1899 κωδικοποιήθηκαν αργότερα με το Ν. 5351/1932 «Περί Αρχαιοτήτων» (Πάντος, 2003, 90). Το σύστημα προστασίας που εισήγαγε ο Ν.5351/1932 είναι της αυτομάτου εκ του νόμου προστασίας των αρχαιοτήτων, οι οποίες ορίζονταν (άρθρ.2) ως εξής: "Αρχαία κατά το άρθρον 1 λογίζονται πάντα ανεξαιρέτως τα έργα της Αρχιτεκτονικής, Γλυπτικής, Γραφικής και οιασδήποτε καθόλου Τέχνης, οίον παντοία οικοδομήματα και αρχιτεκτονικά μνημεία, λίθοι μετά γλυφής τινός εκ των μνημείων τούτων προερχόμενοι και βάθρα, υδραγωγεία, οδοί, τείχη, τάφοι, αγάλματα, ανάγλυφα, ειδώλια, επιγραφαί, ζωγραφίαι, ψηθοθετήματα, αγγεία, όπλα, κοσμήματα και άλλα εξ οιασδήποτε ύλης έργα και σκεύη, δακτυλιόλιθοι, νομίσματα. Και τα αντικείμενα τα προερχόμενα εκ της αρχαιοτάτης εποχής του Χριστιανισμού και του μεσαιωνικού ελληνισμού δεν εξαιρούνται των ορισμών του παρόντος νόμου" (Πάντος, 2003, 90).

Ο συγκεκριμένος νόμος υποστηρίζει το παπαρηγοπούλειο σχήμα της αδιάσπαστης «συνέχειας». Το γεγονός αυτό μπορεί να θεωρηθεί ως προσπάθεια της γενιάς του '30 να ανυψώσει το ηθικό του ελληνικού πληθυσμού μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Επομένως, θεωρήθηκε απαραίτητη η επιστροφή στο παρελθόν ώστε να αναζητηθεί μια συνεχής ελληνική ταυτότητα (Damaskos, 2008, 404). Όσον αφορά στα έργα μεταγενέστερα του 1830, αυτά έγιναν αντικείμενο νομοθετικής προστασίας μόλις το 1950 με το άρθρο 1 του Ν.1469/1950 (Πάντος, 2003, 92): «Η διατήρησις, συντήρησις, μεταβίβασις ή οιαδήποτε αλλαγή της καταστάσεως ζωγραφικών, γλυπτικών και αρχιτεκτονικών έργων και έργων προηγμένης βιοτεχνίας ή αξιολόγου λαϊκής τέχνης μεταγενεστέρων του έτους 1830, διά τα οποία ήθελε κριθή

επιβεβλημένη η θέσπιση ειδικής προστασίας, γίνεται κατόπιν εγκρίσεως του Υπουργού, παρεχομένης μετά σύμφωνον γνώμην. Ο χαρακτηρισμός έργου τινός εκ των ανωτέρω αναφερομένων ως χρήζοντος ειδικής Κρατικής προστασίας γίνεται διά πράξεως του Υπουργού, εκδιδομένης κατόπιν προτάσεως της δια του εδαφ. 2 του παρόντος οριζόμενης Επιτροπής δημοσιευομένης εις την Εφημερίδα της Κυβερνήσεως».

Από τη σύσταση του νέου ελληνικού κράτους μέχρι τη δεκαετία του 1970, οπότε και το Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών (1971) αναλαμβάνει τη διαχείριση διαφόρων πολιτιστικών τομέων, η παρέμβαση της ελληνικής πολιτείας για τη ρύθμιση πολιτιστικών θεμάτων ήταν περιστασιακή (Κόνσολα, 2006, 169). Τις κρίσιμες πρώτες δεκαετίες της μεταπολεμικής και μετεμφυλιακής περιόδου, το επίκεντρο ήταν κυρίως η τουριστική ανάπτυξη με την προσέλκυση τουριστών στα μνημεία και την πολιτιστική ζωή να είναι συγκεντρωμένη στην Αθήνα (Κόνσολα, 2006, 169). Τα έτη 1967-1974 αποτελούν περίοδο αναστολής της ελεύθερης έκφρασης και προώθησης μιας ιδεολογίας που απομόνωσε τη χώρα από τις διεθνείς πολιτιστικές εξελίξεις. Ωστόσο, από το 1971 ξεκίνησε μια νέα εποχή συστηματικής και οργανωμένης κρατικής παρέμβασης (Κόνσολα, 2006, 169, 174-175).

Στις σημαντικές εξελίξεις που σημειώθηκαν τη δεκαετία του '70, συνέβαλε και η συνταγματική κατοχύρωση του ενδιαφέροντος του κράτους για την πολιτιστική ανάπτυξη, την καλλιτεχνική δημιουργία και το περιβάλλον με την ψήφιση του νέου Συντάγματος του 1975 (Κόνσολα, 2006, 176-177). Την επόμενη δεκαετία (1980) αναδεικνύεται ο κυρίαρχος παρεμβατικός χαρακτήρας του κεντρικού πολιτιστικού φορέα και γίνεται προσπάθεια σχεδιασμού μιας συγκροτημένης πολιτιστικής πολιτικής, ενώ παρατηρούνται και τα δύο Πενταετή Προγράμματα Κοινωνικής και Οικονομικής Ανάπτυξης (1983-87 και 1988-92) (Κόνσολα, 2006, 178).

Ο Ν. 5351/1932 αντικαταστάθηκε με τον Ν. 3028/2002 «Για την προστασία των αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς», σε μια προσπάθεια να ληφθούν υπόψιν οι σύγχρονες ανάγκες και προσεγγίσεις. Πρόκειται για έναν νόμο που υιοθετεί εδαφικά κριτήρια για την προστασία της υλικής και άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς της Ελλάδας καθώς και για τα μνημεία διαφόρων πολιτισμών που άλλοτε εγκαταστάθηκαν εντός της ελληνικής εδαφικής επικράτειας. Με αυτόν τον τρόπο, διευρύνεται το πεδίο της πολιτιστικής κληρονομιάς, προσφέροντας προστασία

σε μνημεία και πολιτιστικά αγαθά όλων των ιστορικών περιόδων (Mouliou, 2008, 100). Επιπλέον, θεσπίστηκε για πρώτη φορά, ένα πλέγμα ρυθμίσεων που αφορούν στην ίδρυση και λειτουργία του συνόλου των μουσείων της επικράτειας, κρατικών και μη (άρθρο 45 του Ν. 3028/2002)¹³⁵. Παρόλο που το πεδίο προστασίας διευρύνθηκε, ο νέος νόμος δεν απομακρύνθηκε από το εθνικό πλαίσιο του 19^{ου} αι. ενώ μέχρι σήμερα τα αρχαία μνημεία στην Ελλάδα παραμένουν προνομιούχο συμβολικό θεμέλιο για την εθνική ταυτότητα (Voudourgi, 2010, 553, 557).

Στο ελληνικό δίκαιο, η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς συναντάται και στο Σύνταγμα της Ελλάδος, στο άρθρο 24, παράγραφο 1, όπου υπογραμμίζεται πως η προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος είναι μια υποχρέωση του κράτους και του καθενός.

Στην περίπτωση της προστασίας των πολιτιστικών αγαθών σε εθνικό επίπεδο, δε θα πρέπει να παραλειφθεί ο ρόλος διαφόρων φορέων, πέραν του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού. Πρόκειται για ιδιωτικούς φορείς, π.χ. το Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, το Πολιτιστικό Ίδρυμα του Ομίλου Πειραιώς, δημόσιους, π.χ. το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, το Υπουργείο Περιβάλλοντος και Ενέργειας, η νομαρχιακή και τοπική αυτοδιοίκηση, καθώς και εθελοντικές οργανώσεις.

Συνοψίζοντας, το ελληνικό δίκαιο στην προσπάθειά του να προστατέψει την υλική πολιτιστική κληρονομιά της χώρας, πραγματοποίησε κατά καιρούς αλλαγές στη νομοθεσία, ανταποκρινόμενο στις επιταγές της κάθε εποχής. Η νομοθεσία αντανάκλα την κυρίαρχη εθνική ιδεολογία, δίνοντας προτεραιότητα στην προστασία και ανάδειξη των κλασικών αρχαιοτήτων και τοποθετώντας σε δεύτερο πλάνο τις υπόλοιπες, π.χ. προϊστορικές, βυζαντινές, οθωμανικές κ.ο.κ. Εντούτοις, οι αλλαγές που έγιναν σε πολιτικό, οικονομικό και ιδεολογικό πλαίσιο από τη δεκαετία του 1970 και ιδίως του 1980, έθεσαν τα θεμέλια μιας μεταβατικής περιόδου για την προστασία και διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς της Ελλάδας. Η εστίαση στις κλασικές αρχαιότητες και τη βυζαντινή κληρονομιά παραμένει, αλλά δεν είναι τόσο ισχυρή

---

¹³⁵ Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, «Θεσμικό πλαίσιο και στόχοι της Αναγνώρισης Μουσείων»: www.culture.gr

Το 2011 θεσμοθετήθηκε το σύστημα Αναγνώρισης των Ελληνικών Μουσείων, το οποίο αποσκοπεί στη βελτίωση των υποδομών και των παρεχόμενων υπηρεσιών και συνδέεται άρρηκτα με την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς και τη χάραξη της κρατικής μουσειακής πολιτικής (Υ.Α. ΥΠΠΟΤ/ΓΔΑΠΚ/ΔΙΝΕΠΟΚ/Δ/93783/1682).

όσο πριν από το 1970. Αυτή η μεταβατική περίοδος έθεσε τις βάσεις για την προστασία και την ανάδειξη μνημείων που δεν περιλαμβάνονται στην κυρίαρχη πολιτιστική κληρονομιά («Εαυτός»), όπως είναι τα οθωμανικά μνημεία («Άλλος»). Στο επόμενο υποκεφάλαιο, θα διερευνήσουμε περαιτέρω αυτό το ζήτημα εξετάζοντας την προστασία των μνημείων της Αθήνας και των Ιωαννίνων ως μελέτες περίπτωσης.

3.4. Η προστασία και διαχείριση της οθωμανικής κληρονομιάς στην Ελλάδα – Νομικό πλαίσιο και πρακτική

Στην εισαγωγή του βιβλίου *Αλή Πασάς. Ο μουσουλμάνος Βοναπάρτης* (2000, 15) η Κ. E. Fleming αναφέρει ότι: «Στο γενικό τζαμί¹³⁶, μες στη μουντή υγρασία, συναντήσαμε έναν μοναχικό εργάτη να κάθεται ανάμεσα σε τεράστιους σωρούς χαλασμάτων, χτυπώντας άκεφα με το σφυρί του πάνω σε κάτι που έμοιαζε να είναι τοίχος. Ένα φτυάρι ορθωνόταν μπηγμένο σε σωρούς σκουπιδιών. Όταν εξέφρασα την έκπληξή μου για τον τεράστιο όγκο δουλειάς που είχε να διεκπεραιώσει ολομόναχος – ήταν φανερό πως θα έπρεπε να κληθούν ομάδες εργατών, μηχανικοί, αρχιτέκτονες και εξειδικευμένοι εμπειρογνώμονες – σήκωσε τους ώμους του αδιάφορα λέγοντας, «τζαμί είναι». Απ' ό,τι φαίνεται, τα εθνικιστικά συμφέροντα στην Ελλάδα στάθηκαν εμπόδιο για τη διατήρηση εκείνου, που ακόμη και στην ετοιμόρροπη κατάστασή του, αποτελούσε ολοφάνερα ένα σημαντικότερο μνημείο, το οποίο ανήκε στην ιστορία της χώρας. Το γεγονός ότι αυτό το οικοδόμημα ήταν συνδεδεμένο με το Ισλάμ και την Τουρκοκρατία, το καταδίκασε να μείνει ερείπιο».

Το περιστατικό που διηγήθηκε η Fleming στο βιβλίο της, συνοψίζει το γενικότερο πλαίσιο ερμηνείας και αντιμετώπισης των οθωμανικών μνημείων στην Ελλάδα. Ειδικότερα, στο απόσπασμα εντοπίζονται τα εξής: α) η προστασία και συντήρηση των οθωμανικών μνημείων (ο εργάτης που φροντίζει για το μνημείο), β) ο ανορθόδοξος τρόπος με τον οποίο γίνονται αυτές οι εργασίες (έλλειψη κατάλληλου προσωπικού, τεχνογνωσίας, κ.ο.κ.), γ) η αντιμετώπιση του αρχιτεκτονήματος ως μνημείου «δεύτερης κατηγορίας» (η φράση «τζαμί είναι» συνοδευόμενη από το αδιάφορο ύφος). Τα στοιχεία αυτά θα αναλυθούν στο παρόν υποκεφάλαιο, λαμβάνοντας υπ' όψιν τη μέριμνα του ελληνικού κράτους για την οθωμανική

---

¹³⁶ Στα Ιωάννινα.

κληρονομιά από τα πρώτα χρόνια ίδρυσής του έως σήμερα, εξετάζοντας την περίπτωση της Αθήνας και των Ιωαννίνων.

Από τα πρώτα χρόνια μετά την Ελληνική Επανάσταση του 1821¹³⁷, η επικρατούσα ιδεολογία του ελληνικού κράτους επικεντρώθηκε στην αποκατάσταση της αίγλης της Αρχαιότητας. Η ιεράρχηση της μνήμης και παράλληλα η ιεράρχηση της πολιτισμικής κληρονομιάς είχε μόλις ξεκινήσει. Αυτό οδήγησε στην αφαίρεση των συμβόλων που συνδέονταν με τους κατακτητές (Μουτσόπουλος, 2005, 241, Στεφανίδου, 2010, 27, Τζιονας, 2008, 289). Η καταστροφή ή η αλλοίωση οθωμανικών κτηρίων ήταν μια απάντηση στο «τραύμα», όπως προσλήφθηκε το εν λόγω παρελθόν από τον Ελληνορθόδοξο πληθυσμό. Η οθωμανική κληρονομιά θεωρήθηκε ως «δύσκολη κληρονομιά», αλλότρια¹³⁸, που προκαλούσε αρνητικά συναισθήματα και συνδέσεις με το τότε πρόσφατο οδυνηρό παρελθόν, δηλαδή τα τελευταία χρόνια οθωμανικής διακυβέρνησης και της Επανάστασης του 1821. Η οθωμανική κληρονομιά, επομένως, βρίσκεται στη θέση να θεωρείται ως ο ανεπιθύμητος «Άλλος» και δημιουργείται παράλληλα, η ανάγκη για ανακάλυψη, οικειοποίηση, ανάδειξη και προστασία της κλασικής Αρχαιότητας («Εαυτός»).

Τις πρώτες δεκαετίες μετά την Απελευθέρωση, σημειώθηκαν σημαντικές καταστροφές και κατεδαφίσεις οθωμανικών κτισμάτων. Αρχικά, αυτό συνεπαγόταν την καταστροφή ισλαμικών χώρων λατρείας, ιδιαίτερα των μιναρέδων τους (Στεφανίδου, 2010, 27, 37). Η κατεδάφιση αυτών των μνημείων συμβόλιζε και το τέλος της οθωμανικής – και ξένης – κυριαρχίας (Μουτσόπουλος, 2005, 241). Οι Έλληνες αρχαιολόγοι έπαιξαν καθοριστικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία, με στόχο να αναδείξουν τον «εθνικό, εμβληματικό χαρακτήρα των Ελλήνων» ως θεμέλιο της εθνικής τους ταυτότητας (Plantzos, 2008, 15). Για την ενδελεχή εξέταση του θέματος, σημειώνονται παρακάτω ορισμένα παραδείγματα τέτοιων ενεργειών με χρονολογική σειρά. Επιπλέον, αυτά τα παραδείγματα θα συμβάλουν στην κατανόηση του τρέχοντος πολιτιστικού τοπίου.

---

¹³⁷ Αρκετά οθωμανικά κτίσματα είχαν καταστραφεί και κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης, αλλά και κατά τους διάφορους πολέμους και τις διαμάχες που ακολούθησαν (Skoulariki, 2010, 300).

¹³⁸ Ο όρος «αλλότριο μνημείο» συναντάται στο βιβλίο με τίτλο «Τα μνημεία των άλλων. Ανεπιθύμητες κληρονομιές στις παρυφές της μνήμης και της λήθης» (2023) σε επιμέλεια του Δρ. Δημήτρη Πλάντζου. *Αλλότριο* χαρακτηρίζεται ένα μνημείο όταν συνιστά φορέα μη κανονικών διαθέσεων, συμπεριφορών και επιτελέσεων αναφορικά με το παρελθόν· όταν, δηλαδή, κατέχει μια εξ ορισμού έκκεντρη θέση στον παραδοσιακό άξονα μνήμης-λήθης εντός της κοινωνίας την οποία υπηρετεί με την κατασκευή του (Πλάντζος, 2023, 15).

Η περίπτωση της Ακρόπολης αποτελεί το αρχικό παράδειγμα «καθαρισμού» από τα λείψανα του παρελθόντος και της έμφασης στο προγονικό παρελθόν και την εθνική ιδεολογία. Η απομάκρυνση των οθωμανικών κτισμάτων από τον Ιερό Βράχο ξεκίνησε το 1835 και κατά τα έτη 1842-1843 η Αρχαιολογική Εταιρεία προχώρησε στην κατεδάφιση μεσαιωνικών κτηρίων (βενετικών, οθωμανικών, φραγκικών) που υπήρχαν εκεί (Saraga, 2009, 8 και Μαλλούχου-Tufano, 2000, 313). Αυτό μπορεί να θεωρηθεί ως απόπειρα «απο-οθωμανισμού»¹³⁹, όσον αφορά τα οθωμανικά μνημεία. Το κράτος είχε βασικό ρόλο στη μερική ή ολοκληρωτική καταστροφή ή εγκατάλειψη αυτών των μνημείων, όπως υπαγορεύτηκαν από πολεοδομικά σχέδια που καταρτίστηκαν μετά την απελευθέρωση του 1912 και εκτελέστηκαν κυρίως κατά την εποχή της μεταπολεμικής ανοικοδόμησης (Δά, 2014, 57). Η (μερική) αναγνώριση των οθωμανικών μνημείων ως μέρος της πολιτιστικής κληρονομιάς της Ελλάδας καθυστέρησε, παρόλο που οι κηρύξεις τέτοιων κτισμάτων ως μνημείων ξεκίνησαν από την περίοδο του μεσοπολέμου (Δά, 2014, 57). Ωστόσο, η προστασία και η διαχείριση αυτών των μνημείων δεν μπορεί να συγκριθεί ποιοτικά και ποσοτικά με αυτή των μνημείων της κυρίαρχης κληρονομιάς.

Παραδείγματα τέτοιων καταστροφικών ενεργειών εντοπίζονται και στις περιοχές υπό εξέταση. Όταν η Αθήνα επιλέχθηκε ως πρωτεύουσα του νέου ελληνικού κράτους το 1833, οι Βαυαροί έφεραν ξένους αρχιτέκτονες για να αναδιοργανώσουν την πόλη με «κατάλληλα» δημόσια κτήρια. Ουσιαστικά, η υιοθέτηση του Νεοκλασικισμού αντανακλά την επιθυμία για επανασύνδεση του νέου κράτους με τις λαμπρότερες στιγμές του παρελθόντος (Bintliff, 2014, 363). Ο εκσυγχρονισμός των πόλεων, οι ανάγκες ρυμοτόμησης και ανέγερσης νέων κατασκευών, οι διανοίξεις δρόμων, η δημιουργία πλατειών οδήγησαν στην ολική ή μερική κατεδάφιση των παλαιών κατασκευών, συμπεριλαμβανομένων των οθωμανικών κτηρίων. Δε θα πρέπει να παραλειφθεί το γεγονός ότι η σταδιακή καταστροφή¹⁴⁰ οφειλόταν σε έλλειψη συντήρησης και χρόνια παραμέληση, καθώς οι εκτεταμένες ζημιές συχνά χρησίμευαν ως δικαιολογία για την πλήρη ή μερική κατεδάφισή τους (Στεφανίδου, 2010, 33).

---

¹³⁹ Ο όρος απο-οθωμανισμός (de-ottomanization) συναντάται στον Hartmuth, 2008, 701.

¹⁴⁰ Τέτοια παραδείγματα αποτελούν το Φετχιγιέ Τζαμί των Ιωαννίνων και ο μεντρεσές του Βελή Πασά, στα οποία οι καιρικές συνθήκες προκάλεσαν σοβαρές ζημιές. Ειδικότερα, το 1968 η οροφή στο Φετχιγιέ Τζαμί των Ιωαννίνων κόπηκε από ανεμοθύελλα, ενώ τμήματα από τον μεντρεσέ του Βελή Πασά στα Ιωάννινα παρασύρθηκαν από πλημμύρες (Στεφανίδου, 2010, 29).

Σε άρθρο της «Εστίας» του 1910¹⁴¹, σημειώνεται η πρόθεση κατεδάφισης του Μεντρεσέ των Αθηνών το 1907 καθώς είχε χαρακτηριστεί ετοιμόρροπο και είχε προχωρήσει προκήρυξη περί κατεδαφίσεώς του. Όπως αναφέρει ο συντάκτης του άρθρου: «Σήμερα είναι ένα είδος αφάνταστης οικίας, όμοια με εκείνη που απεικονίζει ο Ουγκώ στους Άθλιους και την ονομάζει «το σπίτι του Κόρλακα [...] Ήδη πρόκειται να κατεδαφιστεί και να αποκαθαριστεί η συνοικία. Υπάρχει η πεποίθηση ότι το εν λόγω οικόπεδο θα χαρακτηριστεί ως αρχαιολογικός χώρος, θα επεκταθεί η πλατεία και θα αναδειχθεί ο Ναός του Κυρρήστου»¹⁴². Στο άρθρο δηλώνεται, επίσης, και η απαξίωση για μνημεία αυτής της περιόδου καθώς και η επιθυμία απομάκρυνσής τους από το τοπίο, με το απόσπασμα: «Ουδέν θα ζημιωθεί, εκ της κατεδαφίσεώς του ούτε η ιστορία, ούτε η τέχνη. Αι μελαγχολικά αναμνήσεις, ας διεγείρει η παρουσία του, θα διαλυθούν εις το κενόν όταν εκλείψει και ο τελευταίος αυτού λίθος»¹⁴³. Το αρχείο της Άννας Αποστολάκι περιέχει επίσης ένα άρθρο υπέρ της κατεδάφισης του μεντρεσέ με τίτλο «Περί του Μεντρεσέ». Στο άρθρο αυτό, ο Καμπουρέλης υποστηρίζει ότι το συγκεκριμένο μνημείο πρέπει να καταστραφεί για τρεις λόγους: α) επειδή είναι χυδαίο, β) επειδή δε συνδέεται σήμερα με την ιστορία του τόπου, και γ) επειδή εγκυμονεί κινδύνους για την υγεία¹⁴⁴. Ωστόσο, στο ίδιο άρθρο, ο ιστοριοδίφης Ι. Βλαχογιάννης δίνει μια διαφορετική οπτική, σημειώνοντας ότι ο μεντρεσές της Αθήνας είναι μνημείο καλλιτεχνικού και ιστορικού ενδιαφέροντος και ως εκ τούτου πρέπει να στερεωθεί, να διατηρηθεί και να καθαριστεί από τυχόν μεταγενέστερες προσθήκες. Ο Βλαχογιάννης τονίζει επίσης την αξία του μνημείου, ιδιαίτερα την εξαιρετική πύλη του που είναι μοναδική όχι μόνο στην Αθήνα αλλά σε όλη την Ελλάδα¹⁴⁵.

Πέρα του μεντρεσέ, στο Αρχείο της Άννας Αποστολάκι, αναφέρεται ότι προς κατεδάφιση ήταν και το Φετχιγιέ Τζαμί στη Ρωμαϊκή Αγορά της Αθήνας με σκοπό τη διενέργεια ανασκαφών στον χώρο. Σε επόμενο άρθρο, με τίτλο «Και πάλιν ο παλαιός

---

¹⁴¹ Το άρθρο φέρει τον τίτλο «Ο μενδρεσές» (9 Νοεμβρίου 1910) και υπογράφεται από τον Θεοδ. Βελλιανίτη. Οι πληροφορίες προέρχονται από το Αρχείο Άννας Αποστολάκι, που φυλάσσεται στο Μουσείο Μπενάκη (κεντρικό κτήριο). Η Άννα Αποστολάκι (1881-1958) υπήρξε αρχαιολόγος και η πρώτη διευθύντρια μουσείου στην Ελλάδα. Στο αρχείο της περιέχονται αποκόμματα εφημερίδων και χειρόγραφα με αρχαιολογικό περιεχόμενο, και σε αυτό υπάρχουν πληροφορίες και για τα οθωμανικά μνημεία των Αθηνών.

¹⁴² Αρχείο Άννας Αποστολάκι, Μουσείο Μπενάκη

¹⁴³ Αρχείο Άννας Αποστολάκι, Μουσείο Μπενάκη

¹⁴⁴ Αρχείο Άννας Αποστολάκι, Μουσείο Μπενάκη

¹⁴⁵ Αρχείο Άννας Αποστολάκι, Μουσείο Μπενάκη

στρατών»¹⁴⁶, είναι έκδηλη η διαμάχη μεταξύ των αρχαιολόγων και των ανθρώπων του ακαδημαϊκού χώρου με επίκεντρο την τύχη των οθωμανικών μνημείων. Το δημοσίευμα αναφέρει το Τζαμί Τζισδαράκη, το οποίο περιγράφεται ως ένας «όγκος άμορφος και άσχημος». Η κατεδάφισή του, όπως σημειώνει το άρθρο, «επιβάλλεται περισσότερο ή παντός άλλου κτηρίου, διότι καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος της πρόσοψης της Βιβλιοθήκης του Αδριανού, ενός από τα ωραιότερα και ιστορικότερα μνημεία των Αθηνών»¹⁴⁷.

Εκτεταμένες καταστροφές σημειώθηκαν και στην Αρχαία Αγορά των Αθηνών με απόφαση του αρμόδιου Υπουργείου Παιδείας και της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Μερικές από αυτές τις κατεδαφίσεις έγιναν στο πλαίσιο διενέργειας αρχαιολογικών ανασκαφών (Στεφανίδου, 2010, 28, 33). Το χαμάμ του Ουλά μπέη στη νοτιοανατολική γωνία της Ρωμαϊκής Αγοράς Αθηνών κατεδαφίστηκε σε δύο ξεχωριστές περιόδους: α) το 1875 που έγινε η διάνοιξη δρόμου προς την Ακρόπολη, και β) το 1890 (Στεφανίδου, 2010, 28). Το 1890 κατεδαφίστηκε το Λουτρό του Ροδακιού στην Αθήνα και αντικαταστάθηκε με την ανέγερση του Μεγάρου της Αρχιεπισκοπής Αθηνών (Στεφανίδου, 2010, 33). Το 1910 ο τεκές έναντι του Φετχιγιέ τζαμιού γκρεμίστηκε σχεδόν εξ ολοκλήρου, όπως έγινε και με το μεγαλύτερο τμήμα του μεντρεσέ του Μεχμέτ Φαχρί το 1914 (Saraga, 2009, 9). Κατά τους βαλκανικούς πολέμους, έγινε προσπάθεια ενοποίησης των χώρων μεταξύ της Βιβλιοθήκης του Αδριανού, της Ρωμαϊκής Αγοράς και της Στοάς του Αττάλου, με δυσάρεστη συνέπεια την αφαίρεση αρκετών οθωμανικών και οθωνικών κτισμάτων (Saraga, 2009, 9). Λοιπές καταστροφές συνέβησαν από έκτακτα γεγονότα, όπως είναι οι πλημμύρες, οι σεισμοί, οι πυρκαγιές, οι πόλεμοι, κ.λπ. (Στεφανίδου, 2010, 28).

Πέραν των ολοκληρωτικών καταστροφών, έγιναν και ενέργειες απομάκρυνσης βασικών στοιχείων άμεσης αναγνώρισης των οθωμανικών κτισμάτων, π.χ. κτητορικές επιγραφές. Στις καλύτερες περιπτώσεις τα τμήματα αυτά των οθωμανικών κτισμάτων μεταφέρθηκαν στις αυλές, στις αποθήκες ή στις αίθουσες μουσείων (Στεφανίδου, 2010, 28). Επιπλέον, από το εσωτερικό των ισλαμικών ιερών χώρων αφαιρέθηκε ο κινητός εξοπλισμός, απομακρύνθηκαν τα διακοσμητικά στοιχεία και επιχρίστηκαν οι τοιχογραφίες με τα αραβουργήματα (Στεφανίδου, 2010, 28). Ωστόσο, στο πλαίσιο αυτών των καταστροφών και αλλοιώσεων, υπήρξαν και οι περιπτώσεις που

¹⁴⁶ «Και πάλιν ο παλαιός στρατών», Εστία, 24 Μαρτίου 1923. Αρχείο Άννας Αποστολάκι, Μουσείο Μπενάκη

¹⁴⁷ Αρχείο Άννας Αποστολάκι, Μουσείο Μπενάκη

διατηρήθηκαν οθωμανικά μνημεία. Τα μνημεία αυτά δεν έρχονταν σε σύγκρουση με μνημεία παλαιότερων περιόδων και επιλέχθηκαν για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες των πόλεων, π.χ. τα λουτρά (Στεφανίδου, 2010, 33).

Οι εν λόγω καταστροφές διενεργήθηκαν παρά τη ρητή αναφορά στο Νόμο του 1834 και του βασιλικού διατάγματος του 1837¹⁴⁸ για την προστασία των μεσαιωνικών καταλοίπων (Voudourgi, 2008, 127, 551). Δηλώνεται κατά αυτόν τον τρόπο, η άρνηση του κράτους να αντιμετωπίσει αυτά τα κτίσματα ως «μνημεία». Όπως σημειώθηκε και νωρίτερα¹⁴⁹, η καταστροφή των οθωμανικών καταλοίπων απασχόλησε και ανθρώπους του πνεύματος, που θέλησαν να επισημάνουν το λάθος της καταστροφής ιστορικών ανεπανάληπτων τεκμηρίων. Ο Δημήτριος Καμπούρογλου κατά το τέλος του 19^{ου} αι., υπογράμμισε τη λανθασμένη απόφαση περί κατεδαφίσεως των ιστορικών μνημείων: «Ουδέν αφρονέστερον, ουδέν μάλλον αντικείμενον εις το αληθές πνεύμα της φιλολογίας και αρχαιολογίας ή το απολείπει οϊανδήποτε ιστορικήν εποχήν. Καθ' ημάς, ου μόνον ο του δουκός πύργος, αλλά και ο τουρκικός μιναρές έπρεπε να διατηρηθεί» (Μουτσόπουλος, 2005, 241).

Όσον αφορά στα οθωμανικά κτίσματα των Ιωαννίνων, παρατηρείται μια διαφορετική προσέγγιση των μνημείων σε σχέση με την Αθήνα λόγω των διαφορετικών συνθηκών που επικρατούσαν¹⁵⁰. Στα Ιωάννινα σημαντικά δείγματα αρχιτεκτονικής χάθηκαν κατά τη διάρκεια των οθωμανικών χρόνων και συγκεκριμένα, στην πυρκαγιά του 1820 με εντολή του Αλή Πασά. Το ίδιο συνέβη και μερικά χρόνια αργότερα, που γενικός διοικητής του βιλαετίου διατελούσε ο Αχμέτ Ρασίμ Πασάς (1826-1897) (Ζάχος, 1928, 295). Έχοντας ως στόχο την απόκτηση μιας πιο σύγχρονης όψης, ο

---

¹⁴⁸ Βασιλικό Διάταγμα Όθωνος, «Περί τής διατηρήσεως τών εν Αθήναις λειψάνων του μεσαιώνος», (19 Ιανουαρίου 1837): «Λαβόντες υπ' όψιν, ότι πολλά λείψανα του μεσαιώνος, Βυζαντιακά, Βενετικά και Τουρκικά, τὰ όποια εύρίσκονται εις την πόλιν Αθηνών, αυξάνουν τὰ περιεργα τής πρωτευούσης, διατάττομεν νὰ φροντίση ή επί τών Έκκλ. κτλ. Γραμματεία νὰ διατηρῶνται αυτὰ τὰ λείψανα του μεσαιώνος εις την έκτέλεσιν του νέου σχεδίου τής Πρωτευούσης' επίσης δὲ νὰ φυλάττωνται τὰ ανωτέρω, αν και εύρίσκονται μεμιγμένα με Έλληνικάς είτε Ρωμαϊκάς αρχαιότητας, και νὰ μη κατεδαφίζωνται άνευ όριστικῆς διαταγῆς μας.»

¹⁴⁹ Βλ. υποκεφάλαιο «Η οθωμανική κληρονομιά ως ο «Άλλος» στην Ελλάδα»

¹⁵⁰ Τα Ιωάννινα ήταν υπό οθωμανική διακυβέρνηση κατά την περίοδο απελευθέρωσης της Αθήνας και της ανακήρυξής της σε πρωτεύουσα του νέου ελληνικού κράτους. Επιπλέον, κατά τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου, τα Ιωάννινα παρουσίαζαν μεγαλύτερη οικονομική άνθηση σε σχέση με την Αθήνα, όπως σημειώνεται και στο α' κεφάλαιο της παρούσας μελέτης.

Αχμέτ Ρασίμ πασάς πυρπόλησε το μεγαλύτερο τμήμα του εμπορικού κέντρου (1869) με αποτέλεσμα να χαθούν περίπου 1917 παραδοσιακά κτήρια¹⁵¹.

Μετά την απελευθέρωση των Ιωαννίνων, μέσα σε μια δεκαετία, η μοίρα των τζαμιών σφραγίστηκε αφού από τα δέκα επτά τζαμιά της πόλης, μόνο τέσσερα διασώζονται σε καλή κατάσταση. Σε άρθρο του 1933, ο Χ. Σούλης υποστηρίζει ότι η απουσία οθωμανικών μνημείων θα έκανε την πόλη να χάσει την αυθεντικότητά της και να μοιάζει με οποιαδήποτε άλλη ελληνική πόλη (Osswald, 2008, 193). Στην πλειοψηφία τους, τα μουσουλμανικά θρησκευτικά κτίσματα των Ιωαννίνων – και όχι μόνο – είναι πλέον γνωστά μόνο μέσω των ιστορικών πηγών, περιορισμένων πολεοδομικών σχεδίων της πόλης και πληθώρας φωτογραφικού υλικού (Σμύρης, 2000, 10).

Ύστερα από την απελευθέρωση και την ανταλλαγή πληθυσμών, τα μουσουλμανικά ακίνητα - δημόσια, ιδιωτικά και βακουφικά κτίσματα - στην Ελλάδα αποτέλεσαν αντικείμενο ανταλλαγής¹⁵². Με την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης (1923), τα εν λόγω ακίνητα περιήλθαν στο Ελληνικό Δημόσιο ενώ η Εθνική Τράπεζα μεταβίβασε τα περισσότερα σε ιδιώτες πρόσφυγες και τμήμα τους κράτησε η ίδια (Στεφανίδου, 2010, 39). Στη συνέχεια, μεγάλος αριθμός αυτών απαλλοτριώθηκε ή εξαγοράστηκε, ανάλογα με το ενδιαφέρον, από το Υπουργείο Πολιτισμού ή από άλλους φορείς, όπως είναι το Υπουργείο Στρατιωτικών, η Εκκλησία, ο Δήμος, ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, η Αρχαιολογική Υπηρεσία, η Αγροτική Τράπεζα ή ακόμα και από ιδιωτικά ιδρύματα και ιδιώτες (Στεφανίδου, 2010, 39).

Όπως διακρίνεται από τα παραπάνω, οι κατεδαφίσεις ή η μερική καταστροφή οθωμανικών αρχιτεκτονημάτων πραγματοποιούνται σε χαρακτηριστικές χρονικές

---

¹⁵¹ Παπασταύρου, Τζ, «Ιωάννινα: Η μετάβαση από την παραδοσιακή αρχιτεκτονική στα νεοκλασικά πρότυπα. Κατανόηση της αρχιτεκτονικής εξέλιξης μέσα στα ιστορικά και κοινωνικά της συμφραζόμενα», *Αρχαιολογία και Τέχνες* (Διαθέσιμο online, τελευταία επίσκεψη: 5 Ιουλίου 2021)

¹⁵² Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση της Θράκης. Η Θράκη αποτελεί το πρώτο κατακτημένο έδαφος ευρωπαϊκής ηπείρου από τους Οθωμανούς (1352-1373/74) και το τελευταίο που εγκαταλείφθηκε (1912) λόγω της κατάρρευσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Μάρκου, 2023, 255). Η πολυετής οθωμανική παραμονή στη Θράκη έχει αφήσει, μέσω κυρίως των κτισμάτων της, τα αποτυπώματα της κατάκτησης, εδραίωσης, των μεταρρυθμίσεων και της παρακμής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σε αντίθεση με άλλες περιοχές της Ελλάδας, ο μουσουλμανικός πληθυσμός παρέμεινε στο θρακικό έδαφος κατά την μετα-οθωμανική περίοδο, με αποτέλεσμα η παρουσία του Ισλάμ στην υλική του διάσταση και ως θρησκευτική πρακτική να αποτελεί ζωντανό κομμάτι της περιοχής σήμερα (Μάρκου, 2023, 255). Ορισμένα θρησκευτικά οθωμανικά μνημεία, π.χ. τεμένη, εξακολουθούν να έχουν την ίδια λειτουργία από την εποχή της ίδρυσής τους και να αποτελούν χώρους βιωμένης καθημερινής εμπειρίας (Μάρκου, 2023, 255). Επομένως, τα κατάλοιπα της οθωμανικής περιόδου είναι περισσότερο οργανικά ενταγμένα στην καθημερινότητα των αστικών κέντρων και η αντιμετώπισή τους λιγότερο πολωμένη σε σύγκριση, για παράδειγμα, με την Αθήνα.

περιόδους, ειδικά σε αυτές που προωθούνται εθνοθησκευτικές κεντρικές αντιλήψεις. Παράδειγμα αυτού, αποτελεί και η περίοδος επικράτησης του ολοκληρωτικού καθεστώτος στην Ελλάδα (1967-1974), κατά την οποία κατεδαφίστηκαν αρκετά οθωμανικά κτήρια (Στεφανίδου, 2010, 28).

Η καταστροφή των μνημείων δεν ήταν η μοναδική πρακτική που ακολουθήθηκε από το νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Παρατηρώντας την πορεία αυτών των μνημείων μέσα στον χρόνο, διακρίνεται η θέληση διάσωσης ορισμένων εξ αυτών σε διάφορες περιοχές. Ήδη από τις αρχές του νεοελληνικού κράτους, η ελληνική πολιτεία φαίνεται να αμφιταλαντευόταν ανάμεσα στην καταστροφή – σε μεγαλύτερο ποσοστό – και τη διατήρηση αυτών όπως γίνεται φανερό από τη βιβλιογραφία και από τα υλικά τεκμήρια που διασώζονται μέχρι σήμερα. Ειδικότερα, στην τελετή των εγκαινίων της Ακρόπολης (1834), σε μια προσπάθεια σύνδεσης του Παρθενώνα με τη βασιλεία του Όθωνα, ο Leo von Klenze ανακοίνωσε πως: «Όλα τα κατάλοιπα του βαρβαρισμού θα εξαφανιστούν...όχι μόνο εδώ αλλά και σε όλη την Ελλάδα, και τα κατάλοιπα του ένδοξου παρελθόντος θα περιβάλλονται με νέα λάμψη...ως στερεή βάση για το παρόν και το μέλλον» (Voudouri, 2010, 561). Αντιθέτως, στο πολεοδομικό σχέδιο των Αθηνών του 1833, οι μελετητές Σταμάτιος Κλεάνθης και Eduard Schaubert, και του 1834, ο ίδιος ο Klenze, πρότειναν τη διατήρηση των χριστιανικών και οθωμανικών μνημείων που βρίσκονταν στον χώρο των ανασκαφών της Αρχαίας Αγοράς (Στεφανίδου, 2010, 30). Η πρότασή τους υιοθετήθηκε από την Κυβέρνηση και το 1837 ο Όθωνας με βασιλικό διάταγμα ζήτησε τη διατήρησή τους «επειδή αυξάνουν τα περίεργα της πρωτεύουσας». Επομένως, σε πνεύμα Οριενταλισμού, αρκετά οθωμανικά μνημεία διασώθηκαν και παραδόθηκαν στις επόμενες γενιές.

Οι πρώτες κηρύξεις οθωμανικών μνημείων γίνονται με βάση τους νόμους: ΒΧΜΣΤ/1899 «Περί Αρχαιοτήτων» (άρθρ. 1), Ν. 2447/1920 «Περί τροποποίησης και συμπλήρωσης των νόμων», ΓΨΛ και 479 «Περί αρχαιολογικής υπηρεσίας» (άρθρ. 15). Με τον δεύτερο νόμο συνεχίζονται οι κηρύξεις από το 1927 και έως το 1939, παρόλο που έχει ψηφιστεί ο κωδικοποιημένος νόμος 5351/1932 «Περί Αρχαιοτήτων» (Στεφανίδου, 2010, 35). Μέχρι το 1978 κηρύσσονται σχεδόν δύο οθωμανικά μνημεία ετησίως με πολλές από αυτές τις κηρύξεις να αποδίδονται σε ενέργειες του Α. Ορλάνδου. Επιπρόσθετα, μια σειρά από κηρύξεις καταγράφηκαν μεταξύ 1962 και 1965, μετά τη σταδιακή ίδρυση Εφορειών Βυζαντινών Αρχαιοτήτων σε όλη τη χώρα. Οι κηρύξεις αυτές γνώρισαν σημαντική αύξηση κατά τις τελευταίες

δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα και συγκεκριμένα από το 1979 έως το 2002 (Στεφανίδου, 2010, 37).

Το διάστημα αυτό σημειώθηκε και η διεύρυνση των αντικειμένων προστασίας, συμπεριλαμβανομένων των παραδοσιακών οικισμών, των σπιτιών της οθωμανικής περιόδου και νεότερων κτισμάτων (Στεφανίδου, 2010, 38). Τα μνημεία που τέθηκαν υπό καθεστώς προστασίας, συμπεριλήφθηκαν στον Διαρκή Κατάλογο των κηρυγμένων αρχαιολογικών χώρων και μνημείων της Ελλάδας, που συντάχθηκε από την αρμόδια διεύθυνση του ΥΠΠΟ (Στεφανίδου, 2010, 38). Αρμόδιες υπηρεσίες για την προστασία των οθωμανικών μνημείων παλαιότερων του 1830 και νεότερων ήταν οι περιφερειακές Εφορείες Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και οι Εφορείες Νεότερων Μνημείων, αντίστοιχα. Από το 1984 και άλλοι κοινωνικοί φορείς που είχαν συναρμοδιότητα με το ΥΠΠΟ ασχολήθηκαν με την προστασία και αποκατάσταση των μνημείων (Στεφανίδου, 2010, 38).

Η συμβολή των πολιτών και άλλων φορέων υπήρξε καθοριστική για τη διάσωση των οθωμανικών μνημείων από τις αρχές του 20^{ου} αι. Ο Δ. Π. Αραβαντινός, ο Χρήστος Ι. Σούλης, ο Κυριακός Πιττάκης αλλά και διάφοροι ξένοι αξιωματούχοι, όπως ο Ludwig Ross, προσπάθησαν να διασώσουν την οθωμανική κληρονομιά, παρά την αντίθετη ιδεολογία που επικρατούσε (Kreeb, 2000, 368 και Osswald, 2008, 193).

Προοδευτικοί πολίτες συσπειρώνονται και την περίοδο της επταετίας με στόχο τη διάσωση των εν λόγω μνημείων, ως μια πράξη εναντίωσης στο ισχύον καθεστώς. Προς τα τέλη του 20^{ου} αι., αυτές οι προσπάθειες έλαβαν επίσημο χαρακτήρα με τη συνδρομή κοινωφελών διεθνών οργανισμών (Στεφανίδου, 2010, 33). Από κοινού, το ελληνικό και τουρκικό τμήμα του ICOMOS¹⁵³ αποφασίζουν τη διάσωση και αναστήλωση μουσουλμανικών μνημείων που βρίσκονται στην Ελλάδα και χριστιανικών μνημείων στην Τουρκία, με χρηματοδότηση από τα αντίστοιχα Υπουργεία Πολιτισμού (Στεφανίδου, 2010, 33). Το 1997 και 1998 έγινε η αποκατάσταση τεσσάρων οθωμανικών μνημείων στην Ελλάδα (τζαμί – ιμαρέτ Φαϊκ πασά και το Φειζούλ τζαμί στην Άρτα, χαμάμ των Ιωαννίνων και χαμάμ Ναυπάκτου) και το 2000 πραγματοποιήθηκε η τρίτη διμερής συνάντηση (Στεφανίδου, 2010, 33).

---

¹⁵³ Το ελληνικό τμήμα του ICOMOS ιδρύθηκε το 1972, αρχικά ως Επιστημονική Επιτροπή του Τεχνικού Επιμελητηρίου της Ελλάδας (ΤΕΕ) και από το 1992 συνεχίζει τη δράση του ως ανεξάρτητο και αναγνωρισμένο επιστημονικό σωματείο. Το αντίστοιχο τμήμα της Τουρκίας ιδρύθηκε το 1974. ICOMOS Türkiye, <http://www.icomos.org.tr/> ICOMOS Ελλάδα, <https://www.icomoshellenic.gr/>

Μνημείο	Έτος κηρύξεως
<i>Κάστρο Ιωαννίνων</i>	1925
<i>Τάφος του Αλή Πασά (Ιωάννινα)</i>	1932
<i>Μέγαρο Σουφαρήδων (Ιππέων) "Σουφαρί - Σαράϊ" (Ιωάννινα)</i>	1957
<i>Προμαχώνας Λιθαρίτσια (Ιωάννινα)</i>	1965
<i>Φετχιγιέ Τζαμί/Σταροπάζαρου (Αθήνα)</i>	1962
<i>Οικία Μπενιζέλων (Αθήνα)</i>	1969
<i>Τζαμί Κάτω Σιντριβανιού (Αθήνα)</i>	1972
<i>Πύλη, Ερείπια Μενδρεσέ, Ωρολόγιον Κυρρήστου (Αθήνα)</i>	1972
<i>Χάνι του Λάμπρου (Ιωάννινα)</i>	1981
<i>Μαγειρεία του Βελή Πασά (Ιωάννινα)</i>	1983
<i>Κτήριο Λουτρών (Κυρρήστου, Αθήνα)</i>	1991
<i>Τεκές Εβρενόζ Πασά (Ιωάννινα)</i>	1994

Πίνακας 2. Κηρύξεις οθωμανικών μνημείων Αθήνας και Ιωαννίνων

Οι κηρύξεις νεότερων οθωμανικών μνημείων έγιναν δέκα επτά χρόνια μετά την ψήφιση του Ν. 1469/1950 «Περί προστασίας ειδικής κατηγορίας οικοδομημάτων και έργων τέχνης μεταγενέστερων του 1830». Στις κηρύξεις προστέθηκε από το 1994 και ως το 2002, μαζί με τους νόμους του 1932 και 1950 και ο Ν. 2039/1992 «Σύμβαση για την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της Ευρώπης» (Σύμβαση της Γρανάδας). Η εν λόγω σύμβαση χρησιμοποιήθηκε πρώτη φορά για την προστασία του τζαμιού της Σκάλας στα Λαδάδικα Θεσσαλονίκης από την 4η Εφορεία Νεότερων Μνημείων (Στεφανίδου, 2010, 35). Μέχρι το 2002 είχαν κηρυχτεί διατηρητέα πάνω από 400 οθωμανικά κτίσματα. Τα κηρυγμένα είναι: τζαμιά και μεμονωμένοι μιναρέδες (100), μεντρεσέδες και βιβλιοθήκες (7), ιμαρέτ και μαγειρεία (2), τουρμπέδες και νεκροταφεία (14), τεκέδες (9), χαμάμ και ιαματικά λουτρά (52), υδραγωγεία και συστήματα ύδρευσης (11), μπεζεστένια και τμήμα αγοράς (3 και 1), χάνια (10), πύργοι ρολογιών (5), φρούρια, πύργοι, στρατώνες και φυλακές (46), ανάκτορα, κήποι, κτλ. Επιπλέον, κηρύχθηκαν και πολλά μικρά κτίσματα, όπως κρήνες, βρύσες μαζί με τον περιβάλλοντα χώρο, καθώς και πολλές λειτουργικές κατασκευές, π.χ. γέφυρες (Στεφανίδου, 2010, 36).

Αυτές οι κηρύξεις διαφοροποιήθηκαν στις αρχές του 21^{ου} αι. με τον Ν. 3028/2002 «Για την προστασία των αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς», ο οποίος περιλαμβάνει όλα τα μνημεία (Στεφανίδου, 2010, 35).

Υπό το φως των πληροφοριών που παρασχέθηκαν, μπορεί να παρατηρηθεί ότι από τη δεκαετία 1970 και ύστερα, υπήρξε μια πιο οργανωμένη προσπάθεια προστασίας, ανάδειξης και αξιοποίησης των οθωμανικών μνημείων, καθώς και της συνολικής αρχαιολογικής κληρονομιάς. Αυτή η περίοδος μπορεί να θεωρηθεί ως μια μεταβατική φάση, με αλλαγές που ανταποκρίνονται στις μορφωτικές και πολιτιστικές εξελίξεις της ελληνικής κοινωνίας μέσα από τις συνεχώς αυξανόμενες σχέσεις της χώρας με την τότε Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (Παπούλιας, 2013, 21). Η συμμετοχή της Ελλάδας ως ισότιμου κράτους μέλους στον Ευρωπαϊκό συνασπισμό σηματοδότησε την αρχή μιας νέας εποχής: την έναρξη επιστημονικού διαλόγου για τον σύγχρονο τρόπο αντίληψης και χειρισμού του πολιτισμικού περιβάλλοντος, που αποτελεί τον βασικό κορμό προσδιορισμού της πολιτισμικής διαχείρισης στην Ελλάδα με έμφαση στην μνημειακή πολιτισμική κληρονομιά (Παπούλιας, 2013, 21).

Η αύξηση των Εφορειών Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, μαζί με τις επεμβάσεις σωστικού χαρακτήρα, είχαν ως αποτέλεσμα να πραγματοποιηθούν σημαντικές εργασίες αποκατάστασης το διάστημα 1960-1977. Στόχος αυτών των εργασιών ήταν η αποκατάσταση της εικόνας των κτηρίων με την αξιοποίηση υλικού από κατεστραμμένα τμήματά τους ή από διάσπαρτο υλικό (Στεφανίδου, 2010, 47). Η περιοχή του κάστρου των Ιωαννίνων είναι το πρώτο αστικό κέντρο, όπου μελετώνται και πραγματοποιούνται εκτεταμένες αποκαταστάσεις από τη δεκαετία του 1960. Ειδικότερα, στερεώθηκαν τρεις ενότητες κτηρίων: α) στο Ιτς Καλέ, όπου είναι το Φετχιγιέ Τζαμί μαζί με τον μιναρέ και τον περιβάλλοντα χώρο, ο τάφος του Αλή Πασά και η πυριτιδαποθήκη, β) στην ακρόπολη του Ασλάν Πασά, όπου επισκευάστηκε η εστία, η βιβλιοθήκη, το τζαμί του Ασλάν πασά, το Σουφαρί Σεράι, ο μεντρεσές και εν μέρει το χαμάμ, και γ) κοντά στην κεντρική πλατεία, στον στρατώνα που είναι το συγκρότημα του Βελή πασά (Στεφανίδου, 2010, 47 και Osswald, 2008, 194). Σημαντικό πρόγραμμα εκπονήθηκε και στην Αθήνα με την ενοποίηση των αρχαιολογικών χώρων, όπου τα μνημεία όλων των εποχών εντάσσονται σε έναν μεγάλο περίπατο (Στεφανίδου, 2010, 51).

Η νέα επιστημονική περίοδος, αρχής γενομένης από τη δεκαετία του '80 χαρακτηρίζεται ως “διαχείριση της πολιτισμικής κληρονομιάς” και σηματοδοτείται με την αναγκαία και πολυεπίπεδη τεχνοκρατική υποστήριξη (Παπούλιας, 2013, 22).

Οι δύο Διευθύνσεις του ΥΠΠΟ, η Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων και η Διεύθυνση Αναστήλωσης Νεότερων και Σύγχρονων Μνημείων, καθώς και οι αρμόδιες Εφορείες Αρχαιοτήτων συνέταξαν μελέτες αποκατάστασης οθωμανικών μνημείων (Στεφανίδου, 2010, 67). Παρά τις περιορισμένες και αποσπασματικές χρηματοδοτήσεις που υπήρχαν στην αρχή, από τη δεκαετία του 1990 αυξήθηκαν σημαντικά τα κονδύλια για τη μελέτη και την αποκατάσταση των μνημείων ώστε να γίνουν επισκέψιμα (Osswald, 2008, 187 και Στεφανίδου, 2010, 68). Πολλές μελέτες και έργα χρηματοδοτήθηκαν από την Ευρωπαϊκή Ένωση και η αύξηση των χρηματοδοτήσεων μαζί με άλλες παραμέτρους, συνέβαλαν στη διατήρηση των μνημείων όλων των εποχών στην Ελλάδα, παραπέμποντας και στην αναπροσαρμογή της ιδεολογίας για τη μεσαιωνική και την οθωμανική κληρονομιά (Saraga, 2009, 25 και Στεφανίδου, 2010, 68).

Σήμερα, το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού και τα διάφορα τμήματά του, φροντίζουν για την προστασία όλων των μνημείων του ελλαδικού χώρου, από τα προϊστορικά χρόνια έως σήμερα. Η ελληνική πολιτιστική κληρονομιά χαρακτηρίζεται από πολυπολιτισμικότητα και διαχρονικότητα. Πρόκειται για μια κληρονομιά στην οποία έχουν συναντηθεί πολλοί πολιτισμοί, αφήνοντας πίσω τους σπουδαία αρχιτεκτονήματα (Saraga, 2009, 1). Σύμφωνα με τον Bintliff (2007, 225), υπάρχει η αισιοδοξία ότι η τρέχουσα αρχαιολογική νομοθεσία της Ελλάδας θα προστατεύσει τα κατάλοιπα της οθωμανικής περιόδου, αλλά απαιτείται πιο συντονισμένη προσπάθεια σε πρακτικούς όρους, όπως η εφαρμογή μιας ενεργούς πολιτικής για την καταγραφή και τεκμηρίωση των μεταβυζαντινών/ οθωμανικών μνημείων σε όλη την χώρα.

3.5. Οι διεθνείς συμβάσεις και η προστασία των μνημείων

Όπως σημειώνεται στο Σύνταγμα της Ελλάδος, οι διεθνείς συμβάσεις αναφορικά με την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς «από την επικύρωσή τους με νόμο και τη θέση τους σε ισχύ σύμφωνα με τους όρους καθεμιάς, αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του εσωτερικού ελληνικού δικαίου και υπερισχύουν από κάθε άλλη αντίθετη διάταξη νόμου. Η εφαρμογή των κανόνων του διεθνούς δικαίου και των διεθνών συμβάσεων στους αλλοδαπούς τελεί πάντοτε υπό τον όρο της αμοιβαιότητας»

(Πάντος, 2005, 20). Ως εκ τούτου, η εξέτασή τους σε αυτό το σημείο είναι απαραίτητη προκειμένου να αναπτυχθεί μια ολοκληρωμένη κατανόηση του νομοθετικού πλαισίου που προστατεύει τα πολιτιστικά αγαθά της χώρας – με έμφαση στην υλική πολιτιστική κληρονομιά – αλλά και γενικότερα, για να διερευνηθεί ο τρόπος με τον οποίο προστατεύεται η πολιτιστική κληρονομιά παγκοσμίως.

Οι διεθνείς οργανισμοί που ασχολήθηκαν με την προστασία των πολιτιστικών αγαθών διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: διακυβερνητικοί οργανισμοί και μη κυβερνητικοί οργανισμοί. Ανάμεσα σε αυτούς είναι η UNESCO¹⁵⁴, το Συμβούλιο της Ευρώπης¹⁵⁵, το ICCROM¹⁵⁶, ενώ στους μη κυβερνητικούς οργανισμούς συγκαταλέγεται το ICOM¹⁵⁷, το ICOMOS¹⁵⁸, ο OWHC¹⁵⁹ και το IIC¹⁶⁰. Οι εν λόγω φορείς διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία, υιοθέτηση και εφαρμογή μιας σειράς συμβάσεων και συμφωνιών μεταξύ κρατών από όλο τον κόσμο. Ανάμεσα σε αυτές είναι:

---

¹⁵⁴ Πρόκειται για οργανισμό των Ηνωμένων Εθνών που ασχολείται με την εκπαίδευση, την επιστήμη και τον πολιτισμό. Ιδρύθηκε το 1946 με έδρα το Παρίσι και μέλη του είναι περίπου 200 χώρες. Ένας από τους τομείς δραστηριοποίησης του οργανισμού είναι ο πολιτισμός και μια από τις επιδιώξεις του είναι ο σεβασμός του πολιτισμού κάθε κράτους, η ανάπτυξή του και η προώθησή του, ώστε να γίνει τμήμα του παγκόσμιου πολιτισμού (Αλεξανδρή, 2015, 91).

¹⁵⁵ Το Συμβούλιο της Ευρώπης ιδρύθηκε το 1949 και μέλη του είναι 47 κράτη, 28 εκ των οποίων είναι μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Τα αντικείμενά του είναι πολλά, όπως η εκπαίδευση, ο αθλητισμός, η νεολαία, η περιφερειακή ανάπτυξη, τα ανθρώπινα δικαιώματα, η πολιτισμική κληρονομιά (Αλεξανδρή, 2015, 92).

¹⁵⁶ International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property: Ιδρύθηκε το 1959 στη Ρώμη ύστερα από πρόταση της UNESCO στη διάσκεψη στο Νέο Δελχί το 1956. Σκοπός του εν λόγω διακυβερνητικού οργανισμού είναι η διατήρηση της πολιτισμικής κληρονομιάς παγκοσμίως (Αλεξανδρή, 2015, 93).

¹⁵⁷ International Council of Museums: Το Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων ιδρύθηκε το 1946 και έχει ως στόχο να συμβάλλει στην ανάπτυξη και διαχείριση των μουσείων όλων των κατηγοριών (Αλεξανδρή, 2015, 95).

¹⁵⁸ International Council of Monuments and Sites: Πρόκειται για το Διεθνές Συμβούλιο Μνημείων και Τοποθεσιών που ιδρύθηκε το 1965 και ασχολείται με την προστασία και διατήρηση σημαντικών ιστορικών τοποθεσιών. Η έδρα του βρίσκεται στο Παρίσι (Smith, 2006, 88).

¹⁵⁹ Organization of World Heritage Cities: Είναι ο Οργανισμός των Πόλεων της Παγκόσμιας Κληρονομιάς που ασχολείται με τα προβλήματα των ιστορικών πόλεων (Αλεξανδρή, 2015, 95).

¹⁶⁰ International Institute for Conservation of historic and artistic works: Πρόκειται για το Διεθνές Ινστιτούτο Συντήρησης των ιστορικών και καλλιτεχνικών έργων, του οποίου η δράση επικεντρώνεται στα έργα τέχνης (Αλεξανδρή, 2015, 95). Ιδρύθηκε το 1950.

α) η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την προστασία της αρχαιολογικής κληρονομιάς σε ευρωπαϊκό επίπεδο (Λονδίνο, 1969),

β) η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την προστασία των πολιτιστικών αγαθών σε ευρωπαϊκό επίπεδο (Δελφοί, 1985),

γ) η Σύμβαση Unidroit, που αφορά τα παρανόμως εξαχθέντα ή κλαπέντα πολιτιστικά αγαθά (1995),

δ) ο Κώδικας Επαγγελματικής Δεοντολογίας των Μουσείων, που υιοθέτησε το ICOM (Μπουένος Άιρες, 1986),

ε) το Προσχέδιο Σύμβασης αναφορικά με την προστασία της πολιτισμικής κληρονομιάς που βρίσκεται στο βάθος των θαλασσών (Παρίσι, 1999),

στ) η Σύμβαση της Χάγης (Παρίσι, 1954),

ζ) η Σύμβαση για την Παγκόσμια Φυσική και Πολιτισμική Κληρονομιά της UNESCO¹⁶¹ (Παρίσι, 1972).

Οι ανωτέρω Συμβάσεις είναι ενδεικτικές για το συνολικό έργο που έχει γίνει από τους εν λόγω οργανισμούς καθώς από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα έως σήμερα, ο διάλογος περί προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς έχει διευρυνθεί και η σύναψη παρόμοιων συμφωνιών κρίνεται απαραίτητη για την επίτευξη της προστασίας και ειδικά της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς.

Στο πλαίσιο της διεθνούς κοινότητας, οι αρχές για τη διατήρηση της ιστορικής και αρχιτεκτονικής αξίας των κτηρίων ενσωματώθηκαν για πρώτη φορά στη *Χάρτα της Αθήνας για την Αποκατάσταση των Ιστορικών Μνημείων* (1931). Η Χάρτα της Αθήνας κατόρθωσε να «αφυπνίσει» τη διεθνή συνείδηση για ζητήματα διατήρησης ενώ όρισε την κατευθυντήρια γραμμή για τη φιλοσοφία της διατήρησης και τις ανάλογες πρακτικές και επηρέασε την ανάπτυξη των δυτικών εθνικών πρακτικών και της νομοθεσίας (Smith, 2006, 89).

Ο Χάρτης υποβλήθηκε σε αναθεώρηση κατά τη διάρκεια του Β' Διεθνούς Συνεδρίου Αρχιτεκτόνων και Τεχνικών των Ιστορικών Μνημείων το 1964 (Smith, 2006, 89). Ως αποτέλεσμα, συνήφθη ο *Διεθνής Χάρτης για τη Διατήρηση και Αποκατάσταση Μνημείων και Χώρων* ή αλλιώς, ο επονομαζόμενος *Χάρτης της Βενετίας*¹⁶² (Smith, 2006, 89). Πρόκειται για ένα έγγραφο-κανόνα για τις σύγχρονες πρακτικές, που

---

¹⁶¹ Η εν λόγω Σύμβαση μεταφέρθηκε στην ελληνική νομοθεσία με το νόμο 1126/1981 (Αλεξανδρή, 2015, 98).

¹⁶² Το ICOMOS ιδρύθηκε τον επόμενο χρόνο για να υποστηρίξει και να διαδώσει τα όσα αναφέρονται στο Χάρτη (Smith, 2006, 89).

αφορούν στην πολιτιστική κληρονομιά. Η σύναψη του Χάρτη έχει άμεσο αντίκτυπο και στη διαχείριση των οθωμανικών μνημείων αφού υπογραμμίζει τη σημασία αντιμετώπισης ζητημάτων όπως η χρήση, η αναβίωση, η επανάχρηση των διατηρητέων αρχιτεκτονικών μνημείων (Μπούρας, 2006, 71). Αυτό συνεπάγεται ότι η διάσωση ενός μνημείου θα επερχόταν με την απόκτηση κάποιας λειτουργίας. Κατά συνέπεια, λίγα χρόνια μετά τη σύναψή του, η Ελλάδα άρχισε να εφαρμόζει πρακτικές συντήρησης και επαναχρησιμοποίησης των οθωμανικών κτισμάτων. Αυτό σηματοδότησε την αρχή μιας μεταβατικής περιόδου στη διαχείριση αυτής της κληρονομιάς. Οι δράσεις αυτές υλοποιήθηκαν σταδιακά και σταθερά με την πάροδο των ετών, με αισθητή αύξηση τη δεκαετία του 1980 και μετά.

Θα ακολουθήσουν αργότερα νέες διακηρύξεις και συμβάσεις, ιδίως στον ευρωπαϊκό χώρο, όπως είναι η «Διακήρυξη του Άμστερνταμ», που εκδίδεται στο Συνέδριο του Άμστερνταμ για την Ευρωπαϊκή Αρχιτεκτονική Κληρονομιά (1975). Η συγκεκριμένη διακήρυξη προβάλλει ιδιαίτερα την έννοια της ολοκληρωμένης συντήρησης (integrated conservation), δηλαδή της επιβίωσης των μνημείων με την εισδοχή σ' αυτά νέων λειτουργιών και χρήσεων¹⁶³, που έτσι τα εντάσσουν στον σύγχρονο χωροταξικό και πολεοδομικό σχεδιασμό και τα αναδεικνύουν σε κοινωνικά αγαθά με άμεση συμβολή στη βελτίωση του περιβάλλοντος (Λάββας, 2010, 93).

Η ανωτέρω Διακήρυξη συμπληρώθηκε στη συνέχεια από τη «Σύμβαση της Γρανάδας» (1985), η οποία αποβλέπει, πέρα από συντήρηση και ανάδειξη της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, και στη βελτίωση του όλου αστικού και αγροτικού περιβάλλοντος, σε συνάρτηση με τα πολιτιστικά αυτά αγαθά (Λάββας, 2010, 93-94).

Η πιο σημαντική Σύμβαση για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς, σε παγκόσμιο επίπεδο, υπογράφηκε στη Γενική Διάσκεψη της UNESCO στο Παρίσι το 1972 και πρόκειται για τη *Σύμβαση για την Παγκόσμια Φυσική και Πολιτισμική Κληρονομιά της UNESCO*. Η σπουδαιότητά της έγκειται στο γεγονός ότι εξασφαλίζεται σε πολύ μεγάλο ποσοστό η προστασία των πολιτιστικών αγαθών και της φυσικής κληρονομιάς που ανήκουν σε όλη την ανθρωπότητα καθώς και στην υιοθέτησή της από ένα μεγάλο αριθμό κρατών, στοιχείο που εξασφαλίζει σε μεγάλο ποσοστό την τήρησή της (Αλεξανδρή, 2015, 99).

---

¹⁶³ Το ζήτημα της επανάχρησης των μνημείων θα εξεταστεί σε επόμενο κεφάλαιο.

1954	Σύμβαση για την Προστασία των Πολιτιστικών Αγαθών σε Περίπτωση Ένοπλης Σύρραξης
1970	Σύμβαση για τα Μέσα Απαγόρευσης και Παρεμπόδισης της Παράνομης Εισαγωγής, Εξαγωγής και Μεταβίβασης της Κυριότητας των Πολιτιστικών Αγαθών
1972	Σύμβαση για την Προστασία της Παγκόσμιας Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς
2001	Σύμβαση για την Προστασία της Ενάλιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς
2003	Σύμβαση για τη Διατήρηση της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς
2005	Σύμβαση για την Προστασία και την Προώθηση της Πολυμορφίας στις Πολιτιστικές Εκφράσεις

Πίνακας 3. Οι σημαντικότερες από τις συμβάσεις της UNESCO για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς (Κόνσολα, 2006, 129)

Η επιδίωξη της Σύμβασης είναι η ανάδειξη, η διαφύλαξη και συντήρηση της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς ώστε αυτή να παραδοθεί στις επερχόμενες γενιές. Σύμφωνα με τη Σύμβαση, η UNESCO παρέχει επιστημονική και οικονομική βοήθεια στα υπογράφοντα κράτη. Αυτά τα κράτη είναι πλήρως υπεύθυνα για τον συντονισμό διαφόρων ενεργειών για την προστασία, συντήρηση και διατήρηση των πολιτιστικών αγαθών, τοπίων και χώρων (Αλεξανδρή, 2015, 100). Παράλληλα με την εν λόγω Συνθήκη, ιδρύθηκε διακυβερνητική επιτροπή για την προστασία της φυσικής και πολιτισμικής κληρονομιάς, η επονομαζόμενη Επιτροπή Παγκόσμιας Κληρονομιάς. Η Επιτροπή καταρτίζει τον κατάλογο της παγκόσμιας κληρονομιάς με βάση την απογραφή που υποβάλλει κάθε κράτος και δέχεται αιτήσεις για την προστασία, αξιοποίηση, συντήρηση και αποκατάσταση πολιτιστικών αγαθών (Αλεξανδρή, 2015, 100). Η συνεργασία της Ελλάδας με την UNESCO έχει επιφέρει πολυάριθμα οφέλη στην προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς της χώρας. Ωστόσο, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι και εδώ υπάρχει διάκριση μεταξύ επίσημης και ανεπίσημης («δύσκολης») κληρονομιάς. Για παράδειγμα, τα οθωμανικά μνημεία της ελληνικής επικράτειας απουσιάζουν αισθητά από τα προτεινόμενα προς ένταξη μνημεία στον Κατάλογο της UNESCO. Τα συνήθη προτεινόμενα είναι μνημεία της κλασικής αρχαιότητας και της βυζαντινής τέχνης, π.χ. Ναός Επικούρειου

Απόλλωνα (Βάσσεσ), Μονή Δαφνίου, κ.λπ. Η Σύμβαση έχει αναδειχθεί σε νομικό εργαλείο που χαίρει διεθνούς αποδοχής και αναγνώρισης και ως μέσο διάδοσης καλών πρακτικών σχετικά με την πολιτιστική διαχείριση (Πάντζου, 2020, 304). Επιπλέον, έχει εξελιχθεί και σε μέσο νοηματοδότησης της πολιτιστικής κληρονομιάς καθώς και σε πλατφόρμα μετάβασης των πολιτιστικών αγαθών από το εθνικό στο παγκόσμιο φαντασιακό (Πάντζου, 2020, 320). Τα μνημεία που εγγράφονται στον Κατάλογο σε ορισμένες περιπτώσεις επικαλύπτονται με στρώματα ερμηνείας και ενδεχομένως να εξυπηρετήσουν εθνικιστικές ρητορικές και πολιτικές σκοπιμότητες (Πάντζου, 2020, 320). Επομένως, η πολιτική διάσταση της Σύμβασης δε δύναται να παραβλεφθεί αφού ήδη από την υπογραφή της γοήτευσε το πολιτικό φαντασιακό (Πάντζου, 2020, 320). Λαμβάνοντας υπόψιν την εν λόγω πολιτική διάσταση, δημιουργούνται συνδέσεις για τους λόγους που κανένα μνημείο της οθωμανικής περιόδου στην Ελλάδα δεν έχει προταθεί έως τώρα για να συμπεριληφθεί στον Κατάλογο.

Ωστόσο μια θετική εξέλιξη επί του θέματος, είναι η διαβίβαση από το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού στο Κέντρο Παγκόσμιας Κληρονομιάς του φακέλου υποψηφιότητας του Φρουρίου της Σπιναλόγκας για την εγγραφή του στον Κατάλογο Μνημείων Παγκόσμιας Κληρονομιάς της UNESCO (2019). Πρόκειται για μια σημαντική εξέλιξη καθώς δημιουργεί το πλαίσιο για εγγραφή ιστορικών μνημείων του επίμαχου και τραυματικού παρελθόντος (Πάντζου, 2020, 325).

Με βάση τις προαναφερθείσες συμβάσεις, μπορεί να παρατηρηθεί ότι προχωρά σταδιακά η έννοια της σύνδεσης μεμονωμένων μνημείων, συνόλων και τόπων ή ο συνδυασμός έργων της φύσης και του ανθρώπου σε μια αδιάσπαστη αρχή ολοκληρωμένης προστασίας, η οποία αναδεικνύεται τώρα σε κυρίαρχη ιδεολογία της εποχής μας (Λάββας, 2010, 94).

Κατά τη 16η Σύνοδο της Επιτροπής Παγκόσμιας Πολιτισμικής Κληρονομιάς που πραγματοποιήθηκε στην πόλη Santa Fe του Μεξικού (7-14 Δεκεμβρίου 1992), εισήχθησαν πέντε νέοι σκοποί, με σημαντικότερο την παρακολούθηση των πολιτιστικών αγαθών (Αλεξανδρή, 2015, 106). Επιπρόσθετα, στην ίδια Σύνοδο αποφασίστηκε η συμπερίληψη των πολιτιστικών τοπίων (landscapes) στον κατάλογο των πολιτιστικών αγαθών (Αλεξανδρή, 2015, 106).

Τελευταία σε αυτή τη σειρά ενεργειών και αποφάσεων είναι η «Συνθήκη του Μάαστριχτ» (1992), της οποίας το άρθρο 128 κάνει λόγο για τη «διατήρηση και προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς ευρωπαϊκής σημασίας» (παρ. 2). Αυτό σημαίνει ότι το πρόβλημα της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς αποκτά την πλέον κατοχυρωμένη θεσμική υπόσταση στο κείμενο της ιδρυτικής Συνθήκης της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Λάββας, 2010, 94). Με τη Συνθήκη επιδιώκεται η ανάπτυξη του πολιτισμού των κρατών-μελών με σεβασμό στην πολυμορφία, που συνθέτουν οι επιμέρους πολιτισμοί τους, και αφετέρου η προβολή της κοινής πολιτιστικής κληρονομιάς (Κόνσολα, 2006, 156).

Όλες οι παραπάνω συμβάσεις και συμφωνίες συντέλεσαν στην προστασία και διατήρηση της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς, αντανακλώντας κάθε φορά το πολιτιστικό, πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό κλίμα της κάθε εποχής. Ωστόσο, στην ελληνική πραγματικότητα, οι συμβάσεις είχαν απόκριση κυρίως στην κυρίαρχη πολιτιστική κληρονομιά και σε μικρότερο βαθμό στην κληρονομιά του «Άλλου». Τα οθωμανικά μνημεία ως «δύσκολη κληρονομιά» δέχθηκαν τα οφέλη των ανάλογων διατάξεων των διεθνών συμβάσεων με αργούς ρυθμούς ή μερικώς, αφού η προστασία και επανάχρησή τους δε συντελέστηκε ταχέως ή ολοκληρωτικά. Η σύναψη αυτών των συμβάσεων, όμως, θέτει θεμέλια για την προστασία του συνόλου του πολιτιστικού πλούτου μιας χώρας, βοηθώντας στην αποτροπή των διακρίσεων μεταξύ κυρίαρχης και μη κυρίαρχης κληρονομιάς και στην ένταξη του συνόλου των καταλοίπων του παρελθόντος στην επίσημη κληρονομιά, επιδεχόμενα την προστασία του κράτους, των δυνάμεων και των οργανισμών, με τους οποίους συνεργάζεται. Περαιτέρω εξέταση της συμβολής των Διεθνών Συμβάσεων στην προστασία και διατήρηση των οθωμανικών μνημείων στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια, θα ήταν ωφέλιμη για την έρευνα.

3.6. Η Συνθήκη της Λωζάννης και η οθωμανική κληρονομιά

Η Συνθήκη της Λωζάννης αποτελεί κρίσιμο κείμενο για τη διευθέτηση της οθωμανικής κληρονομιάς στον ελληνικό χώρο, αλλά και της κληρονομιάς των Ελληνορθόδοξων στην Τουρκία. Ως εκ τούτου, το παρόν υποκεφάλαιο είναι αφιερωμένο στην ενδελεχή εξέταση του κειμένου, δεδομένου του ιστορικού και

νομοθετικού του αντικτύπου που σχετίζεται άμεσα με την πολιτιστική κληρονομιά του τόπου.

Στις 24 Ιουλίου 1923, η Συνδιάσκεψη της Λωζάννης οδήγησε στη σύναψη συνθήκης ειρήνης ανάμεσα στη Μ. Βρετανία, τη Γαλλία, την Ιταλία, την Ιαπωνία, την Ελλάδα, τη Ρουμανία, τη Γιουγκοσλαβία και την Τουρκία. Η τελική πράξη, σε συνδυασμό με τις επακόλουθες συμφωνίες, καθόριζε τη νέα εδαφική φυσιογνωμία της ευρύτερης γεωγραφικής ζώνης που είχε για πολλούς αιώνες υπαχθεί στην οθωμανική κυριαρχία και προέβλεπε τη διαδικασία για την επίλυση των πολλαπλών προβλημάτων που είχαν απορρεύσει από την κατάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Σβωλόπουλος, 2014, 3). Η υπογραφή της Συνθήκης δεν αποτέλεσε απλώς τη διπλωματική κατακλείδα της Μικρασιατικής Εκστρατείας και της συνακόλουθης καταστροφής, αλλά σηματοδότησε την απαρχή μιας νέας εποχής στις ελληνοτουρκικές σχέσεις (Κλάψης, 2010, 27).

Η δεκαετία του 1920 χαρακτηρίζεται από προσπάθειες αναδιαμόρφωσης ή διαμόρφωσης των εθνικών αφηγήσεων, στοχεύοντας στην ανακατασκευή των γεγονότων αυτών στο πλαίσιο της συλλογικής μνήμης των αντίστοιχων κοινωνιών τους (Yildirim, 2006, 66). Μέσω της Συνθήκης της Λωζάννης εφαρμόστηκαν εθνοκαθαρτικές πολιτικές επίσημα με τη «συνάφεια της φυλής» να υποκρύπτεται πίσω από το θρησκευτικό κριτήριο (Τσιτσελίκης, 2006, 31, 34). Παρόλο που στην Ελλάδα και την Τουρκία η συνύπαρξη θρησκειών, γλωσσών και εθνοτικών ταυτοτήτων αποτελούσε μέχρι το 1923 ένα αναντίρρητο φαινόμενο, μετά την Ανταλλαγή επικράτησε η ιδεολογία της φυσικοποίησης της μονογλωσσικής, μονοθρησκευτικής και μονοεθνικής κουλτούρας, η οποία απαξιώνει με ηγεμονικούς όρους τις πολυπολιτισμικές πραγματικότητες του παρόντος και αποσιωπά το ίδιο το παρελθόν της (Τσιτσελίκης, 2006, 31, 34).

Από τις πρώτες ενέργειες που προέβλεπε η Συνθήκη ήταν η υποχρεωτική μετακίνηση για τους Ελληνορθόδοξους της Τουρκίας και τους μουσουλμάνους της Ελλάδας¹⁶⁴ με κριτήριο το θρήσκευμα, απαγορεύοντας de jure την επιστροφή στις οικίες τους (αρ. 1, παρ. 2). Η ανταλλαγή¹⁶⁵ επισφραγίστηκε με την ελληνοτουρκική Σύμβαση της 10^{ης}

---

¹⁶⁴ Μέσα στους πρώτους μήνες μετά τη Μικρασιατική καταστροφή περίπου 800.000-850.000 πρόσφυγες συνέρρευσαν στην Ελλάδα (Κλάψης, 2017, 208).

¹⁶⁵ Η συζήτηση για την ανταλλαγή πληθυσμών δεν ήταν καινούριο φαινόμενο. Η αμοιβαία ανταλλαγή συζητήθηκε για πρώτη φορά το 1914 και αργότερα, στη Συνδιάσκεψη Ειρήνης των Παρισίων το 1919 (Τσιτσελίκης, 2006, 18).

Ιουνίου 1930, σύμφωνα με την οποία εκκαθαρίστηκε οριστικά το περιουσιακό ζήτημα των ανταλλαχθέντων (Τσιτσελίκης, 2006, 21). Η ανταλλαγή και η συναφής ρευστοποίηση της περιουσίας συμπεριέλαβε και εκείνους που είχαν εγκαταλείψει τις οικίες τους με το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων μέχρι την υπογραφή της Σύμβασης, καθώς και εκείνους που είχαν παραμείνει σε αυτές (Τσιτσελίκης, 2006, 22).

Αναφορικά με την κινητή και ακίνητη περιουσία των προσώπων που υπάγονταν στην ανταλλαγή, η Μεικτή Επιτροπή ήταν το μόνο αρμόδιο όργανο για την εκκαθάρισή της (άρθρο 12), καθώς οι ανταλλάξιμοι διατηρούσαν ακέραια τα δικαιώματα στις κάθε μορφής και κάθε είδους ιδιοκτησίες τους (άρθρα 5,8,9,10) (Κλάψης, 2017, 212). Προκειμένου να εκπληρωθεί αυτός ο σκοπός, η Επιτροπή είχε το δικαίωμα να προβεί στην εκτίμηση της αξίας των υπό εκκαθάριση περιουσιών αφού λάμβανε πρώτα υπόψιν της τη θέση των ενδιαφερόμενων μερών (άρθρο 13) (Κλάψης, 2017, 212). Βάσει της διαδικασίας που προσδιοριζόταν από το άρθρο 14, η Επιτροπή όφειλε να παραδώσει σε κάθε ενδιαφερόμενο ιδιοκτήτη βεβαίωση, στην οποία αναγραφόταν το ποσό που του οφειλόταν εξαιτίας της στέρησης της περιουσίας του (Κλάψης, 2017, 212). Το εν λόγω ποσό θα αποτελούσε οφειλή της κυβέρνησης στο έδαφος της οποίας παρέμενε η περιουσία προς την κυβέρνηση στην επικράτεια της οποίας είχε μετακινηθεί ο ιδιοκτήτης (Κλάψης, 2017, 212). Οι ανταλλάξιμοι *en principe* δικαιούνταν να λάβουν περιουσία ίσης αξίας και ίδιας φύσης με εκείνη που είχαν αναγκαστεί να εγκαταλείψουν. Ειδικά ως προς το ζήτημα των περιουσιών, η ελληνική αντιπροσωπεία στη Λωζάννη προέβη σε ειδική δήλωση την ημέρα της υπογραφής της συνθήκης ειρήνης («Δήλωσις περί των εν Ελλάδι μουσουλμανικών κτισμάτων», 24 Ιουλίου 1923) (Κλάψης, 2017, 212). Η «Ένατη Δήλωση», όπως έμεινε γνωστή, κατοχύρωνε τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα των μουσουλμάνων, οι οποίοι δεν αναφέρονταν στις διατάξεις της Σύμβασης της Ανταλλαγής και είχαν εγκαταλείψει την Ελλάδα πριν από τις 18 Οκτωβρίου 1912 ή διέμεναν ανέκαθεν εκτός της ελληνικής επικράτειας. Σε αυτούς τους πληθυσμούς αναγνωριζόταν το δικαίωμα της ελεύθερης διάθεσης της περιουσίας τους (Κλάψης, 2017, 213).

Ωστόσο, αρκετές δυσκολίες ανεφύησαν αναφορικά με την εκτίμηση των ανταλλάξιμων περιουσιών και κυρίως με τα κινητά αντικείμενα. Ακόμα και ο ακριβής προσδιορισμός του όρου «κινητή περιουσία» αποτέλεσε αντικείμενο μεγάλης διαμάχης ανάμεσα στην ελληνική και τουρκική αντιπροσωπεία στη Μεικτή

Επιτροπή (Κλάψης, 2017, 215). Για παράδειγμα, ήταν δύσκολο να οριστεί αν ο μηχανισμός ενός νερόμυλου, τα οικοδομικά υλικά πυρπολημένων κτηρίων, οι ταφικές στήλες ήταν κινητές ή ακίνητες περιουσίες. Σε μια προσπάθεια επίλυσης αυτών των ζητημάτων, η Μεικτή Επιτροπή αποφάσισε ότι ως κινητές περιουσίες έπρεπε να θεωρηθούν «όλα τα αντικείμενα τα οποία από τη φύση τους ήταν κινητά» (Κλάψης, 2017, 215). Όμως, ήταν προφανές ότι κανένας ορισμός δεν μπορούσε να καλύψει όλες τις περιπτώσεις. Προβλήματα εκτίμησης της αξίας ανέκυψαν και στην περίπτωση των ακίνητων περιουσιών. Αντιλαμβανόμενες την πιεστική ανάγκη υπέρβασης αυτών των εμποδίων, οι κυβερνήσεις της Ελλάδας και της Τουρκίας ξεκίνησαν διαπραγματεύσεις σχεδόν αμέσως μετά την υπογραφή της Σύμβασης της Λωζάννης (Κλάψης, 2017, 216). Έτσι, τον Ιανουάριο του 1924 οι δύο πλευρές συμφώνησαν να εφαρμόσουν άμεσα τα άρθρα 65 και 66 της συνθήκης ειρήνης της Λωζάννης, τα οποία σχετίζονταν με τα περιουσιακά στοιχεία, καθώς και την προσαρτημένη σε αυτή Ένατη Δήλωση (Κλάψης, 2017, 216).

Βάσει αυτής της συμφωνίας, η Ελλάδα και η Τουρκία υποχρεούνταν να αποδώσουν αμοιβαία στους νόμιμους ιδιοκτήτες τους, όλα τα ακίνητα που βρίσκονταν εντός της ελληνικής και τουρκικής επικράτειας και ανήκαν σε Τούρκους και Έλληνες υπηκόους, αντίστοιχα (Κλάψης, 2017, 217). Η εφαρμογή της συμφωνίας συνάντησε δυσκολίες, κυρίως εξαιτίας της αδυναμίας της ελληνικής κυβέρνησης να αποδώσει πολλές περιουσίες στους ιδιοκτήτες τους, αφού αυτές είχαν χρησιμοποιηθεί για την αποκατάσταση προσφύγων και ακτημόνων αγροτών (Κλάψης, 2017, 217). Ως εκ τούτου, οι διαπραγματεύσεις ξεκίνησαν ξανά τον Ιούνιο του 1924 και οι δύο χώρες κατέληξαν σε νέα συμφωνία βάσει της οποίας η ελληνική κυβέρνηση αποκτούσε το δικαίωμα εξαγοράς ακίνητων περιουσιών που ανήκαν σε Τούρκους υπηκόους, είτε είχαν ήδη καταληφθεί από πρόσφυγες ή ακτήμονες αγρότες, είτε θεωρούνταν απαραίτητες για τη συνέχιση της προσφυγικής αποκατάστασης (Κλάψης, 2017, 217). Αντίστοιχα, η τουρκική πλευρά όφειλε να επιστρέψει στους Έλληνες υπηκόους τις περιουσίες που είχαν κατασχεθεί από τις τουρκικές αρχές (Κλάψης, 2017, 217).

Το 1929, η Τουρκία και η Ελλάδα ζήτησαν από τα ουδέτερα μέλη της Μεικτής Επιτροπής να υποβάλλουν τις δικές τους προτάσεις για την επίλυση των εκκρεμών ζητημάτων (Κλάψης, 2017, 224). Το σχέδιο των ουδέτερων μελών περιλάμβανε τέσσερα βασικά σημεία: α) τα δύο κράτη θα κρατούσαν τις περιουσίες που είχαν ήδη

στην κατοχή τους, β) η τουρκική κυβέρνηση θα επέστρεφε στους Έλληνες υπηκόους της Κωνσταντινούπολης τις περιουσίες τους, γ) η ελληνική κυβέρνηση θα κατέβαλλε κάποιο χρηματικό ποσό, που δε θα ξεπερνούσε τις 400.000 λίρες Αγγλίας, και δ) όλοι οι παρόντες κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης και της Δυτικής Θράκης θα αναγνωρίζονταν άμεσα ως μη ανταλλάξιμοι (Κλάψης, 2017, 224).

Μολονότι οι προτάσεις των ουδέτερων μελών φαινόταν ότι δημιουργούσαν τις προϋποθέσεις ενός ελληνοτουρκικού συμβιβασμού, η κατάληξη σε μια συμφωνία αποδείχθηκε πιο περίπλοκη. Στο τέλος Ιουλίου του 1929 οι διαπραγματεύσεις κατέρρευσαν (Κλάψης, 2017, 224). Ο Ε. Βενιζέλος πίστευε ότι υπήρχε δυνατότητα εξεύρεσης λύσης με αποτέλεσμα να ξεκινήσει νέος γύρος διαπραγματεύσεων τον Νοέμβριο του ίδιου έτους, αμέσως μετά το διορισμό του Σπυρίδωνα Πολυχρονιάδη ως πρεσβευτή της Ελλάδας στην Άγκυρα (Κλάψης, 2017, 224).

Στις 10 Ιουνίου 1930 ο Πολυχρονιάδης και ο Tevfik Rüşti Aras (1883-1972) υπέγραψαν στην Άγκυρα το λεγόμενο Οικονομικό Σύμφωνο, το οποίο διευθετούσε όλες τις εκκρεμότητες που είχαν προκύψει από την εφαρμογή της Σύμβασης της Λωζάννης (Κλάψης, 2010, 182). Σύμφωνα με αυτό, όλες οι κινητές και ακίνητες περιουσίες που είχαν αφήσει οι μουσουλμάνοι ανταλλάξιμοι στην Ελλάδα και οι Έλληνες ανταλλάξιμοι στην Τουρκία περιέρχονταν, αντίστοιχα, στην κυριότητα της ελληνικής και της τουρκικής κυβέρνησης (άρθρα 1, 2) (Κλάψης, 2010, 182). Επιπλέον, σύμφωνα με τα άρθρα 5 και 6, οι δύο κυβερνήσεις αποκτούσαν την πλήρη κυριότητα των περιουσιών που ανήκαν σε δικαιούχους της Ένατης Δήλωσης. Στην κυριότητα των δύο κυβερνήσεων περιέρχονταν και οι κινητές περιουσίες των Τούρκων και των Ελλήνων υπηκόων που είχαν κατασχεθεί και εκποιηθεί μετά την έναρξη της ισχύος της συνθήκης της Λωζάννης (άρθρα 7 και 8) (Κλάψης, 2017, 225).

Οι διαπραγματεύσεις έξι και πλέον ετών έδειξαν ότι η Αθήνα και η Άγκυρα ήταν αποφασισμένες να διευθετήσουν οριστικά τις οικονομικές και άλλες εκκρεμότητες που είχαν προκύψει από την εφαρμογή της Σύμβασης της Λωζάννης για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών, με απώτερο σκοπό την ευρύτερη συνεννόηση σε αμιγώς πολιτικό πλέον επίπεδο (Κλάψης, 2010, 227).

Πρακτικά, αυτές οι αποφάσεις σήμαναν μια νέα εποχή για τα οθωμανικά μνημεία της Ελλάδας αφού μερίδα αυτών των κτισμάτων έμεινε χωρίς ιδιοκτήτες και έχασε την αρχική της χρήση. Η Εθνική Τράπεζα, που ορίστηκε διαχειριστής του Δημοσίου,

μεταβίβασε τα περισσότερα ακίνητα σε ιδιώτες πρόσφυγες και έναν αριθμό εξ αυτών κράτησε η ίδια (Στεφανίδου, 2010, 39). Μετά την υπογραφή της Συνθήκης, η Ελλάδα αντιμετώπισε μια σοβαρή οικονομική κρίση που ανάγκασε το καθεστώς Βενιζέλου, που κυβερνούσε τότε, να αναζητήσει διάφορες πηγές χρηματοδότησης. Κατά συνέπεια, ορισμένα τζαμιά πωλήθηκαν σε ιδιώτες, οι οποίοι είτε τα κατέστρεψαν είτε τα μετέτρεψαν σε σπίτια, ενώ άλλα κατεδαφίστηκαν και αντικαταστάθηκαν με δημόσια κτήρια (Osswald, 2008, 193).

Η υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης και τα σύμφωνα που ακολούθησαν, μαζί με την εφαρμογή των διατάξεών τους, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην «τύχη» των οθωμανικών μνημείων. Αυτά τα κτίσματα, έχοντας χάσει την αρχική χρήση τους και ταυτόχρονα τον χαρακτήρα τους, είτε εγκαταλείφθηκαν, είτε καταστράφηκαν είτε επαναχρησιμοποιήθηκαν, όπως αποδεικνύεται στις μελέτες περίπτωσης.

3.7. Σύνοψη και συμπεράσματα

Μια αξιοσημείωτη πτυχή της Ελλάδας ήταν η εθνικοποίηση της κοινωνίας με έμφαση στην αδιάλειπτη «συνέχεια». Το προγονικό παρελθόν, συγκεκριμένα η κλασική Αρχαιότητα και αργότερα το Βυζάντιο, κατείχαν κεντρική θέση και διαμόρφωσαν την κυρίαρχη κληρονομιά, τον «Εαυτό», ήδη από τα πρώτα χρόνια του νεοελληνικού κράτους.

Από την άλλη πλευρά, το οθωμανικό παρελθόν θεωρήθηκε ως ένα κενό μεταξύ της βυζαντινής και της νεότερης εποχής. Πολλά μνημεία εκείνων των χρόνων είτε καταστράφηκαν είτε αλλοιώθηκαν ως αποτέλεσμα της προσπάθειας αποοθωμανοποίησης του τόπου. Τα οθωμανικά κατάλοιπα έγιναν αντιληπτά ως ξένα, διαφορετικά, ως κατάλοιπα του «Άλλου» και η απομάκρυνσή τους κρίθηκε αναγκαία. Το «ιστορικό τραύμα» επέβαλε την αποκάθαρση του ελληνικού τοπίου από οτιδήποτε οθωμανικό. Η ανάδειξη του προγονικού παρελθόντος θεωρήθηκε ως βασική προτεραιότητα.

Σε αυτό το σημείο είναι ωφέλιμο να αναφερθούν τα τρία επίπεδα πρακτικής της μνήμης, που προσδιόρισε ο Ricoeur, τα οποία μπορούν να εξηγήσουν την αντιμετώπιση των οθωμανικών μνημείων εντός της ελληνικής πολιτιστικής

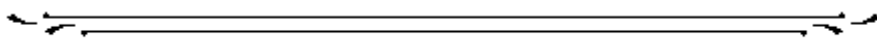
πραγματικότητας. Πρόκειται για (Johnson, Nuala, 2015, 165): α) το παθολογικό-θεραπευτικό, β) το πρακτικό, και γ) το ηθικό-πολιτικό. Το *παθολογικό-θεραπευτικό* απορρέει από τη δημοφιλή ψυχαναλυτική πραγματεία του Sigmund Freud σχετικά με τη διάκριση μεταξύ πένθους και μελαγχολίας, ενσωματώνοντας ανθρώπους είτε αφηρημένες έννοιες, όπως η εθνικότητα, ενώ η μελαγχολία χαρακτηρίζεται από απελπισία. Ο Ricoeur υποστηρίζει ότι: «οι πληγές και οι ουλές της ιστορίας επαναλαμβάνονται σε αυτή την μελαγχολία», ενώ το πένθος αντλεί αποδεκτές αναμνήσεις και τέλος, συμφιλίωση (Johnson, Nuala, 2015, 165). Η αντιμετώπιση των οθωμανικών μνημείων στα πρώτα χρόνια ίδρυσης του ελληνικού κράτους, δείχνει την κατάσταση «μελαγχολίας», αφού οι πληγές των γεγονότων που προηγήθηκαν ήταν ακόμη «ανοιχτές». Η απελπισία που επέφερε αυτή η μελαγχολία, οδήγησε σε σπασμωδικές κινήσεις αναφορικά με τα οθωμανικά κατάλοιπα, π.χ. εκτεταμένες καταστροφές. Με την πορεία των χρόνων, φαίνεται πως το στάδιο του «πένθους» έλαβε τη θέση της μελαγχολίας, αφού δημιουργήθηκε εν μέρει ευνοϊκότερο πλαίσιο αντιμετώπισης των εν λόγω καταλοίπων σε σχέση με πριν, π.χ. οι προσπάθειες ακαδημαϊκών να διασώσουν ορισμένα από αυτά τα μνημεία, η επαναχρησιμοποίησή τους, κ.λπ.

Στη δεύτερη περίπτωση, το *πρακτικό μέρος* της μνήμης, ο Ricoeur το συνδέει τόσο με την κατασκευή προσωπικών όσο και ευρύτερων συλλογικών ταυτοτήτων. Σε αυτό το πλαίσιο, η μνήμη μπορεί να κατευθυνθεί πιο εύκολα μέσω της πολιτικής ιδεολογίας, καθώς οι κοινωνίες ή οι ομάδες, προσπαθούν για κάποια συνεκτική ταυτότητα και εκφράζονται μέσω της κληρονομιάς τους (Johnson, Nuala, 2015, 165). Αυτό το στάδιο φαίνεται και από την έντονη ανάγκη διαμόρφωσης μιας ενοποιητικής συλλογικής ταυτότητας και τη διάκριση μεταξύ του εθνικού «Εαυτού» και του «Άλλου», που ενισχύθηκε από την πολιτική ιδεολογία και ειδικά, σε κρίσιμες ιστορικές περιόδους, π.χ. 1922, δεκαετία '30, κ.ο.κ. Ο Ricoeur προτείνει ότι όταν αντιμετωπίζουμε οδυνηρές ή ταπεινωτικές αναμνήσεις, μπορούμε να προσπαθήσουμε να εξαγάγουμε «πρότυπα» από αυτές, ώστε να μπορούν να οδηγήσουν σε καλύτερους χειρισμούς στο μέλλον και να αποτραπεί η επανάληψη των ίδιων ζητημάτων (Johnson, Nuala, 2015, 165). Το στοιχείο των προτύπων συνδέεται με το τρίτο επίπεδο, το *ηθικό – πολιτικό* (Johnson, Nuala, 2015, 166). Στο επίπεδο αυτό υπάρχει ένα κοινωνικό καθήκον να θυμόμαστε, που βασίζεται στην ανάγκη να καταπολεμήσουμε τη διάβρωση των υπολειμμάτων, να αξιοποιήσουμε την προώθηση

της συγχώρεσης και να δούμε θετικά την υπόσχεση της «διατήρησης της μνήμης του πόνου ενάντια στη γενική τάση της ιστορίας να γιορτάζουμε τους νικητές» (Johnson, Nuala, 2015, 166). Στην ελληνική περίπτωση, θα μπορούσε να δει κανείς τη συγχώρεση στις ενέργειες προστασίας, διατήρησης και αξιοποίησης των οθωμανικών μνημείων που στη σημερινή εποχή γίνεται πιο οργανωμένα σε σχέση με το παρελθόν. Ωστόσο, η εν λόγω κληρονομιά παραμένει μια «δύσκολη κληρονομιά» για την Ελλάδα, καθώς δε χαίρει της ίδιας αντιμετώπισης με την κυρίαρχη κληρονομιά και παράλληλα, δημιουργούνται ακόμα αρνητικά συναισθήματα στις συνειδήσεις μέρους της ελληνικής κοινωνίας.

Ήδη από τις δεκαετίες του 1970 και του 1980, υπήρξε μια αισθητή αλλαγή στην προστασία και αξιοποίηση της οθωμανικής κληρονομιάς στον ελλαδικό χώρο, υποδηλώνοντας μια «μεταβατική περίοδο». Αυτή η αλλαγή επηρεάστηκε από διεθνείς συμβάσεις και νομοθετικές μεταρρυθμίσεις, όπως αναλύθηκαν προηγουμένως. Αυτό, όμως, δε σημαίνει και την πλήρη αποδοχή της ως επίσημης πολιτιστικής κληρονομιάς στις συνειδήσεις του συνόλου του ελληνικής κοινωνίας. Οι προσπάθειες που γίνονται από διάφορους φορείς – δημόσιους ή ιδιωτικούς – και οργανισμούς προς αυτή την κατεύθυνση είναι σημαντικές, αλλά παραμένει να αναγνωρίζεται ως κληρονομιά ενός «Άλλου» πολιτισμού.

4. ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΣΕ ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Το κεφάλαιο αυτό εξετάζει τις μουσειακές πρακτικές που εφαρμόστηκαν και συνεχίζουν να εφαρμόζονται σε οθωμανικά μνημεία της Ελλάδας, με γνώμονα τη μουσειολογική θεωρία. Σκοπός είναι να διαπιστωθεί η σημασία της μετατροπής αυτών των μνημείων σε μουσεία αναφορικά με την ερμηνεία του οθωμανικού πολιτισμού στο ελληνικό πολιτιστικό γίγνεσθαι. Όπως σημειώθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, ο οθωμανικός πολιτισμός και κατ' επέκταση τα οθωμανικά μνημεία προσδιορίζονται ως «δύσκολη κληρονομιά», μια έννοια συνυφασμένη με αυτή του «Άλλου». Επομένως, προκαλεί ενδιαφέρον να εξετασθεί η επαναχρησιμοποίηση των κτηρίων εκείνης της περιόδου για να στεγάσουν συλλογές, να διοργανώσουν και να φιλοξενήσουν δράσεις συνδεδεμένες με τα μουσεία, εκφέροντας έτσι νέες αξίες και νοήματα. Το κεφάλαιο στοχεύει να απαντήσει στα εξής βασικά ερωτήματα: Μπορεί η μετατροπή ενός μνημείου της «δύσκολης κληρονομιάς» σε μουσείο να συμβάλει αποτελεσματικά στην ελαχιστοποίηση ή την εξάλειψη των στερεοτυπικών αντιλήψεων που συνοδεύουν το ίδιο το μνημείο; Ποια είναι τα στοιχεία που θα οδηγήσουν προς αυτή την κατεύθυνση; Η επαναχρησιμοποίησή τους ως μουσεία αποτελεί, ουσιαστικά, μια «δεύτερη ευκαιρία» στη ζωή αυτών των μνημείων και μια «δεύτερη ανάγνωσή» τους από το κοινό.

Για την επεξεργασία του θέματος ακολουθήθηκε η βιβλιογραφική ανασκόπηση, η μελέτη αρχειακού υλικού, οι συνεντεύξεις με τους υπεύθυνους των φορέων¹⁶⁶, όπως είναι η κ. Κλεοπάτρα Εξάρχου και ο κ. Φώτης Ραπακούσης, οι επαναλαμβανόμενες επισκέψεις στα μνημεία-μουσεία παράλληλα με την παρατήρηση και τη τήρηση ημερολογίου αναφορικά με: α) την τρέχουσα μορφολογική κατάσταση των κτηρίων, β) το ωράριο λειτουργίας, γ) τις εκθεσιακές πρακτικές, δ) τις εκδηλώσεις – δράσεις, ε) την επισκεψιμότητα, στ) τη σύνδεση με την τοπική κοινωνία. Για τη σύνταξη του κεφαλαίου καίριας σημασίας ήταν τα εξής συγγράμματα: Οικονόμου, Μ., (2003), Μουσεία: Αποθήκη ή ζωντανός οργανισμός; Στεφανίδου, Αμ. (επιμ.), (2009), *Η*

¹⁶⁶ Στο παρόν κεφάλαιο δεν χρησιμοποιείται το σύνολο των πληροφοριών που συλλέχθηκε από τις συνεντεύξεις. Πρόκειται κυρίως για αποσπάσματα που αφορούσαν στη συγκεκριμένη θεματική που πραγματεύεται το κεφάλαιο. Το σύνολο των πληροφοριών, παρατίθεται στο επόμενο κεφάλαιο.

συντήρηση και αποκατάσταση των οθωμανικών μνημείων στην Ελλάδα, Χατζητρύφωνος, Ε., (επιμ.), (1999), Κοσμική Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, 1300-1500 και η διατήρησή της, Solomon, E., Apostolidou, E., (2018), “Introduction”. In: *Museums, Education and “Difficult” Heritage/ Μουσεία, εκπαίδευση και «δύσκολη κληρονομιά»*, MuseumEdu 6.

4.1. Εισαγωγή

Όπως υπογραμμίστηκε και νωρίτερα, η οθωμανική κληρονομιά συγκαταλέγεται στην αποκαλούμενη «δύσκολη κληρονομιά», γεγονός που τη φέρνει αντιμέτωπη με τη θέση της στη σύγχρονη ταυτότητα. Η ιδέα ότι τα μνημεία της «δύσκολης κληρονομιάς» θα πρέπει να διατηρούνται και να αξιοποιούνται ως «κληρονομιά» είναι ένα αμφιλεγόμενο θέμα παγκοσμίως. Στην Ελλάδα, τα οθωμανικά μνημεία που διασώζονται, επαναχρησιμοποιούνται, αλλά δεν αναγνωρίζονται ως επίσημη κληρονομιά. Δηλωτικό αυτής της ιδέας είναι το γεγονός ότι ορισμένα από αυτά τα κτίσματα είναι επί του παρόντος εγκαταλελειμμένα ή έχουν δεχθεί νέες χρήσεις, επιφορτιζόμενα όμως με αντικρουόμενες ερμηνείες. Επιπλέον, υπάρχουν και άλλοι παράγοντες που αποκλείουν την αναγνώριση των εν λόγω κτισμάτων ως μέρος της επίσημης πολιτιστικής κληρονομιάς, οι οποίοι θα εξεταστούν στα επόμενα υποκεφάλαια, έχοντας ως νοητό χάρτη τις μελέτες περίπτωσης της Αθήνας και των Ιωαννίνων.

4.2. Η επαναχρησιμοποίηση ιστορικών κτηρίων ως μουσεία

Το παρελθόν έχει κληροδοτήσει στο παρόν μια πληθώρα κτισμάτων, που αποτελούν κοινωνικές και πολιτιστικές αποδείξεις του πρώτου. Είναι γεγονός ότι με την πάροδο του χρόνου, τα ιστορικά κτήρια μπορεί να μην εξυπηρετούν πλέον τον αρχικό τους σκοπό και να εγκαταλειφθούν. Ωστόσο, η εγκατάλειψη μπορεί να βλάψει το κτήριο και δυνητικά να έχει καταστροφικές συνέπειες.

Η *προσαρμοστική επαναχρησιμοποίηση* είναι ο βασικός – αλλά όχι ο μοναδικός – τρόπος για να επιβιώσει ένα ιστορικό κτήριο (Günçe & Mısırlısoy, 2014, 125 και Bullen & Love, 2011, 1654). Σύμφωνα με τους Brooker και Stone, ο όρος “adaptive reuse” – επίσης, “remodelling”, “retrofitting”, “conversion”, “adaptation”, “reworking”, “rehabilitation” ή “refurbishment” – περιλαμβάνει ότι «η λειτουργία

είναι η πιο προφανής αλλαγή, ενώ μπορεί να γίνουν και αλλαγές στο ίδιο το κτήριο αναφορικά με τα στοιχεία που το αποτελούν» (Plevoets & Koenraad Van Cleempoel, 2012). Οι αλλαγές που θα συντελεστούν στο υφιστάμενο κτήριο, θα πρέπει να είναι σύμφωνες με τις διεθνείς συμβάσεις και συμφωνίες καθώς και με το νομικό δίκαιο της εκάστοτε χώρας. Αυτό σημαίνει παράλληλα τη διαφοροποίηση στην επαναχρησιμοποίηση ενός μνημείου ανάλογα με τη γεωγραφική του θέση.

Η επαναχρησιμοποίηση κτηρίων και η προσαρμογή τους έχουν γίνει μια αυξανόμενη τάση μέσα στο δομημένο περιβάλλον (Günçe & Mısırlısoy, 2014, 126). Η εν λόγω πρακτική θεωρείται και ως «επιτυχημένος γάμος» μεταξύ των εγκαταστάσεων πολιτιστικής κληρονομιάς και του σύγχρονου αρχιτεκτονικού σχεδιασμού (Lecic & Vasilevska, 2018, 4). Κατά τη μεταπολεμική περίοδο, οι αρχιτέκτονες επιδίωξαν να δημιουργήσουν νέα κτίσματα. Ως αντίδραση στην αυξημένη κατεδάφιση και τις νέες κατασκευές, αναπτύχθηκε αυξανόμενο ενδιαφέρον για τη συντήρηση παλαιών κτηρίων κάθε είδους (Κανετάκη, 2006, 453). Τη δεκαετία του 1970 και ύστερα, η προσαρμοστική επαναχρησιμοποίηση έγινε βασικό θέμα σε πληθώρα συνεδρίων για την αρχιτεκτονική και τη συντήρηση καθώς και για την ακαδημαϊκή βιβλιογραφία (Κανετάκη, 2006, 453). Όλη αυτή η συζήτηση οδήγησε συνάμα στη σύναψη σημαντικών διακηρύξεων, για τις οποίες έγινε λόγος σε προηγούμενο κεφάλαιο.

Με όρους περιβαλλοντικής απόδοσης, τα κτήρια πολιτιστικής κληρονομιάς ακόμη και ύστερα από την προσαρμοστική επαναχρησιμοποίηση, ενδεχομένως να μη φθάσουν στα επιθυμητά πρότυπα των νεοοικοδομηθέντων κτηρίων (Bullen & Love, 2011, 1654). Παρόλα αυτά, η επανάχρηση και όχι η αντικατάσταση των κτηρίων, είναι γενικά πιο αποδοτική στρατηγική για την παροχή εγκατάστασης, ειδικά αν ενσωματωθεί στον σχεδιασμό μια στρατηγική διατήρησης (Bullen & Love, 2011, 1654). Τα πιο επιτυχημένα μοντέλα προσαρμοστικής επαναχρησιμοποίησης είναι εκείνα που σέβονται και διατηρούν τη σημασία της ιστορικότητας του κτίσματος (Bullen & Love, 2011, 1654). Οι τεχνικές εργασίες που πρόκειται να πραγματοποιηθούν με σκοπό τη λειτουργικότητα του κτηρίου και την κάλυψη των αναγκών της νέας χρήσης, θα πρέπει να γίνονται με σεβασμό στην ιστορία και πρωτοτυπία του κτηρίου (Günçe & Mısırlısoy, 2014, 129).

Η στέγαση ενός μουσείου σε ένα ιστορικό κτήριο, αποτελεί από μόνη της μια πρακτική με ποικίλες προεκτάσεις, τόσο πρακτικές όσο και νοηματικές. Ειδικότερα,

όπως διακρίνεται στο παρακάτω σχεδιάγραμμα, οι πρακτικές προεκτάσεις του θέματος της χρήσης σχετίζονται κυρίως με ζητήματα κυριότητας, καθώς και λειτουργικότητας και ωφελιμότητας της νέας χρήσης.

Κυριότητα ιστορικού κτηρίου

- Σε ποιον ανήκει το συγκεκριμένο ιστορικό κτίσμα;
- Υπάρχει διεκδίκησή του από άλλον φορέα/ιδιώτη;

Λειτουργικότητα ιστορικού κτηρίου

- Το κτήριο είναι εύκολα προσβάσιμο με όλα τα μέσα και από όλες τις κατηγορίες κοινού;
- Προσθήκη ή/και αφαίρεση στοιχείων, έχοντας ως γνώμονα: την αποθήκευση των συλλογών, τη δημιουργία μόνιμης ή περιοδικής έκθεσης, τη διενέργεια εκπαιδευτικών προγραμμάτων, την προσβασιμότητα και εξυπηρέτηση του κοινού συνολικά, π.χ. κατάλληλες συνθήκες πρόσβασης για ΑμεΑ.

Από την άλλη, οι νοηματικές προεκτάσεις άπτονται των ζητημάτων που σχετίζονται με τα μηνύματα που φέρει το ίδιο το κτήριο, την ένταξή του ή μη στην πολιτιστική ζωή της περιοχής που βρίσκεται, την πρόσληψή του από την κοινωνία στην οποία εντάσσεται αλλά από ένα πιο διευρυμένο κοινό – αν αυτό υπάρχει – σε εθνική και παγκόσμια κλίμακα.

Μηνύματα που φέρει το ιστορικό κτήριο

- Ποιο είναι το ιστορικό παρελθόν του κτίσματος;
- Με τί είδους ιστορίες είναι συνδεδεμένο;
- Έχει συνδεθεί με στερεοτυπικές αντιλήψεις και προκαταλήψεις;

Η σχέση του ιστορικού κτηρίου με το κοινό και την πολιτιστική ζωή της περιοχής

- Πώς προσλαμβάνεται το ιστορικό κτίσμα από την τοπική κοινωνία;
- Πώς προσλαμβάνεται το ιστορικό κτίσμα από ένα πιο διευρυμένο κοινό, εθνικής ή παγκόσμιας κλίμακας (αν συμβαίνει αυτό);
- Εντοπίζεται η ένταξή του στην πολιτιστική ζωή της περιοχής που βρίσκεται ή όχι;
- Με ποιούς τρόπους επιτυγχάνεται η ένταξή του;

Τόσο οι πρακτικές όσο και οι νοηματικές παράμετροι, υπογραμμίζουν συνάψεις με την εκπαιδευτική και κοινωνική σημασία του μουσείου και με τη σχέση του με το κοινό. Για τη σχέση μνημείου-μουσείου και κοινού, παρατηρείται μια στενή επαφή αφού το κοινό γίνεται συμπαραγωγός στο νόημα του μνημείου (Χατζητρύφωνος, 1999, 61). Μέσα από προσπάθεια και ίσως και αμφιβολίες, το κοινό θα βιώσει και θα κατανοήσει την παραδεδομένη εικόνα του μνημείου στις δικές της διαστάσεις ή αυτές που τις αποδίδονται, το πολιτιστικό και ιστοριογνωστικό περιεχόμενό του, ώστε να δημιουργηθεί μια διανοητική σχέση ανταλλαγής με αυτό (Χατζητρύφωνος, 1999, 61).

Η επανάχρηση αυτών των κτισμάτων σημαίνει παράλληλα και την αποκατάστασή τους. Οι αξίες και οι ποιότητες που ήταν κάποτε περιεχόμενο ενός κελύφους και αποτελούσαν ένα ενιαίο σύνολο μαζί του, μεταλλάσσονται, απομακρύνονται ή επανεγκαθίστανται με ένα νέο προσωπείο (Χατζητρύφωνος, 1999, 58). Η αποκατάσταση, επομένως, πρόκειται να εισάγει νέες υφές και νοήματα (Χατζητρύφωνος, 1999, 60). Μάλιστα, όπως μας πληροφορεί η βιβλιογραφία αλλά και διάφορα παραδείγματα από τον μουσειακό χώρο, τις τελευταίες δύο δεκαετίες επικρατεί η άποψη να δημιουργηθούν μουσεία σε ήδη υπάρχοντα κτήρια, τα οποία μπορούν να ανακαινισθούν (Piatkowska, 2017, 8). Τα οφέλη μιας τέτοιας πρακτικής συνοψίζονται στα εξής (Piatkowska, 2017, 8): α) η λειτουργία ενός μουσείου βασίζεται συνήθως σε κρατική επιχορήγηση, γεγονός που αποτελεί εγγύηση για τη μακροπρόθεσμη λειτουργία, β) ο θεσμικός σεβασμός της πολιτιστικής κληρονομιάς από τα μουσεία μεταφράζεται σε σεβασμό στο ιστορικό κτήριο στο οποίο βρίσκεται, γ) η στέγαση ενός μουσείου σε ένα κτήριο με μνημειώδη χαρακτηριστικά και μια προνομιακή θέση στον αστικό χώρο, παρέχει στο φορέα ένα brand που μπορεί να βοηθήσει στην προσέλκυση επισκεπτών.

Ωστόσο, υπάρχουν και μειονεκτήματα αναφορικά με αυτή την πρακτική, τα οποία δε θα πρέπει να παραλείπονται. Ειδικότερα (Piatkowska, 2017, 8): α) τα μουσεία με τον χρόνο αυξάνουν τις συλλογές τους, μπορεί να αλλάξουν τη μόνιμη έκθεσή τους και να χρειαστούν περισσότερο χώρο, στοιχείο που λειτουργεί αρνητικά με ένα ήδη υπάρχον ιστορικό κτίσμα, αφού τέτοιου είδους μνημεία δε γίνεται να επεκταθούν ή να έχουν σημαντικές αλλαγές στη μορφή τους. Αυτό μπορεί να οδηγήσει στη μετεστέγαση του μουσείου σε άλλο κτήριο και η νέα χρήση του ιστορικού κτηρίου να μη λάβει τον ίδιο σεβασμό με πριν, β) οι περιοριστικές απαιτήσεις αποκατάστασης στη διαδικασία προσαρμογής του μνημειώδους κτηρίου για μουσειακούς σκοπούς

μπορεί να οδηγήσουν σε δύσκολη κατάσταση όταν το μνημείο – και όχι η αποστολή του μουσείου – θα έχει προτεραιότητα, γ) η λειτουργία των σύγχρονων μουσείων απαιτεί τις νέες τεχνολογίες. Σε ιστορικά κτήρια ορισμένες τεχνολογικές απαιτήσεις μπορεί να μην είναι εφικτές ή μπορεί να καταστεί πιο ακριβή η ανακαίνιση του ιστορικού κτηρίου από ένα καινούριο. Ωστόσο, πέρα των μειονεκτημάτων που αναφέρθηκαν, θα πρέπει η προσοχή να στραφεί κυρίως στα εξής κριτήρια: το ήθος της επέμβασης, ο σεβασμός προς τα δεδομένα και η εύστοχη αξιοποίηση αυτών καθώς και η καλλιτεχνική ποιότητα της σύνθεσης (Ζήβας, 1991, 70).

Τέλος, με την επαναχρησιμοποίηση των ιστορικών μνημείων, θα πρέπει ύστερα να μελετηθεί η «λειτουργική επανένταξη» του κτηρίου στον ιστό της πόλης. Αυτό σημαίνει ότι (Ζήβας, 1991, 112-113): α) τα μνημεία έχουν δικαίωμα να συνεχίζουν τη ζωή τους ως «ενεργά στοιχεία» του αστικού χώρου, β) στην έννοια του όρου «ενεργό στοιχείο» περιέχεται ως αυτονόητη η έννοια της «λειτουργίας του μνημείου». Αποτελεί αυτή καθ' εαυτή μια ειδική λειτουργία της πόλης, γ) ως αξίες για την προστασία θα θεωρηθούν οι λειτουργίες του μνημείου: η λειτουργία του ως ιστορική μαρτυρία, η διδακτική λειτουργία, η λειτουργία ως τοπόσημο, η λειτουργία ως αναπόσπαστο στοιχείο του αστικού χώρου, η χρηστική λειτουργία.

4.3. Η επαναχρησιμοποίηση των οθωμανικών κτηρίων της Ελλάδας ως μουσεία

Η απόδοση των εναπομεινάντων οθωμανικών μνημείων στο κοινό ως ιστορικών μνημείων συνιστά ένα ευαίσθητο εγχείρημα, καθώς η νέα χρήση που εκάστοτε προτείνεται, προϋποθέτει εξειδικευμένες μελέτες (Κανετάκη, 2006, 453). Παράλληλα, ως τμήματα της «δύσκολης κληρονομιάς» στην Ελλάδα, θα πρέπει να ληφθούν υπόψιν ποικίλοι παράγοντες, ανάμεσα στους οποίους, οι πολιτικοί και κοινωνικοί.

Τα οθωμανικά μνημεία που διασώζονται σήμερα στον ελλαδικό χώρο είναι κατά ένα ποσοστό κοσμικά ενώ στην πλειοψηφία τους, θρησκευτικά. Το γεγονός αυτό δυσκολεύει περισσότερο την αλλαγή χρήσης τους, αφού πρόκειται για πρώην λατρευτικούς χώρους μιας ζώσας θρησκείας. Ωστόσο, τα κτίσματα εκείνης της περιόδου που διασώθηκαν, δέχθηκαν ποικίλες χρήσεις ανά διαφορετικά χρονικά διαστήματα. Μετά την απελευθέρωση, λίγα οθωμανικά κτήρια διατήρησαν την αρχική τους χρήση.

Το διάστημα 1913-1922 στη Βόρεια Ελλάδα, τα τζαμιά και τα υπόλοιπα λατρευτικά κτίσματα εξακολούθησαν να λειτουργούν ως χώροι προσευχής του μουσουλμανικού πληθυσμού (Στεφανίδου, 2010, 58). Η επερχόμενη ανταλλαγή των πληθυσμών οδήγησε στην παύση λειτουργίας πολλών εξ αυτών, εκτός των τζαμιών σε περιοχές με πλειοψηφικό μουσουλμανικό πληθυσμό. Για την αντιμετώπιση του στεγαστικού προβλήματος που προκλήθηκε μετά την άφιξη των προσφύγων, πολλά οθωμανικά κοινωφελή κτίσματα και άλλα δημόσια κτήρια μετατράπηκαν σε κατοικίες προσφύγων και άπορων οικογενειών, π.χ. η βιβλιοθήκη στο Κάστρο των Ιωαννίνων (Στεφανίδου, 2010, 58, 60).

Εικόνα 21. Τζαμί Τζισδαράκη (1916), (Διαθέσιμο online, public domain)

Επιπλέον, μέρος των οθωμανικών κτισμάτων άλλαξε θρησκευτικό χαρακτήρα και μετατράπηκαν σε χριστιανικές εκκλησίες, ενώ τα υπόλοιπα διαθέσιμα κτίσματα, επαναχρησιμοποιήθηκαν για να στεγάσουν τις νέες δημόσιες λειτουργίες των πόλεων (Στεφανίδου, 2010, 58). Τέτοιο παράδειγμα αποτελούν και τρία οθωμανικά κτίσματα της Αθήνας που επιλέχθηκαν το 1834 για να στεγάσουν δικαστικές λειτουργίες ύστερα από μικρή κλίμακα επισκευές. Πρόκειται για το Φετχιγιέ τζαμί (ως Πρωτοδικείο), τον μεντρεσέ του Μεχμέτ Φαχρί (ως φυλακή) και το Τζαμί

Τζισδαράκη (ως Εφετείο) (Στεφανίδου, 2010, 60). Όσον αφορά στα κοσμικά κτήρια, ορισμένα από αυτά συνέχισαν την αρχική τους λειτουργία για κάποια χρόνια αφού θεωρούνταν απαραίτητα για την ορθή λειτουργία της πόλης, π.χ. λουτρό.

Εκτός όμως από αυτές τις χρήσεις, υπήρξαν και περιπτώσεις ακατάλληλων χρήσεων ως προς τη διατήρηση της ιστορικής σημασίας και την προστασία των συγκεκριμένων μνημείων. Παραδείγματα περιλαμβάνουν τη μετατροπή τους σε ταβέρνες, μπαρ, ακόμη και σε κινηματογράφους ακατάλληλων ταινιών, π.χ. Αλκαζάρ / Χαμζά Μπέη Τζαμί στη Θεσσαλονίκη. Σε ορισμένες περιπτώσεις, το αρμόδιο Υπουργείο εξέφρασε την αντίθεσή του σε τέτοιες ενέργειες (Στεφανίδου, 2010, 62). Ως εκ τούτου, η εστίαση μετατοπίστηκε στις εργασίες συντήρησης και στην εξασφάλιση της υλικής υπόστασης των κτηρίων, καθώς και στην ενεργό εμπλοκή τους στην πολιτιστική ζωή της πόλης (Στεφανίδου, 2010, 62). Για να επιτευχθεί αυτό, επιλέχθηκαν αρκετά οθωμανικά μνημεία για να μετατραπούν σε μουσεία.

Με τη μετατροπή ενός ιστορικού κτηρίου σε μουσείο, το ίδιο το κτήριο εισέρχεται σε μια νέα κατάσταση. Αυτή η νέα πραγματικότητα δε συνδέεται μόνο με τη λειτουργία του αλλά με τη συνολική του ερμηνεία. Αυτό σχετίζεται με την ιδιαιτερότητα του μουσειακού πεδίου, δηλαδή το χαρακτηριστικό που διαχωρίζει ένα μουσείο κατηγορηματικά από άλλους όμορους θεσμούς (Mairesse & Desvallées, 2014, 87). Στο σύγγραμμα «Βασικές έννοιες της Μουσειολογίας», περιγράφεται αναλυτικά η εν λόγω ιδιαιτερότητα, η οποία έγκειται σε δύο σημεία (2014, 87-89): α) την αισθητηριακή παρουσίαση (sensory display) που διαχωρίζει τη μουσειακή παρουσίαση από την κειμενική (textual), η οποία αποτελεί με τη σειρά της αντικείμενο των βιβλιοθηκών. Ειδικότερα, η τεκμηρίωση που προτείνει το μουσείο ως θεσμός είναι πρώτιστα αισθητηριακή, δηλαδή γίνεται αντιληπτή με την όραση, την ακοή και κάποιες φορές με τις υπόλοιπες τρεις αισθήσεις. Ένα έργο τέχνης, για παράδειγμα, δημιουργείται με κύριο σκοπό να το δει κάποιος, ενώ η αναφορά σε κάποιο σχετικό κείμενο (ή η ανάγνωση κάποιας αναρτημένης λεζάντας), έρχεται σε δεύτερο στάδιο και δε θεωρείται απαραίτητη. Επομένως, μπορεί κάποιος να υποστηρίξει ότι το μουσείο επιτελεί μια «αισθητηριακή τεκμηριωτική λειτουργία» (sensory documentary function), β) την περιθωριοποίηση της πραγματικότητας (marginalising reality), διότι το μουσείο «αυτοπροσδιορίζεται μέσω του αυτοδιαχωρισμού». Πιο συγκεκριμένα, στα μουσεία αναπτύσσονται θεωρίες για τον τρόπο με τον οποίο ένας θεσμός, μέσω του διαχωρισμού και της απομάκρυνσης από

το συγκεκριμένο πλαίσιο, δηλαδή μέσω της απεικόνισης, δημιουργεί έναν χώρο αισθητηριακής παρουσίας «στο περιθώριο κάθε πραγματικότητας» (Sartre). Αυτή είναι η πεμπουσία μιας ουτοπίας, δηλαδή ενός ολότελα ξεχωριστού χώρου, συμβολικού, αλλά όχι απαραίτητα ανέφικτου. Η δεύτερη πτυχή, λοιπόν, χαρακτηρίζει αυτό που θα μπορούσε να ονομαστεί *ουτοπική λειτουργία των μουσείων*, διότι για να αλλάξεις τον κόσμο, πρέπει πρώτα να τον οραματιστείς με διαφορετικό τρόπο και ως εκ τούτου να αποστασιοποιηθείς από αυτόν.

Επομένως, κατά τη διάρκεια της μουσειολογικής και μουσειογραφικής μελέτης για τη μετατροπή ενός ιστορικού κτηρίου σε μουσείο, το ίδιο το μνημείο μπαίνει σε μια «θερμοκοιτίδα», στην οποία δημιουργούνται τα νέα νοήματα που θα λάβει και τα μηνύματα που θα προσφέρει. Είναι μια διαδικασία μετάβασης από την παλαιά λειτουργία στη νέα, κατά την οποία κάποια στοιχεία αφαιρούνται – πρακτικά ή συμβολικά – για να δώσουν τη θέση τους στα καινούρια, πάντα με σεβασμό ως προς το κτήριο και την ιστορικότητά του.

Η μετατροπή κτηρίων της «δύσκολης κληρονομιάς» σε μουσεία συνοδεύεται από ορισμένα ζητήματα που πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψιν. Πρόκειται για θέματα που αφορούν το είδος του μουσείου που θα φιλοξενηθεί, τις μετατροπές που επιτρέπεται ή απαγορεύεται να γίνουν στο κτήριο για λειτουργικούς λόγους, τα εκθέματα που είναι δόκιμο να τοποθετηθούν εντός του, το περιεχόμενο των εκδηλώσεων που θα πραγματοποιηθούν σε αυτό, τις μεθόδους προσέλκυσης του ενδιαφέροντος του κοινού, την αντιμετώπιση των στερεοτύπων και των προκαταλήψεων και τον τρόπο βίωσης του παρελθόντος από τους επισκέπτες.

Τα ανωτέρω αποτελούν ζητήματα, τα οποία καλούνται να αντιμετωπίσουν οι επιμελητές, οι ιστορικοί, οι αρχαιολόγοι, οι μουσειολόγοι, και λοιπές ειδικότητες, σε μια προσπάθεια να δημιουργηθούν γόνιμοι δεσμοί ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν, να μεταβιβαστούν ηθικές αξίες, να δημιουργηθούν θετικές και ωφέλιμες ερμηνείες.

Τα μουσεία μπορούν να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της ιστορικής μνήμης και της θεσμικής πολιτικής μνήμης και ως εκ τούτου διαδίδουν έναν εκπαιδευτικό λόγο που αναγνωρίζει διαφορετικές ταυτότητες (εθνικές, θρησκευτικές, φυλετικές, κ.ο.κ.) και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες στις σύγχρονες ανταγωνιστικές πολυπολιτισμικές κοινωνίες (Solomon & Apostolidou, 2018, 9). Με

ποικίλες δράσεις – μόνιμες και περιοδικές εκθέσεις, εκπαιδευτικά προγράμματα, εκδηλώσεις – διάφοροι φορείς, ανάμεσά τους και τα μουσεία, αντιμετωπίζουν τις τραυματικές επιπτώσεις των ενόπλων συγκρούσεων και των φρικαλεοτήτων, δεσμεύονται στην επούλωση τραυματικών αναμνήσεων των εμπλεκομένων μερών, πηγαίνουν πέρα από τις αφηγήσεις που διαιωνίζουν το μίσος και τη δυσπιστία ανάμεσα στις αντίπαλες πλευρές ή ακόμα και μεταξύ των θυμάτων και των δραστών (Solomon & Apostolidou, 2018, 9).

Επομένως, όταν το ίδιο το κέλυφος (κτήριο) αποτελεί τεκμήριο ενός οδυνηρού παρελθόντος, εμποτισμένο με αρνητικά συναισθήματα, στερεότυπα και προκαταλήψεις, η μετατροπή του σε φορέα αξιών, όπως είναι το μουσείο, βοηθά στην εκ νέου ερμηνεία του κτηρίου αλλά και του παρελθόντος που εκπροσωπεί. Παράλληλα, συνεπικουρεί στη διάσωση και επανένταξη του εν λόγω κτίσματος στην πολιτιστική ζωή της εκάστοτε πόλης. Στην Ελλάδα η μετατροπή των οθωμανικών κτισμάτων σε μουσειακούς χώρους παρατηρείται σε μικρό ποσοστό στις απαρχές του ελληνικού κράτους, όπως έχει αναφερθεί προωτύτερα.

Σημαντικός σταθμός – για την ελληνική περίπτωση – στη μουσειακή και πολιτιστική χρήση των οθωμανικών μνημείων είναι η δεκαετία του 1980. Το διάστημα αυτό και ύστερα, εντοπίζεται μια αύξηση στην επανάχρηση των οθωμανικών μνημείων ως μουσείων, αλλά και η ολοένα μεγαλύτερη διάθεση προστασίας, διατήρησης και αξιοποίησής τους από το ελληνικό κράτος. Σε αυτές τις ενέργειες καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισαν οι συμβάσεις και οι συμφωνίες που υπεγράφησαν σε διεθνές επίπεδο με στόχο την προστασία των αρχιτεκτονημάτων και εν γένει της πολιτισμικής κληρονομιάς σε παγκόσμιο επίπεδο¹⁶⁷, η στροφή της μουσειολογίας σε διεθνές επίπεδο προς τη «δύσκολη κληρονομιά», η τάση των μουσείων παγκοσμίως για εξωστρέφεια καθώς και οι οικονομικές συγκυρίες. Το γεγονός αυτό τεκμηριώνεται και από τις μελέτες περίπτωσης που θα ακολουθήσουν στα επόμενα υποκεφάλαια.

4.4. Μελέτες περίπτωσης: Οθωμανικά μνημεία-μουσεία της Αθήνας και των Ιωαννίνων

Τα μουσεία διαθέτουν διαφορετικότητα και πολυμορφία και παράλληλα, συνδέονται με αρκετά κοινά χαρακτηριστικά. Στο παρόν υποκεφάλαιο θα εξεταστεί η λειτουργική επανένταξη των μελετών περίπτωσης. Πιο συγκεκριμένα, θα γίνει λόγος

---

¹⁶⁷ Για τις εν λόγω συμβάσεις γίνεται εκτενής λόγος στο κεφάλαιο Γ΄.

για την αποστολή τους¹⁶⁸, το ιδιοκτησιακό καθεστώς και τη διοικητική δομή τους¹⁶⁹, το είδος και τις συλλογές τους¹⁷⁰, τη διαμόρφωση των εκθέσεων και των δράσεων τους. Σκοπός της εν λόγω συγκριτικής εξέτασης της διαχείρισής τους είναι να διαπιστωθούν οι ωφέλιμες μέθοδοι, αλλά και οι αναποτελεσματικές, που μπορούν να βοηθήσουν στην επαναπροσέγγιση των οθωμανικών μνημείων με μια «ματιά» απαλλαγμένη από εθνικισμούς, ρατσισμό και εχθρική διάθεση, αλλά με ένα βλέμμα στραμμένο προς μια βαθύτερη κατανόηση του παρελθόντος που θα επιτρέψει την οικοδόμηση ενός πιο σοφού μέλλοντος.

Θα πρέπει να σημειωθεί σε αυτό το σημείο ότι η κατηγοριοποίηση των μνημείων-μουσείων γίνεται βάσει των όσων λειτουργούν έως σήμερα ή πρόκειται να λειτουργήσουν σε σύντομο χρονικό διάστημα και παρέχονται από τους αρμόδιους φορείς οι απαραίτητες πληροφορίες. Τα όσα πρόκειται να λειτουργήσουν μελλοντικά αλλά δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για τις εκθέσεις και τη γενική λειτουργία τους, δεν έχουν συμπεριληφθεί στο παρόν κεφάλαιο.

4.4.1. Τα μνημεία-μουσεία της Αθήνας

4.4.1.1. Τζαμί Τζισδαράκη, Μ.Ν.Ε.Π.

Το Τζαμί Τζισδαράκη λειτουργεί ως παράρτημα του Μουσείου Νεότερου Ελληνικού Πολιτισμού και υπήρξε η πρώτη στέγη του από το 1918. Το συγκεκριμένο μνημείο-μουσείο έχει δεχθεί εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης, αλλά απουσιάζει ο μιναρές του¹⁷¹. Πρόκειται για χαρακτηριστικό παράδειγμα της από-οθωμανοποίησης που επικράτησε με την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους. Παρόλα αυτά, αποτελεί

---

¹⁶⁸ Σύμφωνα με τους Kotler (1998), το είδος αποστολής και κοινωνικής υπόστασης ενός μουσείου, το κατατάσσει σε τέσσερις διακριτές κατηγορίες. Ωστόσο, ένα μουσείο μπορεί να συγκαταλέγεται σε πάνω από μια από αυτές τις κατηγορίες και να μην περιορίζεται μόνο σε μια. Ειδικότερα, παρατηρείται: το παραδοσιακό αντικειμενο-κεντρικό μουσείο, το επαναπροσδιοριζόμενο παραδοσιακό μουσείο, το μουσείο που δίνει έμφαση στην κοινότητα και τέλος, το μουσείο που στρέφεται περισσότερο προς την εμπειρία.

¹⁶⁹ Η κατηγοριοποίηση που γίνεται με βάση το ιδιοκτησιακό καθεστώς και τη διοικητική δομή, διακρίνει τα μουσεία στις παρακάτω κατηγορίες: Εθνικά Μουσεία, Εθνικές Πινακοθήκες, Τοπικά Μουσεία και Ανεξάρτητα-Ιδιωτικά Μουσεία.

¹⁷⁰ Τα μουσεία διακρίνονται σε τρεις μεγάλες κατηγορίες: Μουσεία Τεχνών, Μουσεία Ιστορίας, Μουσεία Επιστημών.

¹⁷¹ Ο μιναρές του τζαμιού καταστράφηκε το διάστημα 1839 με 1843.

ένα από τα μνημεία της οθωμανικής περιόδου που απέκτησε μια ενδιαφέρουσα «μετά θάνατον πολιτισμική ζωή» (cultural afterlife).

Όταν το μουσείο μεταφέρθηκε στην οδό Κυδαθηναίων 17, το Τζαμί φιλοξένησε τη συλλογή νεότερης ελληνικής κεραμικής του Βασίλη Κυριαζόπουλου. Σήμερα, το μνημείο είναι κλειστό λόγω των εργασιών που πραγματοποιούνται για τη στέγαση της νέας μόνιμης έκθεσης του Μ.Ν.Ε.Π.¹⁷² Υπήρξαν δύο σύντομες περιπτώσεις που άνοιξαν για λίγο οι πύλες του με τις εκθέσεις¹⁷³: α) «Ένα Μουσείο - Μια Ιστορία 100 Χρόνων - Σύγχρονα Σχόλια» (2018-2019) μια έκθεση δυναμικής διάδρασης σύγχρονων εικαστικών με τις συλλογές του Μουσείου, και β) «Βυρωνικοί Ήρωες» (2019) με έργα της Λυδίας Βενιέρη, εμπνευσμένα από τους ήρωες και τις ιστορίες των ποιημάτων του Λόρδου Βύρωνα. Οι καλλιτέχνες προσκλήθηκαν να

«σχολιάσουν» με τα έργα τους τον χώρο, τον χρόνο, την ιστορία, τη συλλεκτική και εκθεσιακή πολιτική του Μουσείου Νεότερου Ελληνικού Πολιτισμού και το πολιτισμικό φορτίο των αντικειμένων των συλλογών του. Οι συγκεκριμένες εκδηλώσεις πραγματοποιήθηκαν για μια περιορισμένη περίοδο και ήταν ανοιχτές στο κοινό, προσκαλώντας το να «επικοινωνήσει» ξανά με το μουσείο.

Εικόνα 22. Το Τζαμί Τζισδαράκη, (Προσωπικό αρχείο Σ. Καρούνη)¹⁷⁴

Το ιστορικό αυτό μνημείο θα χρησιμεύσει ως εισαγωγή της μόνιμης έκθεσης του Μ.Ν.Ε.Π. Η ενότητα θα αναπτυχθεί στο ισόγειο και στον εξώστη του μνημείου. Συγκεκριμένα, στο ισόγειο θα υπάρχουν υπο-ενότητες αφιερωμένες στην ιστορία του

¹⁷² Λόγω της παύσης λειτουργίας του, δεν κατέστη δυνατή η καταγραφή και παράθεση εδώ στοιχείων που αφορούν στην επισκεψιμότητα του φορέα. Επιπλέον, απουσιάζει και το αντίστοιχο φωτογραφικό υλικό από το εσωτερικό του μνημείου-μουσείου για τον λόγο που προαναφέρθηκε.

¹⁷³ Αρχείο Μ.Ν.Ε.Π.

¹⁷⁴ Το φωτογραφικό υλικό για το Τζαμί Τζισδαράκη είναι περιορισμένο. Αυτό οφείλεται στην προσωρινή παύση λειτουργίας του μνημείου-μουσείου, που κατέστησε αδύνατη την επίσκεψη σε αυτό και τη λήψη φωτογραφιών.

μουσείου και την ιστορία του μνημείου¹⁷⁵. Ο εξώστης θα αξιοποιηθεί για τη φιλοξενία περιοδικών εκθέσεων με αντικείμενα από τις συλλογές του Μουσείου καθώς και άλλων μουσείων της Ελλάδας ή του εξωτερικού¹⁷⁶. Οι περιοδικές εκθέσεις μπορούν να προσφέρουν πολλά οφέλη στο μουσείο, όπως είναι: η ποικιλία περιεχομένου στους επισκέπτες του, η αναφορά σε επίκαιρες θεματικές, γεγονότα ή εξελίξεις στον κόσμο, η παροχή νέας γνώσης στο κοινό, η προσέλκυση νέων επισκεπτών, η ευκαιρία για νέες συνεργασίες.

Επιπλέον, οι νέες τεχνολογίες που θα συμπεριληφθούν στο μουσείο, θα βοηθήσουν στην περαιτέρω αφήγηση των ιστοριών που επιθυμεί να εξιστορήσει στο κοινό. Στο ισόγειο θα τοποθετηθεί κατασκευή που θα φιλοξενήσει δύο ψηφιακά διαδραστικά εκθέματα. Το πρώτο αφορά στην παρουσίαση του ίδιου του μνημείου, όπως σημειώνει η σχετική μουσειογραφική μελέτη¹⁷⁷: «[το πρώτο διαδραστικό έκθεμα] αποσκοπεί να παρουσιάσει πτυχές της ιστορίας και στοιχεία για την αρχιτεκτονική ενός σημαντικού μνημείου από τη νεότερη ιστορία της Ελλάδας, να συνδέσει το μνημείο με την ιστορία και την ανάπτυξη της πόλης της Αθήνας, να συνδέσει το μνημείο με την ιστορία του Μουσείου.»

Όσον αφορά στο δεύτερο διαδραστικό έκθεμα, σε αυτό θα γίνεται η παρουσίαση αντικειμένων από τις συλλογές του Μ.Ν.Ε.Π. Οι επισκέπτες θα έχουν τη δυνατότητα να δουν επιλεγμένα αντικείμενα από τη συλλογή του μουσείου σε μορφή ψηφιακού περιεχομένου, τα οποία θα βρίσκονται και ως φυσικά εκθέματα στον χώρο. «Το έκθεμα αποσκοπεί να αναδείξει τη δυναμική της συνέχειας του έργου του Μουσείου, να αναδείξει αντιπροσωπευτικά δείγματα της συλλογής μέσα από τις προσωπικές προτιμήσεις των διαφόρων «διαχειριστών» της και να εμπλέξει με ενεργό τρόπο το κοινό», αναφέρεται στη μουσειογραφική μελέτη¹⁷⁸. Οι κατασκευές του υπόλοιπου χώρου θα χωροθετηθούν με τέτοιο τρόπο ώστε να παραμένει ελεύθερο το μνημείο για θέαση, δίνοντας έτσι έμφαση στην αρχιτεκτονική μορφολογία του¹⁷⁹.

---

¹⁷⁵ «Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης. Μουσειογραφική Μελέτη Εφαρμογής», (Διαθέσιμο online, τελευταία επίσκεψη: Ιανουάριος 2021).

¹⁷⁶ «Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης. Μουσειογραφική Μελέτη Εφαρμογής», (Διαθέσιμο online, τελευταία επίσκεψη Ιανουάριος 2021).

¹⁷⁷ «Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης. Μουσειογραφική Μελέτη Εφαρμογής», (Διαθέσιμο online, τελευταία επίσκεψη Ιανουάριος 2021).

¹⁷⁸ «Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης. Μουσειογραφική Μελέτη Εφαρμογής», (Διαθέσιμο online, τελευταία επίσκεψη Ιανουάριος 2021).

¹⁷⁹ «Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης. Μουσειογραφική Μελέτη Εφαρμογής», (Διαθέσιμο online, τελευταία επίσκεψη Ιανουάριος 2021).

Όπως σημειώνεται στη μουσειογραφική μελέτη, στο ισόγειο θα εκτίθενται πλείστα αντικείμενα από τις συλλογές του μουσείου¹⁸⁰. Ο επισκέπτης θα έχει τη δυνατότητα να «ανακαλύψει» αντικείμενα που έχουν συλλεχθεί σε διαφορετικές περιόδους της ιστορίας του ΜΝΕΠ, τα οποία θα είναι τοποθετημένα σε προσβάσιμα σημεία, συγκεντρώνοντας πληροφορίες τόσο για τους πρώτους δωρητές όσο και για τους επιμελητές, τα αντικείμενα και τη μεθοδολογία απόκτησης αντικειμένων από τον φορέα¹⁸¹. Οι εν λόγω πληροφορίες θα δίνονται μέσα από αποσπάσματα από το αρχαιακό υλικό του μουσείου. Ακόμη ένα διαδραστικό ψηφιακό έκθεμα στον χώρο θα παρουσιάζει αποσπάσματα της συνέντευξης που έδωσε στο ΜΝΕΠ η Ελένη Κωστοπούλου, σε ηλικία 102 ετών¹⁸². Η κατάθεση μαρτυρίας στα μουσεία μπορεί να βοηθήσει στην προσθήκη της προσωπικής διάστασης και της συναισθηματικής σύνδεσης στις εκθέσεις και τις συλλογές τους, καθιστώντας την εμπειρία των επισκεπτών πιο εμπλουτισμένη.

Αξιολογώντας τα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, παρατηρείται η μέριμνα του Μ.Ν.Ε.Π. να προωθήσει μέσω της έκθεσής του και με τη χρήση νέων τεχνολογιών, την ένταξη του Τζαμιού στο πολιτιστικό γίγνεσθαι της πρωτεύουσας, πραγματοποιώντας συνδέσεις τόσο με την ιστορία της πόλης, όσο και με την ιστορία του μουσείου. Τα μουσεία σήμερα βρίσκονται στο κατώφλι μιας νέας εποχής καθώς «κινούμαστε σε μια νέα ψηφιακώς προσδιορισμένη οικονομία της γνώσης» (Gillen & Barton, 2010, 23). Η ενσωμάτωση των νέων τεχνολογιών στο περιβάλλον τους γίνεται με σκοπό να ανταποκριθούν στις ανάγκες αυτής της νέας πραγματικότητας και του εκπαιδευτικού και συνάμα ψυχαγωγικού ρόλου τους. Επομένως, η συγκεκριμένη επιλογή του Μ.Ν.Ε.Π., ενός δημόσιου μουσείου στο κέντρο της ελληνικής πρωτεύουσας, υποδηλώνει την ένταξη του μνημείου στο σήμερα, τη διάχυση της γνώσης, την κατανόησή του από το κοινό, και τη δημιουργία δεσμών μεταξύ ενός οθωμανικού μνημείου και του νεότερου ελληνικού πολιτισμού.

---

¹⁸⁰ «Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης. Μουσειογραφική Μελέτη Εφαρμογής», (Διαθέσιμο online, τελευταία επίσκεψη Ιανουάριος 2021).

¹⁸¹ «Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης. Μουσειογραφική Μελέτη Εφαρμογής», (Διαθέσιμο online, τελευταία επίσκεψη Ιανουάριος 2021).

¹⁸² Στη συνέντευξη, η Ελένη Κωστοπούλου καταθέτει τη μαρτυρία της για την περίοδο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, καθώς και για τα αντικείμενα που έδωσε στο ΜΝΕΠ το 2012. «Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης. Μουσειογραφική Μελέτη Εφαρμογής», (Διαθέσιμο online, Τελευταία επίσκεψη Ιανουάριος 2021).

Με τη νέα μόνιμη έκθεση, το Τζαμί Τζισδαράκη θα επανασυστηθεί στο κοινό με μια σύγχρονη και δυναμική οπτική, όπως αρμόζει σε ένα σύγχρονο και ελκυστικό μουσείο, με επίκεντρο την εμπειρία των επισκεπτών και την ψυχαγωγική εκπαίδευση.

Παρά την παύση λειτουργίας του, ο ισχυρός δεσμός του με τους κατοίκους και τους επισκέπτες της Αθήνας είναι αδιαμφισβήτητος. Ευρισκόμενο στην περίφημη πλατεία Μοναστηρακίου, δίπλα στο μετρό και στο εκκλησάκι της Παναγίας Παντάνασσας, με φόντο την Ακρόπολη, έχει αποτελέσει αντικείμενο θαυμασμού, έχει προκαλέσει την απορία του κόσμου για την αρχιτεκτονική του, έχει αποτυπωθεί σε φωτογραφίες, έχει υπάρξει σημείο συνάντησης και ανάπαυσης για τον κόσμο, έχει βοηθήσει στην τουριστική ανάπτυξη της περιοχής. Ωστόσο, η ύπαρξη των τουριστικών καταστημάτων στο κάτω μέρος του μνημείου-μουσείου, δημιουργούν μια αντίφαση με τους στόχους και το περιβάλλον που επιχειρείται να δημιουργηθεί στο άνω τμήμα του. Πρόκειται, ουσιαστικά, για μια διχοτόμηση του μνημείου, όπου στο άνω τμήμα δημιουργείται ένα μουσείο με σεβασμό προς την ιστορικότητα του κελύφους και στο κάτω τμήμα, παρατηρούνται καταστήματα με αντικείμενα ακατάλληλα για το ιστορικό παρελθόν του. Τοιουτοτρόπως, δημιουργείται μια σύγχυση στο κατά πόσο αυτά τα δύο τμήματα αποτελούν μέρος του ίδιου συνόλου. Η παύση λειτουργίας αυτών των καταστημάτων έχει υπάρξει αντικείμενο προσπάθειας και στο παρελθόν από τους αρμόδιους φορείς, χωρίς, όμως, να επιτευχθεί κάποιο ουσιαστικό αποτέλεσμα. Έτσι, το μνημείο συνεχίζει τη ζωή του ως «ενεργό στοιχείο» της πόλης, λειτουργώντας όμως υπό δύο διαφορετικές κατευθύνσεις. Το να αποτελεί ένα μνημείο «ενεργό στοιχείο» της πόλης είναι θεμιτό και αναγκαίο για τη διατήρηση του κτίσματος αλλά θα πρέπει πάντα να τίθεται το ερώτημα για το πώς θα επιτευχθεί κάτι τέτοιο και στην απάντηση δε θα πρέπει να παραλείπεται ο βασικός κανόνας περί σεβασμού του μνημείου. Επομένως, στην περίπτωση του Τζαμιού Τζισδαράκη, θα πρέπει να δούμε το σύνολο και να τεθεί εκ νέου η συζήτηση για την καταλληλότητα λειτουργίας αυτών των καταστημάτων.

4.4.1.2. Λουτρό των Αέρηδων, Μ.Ν.Ε.Π.

Ο επόμενος μουσειακός χώρος που πρόκειται να εξεταστεί σε αυτό το κεφάλαιο είναι το Λουτρό των Αέρηδων, το μοναδικό από τα δημόσια λουτρά της Αθήνας που σώζεται έως σήμερα. Το Λουτρό ανήκει στο ΥΠΠΟΑ και λειτουργεί ως παράρτημα του Μ.Ν.Ε.Π., που έχει την ευθύνη για τη νέα του χρήση ως Μουσείου – Κέντρου Τεκμηρίωσης με θέμα την καθαριότητα, φροντίδα και καλλωπισμό του σώματος σε διαχρονική θεώρηση (Δάφνη, 2014, 8).

Εικόνα 23. Το Λουτρό των Αέρηδων, (Προσωπικό αρχείο Σ. Καρούνη)

Η μοναδικότητα του κτηριακού κελύφους για τα δεδομένα της Αθήνας, το ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό και μορφολογικό του ενδιαφέρον, η ανάγκη διάσωσής του ως αρχιτεκτονικού και ιστορικού μνημείου και η απόδοσή του στο ευρύ κοινό, ήταν οι κύριοι λόγοι που συνέβαλαν στη νέα του χρήση ως μουσείου (Δάφνη, 2014, 59). Η ιστορικότητά του αποκαλύπτεται στον επισκέπτη μέσα από τη χρήση του ως μουσειακού χώρου. Με την εν λόγω χρήση επιτυγχάνεται η διάσωση και ανάδειξη του μνημείου και παράλληλα αυτό εντάσσεται στη σύγχρονη ζωή (Δάφνη, 2014, 59). Την ευθύνη της μελέτης αποκατάστασης του μνημείου και της προσαρμογής του σε μουσείο είχε η Διεύθυνση Αναστήλωσης Νεότερων και Σύγχρονων Μνημείων του ΥΠΠΟΑ (Δάφνη, 2014, 61).

Οι χώροι του – το αποδυτήριο, το γλιαρό, το θερμό – αποτελούσαν χώρους συγκέντρωσης του κόσμου, ανάπαυσης, φυγής από την καθημερινότητα, γεγονός που επιτυγχανόταν με την ιδιαίτερη ατμόσφαιρα που υποβοηθά το σύστημα χαμηλού φυσικού φωτισμού μέσω των «φεγγίδων». Ο εκθεσιακός φωτισμός συμβάλλει, επίσης, στην απόδοση πρόσθετης δραματουργικής έμφασης και έντασης της ατμόσφαιρας του χώρου (Δάφνη, 2014, 66). Πρόκειται για ένα λουτρό-μουσείο που αφηγείται την ιστορία της μακράς του πορείας στο χρόνο, αλλά και την ιστορία λουτρών άλλων εποχών (Δάφνη, 2014, 59).

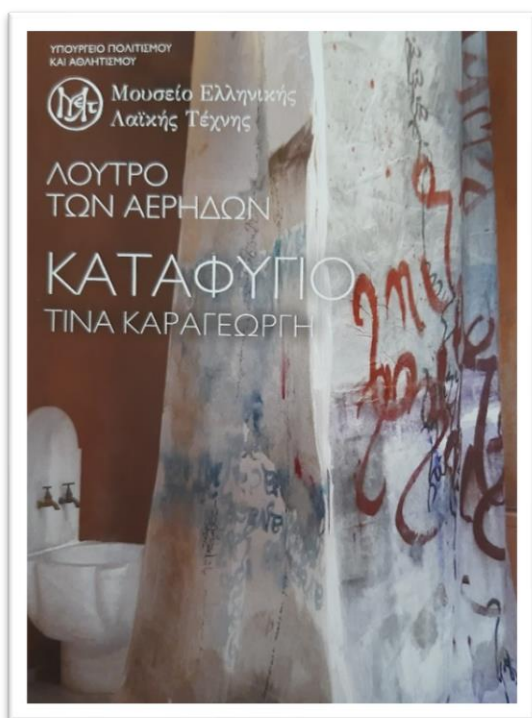
Στο μουσειολογικό πρόγραμμα που συνέταξε η τότε επιμελήτρια του Μουσείου Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, κ. Ευρυδίκη Αντζουλάτου-Ρετσίλα, για το κτήριο του Λουτρού, υπογραμμίζει: «[...] Η ύπαρξη στον ελληνικό χώρο (περιοχή Πλάκας) ειδικού κτίσματος, το οποίο αποτελούσε – για μια μακρά ιστορική περίοδο – το κτηριακό κέλυφος μέσα στο οποίο εκτυλισσόταν η πρακτική της σωματικής καθαριότητας, αποτελεί πρόσφορη ευκαιρία για την οργάνωση ενός ειδικού μουσείου, επικεντρωμένου στο θέμα αυτό, παρουσιασμένου δε μέσα από μια διαχρονική θεώρηση, την οποία επιβάλλει εκ των πραγμάτων η ίδια η ιστορική φόρτιση του κτηρίου. Καθοριστικά στοιχεία για τη διαμόρφωση του μουσειολογικού προγράμματος του υπό οργάνωση νέου μουσειακού χώρου αποτελούν αφενός η παραδοσιακή χρήση και λειτουργία του και αφετέρου αυτό καθαυτό το κτήριο ως συγκεκριμένο αρχιτεκτονικό δημιούργημα μιας ορισμένης ιστορικής εποχής» (Δάφνη, 2014, 59-60).

Σχετικά με τους θεματικούς άξονες του μουσειολογικού σκεπτικού, επισημαίνεται ότι αυτοί διακρίνονται σε δύο: «1. Η άσκηση της σωματικής καθαριότητας με αναφορά στις κοινωνικές παραμέτρους, πίστεις, δοξασίες και θεραπευτικές ιδιότητες, και 2. Η ιστορία των δημόσιων λουτρών ως αρχιτεκτονημάτων με αφορμή την παρουσίαση του συγκεκριμένου λουτρού» (Αυγουλή, 1999, 271). Οι εν λόγω θεματικοί στόχοι οδήγησαν στην ανάγκη αποκατάστασης του κτηρίου, ώστε να δίνεται η δυνατότητα στον επισκέπτη να γνωρίσει τον χώρο σε όλη την ιστορική του διαδρομή και ταυτόχρονα να το βιώσει ως κάτι ζωντανό και ενεργό (Δάφνη, 2014, 60).

Η αρχιτεκτονική μελέτη αποκατάστασης του Λουτρού έδωσε ίσο βάρος και στις δύο κτηριακές του φάσεις. Ως εκ τούτου, το κυρίως Λουτρό (οθωμανική περίοδος) που είχε χωριστεί σε δύο τμήματα με το κτίσιμο μιας θύρας μεταξύ χλιαρού γυναικών και θερμού ανδρών, αποκαταστάθηκε ως μια ενότητα (Δάφνη, 2014, 61). Αυτό δίνει τη δυνατότητα στον επισκέπτη να έχει τη συνολική αρχική εικόνα. Στον χώρο της προσθήκης ενοποιήθηκαν τα αποδυτήρια στον όροφο με την αφαίρεση των μεταξύ τους χωρισμάτων. Τα ξύλινα ταμπλαδωτά τοιχώματα των αποδυτηρίων και τα διαχωριστικά τους ανακατασκευάστηκαν με ακρίβεια (Δάφνη, 2014, 62).

Σε ορισμένους χώρους του Λουτρού αποδόθηκαν επιμέρους χρήσεις. Για παράδειγμα, στο επίπεδο του δώματος δημιουργήθηκε μικρό καφενείο για τους επισκέπτες, ο πρώτος χώρος του ισογείου του «παράσπιτου» μετατράπηκε σε πωλητήριο και ο δεύτερος χώρος του σε W.C. Στον δεύτερο όροφο διαμορφώθηκε γραφείο του

Επιμελητή του Μουσείου (Δάφνη, 2014, 62).

Εικόνα 24. Αφίσα από την εκδήλωση «Καταφύγιο» που πραγματοποιήθηκε στο Λουτρό των Αέρηδων, Αρχείο Μ.Ν.Ε.Π.

Στην περίπτωση του Λουτρού, περιέχον και περιεχόμενο ταυτίζονται. Το θέμα δηλαδή του φορέα ταυτίζεται με το παλαιό κέλυφος και με την πρωτότερη χρήση του. Η δομή της έκθεσης υπαγορεύεται από τη δεδομένη μορφή του χώρου και η έκθεση διηγείται ένα εύληπτο σενάριο σε αντιστοιχία με μια συνεχή ρυθμική κίνηση του επισκέπτη στον χώρο, αποσκοπώντας στην έλξη, την πληροφόρηση, την ψυχαγωγία και την

εκπαίδευσή του (Δάφνη, 2014, 64).

Σύμφωνα με την Αυγουλή (1999, 273):

«Αν και δαιδαλώδες, το αρχιτεκτονικό

αυτό κέλυφος έχει ένα βασικό πλεονέκτημα: εισάγει από μόνο του συγκεκριμένα ερεθίσματα που διευκολύνουν τη συναισθηματική ένταξη του επισκέπτη, όπως συγκίνηση, έκπληξη, ελεγχόμενη γνωστική ασάφεια που αίρεται σταδιακά. Μια απλή επίσκεψη στον χώρο έχει τα χαρακτηριστικά μιας πορείας προς των έσω, μιας μύησης, με τη σταδιακή ρυθμική κίνηση από αίθουσα σε αίθουσα. Άρα, το ίδιο μας προτείνει μια κλιμακωτή ρύθμιση της εμπειρίας, της μύησης, της πληροφορίας». Για την παροχή περισσότερων πληροφοριών στον επισκέπτη, έχουν τοποθετηθεί στους τοίχους πληροφοριακές πινακίδες καθώς και η μακέτα του κτηρίου. Επιπλέον, η εξισορροπημένη χρήση αισθητικών και τεχνικών μέσων (ψηφιακές εφαρμογές, ηχητικά στοιχεία, προβολές), και η έκθεση αντικειμένων σχετιζόμενων με τα οθωμανικά λουτρά και την τελετουργία της σωματικής καθαριότητας, διευκολύνουν την παραστατική απόδοση της παραδοσιακής λειτουργίας του χώρου (Δάφνη, 2014,

65). Το Λουτρό των Αερίδων με την αδιάκοπη διάδρασή του με το κοινό, τη συνεχή προσπάθειά του για προώθηση της κοινωνικής συνοχής και του διαλόγου, έχοντας στο επίκεντρο τον επισκέπτη, αποτελεί ένα «σύγχρονο μνημείο-μουσείο».

Το Λουτρό φιλοξενεί ανά τακτά χρονικά διαστήματα περιοδικές εκθέσεις και δράσεις, ποικίλης θεματολογίας, πάντα σεβόμενες την ιστορικότητα του κτίσματος¹⁸³. Πρόκειται για μια επιθυμία εξωστρέφειας του φορέα και αδιάκοπης επικοινωνίας με το κοινό. Με αυτόν τον τρόπο, καθίσταται διαρκώς επισκέψιμο, παρακολουθώντας τους σύγχρονους ρυθμούς της ζωής της πόλης (Δάφνη, 2014, 67). Οι περιοδικές εκθέσεις του Λουτρού χαρακτηρίζονται για την ποικιλία περιεχομένου, που συμβάλλει στην εκπαίδευση και ψυχαγωγία του κοινού. Παράλληλα, με αυτές τις δράσεις, το μουσείο φαίνεται να μπορεί να ανταποκριθεί σε επίκαιρες θεματικές, γεγονότα ή εξελίξεις. Οι εν λόγω εκδηλώσεις λειτουργούν ως ευκαιρία για την προσέλκυση νέων επισκεπτών και νέων συνεργασιών του φορέα με άλλους φορείς, καλλιτέχνες, ιδρύματα, κ.ο.κ.

Σκοπός του, πέραν των άλλων που σημειώθηκαν νωρίτερα, είναι να καταστεί ένα ζωντανό κύτταρο του πολιτιστικού ιστού της Πλάκας και όχι ένα νεκρό μνημειακό κέλυφος (Δάφνη, 2014, 75). Άλλωστε, η επανένταξη αυτών των μνημείων στην τοπική κοινωνία συμβάλλει στη συνέχεια της ιστορικής ζωής της πόλης (Δάφνη, 2014, 75). Η συχνή επισκεψιμότητά του από το κοινό¹⁸⁴, η οργάνωση περιοδικών εκθέσεων, μουσικών και θεατρικών παραστάσεων, αφηγήσεων παραμυθιών και άλλων εκδηλώσεων, καθώς και η υλοποίηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων, το καθιστούν ένα «ενεργό στοιχείο» του ιστορικού

Εικόνα 25. Αρχοντικό Μπενιζέλων,
(Προσωπικό αρχείο Σ. Καρούνη)

¹⁸³ Στο Παράρτημα παρατίθενται σε πίνακα οι δράσεις του φορέα.

¹⁸⁴ Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται από την επίσκεψη στον φορέα και την παρακολούθηση της ροής των επισκεπτών καθώς και από τα αποτελέσματα της έρευνας που αναλύονται στο επόμενο κεφάλαιο.

κέντρου της Αθήνας, επιτυγχάνοντας έτσι τον σκοπό του.

4.4.1.3. Αρχοντικό Μπενιζέλων

Το Αρχοντικό Μπενιζέλων, ως μνημείο, έχει ένα μοναδικό χαρακτηριστικό που το διακρίνει από τα υπόλοιπα μνημεία που αναλύονται στην παρούσα διατριβή. Αυτό μπορεί να αποδοθεί πρωτίστως στο γεγονός ότι οικοδομήθηκε κατά τους οθωμανικούς χρόνους, αλλά κατοικήθηκε από Ελληνορθόδοξους ενώ συνδέθηκε άρρηκτα με τη χριστιανιστική, αφού το κτίσμα ανήκε στην οικογένεια της Οσίας Φιλοθέης (Φιλοθέη Μπενιζέλου). Το ιδιαίτερο αυτό στοιχείο, σε συνάρτηση με τη διαχείριση του μνημείου από την Αρχιεπισκοπή Αθηνών, θα συζητηθεί ξανά στο επόμενο κεφάλαιο κατά την εξέταση των αποτελεσμάτων της έρευνας κοινού ώστε να παρατηρηθεί αν υπάρχει διαχωρισμός ή όχι από τα υπόλοιπα οθωμανικά μνημεία κι αν το κοινό το αντιμετωπίζει ως «Εαυτό» λόγω της σύνδεσής του με τον χριστιανισμό ή ως «Άλλο» λόγω της περιόδου κατά την οποία κατασκευάστηκε.

Το Αρχοντικό κατά την περίοδο 2014-2015 παραδόθηκε στο κοινό ως μουσείο του εαυτού του. Η μελέτη που εκπονήθηκε για την εν λόγω μετατροπή έγινε με τη φροντίδα της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Αθηνών¹⁸⁵. Για την επαναχρησιμοποίηση του μνημείου, ήταν κρίσιμης σημασίας οι εργασίες αποκατάστασης.

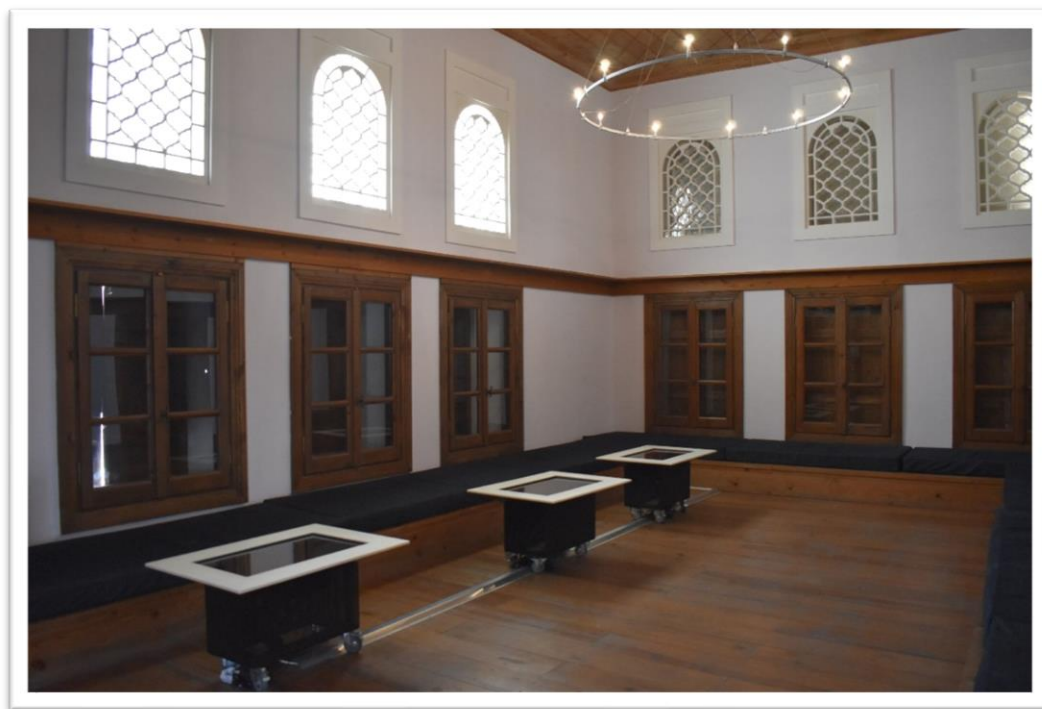
Εικόνα 26. Αρχοντικό Μπενιζέλων (άποψη της αυλής και της εισόδου), (Προσωπικό αρχείο Σ. Καρούνη)

Η αποκατάσταση, επομένως, στη μορφή του αστικού αρχοντικού είχε ως κύριους άξονες αφενός την προβολή της μεγάλης καλλιτεχνικής και ιστορικής του αξίας και αφετέρου τη διατήρηση των

¹⁸⁵ Η μελέτη εκπονήθηκε από το αρχιτεκτονικό γραφείο του κ. Γιάννη Κίζη και ως εκ τούτου, μεγάλος όγκος πληροφοριών που παρατίθενται εδώ, προέρχονται από τη μελέτη του αρχαιακού υλικού που παρείχε το συγκεκριμένο γραφείο για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας.

αρχαιολογικών τεκμηρίων που αποκαλύφθηκαν στο υπέδαφος της αυλής και των κατωγίων, μαρτύρων της διαχρονικής κατοίκησης από την αρχαιότητα έως τις μέρες μας (Κίζης, 2014, 164). Θα πρέπει σε αυτό το σημείο να σημειωθεί ότι το κτήριο διατηρούταν σε αρκετά κακή κατάσταση πριν να παρθεί η απόφαση για τη μετατροπή του σε μουσειακό χώρο. Σύμφωνα με τον κ. Κίζη (2014, 164): «Παρά την κακή κατάσταση διατήρησης (εξαιτίας της πλημμελούς συντηρήσεως, των πολλών επεμβάσεων, των διαδοχικών κατατμήσεων της ιδιοκτησίας και της εγκατάλειψής του από το κράτος τα τελευταία 30 χρόνια) και τη σχεδόν πλήρη απώλεια του διακόσμου του, το κτήριο διατηρούσε ικανοποιητικά όλα τα στοιχεία που επέτρεψαν μια πειστική και επιστημονικά τεκμηριωμένη εργασία. Αναφορικά με τις εργασίες αποκατάστασης, στερεώθηκε ο φέρων οργανισμός και συντηρήθηκαν τα οικοδομικά στοιχεία του με μεθόδους συμβατές με την αρχική κατασκευή». Διατηρήθηκαν, επίσης, στο μέγιστο δυνατό βαθμό τα παλιά μέλη ώστε να προβάλλεται η αυθεντικότητα του μνημείου (Κίζης, 2014, 164). Η αποκατάσταση επικεντρώθηκε στην προβολή του αρχοντικού του 18^{ου} αι., με ανάδειξη και διδακτική παρουσίαση του κτηρίου ως εκθέματος με στόχο να βοηθήσει τον επισκέπτη να συνειδητοποιήσει τον χαρακτήρα, την ποιότητα του χώρου και τις λεπτομέρειες της αρχιτεκτονικής της αστικής κατοικίας πριν την Επανάσταση και τον νεοκλασικισμό (Κίζης, 2014, 164). Επίσης, δόθηκε προσοχή στο να γνωρίσει ο επισκέπτης το έργο μιας ακμαίας

κοινότητας, που φανερώνει ότι η Αθήνα δεν ήταν ένα ασήμαντο χωριό της οθωμανικής περιόδου (Κίζης, 2014, 164).

Εικόνα 27. Αρχοντικό Μπενιζέλων (διαδραστικές εφαρμογές), (Προσωπικό αρχείο Σ. Καρούνη)

Όσον αφορά στη μουσειολογική μελέτη, η μετατροπή του σε χώρο ανοιχτό και επισκέψιμο, προϋπέθετε μουσειακές παρεμβάσεις, οι οποίες όφειλαν να λάβουν υπόψιν τους δύο βασικές παραμέτρους¹⁸⁶: α) πρόκειται για αρχαίο μνημείο (προγενέστερο του 1830), β) ο χώρος δε θα φιλοξενούσε κινητά αρχαία εκθέματα. Οι παράμετροι αυτές κατέτειναν στην ανάδειξη της οικίας σε επισκέψιμο μνημείο, σε μουσείο του εαυτού της. Οι στόχοι της μουσειακής παρέμβασης ήταν¹⁸⁷: α) η οικία να αποδοθεί στο κοινό και να καταστεί επισκέψιμο μνημείο, β) να διασφαλιστεί η προσβασιμότητα, φυσική και νοηματική, στο μνημείο, γ) το μνημείο να αναδειχθεί σαν έκθεμα. Να προσεγγιστεί, δηλαδή, ερμηνευτικά το αρχιτεκτόνημα για την ανάδειξη της αρχιτεκτονικής του αλλά και των πτυχών της ιστορικής και κοινωνικής πραγματικότητας της εποχής του, δ) να διαμορφωθεί ένας χώρος φιλικός για τον περιπατητή επισκέπτη του κέντρου της Αθήνας, με αναφορές στην ιστορική

¹⁸⁶ Καλαμαρά, Π., 2013. *Μουσειολογική μελέτη – Αρχοντικό Μπενιζέλων* (Διαθέσιμο στο αρχείο του Kizi Studio – αρχιτεκτονικό γραφείο Γ. Κίζη)

¹⁸⁷ Καλαμαρά, Π., 2013. *Μουσειολογική μελέτη – Αρχοντικό Μπενιζέλων* (Διαθέσιμο στο αρχείο του Kizi Studio – αρχιτεκτονικό γραφείο Γ. Κίζη)

τοπογραφία της πόλης, ε) να διαμορφωθεί ένας εκθεσιακός χώρος που να απευθύνεται στον τουρίστα, αλλά και στον μόνιμο κάτοικο.

Ειδικότερα, η εκθεσιακή αφήγηση, με συμβολικό σημείο εκκίνησης την ίδια την οικία, πλέκεται γύρω από δύο βασικούς θεματικούς άξονες¹⁸⁸: α) «Η οικία Μπενιζέλων, μικρό κομμάτι του παζλ της Αθήνας, χώρος παλίμψηστος, μνημείο της ιστορίας της πρωτεύουσας», αφορά στην ιστορία της θέσης του Αρχοντικού διαχρονικά, ως τμήματος του πολεοδομικού ιστού της Αθήνας, και αναδεικνύει πτυχές της ιστορίας της πόλης. Με τοπογραφικά διαγράμματα, που συνοδεύονται από σύντομο σχόλιο, δίδονται στοιχεία για την τοπογραφία της Αθήνας σε διαφορετικές χρονικές περιόδους: περίοδος κλασικής αρχαιότητας, πρώιμη βυζαντινή και βυζαντινή περίοδος, εποχή Φραγκοκρατίας, πρώτη οθωμανική περίοδος (1456-1687), δεύτερη οθωμανική περίοδος (1687-1833) και σημερινή πόλη. Ο άξονας αυτός παρουσιάζεται κατεξοχήν στην αυλή, όπου έχει αναδειχθεί και το υστερορωμαϊκό τείχος της Αθήνας, β) «Ένα αθηναϊκό αρχοντικό της οθωμανικής περιόδου (16^{ος} και 18^{ος} αι.)», εστιάζει στο ίδιο το μνημείο, στους προηγούμενους ιδιοκτήτες του και την εποχή τους. Ο άξονας αυτός αναπτύσσεται σε όλους τους χώρους του μνημείου και αποκαλύπτεται ως προς τις επιμέρους πτυχές του στον επισκέπτη καθώς εκείνος κινείται στον χώρο. Επιμέρους θέματα που θίγονται στο πλαίσιο αυτό, μέσα από το στατικό εποπτικό υλικό αλλά και ποικίλα άλλα ερμηνευτικά μέσα είναι τα εξής¹⁸⁹: 1. Η οθωμανική αστική οικία, 2. Οι αρχοντικές ελληνικές οικογένειες, 3. Η αθηναϊκή κοινωνία κατά τον 18^ο και 19^ο αι., 4. Όψεις οικιακής οικονομίας, 5. Η Οσία Φιλοθέη (1545; - 1589), 6. Η αθηναϊκή κοινωνία κατά τον 16^ο και 17^ο αιώνα, 7. Όψεις της Αθήνας της οθωμανικής περιόδου, 8. Οι Ευρωπαίοι περιηγητές στην οθωμανική Αθήνα, 9. Τα σπίτια της Αθήνας στους περιηγητές, 10. Η ζωή στα αθηναϊκά αρχοντικά. Επιμέρους χώροι και στοιχεία του Αρχοντικού, όπως το πηγάδι ή η κρήνη στην αυλή, επισημαίνονται ιδιαίτερα με εποπτικό υλικό, ώστε το ίδιο το μνημείο να καταστεί καλύτερα αναγνώσιμο¹⁹⁰.

---

¹⁸⁸ Ορισμένες από τις βασικές πληροφορίες για το μνημείο, προέρχονται από τον ιστότοπό του, ύστερα από προτροπή του κ. Γ. Κίζη και της κ. Π. Καλαμαρά, που επιμελήθηκαν και υλοποίησαν τη μουσειολογική και μουσειογραφική μελέτη. Επίσημος ιστότοπος Αρχοντικού Μπενιζέλων, <https://archontiko-mpenizelon.gr/>

¹⁸⁹ Επίσημος ιστότοπος Αρχοντικού Μπενιζέλων, <https://archontiko-mpenizelon.gr/>

¹⁹⁰ Επίσημος ιστότοπος Αρχοντικού Μπενιζέλων, <https://archontiko-mpenizelon.gr/>

Το εποπτικό υλικό που συναντάται στον χώρο (βιντεοπροβολές, ηχητικές εφαρμογές, ψηφιακά διαδραστικά εκθέματα¹⁹¹) παρέχει σημαντικές πληροφορίες για το ίδιο το μνημείο και την ιστορική περίοδο που οικοδομήθηκε, με απλό και κατανοητό τρόπο ώστε να είναι νοηματικά προσβάσιμο σε όλους¹⁹². Επιπλέον, στη μουσειολογική μελέτη προβλεπόταν η υλοποίηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων στον χώρο του Αρχοντικού, το πωλητήριο με αφιετήρια τα μνημεία και ειδικότερα τις μορφές και τα διακοσμητικά μοτίβα της οθωμανικής περιόδου, η παροχή υπηρεσιών αναψυκτήριου, πρόβλεψη για χώρο πολιτιστικών εκδηλώσεων περιοδικού χαρακτήρα, η δημιουργία βιβλιοθήκης – αναγνωστηρίου, η δημιουργία χώρου πολιτιστικών εκδηλώσεων περιοδικού χαρακτήρα και ο σχεδιασμός ιστότοπου¹⁹³. Έως σήμερα, έχουν υλοποιηθεί ορισμένα από τα ανωτέρω σχέδια, όπως είναι ο ιστότοπος και ο σχεδιασμός εκπαιδευτικού υλικού με τίτλο «Η στατική αποκατάσταση του αρχοντικού των Μπενιζέλων: εκπαιδευτική παρουσίαση», που μπορεί ο επισκέπτης να προμηθευτεί από τον ιστότοπο πριν την επίσκεψή του στο Αρχοντικό¹⁹⁴. Οι επισκέπτες θα έχουν, επίσης, την ευκαιρία να βρουν εκπαιδευτικές δράσεις στην οικία και να εμπλουτίσουν τις γνώσεις τους και συνολικά την εμπειρία τους¹⁹⁵.

Η ερμηνεία του μνημείου, ωστόσο, δε βασίζεται μόνο στη λεκτική και άλλη πληροφόρηση που παρέχει, αλλά και στη βιωματική εμπειρία του επισκέπτη που θα θελήσει να περάσει κάποιο χρόνο εκεί. Όλα τα στοιχεία του χώρου, από τα έπιπλα έως τον μαντρότοιχο, συμβάλλουν καθοριστικά στην επίσκεψη. Με τη χρήση των επίπλων, που είναι αρκετά διαφορετικά από ό,τι έχει συνηθίσει ο επισκέπτης στην καθημερινότητά του, θα έρθει σε επαφή με το κλίμα εκείνης της εποχής. Παράλληλα, ο υψηλός μαντρότοιχος θα προσφέρει στον επισκέπτη την «προστασία» από την

---

¹⁹¹ Οι διαδραστικές εφαρμογές που χρησιμοποιούνται, βοηθώντας στην ανάπτυξη της αφήγησης, είναι οι εξής: α) διαδραστική ψηφιακή εφαρμογή «Οι όψεις της οθωμανικής Αθήνας», β) διαδραστική μουσειοδιδασκτική ψηφιακή εφαρμογή «Οι περιηγητές που επισκέφθηκαν την Αθήνα / Ποιους και τι επισκέφθηκαν / Τι τους ενδιέφερε / Τι κατέγραψαν» και διαδραστική ψηφιακή εφαρμογή «Σύγχρονος περιηγητής». Επιπλέον, στον χώρο προβάλλεται το βίντεο «Ρεβούλα Μπενιζέλου (Οσία Φιλοθέη) / το αρχοντολόι του 16^{ου} αιώνα / το πλαίσιο της εποχής» καθώς και η παραγωγή «Η αστική αθηναϊκή κοινωνία του 18^{ου} αιώνα / Ο χαρακτήρας και η δραστηριότητά της».

¹⁹² Επίσημος ιστότοπος Αρχοντικού Μπενιζέλων, <https://archontiko-mpenizelon.gr/>

¹⁹³ Καλαμαρά, Π., 2013. *Μουσειολογική μελέτη – Αρχοντικό Μπενιζέλων* (Διαθέσιμο στο αρχείο του Kizi Studio – αρχιτεκτονικό γραφείο Γ. Κίζη)

¹⁹⁴ Επίσημος ιστότοπος Αρχοντικού Μπενιζέλων, <https://archontiko-mpenizelon.gr/>

¹⁹⁵ Οι εκπαιδευτικές δράσεις που συναντώνται στον ορτά – σοφά είναι οι εξής: «Ανέβα στο Κάστρο», «Ερείπια παντού», «Μια μέρα στην πόλη», «Ανακάλυψε τα παλιά αθηναϊκά αρχοντόσπιτα». Ακόμη μια δράση βρίσκεται στον θερινό ορτά και φέρει τον τίτλο «Η αλληλογραφία του Fauvel (μυθοπλασία)». Επίσημος ιστότοπος Αρχοντικού Μπενιζέλων, <https://archontiko-mpenizelon.gr/>

πολύβουη πόλη. Το Αρχοντικό Μπενιζέλων πρόκειται για ένα «σύγχρονο μνημείο-μουσείο».

Τέλος, ένα στοιχείο που λειτουργεί αρνητικά ως προς την επίτευξη των προαναφερθέντων στόχων, είναι ο περιορισμένος χρόνος λειτουργίας του Αρχοντικού Μπενιζέλων (Τρίτη-Πέμπτη 10:00-13:00, Κυριακή 11:00-16:00). Το μνημείο-μουσείο λειτουργεί συγκεκριμένες μέρες και ώρες και αυτό καθιστά δύσκολη την προσέλευση του κόσμου στον χώρο ενώ παράλληλα, η θέασή του με κλειστές τις πόρτες αρκετές μέρες μέσα στην εβδομάδα συνεπικουρεί σε αυτό. Η διεύρυνση των ημερών και ωρών λειτουργίας του καθώς και η εισαγωγή εκπαιδευτικών προγραμμάτων με ερμηνευτές, θα βοηθούσε στην επίτευξη των περισσότερων από τους στόχους που τέθηκαν στη μουσειολογική μελέτη, καθιστώντας το μνημείο ακόμα πιο «ενεργό» στοιχείο του κέντρου της πρωτεύουσας.

4.4.1.4. Φετχιγιέ Τζαμί

Η χρήση του τεμένους Φετχιγιέ ως μουσειακού χώρου συντελέστηκε την τελευταία δεκαετία. Ωστόσο, η σκέψη για τη μουσειακή χρήση του εν λόγω μνημείου αναπτύχθηκε για πρώτη φορά το 1937, όταν η ελληνική κυβέρνηση αποφάσισε τη δημιουργία Μουσείου Σύγχρονης Εποχής της Αθήνας (Saraga, 2009, 12). Ειδικότερα, το Μουσείο θα φιλοξενούσε συλλογές εγγράφων, βιβλίων, σκευών και αντικειμένων που σχετίζονται με τις καταλανικές, οθωμανικές και οθωνικές εποχές της πόλης των Αθηνών. Το σχέδιο εγκαταλείφθηκε κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου χωρίς να υπάρχουν περαιτέρω στοιχεία για τους λόγους που συνέβη αυτό (Saraga, 2009, 12).

Το επόμενο βήμα ήταν η χρήση του Φετχιγιέ ως αποθήκη αρχαιολογικού υλικού και εργαστήριου αποκατάστασης κεραμικών της Α'ΕΠΚΑ, από το 1956 έως το 2009 (Μπίρταχας, κ.α., 2014, 49). Την περίοδο αυτή και κατά τη διάρκεια των εργασιών έκθεσης στο Μουσείο της Ακρόπολης, όταν τελούσε υπό τη διεύθυνση του Γιάννη Μηλιάδη, με σκοπό την αποσυμφόρηση του χώρου, μεταφέρθηκαν στο Τζαμί δύο ομάδες αντικειμένων: α) η ομάδα των γλυπτών του χώρου της Ν. Ακροπόλεως, και β) η ομάδα των γλυπτών του Ιερού του Παγκράτους (Αρχαιολογικό Δελτίο 19, 1964, 20). Όπως σημειώνεται στο Αρχαιολογικό Δελτίο (19, 1964, 20), το Φετχιγιέ τζαμί είχε λάβει το προσωνύμιο «αποθήκη της Ακροπόλεως», γεγονός διόλου τιμητικό για ένα ιστορικό κτήριο, λαμβάνοντας υπόψιν την ταλαιπωρία που επιδέχεται ένα κτήριο

ως αποθηκευτικός χώρος. Παράλληλα, δηλώνεται και η απαξίωση της ιστορικότητας, του συμβολισμού και της ποιότητάς του και η αδιαφορία από τη μεριά του κράτους και των ανάλογων φορέων για τη διατήρηση και την ορθή διαχείρισή του ως μνημείο. Είναι σημαντικό να σημειωθεί σε αυτό το σημείο η απουσία αναφοράς αυτής της χρήσης από το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, όπως φαίνεται στον κόμβο «Οδυσσεύς»¹⁹⁶, αφού ως τελευταία χρήση του μνημείου αναφέρεται η χρήση του ως αλευραποθήκη. Τα ελλιπή στοιχεία αλλά και η γενικότερη έλλειψη διαθέσιμων, επιστημονικά τεκμηριωμένων πληροφοριών για την ιστορία του μνημείου, λαμβάνονται υπόψιν και έμμεσα υποστηρίζουν την άποψη περί διάκρισης μεταξύ των μνημείων, ενισχύοντας το δίπολο «επίσημη κληρονομιά» - «ανεπίσημη / ανεπιθύμητη κληρονομιά».

Προτού επαναχρησιμοποιηθεί, το ιστορικό κτήριο δέχθηκε εργασίες αποκατάστασης. Το σκεπτικό της μελέτης αποκατάστασης είναι αυτό της εκτέλεσης μιας σειράς εργασιών μορφολογικής αποκατάστασης και ταυτόχρονα, στερεωτικών εργασιών (Μπίρταχας, κ.α., 2014, 52). Η μελέτη αποκατάστασης προσέγγιζε το Φετχιγιέ Τζαμί ως ένα σημαντικό αρχιτεκτονικό έργο που με τη δεσπόζουσα θέση του στον κεντρικό χώρο του ιστού της πόλης και την εισαγόμενη από την πρωτεύουσα αρχιτεκτονική μορφή του, αποτελεί ξεχωριστό μάρτυρα της οθωμανικής περιόδου στην πόλη των Αθηνών (Μπίρταχας, κ.α., 2014, 52).

Ωστόσο, οι εν λόγω εργασίες δεν είχαν την πλήρη αποδοχή και υπήρχαν αντιδράσεις ως προς την πρακτική. Ειδικότερα, όπως σημειώνεται σε αρθρογραφία της περιόδου (2015)¹⁹⁷, ο Αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος απευθύνθηκε γραπτώς προς τον τότε Υπουργό Πολιτισμού, Αριστείδη Μπαλτά, δημοσιοποιώντας την επιστολή, στην οποία ζητούσε η αποκατάσταση να μη λάβει υπόψιν της μόνο το μνημείο των οθωμανικών χρόνων αλλά και την εκκλησία, στα θεμέλια της οποίας θεωρείται ότι χτίστηκε το τέμενος. Στην επιστολή του Αρχιεπισκόπου διακρίνεται η αντίδρασή του ως προς τις εργασίες αποκατάστασης και μάλιστα, στην αναφορά του στην οθωμανική περίοδο

---

¹⁹⁶ Πρόκειται για την πλατφόρμα του ΥΠΠΟΑ που περιέχει σημαντικές πληροφορίες για όλα τα μνημεία της χώρας.

¹⁹⁷ Το άρθρο, που αναφέρεται στο συγκεκριμένο ζήτημα, δημοσιεύτηκε στον ιστότοπο της εφημερίδας *Πρώτο Θέμα* με τίτλο «Το Φετχιγιέ Τζαμί απειλεί να «θάψει» οριστικά την παλαιότερη εκκλησία της Αθήνας» (25 Οκτωβρίου 2015). Σύμφωνα με το άρθρο, η αποκατάσταση του μνημείου οδήγησε ακόμα και σε εντάσεις μεταξύ της Εκκλησίας και της κυβέρνησης. (Διαθέσιμο online: <https://www.protothema.gr>, Τελευταία επίσκεψη: 6 Δεκεμβρίου 2021)

σκιαγραφούνται οι πεποιθήσεις της «δύσκολης κληρονομιάς», όπως φαίνεται και στο απόσπασμα που παρατίθεται στην υποσημείωση¹⁹⁸.

Από το 2017 έως σήμερα, το μνημείο λειτουργεί ως χώρος περιοδικών εκθέσεων και πολιτιστικών δράσεων. Πρόκειται, ωστόσο, για μερική αξιοποίηση του μνημείου, γεγονός που συμπεραίνεται από τα εξής: α) μειωμένο ωράριο λειτουργίας, β) απροειδοποίητη παύση λειτουργίας ανά τακτά διαστήματα¹⁹⁹, γ) απουσία μόνιμου πληροφοριακού υλικού, δ) περιστασιακή διοργάνωση εκδηλώσεων, ε) περιστασιακή φιλοξενία περιοδικών εκθέσεων²⁰⁰. Σε αυτό θα μπορούσε να υποθεθεί ότι τα μέτρα που λήφθηκαν για την αντιμετώπιση της πανδημίας είχαν αντίκτυπο στη διενέργεια περαιτέρω εκδηλώσεων. Ωστόσο, αυτό παραμένει μόνο μια υπόθεση. Το αποτέλεσμα του τρέχοντος τρόπου διαχείρισης, είναι η μικρή επισκεψιμότητα του μνημείου, η απουσία συμμετοχής της τοπικής κοινωνίας, η μικρή αναγνωρισιμότητά του και η δυσχερής επικοινωνία με το κοινό.

Σύμφωνα με τα παραπάνω δεδομένα, δηλαδή από τις αντιδράσεις για τις εργασίες αποκατάστασης έως τις συχνές διακοπές λειτουργίας του, παρατηρείται άλλοτε μια

---

¹⁹⁸ «[...] Σήμερα, με την ιδιότητα πια του Υπουργού Πολιτισμού και Αθλητισμού, στο πλαίσιο της αγαστής επικοινωνίας και συνεργασίας που είχαμε, αισθάνομαι την υποχρέωση να σας προειδοποιήσω ότι: Σας ετοιμάζουν μία έκπληξη που πιθανόν να συνδέσει το όνομά σας με τη διαχρονικότητα αυτού του τόπου και τα περίεργα της Ιστορίας του. [...] Ο κατακτητής μας μέσα στην αλαζονεία της νίκης κατέστρεψε την πρώτη εκκλησία της Αθήνας και πάνω της ανέγειρε το σωζόμενο τζαμί. Οι έρευνες απέδειξαν του λόγου το αληθές. Τα στοιχεία που έχω στη διάθεσή μου είναι πολλά. [...] Μία πρόταση που σας καταθέτω, λοιπόν, είναι να αναστηλωθεί και να συντηρηθεί με τον ενδεδειγμένο επιστημονικό τρόπο η όμορφη Παναγιά και καταλλήλως να αναδειχθεί και το στερεούμενο Τζαμί. Δύο πολιτισμοί, δύο ιστορίες. Δεν θα στερεώσετε απλώς σε έναν χώρο δύο μνημεία. Θα αναδείξετε την πορεία και την τραγικότητα της ιστορίας του τόπου. Δεν έχω καμία αμφιβολία πως ήδη θα έχουν αρχίσει τα σχετικά «νεύματα» για να εξαφανισθούν «οι λίθοι οι κρίζοντες». Πολλοί θα προσπαθήσουν να σας πείσουν να μπαζωθούν. Άλλοι θα υποστηρίξουν ότι οι πέτρες θα πρέπει να μεταφερθούν στο Μουσείο. Πολλοί, ευελπιστώ οι περισσότεροι, να στηρίζουν την πρότασή μου. Αν όμως δεν απλώσετε σεις το στιβαρό σας χέρι για αλλαγή πορείας, τότε θα ακουσθεί και πάλι το παράπονο του Παλαμά: «Σβησμένες όλες οι φωτιές οι πλάστρες μεσ' τη Χώρα» (Ολόκληρη η επιστολή είναι διαθέσιμη εδώ: <https://www.ekklisiaonline.gr/eipan/epistoli-tou-arxiepiskopou-ston-balta-gia-to-tzami-sto-monastiraki-sas-etoimazoun-mia-ekpliksi/>, Τελευταία επίσκεψη: 6 Δεκεμβρίου 2021)

¹⁹⁹ Το γεγονός αυτό αποτέλεσε τροχοπέδη στη διενέργεια της παρούσας έρευνας αφού δεν ήταν λίγες οι φορές που έγινε απόπειρα επίσκεψης του μνημείου, αλλά οι θύρες του ήταν κλειστές. Να σημειωθεί ότι στην είσοδο του αρχαιολογικού χώρου σπάνια γινόταν πληροφόρηση για την προσωρινή διακοπή λειτουργίας του ενώ συνηθιζόταν οι υπάλληλοι του χώρου να μην έχουν ενημέρωση για την επαναλειτουργία του.

²⁰⁰ Σε διάστημα έξι ετών έχουν πραγματοποιηθεί συνολικά οι παρακάτω τρεις περιοδικές εκθέσεις: Περιοδική έκθεση «Με το βλέμμα του κατακτητή: η Αθήνα της Κατοχής στη φωτογραφική συλλογή του Βύρωνα Μήτου» (19 Δεκεμβρίου 2018 - 30 Ιουνίου 2019)

Περιοδική έκθεση «Europa Nostra Βραβεία 1978 – 2019» (12 Οκτωβρίου 2019 – 31 Δεκεμβρίου 2019)

Περιοδική έκθεση «ΑΔΡΙΑΝΩΙ ΣΩΤΗΡΙ ΚΑΙ ΚΤΙΣΤΗΙ» (17 Ιανουαρίου 2018 - 31 Ιουλίου 2018).

Περισσότερες πληροφορίες για τις εκθέσεις, παρέχονται στο Παράρτημα.

αρνητική και άλλοτε μια αδιάφορη στάση ως προς το συγκεκριμένο μνημείο. Παρόλο που βρίσκεται σε μια από τις πιο δημοφιλείς και πολυσύχναστες περιοχές της Αθήνας, και δη ιστορικής, παρά τις εργασίες αποκατάστασης που έχουν οδηγήσει το κτίσμα σε πολύ καλή κατάσταση, φαίνεται πως αυτό δεν αξιοποιείται στο βαθμό που θα μπορούσε και θα ήταν ωφέλιμο να αξιοποιηθεί. Σε ένα απαισιόδοξο σενάριο, όλα τα ανωτέρω μπορεί να οδηγήσουν στην εγκατάλειψή του. Με σκοπό την καλύτερη αξιοποίησή του, θα πρέπει να γίνουν οι εξής απαραίτητες ενέργειες: α) η λειτουργία του να είναι αδιάκοπη, β) να αξιοποιηθεί η ένταξή του στη Ρωμαϊκή Αγορά, γ) να πραγματοποιούνται περιοδικές εκθέσεις και εκδηλώσεις με μεγαλύτερη συχνότητα, και δ) να υλοποιούνται εκπαιδευτικά προγράμματα. Είναι σημαντικό να εξετάζονται τα κίνητρα και οι συνέπειες της ελλιπούς αξιοποίησης και να εξετάζονται εναλλακτικές λύσεις για τη διατήρηση και την αξιοποίηση των μνημείων-μουσείων. Το Φετχιγιέ Τζαμί έχει υιοθετήσει το «παραδοσιακό μοντέλο» μουσείου.

4.4.2. Τα μνημεία – μουσεία των Ιωαννίνων

4.4.2.1. Τζαμί του Ασλάν Πασά

Το Τζαμί του Ασλάν Πασά, γνωστό και ως Δημοτικό Εθνογραφικό Μουσείο Ιωαννίνων, βρίσκεται εντός του Κάστρου των Ιωαννίνων στη βορειοδυτική ακρόπολη. Η εποπτεία του μνημείου-μουσείου γίνεται από τον Δήμο Ιωαννιτών. Στους χώρους του, οι επισκέπτες μπορούν να εξερευνήσουν τη μόνιμη έκθεση με αντικείμενα από την καθημερινή ζωή και την εμπορική δραστηριότητα των τριών πολυπληθέστερων κοινοτήτων της πόλης: της ελληνικής, της εβραϊκής και της μουσουλμανικής κοινότητας.

Για την εν λόγω έκθεση δεν υπάρχει σχετική μουσειολογική μελέτη, αφού η διαμόρφωσή της έλαβε χώρα τη δεκαετία του 1980, περίοδο που σπάνια συναντάμε μουσειολογικές μελέτες στον ελλαδικό χώρο για τη δημιουργία εκθέσεων. Σύμφωνα με την υπεύθυνη του μουσείου, την κ. Κλεοπάτρα Εξάρχου²⁰¹, η έκθεση στο Τζαμί του Ασλάν Πασά πραγματοποιήθηκε μεταξύ του 1987 και του 1989. Ωστόσο,

---

²⁰¹ Οι πληροφορίες που συλλέχθηκαν από την κ. Κλεοπάτρα Εξάρχου, Προϊσταμένη του τμήματος πολιτισμού Δήμου Ιωαννιτών, προέρχονται από συνέντευξη που διενεργήθηκε στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής και θα αναλυθεί στο επόμενο κεφάλαιο.

υπάρχει έλλειψη σχετικού αρχαιακού υλικού από εκείνη τη χρονική περίοδο και η διάταξη των αντικειμένων έγινε χωρίς συγκεκριμένο σχεδιασμό²⁰².

Εικόνα 28. Φωτογραφία από τη μόνιμη έκθεση στο Τζαμί του Ασλάν Πασά, (Προσωπικό αρχείο Σ. Καρούνη)

Η συλλογή αποτελείται από αντικείμενα χρονολογούμενα από τον 18^ο έως τον 20^ο αιώνα και προέρχονται από δωρεές επιφανών οικογενειών²⁰³. Πρόκειται για σκευή με χρηστικό και διακοσμητικό χαρακτήρα από διάφορα μέταλλα ή πορσελάνη, καθώς και όπλα και ενδυμασίες της οθωμανικής περιόδου. Επιπλέον, στα αντικείμενα της συλλογής του χριστιανικού στοιχείου²⁰⁴, περιλαμβάνονται εκκλησιαστικά αργυρά σκευή, άμφια και εκκλησιαστικά βιβλία από τη Συλλογή του Αρχιεπισκόπου Σπυρίδωνος²⁰⁵. Στη συλλογή του εβραϊκού στοιχείου, εκτίθενται παραπετάσματα από το κτήριο της παλαιάς συναγωγής, ενδυμασίες και αντικείμενα ενδεικτικά του βίου της άλλοτε ακμάζουσας εβραϊκής κοινότητας των Ιωαννίνων²⁰⁶. Το χριστιανικό και εβραϊκό στοιχείο παρουσιάζονται μαζί, στον ίδιο χώρο, και είναι τα πρώτα αντικείμενα που αντικρίζει ο επισκέπτης εισερχόμενος στο Τζαμί. Στην ενότητα του μουσουλμανικού στοιχείου, που φιλοξενείται στον κεντρικό χώρο, παρατηρούνται ανατολίτικα υφάσματα του 16^{ου}, του 17^{ου} και του 18^{ου} αιώνα, έπιπλα από ξύλο και

²⁰² Βλ. Παράρτημα, σελ. 387

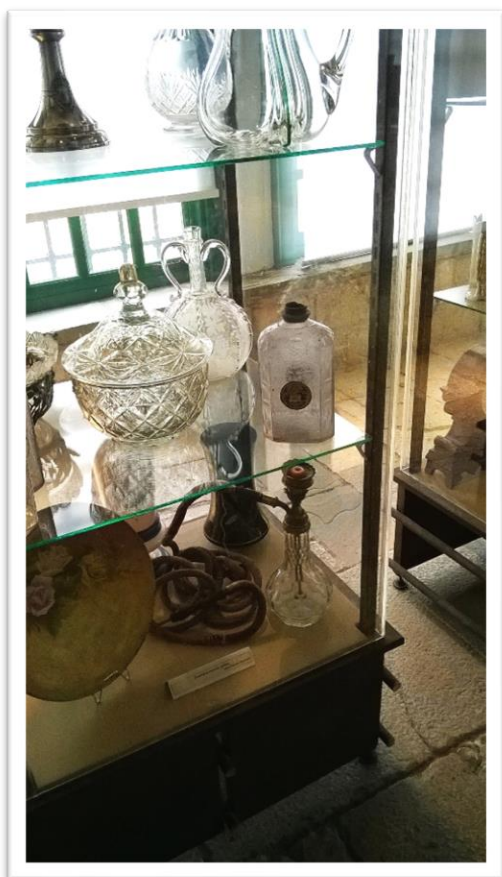
²⁰³ Δημοτικό Εθνογραφικό Μουσείο Ιωαννίνων, <https://www.travelioannina.com/el/node/23> (Τελευταία επίσκεψη: 27 Φεβρουαρίου 2022)

²⁰⁴ Χρησιμοποιούνται οι όροι «χριστιανικό στοιχείο», «μουσουλμανικό στοιχείο» και «εβραϊκό στοιχείο» ως δάνεια από το εποπτικό υλικό του μουσείου για να περιγράψει τις τρεις θρησκευτικές κοινότητες των Ιωαννίνων.

²⁰⁵ Δημοτικό Εθνογραφικό Μουσείο Ιωαννίνων, <https://www.travelioannina.com/el/node/23> (Τελευταία επίσκεψη: 27 Φεβρουαρίου 2022)

²⁰⁶ Δημοτικό Εθνογραφικό Μουσείο Ιωαννίνων, <https://www.travelioannina.com/el/node/23> (Τελευταία επίσκεψη: 27 Φεβρουαρίου 2022)

φίλντισι της εποχής του Αλή Πασά, μπρούτζινα αντικείμενα και μουσουλμανικά βιβλία²⁰⁷.

Εικόνα 29. Προθήκη – χριστιανικό στοιχείο, Τζαμί Ασλάν Πασά, (Προσωπικό αρχείο Σ. Καρούνη)

Όσον αφορά στο εποπτικό υλικό, υπάρχει μικρός αριθμός κειμένων που κάνουν λόγο για την οθωμανική εποχή και τη συνύπαρξη των τριών θρησκευτικών πληθυσμιακών ομάδων. Οι λεξάντες των αντικειμένων πληροφορούν τους επισκέπτες για το είδος του κάθε αντικειμένου, χωρίς να υπάρχουν περαιτέρω πληροφορίες. Ο φωτισμός που χρησιμοποιείται στην ενότητα του χριστιανικού και του εβραϊκού στοιχείου είναι ο φυσικός ενώ στην ενότητα του μουσουλμανικού στοιχείου, υπάρχει ειδικός, θερμός φωτισμός που βοηθά στην παρατήρηση του ζωγραφικού διακόσμου

που διασώζεται καθώς και σε σημεία αρχιτεκτονικού και θρησκευτικού ενδιαφέροντος, όπως είναι το μιχράμπ και το μινμπάρ. Ο συγκεκριμένος φωτισμός κάνει την επίσκεψη «ατμοσφαιρική» και φαίνεται να διαφοροποιείται από τις άλλες δύο εκθεσιακές ενότητες.

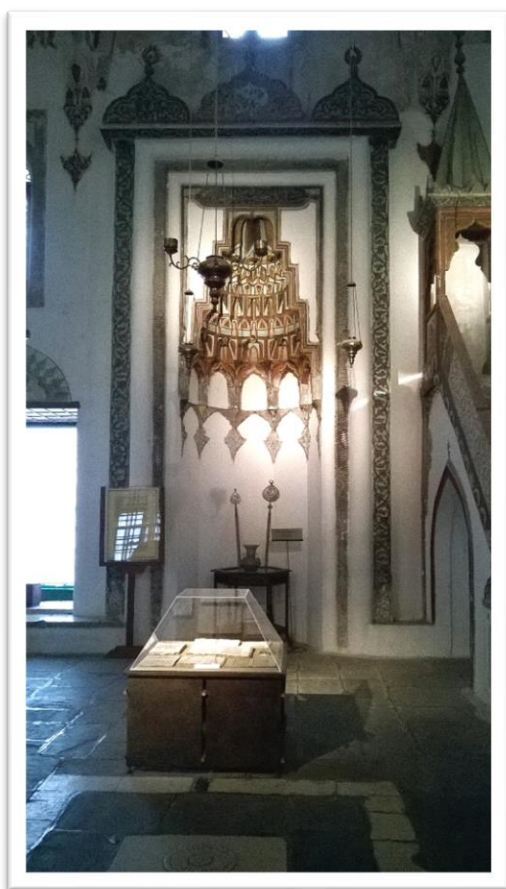
Το μουσείο συγκαταλέγεται στο επονομαζόμενο «παραδοσιακό μουσείο», το οποίο παρατηρείται έως τα τέλη του 20^{ου} αιώνα, γεγονός που συνηγορεί με τη χρονολογία της τελικής διαμόρφωσης της έκθεσης. Ακόμα και οι προθήκες αντανakλούν το παρελθόν. Παρατηρείται μικρή εισαγωγή νέων στοιχείων σε αυτήν, όπως είναι ο φωτισμός στην ενότητα του μουσουλμανικού στοιχείου, καθώς και στο πληροφοριακό κείμενο στην είσοδο. Ωστόσο, το βασικό γνωστικό πεδίο του μουσείου είναι η αφήγηση ενός μέρους της πραγματικότητας, ιδωμένο μέσα από τα αντικείμενα, η έμφαση στο παρελθόν και η έμφαση στα αντικείμενα (αντικειμενο-

²⁰⁷ Δημοτικό Εθνογραφικό Μουσείο Ιωαννίνων, <https://www.travelioannina.com/el/node/23> (Τελευταία επίσκεψη: 27 Φεβρουαρίου 2022)

κεντρικό). Όσον αφορά στην επικοινωνία με τους επισκέπτες, παρατηρείται το μηχανιστικό και μονόδρομο μοντέλο επικοινωνίας που αναφέρει η Eilean Hooper-Greenhill²⁰⁸ και καταγράφει ο Cameron²⁰⁹ από το 1968, κατά το οποίο ο επιμελητής των συλλογών (πομπός) επικοινωνεί με βάση τις γνώσεις και την εμπειρία του μέσω των μουσειακών συλλογών (μέσο) και με γραμμικό και μονοδιάστατο τρόπο με τον επισκέπτη (δέκτης), ο οποίος παθητικά δέχεται τα μηνύματα (Οικονόμου, 2003, 81). Επίσης, στο Δημοτικό Εθνογραφικό Μουσείο δεν εντοπίζονται παρά ελάχιστες δράσεις, π.χ. εκδηλώσεις, περιοδικές εκθέσεις²¹⁰. Πραγματοποιούνται εκδηλώσεις στο πλαίσιο του Διεθνούς Φεστιβάλ Φωτομετρίας, εκπαιδευτικά προγράμματα για

μαθητές Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Ωστόσο, δε γίνονται περιοδικές εκθέσεις στον χώρο²¹¹.

Εικόνα 30. Αίθουσα μουσουλμανικού στοιχείου, Μουσείο Ασλάν Πασά (Προσωπικό αρχείο Σ. Καρούνη)

Ακόμη ένα στοιχείο που είναι σημαντικό να αναφερθεί και αφορά στη διαχείριση του μνημείου-μουσείου, είναι το γεγονός ότι ανά διαστήματα έχει υποστεί φθορές εξαιτίας των καιρικών συνθηκών, παρά τις εργασίες αποκατάστασης που συντελέστηκαν με χρηματοδότηση από την ΕΕ (ΕΣΠΑ 2007-2013 και Γ' ΚΠΣ)²¹². Από τις πιο πρόσφατες είναι αυτή του 2019 που η απόληξη του μιναρέ κατέρρευσε από την κακοκαιρία που επικρατούσε εκείνο το

²⁰⁸ Hooper-Greenhill, E., 1991. "A new communication model for museums". In: Kavanagh, G. (ed.), *Museum Languages: Objects and Texts*, Leicester: Leicester University Press, 49-61

²⁰⁹ Cameron, D., 1968. "A viewpoint: the museum as a communications system and implications for museum education", *Curator 11*, 33-40

²¹⁰ Οι περιοδικές εκθέσεις που έχουν πραγματοποιηθεί στον χώρο του Μουσείου είναι ελάχιστες για την μακρά περίοδο λειτουργίας του. Ενδεικτικά αναφέρεται η περιοδική έκθεση φωτογραφίας στο πλαίσιο του προγράμματος « Η Ευρώπη στην περιοχή μου 2016», που διοργανώθηκε το διάστημα 17 – 22 Μαΐου 2016.

²¹¹ Συνέντευξη με κ. Κλεοπάτρα Εξάρχου, βλ. Παράρτημα σελ. 389

διάστημα²¹³. Τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, πραγματοποιήθηκε επίσκεψη στο Τζαμί του Ασλάν Πασά, όπου έγινε η παρατήρηση του γεγονότος από κοντά. Επιπρόσθετα, σημάδια κακοκαιρίας παρατηρήθηκαν εντός του μουσειακού χώρου, καθώς στις προθήκες υπήρχαν ίχνη βροχοπτώσης της προηγούμενης μέρας. Σε περιόδους που υπήρχαν έντονες βροχοπτώσεις στα Ιωάννινα, δεν επιτρεπόταν η επίσκεψη του Τζαμιού και το μουσείο παρέμενε κλειστό. Οι λόγοι για τους οποίους συνέβαινε αυτό, παραμένουν άγνωστοι και μόνο εικασίες μπορούν να γίνουν²¹⁴. Ωστόσο, με τη διατήρηση του μιναρέ του εν λόγω μνημείου, διατηρείται παράλληλα η αυθεντικότητα και η ιστορική ταυτότητα του κτίσματος.

Το Τζαμί του Ασλάν Πασά αποτελεί ένα χαρακτηριστικό μνημείο-μουσείο της πόλης των Ιωαννίνων, όχι μόνο για τους κατοίκους, αλλά και για τους επισκέπτες των Ιωαννίνων. Δηλωτικό του τουριστικού ενδιαφέροντος και της προβολής του μνημείου-μουσείου, είναι η ύπαρξή του σε καρτ-ποστάλ και η διαρκής επισκεψιμότητά του. Αυτό δείχνει μια αρκετά σημαντική πολιτιστική διαδρομή, στοιχείο που έρχεται σε αντίφαση με τη στασιμότητα που παρατηρείται στις ερμηνευτικές μεθόδους και στις επικοινωνιακές προσεγγίσεις, στην επαναλαμβανόμενη παύση λειτουργίας του κατά τις βροχερές μέρες και στη συνολική κατάσταση στην οποία βρίσκεται το κτίσμα. Λόγω της έλλειψης αρχειακού υλικού και βιβλιογραφίας για την περαιτέρω τεκμηρίωση των εργασιών στο συγκεκριμένο κτίσμα, έχει επιλεχθεί η αναζήτηση στοιχείων μέσω της αρθρογραφίας.

Σύμφωνα, λοιπόν, με την αρθρογραφία, υπήρχε η πρόβλεψη για την αποκατάσταση του τεμένους του Ασλάν Πασά, η οποία επιβεβαιώθηκε από σχετική προκήρυξη συνοπτικού διαγωνισμού για την αρχιτεκτονική, στατική και ηλεκτρομηχανολογική μελέτη του τζαμιού²¹⁵. Στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα 2020-2023 αναφέρεται η αρχιτεκτονική, στατική και ηλεκτρομηχανολογική μελέτη καθώς και η ανάδειξη και προστασία του Δημοτικού Μουσείου Ιωαννίνων με στόχο την ανάδειξη πολιτιστικού

---

²¹³ «Γιάννενα: Σκαλωσιές στο «λαβωμένο» τζαμί Ασλάν Πασά», *Εθνος*,

<https://www.ethnos.gr/culture/> (Τελευταία επίσκεψη: 27 Φεβρουαρίου 2022)

²¹⁴ Να σημειωθεί σε αυτό το σημείο το έντονο πρόβλημα που υπάρχει κατά τις περιόδους κακοκαιρίας, καθώς το εν λόγω Τζαμί έχει γίνει πολλές φορές αποδέκτης κεραυνών. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις του 1873, του 1875 ενώ σε πρόσφατους χρόνους είναι σημαντική η ζημία που υπέστη το κτίσμα το 1985, έτος κατά το οποίο ανακατασκευάστηκε ο εγκάρσιος διαχωριστικός τοίχος και το δάπεδο.

²¹⁵ «Το τέμενος του Ασλάν πασά και το πάρκο πολιτισμού», *Τυπος-ι*, <https://typos-i.gr/article/temenos-toy-aslan-pasa-parko-politismoy> (Τελευταία επίσκεψη: 2 Μαρτίου 2022)

προϊόντος, την αύξηση επισκεψιμότητας της περιοχής, τη βελτίωση της προσβασιμότητας, την αναβάθμιση της τοπικής οικονομίας, τη βελτίωση της καθημερινότητας²¹⁶. Το τέμενος πρόκειται να αναδειχθεί στο πλαίσιο του προγράμματος «Ηπειρος 2014-2020» με κόστος 1, 2 εκατ. ευρώ.

Πρόκειται για μια ελπιδοφόρα κίνηση για το ίδιο το μνημείο-μουσείο και συνολικά, για τη διαχείριση των οθωμανικών κτισμάτων του ελλαδικού χώρου. Αυτές οι ενέργειες έχουν πολλαπλά οφέλη, ανάμεσα στα οποία είναι η προώθηση της κοινωνικής συνοχής και του διαλόγου, προωθώντας τον πολιτισμό και την κατανόηση μεταξύ διάφορων κοινοτήτων και ομάδων.

4.4.2.2. Φετχιγιέ Τζαμί

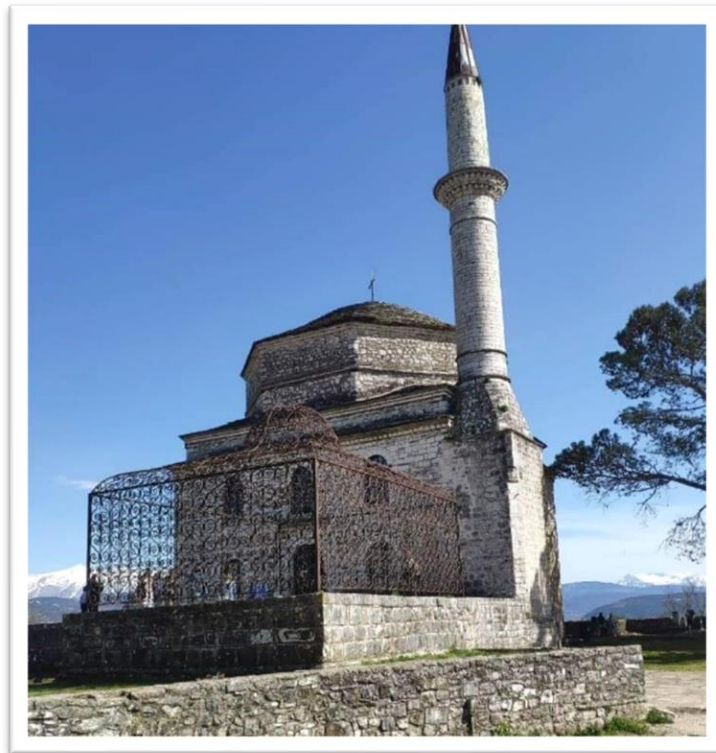
Το Φετχιγιέ Τζαμί των Ιωαννίνων βρίσκεται στην περιοχή του Ιτς Καλέ και αποτελεί παράρτημα του Βυζαντινού Μουσείου των Ιωαννίνων. Η εποπτεία του εμπίπτει στην αρμοδιότητα της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων. Στον χώρο του φιλοξενείται μόνιμη έκθεση με θέμα την πόλη των Ιωαννίνων κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο και τη ζωή και το έργο του Αλή πασά. Ευρισκόμενο, επομένως, σε ένα από τα πιο κεντρικά και επισκέψιμα σημεία των Ιωαννίνων, στοχεύει στην εξιστόρηση του οθωμανικού παρελθόντος της πόλης, μέρος του οποίου κεντρική θέση έχει η μορφή του Αλή Πασά. Ο τάφος του Αλή Πασά που βρίσκεται λίγα μέτρα από την είσοδο του τζαμιού, ενισχύει την αφήγηση.

Η μόνιμη έκθεση διαμορφώνεται από την ύπαρξη λίγων εκθεμάτων και με την ύπαρξη επεξηγηματικών κειμένων. Μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα πτυχή της επίσκεψης είναι η ευκαιρία πρόσβασης στον μιναρέ, ο οποίος διασώζεται. Όπως έχει σημειωθεί και σε προηγούμενο κεφάλαιο, η διατήρηση των μιναρέδων στα μνημεία της Ελλάδας ήταν αρκετά δύσκολο να επιτευχθεί καθώς ιδεολογικοί λόγοι οδήγησαν στην κατεδάφισή τους. Ωστόσο, στην περίπτωση του Φετχιγιέ τζαμιού, η ύπαρξη και η πρόσβαση στο μιναρέ δίνει ένα επιπλέον ενδιαφέρον στην εμπειρία της επίσκεψης και στη βίωση του μνημείου.

---

²¹⁶ Το τέμενος πρόκειται να αναδειχθεί με το πρόγραμμα «Ηπειρος 2014-2020». Απόφαση Δημοτικού Συμβουλίου (330/2020): <http://archive.data.gov.gr/dataset/191071ff-b4ad-41a4-8eb3-73187043599f/resource/5de6232a-04ff-47d3-9caa-4eddc02fdaf5/download/ADS-330-2020-EPIXEIRHSIAKO-PROGRAMMA-2020-2023.pdf> (Τελευταία επίσκεψη: 3 Μαρτίου 2022)

Στον χώρο του μουσείου διοργανώνονται εκδηλώσεις πολιτιστικού περιεχομένου, επιστημονικές συναντήσεις και περιοδικές εκθέσεις²¹⁷. Ο φορέας αλληλεπιδρά με το κοινό πρωτίστως μέσω αυτών των εκδηλώσεων. Επί του παρόντος δεν υλοποιούνται στον χώρο του εκπαιδευτικά προγράμματα, ούτε έχει ορατή διαδικτυακή παρουσία με τη μορφή ιστοτόπου ή λογαριασμών μέσω κοινωνικής δικτύωσης. Σε μια εποχή που το Διαδίκτυο διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην επικοινωνία, η απουσία από αυτό, είναι ένα κενό στην επικοινωνία με το κοινό, είτε πρόκειται για τους κατοίκους των Ιωαννίνων, είτε για τουρίστες.

Εικόνα 31. Το Φετχιγιέ Τζαμί (Ιωάννινα) και ο τάφος του Αλή Πασά, (Προσωπικό αρχείο Σ. Καρούνη)

Ωστόσο, η επισκεψιμότητά του είναι αρκετά σημαντική, γεγονός που οφείλεται κατά ένα μεγάλο ποσοστό στη θέση του, λαμβάνοντας υπόψιν τη γειτνίασή του με το Βυζαντινό Μουσείο, τον τάφο του Αλή Πασά και συνολικά τον αρχαιολογικό χώρο, που φαίνεται να είναι το πιο δημοφιλές σημείο του Κάστρου των Ιωαννίνων. Επιπλέον, η επισκεψιμότητα οφείλεται και στις συχνές εκδηλώσεις και δράσεις που πραγματοποιούνται στο Φετχιγιέ, ενισχύοντας συνεχή δέσμευση και την προσέλκυση του κοινού. Το Φετχιγιέ Τζαμί βρίσκεται σε μια διαδικασία μετάβασης από τον «παραδοσιακό» στον «σύγχρονο» τύπο μουσείου.

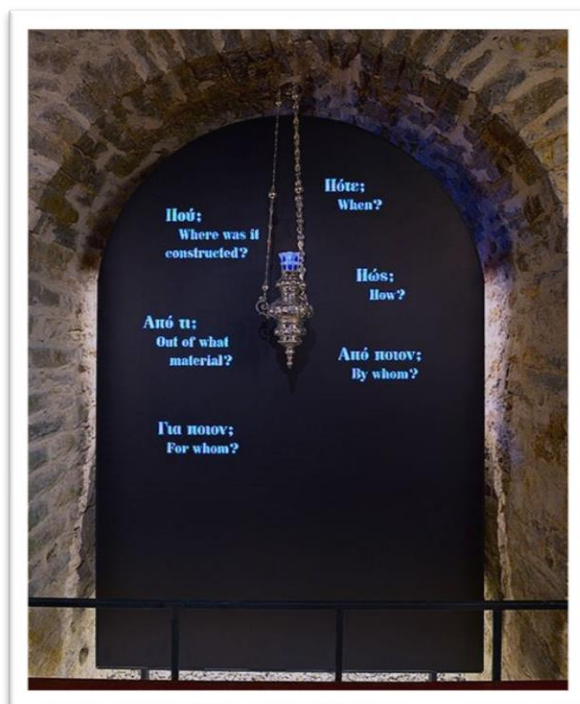
²¹⁷ Βλ. Παράρτημα

4.4.2.3. Μουσείο Αργυροτεχνίας

Το Μουσείο Αργυροτεχνίας βρίσκεται στο κάστρο των Ιωαννίνων, και συγκεκριμένα στον δυτικό προμαχώνα της νοτιανατολικής ακρόπολης (Ιτς Καλέ). Λειτουργεί υπό την ευθύνη του Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς για πενήντα χρόνια από την ίδρυσή του. Η δημιουργία του εντάχθηκε στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ανταγωνιστικότητα και Επιχειρηματικότητα» ΕΠΑΝ ΙΙ και χρηματοδοτήθηκε από

το ΕΣΠΑ 2007 – 2013 (συγχρηματοδότηση ΕΤΠΑ) και την Τράπεζα Πειραιώς²¹⁸.

Εικόνα 32. Μουσείο Αργυροτεχνίας (ΠΙΟΠ), (Προσωπικό αρχείο Σ. Καρούνη)

Το 2008, το ΠΙΟΠ εκπόνησε αρχικό ερευνητικό πρόγραμμα σχετικά με την αργυροτεχνία²¹⁹. Το 2009 εγκρίθηκε η μουσειολογική και μουσειογραφική μελέτη του Μουσείου Αργυροτεχνίας και υπεγράφη μνημόνιο συνεργασίας μεταξύ του Υπουργείου Τουρισμού,

του Δήμου Ιωαννιτών και του ΠΙΟΠ με σκοπό τη δημιουργία του μουσείου²²⁰. Λίγα χρόνια αργότερα, το 2011, το έργο «Μουσείο Αργυροτεχνίας Ιωαννίνων» εντάχθηκε στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ανταγωνιστικότητα και Επιχειρηματικότητα»²²¹. Για την υλοποίηση του έργου, αλλά και για τη λειτουργία του Μουσείου, υπεγράφη προγραμματική σύμβαση μεταξύ του Δήμου Ιωαννιτών, του Υπουργείου Πολιτισμού και του ΠΙΟΠ.

Οι αναστηλωτικές εργασίες στον χώρο του μνημείου όπου στεγάζεται το Μουσείο Αργυροτεχνίας ξεκίνησαν το 2012 ενώ αργότερα ξεκίνησαν και οι εργασίες για την υλοποίηση της έκθεσης. Το Μουσείο εγκαινιάστηκε τον Σεπτέμβριο του 2016.

²¹⁸ Μουσείο Αργυροτεχνίας, ΠΙΟΠ, <https://www.piop.gr/> (Τελευταία επίσκεψη: 8 Μαρτίου 2022)

²¹⁹ Μουσείο Αργυροτεχνίας, ΠΙΟΠ, <https://www.piop.gr/> (Τελευταία επίσκεψη: 8 Μαρτίου 2022)

²²⁰ Μουσείο Αργυροτεχνίας, ΠΙΟΠ, <https://www.piop.gr/> (Τελευταία επίσκεψη: 8 Μαρτίου 2022)

²²¹ Μουσείο Αργυροτεχνίας, ΠΙΟΠ, <https://www.piop.gr/> (Τελευταία επίσκεψη: 8 Μαρτίου 2022)

Πρωταρχικός στόχος του είναι η διάσωση της γνώσης της τέχνης της αργυροτεχνίας, παράλληλα με την ανάδειξη των τεχνικών της προβιομηχανικής περιόδου, εξού και η έκθεση τεχνολογικού και θεματικού ενδιαφέροντος που αναφέρεται στις τεχνικές της αργυροχρυσοχοΐας και τη σχέση τους με την ιστορία και την παράδοση της Ηπείρου (Νούτσου, 2017, 9).

Εικόνα 33. Μουσείο Αργυροτεχνίας (ΠΙΟΠ), (Προσωπικό αρχείο Σ. Καρούνη)

Πρόκειται για ένα θεματικό μουσείο, αφού πραγματεύεται την τεχνολογία της αργυροχοΐας κατά την προβιομηχανική περίοδο, αλλά ταυτόχρονα και μουσείο περιφερειακό, αφού εστιάζει στην ιστορία της αργυροχοΐας στην περιοχή της Ηπείρου. Ο τρόπος οργάνωσης και προσέγγισης του εκθεσιακού υλικού αναδεικνύει το θεματικό και τεχνολογικό χαρακτήρα του μουσείου (Νούτσου, 2017, 10). Στο πλαίσιο ενός πολύπλευρου αφηγηματικού συνόλου, προβάλλει ο εργαλειακός και μηχανικός εξοπλισμός που σχετίζεται με τις τεχνικές επεξεργασίας του πολύτιμου μετάλλου (Νούτσου, 2017, 9). Το σύνολο των πληροφοριών για τα εκθέματα συντίθεται από χάρτες, αρχειακές πηγές, σχεδιαστικές αναπαραστάσεις, εικόνες και φωτογραφικό υλικό, ψηφιακές εφαρμογές και σύντομες ταινίες τεκμηρίωσης. Τοιουτοτρόπως, επιτυγχάνεται ένα «ταξίδι» στον χρόνο και στον χώρο της ηπειρωτικής αργυροτεχνίας που βοηθά τον επισκέπτη να ανακαλύψει τον ρόλο της στη διαμόρφωση της πολιτιστικής ταυτότητας της περιοχής (Νούτσου, 2017, 10). Η επίσκεψη γίνεται «ατμοσφαιρική» και ειδικά στον χώρο του προμαχώνα, γεγονός που

εξυπηρετείται ιδιαίτερα από την απουσία ανοιγμάτων και την έλλειψη φυσικού φωτός.

Όπως αναφέρεται στο σχετικό οδηγό του μουσείου, «Η επιλογή του κτηρίου δεν ήταν τυχαία. Η παραχώρηση του προμαχώνα και των βοηθητικών χώρων από το Υπουργείο Πολιτισμού έδωσε τη δυνατότητα να βρει η καλλιτεχνική παράδοση στέγη σε ένα κτίσμα άρρηκτα συνδεδεμένο με τα χρόνια της ακμής της και με την ιστορία του τόπου.» (Νούτσου, 2017, 10).

Αναφορικά με τη μόνιμη έκθεση, στο ισόγειο αναπτύσσεται το πρώτο και μεγαλύτερο μέρος της έκθεσης, αφιερωμένο στον χαρακτήρα της ηπειρώτικης αργυροχρυσοχοΐας, στα χαρακτηριστικά και στις τεχνικές επεξεργασίας του ασημιού, αλλά και στην κοινωνία όπου απευθύνεται και στους ανθρώπους από τους οποίους κατασκευάζεται το πολύτιμο αντικείμενο (Νούτσου, 2017, 12).

Η εκθεσιακή αφήγηση διαμορφώνεται σε πέντε θεματικές ενότητες. Στην πρώτη ενότητα παρουσιάζεται η ιστορική διαδρομή και τα κέντρα άνθησης της ηπειρωτικής αργυροτεχνίας (Νούτσου, 2017, 13). Η δεύτερη ενότητα δίνει έμφαση στους τρόπους εύρεσης της πρώτης ύλης ενώ στην επόμενη ενότητα αναλύονται οι τεχνικές επεξεργασίας, κατασκευής και διακόσμησης του αργυρού έργου (Νούτσου, 2017, 13). Οι τελευταίες δύο ενότητες (τέταρτη και πέμπτη) είναι αφιερωμένες στους πελάτες και στους τεχνίτες αργυροχρυσοχόους αντίστοιχα (Νούτσου, 2017, 13).

Στον συγκεκριμένο μουσειακό χώρο, υπάρχει συνεχής διάδραση με εγκατεστημένα διαδραστικά ψηφιακά παιχνίδια, ενώ παράλληλα εκπονούνται εκπαιδευτικά προγράμματα²²². Επιπλέον, το μουσείο διαθέτει αίθουσα πολλαπλών χρήσεων, όπου φιλοξενούνται τόσο εκεί όσο και διαδικτυακά περιοδικές εκθέσεις, καλλιτεχνικές εκδηλώσεις, προβολές, δημιουργικά εργαστήρια, επιστημονικές συναντήσεις, εκπαιδευτικά εργαστήρια για επαγγελματίες. Σε γενικότερο πλαίσιο, η επικοινωνία και η διάδραση του εν λόγω μουσείου με το κοινό είναι συνεχής και πολυποίκιλη, απευθυνόμενη σε ανθρώπους διαφορετικών δημογραφικών δεδομένων. Επιπλέον, είναι εξαιρετικά σημαντική η διάθεση συνεργασίας του Μουσείου Αργυροτεχνίας με άλλους φορείς, όπως είναι το Μουσείο Μπενάκη, ο Δήμος Ιωαννιτών, και πολλοί

---

²²² Μουσείο Αργυροτεχνίας, ΠΙΟΠ, <https://www.piop.gr/> (Τελευταία επίσκεψη: 8 Μαρτίου 2022)

άλλοι. Πρόκειται για μια προσπάθεια διασύνδεσης μεταξύ των φορέων, που μπορεί να επιφέρει εξαιρετικά ωφέλιμα αποτελέσματα.

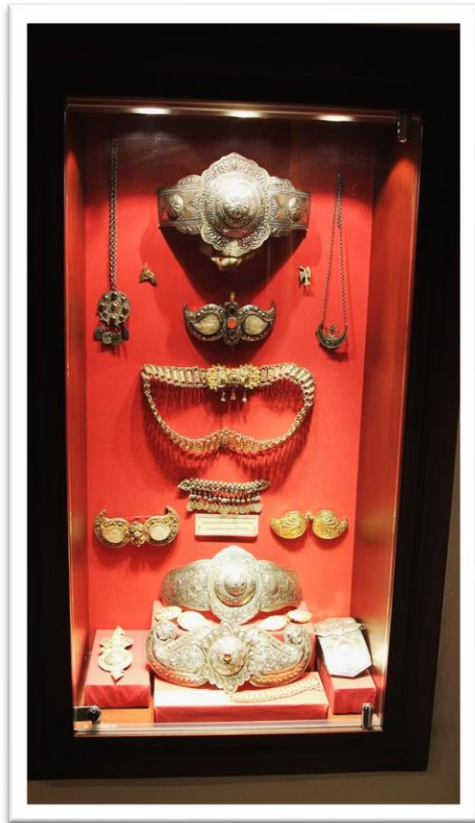
Πρόκειται για ένα «σύγχρονο» μουσείο που η διαμόρφωση της έκθεσής του και η συνολική λειτουργία του έχουν γίνει υπό το πρίσμα της Νέας Μουσειολογίας. Η συχνότητα διοργάνωσης περιοδικών εκθέσεων, εκπαιδευτικών προγραμμάτων και γενικά, δράσεων και εκδηλώσεων²²³, δε φαίνεται να συναντάται στον ίδιο βαθμό στα υπόλοιπα μουσεία που μελετώνται στην παρούσα διατριβή. Παρατηρείται, επομένως, πως η διαχείριση του εν λόγω μουσείου-μνημείου από έναν ιδιωτικό φορέα, έχει επηρεάσει θετικά τη συνολική λειτουργία του, κάνοντας τον φορέα ένα πρότυπο καλής πρακτικής. Χωρίς, ωστόσο, αυτό να σημαίνει ότι κάθε ιδιωτική πρωτοβουλία οδηγεί σε καλές πρακτικές. Όμως, σε μια χώρα που έχει πληγεί οικονομικά και κάνει προσπάθειες ανάκαμψης, παρατηρείται ότι η συνδρομή ενός ιδιωτικού φορέα, μπορεί να έχει θετικά αποτελέσματα στον χώρο του πολιτισμού, θέτοντας αυστηρά ως γνώμονα πάντα την προώθηση της επιστημονικής γνώσης.

4.4.2.4. Μουσείο Αλή Πασά και Επαναστατικής Περιόδου

Το Μουσείο του Αλή Πασά βρίσκεται στο Νησί των Ιωαννίνων στη λίμνη Παμβώτιδα. Πρόκειται για ιδιωτική πρωτοβουλία του συλλέκτη κ. Φώτη Ραπακούση. Σύμφωνα με μελέτη που διενεργήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος της Διεθνούς Ένωσης για τη Διατήρηση της Φύσης (International Union for the Conservation of Nature – IUCN), το νησί παρουσιάζει μεγάλη επισκεψιμότητα αφού οι επισκέπτες, πλην των μόνιμων κατοίκων και των εργαζομένων, είναι περίπου 100.000 ανά έτος (Αλεξανδροπούλου, Παππάς, 2018). Οι λόγοι για τους οποίους συμβαίνει αυτό είναι: α) το γεγονός ότι ήταν αναγνωρίσιμο ήδη από την οθωμανική περίοδο ως χώρος διαμονής του Αλή Πασά, και β) η λειτουργία του ομώνυμου Μουσείου (Μουσείο Αλή Πασά) (Αλεξανδροπούλου, Παππάς, 2018).

---

²²³ Βλ. Παράρτημα

Ο χώρος στον οποίο στεγάζεται το μουσείο έχει δεχθεί ποικίλες χρήσεις. Αρχικά, ο χώρος λειτουργούσε ως μοναστήρι του Αγίου Παντελεήμονα ενώ αργότερα, ο Αλή Πασάς το μετέτρεψε σε εξοχική κατοικία. Σε αυτή την κατοικία δολοφονήθηκε το 1822²²⁴.

Εικόνα 34. Προθήκη, Μουσείο Αλή Πασά και Επαναστατικής Περιόδου (Προσωπικό αρχείο Σ. Καρούνη)

Χάρη στην πρωτοβουλία μιας ομάδας Γιαννιωτών, στη Μονή του Αγίου Παντελεήμονα λειτούργησε το 1958 το Μουσείο Προεπαναστατικής Περιόδου. Από τον Μάιο του 2012, στεγάζεται στον ίδιο χώρο το Μουσείο Αλή Πασά και

Επαναστατικής Περιόδου, που περιλαμβάνει τη συλλογή του κ. Φώτη Ραπακούση²²⁵.

---

²²⁴ Μουσείο Αλή Πασά και Επαναστατικής Περιόδου, <https://museumalipasha.gr/> (Τελευταία επίσκεψη: 8 Μαρτίου 2022)

²²⁵ Μουσείο Αλή Πασά και Επαναστατικής Περιόδου, <https://museumalipasha.gr/> (Τελευταία επίσκεψη: 8 Μαρτίου 2022)

Ειδικότερα, στο κυρίως κτήριο εκτίθενται αντικείμενα που έχουν άμεση ή έμμεση σχέση με τον Αλή Πασά κατά την περίοδο δράσης του (1788-1822) και στο δεύτερο κτίσμα, διακρίνονται κειμήλια της επαναστατικής περιόδου των Ελλήνων (19^{ος} αι.)²²⁶. Η μόνιμη έκθεση φιλοξενείται στις εξής αίθουσες: α) Αίθουσα του Αλή Πασά. Πρόκειται για το δωμάτιο, στο οποίο έχασε τη ζωή του, δεχόμενος πυροβολισμό, ο Αλή Πασάς. Σύμφωνα με τα ιστορικά στοιχεία που δίνονται στον ιστότοπο του Μουσείου, η σημαντική αυτή ιστορική προσωπικότητα, κατά τη συμπλοκή με τους Οθωμανούς, τραυματίστηκε και μεταφέρθηκε στο συγκεκριμένο δωμάτιο για να του παρασχεθεί βοήθεια²²⁷. Όμως, ένας Οθωμανός στρατιώτης, που παρακολουθούσε από το υπόγειο, τον πυροβόλησε και ο Αλή Πασάς έχασε τη ζωή του. Η οπή από τη σφαίρα που διαπέρασε το δάπεδο, διασώζεται έως σήμερα²²⁸. Στην αίθουσα εκτίθενται ποικίλα αντικείμενα που έχουν άμεση σχέση με την εποχή δράσης του Αλή Πασά καθώς και με το περιβάλλον του. Ενδεικτικά αναφέρονται οι αγγλικές

---

²²⁶ Μουσείο Αλή Πασά και Επανάστατικής Περιόδου, <https://museumalipasha.gr/> (Τελευταία επίσκεψη: 8 Μαρτίου 2022)

²²⁷ Μουσείο Αλή Πασά και Επανάστατικής Περιόδου, <https://museumalipasha.gr/> (Τελευταία επίσκεψη: 8 Μαρτίου 2022)

²²⁸ Μουσείο Αλή Πασά και Επανάστατικής Περιόδου, <https://museumalipasha.gr/> (Τελευταία επίσκεψη: 8 Μαρτίου 2022)

πιστόλες, ένα ασημένιο Σαββατιανό φυλαχτό με φυτική διακόσμηση που είναι χαρακτηριστικό της ισλαμικής τέχνης, ασημένιο καλαμάρι (μελανοδοχείο) του 18^{ου} αι., ηπειρωτικοί ασημένιοι σουγιάδες, χρυσά οθωμανικά και ευρωπαϊκά νομίσματα²²⁹.

Εικόνα 35. Το «πέλος» της κυρά-Φροσύνης, Μουσείο Αλή Πασά και Επαναστατικής Περιόδου, (Προσωπικό Αρχείο Σ. Καρούνη)

Στη δεύτερη αίθουσα παρατηρούνται αντικείμενα που έχουν συνδεθεί με τον σουλτάνο Μαχμούτ Β΄. Πρόκειται για λιθογραφίες, κεραμικά, όπλα, ενώ παράλληλα, εκτίθενται πιάτα Ιζνίκ, ηπειρώτικες ασημένιες επίχρυσες πιστόλες των τελών του 18^{ου} αι., ασημένιες οθωμανικές πιστόλες και περσικός σισανές του ίδιου αιώνα καθώς και ευρωπαϊκή πιστόλα του 19^{ου} αι. Στην επόμενη αίθουσα παρουσιάζονται παραδοσιακές ηπειρώτικες φορεσιές από το Μέτσοβο, το Ζαγόρι, την Κόνιτσα, το Συρράκο, την πόλη των Ιωαννίνων²³⁰.

²²⁹ Μουσείο Αλή Πασά και Επαναστατικής Περιόδου, <https://museumalipasha.gr/> (Τελευταία επίσκεψη: 8 Μαρτίου 2022)

²³⁰ Μουσείο Αλή Πασά και Επαναστατικής Περιόδου, <https://museumalipasha.gr/> (Τελευταία επίσκεψη: 8 Μαρτίου 2022)

Συνεχίζοντας την περιήγηση στο Μουσείο του Αλή Πασά, ο επισκέπτης έχει τη δυνατότητα να δει στην τέταρτη αίθουσα (Αίθουσα Επαναστατικής Περιόδου), κειμήλια της Ελληνικής Επανάστασης του 1821, ανάμεσα στα οποία είναι οι πιστόλες, σπάθες, πίνακες, λιθογραφίες και εγχειρίδια του 19^{ου} αιώνα. Στην Αίθουσα των Ασημένιων Κοσμημάτων υπάρχουν επιστήθια κοσμήματα, πόρπες, βραχιόλια, κιουστέκια ρολογιού, κ.α., δηλαδή απτοί μάρτυρες της παράδοσης των Ηπειρωτών στην αργυροτεχνία²³¹.

Όσον αφορά στο χειμερινό οντά, διακρίνεται ένα τυπικό γιαννιώτικο καθιστικό της οθωμανικής περιόδου. Σε αυτό υπάρχει τζάκι καθώς και τα ομοιώματα του Αλή Πασά και της κυρα-Βασιλικής, που φορούν ενδυμασίες της εποχής. Επιπλέον, στον χώρο του μουσείου υπάρχει αναπαράσταση του τραγικού τέλους της κυρα-Φροσύνης, η οποία μαζί με άλλες δέκα επτά κοπέλες πνίγηκαν στη λίμνη των Ιωαννίνων²³². Πρόκειται για ένα στοιχείο με πρόσθετη δραματουργική έμφαση και ένταση που προκαλεί συγκινησιακά τον επισκέπτη. Οι επισκέπτες έτειναν να στέκονται περισσότερη ώρα σε εκείνο το σημείο, συνομιλώντας και περιγράφοντας την ιστορία της κυρά-Φροσύνης²³³. Φαίνεται πως αυτή η ιστορία ενδυνάμωνε τον διάλογο ανάμεσα στους επισκέπτες, αλλά παρατηρήθηκε και η ενίσχυση των στερεοτυπικών αντιλήψεων περί βιαιότητας των Οθωμανών. Η συγκεκριμένη ιστορία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την πόλη των Ιωαννίνων, έχοντας τραγουδηθεί σε δημοτικά τραγούδια, αλλά και μετατρεπόμενη σε μυθιστόρημα, όπερα και ταινία. Τόσο ο Αλή Πασάς όσο και η κυρά-Φροσύνη αποτέλεσαν δύο ιστορικά πρόσωπα που άφησαν το στίγμα τους στα Ιωάννινα και δε θα μπορούσε να λείπει η αναφορά τους σε κάποιο πολιτιστικό φορέα, όπως και έγινε στο παρόν μουσείο.

Το Μουσείο του Αλή Πασά θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένα μουσείο σε στάδιο μετάβασης από το παραδοσιακό μοντέλο στο σύγχρονο, χωρίς αυτό να έχει επιτευχθεί πλήρως. Πρόκειται για μια ιδιωτική πρωτοβουλία, όπως συμβαίνει και στο Μουσείο Αργυροτεχνίας, χωρίς ωστόσο να υπάρχει το ίδιο οικονομικό υπόβαθρο και η ανάλογη μουσειολογική και μουσειογραφική μελέτη. Πρόκειται για αυτοσχέδια

---

²³¹ Μουσείο Αλή Πασά και Επαναστατικής Περιόδου, <https://museumalipasha.gr/> (Τελευταία επίσκεψη: 8 Μαρτίου 2022)

²³² Μουσείο Αλή Πασά και Επαναστατικής Περιόδου, <https://museumalipasha.gr/> (Τελευταία επίσκεψη: 8 Μαρτίου 2022)

²³³ Στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας, πραγματοποιήθηκαν επισκέψεις στα μνημεία-μουσεία υπό εξέταση και έγινε παρατήρηση των επισκέψεων του κοινού σε αυτά. Τα όσα παρατηρήθηκαν, καταγράφηκαν σε ημερολόγιο.

μουσειολογία του ερασιτέχνη με τόνους ρομαντισμού, που δεν αποζητά το κέρδος αλλά μόνο την ευχαρίστηση και απόλαυση της δημιουργίας και της πραγμάτωσης του οράματός του²³⁴. Σκοπός του είναι η ανάδειξη της πολιτικής του Αλή Πασά και της κατανόησης της οθωμανικής περιόδου, ιδίως στα Ιωάννινα²³⁵. Το μουσείο δεν απευθύνεται σε ένα συγκεκριμένο κοινό, αλλά σε όλους/-ες.

Όσον αφορά στην εκθεσιακή πολιτική, η έμφαση δίνεται κυρίως στα αντικείμενα μέσα από τη μόνιμη έκθεση, αλλά δε θα μπορούσε να παραβλεφθεί και η διάδραση με τον επισκέπτη, όχι μέσω των τεχνολογικών μέσων, αλλά με την περιστασιακή παρουσία του ίδιου του συλλέκτη και τον εμπλουτισμό της μουσειακής εμπειρίας με ξεναγήσεις από τους υπαλλήλους του μουσείου. Πληροφοριακό υλικό υπάρχει εξωτερικά του μουσειακού χώρου, στην είσοδο. Πρόκειται για την εξιστόρηση διαφόρων ιστορικών γεγονότων που συνέβησαν κατά την οθωμανική περίοδο. Όπως σημείωσε ο κ. Ραπακούσης στη συνέντευξη²³⁶: «Πρέπει να ερμηνεύουμε τα γεγονότα, όχι να τα κρύβουμε. Γιατί η εκκλησία στο χωριό μου είναι επί Τουρκοκρατίας; Αυτά πρέπει να τα σκεφτόμαστε. Να ερμηνεύουμε γιατί έχουμε εκκλησίες, γιατί το εμπόριο αναπτύσσεται. Είναι το οθωμανικό παρελθόν μας.»

Αναφορικά με τα εκπαιδευτικά προγράμματα, αυτά δεν πραγματοποιούνται στο Μουσείο του Αλή Πασά καθώς υπάρχει πρακτική δυσκολία στην υλοποίησή τους, αφού η μετάβαση στο νησί γίνεται αποκλειστικά με το καράβι σε συγκεκριμένες ώρες της ημέρας. Όπως σημείωσε ο κ. Ραπακούσης σε συνέντευξη που παραχώρησε στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής²³⁷, «Θέλω να επενδύσω σε αυτό το κομμάτι και για αυτό οι υπάλληλοι κάνουν ξεναγήσεις. Η αντικειμενική δυσκολία είναι το νησί. Όταν έρχονται [οι επισκέπτες], έχουν συγκεκριμένο πρόγραμμα και δεν μπορώ να αλλάξω τον αυστηρό προγραμματισμό. Πρέπει να προλάβουν το καράβι»²³⁸.

---

²³⁴ Ο όρος «αυτοσχέδια μουσειολογία» και η επεξήγησή του κάνουν την εμφάνισή τους στο κεφάλαιο του Δ. Τρίκα, «Νοσοκομείο Σωτηρία – Τόπος μνήμης: Οι βαλίτσες των αζήτητων νεκρών» στο βιβλίο *Τα μνημεία των άλλων. Ανεπιθύμητες κληρονομίες στις παρυφές της μνήμης και της λήθης* σε επιμέλεια του Δ. Πλάντζου (2023, σ. 86).

²³⁵ Πρόκειται για πληροφορία που συλλέχθηκε από την συνέντευξη με τον κ. Φώτη Ραπακούση στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής.

²³⁶ Βλ. Παράρτημα, σελ. 378

²³⁷ Συνέντευξη με τον κ. Φώτη Ραπακούση στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής. Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε στις 10 Ιανουαρίου του 2021 διαδικτυακά με βιντεοκλήση.

²³⁸ Βλ. Παράρτημα, σελ. 379

Επιπλέον, στο Μουσείο διοργανώνονται ποικίλες εκδηλώσεις ανά περιόδους, ενώ για τον εορτασμό των 200 χρόνων από την Ελληνική Επανάσταση προγραμματίστηκαν επισκέψεις στον μουσειακό χώρο, και παράλληλα είχαν διοργανωθεί εκθέσεις και εκδηλώσεις που δεν κατέστησαν εφικτές εξαιτίας των μέτρων που λήφθηκαν για την αντιμετώπιση της πανδημίας. Όπως ανέφερε ο κ. Ραπακούσης²³⁹, «Για τον εορτασμό των 200 χρόνων, το μουσείο μας είχε οργανώσει πάρα πολλές εκδηλώσεις, οι οποίες ακυρώθηκαν. Μια από αυτές ήταν η έκθεση με κεραμικά, την οποία θα εγκαινίαζε η Πρόεδρος της Δημοκρατίας. Επίσης, είχε προγραμματιστεί εκδήλωση για τα επαναπατριζόμενα κειμήλια ²⁴⁰, αλλά ακυρώθηκαν όλα». Μάλιστα, όπως υπογράμμισε ο συλλέκτης και διευθυντής του Μουσείου, είχε ζητήσει σε ανάρτησή του στα κοινωνικά δίκτυα να ακυρωθεί ο εορτασμός των 200 ετών από την Ελληνική Επανάσταση καθώς η αποχή του κόσμου από τον εορτασμό θα ήταν άδικη για την ίδια την επέτειο.

Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ο διαρκής εμπλουτισμός της συλλογής του μουσείου με αντικείμενα επαναπατρισμού και όχι μόνο, η συνεχής παρουσία του στα κοινωνικά δίκτυα για μια διαρκή επικοινωνία με το κοινό ²⁴¹, η διάθεση και επίτευξη συνεργασίας με άλλους πολιτιστικούς φορείς και η μεγάλη επισκεψιμότητα του φορέα, γεγονός που το κάνει πόλο έλξης για τα Ιωάννινα. Το χρονικό διάστημα που γίνεται η παρούσα έρευνα, το Μουσείο του Αλή Πασά θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένα «μουσείο σε μετάβαση» από τη μια εποχή στην άλλη, από το ένα μοντέλο (παραδοσιακό) στο άλλο (σύγχρονο) με στόχο πάντα την εξιστόρηση των ιστορικών δεδομένων για τον Αλή Πασά και την εποχή του και την κατανόηση της Ιστορίας από τους επισκέπτες μέσα από μια οικεία και ευχάριστη εμπειρία.

4.5.Σύνοψη και συμπεράσματα

Στο παρόν κεφάλαιο εξετάστηκαν τα οθωμανικά μνημεία της Αθήνας και των Ιωαννίνων που έχουν μετατραπεί και λειτουργούν ως μουσεία. Ειδικότερα,

---

²³⁹ Βλ. Παράρτημα, σελ. 379

²⁴⁰ Πρόκειται για κειμήλια που επαναπάτρισε ο κ. Φώτης Ραπακούσης, τα οποία αφού φωτογραφηθούν, τεκμηριωθούν, εκτίθενται στο Μουσείο του Αλή Πασά και Επαναστατικής Περιόδου.

²⁴¹ Η παρουσία του Μουσείου στα κοινωνικά δίκτυα γίνεται κυρίως με τη συμβολή του κ. Ραπακούση που φροντίζει να επικοινωνεί στο κοινό τους επαναπατρισμούς αντικειμένων με δική του πρωτοβουλία, παρουσιάσεις των αντικειμένων που εκτίθενται στο Μουσείο και παροχή πληροφοριών για την οθωμανική περίοδο και ειδικότερα, για τη διακυβέρνηση του Αλή Πασά στα Ιωάννινα.

μελετήθηκε η διαχείρισή τους από τον εκάστοτε αρμόδιο φορέα καθώς και οι μουσειακές πρακτικές που έχουν εφαρμοστεί σε αυτά. Στο πλαίσιο αυτό αναζητήθηκαν, καταγράφηκαν και εξετάστηκαν ζητήματα αναστήλωσης και συντήρησης των κτηρίων, οι εκθεσιακές πρακτικές και πολιτικές, καθώς και ζητήματα επικοινωνίας, όπως είναι τα εκπαιδευτικά προγράμματα, οι εκδηλώσεις, οι δράσεις και η παρουσία των μνημείων-μουσείων στο Διαδίκτυο.

Σύμφωνα με τα όσα σημειώθηκαν, τα οθωμανικά μνημεία της Αθήνας και των Ιωαννίνων που μετατράπηκαν σε μουσεία, διακρίνονται σε όσα έχουν μόνιμες συλλογές, π.χ. Μουσείο Αργυροτεχνίας, Τζαμί Τζισδαράκη, και σε όσα φιλοξενούν κατά καιρούς περιοδικές εκθέσεις, π.χ. Φετχιγιέ Τζαμί (Αθήνα). Βάσει της φιλοσοφίας, της προσέγγισης, του εκθεσιακού σχεδιασμού και της εμπειρίας που προσφέρουν στους επισκέπτες, τα μνημεία-μουσεία υπό εξέταση κατηγοριοποιούνται τόσο στον «παραδοσιακό» τύπο μουσείου, όσο και στον «σύγχρονο» τύπο.

Αναφορικά με τη φιλοσοφία και τους στόχους των μνημείων-μουσείων, όσα ανήκουν στον «παραδοσιακό τύπο» επικεντρώνονται στη συλλογή, τη διατήρηση και την παρουσίαση των αντικειμένων. Αντιθέτως, στον «σύγχρονο τύπο» τα μουσεία μπορεί να έχουν ευρύτερους και πιο πολυδιάστατους στόχους, συμπεριλαμβανομένης της εκπαίδευσης, της ανασκόπησης σύγχρονων θεμάτων, της προώθησης του πολιτισμού κ.ο.κ.

Ο σχεδιασμός του εκθεσιακού χώρου αποτελεί επίσης έναν δείκτη διάκρισης ανάμεσα στον «παραδοσιακό» και στον «σύγχρονο» τύπο. Τα «παραδοσιακά μουσεία» συχνά χρησιμοποιούν παραδοσιακά στυλ στη σχεδίαση των εκθεσιακών χώρων, με στόχο να αναδείξουν την αξία των εκθεμάτων. Όπως σημειώνει η Οικονόμου (2003, 60): «Είναι ενδιαφέρον ότι ενώ έχουν γίνει εκτεταμένες συζητήσεις και δημοσιεύσεις, από την ακαδημαϊκή πλευρά, για τις θεωρίες και τα ζητήματα που σχετίζονται με την ερμηνεία του παρελθόντος, αυτό δεν αντικατοπτρίζεται πάντα στην ίδια έκταση στις μουσειακές εκθέσεις που έχουν οργανωθεί πρόσφατα. Αυτό μπορεί να σχετίζεται σε κάποιο βαθμό με πρακτικά ζητήματα, όπως το κόστος οργάνωσης καινούριων εκθέσεων». Τα «σύγχρονα μουσεία» είναι πιο διεισδυτικά και χρησιμοποιούν σύγχρονες τεχνολογίες, αλλά και αναδεικνύουν την αρχιτεκτονική και τη σχεδίαση ως μέρος της εκθεσιακής εμπειρίας.

Όπως παρατηρήθηκε και στα προηγούμενα υποκεφάλαια, τα «σύγχρονα μουσεία» είναι συχνά πιο διαδραστικά, χρησιμοποιώντας την τεχνολογία, τις προσομοιώσεις και τις διαδραστικές εγκαταστάσεις για να εμπλέκουν τους επισκέπτες και να τους ενημερώνουν. Τα «σύγχρονα μουσεία» εκμεταλλεύονται την τεχνολογία για την ανάπτυξη εντυπωσιακών εκθέσεων και εκπαιδευτικών εμπειριών. Επιπλέον, οι επισκέπτες ενθαρρύνονται να αλληλεπιδρούν με την έκθεση, να εξερευνούν και να συμμετέχουν ενεργά. Τα «παραδοσιακά μουσεία» συχνά παρουσιάζουν τα έργα και τα αντικείμενα με περιγραφικά σημεία, χωρίς πολλές διαδραστικές εμπειρίες. Αυτό αναφέρεται και στη χρήση της τεχνολογίας και των ψηφιακών μέσων που πιθανόν να είναι μηδαμινή. Η αξιοποίηση εφαρμογών πληροφορικής με στόχο τη μουσειακή επικοινωνία τείνει να αποτελέσει αναπόσπαστο τμήμα της σύγχρονης μουσειακής πολιτικής (Νικονάνου & Μπούνια, 2012, 629). Οι επισκέπτες στον «παραδοσιακό τύπο» θεωρούνται παρατηρητές που παρακολουθούν τις συλλογές.

Ωστόσο, στις μελέτες περίπτωσης που εξετάστηκαν, διακρίνονται και τα «μουσεία σε μετάβαση». Πρόκειται για τα μουσεία που συνδυάζουν στοιχεία από τον «παραδοσιακό τύπο» και από τον «σύγχρονο». Ένα μουσείο σε μετάβαση από τον «παραδοσιακό» στον «σύγχρονο τύπο» μουσείου αναφέρεται σε μια μορφή μουσείου που υποβάλλεται σε αλλαγές και εξελίξεις με σκοπό την προσαρμογή του στις σύγχρονες ανάγκες, τις προτιμήσεις του κοινού και τις νέες τεχνολογίες. Οι χαρακτηριστικές αλλαγές που μπορεί να συμβούν κατά τη διαδικασία αυτή περιλαμβάνουν:

α) Ανακαίνιση του μουσειακού χώρου: Το μουσείο μπορεί να επανασχεδιαστεί για να δημιουργηθεί ένα πιο σύγχρονο και ελκυστικό περιβάλλον για τους επισκέπτες.

β) Εκθέσεις με σύγχρονο περιεχόμενο: Το μουσείο μπορεί να ενημερώσει τις εκθέσεις του με περιεχόμενο που ανταποκρίνεται στις τρέχουσες κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές συνθήκες.

γ) Ψηφιακή προσέγγιση: Η χρήση ψηφιακών τεχνολογιών, όπως η εικονική πραγματικότητα, οι διαδραστικές οθόνες εντός του μουσειακού χώρου, κ.λπ. μπορεί να βελτιώσει την εμπειρία των επισκεπτών. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και η επικοινωνία του μουσείου με το υπάρχον και δυνητικό κοινό μέσω των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, του ιστότοπου, κ.ο.κ.

δ) Ευελιξία: Το μουσείο μπορεί να αναπροσαρμόζεται συχνά για να εμπλουτίσει τις συλλογές του, να διοργανώσει νέες εκθέσεις, θεματικές εκδηλώσεις, ξεναγήσεις.

ε) Εκπαιδευτικές προσεγγίσεις: Εκπαιδευτικές δραστηριότητες και προγράμματα μπορούν να βοηθήσουν τους επισκέπτες να κατανοήσουν καλύτερα το περιεχόμενο των εκθέσεων και να συνδράμουν συνολικά στην εμπειρία του επισκέπτη.

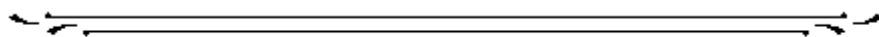
Στα «μουσεία σε μετάβαση» ανήκει το Μουσείο του Αλή Πασά και το Φετχιγιέ Τζαμί στα Ιωάννινα. Στον «παραδοσιακό τύπο» ανήκει το Τζαμί του Ασλάν Πασά και το Φετχιγιέ Τζαμί στην Αθήνα ενώ στον «σύγχρονο» ανήκει το Αρχοντικό Μπενιζέλων, το Λουτρό των Αέρηδων, το Τζαμί Τζισδαράκη και το Μουσείο Αργυροτεχνίας.

Στην περίπτωση των μνημείων-μουσείων που ανήκουν στον παραδοσιακό τύπο και στον μεταβατικό, ελλοχεύει ένας κίνδυνος όταν υπάρχει ελλιπής ερμηνεία: δεν υπάρχει διάλογος και ακολούθως, δεν υπάρχει περιθώριο αμφισβήτησης ή ακόμα και επιβεβαίωσης των παραδεδομένων γνώσεων των επισκεπτών, ούτε προσθήκη νέων γνώσεων και εμπειριών. Επομένως, στην περίπτωση των στερεοτυπικών αντιλήψεων και προκαταλήψεων που μπορεί να φέρει ο επισκέπτης μαζί του, δε γίνεται καμία προσπάθεια αμφισβήτησής τους. Άραγε, το μνημείο-μουσείο επιτελεί τον ρόλο του; Σε μια προσπάθεια μη αυστηρής κριτικής, θα σημειώναμε ότι δυσκολεύεται να επιτελέσει τον ρόλο του και σε αυτό συμβάλλουν διάφοροι παράγοντες με δύο κυρίαρχους: τον οικονομικό και τον ιδεολογικό παράγοντα.

Στην περίπτωση του οικονομικού παράγοντα, η ύπαρξη πληθώρας μνημείων στην Ελλάδα σε συνδυασμό με τα οικονομικά δεδομένα της χώρας, καθιστά δύσκολο το έργο της αποκατάστασης του συνόλου των μνημείων και της οργάνωσης εκθέσεων υψηλού κόστους σε κάθε ένα από αυτά. Και σε αυτό το πλαίσιο υπεισέρχεται ο ιδεολογικός παράγοντας. Το γεγονός ότι αυτή η κληρονομιά δεν αποτελεί «επίσημη κληρονομιά», αποτελεί ένα αλλότριο μνημείο, οδηγεί στη μικρή επιλεξιμότητα, από μεριάς του κράτους, μνημείων που ανήκουν σε αυτήν προς αποκατάσταση και δημιουργία εκθέσεων που θα έχουν ένα ορισμένο κόστος ή στην ένταξή τους σε κάποιο πρόγραμμα χρηματοδότησης. Ως εκ τούτου, αποτελεί μονόδρομο η εξεύρεση εξωτερικών πόρων, π.χ. ιδιωτικές πρωτοβουλίες, δωρεές, καθώς και οικονομικότερες λύσεις για τη διαμόρφωση μόνιμων ή περιοδικών εκθέσεων, διοργάνωση εκδηλώσεων, κ.ο.κ. Αν αυτές οι λύσεις δεν μπορούν να εφαρμοστούν, τα μνημεία μένουν στην αφάνεια ή υπολειτουργούν.

Θα πρέπει, όμως, να υπογραμμιστεί η σημασία των εκθέσεων, των εκπαιδευτικών προγραμμάτων, των επιστημονικών συναντήσεων και των εκδηλώσεων στην εκ νέου ερμηνεία του οθωμανικού παρελθόντος από τα μουσεία, αφού με αυτά τα μέσα μπορούν να επικοινωνήσουν με τους επισκέπτες με έναν πιο δυναμικό και απελευθερωτικό τρόπο, καλώντας τους να συμμετάσχουν ενεργά σε έναν επικοινωνιακό διάλογο. Αυτός ο διάλογος είναι η ουσία για να συζητηθεί το «τραύμα» στη μνήμη και για να αντιμετωπιστούν τα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις για αυτό το παρελθόν. Ως εκ τούτου, η μεγαλύτερη μέριμνα για την υλοποίηση των παραπάνω και της μετάβασης από το «παραδοσιακό» στο «σύγχρονο» μουσείο, κρίνεται αναγκαία.

5. ΕΡΕΥΝΑ ΚΟΙΝΟΥ ΓΙΑ ΤΑ ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ-ΜΟΥΣΕΙΑ

Το παρόν κεφάλαιο εστιάζει στην έρευνα κοινού, ως διαδικασία που βοηθά στην ιχνηλάτηση στερεοτύπων, προκαταλήψεων και της ανωτερότητας (ή μη) του Εαυτού έναντι του Άλλου στην ελληνική κοινωνία, ιδωμένα υπό το πρίσμα των μουσείων ως ιδεολογικών μηχανισμών διαμόρφωσης και διάχυσης κυρίαρχων αντιλήψεων για την εθνική ταυτότητα και το παρελθόν.

Ειδικότερα, στα υποκεφάλαια που ακολουθούν θα γίνει λόγος για την επιλογή της μεθόδου, τον σχεδιασμό της έρευνας και θα αναλυθούν τα αποτελέσματα της έρευνας κοινού και των συνεντεύξεων με επαγγελματίες από τον χώρο του πολιτισμού. Η εξέταση των δεδομένων της έρευνας κοινού και των συνεντεύξεων, θα συμπληρωθεί με την παράλληλη εξέταση των αποτελεσμάτων της έρευνας κοινού που είχε διενεργηθεί το 2013 σε μουσεία της Αθήνας στο πλαίσιο της διπλωματικής εργασίας με τίτλο «Ο οθωμανικός κόσμος στο ελληνικό μουσείο». Σκοπός της παράλληλης εξέτασης είναι να διεξαχθούν συμπεράσματα για την ερμηνεία της οθωμανικής κληρονομιάς με γνώμονα τη χρονική απόσταση μεταξύ των ερευνών καθώς και τη διαφορετική προσέγγιση του οθωμανικού πολιτισμού, αφού στην πρόσφατη έρευνα μελετώνται τα οθωμανικά μνημεία ως μουσεία ενώ στην προγενέστερη, μελετώνται οθωμανικά αντικείμενα εντός διαφόρων τύπων μουσείων της Αθήνας. Σκοπός είναι να διαπιστωθεί αν τα στερεότυπα, οι προκαταλήψεις και τα σημάδια εθνικισμού που διαπιστώνονταν στην παλαιότερη έρευνα, εξακολουθούν να υφίστανται, τον βαθμό στον οποίο συναντώνται, αλλά και να διαπιστωθεί αν οι απόψεις του κοινού διαφοροποιούνται βάσει των μουσειακών πρακτικών και του χώρου. Τέλος, θα ακολουθήσουν η σύνοψη και τα συμπεράσματα του κεφαλαίου.

Για την επεξεργασία του θέματος ακολουθήθηκε η βιβλιογραφική επισκόπηση σε διάφορα γνωστικά πεδία και η ποιοτική και ποσοτική έρευνα κοινού. Καίριας σημασίας για τη σύνταξη του κεφαλαίου ήταν τα εξής συγγράμματα: Creswell, J., (2016), *Η έρευνα στην εκπαίδευση. Σχεδιασμός, διεξαγωγή και αξιολόγηση ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας*, Παρασκευόπουλος, Ι., Ν., (1993), *Μεθοδολογία επιστημονικής έρευνας*, Φίλιας, Β. (επιμ.), (1996), *Εισαγωγή στη μεθοδολογία και τις τεχνικές των*

κοινωνικών ερευνών, Falk, J.H. & Dierking, L.D., (2000), *Learning from Museums, Visitor Experiences and the Making of Meaning*.

5.1.Εισαγωγή

Η αντίληψη ότι το μουσείο, οι εκθέσεις, και οι δημοσιεύσεις του παρουσιάζουν τη μοναδική, «απόλυτη» αλήθεια και ερμηνεία αποτελεί μύθο που σήμερα ολοένα και περισσότερο οι επαγγελματίες των μουσείων θέτουν υπό αμφισβήτηση. Τα μουσεία επιχειρούν να επικοινωνήσουν με το κοινό με πιο δυναμικούς και απελευθερωτικούς τρόπους ώστε να παρουσιάσουν εναλλακτικές λύσεις, να περιγράψουν προβληματισμούς, να παραδεχθούν ότι η αμφιβολία και η αβεβαιότητα είναι συνυφασμένες με τις ερμηνευτικές προσεγγίσεις και καλούν τους επισκέπτες να συμμετάσχουν ενεργητικά σε αυτό το διάλογο με ποικίλους τρόπους, όπως είναι οι διάφορες δράσεις, εκδηλώσεις. Στο πλαίσιο των μουσειακών σπουδών, η επίτευξη αυτού του διαλόγου συντελείται σε πολλές περιπτώσεις με τη μέθοδο της έρευνας κοινού.

Στο πλαίσιο της διδακτορικής διατριβής, η έρευνα κοινού πραγματοποιήθηκε με δύο διαφορετικούς τρόπους: α) με τη διαδικτυακή έρευνα κοινού, σε μια προσπάθεια αναζήτησης της ευρύτερης κοινής γνώμης, και β) με συνεντεύξεις (διαδικτυακές) με επαγγελματίες από τον χώρο του πολιτισμού, που έχουν άμεση σχέση με τα οθωμανικά μνημεία και τον οθωμανικό πολιτισμό εν γένει.

Ξεκινώντας από τη διαδικτυακή έρευνα κοινού, επιχειρήθηκε η γενίκευση σε πληθυσμό, που σημαίνει ότι το κρίσιμο ερώτημα ήταν η σχέση του δείγματος της έρευνας προς τον ευρύτερο πληθυσμό²⁴². Για να είναι επιτρεπτή η γενίκευση των πορισμάτων στον συνολικό πληθυσμό, το δείγμα έπρεπε να είναι αντιπροσωπευτικό, να αντικατοπτρίζει δηλαδή – όσο είναι δυνατόν – τα χαρακτηριστικά του πληθυσμού από τον οποίο προέρχεται («τυχαίο δείγμα») (Φίλιας, 2007, 48).

---

²⁴² Στις κοινωνικές έρευνες, κατά κανόνα, εξετάζεται σε ένα σχετικά μικρό δείγμα ατόμων ένας μικρός αριθμός περιστατικών, ένα περιορισμένο εύρος καταστάσεων. Κι όμως, το ενδιαφέρον του κοινωνικού επιστήμονα καλύπτει μεγάλες ομάδες ατόμων, πολυποίκιλα περιστατικά και καταστάσεις (Φίλιας, 2007, 47). Σε αυτό το πλαίσιο, για να πετύχει ο κοινωνικός επιστήμονας αυτές τις πληροφορίες, είναι επιτρεπτό να επιχειρούνται γενικεύσεις από το δείγμα στο σύνολο (Φίλιας, 2007, 48). Εντοπίζονται δύο τρόποι γενίκευσης: α) γενίκευση προς έναν πληθυσμό, β) γενίκευση για θεωρητικές σχέσεις (Φίλιας, 2007, 48).

Προχωρώντας στον σχεδιασμό της έρευνας, δηλαδή τη μέθοδο που θα χρησιμοποιηθεί, εντοπίζονται ορισμένα ζητήματα (Φίλιας, 2007, 50-51): α) ερευνώμενος πληθυσμός, β) απόφαση για τη φύση των πληροφοριών, γ) απόφαση για τον τρόπο συλλογής πληροφοριών, δ) τρόπος αντιμετώπισης αποτυχιών στην πραγματοποίηση του δείγματος (αρνήσεις, ελλείψεις στοιχείων, κ.λπ.), ε) επιλογή πλαισίου ή κατάρτισή του αν δεν υπάρχει, στ) επιλογή δειγματοληπτικής μονάδας και σχεδίου δειγματοληψίας²⁴³· προσδιορισμός μεγέθους δείγματος και τρόπου επιλογής του, ζ) απόφαση για το εάν πρόκειται για μεμονωμένη ή επαναληπτική έρευνα, η) διοικητικά: κόστος (προϋπολογισμός – χρόνος – διάρκεια, κ.λπ.).

Ακολουθώντας τα παραπάνω βήματα, στη συγκεκριμένη έρευνα επιλέχθηκε η δημοσίευση τυποποιημένου ερωτηματολογίου²⁴³ σε ομάδα δημοφιλούς κοινωνικού δικτύου (Facebook). Τα μέλη της συγκεκριμένης ομάδας ποικίλουν ηλικιακά, μορφωτικά, διαμένουν σε διάφορα μέρη της Ελλάδας και του εξωτερικού ενώ ποικίλουν σε συχνούς, περιστασιακούς και σε μη επισκέπτες. Για την επίτευξη των στόχων της έρευνας, το ερωτηματολόγιο είχε συνταχθεί μόνο στην ελληνική γλώσσα και απευθυνόταν σε Έλληνες πολίτες, επισκέπτες ή μη μουσείων. Ο αρχικός λόγος που οδήγησε στην επιλογή της διαδικτυακής έρευνας κοινού, ήταν τα μέτρα για την αντιμετώπιση της πανδημίας (lockdown). Τα ληφθέντα μέτρα από την κυβέρνηση, δεν επέτρεψαν την ασφαλή διενέργεια έρευνας in situ κι επομένως, αναζητήθηκαν άλλες κατάλληλες μέθοδοι. Οι επόμενοι λόγοι επιλογής της διαδικτυακής έρευνας εντοπίζονται στα εξής πλεονεκτήματά της (Evans, Mathur, 2005, 196-200): α) παγκόσμια απήχηση²⁴⁴ και ταυτόχρονη δυνατότητα προσέγγισης μεγαλύτερου αριθμού συμμετεχόντων, β) ευελιξία αφού τα ερωτηματολόγια μπορούν να υποβληθούν σε πολλές μορφές, π.χ. μέσω mails, έγγραφα google, κ.ο.κ., γ) ελάττωση του χρόνου ελέγχου και συγκέντρωσης στοιχείων, με αποτέλεσμα την αμεσότερη διαθεσιμότητα των στοιχείων για περαιτέρω επεξεργασία, δ) μείωση του κόστους της έρευνας, ε) ευκολία στην εισαγωγή και ανάλυση των δεδομένων, στ) ασφάλεια και απόρρητο των δεδομένων του ερωτηματολογίου, ζ) ποικιλία ερωτήσεων (κλειστές και ανοιχτές ερωτήσεις, πολλαπλής επιλογής, Likert, T κ.ο.κ.), η) ευκολία παρακολούθησης της έρευνας, θ) έλεγχος στη σειρά των απαντήσεων, η) απαιτούμενη συμπλήρωση απαντήσεων.

---

²⁴³ Το ερωτηματολόγιο παρατίθεται στο Παράρτημα.

²⁴⁴ Στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας πανελλαδική απήχηση.

Για να υπάρξει μια ολοκληρωμένη εικόνα για τη διαδικτυακή έρευνα, θα πρέπει να σημειωθούν και τα μειονεκτήματα αυτής (Evans, Mathur, 2005, 196-201-202): α) αν η έρευνα γίνει με mails, ενδεχομένως να θεωρηθούν ως ανεπιθύμητη αλληλογραφία, β) απρόσωπη έρευνα, γ) έλλειψη διαδικτυακής εμπειρίας/γνώσης, δ) προσαρμοσμένα χαρακτηριστικά του πληθυσμού στο Διαδίκτυο, καθώς μέχρι πρόσφατα οι χρήστες του Διαδικτύου δεν αποτελούσαν αντιπροσωπευτικά δείγματα του γενικού πληθυσμού σε όλο τον κόσμο, κάτι που δεν ισχύει για όλες τις χώρες, ε) ασαφείς οδηγίες απάντησης, στ) χαμηλό ποσοστό απόκρισης.

Το ερωτηματολόγιο είχε την εξής διάταξη: α) προφίλ συμμετεχόντων ως επισκέπτες ή μη μουσείων, β) η σχέση των συμμετεχόντων με τις μελέτες περίπτωσης, γ) η άποψη του κοινού για τη διαχείριση και τις μουσειακές πρακτικές που εφαρμόζονται στα οθωμανικά μνημεία-μουσεία, δ) η άποψη του κοινού για τα στερεότυπα και τις προκαταλήψεις περί οθωμανικής κληρονομιάς, ε) δημογραφικά στοιχεία. Σκοπός ήταν να διαπιστωθεί αν η οθωμανική κληρονομιά αντιμετωπίζεται έως σήμερα ως ο «Άλλος», αν τα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις για τη συγκεκριμένη κληρονομιά εξακολουθούν να υφίστανται και σε τί βαθμό, αν η «σκιά» της εθνικής ταυτότητας επικαλύπτει οτιδήποτε άλλο «διαφορετικό» και επιθυμεί να το απομονώσει ή και να το αποβάλλει. Το ενδιαφέρον, όμως, έγκειται στο γεγονός ότι όλα τα παραπάνω μελετώνται με τη βοήθεια αρχιτεκτονημάτων που βρίσκονται στον οικοδομικό ιστό κάθε πόλης, είναι ορατά καθημερινά, οι κάτοικοι συνδιαλέγονται με αυτά στην καθημερινότητά τους και αποτελούν μουσειακούς χώρους, στοιχείο που τα διαχωρίζει από οποιοδήποτε άλλο κτήριο αφού επιδέχονται με αυτόν τον τρόπο άλλα νοήματα και ερμηνείες.

Οι δυσκολίες που εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια της έρευνας κοινού ήταν η πίεση του χρόνου για τη δημιουργία του ερωτηματολογίου²⁴⁵ και το συνολικό επανασχεδιασμό της έρευνας, η δυσκολία στην επεξήγηση ορισμένων ερωτήσεων απευθείας στους συμμετέχοντες²⁴⁶, η υποβολή διευκρινιστικών ερωτήσεων από

---

²⁴⁵ Η διαδικτυακή έρευνα κοινού δεν ήταν στον αρχικό σχεδιασμό της έρευνας. Προέκυψε ύστερα από την ανακοίνωση των μέτρων για την αντιμετώπιση της πανδημίας και ενώ είχε σχεδιαστεί να πραγματοποιηθεί έρευνα κοινού με σχολεία και καταστήματα που βρίσκονταν πλησίον των οθωμανικών μνημείων-μουσείων υπό εξέταση, η μη ανταπόκριση αυτών, οδήγησε στον επανασχεδιασμό της έρευνας. Ο αρχικός σχεδιασμός προέβλεπε τη διενέργεια έρευνας κοινού με τυποποιημένα ερωτηματολόγια στους μουσειακούς χώρους υπό εξέταση.

²⁴⁶ Η επεξήγηση των ερωτήσεων έγινε σε τέσσερις μόνο περιπτώσεις. Η πλειοψηφία των συμμετεχόντων, δε χρειάστηκε περαιτέρω πληροφορίες και συμπλήρωσε το ερωτηματολόγιο χωρίς να εκφράσει απορίες ή να ζητήσει διευκρινήσεις.

μεριάς συνεντευκτής σε ορισμένες απαντήσεις του κοινού, ο έλεγχος της διάδοσης του ερωτηματολογίου και της παρακολούθησης όλων των καναλιών όπου ενδεχομένως μπορεί να κοινοποιηθεί. Ο χρόνος συμπλήρωσης του ερωτηματολογίου κυμαινόταν από 8 έως 10 λεπτά ώστε να μην κουραστεί ο/η ερωτώμενος/η και εγκαταλείψει τη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου, γεγονός που μπορούσε να πραγματοποιηθεί ευκολότερα σε μια διαδικτυακή έρευνα απ' ό,τι σε μια επιτόπια έρευνα.

Η χρονική διάρκεια διεξαγωγής της έρευνας ήταν από τη 1 Απριλίου 2021 έως τις 27 Απριλίου 2021. Θα πρέπει να υπογραμμιστεί σε αυτό το σημείο ότι η έρευνα διενεργήθηκε σε μια περίοδο που προηγήθηκαν οι εξαιρετικά ταραγμένες σχέσεις της Ελλάδας με την Τουρκία και παράλληλα πραγματοποιούνταν οι επετειακές εκδηλώσεις εορτασμού των 200 ετών από την Επανάσταση του 1821. Πρόκειται για μια κομβική περίοδο ανάμεσα από δύο μεγάλα γεγονότα και το γεγονός αυτό λήφθηκε υπόψιν κατά την ερμηνεία των αποτελεσμάτων.

Το συνολικό δείγμα που συγκεντρώθηκε, ανέρχεται στα 162 συμπληρωμένα ερωτηματολόγια. Αρχικός στόχος ήταν να συμπληρωθούν 150 ερωτηματολόγια, δεδομένου του τρόπου διεξαγωγής της έρευνας, αφού δεν μπορούσε να υπολογιστεί με ακρίβεια η ροή συμπλήρωσης του ερωτηματολογίου, και της δυσκολίας του θέματος. Η συμπλήρωση παραπάνω ερωτηματολογίων αποτέλεσε μια ευχάριστη και ωφέλιμη εξέλιξη για την έρευνα. Ύστερα από τη συγκέντρωση του δείγματος ακολούθησε η στατιστική επεξεργασία των απαντήσεων, η οποία συντελέστηκε με τη χρήση του προγράμματος Microsoft Excel.

Όσον αφορά στις συνεντεύξεις με επαγγελματίες από τον χώρο του πολιτισμού, η πραγματοποίησή τους συνέβη πριν και κατά τη διάρκεια της διενέργειας της έρευνας κοινού. Ο σχεδιασμός των συνεντεύξεων αφορούσε στην επιλογή των επαγγελματιών που θα έδιναν με τη γνώση και την εμπειρία τους διαφωτιστικές απαντήσεις για την ερμηνεία και τη διαχείριση της οθωμανικής κληρονομιάς από το σημερινό ελληνικό κράτος και την ελληνική κοινωνία, τη διαμόρφωση του ερωτηματολογίου²⁴⁷ και τον τρόπο διεξαγωγής της έρευνας.

Η σύνταξη των ερωτηματολογίων έγινε με βάση τα εξής κριτήρια: α) μετατροπή των σκοπών που επιδιώκει η έρευνα σε επιμέρους ερωτήσεις, β) προσαρμογή των

---

²⁴⁷ Το ερωτηματολόγιο στην περίπτωση των συνεντεύξεων πρόκειται να αναφέρεται και ως «οδηγός συνέντευξης», καθώς πρόκειται για ένα έγγραφο λιγότερο δομημένο από ένα ερωτηματολόγιο, που κατά την ακριβή έννοια του είναι μια λίστα ερωτήσεων (Φίλιας, 2007, 146).

ερωτηματολογίων στα πρόσωπα με τα οποία θα γινόταν η συνέντευξη, και γ) καλή γνώση του ερωτηματολογίου διότι έπρεπε σε μικρό χρονικό διάστημα να αποκτηθούν πολυάριθμες και σημαντικές πληροφορίες. Το ερωτηματολόγιο, κατά συνέπεια, ήταν διαφορετικό για τον εκάστοτε πληροφορητή και βασιζόταν στην ελεύθερη συζήτηση, εκτός από λίγες ερωτήσεις που ήταν ίδιες για όλους/όλες. Επρόκειτο, δηλαδή, για ένα συνδυασμό δομημένων και μη δομημένων συνεντεύξεων. Η χρονική διάρκεια των συνεντεύξεων είχε οριστεί στα 45 λεπτά, γεγονός που δε συνέβη, αφού η ροή της συζήτησης ανάμεσα στο συνεντευκτή και τους πληροφορητές, επέβαλε την αύξηση του χρονικού ορίου που είχε τεθεί στην αρχή. Ως εκ τούτου, ορισμένες συνεντεύξεις ολοκληρώθηκαν εντός των πενήντα λεπτών ενώ άλλες εντός της μιάμισης ώρας.

Πιο συγκεκριμένα, οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν από τον Ιανουάριο του 2021 έως τον Απρίλιο του 2021. Ο λόγος της μεγάλης χρονικής διάρκειας έγκειται στη δυσκολία προγραμματισμού διαδικτυακής συνάντησης αφού οι επετειακές εκδηλώσεις για την Επανάσταση του 1821 και τα μέτρα για την πανδημία, είχαν δημιουργήσει ένα ασταθές πρόγραμμα εργασίας για τους πληροφορητές, που σε συνάρτηση με τον συνολικό φόρτο εργασίας, κατέστησαν αρκετές φορές την πραγματοποίηση της συνέντευξης αδύνατη. Επομένως, σε ορισμένες περιπτώσεις ήταν αναγκαίος ο επαναπρογραμματισμός της διαδικτυακής συνάντησης. Πέρα αυτών των δεδομένων, ανάμεσα στις δυσκολίες που παρουσιάστηκαν, ήταν και η ακύρωση των συνεντεύξεων χωρίς προηγούμενη προειδοποίηση από μεριάς δυνητικών συνεντευκτών. Ενώ είχε προηγηθεί η θετική ανταπόκρισή τους στην πρόσκληση για συμμετοχή στην έρευνα, την προγραμματισμένη μέρα και ώρα διεξαγωγής της συνέντευξης δεν παρέστησαν σε αυτή και δεν επικοινωνήσαν, παρά τις όποιες προσπάθειες, για εκ νέου προγραμματισμό της διαδικτυακής συνάντησης.

Συνολικά, πραγματοποιήθηκαν έξι συνεντεύξεις με τους παρακάτω πληροφορητές: Γιάννης Κίζης (καθηγητής αρχιτεκτονικής, ιδιοκτήτης του αρχιτεκτονικού γραφείου Κίζης), Ειρήνη Κακουλίδου (δημοσιογράφος, δημιουργός και διαχειρίστρια της ομάδας “Save the ottoman monuments of Greece”), Κλεοπάτρα Εξάρχου (προϊσταμένη του τμήματος πολιτισμού Δήμου Ιωαννιτών), Παρή Καλαμαρά (διευθύντρια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Εύβοιας), Τέτη Χατζηνικολάου (πρόεδρος του ελληνικού τμήματος του ICOM, πρώην προϊσταμένη τμήματος στη Διεύθυνση Νεότερης Πολιτιστικής Κληρονομιάς), και Φώτης Ραπακούσης (συλλέκτης, δημιουργός του Μουσείου του Αλή Πασά και Επαναστατικής Περιόδου). Πρόκειται

για επαγγελματίες του χώρου του πολιτισμού αλλά και δημοσιογράφους με πολυετή πείρα και γνώσεις για τη διαχείριση της οθωμανικής κληρονομιάς και δη των μελετών περίπτωσης, που μπορούν να διαφωτίσουν σημεία της έρευνας που η βιβλιογραφία και η έρευνα κοινού δεν μπορεί να καλύψει.

5.2. Η «φωνή» του κοινού. Ο ανεπίσημος δημόσιος λόγος

Στο παρόν υποκεφάλαιο θα παρουσιαστούν και θα αναλυθούν τα δεδομένα που συλλέχθηκαν από τη διαδικτυακή έρευνα κοινού με στόχο την καταγραφή του ανεπίσημου δημόσιου λόγου.

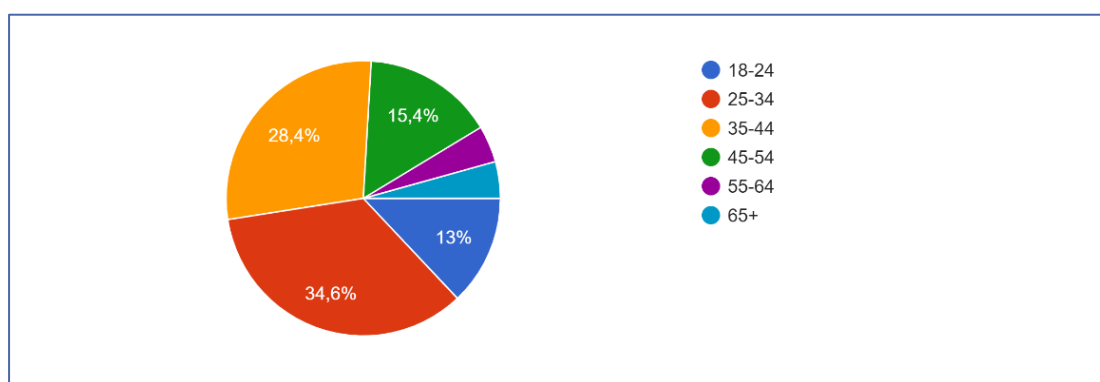
Ποια είναι η γνώμη της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας για το οθωμανικό παρελθόν και δη για την οθωμανική κληρονομιά; Υπάρχει κάποιου είδους επαφή με αυτή την κληρονομιά και ποια είναι αυτή; Εντοπίζονται σήμερα στερεότυπα και προκαταλήψεις για τα οθωμανικά μνημεία; Μπορεί ένας μουσειακός φορέας να βοηθήσει στη μείωση ή/και εξάλειψη των στερεοτυπικών αντιλήψεων; Κι αν ναι, με ποιο τρόπο; Αυτά είναι τα βασικότερα ερωτήματα που επιχειρήθηκε να απαντηθούν μέσω της έρευνας κοινού για την αποτελεσματικότερη εξέταση του θέματος.

5.2.1. Δημογραφικά στοιχεία

Τα δημογραφικά στοιχεία σε μια έρευνα κοινού στα μουσεία προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες για το προφίλ των συμμετεχόντων. Άλλωστε, για να συμπεράνουμε κατά πόσο δρα καταλυτικά το μουσείο ως φορέας στη διαμόρφωση πεποιθήσεων – θετικών ή αρνητικών – για την εθνική ταυτότητα ή/και για τον «Άλλο», θα πρέπει αρχικά να γνωρίζουμε *ποιος* το επισκέπτεται και *ποιος* μιλάει για αυτό (Falk, Dierking, 2000, 13). Σύμφωνα με το μοντέλο της διαδραστικής επίσκεψης στο μουσείο των Falk και Dierking, η επίσκεψη περιλαμβάνει την *προσωπική διάσταση* (τον μοναδικό συνδυασμό εμπειριών, ενδιαφερόντων και γνώσεων κάθε επισκέπτη), την *κοινωνική διάσταση* (τη σχέση με τους φίλους ή την οικογένεια, τους άλλους επισκέπτες, το προσωπικό του μουσείου) και τη *φυσική διάσταση* (την αρχιτεκτονική και την ατμόσφαιρα του κτηρίου, τα φυσικά χαρακτηριστικά των συλλογών, την άνεση ή τη σωματική κούραση που αισθάνεται κάθε επισκέπτης) (Οικονόμου, 2003, 83). Επομένως, οι ερωτήσεις που τέθηκαν στη συνέχεια, συντάχθηκαν με βάση τα παραπάνω τρία στοιχεία.

Στην παρούσα έρευνα, οι 162 συμμετέχοντες ερωτήθηκαν για την ηλικιακή ομάδα στην οποία ανήκουν, το επίπεδο των σπουδών τους, την επαγγελματική τους ιδιότητα, τον μόνιμο τόπο διαμονής τους και την επίσκεψη ή μη σε μουσειακούς χώρους.

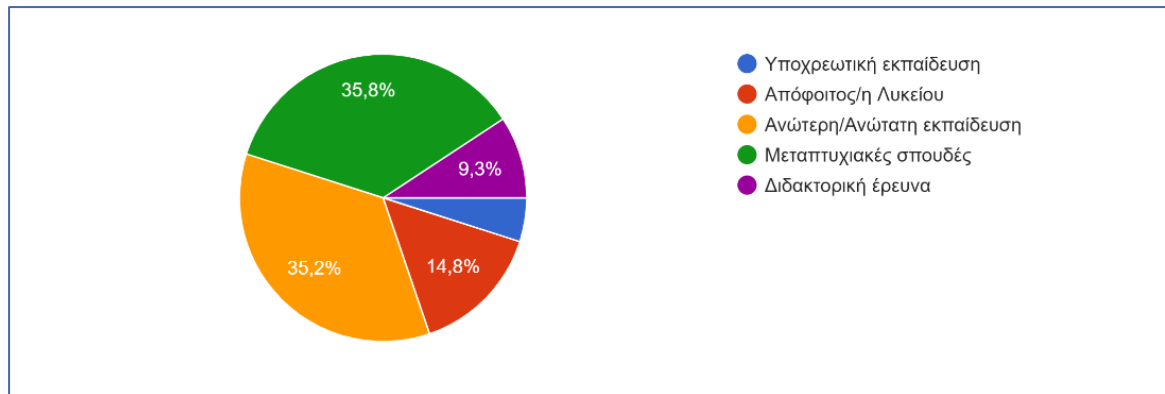
Βάσει των ερωτήσεων που αναφέρθηκαν ανωτέρω, συμπεραίνεται ότι το κοινό που συμμετείχε στην παρούσα έρευνα κοινού είναι κυρίως ηλικίας 25-34 ετών (34.6%) και 35-44 ετών (28.4%) (Πίν. 4). Το αμέσως μεγαλύτερο ποσοστό εντοπίζεται στην ηλικιακή ομάδα των 45-54 ετών (15.4%) και ακολουθεί με μικρότερο ποσοστό η ηλικιακή ομάδα των 18-24 ετών (13%). Οι άλλες δύο ηλικιακές ομάδες (55-64 και 65+ ετών) συναντώνται σε μικρότερα ποσοστά.

Πίνακας 4. Ηλικιακή ομάδα πληροφορητών, έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

Βάσει των παραπάνω στοιχείων, συμπεραίνεται το πλήθος διαφορετικών ηλικιακών ομάδων, στοιχείο που βοηθά στην απόκτηση μιας ευρύτερης εικόνας για το θέμα που μελετάται. Οι διαφορετικές ηλικίες σημαίνουν παράλληλα και διαφορετικές εμπειρίες, νοοτροπίες και αυτό συνεπάγεται με μια καλύτερη προσέγγιση του θέματος. Την πλειοψηφία, ωστόσο, αποτελούν οι άνθρωποι νεαρής ηλικίας (25-34 ετών) και μέσης ηλικίας (35-44 ετών).

Όσον αφορά στο μορφωτικό επίπεδο των πληροφορητών (Πίν. 5), συναντάται εξίσου μια ποικιλομορφία, που είναι εξαιρετικά χρήσιμη για την παρούσα έρευνα αφού με αυτόν τον τρόπο, χαρτογραφούνται ασφαλέστερα οι απόψεις της ελληνικής κοινής γνώμης και δεν καταγράφονται οι απόψεις μιας και μόνο πληθυσμιακής ομάδας, γεγονός που θα έκανε την έρευνα αναξιόπιστη και μη χρήσιμη.

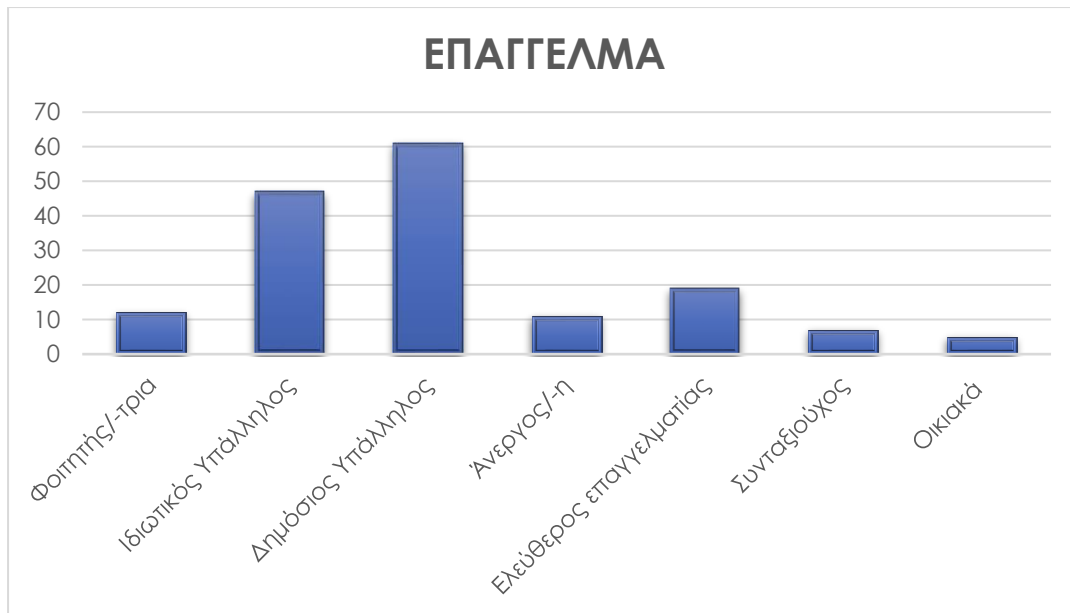

Πίνακας 5. Μορφωτικό επίπεδο πληροφορητών, έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

Επομένως, παρατηρείται ότι η πλειοψηφία των συμμετεχόντων διαθέτει υψηλό μορφωτικό επίπεδο, αφού έχει ολοκληρώσει μεταπτυχιακές (35.8 %) ή ανώτατες σπουδές (35.2%). Το αμέσως επόμενο ποσοστό αφορά στους απόφοιτους Λυκείου (14.8 %) και ακολουθούν οι κατέχοντες διδακτορικό δίπλωμα (9.3 %). Σε μικρότερο ποσοστό (4.9 %) παρατηρούνται οι συμμετέχοντες με υποχρεωτική εκπαίδευση.

Το υψηλό μορφωτικό επίπεδο που παρατηρείται, συνεπάγεται με το γεγονός ότι η έρευνα διενεργήθηκε σε μια ομάδα με κύρια θεματική τα μουσεία, τη μουσειολογία και τον πολιτισμό. Επομένως, όπως έχει διαπιστωθεί στη βιβλιογραφία, το υψηλό μορφωτικό επίπεδο εντοπίζεται σχεδόν σε όλα τα μουσεία σύμφωνα με τις έρευνες που πραγματοποιούνται σε αυτά κι έτσι, σε ένα μέσο που ασχολείται με αυτή κυρίως τη θεματική, παρατηρείται το ίδιο γεγονός (Merriman, 1999, 43 και Bounia et al, 2012, 71).

Αναφορικά με την επαγγελματική απασχόληση των πληροφορητών (Πίν. 6), παρατηρείται ότι η πλειοψηφία αυτών είναι δημόσιοι υπάλληλοι και ακολουθούν με μικρή διαφορά οι ιδιωτικοί υπάλληλοι. Με μεγαλύτερη διαφορά εντοπίζονται οι ελεύθεροι επαγγελματίες και οι φοιτητές/-τριες, οι άνεργοι/-ες, συνταξιούχοι και όσοι/όσες απασχολούνται με τα οικιακά.

Πίνακας 6. Επαγγελματική απασχόληση πληροφορητών, έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

Οι συμμετέχοντες προέρχονταν κυρίως από την Αθήνα και από μέρη της υπόλοιπης ηπειρωτικής Ελλάδας, όπως είναι τα Ιωάννινα, η Θεσσαλονίκη, η Τρίπολη, η Λάρισα, η Κόρινθος, η Αλεξανδρούπολη, κ.ο.κ. (Πίν. 7). Σε αυτό το σημείο, να σημειωθεί ότι η συμπλήρωση του ερωτηματολογίου από κατοίκους των Ιωαννίνων ήταν σημαντική σε αριθμό, και βοήθησε ακόμα περαιτέρω στη διεξαγωγή συμπερασμάτων αφού η έρευνα αφορά στα μνημεία της Αθήνας και των Ιωαννίνων. Με μικρότερο ποσοστό εντοπίζονται οι νησιωτικές περιοχές, π.χ. Κρήτη, Κέρκυρα, Σαντορίνη, ενώ υπήρξαν τρεις συμμετοχές από Έλληνες του εξωτερικού και πιο συγκεκριμένα, από το Λονδίνο, τη Γερμανία και την Κύπρο.

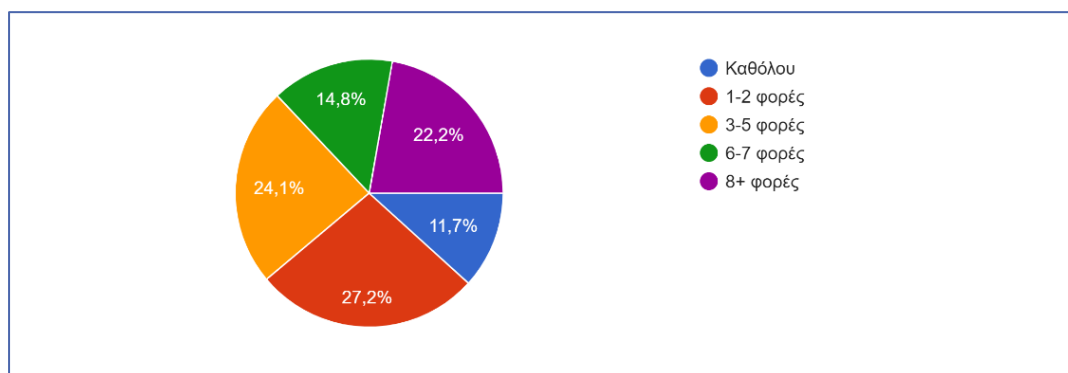

Πίνακας 7. Τόπος διαμονής πληροφορητών, έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

Βασικό στοιχείο για το προφίλ των ερωτηθέντων ήταν να διερευνηθεί αν οι συμμετέχοντες ήταν συχνοί, περιστασιακοί ή μη επισκέπτες μουσείων. Στην ερώτηση υπήρχε σημείωση για να απαντήσουν για την κατάσταση όπως ήταν πριν τη λήψη μέτρων για την αντιμετώπιση της πανδημίας, αφού στη διάρκεια της πανδημίας τα μουσεία ήταν κλειστά για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Σύμφωνα με τις απαντήσεις που λήφθηκαν, παρατηρείται ότι οι πληροφορητές είναι στην πλειοψηφία τους περιστασιακοί (27.2 %, 24.1%) και συχνοί (22.2%, 14.8%) επισκέπτες μουσείων (Πίν. 8). Σε μικρότερο αλλά σημαντικό ποσοστό (11.7%) εντοπίζονται και οι μη επισκέπτες μουσείων. Το γεγονός ότι οι πληροφορητές ανήκουν σε διαφορετικές κατηγορίες κοινού και μη κοινού είναι θετικό για την έρευνα ώστε να καταγραφούν απόψεις από διαφορετικές οπτικές.

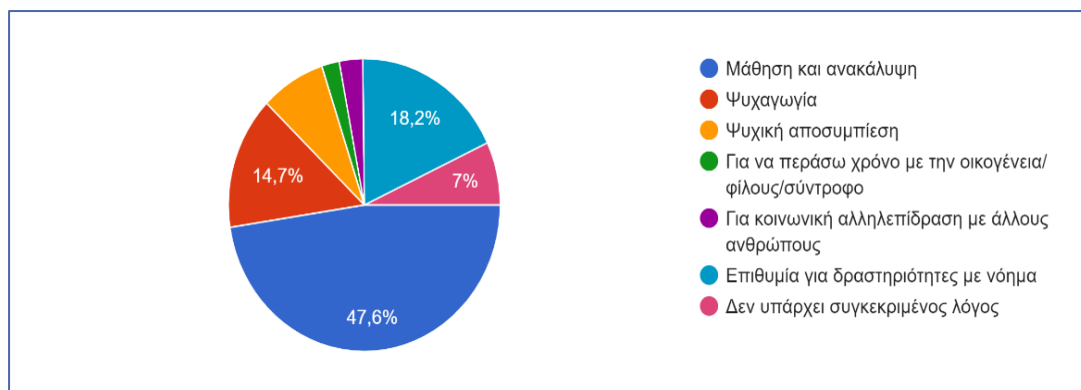
Πίνακας 8. Κατηγορίες κοινού, έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

Στο επόμενο στάδιο, επιχειρήθηκε να διαπιστωθούν τα κίνητρα που ώθησαν τους συμμετέχοντες να επισκεφθούν κάποιο μουσείο (Πίν. 9). Σε αυτή την ερώτηση, κλήθηκαν να απαντήσουν μόνο όσοι είναι επισκέπτες. Για την καλύτερη επεξεργασία των δεδομένων, οι απαντήσεις κατηγοριοποιήθηκαν ως εξής: α) μάθηση και ανακάλυψη, β) ψυχαγωγία, γ) ψυχική αποσυμπίεση, δ) για να περάσω χρόνο με την οικογένεια/φίλους/σύντροφο, ε) για κοινωνική αλληλεπίδραση με άλλους ανθρώπους, στ) επιθυμία για δραστηριότητες με νόημα, ζ) δεν υπάρχει συγκεκριμένος λόγος.

Όπως παρατηρείται και στο σχεδιάγραμμα, η πλειοψηφία των ερωτηθέντων αποκρίθηκε πως η μάθηση και η ανακάλυψη (47.6%) ήταν ο κύριος λόγος επίσκεψης. Το αμέσως μεγαλύτερο ποσοστό ήταν η επιθυμία για δραστηριότητες με νόημα (18.2%) και ακολούθησε η ψυχαγωγία (14.7%) καθώς και η ψυχική αποσυμπίεση

(9%). Σε μικρότερα ποσοστά εντοπίζονται οι απαντήσεις «δεν υπάρχει συγκεκριμένος λόγος» (7%), «για κοινωνική αλληλεπίδραση με άλλους ανθρώπους» (2%) και «για να περάσω χρόνο με την οικογένεια/φίλους/σύντροφο» (1.5%).

Ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι οι συμμετέχοντες είχαν ως κίνητρο όχι τόσο την κοινωνικοποίηση όσο την προσωπική τους ανάπτυξη μέσα από τη μάθηση, την ψυχαγωγία και την ψυχική αποσυμπίεση.

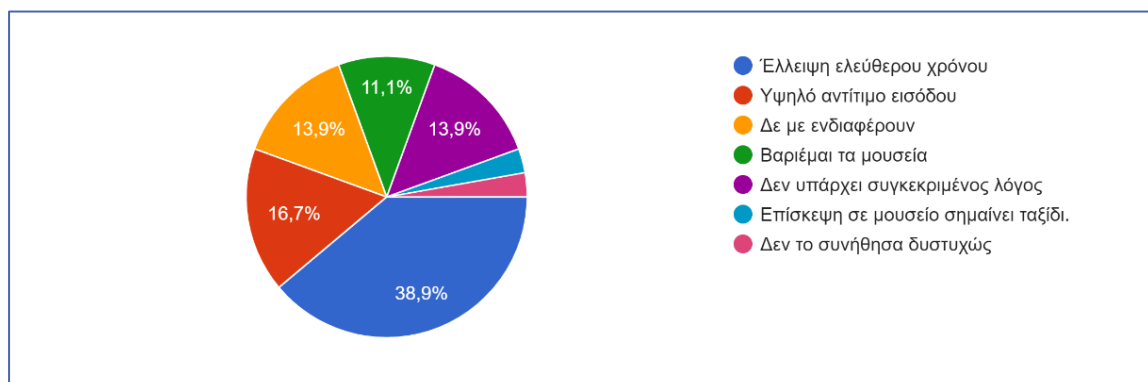

Πίνακας 9. Κίνητρα επίσκεψης μουσείων, έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

Πέρα από τους επισκέπτες, επιχειρήθηκε να διερευνηθεί και ο λόγος που οι μη επισκέπτες δεν επιθυμούν να επισκεφθούν κάποιο μουσείο (Πίν. 10). Οι βασικοί λόγοι ήταν η έλλειψη ελεύθερου χρόνου (38.9%), το υψηλό αντίτιμο εισόδου (16.7%), η απουσία ενδιαφέροντος (13.9%) και η αντίληψη ότι τα μουσεία είναι βαρετά (11.1%). Επιπλέον, δεν ήταν λίγοι εκείνοι που δεν είχαν κάποιον συγκεκριμένο λόγο για τη μη επίσκεψή τους σε μουσεία ενώ σε μικρότερο ποσοστό απάντησαν ότι δεν το έχουν συνηθίσει ως δραστηριότητα. Άλλοι θεώρησαν ότι η επίσκεψη σε ένα μουσείο γίνεται μόνο στο πλαίσιο ενός ταξιδιού, γεγονός που σημαίνει ότι δεν υπάρχει η οικονομική δυνατότητα για κάτι τέτοιο. Στη βιβλιογραφία παρατηρείται συχνά ως κίνητρο η επίσκεψη σε μουσειακούς χώρους κατά τη διάρκεια διακοπών ως πρόσθετη ψυχαγωγική δραστηριότητα των εκδρομέων, χωρίς να παύει να λογίζεται ως σημαντικό στοιχείο συμπεριφοράς που σχετίζεται με την αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου (Thomas, 1989, 62-93). Επομένως, βλέποντας συνολικά τα αποτελέσματα, γίνεται σαφές ότι η έλλειψη χρόνου και η οικονομική δυσχέρεια είναι οι δύο βασικοί παράγοντες που λειτουργούν ανασταλτικά για μια επίσκεψη σε ένα

μουσείο. Για την περίπτωση του χρόνου, υπήρχαν σχόλια από τους συμμετέχοντες²⁴⁸, που έλεγαν ότι θα ήθελαν να επισκεφθούν κάποιο μουσειακό χώρο, αλλά το ωράριο λειτουργίας αυτών των φορέων, δεν το επιτρέπει. Το θέμα της πρόσβασης αποτελεί σοβαρό ζήτημα καθώς στην Ελλάδα οι περισσότεροι φορείς πολιτισμού λειτουργούν με πρωινό ωράριο. Ωστόσο, παρέχουν διευρυμένο ωράριο σε διάφορες σημαντικές ημερομηνίες, πράγμα, όμως, που φαίνεται πως λειτουργεί εν μέρει αποτελεσματικά. Αυτό είναι ένα πρόβλημα που εντοπίζεται και στα οθωμανικά μνημεία, γεγονός που παρατηρήθηκε και κατά τη διάρκεια της έρευνας. Ορισμένα από αυτά τα μνημεία, όπως είναι το Αρχοντικό Μπενιζέλων και το Φετχιγιέ Τζαμί στην Αθήνα, διαθέτουν περιορισμένο ωράριο λειτουργίας ενώ στην περίπτωση του δεύτερου, υπήρχαν στιγμές που έκλειναν οι θύρες του για μεγάλο χρονικό διάστημα, χωρίς προηγούμενη ενημέρωση. Πρόκειται για έναν ανασταλτικό παράγοντα για την επίσκεψή του ενώ σε συνάρτηση με το στοιχείο της «δύσκολης κληρονομιάς», είναι ακόμα πιο αποθαρρυντικό για την ένταξή του στο ελληνικό πολιτιστικό γίγνεσθαι.

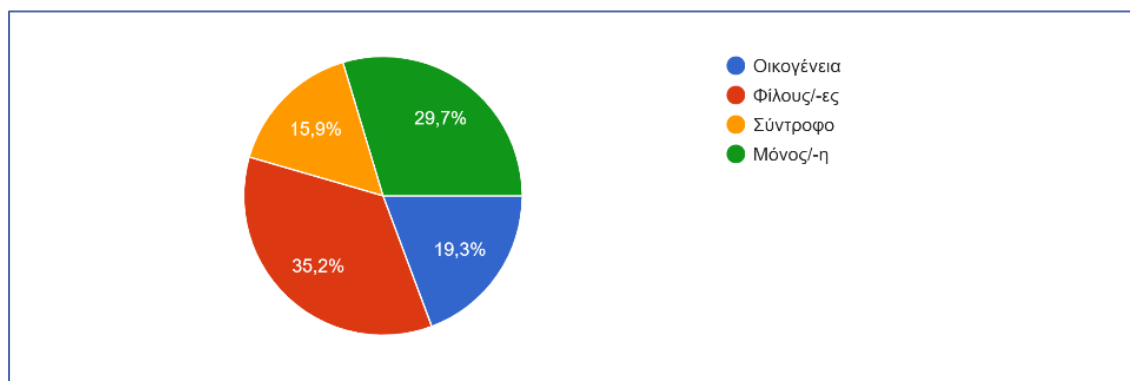
Όσον αφορά στο αντίτιμο της εισόδου, πρόκειται για ένα ζήτημα που αναφέρεται συχνά από τους μη επισκέπτες τόσο στο πλαίσιο της έρευνας όσο και στο δημόσιο διάλογο. Τα μουσεία παρέχουν ανά διαστήματα δωρεάν είσοδο σε όσους/όσες επιθυμούν να τα επισκεφθούν. Το στοιχείο αυτό είναι ωφέλιμο για την επίσκεψη σε κάποιο μουσειακό χώρο, αν αυτό είναι κάτι που το επιθυμούν οι δυνητικοί επισκέπτες. Ωστόσο, υπάρχει και η περίπτωση αυτό να μην έχει την αναμενόμενη αποτελεσματικότητα όταν το ωράριο λειτουργίας δεν είναι ευέλικτο καθώς και από άλλους παράγοντες, π.χ. απουσία έγκαιρης ενημέρωσης από όλους τους φορείς.

Πίνακας 10. Λόγοι μη επίσκεψης μουσειακών χώρων, έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

²⁴⁸ Λόγω του ότι η έρευνα ήταν διαδικτυακή, τα σχόλια είτε γράφονταν στο ερωτηματολόγιο κατά τη συμπλήρωσή του είτε στέλνονταν σε προσωπικά μηνύματα.

Αναφορικά με την κοινωνική διάσταση της επίσκεψης σε μουσείο, η πλειοψηφία των ερωτηθέντων απάντησε πως επιλέγει να κάνει αυτή τη δραστηριότητα μαζί με φίλους/-ες (35.2%), μόνος/-η (29.7%) και σε μικρότερο ποσοστό συναντώνται τα ποσοστά με την οικογένεια (19.3%) και τον/τη σύντροφο (15.9%).

Πίνακας 11. Κοινωνική διάσταση της επίσκεψης, έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

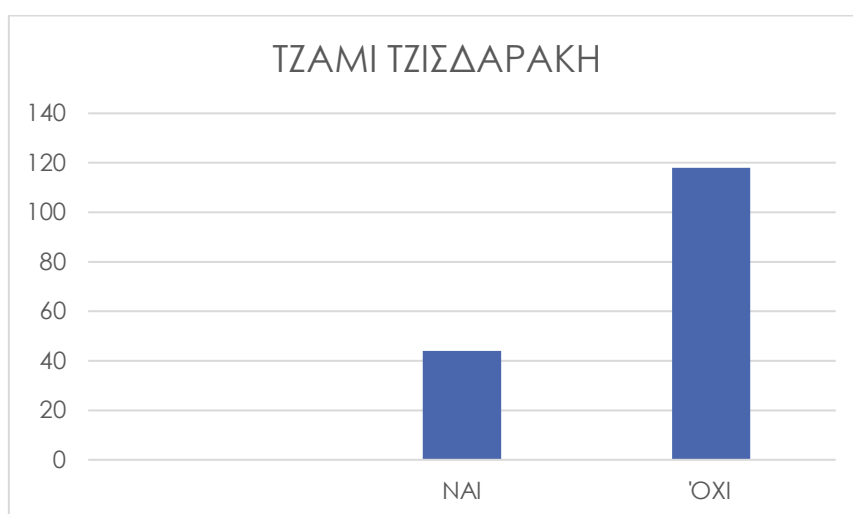
Συνοψίζοντας τα παραπάνω δεδομένα, οι πληροφορητές είναι κυρίως άτομα νεαρής και μέσης ηλικίας (25-44 ετών), με υψηλό μορφωτικό επίπεδο αφού η πλειοψηφία έχει ολοκληρώσει μεταπτυχιακές ή ανώτατες σπουδές. Σε επαγγελματικό επίπεδο, οι συμμετέχοντες εργάζονται στο δημόσιο τομέα και με μικρή διαφορά εντοπίζονται οι ιδιωτικοί υπάλληλοι ενώ ως μόνιμο τόπο διαμονής σημείωσαν την πρωτεύουσα πρωτίστως και ακολούθησε η υπόλοιπη ηπειρωτική Ελλάδα. Επιπλέον, η πλειοψηφία αποτελεί περιστασιακούς επισκέπτες και ακολουθούν οι συχνοί επισκέπτες. Τα κίνητρά τους για μια επίσκεψη σε μουσειακό χώρο, ήταν η μάθηση και η ανακάλυψη κυρίως, και δευτερευόντως, η επιθυμία για δραστηριότητα με νόημα ενώ τις εν λόγω επισκέψεις τις πραγματοποιούσαν είτε με φίλους/-ες είτε μόνοι/ες. Εκτός των περιστασιακών/συχνών επισκεπτών, εξετάστηκαν και οι ανασταλτικοί παράγοντες για μια επίσκεψη σε μουσείο από τους μη επισκέπτες. Οι συγκεκριμένοι παράγοντες εντοπίζονται στην έλλειψη ελεύθερου χρόνου και στο υψηλό αντίτιμο εισόδου.

5.2.2. Η επαφή του κοινού με τα οθωμανικά μνημεία-μουσεία

Οι επόμενες ερωτήσεις αφορούσαν στις μελέτες περίπτωσης της Αθήνας και των Ιωαννίνων. Διενεργώντας την έρευνα διαδικτυακά έπρεπε να εξακριβωθεί αν οι

συμμετέχοντες είχαν επισκεφθεί τις μελέτες περίπτωσης, που αποτελούν οθωμανικά μνημεία-μουσεία σε κεντρικά σημεία δύο μεγάλων ελληνικών πόλεων. Κατά αυτόν τον τρόπο, θα παρέχονταν πληροφορίες και για τη συνολική επαφή των συμμετεχόντων με την οθωμανική κληρονομιά.

Εκκινώντας από την πρωτεύουσα, τα δεδομένα που συλλέχθηκαν, συνηγορούν σε μικρή επισκεψιμότητα των οθωμανικών μνημείων-μουσείων. Ειδικότερα, το Τζαμί Τζισδαράκη που βρίσκεται στο ιστορικό κέντρο της Αθήνας (Μοναστηράκι), φαίνεται να έχει χαμηλή επισκεψιμότητα (Πίν. 12).

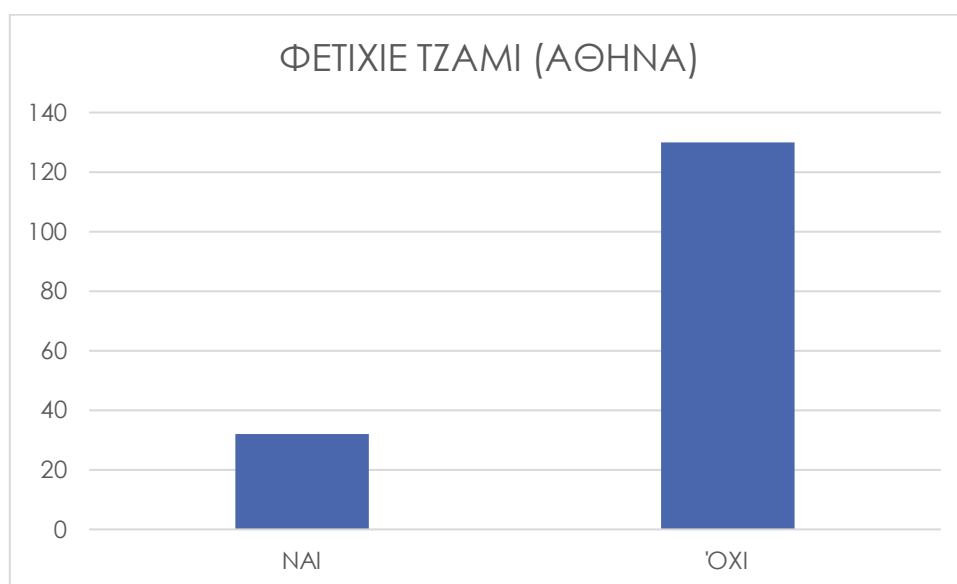

Πίνακας 12. Επισκεψιμότητα Τζαμιού Τζισδαράκη, έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

Από τους 162 συμμετέχοντες, μόνο οι 44 είχαν επισκεφθεί τον συγκεκριμένο μουσειακό χώρο. Η πλειοψηφία που ανέρχεται στα 118 άτομα δεν είχαν πραγματοποιήσει κάποια επίσκεψη σε αυτόν τον χώρο. Σε αυτό το σημείο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι στο συνολικό διάστημα διενέργειας της παρούσας έρευνας και πρωτίτερα, το Μουσείο Τζισδαράκη είχε κλειστές τις πύλες του λόγω της επανέκθεσης του Μ.Ν.Ε.Π. Πρόκειται για ένα διάστημα άνω των πέντε ετών, στοιχείο διόλου βοηθητικό για τη γνωριμία του με το κοινό.

Η επόμενη μελέτη περίπτωσης ήταν το Φετχιγιέ Τζαμί που βρίσκεται, επίσης, στο ιστορικό κέντρο της πρωτεύουσας, εντός της Ρωμαϊκής Αγοράς. Όπως φαίνεται και στο σχεδιάγραμμα, η επισκεψιμότητα του εν λόγω μνημείου-μουσείου κυμαίνεται σε χαμηλά ποσοστά (Πίν. 13). Από τα 162 άτομα που συμπλήρωσαν το ερωτηματολόγιο, τα 130 δεν έχουν επισκεφθεί ποτέ το συγκεκριμένο μνημείο-

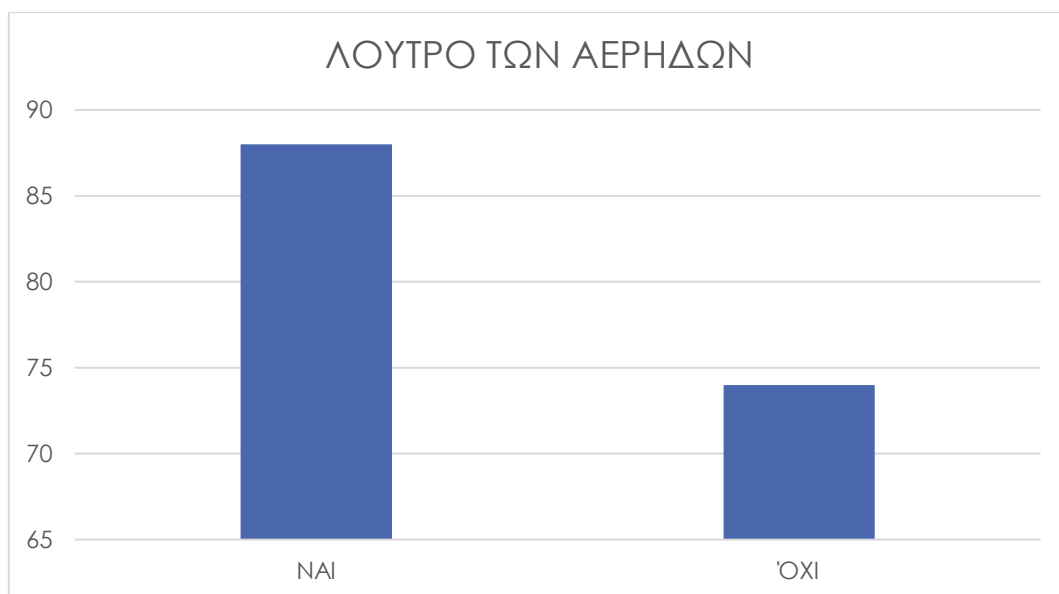
μουσείο. Το γεγονός ότι βρίσκεται σε κεντρικό σημείο της Αθήνας και μάλιστα εντός ενός από τους πιο επισκέψιμους αρχαιολογικούς χώρους της πόλης, είναι προβληματικό και ενδεικτικό της απόστασης μεταξύ δύο κληρονομιών: της ρωμαϊκής και της οθωμανικής. Ενώ ο αρχαιολογικός χώρος της Ρωμαϊκής Αγοράς είναι συχνά επισκέψιμος από το κοινό, το Φετχιγιέ Τζαμί, είναι σαν να μην εντάσσεται στον ίδιο χώρο, σαν να αποτελεί ένα «ξένο» στοιχείο. Αυτό παρατηρήθηκε και κατά τις επισκέψεις που συντελέστηκαν στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας. Οι επισκέπτες του αρχαιολογικού χώρου, επισκέπτονταν τη Ρωμαϊκή Αγορά, αλλά δεν προχωρούσαν προς τη μεριά του τεμένους. Ανασταλτικός παράγοντας είναι και η παύση λειτουργίας του ανά τακτά χρονικά διαστήματα, χωρίς προηγούμενη ενημέρωση του κοινού. Η ερώτηση που προκύπτει σε αυτό το σημείο είναι: «Αν ένα μνημείο της «δύσκολης κληρονομιάς», δεν έχει ευέλικτο και συνεχές ωράριο λειτουργίας, πώς θα καταστεί γνωστό στο κοινό; Και πώς, ακολούθως, θα ενταχθεί ισότιμα στην πολιτιστική ατζέντα της Ελλάδας;» Το στοιχείο αυτό θα παρατηρηθεί και αργότερα σε παρόμοιους μουσειακούς χώρους.

Πίνακας 13. Επισκεψιμότητα Φετχιγιέ Τζαμιού, έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

Η επόμενη μελέτη περίπτωσης ήταν το Λουτρό των Αέρηδων, που βρίσκεται και αυτό στο ιστορικό κέντρο της Αθήνας (Πίν. 14). Σε αυτό παρατηρείται μια διαφορετική εικόνα από τα δύο προηγούμενα, αφού η πλειοψηφία των συμμετεχόντων είχε επισκεφθεί τον εν λόγω μουσειακό χώρο, όπως γίνεται φανερό και στο σχεδιάγραμμα. Αυτό συμβαίνει λόγω των συχνών εκδηλώσεων και

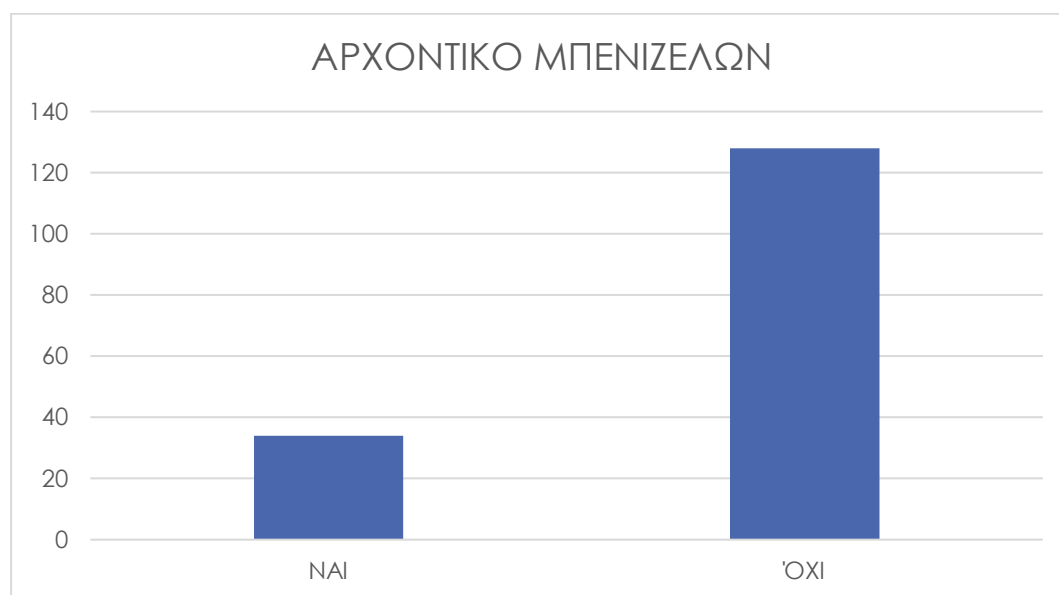
περιοδικών εκθέσεων που πραγματοποιούνται στον χώρο του, των σχολικών επισκέψεων και των παράλληλων εκπαιδευτικών προγραμμάτων και της συνεχούς λειτουργίας του. Η συνεχής λειτουργία αναφέρεται συχνά σε αυτή τη μελέτη διότι όπως παρατηρήθηκε και νωρίτερα, αλλά θα διαπιστωθεί και αργότερα, η αδιάκοπη λειτουργία των συγκεκριμένων οθωμανικών μνημείων-μουσείων, δεν είναι δεδομένη. Μπορεί σε άλλους μουσειακούς χώρους, π.χ. αρχαιολογικά μουσεία, ιστορικά μουσεία, κ.ο.κ., η αδιάκοπη λειτουργία να είναι αναμενόμενη και να μη διακόπτεται η επικοινωνία με το κοινό, όμως, στις μελέτες περίπτωσης συμβαίνει το αντίθετο. Ανά τακτά χρονικά διαστήματα, υπάρχει αυτή η ελλιπής ή παντελής απουσία επικοινωνίας. Ωστόσο, θα πρέπει να υπογραμμιστεί και ο τύπος του μνημείου. Πρόκειται για ένα οθωμανικό μνημείο διαφορετικής τυπολογίας από όσα συνήθως διασώζονται – κυρίως θρησκευτικά κτίσματα - το οποίο χρησιμοποιήθηκε με την αρχική του λειτουργία και ύστερα από την Επανάσταση του 1821. Επομένως, ο κοσμικός χαρακτήρας, η ατμόσφαιρα που ενυπάρχει στα λουτρά, η χρήση του με την αρχική λειτουργία του και η μετέπειτα μετατροπή του σε μουσείο σε συνάρτηση με τη διαρκή επικοινωνία του με το κοινό, το διαφοροποιεί από τα υπόλοιπα οθωμανικά μνημεία-μουσεία, στοιχείο που διακρίνεται και στην επισκεψιμότητα.

Πίνακας 14. Επισκεψιμότητα Λουτρού των Αέρηδων, έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

Η ελλιπής επικοινωνία και πρόσβαση εντοπίζεται στο Αρχοντικό Μπενιζέλων σε μεγάλο βαθμό (Πίν. 15). Όπως σημειώθηκε και νωρίτερα, το ωράριο λειτουργίας του Αρχοντικού είναι περιορισμένο (Τρίτη-Πέμπτη 10:00-13:00, Κυριακή 11:00-16:00),

γεγονός που εμποδίζει την πρόσβαση στον χώρο. Ειδικά για το ελληνικό κοινό, οι ώρες και οι μέρες λειτουργίας είναι σχεδόν απαγορευτικές, αφού αποτελούν ώρες εργασίας. Σύμφωνα με το σχεδιάγραμμα, από τους 162 συμμετέχοντες, μόλις οι 34 είχαν επισκεφθεί το εν λόγω μνημείο-μουσείο. Αυτό ενδεχομένως να οφείλεται όχι μόνο στο ωράριο αλλά και στο μικρό χρονικό διάστημα λειτουργίας του φορέα, αφού άνοιξε τις πύλες του το 2017.

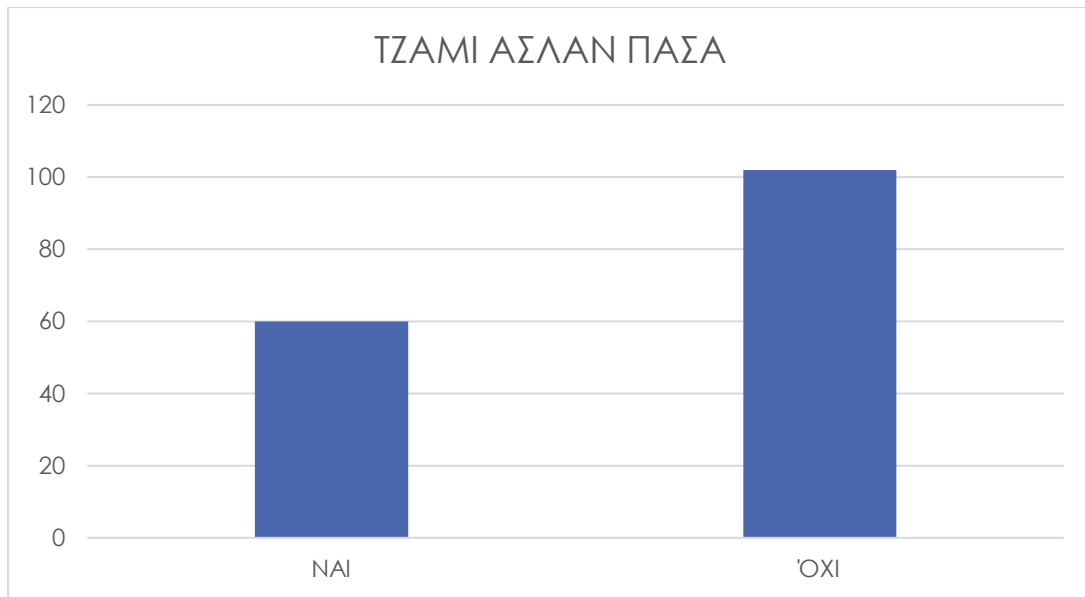

Πίνακας 15. Επισκεψιμότητα Αρχοντικού Μπενιζέλων, έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

Στην περίπτωση των Ιωαννίνων, εντοπίζονται παρόμοια αποτελέσματα με εκείνα της Αθήνας, εκτός από μια περίπτωση: το Μουσείο του Αλή Πασά.

Αναφορικά με το Τζαμί του Ασλάν Πασά, παρατηρείται ότι 60 από τους συμμετέχοντες είχαν επισκεφθεί τον συγκεκριμένο μουσειακό χώρο, ενώ 102 δεν είχαν μεταβεί σε αυτόν (Πίν. 16). Πρόκειται για ένα μικρό ποσοστό αναλογικά με το χρονικό διάστημα λειτουργίας του μουσείου, τη θέση του και το ωράριο λειτουργίας του. Σε αυτό παρατηρούνται σποραδικές εκδηλώσεις ενώ αντιμετωπίζει αρκετά ζητήματα στερέωσης, ειδικά τις περιόδους κακοκαιρίας, που ο μουσειακός χώρος αναγκαστικά κλείνει τις πόρτες του.

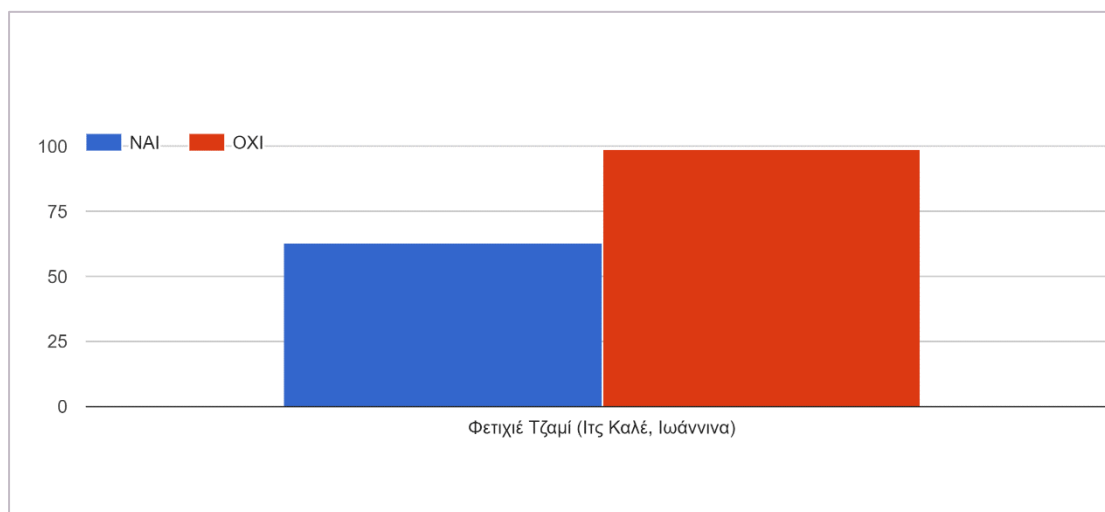

Πίνακας 16. Επισκεψιμότητα Τζαμιού Ασλάν Πασά, έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

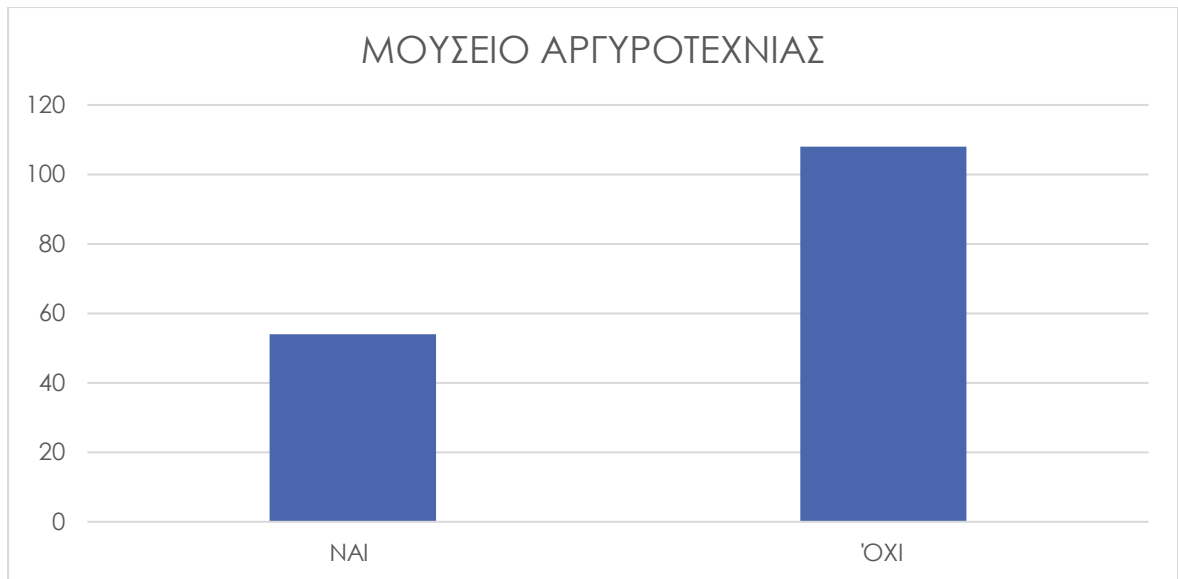
Η επόμενη μελέτη περίπτωσης ήταν το Φετχιγιέ Τζαμί στα Ιωάννινα (Πίν. 17). Σε αυτό παρατηρείται ότι από τους 162 συμμετέχοντες, οι 64 είχαν επισκεφθεί τον εν λόγω χώρο. Πρόκειται για ένα, επίσης, μικρό ποσοστό, παρόλο που το ωράριο λειτουργίας του είναι διευρυμένο, η θέση του είναι επιβοηθητική για μια επίσκεψη καθώς βρίσκεται εντός του Κάστρου και δίπλα από το Βυζαντινό Μουσείο, το οποίο έχει αρκετή επισκεψιμότητα. Στο συγκεκριμένο μνημείο-μουσείο παρατηρείται η διενέργεια εκδηλώσεων και περιοδικών εκθέσεων συχνά και έτσι, η μικρή επισκεψιμότητα πιθανότατα να μην οφείλεται μόνο σε πρακτικά ζητήματα αλλά και σε ιδεολογικά, όπως φαίνεται να ισχύει και για τις μελέτες περίπτωσης που προηγήθηκαν. Το μνημείο μπορεί να έχει μετατραπεί σε μουσείο, αλλά δεν παύει να είναι ένα μνημείο της «δύσκολης κληρονομιάς». Άλλοι λόγοι της μικρής επισκεψιμότητας είναι οι παρακάτω: η έλλειψη προσέλκυσης, ο ανταγωνισμός και η προβληματική προώθηση. Αναφορικά με την έλλειψη προσέλκυσης, αν ένας μουσειακός χώρος δε διαθέτει αρκετά εκθέματα ή δεν προσφέρει μια ελκυστική εκθεσιακή εμπειρία, η επισκεψιμότητά του θα κινείται σε χαμηλά επίπεδα. Ειδικά αν στην περιοχή υπάρχουν άλλα μουσεία που προσελκύουν τους επισκέπτες, το μουσείο με τη μικρή επισκεψιμότητα θα υποφέρει από τον ανταγωνισμό. Η προώθησή του επηρεάζει τον αριθμό των επισκεπτών καθώς αν γίνεται αποτελεσματικά,

χρησιμοποιώντας τα κατάλληλα μέσα και τις κατάλληλες μεθόδους, θα μπορέσει να γνωριστεί με το κοινό και να δει αποτελέσματα στην επισκεψιμότητά του.

Πίνακας 17. Επισκεψιμότητα Φετιχιέ Τζαμιού, έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

Χαμηλά ποσοστά επισκεψιμότητας συναντώνται και στην περίπτωση του Μουσείου Αργυροτεχνίας (Πίν. 18). Σύμφωνα με τα δεδομένα που συλλέχθηκαν, 108 από τους συμμετέχοντες δεν είχαν επισκεφθεί ποτέ τον συγκεκριμένο μουσειακό χώρο ενώ μόλις 54 είχαν πραγματοποιήσει κάποια επίσκεψη. Το αποτέλεσμα αυτό προξενεί ιδιαίτερο ενδιαφέρον αφού το Μουσείο Αργυροτεχνίας διαθέτει μόνιμη έκθεση που διαμορφώθηκε με σύγχρονες μουσειολογικές και μουσειογραφικές πρακτικές ενώ παράλληλα, διοργανώνει συχνά εκδηλώσεις και δράσεις ποικίλης θεματολογίας, απευθυνόμενο σε όλες τις ηλικίες, διατηρώντας συνεχή επικοινωνία με το κοινό. Επιπλέον, βρίσκεται σε χώρο μεγάλης επισκεψιμότητας εντός του Κάστρου. Επομένως, ο σχετικά μικρός αριθμός κοινού, όπως φαίνεται και από το παρακάτω σχεδιάγραμμα, συνάδει με τα αποτελέσματα που εντοπίζονται και στις υπόλοιπες μελέτες περίπτωσης, οδηγώντας στο συμπέρασμα ότι η μικρή απήχηση οφείλεται στον σχετικά σύντομο χρόνο λειτουργίας του, ενώ δεν μπορούν να αγνοηθούν και οι ιδεολογικοί παράγοντες.

Πίνακας 18. *Επισκεψιμότητα Μουσείου Αργυροτεχνίας, έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)*

Όσον αφορά στον Μεντρεσέ και το Τζαμί του Βελή Πασά, τα αποτελέσματα ήταν αναμενόμενα αφού τα δύο μνημεία των Ιωαννίνων είναι κλειστά για το κοινό τα τελευταία χρόνια (Πίν. 19). Ωστόσο, λόγω του ότι λειτουργούσαν παρελθοντικά, επιχειρήθηκε να διαπιστωθεί αν οι συμμετέχοντες είχαν πραγματοποιήσει κάποια επίσκεψη σε αυτά. Όπως διακρίνεται και στο σχεδιάγραμμα, από τους 162 συμμετέχοντες, οι 37 είχαν πραγματοποιήσει επίσκεψη στα συγκεκριμένα μνημεία-μουσεία πριν την παύση λειτουργίας τους.

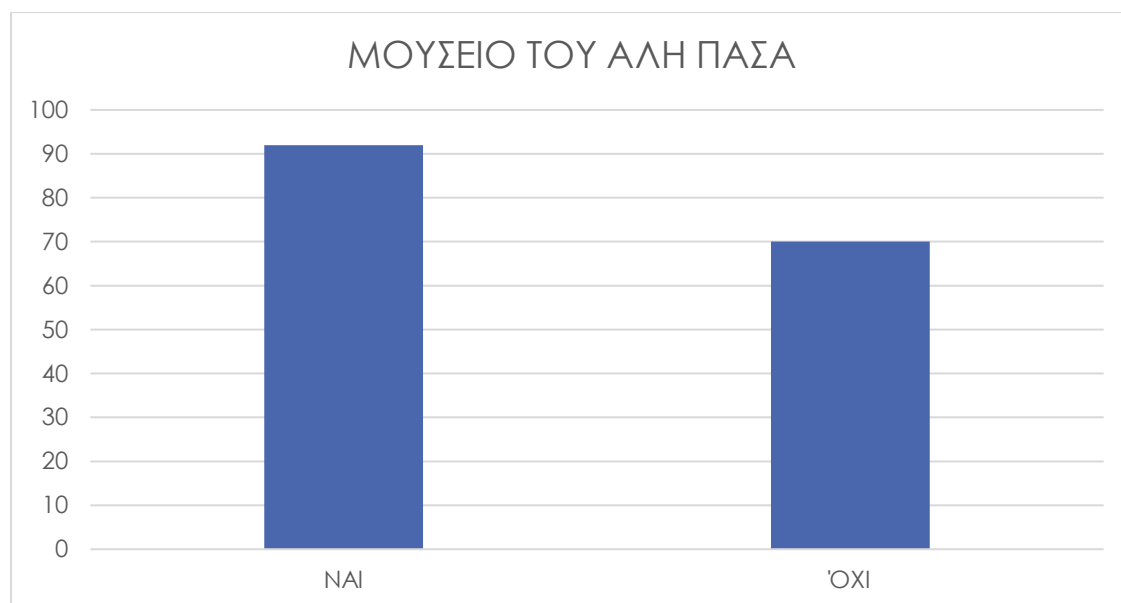

Πίνακας 19. *Επισκεψιμότητα Μεντρεσέ/Τζαμιού Βελή Πασά, έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)*

Η τελευταία μελέτη περίπτωσης αποτελεί την εξαίρεση αφού τα αποτελέσματα είναι τα αντίστροφα σε συνάρτηση με τα όσα προηγήθηκαν. Το Μουσείο του Αλή Πασά και Επαναστατικής περιόδου, διαθέτει τη μεγαλύτερη επισκεψιμότητα σε σχέση με τους προηγούμενους φορείς που εξετάστηκαν (Πίν. 20). Ειδικότερα, 92 συμμετέχοντες είχαν επισκεφθεί κατά το παρελθόν το μουσείο ενώ 70 δεν είχαν πραγματοποιήσει κάποια επίσκεψη στον χώρο. Ο συγκεκριμένος μουσειακός χώρος βρίσκεται στο νησάκι των Ιωαννίνων, που σημαίνει ότι η πρόσβαση δεν είναι το ίδιο εύκολη με τα υπόλοιπα μνημεία-μουσεία. Ωστόσο, το κοινό επιχείρησε να επισκεφθεί το μουσείο, χωρίς να θεωρείται εμπόδιο η πρόσβαση παρόλο που χρειάζεται προγραμματισμός με το καράβι για τη μετάβαση και την αποχώρηση από το νησί. Επιπλέον, το μουσείο δε διαθέτει εκπαιδευτικά προγράμματα ενώ ανά διαστήματα πραγματοποιεί εκδηλώσεις. Οι λόγοι της συχνής επισκεψιμότητας έγκεινται στις ξεναγήσεις που πραγματοποιεί, στην προώθησή του μέσω των κοινωνικών δικτύων αλλά κυρίως στη θεματολογία του, αφού γίνεται λόγος όχι μόνο για τον Αλή Πασά αλλά και για την επαναστατική περίοδο. Το κοινό επιχειρεί να επισκεφθεί τον χώρο με κίνητρο την περαιτέρω πληροφόρηση για την επαναστατική και όχι για την οθωμανική περίοδο. Μάλιστα, για τις σχολικές ομάδες, η επίσκεψη στο Μουσείο του Αλή Πασά λειτουργεί επιβοηθητικά στο μάθημα της Ιστορίας. Το γεγονός ότι υπάρχει αυτή η έντονη διαφορά επισκεψιμότητας ανάμεσα στο Μουσείο του Αλή Πασά, όπου το κοινό μπορεί να πληροφορηθεί πέρα από την οθωμανική περίοδο και για την επαναστατική περίοδο και φυσικά για δύο σύμβολα των Ιωαννίνων – τον Αλή Πασά και την κυρα-Φροσύνη -, ενώ στα υπόλοιπα μνημεία-μουσεία μπορεί να μάθει για την οθωμανική περίοδο, την αρχιτεκτονική και την τέχνη εκείνης της περιόδου, είναι σημαντική ένδειξη για την επιλογή επίσκεψης βάσει ιδεολογικών επιρροών.

Επομένως, η επιβεβαίωση προϋπαρχουσών αντιλήψεων για την ταυτότητα μπορεί να ληφθεί ως σημαντικό τεκμήριο για την υψηλότερη επισκεψιμότητα ανάμεσα στο Μουσείο του Αλή Πασά και των υπολοίπων. Επιβοηθητικό στοιχείο σε αυτή την επισκεψιμότητα αποτελεί και το γεγονός ότι το κτήριο στο οποίο στεγάζεται το Μουσείο δεν αποτελεί θρησκευτικό μουσουλμανικό μνημείο, όπως συμβαίνει με την πλειονότητα των υπολοίπων. Όμως, και αυτό το γεγονός συνηγορεί στην ύπαρξη

στερεοτυπικών αντιλήψεων, αφού το κέλυφος του εκάστοτε μουσείου εκλαμβάνεται με αρνητική χροιά, εμποτισμένο με την έχθρα του παρελθόντος και το στερεότυπο του «Κακού Τούρκου».

Πίνακας 20. Επισκεψιμότητα Μουσείου Αλή Πασά, έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

Η προηγούμενη συζήτηση έχει επιχειρήσει να εξετάσει την επαφή που έχουν οι πληροφορητές με τις μελέτες περίπτωσης, μέσω της επίσκεψής τους ή μη, καθώς και τη συνολική επισκεψιμότητα αυτών των φορέων, λαμβάνοντας υπόψιν το δείγμα που λήφθηκε από την έρευνα κοινού. Από τη μελέτη αυτή αναδείχθηκαν ζητήματα πρακτικά και ιδεολογικά που λειτουργούν αρνητικά για την επικοινωνία του μουσείου ως φορέα με το κοινό και συνάμα επιβεβαιώνουν στερεοτυπικές αντιλήψεις και προκαταλήψεις.

Η μικρή επισκεψιμότητα των φορέων οφείλεται κυρίως σε ανυπαρξία σταθερού ωραρίου λειτουργίας για ορισμένες μελέτες περίπτωσης (Φετχιγιέ Τζαμί στην Αθήνα, Αρχοντικό Μπενιζέλων, Τζαμί Ασλάν Πασά) και την παύση λειτουργίας άλλων (Τζαμί Τζισδαράκη, Τζαμί/Μεντρεσές Βελή Πασά). Πρόκειται για ζητήματα που από τη μια, λειτουργούν αποθαρρυντικά για μια ενδεχόμενη επίσκεψη, και από την άλλη, είναι δηλωτικά μιας άνισης μεταχείρισής τους από τη μεριά του κράτους σε σχέση με άλλα μνημεία-μουσεία που εκπροσωπούν άλλες ιστορικές περιόδους. Για παράδειγμα, αυτά τα πρακτικά ζητήματα δε συναντώνται στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο που στεγάζεται στην Παλαιά Βουλή, στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο που στεγάζεται στη Villa Ilissia, κ.ο.κ. Ανάμεσα στα εν λόγω πρακτικά

ζητήματα είναι και οι μειωμένες στερεωτικές εργασίες σε αυτά τα μνημεία, γεγονός που οδηγεί εξίσου στην παύση λειτουργίας τους καθώς και στην εμφάνιση προβληματικών καταστάσεων εντός του χώρου, π.χ. στίγματα από βροχή στις προθήκες στο Τζαμί του Ασλάν Πασά και παύση λειτουργίας του όταν υπάρχουν δυσμενείς καιρικές συνθήκες. Τα εν λόγω πρακτικά ζητήματα συνδέονται άρρηκτα με τα ιδεολογικά, για τα οποία θα γίνει εκτενέστερος λόγος σε επόμενα υποκεφάλαια, καθώς και στα συμπεράσματα. Τέλος, στα αποτρεπτικά στοιχεία που συνδέονται με την ιδεολογία είναι και ο τύπος των μνημείων, αφού η συντριπτική πλειοψηφία τους είναι θρησκευτικά (ισλαμικά) κτήρια. Αυτό επιβεβαιώνει, παράλληλα, το δίπολο του Χριστιανού – Μουσουλμάνου, που εμπεριέχεται στις προκαταλήψεις για την οθωμανική κληρονομιά, και λειτουργεί ως εμπόδιο για τη γνωριμία του κοινού με τα συγκεκριμένα μνημεία και τη θέασή τους ως μουσεία.

5.2.3. Η διαχείριση των οθωμανικών μνημείων – Η γνώμη του κοινού

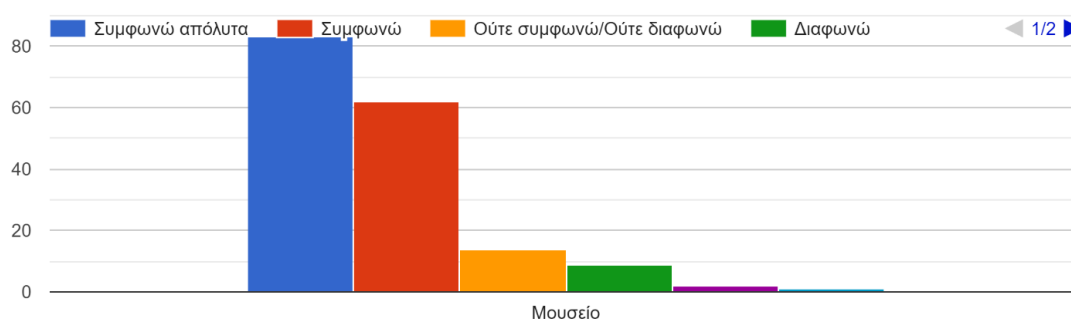
Η διαχείριση των οθωμανικών μνημείων από τη «ματιά» του κοινού έχει ιδιαίτερη σημασία για τη μελέτη αυτής της κληρονομιάς. Μέσω αυτών των ερωτήσεων και των επακόλουθων απαντήσεων, μπορεί να διαπιστωθεί η αντιμετώπιση της οθωμανικής κληρονομιάς ως ισότιμης και ενταγμένης στο πολιτιστικό γίνεσθαι της χώρας και άρα, ως κομμάτι του «Εαυτού», ή ως μια κληρονομιά ξένη και διαφορετική, παραγκωνισμένη από το πολιτιστικό γίνεσθαι, δηλαδή μια κληρονομιά του «Άλλου».

Οι ερωτήσεις αυτής της κατηγορίας έγιναν με την κλίμακα Likert, που αποτελεί κλίμακα εκτίμησης απόψεων ή συμπεριφοράς. Στη διαβάθμιση της κλίμακας χρησιμοποιήθηκαν οι εξής επιλογές: «Δεν ξέρω/Δεν απαντώ», «Διαφωνώ απόλυτα», «Διαφωνώ», «Ούτε συμφωνώ, ούτε διαφωνώ», «Μάλλον συμφωνώ», «Συμφωνώ». Τα κριτήρια που χρησιμοποιήθηκαν, δηλαδή οι προτάσεις στις οποίες αντιστοιχούν οι παραπάνω βαθμίδες, ήταν σύντομες, σαφείς και γραμμένες σε κατανοητή γλώσσα, προσπαθώντας να μην εμπεριέχουν γενικολογίες και να καλύπτουν όλο το εξεταζόμενο εύρος.

Η πρώτη ερώτηση αυτής της ενότητας αφορούσε στη χρήση των οθωμανικών μνημείων, όπως συναντάται σήμερα στην Ελλάδα και σε τι βαθμό αυτή η χρήση βρίσκει σύμφωνους ή μη τους πολίτες. Σύμφωνα με το δείγμα που συλλέχθηκε, η χρήση των συγκεκριμένων μνημείων ως μουσείων βρίσκει απόλυτα σύμφωνη την

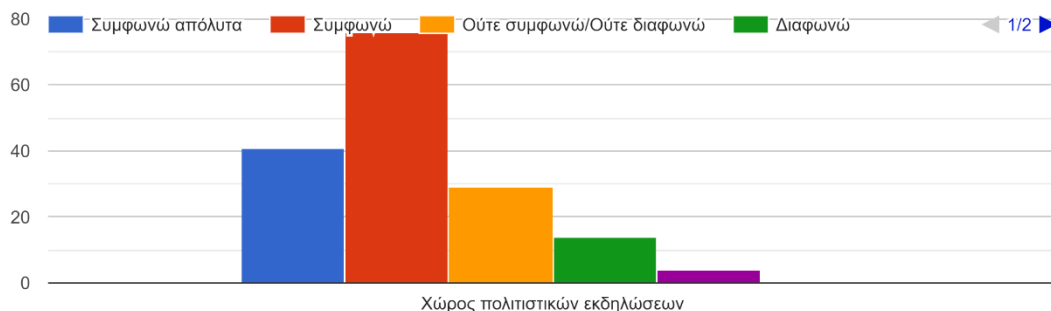
πλειοψηφία των πληροφορητών ενώ λίγοι ήταν εκείνοι που απάντησαν αρνητικά σχετικά με αυτή τη χρήση (Πίν. 21). Ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι ένας ικανοποιητικός αριθμός ανθρώπων απάντησε ουδέτερα στο εν λόγω ερώτημα, μη θέλοντας να δώσει μια σαφή απάντηση.

7. Με ποια/ές από τις παρακάτω χρήσεις συμφωνείτε περισσότερο ή διαφωνείτε για τα οθωμανικά μνημεία:

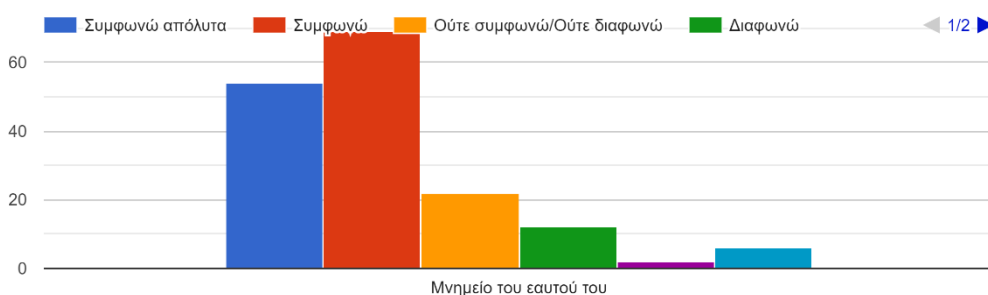
Πίνακας 21. Οθωμανικά μνημεία ως μουσεία (άποψη πληροφορητών), έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

Αναφορικά με τη χρήση των οθωμανικών μνημείων ως χώρους πολιτιστικών εκδηλώσεων, συναντάται η σύμφωνη γνώμη των πολιτών σε μεγάλο ποσοστό αλλά παρατηρείται ταυτόχρονα η σχετικά μικρή διαφορά μεταξύ του «συμφωνώ απόλυτα» και του «ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ» (Πίν. 22). Παράλληλα, οι αρνητικές απαντήσεις είναι περισσότερες απ' ό,τι σημειώθηκε στην περίπτωση της μουσειακής χρήσης. Τα δύο αυτά στοιχεία είναι δηλωτικά μιας σχετικά αμφίβολης στάσης απέναντι στην χρήση αυτών των μνημείων ως χώρους πολιτιστικών εκδηλώσεων.

Πίνακας 22. Οθωμανικά μνημεία ως χώροι πολιτιστικών εκδηλώσεων (άποψη πληροφορητών), έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

Η λειτουργία των οθωμανικών μνημείων ως μνημείων του «εαυτού» τους, βρίσκει σύμφωνη την πλειοψηφία των πληροφορητών (Πίν. 23). Ωστόσο, υπάρχουν και αρκετές αρνητικές απαντήσεις ως προς αυτό, δηλώνοντας ότι διαφωνούν ως προς αυτή τη χρήση ενώ 6 από τους 162 πληροφορητές απάντησαν πως δε γνωρίζουν πολλά για αυτή τη χρήση.

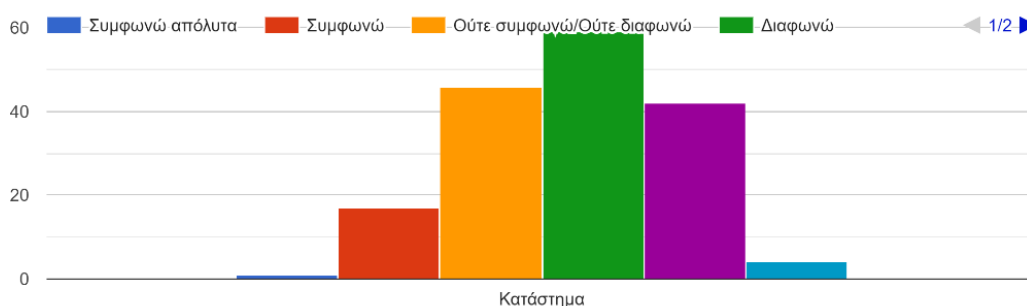

Πίνακας 23. Οθωμανικά μνημεία ως μνημεία του «εαυτού» τους (άποψη πληροφορητών), έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

Στην Ελλάδα παρατηρείται το φαινόμενο της χρήσης των οθωμανικών μνημείων και ως καταστήματα (Πίν. 24). Ως εκ τούτου, οι συμμετέχοντες κλήθηκαν να απαντήσουν αν συμφωνούν ή διαφωνούν με αυτή την εμπορική χρήση αυτών των κτισμάτων. Οι

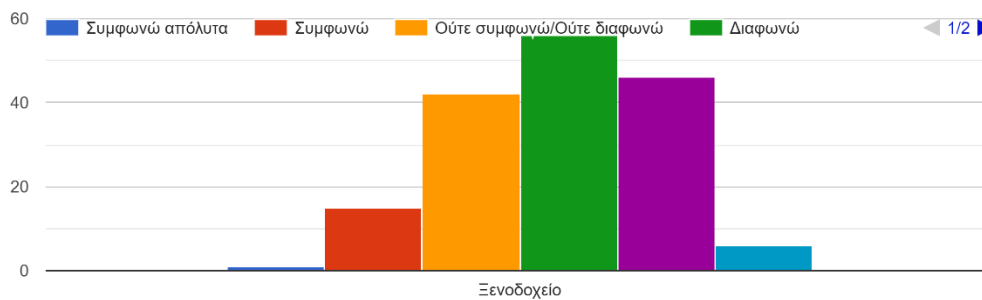
απαντήσεις τους ήταν κατά κύριο λόγο αρνητικές αφού η πλειοψηφία απάντησε πως «διαφωνεί» ή «διαφωνεί απόλυτα» και μόνο ένα μικρό ποσοστό (18 άτομα) απάντησε θετικά. Ενδιαφέρον προκαλεί η αμφιταλάντευση των συμμετεχόντων ανάμεσα στη σύμφωνη ή αντίθετη στάση απέναντι σε αυτή τη χρήση.

Πίνακας 24. Οθωμανικά μνημεία ως καταστήματα (άποψη πληροφορητών), έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

Σε μικρό ποσοστό παρατηρείται και η χρήση των οθωμανικών μνημείων ως ξενοδοχεία, βλ. Ιμαρέτ Καβάλας (Πίν. 25). Οι απαντήσεις των συμμετεχόντων είναι παρόμοιες με αυτές της προηγούμενης ερώτησης. Το κοινό, επομένως, φαίνεται να διαφωνεί με την εμπορική χρήση αυτών των κτισμάτων και να συμφωνεί περισσότερο με τη λειτουργία τους ως χώρων πολιτισμού, γεγονός αρκετά αισιόδοξο για τον τρόπο αντιμετώπισης αυτών των μνημείων αφού διακρίνεται ο σεβασμός στην ιστορικότητα των κτισμάτων.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να σημειωθεί ότι στο τέλος της ερώτησης, υπήρξαν επιπρόσθετες απαντήσεις για το συγκεκριμένο θέμα. Πιο συγκεκριμένα, προτάθηκαν άλλες χρήσεις των οθωμανικών μνημείων, που είναι αυτές της «βιβλιοθήκης ανάλογης θεματικής με τον χώρο» και της «αποθήκης αρχαιοτήτων, γραφείων». Οι επόμενες δύο απαντήσεις περιείχαν εθνικιστική χροιά και είναι δηλωτικές της απαξίωσης αυτής της κληρονομιάς. Πρόκειται για τις εξής: «Θα έπρεπε να χρησιμοποιηθούν διπλωματικά για να παραμείνουν τα βυζαντινά μνημεία στην Τουρκία ως πολιτιστικοί χώροι» και «Δε θα πρέπει να χρησιμοποιούνται».

Πίνακας 25. Οθωμανικά μνημεία ως ξενοδοχεία (άποψη πληροφορητών), έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

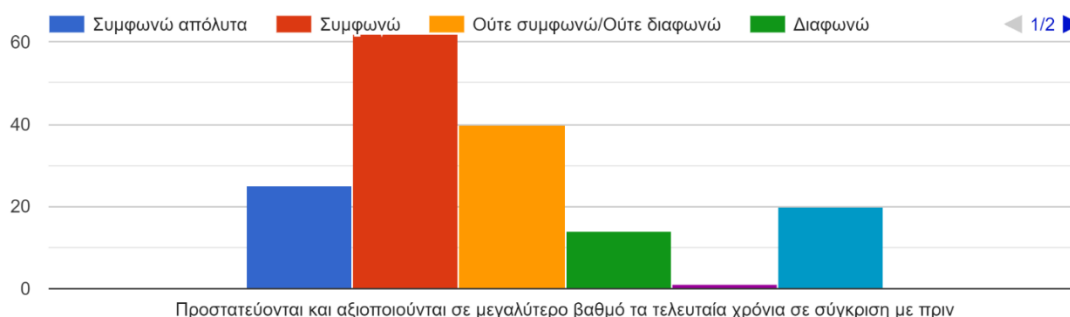
Συμπερασματικά, οι συμμετέχοντες διαφώνησαν με τη χρήση της οθωμανικής κληρονομιάς ως χώρους εμπορικής δραστηριότητας και θεώρησαν ως ορθή την πολιτιστική τους χρήση.

Καταγράφοντας τη γνώμη των πολιτών αναφορικά με τη διαχείριση της οθωμανικής κληρονομιάς, η ερώτηση που ακολούθησε είχε διττό σκοπό: α) να διαπιστωθεί αν οι πληροφορητές πιστεύουν ότι τα εν λόγω μνημεία δέχονται ίση μεταχείριση από το κράτος με άλλα διαφορετικών ιστορικών περιόδων, και β) αν θα εκφράσουν προκατειλημμένες και στερεοτυπικές αντιλήψεις για αυτά τα μνημεία.

Η ερώτηση ήταν σταθερή και οι συμμετέχοντες κλήθηκαν να απαντήσουν αν συμφωνούν ή διαφωνούν και σε τι βαθμό με ορισμένες δηλώσεις. Σύμφωνα με την πρώτη δήλωση που ήταν αν πιστεύουν ότι τα οθωμανικά μνημεία στην Ελλάδα προστατεύονται και αξιοποιούνται σε μεγαλύτερο βαθμό τα τελευταία χρόνια σε σύγκριση με πριν, η πλειοψηφία απάντησε ότι συμφωνεί ενώ σε μεγάλο ποσοστό παρατηρείται και η ουδετερότητα του κόσμου σε αυτό (Πίν. 26). Επιπλέον, σε μεγάλο

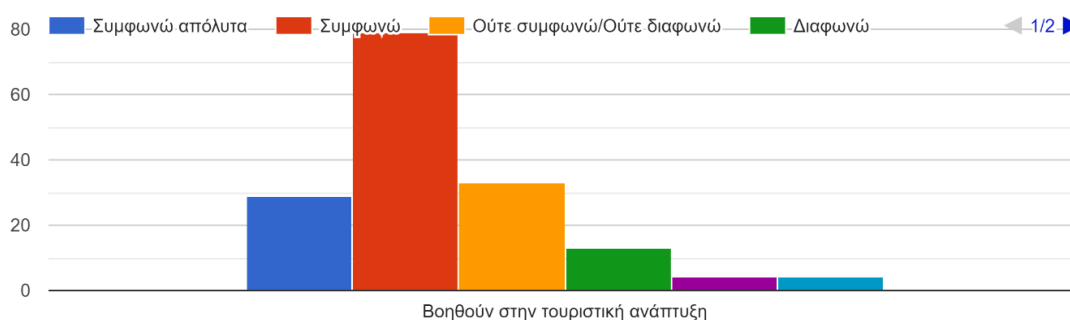
ποσοστό διακρίνεται και η απόλυτη διαφωνία του κοινού με αυτή τη φράση.

8. Παρακαλώ, σημειώστε με ποιες από τις παρακάτω προτάσεις συμφωνείτε περισσότερο ή διαφωνείτε. «Τα οθωμανικά μνημεία στην Ελλάδα ...»

Πίνακας 26. Δήλωση «Τα οθωμανικά μνημεία προστατεύονται και αξιοποιούνται σε μεγαλύτερο βαθμό τα τελευταία χρόνια σε σύγκριση με πριν», έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

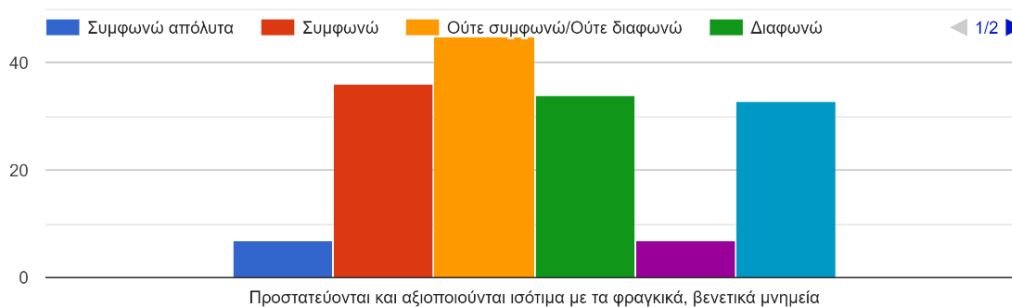
Στην επόμενη δήλωση «Αν τα οθωμανικά μνημεία βοηθούν στην τουριστική ανάπτυξη», η πλειονότητα σημείωσε πως συμφωνεί και ένα μικρό ποσοστό διαφώνησε (Πίν. 27). Η ουδετερότητα του κοινού παρατηρείται και σε αυτή τη δήλωση αλλά σε μικρότερο ποσοστό από την προηγούμενη.

Πίνακας 27. Δήλωση «Τα οθωμανικά μνημεία βοηθούν στην τουριστική ανάπτυξη», έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

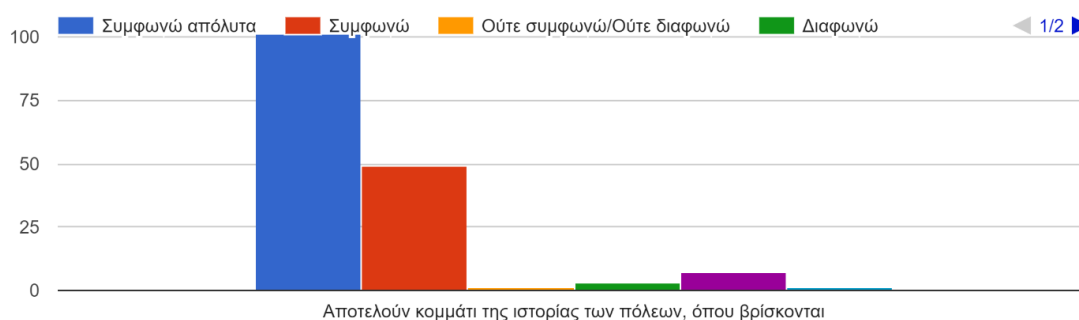
Η ουδέτερη στάση των πολιτών εκφράστηκε σε μεγάλο ποσοστό στη δήλωση «Αν τα οθωμανικά μνημεία προστατεύονται και αξιοποιούνται ισότιμα με τα φραγκικά,

βενετικά μνημεία» (Πίν. 28). Ο λόγος που έγινε αυτή η ερώτηση είναι για να διαπιστωθεί αν οι πληροφορητές εντοπίζουν διαφορές στη διαχείριση ανάμεσα σε μνημεία που αντιπροσωπεύουν τον «Άλλο» στην Ελλάδα. Ωστόσο, όπως φάνηκε από τα αποτελέσματα, υπάρχει σχετική ισορροπία ανάμεσα στη θετική και αρνητική απάντηση ενώ σε μεγαλύτερο ποσοστό απαντάται η ουδετερότητα ως προς το θέμα.

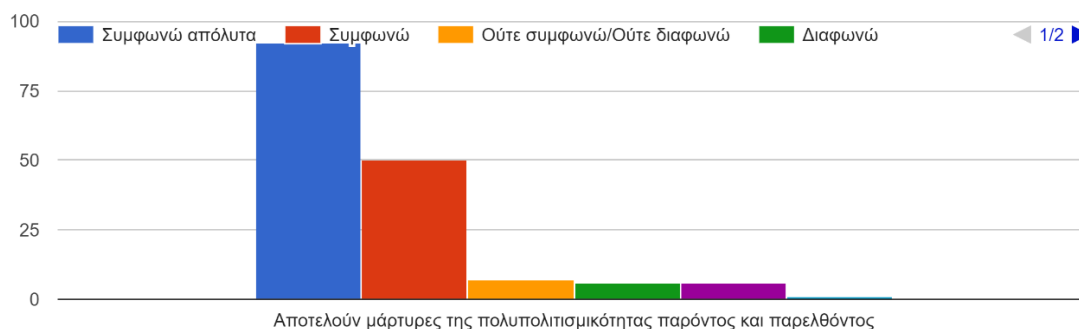
Πίνακας 28. Δήλωση «Τα οθωμανικά μνημεία προστατεύονται και αξιοποιούνται ισότιμα με τα φραγκικά, βενετικά μνημεία», έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

Τα οθωμανικά μνημεία θεωρήθηκαν κομμάτι της ιστορίας των πόλεων, όπου βρίσκονται, από τη συντριπτική πλειοψηφία των συμμετεχόντων (Πίν. 29). Πρόκειται για μια δήλωση που βρήκε σύμφωνα τα 100 από τα 162 άτομα που συμμετείχαν στην έρευνα και είναι ένα θετικό και ελπιδοφόρο στοιχείο για την πρόσληψη της εν λόγω κληρονομιάς.

Πίνακας 29. Δήλωση «Τα οθωμανικά μνημεία αποτελούν κομμάτι της ιστορίας της πόλης όπου βρίσκονται», έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

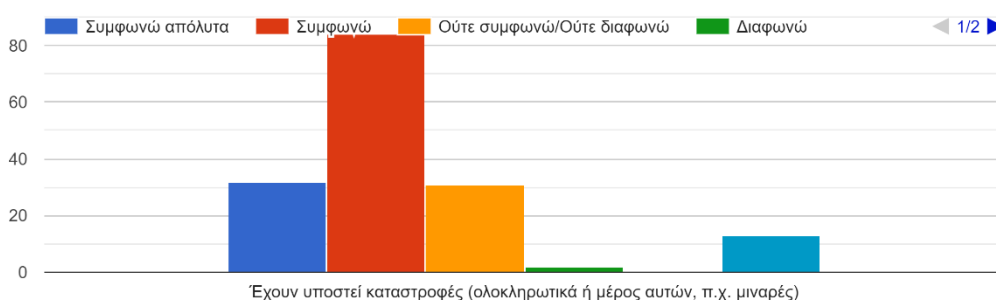
Η δήλωση ότι «τα οθωμανικά μνημεία είναι μάρτυρες της πολυπολιτισμικότητας παρόντος και παρελθόντος» βρήκε την πλειοψηφία των συμμετεχόντων (92 άτομα) απολύτως σύμφωνη ενώ ένα πολύ μικρό ποσοστό διαφώνησε ως προς αυτό (Πίν. 30). Είναι ενθαρρυντικό το γεγονός ότι ο κόσμος αντιλαμβάνεται το στοιχείο της πολυπολιτισμικότητας για την οθωμανική κληρονομιά τόσο στο παρελθόν (πολυπολιτισμική κοινωνία) όσο και στο παρόν (μωσαϊκό πολιτισμών στον ιστό των ελληνικών πόλεων).

Πίνακας 30. Δήλωση «Τα οθωμανικά μνημεία αποτελούν μάρτυρες της πολυπολιτισμικότητας παρόντος και παρελθόντος», έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

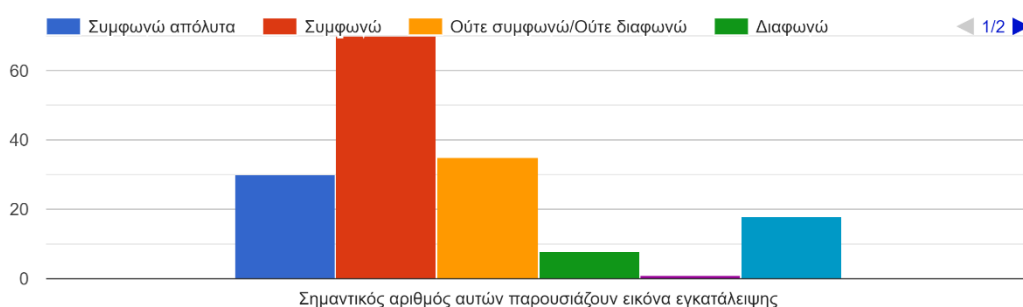
Η επόμενη δήλωση αφορούσε ένα δύσκολο ζήτημα που εντοπίζεται στην ιστορική πορεία των συγκεκριμένων μνημείων. Πρόκειται για τις καταστροφές που υπέστηκαν τα υλικά κατάλοιπα της οθωμανικής περιόδου είτε ολοκληρωτικά είτε μέρος αυτών, π.χ. μιναρές (Πίν. 31). Με την παρούσα δήλωση επιχειρήθηκε να διαπιστωθεί αν η κοινή γνώμη γνωρίζει αυτές τις πρακτικές που εφαρμόστηκαν στην Ελλάδα. Επιπλέον, επειδή η απομάκρυνση οποιουδήποτε οθωμανικού στοιχείου είναι δηλωτική των εθνικιστικών φρονημάτων, βάσει των οποίων έγινε μια «κάθαρση» του τοπίου από τα υπολείμματα του παρελθόντος, επιχειρήθηκε να διερευνηθεί αν σε σχολιασμό θα συμμεριζόταν το κοινό αυτή την πρακτική.

Όπως διακρίνεται και στο σχεδιάγραμμα, οι συμμετέχοντες συμφωνούν ότι αρκετά οθωμανικά κτίσματα έχουν καταστραφεί ολοκληρωτικά ή εν μέρει, και ένα πιο μικρό ποσοστό (13 άτομα) δήλωσε πως δεν ξέρει/δεν επιθυμεί να απαντήσει για αυτό το γεγονός.

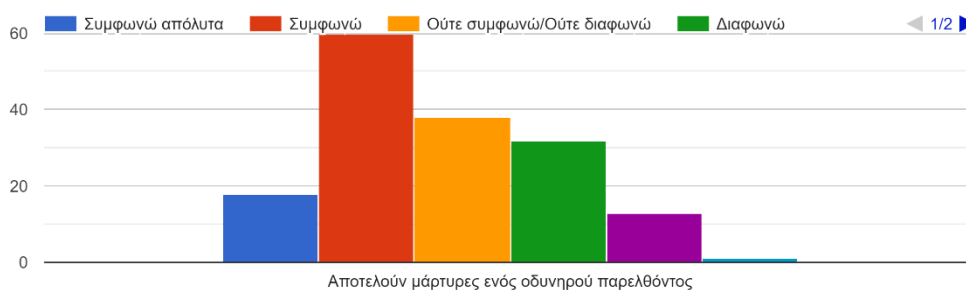
Πίνακας 31. Δήλωση «Τα οθωμανικά μνημεία έχουν υποστεί καταστροφές (ολοκληρωτικά ή μέρος αυτών, π.χ. μιναρές)», έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

Σε προηγούμενο κεφάλαιο αναφέρθηκε η εικόνα εγκατάλειψης που παρουσιάζει πλήθος οθωμανικών μνημείων (Πίν. 32). Ανάμεσα σε αυτά είναι και κτήρια που βρίσκονται στην Αθήνα και τα Ιωάννινα, για τα οποία έγινε λόγος προηγουμένως. Οι πληροφορητές συμφώνησαν με το γεγονός της εγκαταλελειμμένης εικόνας τους, ενώ ένα μικρό ποσοστό διαφώνησε (9 άτομα) ή δε θέλησε να τοποθετηθεί επί του θέματος (18 άτομα).

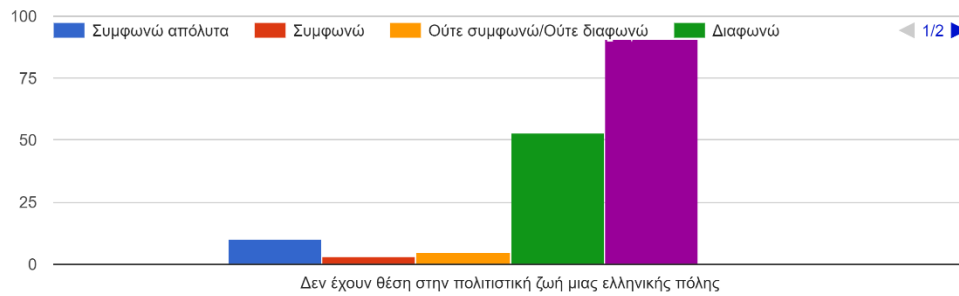
Πίνακας 32. Δήλωση «σημαντικός αριθμός οθωμανικών μνημείων παρουσιάζουν εικόνα εγκατάλειψης», έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

Διαφορετικές αντιλήψεις εκφράστηκαν στη δήλωση για το αν τα οθωμανικά μνημεία «αποτελούν μάρτυρες ενός οδυνηρού παρελθόντος» (Πίν. 33). Σε αυτό το σημείο, οι συμμετέχοντες συμφώνησαν με την παραπάνω δήλωση αλλά παρατηρείται ότι μεγάλο ποσοστό ήταν αναποφάσιστο ενώ αρκετοί διαφώνησαν με την εν λόγω δήλωση. Ενδιαφέρον προκαλεί αυτή η διαφοροποίηση των απόψεων, η οποία οδηγεί στο συμπέρασμα της επανεξέτασης του οθωμανικού παρελθόντος από τη μεριά της κοινής γνώμης. Οι σύμφωνες γνώμες περί οδυνηρού παρελθόντος αντικατοπτρίζουν κυρίως τα γεγονότα του 1821 και του 1922 και τα στερεότυπα του «Κακού Τούρκου», που παρερμηνεύουν τα ιστορικά γεγονότα και τα «χρωματίζουν» με την εχθρότητα. Αντιθέτως, η διαφωνία των υπόλοιπων πληροφορητών, είναι δηλωτική μιας πιο αντικειμενικής προσέγγισης αυτού του παρελθόντος και της απομάκρυνσης από το «ιστορικό τραύμα».

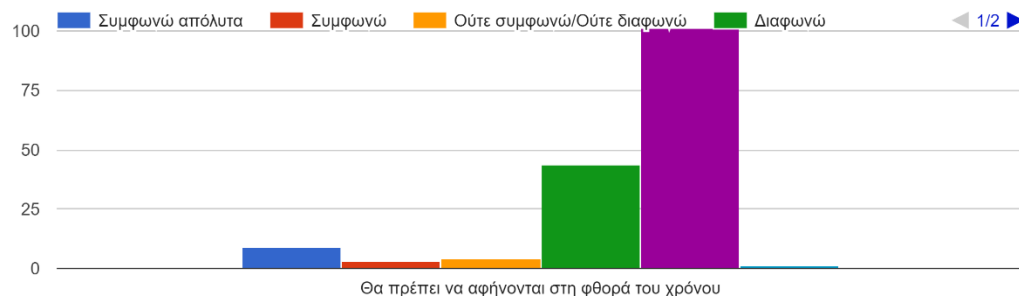
Πίνακας 33. Δήλωση «τα οθωμανικά μνημεία «αποτελούν μάρτυρες ενός οδυνηρού παρελθόντος» έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

Οι συμμετέχοντες θεώρησαν ότι τα εν λόγω μνημεία έχουν θέση στην πολιτιστική ζωή μιας πόλης, όπως συμπεραίνεται από το παρακάτω σχεδιάγραμμα (Πίν. 34). Ελάχιστοι εξέφρασαν αντίθετη άποψη ως προς αυτό (13 άτομα) ενώ μικρό ήταν και το ποσοστό των αναποφάσιστων (5 άτομα).

Πίνακας 34. Δήλωση «τα οθωμανικά μνημεία δεν έχουν θέση στην πολιτιστική ζωή μιας ελληνικής πόλης» έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

Με την ίδια προσέγγιση ακολούθησε και η επόμενη δήλωση. Ειδικότερα, οι συμμετέχοντες κλήθηκαν να απαντήσουν αν συμφωνούν ή διαφωνούν με την άποψη ότι τα οθωμανικά μνημεία «θα πρέπει να αφήνονται στη φθορά του χρόνου» (Πίν. 35). Τα αποτελέσματα είναι συγκριτικά παρόμοια με τα ανωτέρω. Παρατηρείται μια μικρή διαφοροποίηση κατά την οποία όσοι/ες συμφώνησαν με την παραπάνω δήλωση, στην παρούσα αποκρίθηκαν πως διαφωνούν. Ολοκληρώνοντας με τη συγκεκριμένη δήλωση, αξίζει να αναφερθεί το σχόλιο ενός πληροφορητή που σημείωσε την ανάγκη για αποδοχή από την τοπική κοινωνία: «Να γίνονται δράσεις από την τοπική κοινωνία που ανήκουν αυτά. Έτσι σιγά σιγά θα μάθουν, θα τα αποδεχτούν και αυτό θα έχει ως αποτέλεσμα την αλληλεπίδραση κοινωνίας-μνημείων».

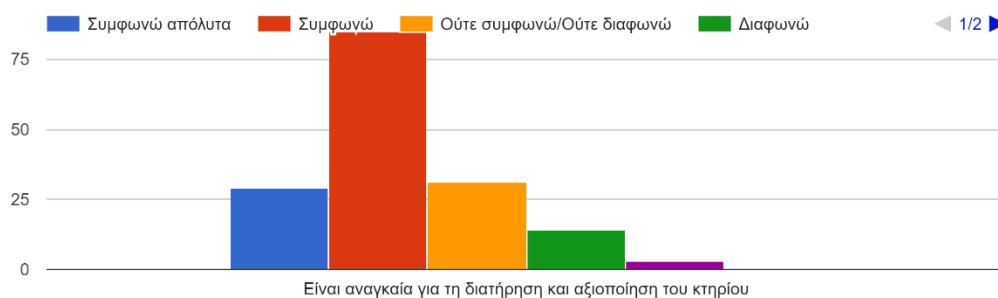
Πίνακας 35. Δήλωση «τα οθωμανικά μνημεία «θα πρέπει να αφήνονται στη φθορά του χρόνου», έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

Έχοντας θέσει γενικές ερωτήσεις για τα οθωμανικά μνημεία στον ελλαδικό χώρο αναφορικά με τη διαχείριση και τη χρήση τους, οι επόμενες ερωτήσεις στόχευαν στο να μελετήσουν αυτά τα δύο ζητήματα από τη σκοπιά της λειτουργίας τους ως μουσείων.

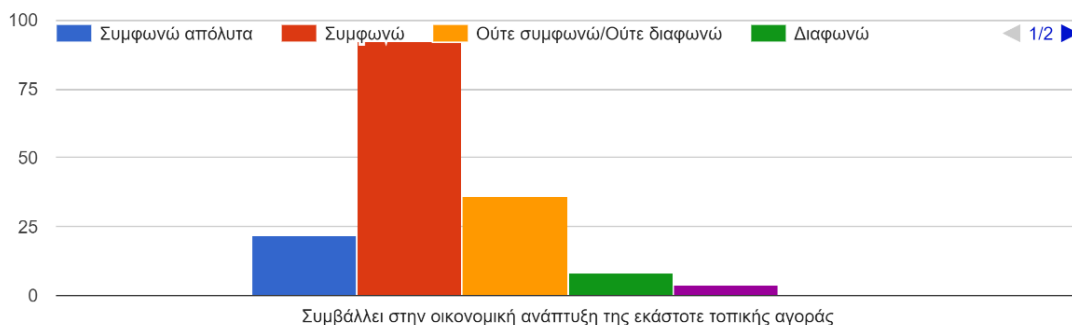
Η πρώτη δήλωση αυτής της κατηγορίας ερωτήσεων σχετιζόταν με τη χρήση των οθωμανικών μνημείων ως μουσείων με βασικό σκοπό τη διατήρηση και αξιοποίηση του κτηρίου (Πίν. 36). Η πλειοψηφία απάντησε πως συμφωνεί με αυτή τη δήλωση ενώ ένα μικρότερο ποσοστό διαφώνησε ή ήταν αναποφάσιστο. Να σημειωθεί σε αυτό το σημείο ότι σε προηγούμενη ερώτηση, οι συμμετέχοντες είχαν επισημάνει και άλλες χρήσεις των εν λόγω κτηρίων, που διέθεταν πολιτιστικό χαρακτήρα, ενώ ορισμένοι δεν επιθυμούσαν να αποδοθεί κάποια λειτουργία σε αυτά.

9. Παρακαλώ, σημειώστε με ποιές από τις παρακάτω φράσεις συμφωνείτε περισσότερο ή διαφωνείτε. "Η μετατροπή και λειτουργία ενός οθωμανικού κτηρίου σε μουσείο...":

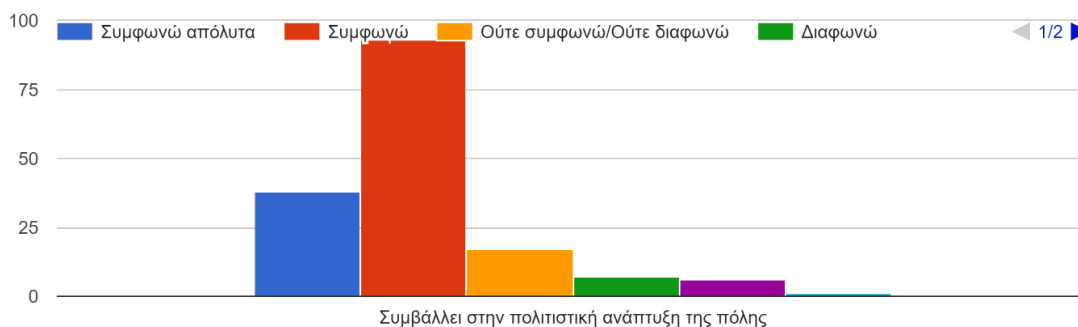
Πίνακας 36. Δήλωση «η χρήση των οθωμανικών μνημείων ως μουσείων με βασικό σκοπό τη διατήρηση και αξιοποίηση του κτηρίου», έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

Οι συμμετέχοντες συμφώνησαν και με την οικονομική διάσταση της μετατροπής ενός μνημείου σε μουσειακό χώρο. Σύμφωνα με τα παρακάτω σχεδιαγράμματα, η μετατροπή ενός ιστορικού κτηρίου σε μουσείο μπορεί να συμβάλλει θετικά στην οικονομική ανάπτυξη της εκάστοτε τοπικής αγοράς (Πίν. 37). Οι αντίθετες απόψεις ως προς το συγκεκριμένο ζήτημα ήταν ελάχιστες και δεν πρόσφεραν περαιτέρω σχολιασμό για εποικοδομητική αντιπαράθεση.

Πίνακας 37. Δήλωση «η χρήση των οθωμανικών μνημείων ως μουσείων συμβάλλει στην οικονομική ανάπτυξη της εκάστοτε τοπικής κοινωνίας», έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

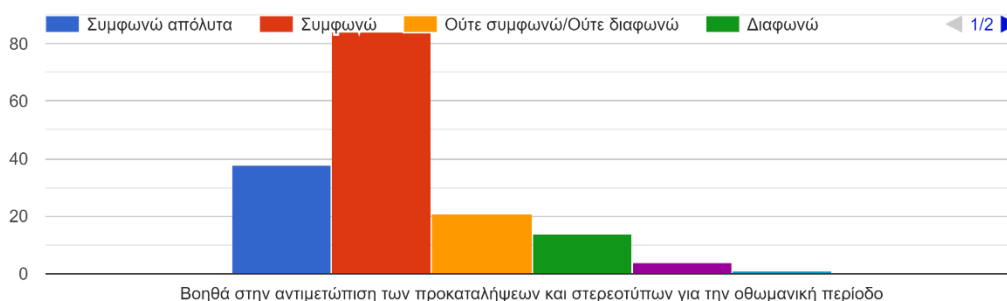
Όσον αφορά στην πολιτιστική ανάπτυξη μιας πόλης, το μουσείο ως φορέας εν γένει διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο προς αυτή την κατεύθυνση (Πίν. 38). Επομένως, η λειτουργία ενός οθωμανικού τεμένους, λουτρού, κ.ο.κ. ως μουσειακού χώρου, είναι ωφέλιμη για την πολιτιστική ανάπτυξη της τοπικής κοινωνίας, γεγονός που εκφράζεται και από την κοινή γνώμη, όπως φαίνεται στο παρακάτω σχεδιάγραμμα.

Πίνακας 38. Δήλωση «η χρήση των οθωμανικών μνημείων ως μουσείων συμβάλλει στην πολιτιστική ανάπτυξη της πόλης», έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

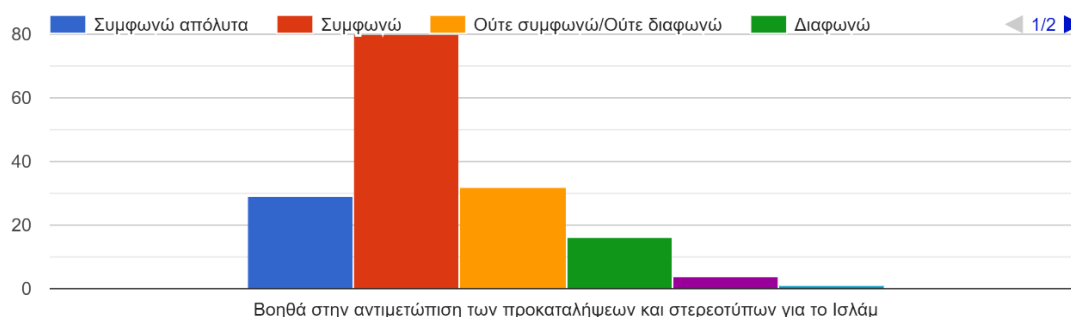
Αναφορικά με τα στερεότυπα και τις προκαταλήψεις για την οθωμανική περίοδο, τα οποία είναι έντονα στην Ελλάδα και εκφράζονται μέσω διαφόρων πομπών, οι

συμμετέχοντες θεωρούν ότι αυτά μπορούν να αντιμετωπιστούν με τη μετατροπή ενός οθωμανικού μνημείου σε μουσείο, προσφέροντας νέα μηνύματα (Πίν. 39).

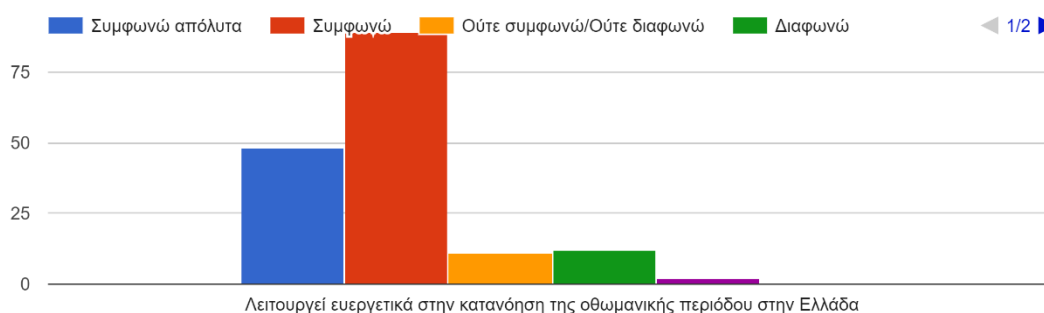
Πίνακας 39. Δήλωση «η χρήση των οθωμανικών μνημείων ως μουσείων βοηθά στην αντιμετώπιση των προκαταλήψεων και στερεοτύπων για την οθωμανική περίοδο», έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

Τα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις για το Ισλάμ είναι ένα χαρακτηριστικό που συναντάται έντονα στην Ελλάδα, όπως γίνεται αντιληπτό και στη βιβλιογραφία. Η αντιμετώπισή τους είναι ένα δύσκολο εγχείρημα, για το οποίο, όμως, υπάρχουν προοπτικές να επιτευχθεί με τη μετατροπή των ανάλογων κτισμάτων σε μουσεία και τη διάχυση μηνυμάτων αποδοχής, κατανόησης και ένταξης. Η γνώμη του ελληνικού κοινού πλέει προς αυτή την κατεύθυνση (Πίν. 40). Σε μικρό ποσοστό εκφράστηκε η αντίθετη άποψη (18 απαντήσεις) ή ο διχασμός των απόψεων (21 απαντήσεις).

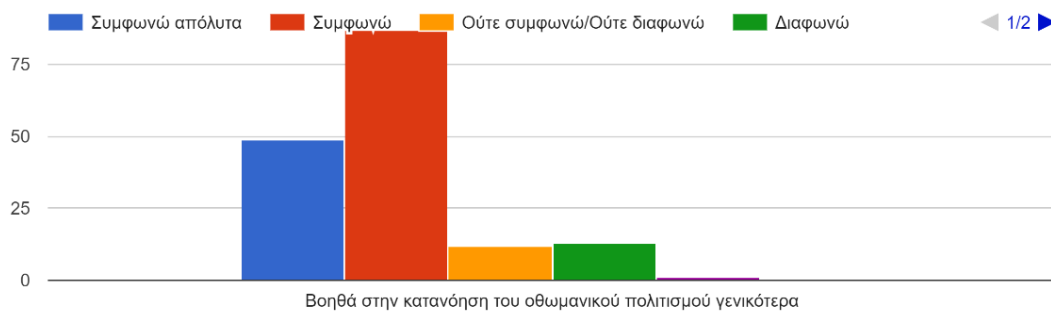
Πίνακας 40. Δήλωση «η χρήση των οθωμανικών μνημείων ως μουσείων βοηθά στην αντιμετώπιση των προκαταλήψεων και στερεοτύπων για το Ισλάμ», έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

Η καταπολέμηση των στερεοτυπικών αντιλήψεων και προκαταλήψεων συνεπάγεται με την κατανόηση αυτού του παρελθόντος. Η μετατροπή, επομένως, ενός οθωμανικού μνημείου σε μουσείο μπορεί να συνεισφέρει σε αυτό, κάτι που εκφράζεται και από τους συμμετέχοντες (Πίν. 41). Ειδικότερα, 89 από τους 162 πληροφορητές δήλωσαν ότι συμφωνούν με αυτή την άποψη, 48 άτομα δήλωσαν ότι συμφωνούν απόλυτα ενώ 12 και 2 άτομα, σημείωσαν ότι διαφωνούν ή διαφωνούν απόλυτα, αντίστοιχα.

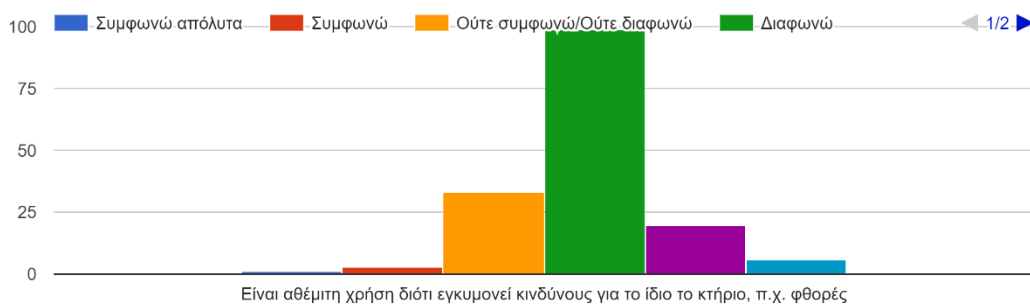
Πίνακας 41. Δήλωση «η χρήση των οθωμανικών μνημείων ως μουσείων λειτουργεί ευεργετικά στην κατανόηση της οθωμανικής περιόδου στην Ελλάδα», έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

Παρόμοιες με τις προηγούμενες ήταν οι απαντήσεις και για την κατανόηση του οθωμανικού πολιτισμού εν γένει και όχι μόνο της οθωμανικής περιόδου στην Ελλάδα, σύμφωνα με το σχεδιάγραμμα που παρατίθεται παρακάτω (Πίν. 42).

Πίνακας 42. Δήλωση «η χρήση των οθωμανικών μνημείων ως μουσείων βοηθά στην κατανόηση του οθωμανικού πολιτισμού γενικότερα», έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

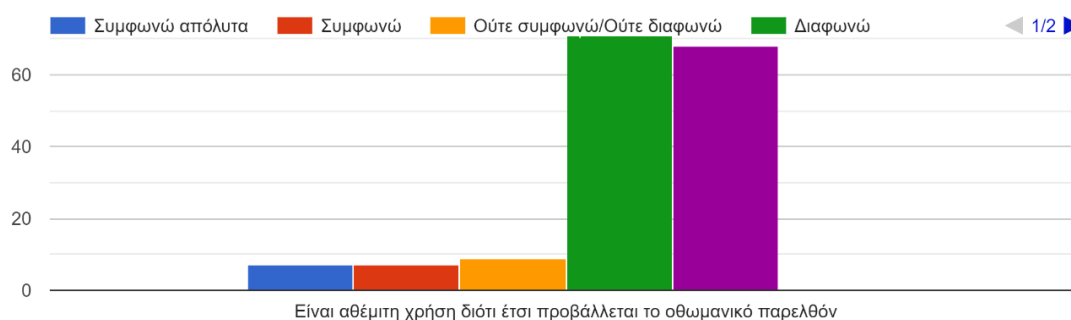
Βλέποντας το ζήτημα από διαφορετικές οπτικές γωνίες, σε μια προσπάθεια να διερευνηθεί συνολικά, τέθηκε το ζήτημα της πιθανότητας να είναι αθέμιτη η χρήση των εν λόγω μνημείων εξαιτίας της πιθανής πρόκλησης φθορών. Οι πληροφορητές διαφώνησαν με την άποψη ότι μια δυνητική χρήση ενός οθωμανικού μνημείου μπορεί να εγκυμονεί κινδύνους για το ίδιο το κτήριο ενώ ήταν ελάχιστοι εκείνοι που θεώρησαν το αντίθετο (3 άτομα) (Πίν. 43).

Πίνακας 43. Δήλωση «η χρήση των οθωμανικών μνημείων ως μουσείων βοηθά στην κατανόηση του οθωμανικού πολιτισμού γενικότερα», έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

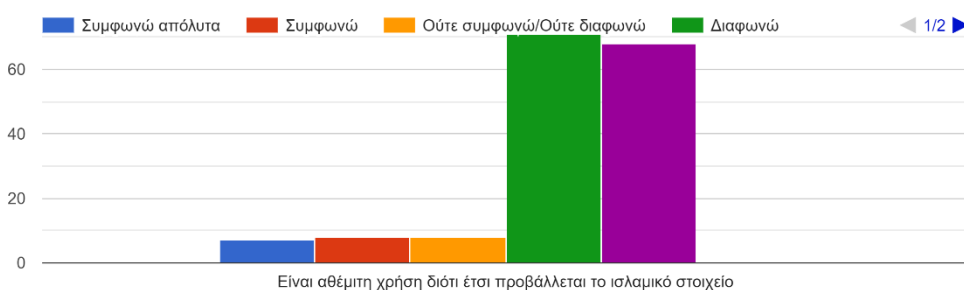
Στην επόμενη δήλωση, εκφράστηκαν στερεοτυπικές αντιλήψεις από μικρό αριθμό συμμετεχόντων. Πιο συγκεκριμένα, 14 άτομα δήλωσαν ότι είναι αθέμιτη η χρήση των οθωμανικών μνημείων ως μουσεία διότι με αυτόν τον τρόπο προβάλλεται το

οθωμανικό παρελθόν. Ωστόσο, το μεγαλύτερο ποσοστό (71 και 68 άτομα) διαφώνησε με τη συγκεκριμένη δήλωση (Πίν. 44).

Πίνακας 44. Δήλωση «η χρήση των οθωμανικών μνημείων ως μουσείων είναι αθέμιτη διότι έτσι προβάλλεται το οθωμανικό παρελθόν», έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

Η τελευταία δήλωση αυτής της ενότητας αφορούσε στο ισλαμικό στοιχείο, για το οποίο υπάρχουν και οι περισσότερες στερεοτυπικές αντιλήψεις, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία. Όπως διαπιστώνεται, τα δεδομένα ανάμεσα στο προηγούμενο σχεδιάγραμμα και στο μελετώμενο, είναι σχεδόν ίδια (Πίν. 45). Αυτό σημαίνει, ακολούθως, ότι το οθωμανικό παρελθόν είναι άρρηκτα συνδεδεμένο στις πεποιθήσεις του ελληνικού κοινού με το ισλαμικό στοιχείο. Θετικό δείγμα αποτελεί η διαφωνία σημαντικού αριθμού συμμετεχόντων ως προς το συγκεκριμένο ζήτημα.

Πίνακας 45. Δήλωση «η χρήση των οθωμανικών μνημείων ως μουσείων είναι αθέμιτη διότι έτσι προβάλλεται το ισλαμικό στοιχείο», έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

Στην ερώτηση αυτή, οι συμμετέχοντες θέλησαν να κάνουν τον δικό τους σχολιασμό σχετικά με το ζήτημα, αναφέροντας πως: «Η μετατροπή ενός οθωμανικού μνημείου σε μουσείο από μόνη της δεν αρκεί για να αποδομήσει αρνητικά στερεότυπα για το οθωμανικό παρελθόν ή το Ισλάμ. Σημασία έχει ο τρόπος με τον οποίο γίνεται, τα περιεχόμενα της μόνιμης έκθεσης, αν προβάλλεται και η αρχική φύση / λειτουργία του κτηρίου κ.α. Είναι πιθανό δηλαδή μία μετατροπή σε μουσείο να διασώσει μεν το κτήριο, κάτι αναμφίβολα θετικό, αλλά να "επανεγγράψει" τη σημασία του με τρόπο που τελικά να υποβαθμίζει τη φύση του ως "οθωμανικού μνημείου"» και «Γενικώς συμφωνώ στην ανάδειξη του οθωμανικού και ισλαμικού στοιχείου στις πόλεις, αλλά το θέμα είναι πως ένα τέτοιο μουσείο μπορεί να αναδείξει το ίδιο ζήτημα με θετικό και αρνητικό τρόπο, ανάλογα με το αφήγημα που θα επιλεγθεί να υπηρετήσει.»

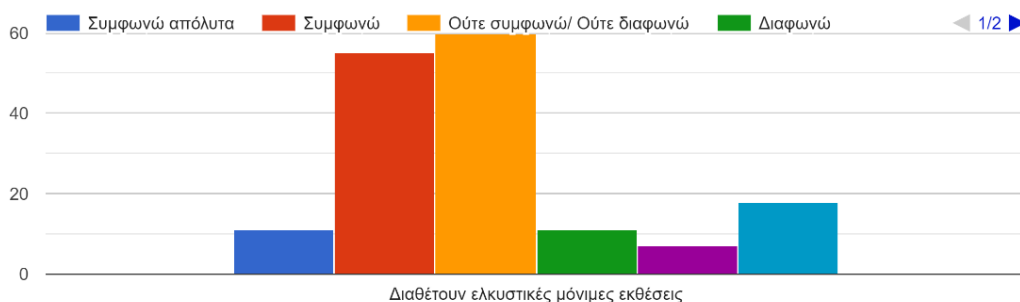
Κλείνοντας το παρόν υποκεφάλαιο, θα πρέπει να σημειωθεί η σημαντική διαφορά απόψεων ανάμεσα σε όσους/ες διαφωνούν και όσους/ες υποστηρίζουν τη νέα χρήση των οθωμανικών μνημείων ως μουσείων και την επακόλουθη κατανόηση του οθωμανικού πολιτισμού και την καταπολέμηση των στερεοτύπων και προκαταλήψεων που αποθαρρύνουν οποιαδήποτε έκφραση πολιτισμού.

Η εξέταση των οθωμανικών μνημείων ως μουσείων προϋποθέτει τη μελέτη των μουσειακών πρακτικών τους. Σε προηγούμενο κεφάλαιο, οι εν λόγω μουσειακές πρακτικές μελετήθηκαν μέσω της παρατήρησης, του αρχαιακού υλικού, της βιβλιογραφίας και των συνεντεύξεων με πληροφορητές από τον χώρο του πολιτισμού, π.χ. επιμελητές μουσείων. Στο παρόν υποκεφάλαιο, οι συγκεκριμένες πρακτικές αξιολογούνται από τους ίδιους τους επισκέπτες των μελετών περίπτωσης.

Το πρώτο ερώτημα αφορούσε στην ελκυστικότητα της μόνιμης έκθεσης των μελετών περίπτωσης, όπου εντοπίζονται (Πίν. 46). Σύμφωνα με τους συμμετέχοντες της έρευνας, η πλειοψηφία (60 άτομα) ήταν ανάμεσα στη θετική και αρνητική απάντηση, μην έχοντας σαφή άποψη για το θέμα. Το επόμενο μεγαλύτερο ποσοστό (55 άτομα) βρίσκει ελκυστικές τις συγκεκριμένες εκθέσεις. Ωστόσο, παραμένει σημαντικό το γεγονός ότι οι επισκέπτες αυτών των χώρων είχαν δίλημμα ως προς την ελκυστικότητα ή μη της μόνιμης έκθεσης. Πρόκειται για ένα αρνητικό στοιχείο στην

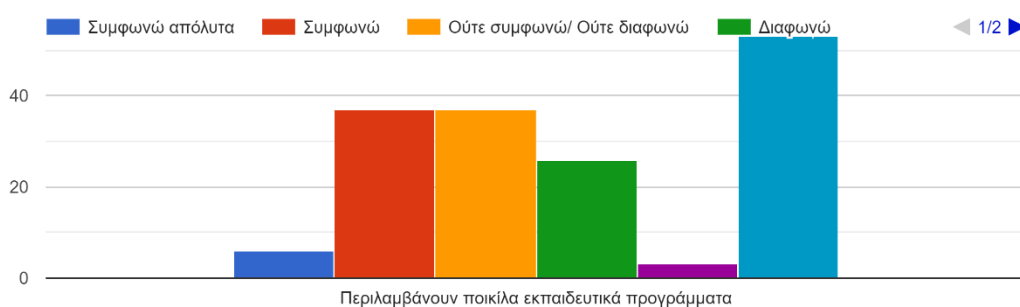
αξιολόγηση των μουσειακών χώρων καθώς η μη σαφής απάντηση από σημαντικό αριθμό επισκεπτών δείχνει ότι το μουσείο δεν πέτυχε τον στόχο του.

10. Παρακαλώ, συμπληρώστε με ποιες από τις παρακάτω φράσεις συμφωνείτε περισσότερο ή διαφωνείτε. «Τα οθωμανικά μνημεία που έχουν μετατραπεί σε μουσεία ...»:

Πίνακας 46. Ελκυστικότητα της μόνιμης έκθεσης των μελετών περίπτωσης, έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

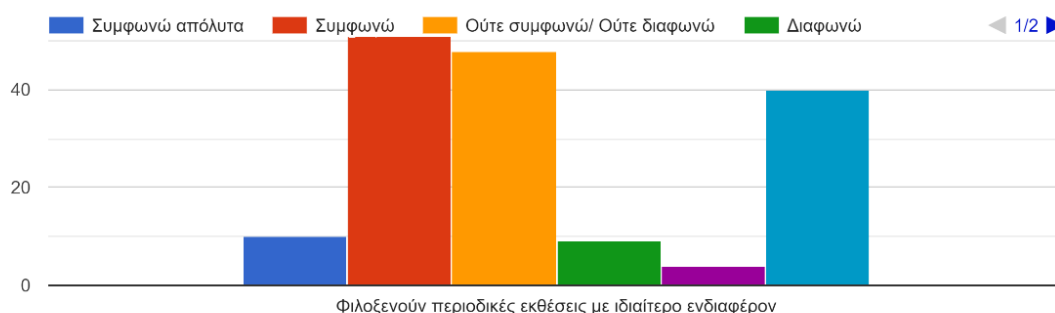
Στην επόμενη δήλωση παρουσιάζεται σημαντική άγνοια των συμμετεχόντων (53 άτομα) για τα εκπαιδευτικά προγράμματα των μελετών περίπτωσης (Πίν. 47). Επιπλέον, σε ίδιο ποσοστό εντοπίζονται όσοι γνωρίζουν την ύπαρξη ποικίλων εκπαιδευτικών προγραμμάτων και τα αξιολογούν θετικά (37 άτομα) και όσοι δεν έχουν σαφή άποψη για το θέμα (37 άτομα). Αξιοσημείωτο είναι και το ποσοστό που διαφωνεί με τη συγκεκριμένη δήλωση.

Πίνακας 47. Εκπαιδευτικά προγράμματα των μελετών περίπτωσης, έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

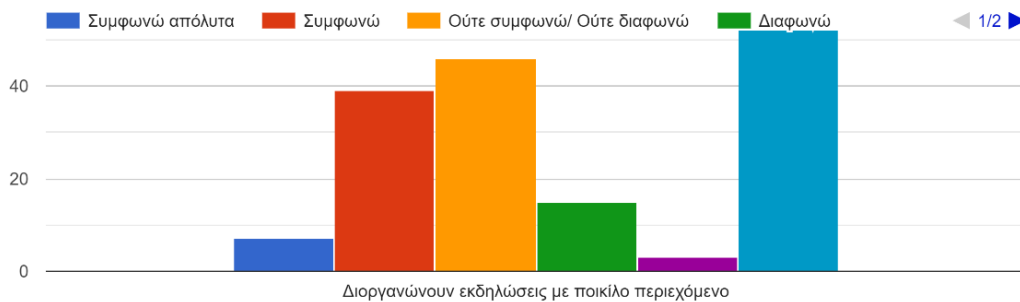

Όσον αφορά στην επικοινωνία των μουσείων αυτών με το κοινό μέσω των περιοδικών εκθέσεων, επαναλαμβάνεται το δίλημμα στην τοποθέτηση των συμμετεχόντων (48 άτομα) ως προς το θέμα ενώ μεγάλο ποσοστό (40 άτομα) δε θέλησε να απαντήσει ή δε γνώριζε (Πίν. 48). Από την άλλη, 51 άτομα θεώρησαν πως τα οθωμανικά μνημεία-μουσεία φιλοξενούν εκθέσεις με ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

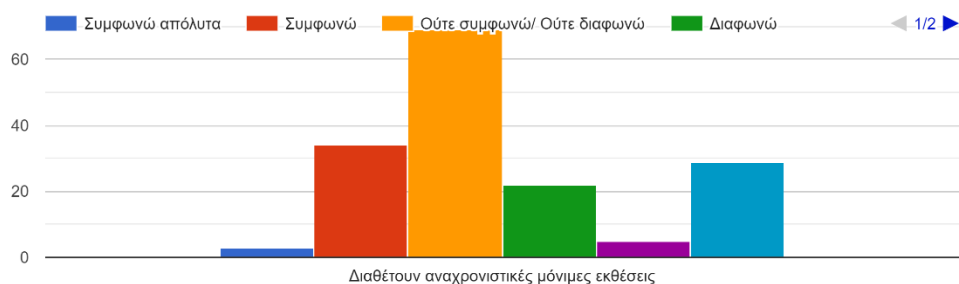
Πίνακας 48. Φιλοξενία περιοδικών εκθέσεων με ενδιαφέρον, έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

Παρόμοιες απαντήσεις διαπιστώνονται και στην περίπτωση της διοργάνωσης εκδηλώσεων (Πίν. 49). Η πλειοψηφία των πληροφορητών (52 άτομα) απάντησε πως δε γνωρίζει ή δε θέλει να απαντήσει αναφορικά με τις συγκεκριμένες εκδηλώσεις. Στις απαντήσεις εξακολούθησε να υπάρχει το δίλημμα ανάμεσα σε «συμφωνώ/διαφωνώ» σε αξιοπρόσεκτο ποσοστό (46 άτομα). Μόλις 39 άτομα θεώρησαν ότι τα οθωμανικά μνημεία-μουσεία διοργανώνουν εκδηλώσεις ποικίλου περιεχομένου, π.χ. συναυλίες, θεατρικές παραστάσεις, κ.ο.κ., και 7 άτομα δήλωσαν πως «συμφωνούν απόλυτα».

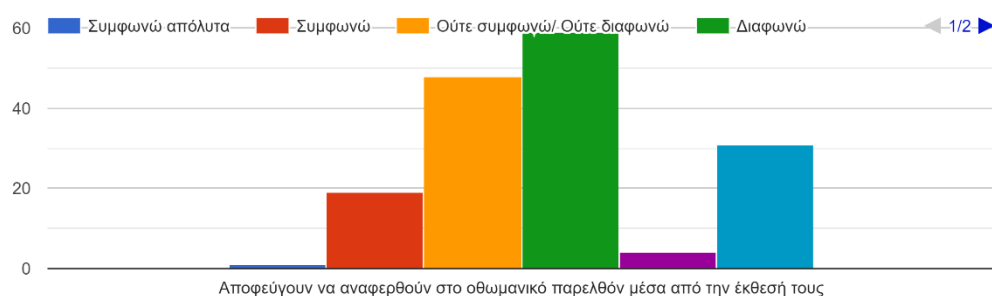
Πίνακας 49. Διοργάνωση εκδηλώσεων, έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

Οι δηλώσεις που προηγήθηκαν, διέθεταν θετική χροιά για τις μουσειακές πρακτικές των μνημείων-μουσείων υπό εξέταση. Για τη συνολική διερεύνηση του θέματος τέθηκαν και αρνητικές δηλώσεις για να διερευνηθεί πολύπλευρα η άποψη των συμμετεχόντων. Η πρώτη δήλωση αφορούσε στις μόνιμες εκθέσεις, όπως συνέβη και στην περίπτωση των θετικών δηλώσεων. Πιο συγκεκριμένα, οι συμμετέχοντες κλήθηκαν να απαντήσουν αν συμφωνούν ή διαφωνούν με τη δήλωση ότι τα οθωμανικά μνημεία-μουσεία «διαθέτουν αναχρονιστικές μόνιμες εκθέσεις» (Πίν. 50). Σύμφωνα με τα δεδομένα που συλλέχθηκαν, οι συμμετέχοντες δεν είχαν σαφή άποψη αφού οι 69 από τους 162 συμμετέχοντες αποκρίθηκαν με «ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ». Σύμφωνα με την εν λόγω δήλωση ήταν 37 άτομα ενώ μόλις 27 διαφώνησαν με την εν λόγω άποψη. Σε σχετικά μεγάλο ποσοστό (29 απαντήσεις) εντοπίζονται οι συμμετέχοντες που δε γνώριζαν ή δεν ήθελαν να απαντήσουν. Εν κατακλείδι, οι συμμετέχοντες φαίνεται να έχουν αρνητική άποψη για τις μόνιμες εκθέσεις αυτών των φορέων, στοιχείο που δικαιολογείται από τον «παραδοσιακό τύπο» στον οποίο ανήκουν ορισμένα από αυτά και επακόλουθο είναι η προβληματική επικοινωνία με τους επισκέπτες.

Πίνακας 50. Αναχρονιστικές μόνιμες εκθέσεις, έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

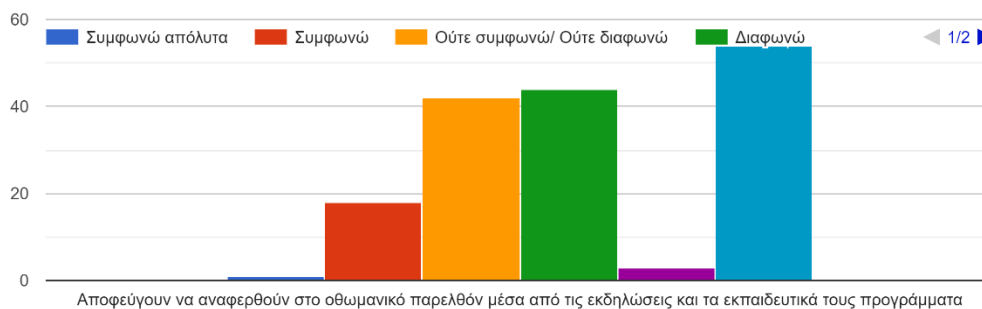
Η επόμενη δήλωση σχετίζεται με την αναφορά στο οθωμανικό παρελθόν μέσω των εκθέσεων των εν λόγω μνημείων-μουσείων (Πίν. 51). Οι πληροφορητές θεώρησαν πως οι συγκεκριμένοι φορείς επιχειρούν να «μιλήσουν» για το ιστορικό παρελθόν, στο οποίο δημιουργήθηκε το κέλυφός τους, χωρίς να υπάρχουν υπεκφυγές. Ωστόσο, και σε αυτή την περίπτωση, εντοπίζεται ξανά το δίλημμα στις απόψεις σε αισθητό ποσοστό (48 άτομα).

Πίνακας 51. Αναφορά στο οθωμανικό παρελθόν μέσα από την έκθεσή τους, έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

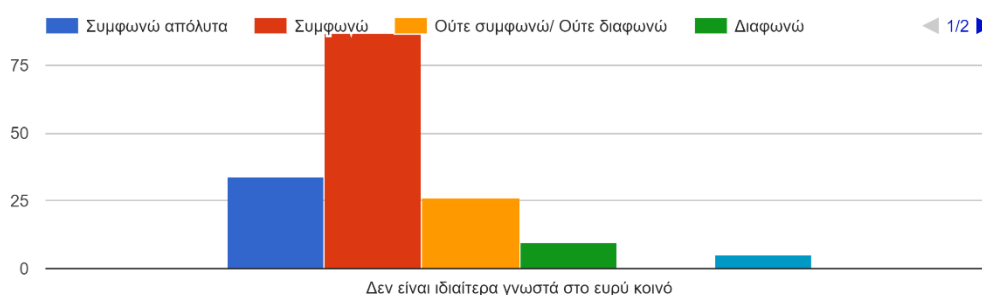
Η αναφορά στο οθωμανικό παρελθόν μέσω των εκδηλώσεων και των εκπαιδευτικών προγραμμάτων ήταν το αντικείμενο συζήτησης και της επόμενης ερώτησης. Οι συμμετέχοντες φαίνεται να μη γνώριζαν καθώς, όπως έχει διαπιστωθεί σε προηγούμενη ερώτηση, οι συμμετέχοντες δεν είχαν επαρκείς γνώσεις και εμπειρίες

για τα εκπαιδευτικά προγράμματα και τις εκδηλώσεις των εν λόγω φορέων. Από την άλλη, όσοι γνώριζαν για τα συγκεκριμένα προγράμματα και τις εκδηλώσεις, θεώρησαν πως αυτά δεν απέφευγαν να αναφερθούν στο οθωμανικό παρελθόν (44 άτομα), ενώ παρατηρήθηκε και το διλημματική στάση στις απαντήσεις (42 απαντήσεις) (Πίν. 52).

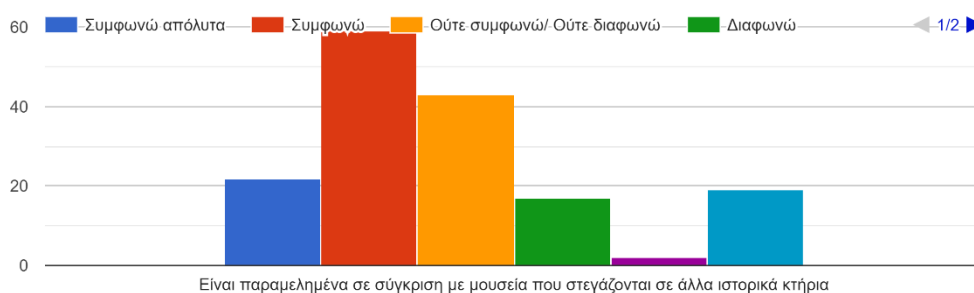
Πίνακας 52. Αποφυγή αναφοράς στο οθωμανικό παρελθόν μέσα από τις εκδηλώσεις και τα εκπαιδευτικά προγράμματα, έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

Στο πλαίσιο της έρευνας, οι συμμετέχοντες (121) δήλωσαν πως τα οθωμανικά μνημεία-μουσεία που μελετώνται εδώ, δεν είναι ιδιαίτερα γνωστά στο ευρύ κοινό (Πίν. 53). Πρόκειται για ένα μεγάλο ποσοστό που συμεριζεται τη συγκεκριμένη άποψη, η οποία επιβεβαιώνεται και από τη συνολική παρούσα έρευνα. Ελάχιστοι ήταν εκείνοι που διαφώνησαν με τη δήλωση αυτή.

Πίνακας 53. Αναγνωρισιμότητα μελετών περίπτωσης, έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

Στη συνέχεια, οι συμμετέχοντες κλήθηκαν να απαντήσουν βαθμιδωτά αν συμφωνούν ή διαφωνούν με τη δήλωση ότι τα οθωμανικά μνημεία «είναι παραμελημένα σε σύγκριση με μουσεία που στεγάζονται σε άλλα ιστορικά κτήρια» (Πίν. 54). Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, οι συμμετέχοντες αποκρίθηκαν θετικά, κάνοντας λόγο για ανισότιμη διαχείριση των οθωμανικών μνημείων-μουσείων σε σύγκριση με εκείνα άλλων ιστορικών περιόδων. Το δίλημμα στην άποψη του κοινού εντοπίζεται και στη συγκεκριμένη δήλωση.

Πίνακας 54. Παραμέληση ή μη μελετών περίπτωσης, έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

Συνοψίζοντας, οι συμμετέχοντες και επισκέπτες των μνημείων-μουσείων υπό εξέταση, βρίσκουν τις μόνιμες εκθέσεις των εν λόγω μουσείων αναχρονιστικές και δυσκολεύτηκαν να βρουν θετικά στοιχεία σε αυτές. Αυτό οφείλεται πιθανότατα στον «παραδοσιακό τύπο», στον οποίο ανήκουν ορισμένοι από τους μουσειακούς χώρους που εξετάζονται, και αυτό δε βοηθά στο να προσελκύσουν το κοινό και να παρέχουν μια διαδραστική εμπειρία. Παράλληλα, τα μνημεία-μουσεία που ανήκουν στον «σύγχρονο τύπο» είναι σχετικά πρόσφατα και δεν έχει επιτευχθεί ακόμα η ευρεία γνωριμία τους με τον κόσμο. Θα είναι, όμως, ενδιαφέρον να δούμε μελλοντικά μια επανεξέταση αυτών των φορέων.

Όσον αφορά στα εκπαιδευτικά προγράμματα και τις εκδηλώσεις, παρατηρήθηκε μεγάλο ποσοστό άγνοιας επί των συγκεκριμένων πρακτικών, αν και αναγνωρίστηκε η αναγκαιότητά τους για την επίτευξη διαφόρων σκοπών. Στο ίδιο πλαίσιο κυμαίνονται οι απαντήσεις και για τις περιοδικές εκθέσεις. Επιπλέον, στη διερεύνηση της απόκρυψης ή μη του οθωμανικού παρελθόντος μέσω της νέας χρήσης των μνημείων,

εντοπίζεται κυρίως η έλλειψη γνώσεων επί του θέματος και το δίλημμα στις απόψεις. Ωστόσο, ένα ικανοποιητικό ποσοστό αποκρίθηκε πως οι συγκεκριμένοι φορείς δεν αποφεύγουν να αναφερθούν στο ιστορικό παρελθόν των κτηρίων. Τέλος, είναι υψίστης σημασίας για την παρούσα έρευνα να σημειωθεί ότι οι επισκέπτες πιστεύουν πως τα οθωμανικά μνημεία-μουσεία δεν είναι ευρέως γνωστά στον κόσμο και σε αυτά εντοπίζεται μια άνιση μεταχείριση όσον αφορά στη διαχείριση και αξιοποίηση από μεριάς του κράτους, σε σύγκριση με μνημεία άλλων ιστορικών περιόδων. Αυτό σημαίνει ότι η ευρεία γνώμη αναγνωρίζει την ειδική – αρνητική – μεταχείριση των οθωμανικών καταλοίπων, που δεν έχουν καταφέρει μέχρι σήμερα να αποβάλλουν το στίγμα του «εχθρού», του «Κακού Τούρκου», του «Άλλου» και να ενταχθούν ισότιμα με τα υπόλοιπα μνημεία στην πολιτιστική κληρονομιά της χώρας. Περαιτέρω στοιχεία για το θέμα θα αντληθούν από το επόμενο υποκεφάλαιο που επικεντρώνεται στο ζήτημα των στερεοτύπων και των προκαταλήψεων για την εν λόγω κληρονομιά.

5.2.4. Τα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις για την οθωμανική κληρονομιά

Η τελευταία ερώτηση που κλήθηκαν οι συμμετέχοντες να απαντήσουν αφορά στο δύσκολο ζήτημα των στερεοτύπων και των προκαταλήψεων απέναντι στην οθωμανική κληρονομιά εν γένει.

Λόγω της δυσκολίας του θέματος, επιλέχθηκε η συγκεκριμένη ερώτηση να είναι ανοιχτή ώστε οι πληροφορητές να απαντήσουν με τον δικό τους τρόπο και ύστερα, να εξεταστούν τα δεδομένα που συλλέχθηκαν. Για την καλύτερη επεξεργασία των δεδομένων, δημιουργήθηκαν οι εξής κώδικες ανάγνωσης: α) *αισιόδοξη/θετική οπτική*, β) *απαισιόδοξη/αρνητική οπτική*, γ) *μετριοπαθής οπτική*, δ) *εχθρική οπτική* και ε) *ουδέτερη οπτική*. Με αυτόν τον τρόπο αποτυπώνεται περισσότερο η πεποίθηση των Ελλήνων πολιτών για την οθωμανική κληρονομιά.

Στην περίπτωση της αισιόδοξης/θετικής οπτικής, οι πληροφορητές αντιλαμβάνονται την οθωμανική κληρονομιά ως μια κληρονομιά ενταγμένη στο πολιτιστικό γίγνεσθαι της χώρας, ισότιμα με τα υπόλοιπα μνημεία. Βάσει αυτής της οπτικής, η διαχείρισή της απομακρύνεται από τις παλαιές καταστροφικές ενέργειες και χρησιμοποιούνται ορθές πρακτικές. Ειδικότερα, αναγνωρίζονται από τους πληροφορητές οι προσπάθειες συντήρησης, διατήρησης και αξιοποίησης της εν λόγω κληρονομιάς με κάθε τρόπο.

Η απαισιόδοξη/αρνητική οπτική, έρχεται σε αντίθεση με την προηγούμενη. Σύμφωνα με αυτή την οπτική, οι συμμετέχοντες αναφέρονται σε περιπτώσεις εγκατάλειψης και καταστροφής των οθωμανικών μνημείων. Αντιλαμβάνονται μια στάση αποστασιοποίησης από το οθωμανικό στοιχείο, τόσο από την κοινωνία όσο και από το ίδιο το κράτος, στο οποίο εδράζονται. Επιπλέον, οι πληροφορητές αναφέρονται σε στερεοτυπικές αντιλήψεις και προκαταλήψεις, που οφείλονται σε έλλειψη γνώσης της οθωμανικής περιόδου και κατά συνέπεια σε απουσία εκτίμησης της οθωμανικής κληρονομιάς. Ο λόγος που χαρακτηρίστηκε αυτή η οπτική ως «απαισιόδοξη» - πέρα τα ανωτέρω – έγκειται και στην πίστη και πεποίθηση ότι αυτή η δύσκολη κατάσταση, η απομόνωση, η διαφοροποίηση των οθωμανικών μνημείων στο πλαίσιο της πολιτιστικής διαχείρισης, θα είναι μόνιμα ίδιες. Με άλλα λόγια, οι πληροφορητές δεν εντοπίζουν καμία αλλαγή ή διαφορετική προσέγγιση και δεν ελπίζουν σε κάτι τέτοιο.

Στη μετριοπαθή οπτική εντάσσονται οι απόψεις που εκφράζουν μια συγκρατημένη συμπεριφορά και πεποίθηση για την οθωμανική κληρονομιά. Οι πληροφορητές δεν εκφράζουν κάποια ελπιδοφόρα άποψη για το μέλλον αυτών των μνημείων, παρά μόνο κάνουν λόγο για τη θετική και αρνητική στάση της ελληνικής κοινωνίας και του κράτους αναφορικά με τη συγκεκριμένη κληρονομιά. Επιπλέον, σε αυτή την οπτική παρατηρούνται αναφορές στα στερεότυπα και τις προκαταλήψεις ως παραδείγματα καθώς και στις καλές πρακτικές διαχείρισης. Και σε αυτή την περίπτωση, γίνεται λόγος για τα στερεότυπα και τις προκαταλήψεις σχετικά με την οθωμανική κληρονομιά, χωρίς, όμως, να αποδίδεται υποστήριξη ως προς αυτά.

Στην εχθρική οπτική εντοπίζονται οι απόψεις που έχουν εκφραστεί από τους συμμετέχοντες και εμπεριέχουν μια εχθρική αντιμετώπιση της οθωμανικής κληρονομιάς με αρκετά στοιχεία εθνικισμού. Οι πληροφορητές δεν αναφέρονται μόνο στα στερεότυπα, αλλά τα εκφράζουν, τα υιοθετούν. Οι απόψεις τους σε αυτή την κατηγορία παρουσιάζουν μεγάλη ομοιότητα μεταξύ τους και αφορούν κυρίως στα εξής: α) η οθωμανική κληρονομιά δε θα πρέπει να διατηρείται διότι αποτελεί κληρονομιά του εχθρού, β) η εν λόγω κληρονομιά δεν έχει θέση μέσα στο ελληνικό πολιτιστικό τοπίο, και γ) οι Οθωμανοί/Τούρκοι ήταν και θα είναι για πάντα εχθροί.

Από την άλλη, στην ουδέτερη οπτική, οι πληροφορητές επιλέγουν να παραμείνουν αμέτοχοι και να μην ταχθούν υπέρ ή κατά κάποιας θέσης αναφορικά με την

οθωμανική κληρονομιά. Όπως θα διαπιστωθεί και παρακάτω, οι απαντήσεις των συμμετεχόντων είναι λακωνικές ως επί το πλείστον.

Η ερώτηση αυτή έδωσε στην έρευνα πολλαπλές απαντήσεις και λόγω της κρισιμότητάς της για την εξέταση του θέματος, στην επεξεργασία των δεδομένων, έγινε συνδυαστική μελέτη με τις απαντήσεις της ερώτησης «Έχετε μάθει για την οθωμανική περίοδο από ...». Επειδή η συγκεκριμένη ερώτηση, όπως και οι προηγούμενες, είναι ερωτήσεις γνώμης/πεποιθήσεων, κρίνεται αναγκαίο ο συνεντευκτής να ανιχνεύσει το επίπεδο πληροφόρησης του ερωτώμενου πάνω στο θέμα (Φίλιας, 2007, 152). Για αυτόν τον λόγο, έγινε η εν λόγω ερώτηση σε αυτό το σημείο, αλλά το επίπεδο πληροφόρησης ανιχνεύθηκε μέσω των δημογραφικών στοιχείων.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας, η πλειοψηφία των συμμετεχόντων (49 άτομα) εκφράζει την «μετριοπαθή οπτική» (Πίν. 55). Οι πληροφορητές που ανήκουν σε αυτή την κατηγορία, είχαν μια συγκρατημένη συμπεριφορά και εκφράστηκε μια πεποίθηση για την οθωμανική κληρονομιά που δεν ήταν ούτε υπερβολικά θετική και ελπιδοφόρα ως προς τη διαχείριση και την αξιοποίησή της, αλλά ούτε αρνητική. Οι συμμετέχοντες αναφέρθηκαν στα στερεότυπα και τις προκαταλήψεις ως παραδείγματα καθώς και στις καλές πρακτικές διαχείρισης. Ειδικότερα, ορισμένες από τις απόψεις που εκφράστηκαν, ήταν οι εξής²⁴⁹:

1. «Η ελληνική κοινωνία αδυνατεί να κατανοήσει τη διαφορά μίας αυτοκρατορίας και του έθνους/κράτους. Η οθωμανική κληρονομιά έχει παγιδευτεί από αυτή την πρωθύστερη ερμηνεία της ιστορίας και έχει καταντήσει σύμβολο ενός φαντασιακού εθνοκεντρικού αφηγήματος.»
2. «Υπάρχουν περισσότερες «ματιές» και κυρίως καχύποπτες, απέναντι σε αυτό το κομμάτι του πολιτισμού. Όμως υπάρχουν και οι λάτρεις του, περισσότερο άνθρωποι πανεπιστημιακού επιπέδου που ασχολούνται με κάτι παρεμφερές (μουσειολογία, αρχαιολογία, τέχνες κτλ.)»

²⁴⁹ Στο παρόν υποκεφάλαιο, έχουν επιλεγθεί συγκεκριμένες απαντήσεις από την έρευνα κοινού για να συμπληρώσουν και να αποδείξουν τα λεγόμενα των αποτελεσμάτων. Η μη συνολική καταγραφή των απαντήσεων αλλά η επιλογή ορισμένων εξ αυτών, επιλέχθηκε για λόγους οικονομίας χώρου. Η επιλογή έγινε με βάση τη σημαντικότητά τους για τη διερεύνηση του θέματος.

<p>3. «Υπάρχει μια σχετικά αρνητική στάση προς την οθωμανική κληρονομιά, γεγονός που φαίνεται και από την έλλειψη συντήρησης ή χρηματοδότησης, κάτι το οποίο είναι λάθος αφού αποτελεί κομμάτι της ιστορίας και χρειάζεται τον ανάλογο σεβασμό. Υπάρχει, βέβαια, και η θετική άποψη απέναντι σε αυτή την κληρονομιά που αποτελεί και τη συνετή στάση.»</p>
<p>4. «Εξαρτάται από την ενημέρωση που έχει κανείς για εκείνη την περίοδο και την πολιτιστική "κατάρτιση" που διαθέτει. Επιπλέον θα το συνέδεα αναγκαστικά με την πίστη στο χριστιανισμό ή όχι, μιας και εκ των πραγμάτων το ένα αντικρούεται του άλλου, η οθωμανική κληρονομιά πιστεύω είναι εμφανώς αντίθετη στον χριστιανισμό οπότε για τους χριστιανούς αποτελεί και ένα τραύμα που δεν είναι και πολύ διαθέσιμοι να το προσπεράσουν.»</p>
<p>5. «Άρχισαν να αναπτύσσονται περισσότερες (θετικές και αρνητικές) «ματιές» τα τελευταία χρόνια στο πλαίσιο της πολυπολιτισμικότητας, του προσφυγικού, των κοινωνικών αλλαγών κ.α.»</p>
<p>6. «Φαντάζομαι πως κάποιοι δε γνωρίζουν ότι αυτό υπάρχει, άλλοι το θεωρούν κακό να αναγνωρίζουμε ότι υπάρχει, άλλοι ξέρουμε ότι υπάρχει αλλά δε γνωρίζουμε πολλά - πάντως δε το θεωρούμε κακό -, και άλλοι τα ξέρουν και τα επισκέπτονται. Νομίζω είναι σημαντικό να δούμε τι πιστεύουν και άτομα ισλαμικής καταγωγής που ζουν εδώ για κάποια μνημεία, κυρίως αν είναι θρησκευτικά. Νομίζω είναι κυρίως και άγνωστα. Αν τα συζητούσαμε περισσότερο στο σχολείο δε θα υπήρχε πρόβλημα.»</p>
<p>7. «Είναι άπειρες οι απόψεις που υπάρχουν για τα οθωμανικά μνημεία. Δεν ξέρω αν θα καταφέρουμε ποτέ να σεβαστούμε αυτή την κληρονομιά αλλά ίσως θα έπρεπε κάποια στιγμή. Είναι κρίμα να υπάρχει τόσο μίσος και ένταση με στόχαστρο τον πολιτισμό.»</p>
<p>8. «Πάρα πολλές "ματιές" και είναι ενδιαφέρον να τις δούμε. Είναι τα στερεότυπα, οι προκαταλήψεις, ο ρατσισμός, η απαξίωση αυτής της κληρονομιάς και από την άλλη, είναι ο σεβασμός, η αξιοποίηση, η προστασία,</p>

η ανάδειξη και η ενσωμάτωση αυτής της κληρονομιάς στην Ελλάδα.»
9. «Είναι φανερό ότι στην Ελλάδα η οθωμανική κληρονομιά αντιμετωπίζεται με διαφορετικό τρόπο ανά περιοχή σε περιοχή αλλά και από μνημείο σε μνημείο. Για παράδειγμα, αλλιώς θα αντιμετωπιστεί ένα τζαμί και αλλιώς ένα λουτρό.»
10. «Υπάρχουν άνθρωποι που ακόμη θεωρούν πως τα οθωμανικά μνημεία είναι κομμάτι της μαύρης ιστορίας της χώρας και προωθούν τον ισλαμισμό αλλά και άνθρωποι με μεγάλο ενδιαφέρον για αυτά. Τα μνημεία αυτά θα πρέπει να αξιοποιηθούν αλλά και να τα φροντίσουν από την πολιτεία περισσότερο καθώς είναι κομμάτι της ιστορίας μας και μπορούμε να διδαχθούμε πολλά από αυτά.»
11. «Γεννημένη το 1990 και πηγαίνοντας σε ένα σχολείο που κάναμε συχνά επισκέψεις σε μουσεία και αρχαιολογικούς χώρους, συνειδητοποιώ πως ποτέ δεν είχαμε επισκεφτεί ποτέ κάποιον χώρο που φιλοξενούσε κάτι από τον Οθωμανικό πολιτισμό. Οι επισκέψεις περιστρέφονταν συνήθως σε χώρους που αφορούσαν στην κλασική περίοδο. Σπουδάζοντας αργότερα κατάλαβα πως και ο Οθωμανικός πολιτισμός είναι ένα μέρος του πολιτισμού μας και της κουλτούρας μας. Νομίζω πως η σημερινή ελληνική κοινωνία είναι ανοιχτή απέναντι του καθώς έχει ανέβει το μορφωτικό επίπεδο και είναι σημαντική η χρήση του διαδικτύου. Θεωρώ πως πρέπει να καταλάβουμε πως είναι κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας και μέρος της ιστορίας της και τότε θα αρχίσει να υπάρχει ουσιαστικό ενδιαφέρον απ' όλους!»

Πίνακας 55. Μετριοπαθής οπτική, έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

Οι επόμενες απαντήσεις που συλλέχθηκαν σε μεγάλο ποσοστό είναι όσες αντιπροσωπεύουν την «απαισιόδοξη οπτική» (Πίν. 56). Πιο συγκεκριμένα, από τους 162 συμμετέχοντες, οι 38 διέθεταν μια αρνητική οπτική για την οθωμανική κληρονομιά στην Ελλάδα. Οι πληροφορητές αναφέρονται σε περιπτώσεις εγκατάλειψης και καταστροφής των οθωμανικών μνημείων ενώ παράλληλα, εντοπίζουν μια στάση αποστασιοποίησης από το οθωμανικό στοιχείο, τόσο από την

κοινωνία όσο και από το ίδιο το κράτος, στο οποίο εδράζονται. Ο λόγος για τον οποίο χαρακτηρίζονται ως «απαισιόδοξες» αυτές οι απόψεις, είναι το γεγονός ότι οι συμμετέχοντες δεν εκφράζουν καμία θετική πεποίθηση για το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον αυτής της κληρονομιάς. Ορισμένες από αυτές τις απόψεις είναι οι παρακάτω:

1. «Νομίζω ότι η πλειοψηφία επιμένει να την αγνοεί, ενώ ελάχιστοι ασχολούνται με τη διατήρηση.»
2. «Γενικά η προσέγγιση της σύνδεσης του ελληνικού παρελθόντος με την Ανατολή δεν επιδιώκεται. Αυτό είναι απότοκο της Τουρκοκρατίας αλλά και του ευσεβούς πόθου να προσδιορίσουμε την ταυτότητα υπό το πρίσμα της δυτικοευρωπαϊκής κουλτούρας.»
3. «Φυσικά και υπάρχουν [πολλές «ματιές»]. Υπάρχουν εκείνες που διαφωνούν με την παρουσίαση της οθωμανικής κυριαρχίας ως απλά βαρβαρικής. Θεωρούν ότι υπήρξε περίοδος ανάπτυξης. Αυτό βέβαια από την μειοψηφία. Η πλειοψηφία θεωρεί ότι αποτέλεσαν αποκλειστικά τροχοπέδη.»
4. «Νομίζω ότι υπάρχει μία "ματιά". Μάλλον για την πλειοψηφία θα έλεγα ότι είναι ένα είδος " ταμπού ".»
5. «Όχι πιστεύω ότι δεν υπάρχει ενδιαφέρον για την οθωμανική κληρονομιά κυρίως για λόγους προκατάληψης».
6. «Υπάρχουν άνθρωποι, κυρίως αυτοί που έχουν διαβάσει ιστορία, ενδιαφέρονται για το οθωμανικό παρελθόν διαφόρων περιοχών της Ελλάδας. Παρόλα αυτά θεωρώ ότι οι περισσότεροι είτε αδιαφορούν για την οθωμανική περίοδο είτε δεν τη θεωρούν κομμάτι της ελληνικής ιστορίας ή τη συγχέουν λανθασμένα μόνο με το Ισλάμ.»
7. «Δυστυχώς, δε νομίζω πως υπάρχει «ματιά» στην πολιτιστική κληρονομιά

<p>γενικότερα. Μιας που είμαι και εγώ μουσειολόγος. Πιο συγκεκριμένα, για την οθωμανική πολιτιστική κληρονομιά στην Θεσσαλονίκη και στη Ρόδο, που είναι δύο πόλεις με έντονο οθωμανικό στοιχείο, δε θεωρώ ότι έχει αναδειχθεί με τον καλύτερο τρόπο.»</p>
<p>8. «Πολλές «ματιές». Περισσότερο υπάρχει μια αρνητική αντιμετώπιση της Τουρκοκρατίας και γενικά κάθετι τουρκικού.»</p>
<p>9. «Στη σημερινή κοινωνία διατηρείται μια προκατάληψη και αρνητισμός απέναντι σε πολλά στοιχεία της οθωμανικής περιόδου της Ελλάδας. Υπάρχουν πολλά τζαμιά και άλλοι αρχαιολογικοί χώροι σε όλη τη Ελλάδα σχετιζόμενοι με την οθωμανική περίοδο, που εκτός από ανεκμετάλλευτα, παραμένουν σε άθλια κατάσταση, χωρίς καμία συντήρηση και προστασία, όπως είναι το τζαμί της Καλούτσιανης στα Ιωάννινα, που δεν έχει την ίδια μεταχείριση σε σχέση με τα άλλα πιο γνωστά αξιοθέατα της πόλης.»</p>
<p>10. «Υπάρχουν στερεότυπα και με βάση το ιστορικό παρελθόν δεν είναι πολύς ο κόσμος που «αποδέχεται» τα συγκεκριμένα μουσεία και δείχνει προθυμία για επίσκεψη.»</p>
<p>11. «Στην Ελλάδα εντοπίζονται πολλές «ματιές» για αυτή την κληρονομιά. Στο μεγαλύτερο μέρος τους όμως είναι προκαταλήψεις, είναι η εικόνα του εχθρού, του απολίτιστου που προβάλλεται και αυτό είναι άδικο γιατί ουσιαστικά έτσι δεν κατανοούμε την ίδια την εποχή.»</p>

Πίνακας 56. Απαισιόδοξη οπτική, έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

Στις απαντήσεις που συλλέχθηκαν, παρατηρείται και η «αισιόδοξη οπτική» (35 άτομα) (Πίν. 57). Σύμφωνα με αυτή, οι συμμετέχοντες αντιλαμβάνονται την οθωμανική κληρονομιά ως μια κληρονομιά ενταγμένη στο πολιτιστικό γίγνεσθαι της χώρας, ισότιμα με τα υπόλοιπα μνημεία αναφορικά με τη διαχείριση και την αξιοποίησή της. Παράλληλα, εκφράζουν μια θετική, ελπιδοφόρα μελλοντική πορεία

στη διαχείριση αυτών των μνημείων και στην πρόσληψη του οθωμανικού πολιτισμού. Ειδικότερα, οι συμμετέχοντες σημείωσαν τα εξής:

1. «Μια περισσότερο πλέον ανεκτική αποδοχή της ύπαρξης και αξιοποίησης τους.»
2. «Νομίζω ότι η «ματιά» αυτή είναι η αποκατάσταση των οθωμανικών μνημείων.»
3. «Τα τελευταία χρόνια υπάρχει θετική αλλαγή. Διότι έχει γίνει αποκατάσταση σε πολλά οθωμανικά μνημεία, και κάποια από αυτά έχουν και δράσεις πολιτισμού!»
4. «Υπάρχει μερίδα πολιτών που θεωρεί την οθωμανική περίοδο Μεσαίωνα και επιθυμεί την απομάκρυνση κάθε πολιτιστικού στοιχείου της. Υπάρχει και η άποψη, που θεωρείται η επικρατέστερη, ότι κάθε πολιτιστικό στοιχείο οποιουδήποτε πολιτισμού πρέπει να διατηρείται και να προβάλλεται για να δώσει μια πληρέστερη εικόνα για κάθε ιστορική περίοδο.»
5. «Πιστεύω ότι αν και η αρνητική «ματιά» παραμένει η βασική επί του θέματος τα τελευταία χρόνια ακούγεται περισσότερο και μία διαφορετική άποψη και παρατηρώ ότι όλο και περισσότεροι ασχολούνται πλέον και με τις τουρκικές σπουδές συμβάλλοντας έτσι στη διαμόρφωση μιας πιο δεκτικής άποψης για την οθωμανική κληρονομιά.»
6. «Πολλές, καλές και κακές. Μακάρι να πάμε στις καλές και μόνο.»
7. «Ναι, φυσικά υπάρχουν περισσότερες «ματιές». Σε όλες τις πτυχές της Ιστορίας υπάρχουν πολλές «ματιές», οι οποίες μπορεί να διαφέρουν μεταξύ τους, αλλά ο/η ιστορικός οφείλει να τις εξετάζει και να τις εκθέτει. Οι «ματιές» των μειονοτήτων, των υποεκπροσωπημένων και των αποσιωπημένων, για παράδειγμα είναι πολύ σημαντικές στην ιστορική έρευνα και μελέτη.»

<p>8. «Θεωρώ ότι στη σημερινή ελληνική κοινωνία ο κόσμος αρχίζει να «αγκαλιάζει» την οθωμανική κληρονομιά σε αντίθεση με το παρελθόν. Τα ιδιωτικά Μουσεία περισσότερο προβάλλουν το οθωμανικό πολιτιστικό παρελθόν και ο Έλληνας πολιτιστικός τουρίστας ενδιαφέρεται να μάθει χωρίς κόμπλεξ το παρελθόν του, το οποίο είναι συνδεδεμένο με την πλούσια σε τέχνη αλλά και την καθημερινότητα της οθωμανικής κληρονομιάς.»</p>
<p>9. «Πιστεύω ότι σήμερα η ελληνική κοινωνία είναι έτοιμη να εκτιμήσει περισσότερες «ματιές» όσον αφορά στην οθωμανική πολιτιστική κληρονομιά, καθώς η εκπαίδευση σχετικά με τον οθωμανικό πολιτισμό ανθίζει στα πανεπιστήμια. Επιπλέον οι μουσειακές εκθέσεις είναι σε θέση να παρουσιάσουν την οθωμανική ιστορία και τέχνη όπως ακριβώς και την αρχαιότητα. Η ελληνική κοινωνία θεωρώ ότι δε στέκεται μόνο στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας αλλά εξερευνά την τέχνη, τον πολιτισμό, την καθημερινή ζωή.»</p>
<p>10. «Πιστεύω περισσότερες από μια. Υπάρχει ενδιαφέρον για τη γνωριμία με το οθωμανικό παρελθόν και μεγαλύτερη αποδοχή του ως κομμάτι της ιστορίας μας.»</p>

Πίνακας 57. Αισιόδοξη οπτική, έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

Πέρα από τις παραπάνω οπτικές, σε σχετικά μεγάλο ποσοστό εντοπίζονται και οι ουδέτερες απόψεις της κοινής γνώμης (Πίν. 58). Από τους 162 συμμετέχοντες, οι 31 αποκρίθηκαν ουδέτερα σχετικά με το ερώτημα που τους τέθηκε. Κάποιες από τις απαντήσεις που δόθηκαν, ήταν οι εξής:

<p>1. «Δε νομίζω ότι υπάρχουν διαφορετικές «ματιές» για την οθωμανική κληρονομιά. Δεν είμαι και σίγουρη.»</p>
<p>2. «Χώρος υπάρχει για όλα».</p>

3. «Ναι, υπάρχουν. Βλέπουμε και την αποδοχή και την απόρριψη αυτής της κληρονομιάς.»
4. «Μάλλον. Εγώ πάντως δεν έχω πρόβλημα με την οθωμανική κληρονομιά.»
5. «Ναι. Πολλές απόψεις. Καλές και κακές.»
6. «Μπορεί. Κάποιοι τα θέλουν, άλλοι όχι.»

Πίνακας 58. Ουδέτερη άποψη, έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

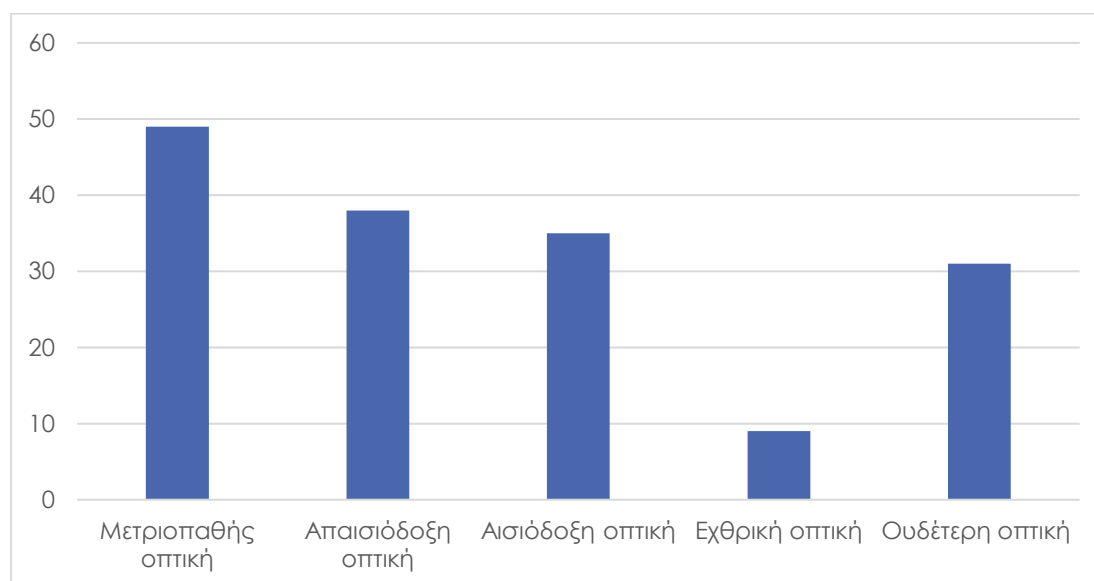
Σε μικρότερο ποσοστό (9 απαντήσεις) εντοπίζεται και η «εχθρική οπτική» (Πίν. 59), κατά την οποία οι απαντήσεις των συμμετεχόντων εμπεριέχουν μια εχθρική στάση απέναντι στην οθωμανική κληρονομιά με αρκετά στοιχεία εθνικισμού. Οι πληροφορητές αναφέρονται και εκφράζουν – μερικές φορές έντονα – τα στερεότυπα και τις προκαταλήψεις. Οι παρακάτω προτάσεις αποδεικνύουν τα λεγόμενα:

1. «Υπάρχει μια και μοναδική «ματιά». Το Ισλάμ ήταν και είναι αναχρονιστικό.»
2. «Ίσως. Δε συμφωνώ πάντως με την ύπαρξή τους.»
3. «Δεν ξέρω αν υπάρχει μια ή περισσότερες «ματιές». Πιστεύω ότι δε θα πρέπει να αναδεικνύονται αυτά τα μνημεία. Δεν έχουν σχέση με την Ελλάδα!»
4. «Είναι μνημεία του αιώνιου εχθρού. Μια «ματιά» υπάρχει. Δε θα πρέπει να τα προστατεύει το κράτος. Για ποια κληρονομιά μιλάμε; Δεν έχουν πολιτισμό οι Τούρκοι.»
5. «Όχι. Ποιες «ματιές»; Είναι των Τούρκων. Τι άλλο πρέπει να ξέρουμε ή να πιστεύουμε για αυτή την κληρονομιά; Δεν είναι ίσα με των προγόνων μας.»

6. Είναι έργα των Τούρκων. Δεν έχουν να κάνουν με την ιστορία της Ελλάδας. Νομίζω ότι αυτή είναι και η μόνη «ματιά» που υπάρχει. Βέβαια, κάποιιοι τα υπερασπίζονται αλλά το θεωρώ λάθος.»

Πίνακας 59. *Εχθρική οπτική*, έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

Οι απόψεις που εκφράζονται στην παρούσα έρευνα κοινού είναι μια σκιαγράφιση της ερμηνείας της οθωμανικής κληρονομιάς από την ελληνική κοινωνία. Σύμφωνα με τα ανωτέρω στοιχεία, η επικράτηση της μετριοπαθούς οπτικής έναντι των υπολοίπων στάσεων, είναι καθοριστικής σημασίας. Αυτό συμβαίνει διότι το κοινό αναγνωρίζει τα στερεότυπα και τις προκαταλήψεις, αλλά επιλέγει να τα αναφέρει, χωρίς να τα υιοθετήσει. Οι απόψεις και τα δίπολα «Εαυτού» – «Άλλου», «Καλού Έλληνα» – «Κακού Τούρκου», απολίτιστου Τούρκου, περίοδος-τροχοπέδη για την εξέλιξη του Έλληνα, το εθνοκεντρικό αφήγημα, είναι ορατά και φαίνεται πως είναι διάσπαρτα στην ελληνική κοινωνία. Ωστόσο, διακρίνεται μια αλλαγή στις πεποιθήσεις.

Πίνακας 60. Οι 5 πεποιθήσεις των πληροφορητών, έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

Ποιες, όμως, είναι οι πηγές από όπου πληροφορήθηκαν οι συμμετέχοντες για αυτή την κληρονομιά και επηρέασαν την άποψή τους;

Πίνακας 61. Πηγές πληροφόρησης, έρευνα κοινού στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (2021)

Στο παραπάνω σχεδιάγραμμα διαπιστώνεται ότι οι βασικές πηγές πληροφόρησης για την οθωμανική κληρονομιά είναι οι σπουδές/πανεπιστήμιο (61 απαντήσεις) και το σχολείο (56 απαντήσεις) (Πίν. 60). Ακολουθούν τα μουσεία (21), τα βιβλία (16), το Διαδίκτυο (9) και τα Μ.Μ.Ε. (3) με μικρότερα αλλά σημαντικά ποσοστά. Οι πληροφορητές κλήθηκαν να επιλέξουν 1 ή περισσότερες από τις παραπάνω επιλογές ενώ πρόσθεσαν στο τέλος και τη «συζήτηση με φίλους» (2 απαντήσεις). Οι πηγές πληροφόρησης για ένα θέμα μπορεί να είναι πολλές και ως εκ τούτου, στην παρούσα έρευνα έπρεπε να εξακριβωθούν οι περισσότερες – αν όχι όλες – που επηρέασαν την άποψη του κοινού.

Κάνοντας μια συνδυαστική μελέτη των απαντήσεων αυτής της ερώτησης με την προηγούμενη, παρατηρήθηκε ότι όσοι εξέφρασαν τη μετριοπαθή άποψη, είχαν αντλήσει πληροφορίες και γνώσεις από τις σπουδές τους (21), το σχολείο (13), και ακολούθως από τα μουσεία (8), τα βιβλία (4) και το Διαδίκτυο (2). Όσον αφορά στην απαισιόδοξη οπτική, οι σπουδές (19) ήταν η κύρια πηγή πληροφόρησης, το σχολείο (9), τα βιβλία (5), το Διαδίκτυο (3), τα μουσεία (2) και τα Μ.Μ.Ε. (1). Από την άλλη, στην αισιόδοξη οπτική φαίνεται πως οι πληροφορητές είχαν ενημερωθεί από τις σπουδές τους (15), το σχολείο (11), τα μουσεία (8) και λιγότερο από τα βιβλία (3), το Διαδίκτυο (1) και τις συζητήσεις με φίλους (1). Στην ουδέτερη οπτική, οι συμμετέχοντες είχαν λάβει γνώση για την οθωμανική περίοδο από το σχολείο (15),

τις σπουδές (7), τα βιβλία (5), το Διαδίκτυο (2) και τα Μ.Μ.Ε. (1). Τέλος, όσοι ανήκουν στην κατηγορία της εχθρικής οπτικής είχαν ως πηγή γνώσης το σχολείο κατά κύριο λόγο (8) και με μικρό ποσοστό τις συζητήσεις με φίλους (1).

Όπως παρατηρείται από τα παραπάνω, οι δύο βασικότερες πηγές πληροφόρησης για τον οθωμανικό κόσμο είναι το σχολείο και το πανεπιστήμιο/οι σπουδές. Οι περισσότερες αρνητικές απόψεις που έχουν εκφραστεί, έχουν ως πηγή τα σχολεία, γεγονός που δεν προξενεί έκπληξη.

Ο Οθωμανός σκιαγραφείται στους πολίτες με αρνητική χροιά στα σχολικά εγχειρίδια και γενικότερα, στο σχολικό περιβάλλον, έχοντας ως κύριο σκοπό να αποκτήσει η Επανάσταση του 1821 την επιθυμητή της έννοια: οι θυσίες άξιζαν, η νέα κατάσταση είναι σαφώς καλύτερη, κ.λπ. Με αυτό τον τρόπο ορίζεται από το εθνικό πλαίσιο μια εθνική ταυτότητα ενώ η ετερότητα του «Εαυτού» και του «Άλλου» είναι απόλυτα διακριτή (Μήλλας, 2001, 301). Τα εγχειρίδια από τη δεκαετία του '70 έως τα τέλη του '80 διαθέτουν κείμενα που ενισχύουν τον εθνοκεντρισμό, καλλιεργούν στερεότυπα σχετικά με τον «Άλλο» και υπερτονίζουν τις ελληνοτουρκικές συγκρούσεις και την εθνική ιστορία (Μήλλας, 2001, 304-305). Από τη δεκαετία του 1990 και μετά, μετριάσθηκε ο υπερβολικός εκθειασμός του έθνους κατά την αφήγηση των ιστορικών γεγονότων (Μήλλας, 2001, 308). Παρατηρείται η προβολή μιας νέας εικόνας τόσο του «Άλλου» όσο και του «Εαυτού». Ωστόσο, ο εθνοκεντρισμός συνεχίζει να προβάλλεται μέσω αυτών των εγχειριδίων με διάφορους τρόπους, π.χ. οι στρατιωτικές νίκες αποδίδονται στον ηρωισμό των Ελλήνων και οι αντίστοιχες ήττες είτε δεν ερμηνεύονται είτε αποδίδονται στο πλήθος ή στην αγριότητα των κάθε εθνικότητας αντιπάλων («Άλλος») (Δραγώνα, Büşra, Φραγκουδάκη, 2006, 332).

Ωστόσο, το βασικότερο στοιχείο που παρουσιάζεται αναφορικά με την ελληνική εθνική ταυτότητα είναι το ζήτημα της «συνέχειας». Με τη διαχρονική άρνηση των επιδράσεων από άλλους πολιτισμούς στον ελληνικό, παράγονται ισχυρά μηνύματα. Το μήνυμα της πολιτισμικής «καθαρότητας» αρνείται να αναγνωρίσει τις οθωμανικές επιδράσεις και αυτή η άρνηση δε σχετίζεται μόνο με τις αρνητικές αναπαραστάσεις για τον οθωμανικό κόσμο. Πρόκειται για στερεότυπο που έχει ως συνέπεια την υποτίμηση των άλλων κουλτουρών. Επομένως, δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι η «εχθρική οπτική» απορρέει από γνώσεις που αποκτήθηκαν από το σχολείο. Έχοντας αποκτήσει γνώσεις, εμποτισμένες με αυτή τη στερεοτυπική αντίληψη για

τον οθωμανικό κόσμο, αν δεν έχει υπάρξει άλλο ερέθισμα για να αλλάξει αυτή την οπτική, το αποτέλεσμα θα είναι μια στεία γνώση και μια εχθρική αντιμετώπιση σε ό,τι έχουμε μάθει να αντιμετωπίζουμε ως ξένο.

Όσον αφορά στις πανεπιστημιακές σπουδές και στις σπουδές εν γένει ως πηγή πληροφόρησης, αξιοσημείωτος αριθμός συμμετεχόντων επέλεξε τη συγκεκριμένη πηγή και εξέφρασε μετριοπαθή ή θετική άποψη ενώ λιγότερες ήταν οι αρνητικές ή ουδέτερες απαντήσεις. Πού οφείλονται οι αρνητικές απόψεις ως προς αυτή την πηγή; Στο πανεπιστήμιο, είτε στον κλάδο της Ιστορίας, είτε της Αρχαιολογίας, παρατηρείται από την έναρξη του ελληνικού κράτους η «συνέχεια». Μάλιστα, οι Έλληνες ιστορικοί προσπάθησαν να ανακαλύψουν το παρελθόν του έθνους, χρησιμοποιώντας μια επιστημονική διαδικασία (ιστοριογραφία). Ο ρόλος της ιστοριογραφίας είναι καθοριστικός για να σχηματιστεί μια συγκεκριμένη εικόνα για τον «Άλλο» καθώς διαμορφώνοντας την ταυτότητα/εικόνα του «Εαυτού», παράλληλα διαμορφώνεται και η εικόνα του «Άλλου». Στο ίδιο πλαίσιο κυμαίνεται και ο κλάδος της αρχαιολογίας. Σε αυτό το σημείο υπήρχαν οι καταστροφές μνημείων, η ανάδειξη του αρχαίου προγονικού παρελθόντος, κ.ο.κ.

Ωστόσο, με την πρόοδο της επιστήμης και των διαφόρων κλάδων, υπάρχει σήμερα μια άλλη αντιμετώπιση της οθωμανικής κληρονομιάς και των μνημείων. Οι μουσειακές σπουδές συμβάλλουν σε αυτό, όπως και άλλα γνωστικά πεδία. Υπάρχουν δείγματα αντιμετώπισης του οθωμανικού παρελθόντος με μεγαλύτερη κατανόηση, π.χ. εργασίες συντήρησης, ενώ παρατηρείται και η αναγνώριση των στερεοτύπων – όχι από το σύνολο του πληθυσμού – πράγμα που είναι τεράστιο βήμα εξέλιξης. Ως εκ τούτου, η πλειοψηφία των συμμετεχόντων που εξέφρασαν μετριοπαθείς και θετικές απόψεις, δήλωσαν ως πηγή πληροφόρησης το πανεπιστήμιο/σπουδές ενώ σημαντικό ποσοστό που την επέλεξε, εξέφρασε και την απαισιόδοξη οπτική.

Αναφορικά με τα μουσεία ως πηγή πληροφόρησης, παρατηρείται ότι επιλέχθηκαν από ικανοποιητικό αριθμό συμμετεχόντων που εξέφρασαν μετριοπαθείς, αισιόδοξες και απαισιόδοξες απόψεις. Σε αυτή την περίπτωση, το κοινό αναγνωρίζει τα λάθη του παρελθόντος, τα στερεότυπα του παρελθόντος και του παρόντος σχετικά με την οθωμανική κληρονομιά, αλλά βλέπει, παράλληλα, πρόοδο στη διαχείριση και αξιοποίηση αυτής της κληρονομιάς και μεγαλύτερο ενδιαφέρον από το κράτος και την κοινωνία να γνωρίσει αυτό το παρελθόν.

Οι υπόλοιπες πηγές παρατηρούνται σε μικρότερο ποσοστό και εκφράζουν τα όσα έχουν σημειωθεί παραπάνω.

Συνοψίζοντας, σύμφωνα με τα αναφερθέντα αποτελέσματα της έρευνας κοινού, παρατηρείται ότι οι συμμετέχοντες απάντησαν με δύο διαφορετικούς τρόπους: α) με το πώς αντιλαμβάνονται και ερμηνεύουν οι ίδιοι/ίδιες την οθωμανική κληρονομιά, και β) με το πώς η υπόλοιπη ελληνική κοινωνία αντιλαμβάνεται και ερμηνεύει την οθωμανική κληρονομιά. Πρόκειται, δηλαδή, για τις πεποιθήσεις που έχουν οι ίδιοι για την οθωμανική κληρονομιά και για τις πεποιθήσεις που έχουν οι υπόλοιποι για την εν λόγω κληρονομιά. Και οι δύο μορφές απαντήσεων εξετάστηκαν και συμπεριλήφθηκαν στην έρευνα. Οι απαντήσεις διαμορφώθηκαν στις παρακάτω κατηγορίες: α) μετριοπαθής οπτική, β) αισιόδοξη οπτική, γ) απαισιόδοξη οπτική, δ) ουδέτερη οπτική, και ε) εχθρική οπτική.

Η πλειοψηφία διέθετε μετριοπαθή οπτική, αντιλαμβανόμενη την οθωμανική κληρονομιά ως μια «δύσκολη κληρονομιά», ως κληρονομιά του «Άλλου», που συνοδεύεται από στερεότυπα εδραιωμένα ήδη από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους. Αναφέρθηκαν, επίσης, οι καλές και αρνητικές πρακτικές ως προς τη διαχείριση και αντιμετώπιση της οθωμανικής κληρονομιάς από τη μεριά του κράτους και της κοινωνίας. Ο επόμενος μεγαλύτερος αριθμός απαντήσεων εκπροσωπείται από την απαισιόδοξη οπτική. Σύμφωνα με αυτές τις απαντήσεις, δεν υπάρχει κάποια θετική πλευρά ως προς τη διαχείριση και αξιοποίηση της οθωμανικής κληρονομιάς από το κράτος και από της πρόσληψής της από την ελληνική κοινωνία. Τα στερεότυπα υπερισχύουν, τα μνημεία είναι εγκαταλελειμμένα και γενικά, οι όποιες συνθήκες υπάρχουν στην Ελλάδα, δεν επιτρέπουν την ένταξη αυτής της κληρονομιάς στο ελληνικό πολιτιστικό γίγνεσθαι. Ακολουθεί η αισιόδοξη οπτική, σύμφωνα με την οποία, υπάρχει θετική εξέλιξη αναφορικά με τη διαχείριση, αξιοποίηση και πρόσληψη της οθωμανικής κληρονομιάς από το κράτος και την κοινωνία ενώ παράλληλα, οι αντιλήψεις περί «Κακού Τούρκου», Ισλάμ, κ.ο.κ., έχουν αποδυναμωθεί σε μεγάλο βαθμό και γίνονται βήματα προς καλύτερη κατανόηση αυτής της κληρονομιάς. Σε αυτό το πλαίσιο, η πεποίθηση μιας μελλοντικής - και παρούσας - ένταξης της οθωμανικής κληρονομιάς στο ελληνικό πολιτιστικό γίγνεσθαι είναι ιδιαίτερα ισχυρή. Στη συνέχεια, ακολούθησαν οι απαντήσεις που εκφράζουν την ουδέτερη και εχθρική οπτική. Σύμφωνα με την ουδέτερη, οι συμμετέχοντες δεν εξέφρασαν κάποια ιδιαίτερη θέση αναφορικά με τη διαχείριση και

πρόσληψη της οθωμανικής κληρονομιάς και οι απαντήσεις τους ήταν λακωνικές. Τέλος, στην εχθρική οπτική, παρατηρούνται απαντήσεις που εκφράζουν τα στερεότυπα και τις προκαταλήψεις που εντοπίζονται και βιβλιογραφικά για την οθωμανική κληρονομιά και δεν αναγνωρίζουν τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο ως τέτοια, αλλά ως μια περίοδο υποδούλωσης, καταπίεσης, με στοιχεία εξισλαμισμού που οδήγησε την Ελλάδα να οπισθοδρομήσει. Το θετικό όλων των παραπάνω είναι το γεγονός ότι η εχθρική οπτική, που είναι επικίνδυνη για τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε τον πολιτισμό εν γένει και ενδεικτική της άγνοιας της εν λόγω ιστορικής περιόδου, αντιπροσωπεύεται από τη μειοψηφία των πληροφορητών. Αυτό δείχνει μια αλλαγή στον τρόπο σκέψης της ελληνικής κοινωνίας, πράγμα εξαιρετικά ενθαρρυντικό για μια διαφορετική ερμηνεία αυτού που θεωρούμε ως «Άλλο» σήμερα.

5.2.5. Η «φωνή» των επαγγελματιών. Ο επίσημος δημόσιος λόγος

Όπως αναφέρθηκε και νωρίτερα, για τη μελέτη της οθωμανικής κληρονομιάς πραγματοποιήθηκε έρευνα κοινού, καθώς και συνεντεύξεις με ανθρώπους από τον χώρο του πολιτισμού ή επαγγελματίες που ασχολούνται ενεργά με την οθωμανική κληρονομιά. Ως εργαλείο έρευνας, η συνέντευξη παρουσιάζει αρκετά πλεονεκτήματα, διότι δίνει ευκαιρίες να διευκρινιστούν κάποιες απαντήσεις, να γίνουν επιπλέον ερωτήσεις, δίνοντας τη δυνατότητα για εμβάθυνση, και λόγω της αμεσότητάς της βρίσκει, συνήθως, μεγάλη αποδοχή από τους συμμετέχοντες σε μια έρευνα. Πρόκειται για ποιοτική προσέγγιση του θέματος με επιδίωξη να γίνει βαθύτερη ανάλυση και ερμηνεία καταστάσεων, γεγονότων, συμπεριφορών ή εμπειριών.

Σε αυτό το σημείο θα γίνει παρουσίαση της καταγραφής της άποψης των πληροφορητών αναφορικά με τη διαχείριση, αξιοποίηση και ερμηνεία του οθωμανικού στοιχείου στην Ελλάδα. Η καταγραφή πραγματοποιήθηκε με οδηγό ερωτήσεων και μαγνητοφώνηση. Κατά την επεξεργασία του υλικού, πραγματοποιήθηκε η απομαγνητοφώνηση των συνεντεύξεων, μετατρέποντας τον

προφορικό λόγο σε γραπτό κείμενο ώστε να αναλυθεί με μεγαλύτερη συστηματικότητα²⁵⁰.

Οι ερωτήσεις διέφεραν στο πρώτο σκέλος του οδηγού ερωτήσεων διότι αφορούσαν στην άποψη των πληροφορητών βάσει της επαγγελματικής τους πορείας και της γενικότερης σχέσης τους με τα οθωμανικά μνημεία. Στο δεύτερο σκέλος του οδηγού και συνεπώς, της συνέντευξης, ακολούθησαν όμοιες ερωτήσεις για όλους/όλες για τη διευκρίνιση των εξής ζητημάτων: α) τι εκπροσωπεί η οθωμανική κληρονομιά για τον εκάστοτε πληροφορητή, β) ποια είναι η σημασία των οθωμανικών μνημείων σε μια ελληνική πόλη, γ) ποιες είναι οι πολιτικές και οι δράσεις του κράτους και των ευρωπαϊκών/διεθνών οργανισμών και φορέων για την προστασία, ανάδειξη και αξιοποίηση της οθωμανικής κληρονομιάς, δ) υπάρχει αξιοποίηση των οθωμανικών μνημείων στην Ελλάδα και πως γίνεται αυτή, ε) ποια είναι η επικρατούσα άποψη της ελληνικής κοινωνίας για την οθωμανική κληρονομιά από τη σκοπιά των ειδικών, στ) ποια είναι η γνώμη τους για τη λειτουργία ενός οθωμανικού μνημείου ως μουσείου σχετικά με την εξάλειψη/μείωση ή μη των στερεοτύπων και προκαταλήψεων για τη συγκεκριμένη κληρονομιά.

Πρόκειται για καίρια ζητήματα που απασχολούν την παρούσα έρευνα και η απάντηση σε αυτά από ειδικούς κρίνεται απαραίτητη για τη συνολική και συστηματικότερη μελέτη του θέματος. Τα ζητήματα θα εξεταστούν σε σειρά όπως τέθηκαν κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων με τους πληροφορητές.

ι. Τι εκπροσωπεί για τον εκάστοτε πληροφορητή η οθωμανική κληρονομιά;

Οι πληροφορητές που έλαβαν μέρος στην παρούσα έρευνα, έδωσαν τις δικές τους απαντήσεις σχετικά με το τι εκπροσωπεί για εκείνους και για εκείνες η οθωμανική κληρονομιά. Οι απαντήσεις, όπως διαπιστώνεται και από τα αποσπάσματα παρακάτω, συγκλίνουν, εκφράζοντας πως η οθωμανική κληρονομιά είναι ένα βασικό κομμάτι της ελληνικής ιστορίας, που πρέπει να ερμηνεύεται από τον καθένα και την καθεμία, ενώ παράλληλα θα πρέπει να απαλλαγθεί από λανθασμένες, στερεοτυπικές αντιλήψεις. «Η οθωμανική κληρονομιά είναι κομμάτι της εθνικής ιστορίας, που θα πρέπει να την ερμηνεύουμε και να την αναδεικνύουμε», σημείωσε ο κ. Φ. Ραπακούσης²⁵¹. Στο ίδιο πλαίσιο απάντησε και η κ. Τ. Χατζηνικολάου, αναφέροντας

²⁵⁰ Τα κείμενα της απομαγνητοφώνησης παρατίθενται στο Παράρτημα.

²⁵¹ Βλ. Παράρτημα, σελ. 380

πως: «Πρόκειται για κομμάτι της ιστορίας μας. Πάντα πίστευα ότι την ιστορία μας τη δεχόμαστε, την ερμηνεύουμε και την ενσωματώνουμε από τη μια περίοδο στην άλλη. [Η οθωμανική κληρονομιά] είναι κομμάτι της κληρονομιάς μας, αναπόσπαστο»²⁵². Η κ. Κλ. Εξάρχου, αναφέρθηκε στην οθωμανική κληρονομιά κάνοντας λόγο κυρίως για τα Ιωάννινα: «Η οθωμανική κληρονομιά αποτελεί ένα καίριο τμήμα της Ελληνικής Ιστορίας συνδεδεμένο με το κοινωνικό γίνεσθαι για πολλούς αιώνες και μάλιστα, στην περιοχή μας (Ιωάννινα), που οι εθνότητες συνυπήρξαν αρμονικά»²⁵³.

Βάσει των παραπάνω δηλώσεων, παρατηρείται πως στις απόψεις των πληροφορητών η οθωμανική κληρονομιά δε εκπροσωπεί τον «Άλλον», αλλά τον «Εαυτό». Στην επιστημονική κοινότητα υπάρχει η παραδοχή, και ορθώς συμβαίνει με τα αποτελέσματα των ερευνών που κατά καιρούς διεξάγονται, ότι ο οθωμανικός πολιτισμός προσλαμβάνεται ως κάτι το ξένο, το εχθρικό, το διαφορετικό από το ελληνικό στοιχείο. Όμως, στην παρούσα έρευνα, παρατηρείται ότι το οθωμανικό στοιχείο γίνεται αντιληπτό ολοένα και περισσότερο με το πέρασμα του χρόνου ως κομμάτι του «Εαυτού», χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν αναγνωρίζεται και η αντιμετώπισή του ως Άλλου από μέρος του πληθυσμού. Ωστόσο, οι «φωνές» που ερμηνεύουν αυτή την κληρονομιά διαφορετικά από τα προηγούμενα χρόνια και η ολοένα και μεγαλύτερη μελέτη της αποτελούν γεγονός. Την ανάγκη της μελέτης αυτής της κληρονομιάς με βάση το ιστορικό πλαίσιο επισημαίνει και η κ. Ειρ. Κακουλίδου²⁵⁴: «Αποτελεί μια πολυπολιτισμική κληρονομιά, μουσουλμανική – εβραϊκή – χριστιανική μέσα στο πλαίσιο μιας Αυτοκρατορίας. Πρέπει να τη δούμε με βάση το ιστορικό πλαίσιο. Υπάρχουν μεγάλες πολιτισμικές επιδράσεις και πρέπει να υπάρξει επανατοποθέτηση αυτών των ζητημάτων για τη συγκεκριμένη κληρονομιά». Παρόμοια ζητήματα εξέφρασε και η κ. Π. Καλαμαρά²⁵⁵: «[Η οθωμανική κληρονομιά] σημαίνει αιώνες ζωής σε αυτόν τον τόπο με μια άλλη κρατική οντότητα και με κυρίαρχη θρησκεία τη μουσουλμανική. Αν θέλουμε να τοποθετήσουμε το ζήτημα σε επίπεδο ταυτοτήτων, η θρησκευτική κοινότητα, η χριστιανική, η εβραϊκή είχαν μια καλή θέση μετά τη μουσουλμανική. Είναι μεγάλη χαρά που κάποια από αυτά τα μνημεία διασώθηκαν. Στην πόλη της Χαλκίδας²⁵⁶ δε διασώζονται πολλά. Μπορώ,

---

²⁵² Βλ. Παράρτημα, σελ. 384

²⁵³ Βλ. Παράρτημα, σελ. 389

²⁵⁴ Βλ. Παράρτημα, σελ. 377

²⁵⁵ Βλ. Παράρτημα, σελ. 362

²⁵⁶ Η Χαλκίδα αναφέρθηκε ως μελέτη περίπτωσης από την πληροφορήτρια λόγω της επαγγελματικής ενασχόλησής της κ. Καλαμαρά εκεί.

όμως, να σας πω για τους κατοίκους της Χαλκίδας και το «τραύμα» της κατεδάφισης των τειχών της πόλης και των οθωμανικών μνημείων στα τέλη του 19^{ου} με αρχές του 20^{ου} αι. υπό την τότε «ματιά» και διάθεση να «αδειάσει» ο τόπος για να δημιουργηθεί μια νέα πόλη. Αυτό το βιώνουν ως «τραύμα» οι κάτοικοι της πόλης, σαν απωθημένο «γιατί τότε το κάναμε αυτό;». Ίσως κάποια δεν μπορούσαν να διατηρηθούν, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις έγινε συνειδητή αφαίρεση μνημείων. Όταν έγινε αυτό, δεν υπήρχε αυτή η συνείδηση που έχουμε σήμερα για τα μνημεία. Όχι μόνο τα οθωμανικά. Τα μνημεία εν γένει. Για κάθε ένα από αυτά που σώζονται αποσπασματικά στο ιστορικό κέντρο, οι περισσότεροι κάτοικοι θέλουν να τα αναδείξουν, να τα φροντίσουν. Υπάρχουν, βέβαια, και εκείνοι που λένε: «Τώρα τι να τα κάνουμε; Να γκρεμίσουμε και τα τελευταία τμήματα». Αλλά μεγάλο πλήθος των κατοίκων, έχοντας τη σημερινή θέση για τα μνημεία και τη σημασία τους για την ταυτότητά τους, για την ελκυστικότητα των πόλεων, τη διαφορετική εικόνα, το έχουν ξανασκεφτεί». Στο απόσπασμα της συνέντευξης διακρίνεται η ανάγκη των κατοίκων της Χαλκίδας να διασώσουν ό,τι έχει απομείνει από το οθωμανικό παρελθόν και για πρώτη φορά αναφέρεται ως «τραύμα» η καταστροφή των οθωμανικών μνημείων. Μπορεί οι φωνές που μιλούν ακόμα με επιχειρήματα εμποτισμένα με εθνικιστικά αισθήματα υπέρ της καταστροφής τους, ωστόσο, υπερισχύει η άποψη της διάσωσης και αξιοποίησης. Το ίδιο στοιχείο εντοπίστηκε και στη διαδικτυακή έρευνα κοινού, δηλώνοντας με αυτόν τον τρόπο τη μετάβαση από τις παλαιές στις νέες, προοδευτικές αντιλήψεις.

Ωστόσο, αυτή η φροντίδα και διάσωση των μνημείων δεν είναι πάντοτε εφικτή και υπάρχουν ποικίλα εμπόδια ως προς αυτή την κατεύθυνση. Τα εμπόδια μπορεί να είναι ιδεολογικά, π.χ. νοοτροπία της εχθρότητας, της ξένης προς εμάς κληρονομιάς, κ.ο.κ., καθώς και πρακτικά, π.χ. ζητήματα γραφειοκρατίας, οικονομικές δυσκολίες. Επομένως, αυτά τα ζητήματα μπορεί να είναι ορατά και στην άποψη κάποιου για την οθωμανική κληρονομιά, όπως φαίνεται να εκφράζει και ο κ. Γ. Κίζης στο παρακάτω απόσπασμα²⁵⁷: «Προσπαθώ να γίνω πολίτης απελευθερωμένος από τις αγκυλώσεις του κράτους και των σημερινών ορίων για να μπορώ να δω αυτή την κληρονομιά με ένα αποστασιοποιημένο και πιο ανεκτικό βλέμμα».

ii. *Η σημασία των οθωμανικών μνημείων σε μια ελληνική πόλη*

---

²⁵⁷ Βλ. Παράρτημα, σελ. 370

Η κάθε πόλη έχει τη δική της ιστορία, μέρος της οποίας είναι αποτυπωμένο στα μνημεία (Γκότσης, 2009). Τα μνημεία υφαινούν ένα νήμα που συνδέει το παρόν με το παρελθόν, συχνά πολύπλοκο (Γκότσης, 2009). Ο χώρος, λοιπόν, αποτελεί κοινωνικό προϊόν, κάτι δηλαδή που κατανοείται, βιώνεται και παράγεται διαφορετικά από τα κατά περίπτωση υποκείμενα, ενώ οι διαφορετικές σημασιοδοτήσεις του γίνονται αντικείμενο συνεχούς διαπραγματεύσεως (Γκότσης, 2009). Με σκοπό να διερευνηθούν περαιτέρω αυτές οι σημασιοδοτήσεις πέρα της μελέτης της βιβλιογραφίας, υπήρξε ανάλογη ερώτηση για τη σημασία των οθωμανικών μνημείων σε μια ελληνική πόλη, απευθυνόμενη στους πληροφορητές. Οι ερωτήσεις που τέθηκαν προς τους πληροφορητές αφορούσαν στα οθωμανικά μνημεία εν γένει, καθώς και στα οθωμανικά μνημεία που έχουν μετατραπεί σε μουσεία.

Ο κ. Ραπακούσης θεώρησε τα εν λόγω μνημεία αναπόσπαστα κομμάτια της ιστορίας μιας πόλης. Ειδικότερα, σημείωσε²⁵⁸: «Δεν μπορούμε να σβήσουμε αυτό το κομμάτι της ιστορίας των οθωμανικών χρόνων. Αν μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε [τα μνημεία και την ιστορική περίοδο], δε θα είχαμε κανένα πρόβλημα. Θα λέγαμε ότι τα έφτιαξαν οι Ηπειρώτες τα τζαμιά στα Γιάννενα. Σκεφτείτε ότι οι Οθωμανοί ήταν 500 χρόνια στα Γιάννενα, τα οποία απελευθερώθηκαν το 1913. Τότε, γεννιόσουν και πέθαινες εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.»

Η κ. Κλ. Εξάρχου αναφέρθηκε στη σημασία των οθωμανικών μνημείων σε μια πόλη ως «ιστορικά, κοινωνικά και θρησκευτικά στοιχεία του παρελθόντος της»²⁵⁹. Η εν λόγω απάντηση συνδυάζει πολλές πλευρές της σημασίας των μνημείων γενικότερα.

Θέτοντας την ίδια ερώτηση και στον κ. Κίζη, η συζήτηση επικεντρώθηκε στο Αρχοντικό Μπενιζέλων και την εντύπωση που προκαλεί ένα οθωμανικό κτίσμα στον κόσμο αφού ως αρχιτεκτόνημα διαφέρει εντός της πόλης²⁶⁰: «Υπάρχει ένα διάστημα στην επαφή της νεολαίας με το παρελθόν. Όσοι ενδιαφέρονται, την άκρη θα τη βρουν. Υπάρχει πάρα πολύς κόσμος, όμως, ο οποίος βλέπει αυτό το περίεργο οίκημα (Αρχοντικό Μπενιζέλων) και του δίνει αυτή την περιέργεια. Δηλαδή, περπατώντας στην Πλάκα, ανάμεσα στα διάφορα νεοκλασικά και στα νεότερα σπίτια, ξαφνικά προβάλλει κάτι περίεργο. Ή την ώρα που περπατάς και ανεβαίνεις στην οδό Μνησικλέους, αν γυρίσεις το κεφάλι σου και δεις προς το κέντρο, ξαφνικά νομίζεις

---

²⁵⁸ Βλ. Παράρτημα, σελ. 380

²⁵⁹ Βλ. Παράρτημα, σελ. 389

²⁶⁰ Βλ. Παράρτημα, σελ. 367

ότι βρέθηκες στην Ήπειρο ή στην Μακεδονία. Η πρόκληση της περιέργειας είναι ένα σημαντικό κίνητρο για τον κόσμο.»

Το Αρχοντικό Μπενιζέλων αποτέλεσε αντικείμενο συζήτησης και στη συνέντευξη με την κ. Π. Καλαμαρά, όπου έγινε λόγος για τη μοναδικότητα ορισμένων οθωμανικών μνημείων και της ανάγκης να διασωθούν²⁶¹: «Θεωρώ ότι είναι τεράστια η σημασία του και όχι μόνο για την πόλη των Αθηνών, αλλά για όλη τη νότια Ελλάδα ως δείγμα της αρχιτεκτονικής αυτής της περιόδου. Πρόκειται για ένα από τα ελάχιστα αρχοντικά. Είχα δει να κατεδαφίζεται ένα πιο απλό [κτίσμα] αρχιτεκτονικά στη Μεσσηνία, όπου εργαζόμουν. Βλέπουμε να καταρρέει αντίστοιχο στην Εύβοια που έχει γίνει μεν μέρος της αποκατάστασης του, αλλά ακόμα δεν έχει ενταχθεί. [Το Αρχοντικό] είναι ένα σπάνιο δείγμα. Για την πόλη των Αθηνών, μάλιστα, είναι το μοναδικό».

Αναφορικά με τα οθωμανικά μνημεία που έχουν μετατραπεί σε μουσεία, η συμβολή τους στην ανάπτυξη και ανάδειξη της εκάστοτε περιοχής θεωρήθηκε σημαντικό κομμάτι από τους πληροφορητές. Ιδιαίτερη σημασία δόθηκε στην οικονομική, τουριστική συμβολή αυτών των μνημείων-μουσείων, που σε συνάρτηση με τις πολιτιστικές εκδηλώσεις στους εν λόγω χώρους, μπορεί να αποδώσει εξαιρετικά αποτελέσματα. Μάλιστα, ο κ. Κίζης ανέφερε ως παράδειγμα το Μουσείο της Δημητσάνας, λέγοντας πως²⁶²: «Η ίδρυση ενός μουσείου σε μια περιοχή μπορεί να έχει θεαματικά αποτελέσματα. Ας δούμε το Μουσείο της Δημητσάνας. Με την ίδρυσή του, άνοιξαν παράλληλα μαγαζιά, ξενοδοχεία, επιχειρήσεις γενικότερα και έφτιαξε η ποιότητα της περιοχής».

iii. Η πολιτική και οι δράσεις του κράτους, των Ο.Τ.Α. και των ευρωπαϊκών/διεθνών οργανισμών και φορέων για την προστασία, ανάδειξη και αξιοποίηση της οθωμανικής κληρονομιάς

Όπως σημειώθηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, το κράτος και συγκεκριμένοι διεθνείς και ευρωπαϊκοί φορείς διαδραμάτισαν και διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην προστασία, ανάδειξη και αξιοποίηση της οθωμανικής κληρονομιάς. Έχοντας

---

²⁶¹ Βλ. Παράρτημα, σελ. 358

²⁶² Βλ. Παράρτημα, σελ. 370

εξετάσει αυτό το θέμα από τη σκοπιά της βιβλιογραφίας και της νομοθεσίας, κρίθηκε απαραίτητη η διερεύνησή του με τη βοήθεια του επίσημου λόγου.

Εκκινώντας από τη συνέντευξη με την κ. Τ. Χατζηνικολάου, διαπιστώνονται οι διαφορές που υπάρχουν ανά χρονική περίοδο για το συγκεκριμένο θέμα. Η διαχείριση των οθωμανικών μνημείων στην Ελλάδα δεν είναι ίδια σε όλη την πορεία του νεοελληνικού κράτους. Υπάρχουν αλλαγές που επήλθαν με τη ψήφιση νέων νομοθετημάτων καθώς και ευρωπαϊκών διεθνών συμβάσεων με στόχο την καλύτερη και ισότιμη αντιμετώπιση αυτών των υλικών καταλοίπων. Σε ερώτηση σχετικά με την καταστροφή ή εγκατάλειψη κάποιων οθωμανικών μνημείων, η κ. Χατζηνικολάου σημείωσε: «Όσα κατέρρευσαν και δεν τα έφτιαζαν ξανά, προφανώς, θεωρήθηκε ότι δεν καταστρέφουμε το τζαμί, αλλά δεν το αποκαθιστούμε και πλήρως διότι δεν είναι της δικής μας κληρονομιάς. Αναφέρομαι στα παλαιότερα χρόνια. Από το 1975 και μετά που έχουμε το άρθρο 24 στο Σύνταγμα, αλλάζει η νοοτροπία, έρχεται κόσμος από το εξωτερικό και παρατηρούνται διαφορετικές νοοτροπίες. Επιπλέον, έχουμε τη Διακήρυξη του Άμστερνταμ, τον Χάρτη της Βενετίας που θέτει τις αρχές της προστασίας και αποκατάστασης μνημείων. Αυτές οι αρχές μεταλαμπαδεύονται μετά από την μεταπολίτευση και στην Ελλάδα και αλλάζει η νοοτροπία σιγά-σιγά. Παλαιότερα, νομίζω ότι η σκέψη που επικρατούσε ήταν η όχι ιδιαίτερη μέριμνα. Δηλαδή, υπήρχε η αντίληψη ότι δεν είναι δική μας κληρονομιά, άρα δεν πειράζει. Εμείς θα αποκαταστήσουμε, θα φροντίσουμε αυτά που είναι της δικής μας κληρονομιάς. Υπήρχε αυτή η τάση και αυτό γινόταν για να μη θυμόμαστε τις εποχές της κατάκτησης. Από το 1981-1982 και το 1985 και μετά, στον κύκλο των νέων επιστημόνων και με την πολιτική της Μελίνας Μερκούρη, επικράτησε κάτι άλλο. Η Μελίνα πήρε τους φακέλους που ήταν για τα μνημεία που δεν είχαν χαρακτηριστεί και τους έστειλε πάλι στο συμβούλιο. Επίσης, ήταν και ο Τρίτσης στο Υπουργείο, ο οποίος είχε ζήσει στην Ευρώπη και βοήθησε σε αυτές τις αλλαγές. Στη συνέχεια, έχουμε τη Διεύθυνση των Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, που άρχισε να ενδιαφέρεται για τα οθωμανικά μνημεία»²⁶³.

Όσον αφορά στην ίδρυση του ελληνικού τμήματος του ICOM και στη συμβολή του στην επανεξέταση του οθωμανικού παρελθόντος στην Ελλάδα, η κ. Χατζηνικολάου ανέφερε πως: «Είχε σημαντικό ρόλο. Όταν πήγε η Μελίνα Μερκούρη με τον Γιάννη Τζεδάκι στο εξωτερικό για να συζητήσουν για τα Μάρμαρα του Παρθενώνα,

---

²⁶³ Βλ. Παράρτημα, σελ. 383

άκουσαν για όλα αυτά που γίνονταν στο πλαίσιο του Διεθνούς Συμβουλίου Μουσείων. Γυρίζοντας, ο Γ. Τζεδάκις αναζήτησε τί είναι το ICOM. Συναντηθήκαμε γιατί είχα μεταφράσει το καταστατικό και αποφασίστηκε η ίδρυσή του το 1983. Η ίδρυση του ICOM έπαιξε σημαντικό ρόλο στη μεταλαμπάδευση μουσειολογικών γνώσεων με συνέδρια, συναντήσεις»²⁶⁴.

Στην αλλαγή του τρόπου διαχείρισης των οθωμανικών μνημείων από το κράτος αναφέρθηκε και ο κ. Φ. Ραπακούσης, σημειώνοντας πως²⁶⁵: «Τα τελευταία 30 χρόνια έχουν γίνει αλλαγές σχετικά με την προστασία και ανάδειξη των οθωμανικών μνημείων από το κράτος. Θα μπορούσαν να είχαν γίνει περισσότερα, αλλά δεν παύει να υπάρχουν δείγματα πολιτισμού πολύ ευχάριστα. Νομίζω ότι το ίδιο συμβαίνει και με τους Ο.Τ.Α.²⁶⁶». Σχετικά με τη συμβολή των διεθνών και ευρωπαϊκών οργανισμών και φορέων, ο κ. Ραπακούσης ανέφερε πως²⁶⁷: «Έχουν γίνει αρκετά έργα με τη βοήθεια των ΕΣΠΑ, με ευρωπαϊκά προγράμματα. Κι αυτό συμβαίνει διότι μας έχουν πιέσει πολλές φορές για την κατάσταση των ιστορικών μνημείων. Είναι σημαντική η συμβολή τους».

Η κ. Καλαμαρά υπογράμμισε τη σημασία των αναφερθέντων οργανισμών/φορέων στην μεταλαμπάδευση γνώσεων στους επαγγελματίες του χώρου του πολιτισμού. Πιο συγκεκριμένα, σημείωσε πως: «Μας βοηθούν εμάς τους επαγγελματίες γιατί μας τροφοδοτούν με σκέψεις, ιδέες, οριοθετούν πράγματα. Δεν είναι μικρό πράγμα αυτό. Δεν αποδίδουν οικονομικά κάτι για τα μνημεία αλλά νομίζω ότι είναι σημαντικό που είμαστε σε επικοινωνία με μεγάλους επαγγελματίες του χώρου διεθνώς με τη βοήθεια αυτών των οργανισμών. Έτσι, μπορούμε να έχουμε έναν κοινό βηματισμό». Αναφορικά με τη συμβολή του κράτους και των Ο.Τ.Α., η κ. Καλαμαρά επεσήμανε πως: «Θεωρώ ότι μεθοδολογικά και με βάση τον τρόπο που έχουμε φτάσει επιστημονικά να κάνουμε το οτιδήποτε σήμερα, η συμβολή τους είναι επαρκής. Οικονομικά δεν είναι ποτέ επαρκής. Όχι μόνο για τα οθωμανικά, αλλά για κανένα μνημείο της χώρας. Δυστυχώς, είμαστε πάντα πίσω από τις ανάγκες, αλλά νομίζω ότι γίνεται μια ειλικρινής προσπάθεια με βάση τα δεδομένα και τις δυνατότητες. Θα μπορούσαν οι δήμοι – όχι μόνο για την περίπτωση των οθωμανικών μνημείων – όσοι τουλάχιστον έχουν την οικονομική δυνατότητα, να συμβάλλουν πιο ενεργά στη

---

²⁶⁴ Βλ. Παράρτημα, σελ. 384

²⁶⁵ Βλ. Παράρτημα, σελ. 380

²⁶⁶ Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης

²⁶⁷ Βλ. Παράρτημα, σελ. 380

χρηματοδότηση έργων πολιτισμού και να αποκτήσουν ζωή και πάλι ορισμένα μνημεία. Θα αναφερθώ ξανά στην περίπτωση της Χαλκίδας. Το ιστορικό κέντρο της έχει κυρίως οθωμανικά και ενετικά μνημεία. Ο δήμος υπήρξε αρωγός όταν γίνονται graffiti σε αυτά τα κτίσματα και στη γύρω περιοχή. Το να τα καθαρίζεις και να ευπρεπίζεις τα μνημεία συμβάλλει με μια επιτήρηση για να μη γίνονται. Πέρα της όποιας χρηματοδότησης, ο δήμος υπήρξε υποστηρικτικός και στις δικές μας δράσεις, όπως είναι για παράδειγμα οι πρωτοβουλίες για τη διάσωση ορισμένων μνημείων. Για παράδειγμα, το Κάστρο του Καραμπάμπα ανήκε στην Τοπική Αυτοδιοίκηση και συνέβαλλαν με το να καθαρίσουν τα χόρτα και με εργασίες που δεν ήταν στις δυνατότητες της υπηρεσίας».

Ο κ. Κίζης αναφέρθηκε στην πολιτική των Ο.Τ.Α. ως ανεπαρκή, λέγοντας πως: «Η πολιτική που ακολουθούν οι Ο.Τ.Α. δεν είναι επαρκής, αλλά προσπαθούν. Εδώ το ζήτημα είναι στατιστικό. Όταν έχετε 10 εκατ. πληθυσμό συγκεκριμένης κοινωνικής και εκπαιδευτικής ωρίμανσης στο έτος 2000 και θέλουν να αντιγραφεί η τοπική αυτοδιοίκηση της Γαλλίας, τότε στατιστικά δε γίνεται. Διότι εκείνοι έχουν άτομα μορφωμένα, δηλαδή στατιστικά περισσότερα στελέχη για να στελεχώσουν αυτές τις υπηρεσίες. Στην Ελλάδα, αν το δούμε στατιστικά, θα διαπιστώσουμε ότι δεν υπάρχουν οι άνθρωποι για να στελεχώσουν 80 δήμους σε όλη τη χώρα και από τον κάθε δήμο περιμένεις να παραγάγει έργο αυτής της υψηλής στάθμης πολιτισμού. Στην Ελλάδα έπρεπε να παραμείνει κεντροβαρικό το σύστημα. Να υπάρχουν, δηλαδή, τέσσερα με πέντε κέντρα, όπως η Αθήνα, η Θεσσαλονίκη, τα Ιωάννινα, η Πάτρα, να υπάρχει πολύς κόσμος, πανεπιστήμιο και έτσι, να δούμε έργα όπως στην Αγγλία, τη Γαλλία, κ.λπ. Το ζήτημα «ξέφυγε» από την κλίμακα που θα ταίριαζε στο κοινωνικό, οικονομικό και μορφωτικό επίπεδο της Ελλάδας». Όσον αφορά στις πολιτικές του κράτους, ο κ. Κίζης θεώρησε πως είναι επαρκείς αλλά υπόκεινται στην ισορροπία της αντίστοιχης πολιτικής της Τουρκίας. Αυτό σημαίνει ότι όταν οι πολιτικές των δύο κρατών βρίσκονται σε ισορροπία, τότε παρατηρούνται εργασίες αποκατάστασης σε χριστιανικά μνημεία στην Τουρκία και το αντίστοιχο στην Ελλάδα. «Όταν στη γειτονική χώρα επανέρχεται η Αγία Σοφία σε τζαμί, τότε καταλαβαίνετε ότι σε αυτή τη χώρα επιτρέπεται η νοοτροπία αυτή και η προπαγάνδα σε βαθμό που η ελληνική πολιτική πρέπει να το δει με αντιστοιχία. Αλλά αυτό δε σημαίνει να καταστρέψουμε τα οθωμανικά μνημεία. Σημαίνει, όμως, να μπουκ στην προστασία των πολιτιστικών αγαθών», σημείωσε ο κ. Κίζης. Αναφορικά με τη

συμβολή των ευρωπαϊκών και διεθνών οργανισμών/φορέων, αυτή χαρακτηρίστηκε ως βοηθητική από τον πληροφορητή.

Βοηθητική και επαρκή χαρακτήρισε τη συμβολή αυτών των φορέων/οργανισμών και η κ. Κακουλίδου, συμπληρώνοντας, ωστόσο, πως δεν υπάρχουν εντυπωσιακά αποτελέσματα. Αυτή η άποψη βασίστηκε στη φωτιά που ξέσπασε στο Τζαμί του Διδυμότειχου και στην απουσία ένταξής του σε κάποιο πρόγραμμα της UNESCO. «Πρόκειται για σημαντικό τζαμί. Όμως, τα οθωμανικά μνημεία της Ελλάδας δεν έχουν αυτό το μεγάλο καλλιτεχνικό ενδιαφέρον για να προσελκύσουν αυτούς τους οργανισμούς. Πλην της Θεσσαλονίκης, δηλαδή, η υπόλοιπη Ελλάδα ήταν μια απλή επαρχία, και έτσι, δεν υπάρχουν σπουδαία δείγματα αρχιτεκτονικής. Ίσως αυτός να είναι ο λόγος και δεν επιδιώξαμε την ένταξή τους σε κάποιο πρόγραμμα. Άλλος λόγος μπορεί να είναι ο πολιτικός αφού υπάρχουν πάντα πολιτικοί λόγοι πίσω από αυτό το αντικείμενο»²⁶⁸.

Αναφορικά με τη συμβολή των Ο.Τ.Α. και του κράτους στη διαχείριση αυτών των μνημείων, η κ. Εξάρχου τόνισε τις οικονομικές απαιτήσεις και δυσκολίες που υπάρχουν, ιδιαίτερα σε μικρές πόλεις. Η κ. Εξάρχου ανέφερε πως: «Για τους Ο.Τ.Α., η προστασία υπήρχε και υπάρχει σχετικά και με τα οθωμανικά μνημεία της περιοχής μας. Προτείνω, όμως, να υπάρχει και επαρκής χρηματοδότηση. Από το κράτος, η πολιτική βούληση υπάρχει αλλά στερούμεθα επαρκών οικονομικών πόρων που αφορούν στη συντήρησή τους. Σχετικά με τις πολιτικές και τις δράσεις των ευρωπαϊκών και διεθνών φορέων/οργανισμών, στερούμεθα παντελώς κονδυλίων μικρές πόλεις που αγωνίζονται να τα συντηρήσουν ιδίοις πόροις».

iv. Η διαχείριση και αξιοποίηση των οθωμανικών μνημείων στην Ελλάδα

Το ζήτημα της αξιοποίησης των οθωμανικών μνημείων στην Ελλάδα εξετάστηκε σε προηγούμενα κεφάλαια και υποκεφάλαια μέσω της βιβλιογραφίας, της μελέτης αρχειακού υλικού και της έρευνας κοινού. Κρίνεται, ωστόσο, απαραίτητη η εξέταση του ζητήματος από τη σκοπιά των ειδικών για τη συστηματικότερη μελέτη του θέματος.

Οι ερωτήσεις που αφορούσαν στη γνώμη των ειδικών για τη διαχείριση και την αξιοποίηση των οθωμανικών μνημείων κατηγοριοποιούνται ως εξής: α) η χρήση ενός

---

²⁶⁸ Βλ. Παράρτημα, σελ. 376

οθωμανικού μνημείου, β) αλλαγές ή μη τα τελευταία χρόνια σε σχέση με τη διαχείριση και αξιοποίηση αυτών των μνημείων, γ) σύγκριση οθωμανικών μνημείων με μνημεία άλλων ιστορικών περιόδων, π.χ. βενετικά, και δ) σύγκριση ανάμεσα στα οθωμανικά μνημεία της πρωτεύουσας και των υπόλοιπων ελληνικών πόλεων.

Ξεκινώντας από τη διερεύνηση της χρήσης ή μη των οθωμανικών μνημείων και τον τύπο αυτής, ο κ. Κίζης υπογράμμισε τον τύπο του εκάστοτε μνημείου. Ειδικότερα, σημείωσε πως: «Για τη χρήση ενός οθωμανικού μνημείου, ο τύπος του κτηρίου δίνει την απάντηση. Το Ιμαρέτ (της Καβάλας), για παράδειγμα, το έχω σχεδιάσει εγώ. Ήταν μια μεγάλη πρόκληση. Το Ιμαρέτ αποτελούσε ισλαμικό μοναστήρι με 80 κελιά. Αυτά τα κελιά έπρεπε να πάρω την απόφαση και τις σχετικές εγκρίσεις για να τα κάνω δωμάτια. Από την άλλη, όταν έχεις ένα οθωμανικό μπεζεστένι, αυτό μπορεί να γίνει μια αγορά. Να αναλάβει, όμως, κάποιος ένα τζαμί και να το μετατρέψει σε κατάστημα, νομίζω ότι είναι ατυχές. Να το μετατρέψεις σε χώρο εκθέσεων, ναι». Σχετικά με τη πιθανή επαναφορά ορισμένων μνημείων στην αρχική τους χρήση, ο κ. Κίζης, ανέφερε πως: «Αυτά είναι θέματα διεθνούς πολιτικής. Δεν είναι θέματα επανάχρησης. Επειδή υπήρχε μεγάλη ανάγκη στην Αθήνα να γίνει ένα τζαμί για τους χιλιάδες μετανάστες, αν αυτό το τζαμί το κάνεις στην Πλάκα, π.χ. με το Τζισδαράκη, υπάρχουν τα εξής ζητήματα: α) είναι μικρός ο χώρος και δε χωράει πολλά άτομα, και β) θα αλλοιωθεί τελείως ο χαρακτήρας της περιοχής ως τουριστικού μέρους. Για να αποκτήσει ένα τζαμί την αρχική του λειτουργία, θα πρέπει να είναι σε σημείο που υπάρχει γηγενής κοινότητα, όπως στη Ρόδο».

Ο κ. Ραπακούσης σημείωσε κι εκείνος την πολιτική χροιά μιας ενδεχόμενης επαναφοράς της αρχικής χρήσης ενός οθωμανικού μνημείου, σημειώνοντας, μάλιστα, το ίδιο μνημείο που έφερε ως παράδειγμα ο κ. Κίζης: «Φοβάμαι ότι μπαίνουμε σε πολιτικά ζητήματα μετά. Δεν μπορώ, δηλαδή, να φανταστώ το τζαμί στο Μοναστηράκι να είναι τέμενος ξανά και να είναι ο μιάμις πάνω και 5.000 μουσουλμάνοι κάτω. Δεν το λέω ρατσιστικά και μάλιστα, είμαι υπέρ του να υπάρχει τζαμί στην Αθήνα. Αλλά υπάρχουν επιφυλάξεις για την επαναφορά ενός οθωμανικού τζαμιού στην αρχική του χρήση»²⁶⁹. Όσο για την πιο προφανή χρήση ενός οθωμανικού μνημείου, ο κ. Ραπακούσης δήλωσε την πολιτιστική χρήση.

---

²⁶⁹ Βλ. Παράρτημα, σελ. 382

Την ίδια χρήση επεσήμανε και η κ. Καλαμαρά, αλλά πρότεινε βασικότερη τη χρήση των οθωμανικών μνημείων ως «μνημεία του εαυτού τους» και ύστερα ως μουσεία. «Τώρα να σκεφτώ να κάνω το Αρχοντικό Μπενιζέλων ξενοδοχείο, δε θα το ήθελα γιατί απευθύνεται έτσι σε μικρότερο αριθμό επισκεπτών. Όπως και το Ιμαρέτ (Καβάλας), δεν είναι εύκολο να πάει ο οποιοσδήποτε. Πρώτα απ' όλα, θα ήθελα αυτά τα μνημεία να έχουν δημόσια και όχι ιδιωτική χρήση, να συνειδητοποιούνται ως κομμάτι της ιστορίας αυτού του τόπου και να μην αποδίδονται σε συγκεκριμένες ομάδες με κτητικές διαθέσεις. Το ερώτημα νομίζω τίθεται κυρίως για τα θρησκευτικά μνημεία. Εκ των πραγμάτων είναι ουδετεροποιημένα και έχουν γίνει μνημεία». Αναφορικά με την επαναφορά αυτών των μνημείων στην αρχική τους χρήση, η κ. Καλαμαρά σημείωσε πως: «Τα τζαμιά έχουν χάσει την αρχική τους χρήση εδώ και πολύ καιρό. Δεν ξέρω αν θα τους αποδιδόταν ξανά τέτοια χρήση. Επίσης, για να δημιουργηθεί πρώτος, δεύτερος, τρίτος χώρος, θα πρέπει να υπάρχουν όλοι οι χώροι και αυτό δεν είναι εφικτό αφού αυτά τα μνημεία δε σώζονται ακέραια. Και δεν ξέρω αν θα αποδιδόταν και μια θρησκευτική χρήση για πολιτικούς λόγους. Τώρα, τα χαμάμ θα ήθελα να λειτουργούν με την αρχική τους χρήση. Στην Πάτρα υπήρχε ένα στα τέλη της δεκαετίας του '80 με αρχές του '90. Πρόκειται για πιο ουδέτερη χρήση. Με δεδομένο ότι έχει υπάρξει πολύχρονη διακοπή λειτουργίας και οι κοινωνικές συνθήκες δεν είναι ιδανικές, θα άφηνα εκτός την επαναφορά της αρχικής λειτουργίας σε αυτά τα μνημεία. Και φυσικά, είναι και οι πολυεπίπεδες διεκδικήσεις που πρέπει να λάβουμε υπόψιν».

Η κ. Κακουλίδου, επίσης, σημείωσε το απαγορευτικό που επιβάλλει ο θρησκευτικός χαρακτήρας των τζαμιών για οποιαδήποτε χρήση, πέραν της πολιτιστικής²⁷⁰. Όσον αφορά στους υπόλοιπους τύπους μνημείων, όπως είναι τα χαμάμ, τα φιλανθρωπικά ιδρύματα, η κ. Κακουλίδου ανέφερε πως θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν με ποικίλους τρόπους, όπως συνέβη και με το Ιμαρέτ της Καβάλας.

Η κ. Εξάρχου δήλωσε πως η πιο προφανής χρήση των οθωμανικών μνημείων είναι ως «μνημεία του εαυτού τους». Ωστόσο, η επαναφορά ορισμένων εκ των μνημείων των οθωμανικών χρόνων στην αρχική τους χρήση, είναι ζήτημα του τύπου του μνημείου.

---

²⁷⁰ Βλ. Παράρτημα, σελ. 375

«Όσον αφορά στα λουτρά η άποψη μου είναι θετική, ενώ στα θρησκευτικά μνημεία η επαναφορά τους είναι θέμα πολιτικής απόφασης (τοπικής, κρατικής)»²⁷¹, σημείωσε.

Αναφορικά με τις αλλαγές ή μη στη διαχείριση και αξιοποίηση των εν λόγω μνημείων, οι πληροφορητές σημείωσαν τη θετική πλέον προσέγγιση αυτών των ιστορικών κτισμάτων. Πρόκειται για μια προσέγγιση που επιχειρεί τη διάσωση, διατήρηση, συντήρηση και αξιοποίηση των οθωμανικών μνημείων, εφαρμόζοντας καλές πρακτικές, στις οποίες αναφέρθηκε το σύνολο των πληροφορητών. Ο κ. Κίζης επεσήμανε τη διαφορά στην προσέγγιση αυτών των μνημείων από τη δεκαετία του 1970 έως σήμερα και σημείωσε τις συνεχείς εργασίες που πραγματοποιούνται σε διάφορα σημεία της Ελλάδας, όπως είναι η Ρόδος, για την αποτελεσματικότερη διατήρηση, ανάδειξη και αξιοποίηση αυτών των μνημείων.

Ωστόσο, ένα από τα εμπόδια που σημειώθηκε από τους πληροφορητές, όπως είναι η κ. Εξάρχου, η κ. Καλαμαρά, για την ευρεία εφαρμογή των καλών πρακτικών είναι το οικονομικό σκέλος. Πρόκειται για ένα ζήτημα που προβληματίζει, αλλά δεν αφορά μόνο τα οθωμανικά μνημεία. Αφορά το σύνολο των μνημείων της χώρας. Ο κ. Κίζης αναφέρθηκε σε αυτό το θέμα, προτείνοντας την αυτοχρηματοδότηση. Ο κ. Κίζης έφερε ως παραδείγματα τα μνημεία - μουσεία που ίδρυσε το Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς (Π.Ι.Ο.Π.), ανάμεσα στα οποία είναι και το Μουσείο Αργυροτεχνίας. «Η διαχείριση των μνημείων πρέπει να γίνεται από διαχειριστές, οι οποίοι να ισορροπούν την οικονομία του πράγματος με την πολιτιστική αξία και όχι με κρατικές δεσμεύσεις», σημείωσε.

Η κ. Κακουλίδου επεσήμανε την ολοένα και αυξανόμενη προσθήκη μνημείων σε προγράμματα αποκατάστασης, όπως είναι το Ιμαρέτ της Άρτας²⁷². Επιπλέον, τόνισε και τον επιμερισμό των εργασιών στα διάφορα μνημεία, αφού ανάγκες εργασιών απαιτούνται και σε μνημεία άλλων ιστορικών προελεύσεων, π.χ. ενετικά. Η κ. Κακουλίδου επεσήμανε, επίσης, και το κενό που φαίνεται να υπάρχει μετά την αποκατάσταση ενός μνημείου και πρόκειται για το επόμενο βήμα, δηλαδή τη χρήση του.

---

²⁷¹ Βλ. Παράρτημα, σελ. 389

²⁷² Βλ. Παράρτημα, σελ. 376

Όσον αφορά στη σύγκριση μεταξύ των οθωμανικών μνημείων και των βενετικών ή φραγκικών μνημείων, η γνώμη των πληροφορητών συγκλίνει. Οι πληροφορητές σημείωσαν την ίση μεταχείριση των μνημείων ανεξαρτήτως ιστορικής προέλευσης.

Το ζήτημα της διαφοράς ή μη της διαχείρισης των οθωμανικών μνημείων τέθηκε και υπό το πρίσμα της πρωτεύουσας και των υπόλοιπων ελληνικών πόλεων. Η πλειοψηφία των πληροφορητών σημείωσε πως δεν εντοπίζονται διαφορές πλέον, παρά μόνο στο παρελθόν είχαν σημειωθεί κάποιες διαφοροποιήσεις στη διαχείριση με τη βαρύτητα να δίνεται στην πρωτεύουσα. Ωστόσο, τα τελευταία τριάντα χρόνια περίπου, οι διαφορές αυτές δεν υπάρχουν.

Αντίθετη άποψη πρόβαλλε η κ. Εξάρχου, η οποία σημείωσε πως οι διαφορές είναι έντονες και επικεντρώνονται κυρίως στα ζητήματα χρηματοδότησης. Στο ίδιο πλαίσιο, η κ. Καλαμαρά ανέφερε πως στο κομμάτι της αποκατάστασης και της επανάχρησης δεν υπάρχουν διαφορές, αλλά αυτές εντοπίζονται στο κοινό και την επαφή του με τα μνημεία. Στην πρωτεύουσα, το κοινό είναι μεν περισσότερο, αλλά δεν αισθάνεται να έχει συγκεκριμένη σχέση με αυτά τα μνημεία, αφού ενδεχομένως δεν είναι η γειτονιά του. «Αντιθέτως, στις άλλες πόλεις είναι μια πιο συγκεκριμένη κοινωνικά κατάσταση», σημείωσε η κ. Καλαμαρά.

ν. Η άποψη της ελληνικής κοινωνίας για την οθωμανική κληρονομιά από τη σκοπιά των ειδικών

Η γνώμη των ειδικών είναι σημαντική για να σκιαγραφηθεί η άποψη της ελληνικής κοινωνίας για την οθωμανική κληρονομιά. Η έρευνα κοινού που αναλύθηκε σε προηγούμενο υποκεφάλαιο, παρείχε σημαντικές πληροφορίες για την έρευνα, αλλά κρίθηκε απαραίτητη η γνώμη των ειδικών, αφού η εμπειρία και οι γνώσεις που έχουν αποκτήσει τα χρόνια που εργάζονται στον χώρο του πολιτισμού και η καθημερινή επαφή τους με το κοινό, μπορεί να προσδώσει περαιτέρω πληροφορίες.

Οι πληροφορητές σημείωσαν πως στην ελληνική κοινωνία υπάρχουν πολλές «ματιές» για την οθωμανική κληρονομιά. Χαρακτηριστική είναι η απάντηση της κ. Κακουλίδου: «Θεωρώ πως υπάρχουν πολλές «ματιές» σήμερα. Υπάρχουν άνθρωποι που θα επιθυμούσαν να εξαφανιστούν αυτά τα μνημεία, άνθρωποι που βρίσκονται σε μια ενδιάμεση κατάσταση, υπάρχουν και άνθρωποι που πιστεύουν ότι όλα τα μνημεία

έχουν αξία ως φορείς μνήμης και ότι πρέπει να τα προστατέψουμε και να τα αναδείξουμε με τον τρόπο που εμείς θεωρούμε ότι θα συμβάλλουν στο δικό μας πολιτισμικό γίγνεσθαι»²⁷³.

Στο ίδιο πλαίσιο κυμάνθηκε και η απάντηση του κ. Κίζη, ο οποίος αναφέρθηκε και στον ρόλο της εκπαίδευσης: «Πάρα πολλές «ματιές». Έχοντας στην πλάτη μας 200 χρόνια μονομερούς εκπαίδευσης και αντι-οθωμανικής ή αντι-ισλαμικής προπαγάνδας, δικαιολογημένα ή αδικαιολόγητα, το ζήτημα είναι ιδιαίζον».

Τέλος, ο κ. Ραπακούσης σημείωσε πως υπάρχει βελτίωση στον τρόπο αντιμετώπισης της οθωμανικής περιόδου τα τελευταία χρόνια, αλλά τα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις εξακολουθούν να παρατηρούνται. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η παρέμβασή του για το Τζαμί του Ασλάν Πασά και της κορυφής του που παρουσιάζει συνεχή προβλήματα²⁷⁴: «Είχα απευθυνθεί στον Δήμο για την κορυφή του Τζαμιού του Ασλάν Πασά, η οποία έπεσε. Αν έβλεπε κάποιος τα σχόλια των Γιαννιωτών στο ίντερνετ όταν συνέβη αυτό, θα ντρεπόταν. Έλεγα πως «αυτό που δεν μπορέσαμε να κάνουμε εμείς, το έκανε ο καιρός» ή «κακώς δεν έπεσε όλος ο μιναρέζ». Και αυτά τα έλεγα άνθρωποι που είχαν μαγαζιά στο κέντρο, που ζουν από τον τουρισμό. Αναρωτιόμουν και κάποια στιγμή, ρώτησα έναν από αυτούς «Εμείς έχουμε αρχαιότητες; Έχουμε θάλασσα; Αναρωτιέσαι γιατί έρχονται οι τουρίστες στα Γιάννενα; Για αυτά τα μνημεία έρχονται!» Η απάντησή του ήταν ότι δεν το είχε σκεφτεί. Επομένως, και στερεότυπα υπάρχουν και προκαταλήψεις»²⁷⁵.

Τέλος, η κ. Χατζηνικολάου πρόσθεσε πως: «Αν και έχει αλλάξει η νοοτροπία, πιστεύω ότι δεν έχει εκλείψει η «ματιά» που θεωρεί παρένθεση την οθωμανική περίοδο. Σε περιοχές που η οθωμανική κληρονομιά παρέμεινε για καιρό, ενσωματώνεται. Ωστόσο, δεν μπορώ να αποκλείσω ότι σε κάποιες γενιές ή σε κάποιους άλλους, υπάρχει η «ματιά» της αδιαφορίας. Όσο για τις προκαταλήψεις και τα στερεότυπα, θεωρώ ότι αυτά μειώνονται»²⁷⁶.

vi. Η λειτουργία ενός οθωμανικού μνημείου ως μουσείο σε συνάρτηση με την εξάλειψη/μείωση ή μη των στερεοτύπων και προκαταλήψεων για τη συγκεκριμένη κληρονομιά

---

²⁷³ Βλ. Παράρτημα, σελ. 377

²⁷⁴ Βλ. Παράρτημα, σελ. 382

²⁷⁵ Βλ. Παράρτημα, σελ. 382

²⁷⁶ Βλ. Παράρτημα, σελ. 384

Ένα αρκετά δύσκολο ζήτημα που εξετάζεται στην παρούσα έρευνα είναι η μείωση ή εξάλειψη των στερεοτύπων και προκαταλήψεων για την οθωμανική κληρονομιά με τη μετατροπή ενός οθωμανικού μνημείου σε μουσείο. Είναι εφικτό αυτό; Υπάρχουν σχετικά παραδείγματα;

Η πλειονότητα των πληροφορητών απάντησε θετικά ως προς αυτό. Σύμφωνα με την κ. Καλαμαρά: «Θεωρώ πως συμβάλλει. Αν και το Αρχοντικό Μπενιζέλων δεν είναι μια «δύσκολη κληρονομιά», όπως είναι τα τζαμιά. Είναι κάτι που υιοθετείται πιο εύκολα από την ελληνική κοινωνία γιατί ανήκε σε Έλληνες. Όμως, μέσα από το Αρχοντικό, μπορεί κάποιος να καταλάβει ποιες ήταν οι σχέσεις αυτών των κοινοτήτων στα οθωμανικά χρόνια, πώς ένα κονάκι όπως αυτό χρησιμοποιείται από διαφορετικές κοινωνικές και θρησκευτικές ομάδες, πού υπήρχαν διαχωρισμοί και πού υπήρχε η ενότητα στους τρόπους διαβίωσης. Νομίζω ότι μέσα από τα μνημεία μπορείς να συμφιλιωθείς με τη μνήμη και να κατανοήσεις ότι υπήρξαν διαφορετικοί τρόποι ζωής σε αυτόν τον τόπο». Ο κ. Κίζης στράφηκε επίσης προς τη θετική επισκόπηση του θέματος: «Πιθανόν ναι. Αυτό, βέβαια, εξαρτάται από το θέμα του μουσείου και από τη σχέση του θέματος με το κέλυφος. Ως ένα βαθμό, όμως. Νομίζω ότι η απάντηση δε συναντάται στα μικρά και αδύναμα μνημεία αλλά στην πανίσχυρη πολιτική, στην παιδεία. Και τελευταία, είμαστε σε καλύτερη θέση απ' ό,τι ήμασταν 40 χρόνια πριν». Θετική ήταν και η απάντηση της κ. Κακουλίδου: «Μπορεί. Αυτά τα τζαμιά, αυτά τα μνημεία πρέπει να είναι για όλη την κοινότητα. Πρέπει να λειτουργούν για όλη την κοινότητα ως πολιτιστικοί χώροι, ως μουσεία»²⁷⁷.

Η κ. Χατζηνικολάου είχε την ίδια άποψη με τους αναφερθέντες πληροφορητές, σημειώνοντας επίσης και τον ρόλο των εκδηλώσεων: «Πιστεύω πως ναι και το βλέπω να γίνεται σιγά-σιγά. Έχουμε πολλά παραδείγματα. Το ευρύ κοινό μπορεί να προσεγγίσει διαφορετικά το οθωμανικό στοιχείο αν σε αυτά δει κάτι από την καθημερινή του ζωή, να δει ότι αυτά έχουν κι άλλες χρήσεις και τα ενσωματώνουμε στην καθημερινότητά μας. Το βλέπω και από το Τζαμί Τζισδαράκη, που οι εκδηλώσεις σε αυτό παίζουν σημαντικό ρόλο»²⁷⁸.

Για την ωφέλιμη συμβολή των εκδηλώσεων προς τη διαφορετική προσέγγιση του οθωμανικού πολιτισμού και την ανάγκη να πραγματοποιούνται κατά καιρούς, συμφώνησαν όλοι οι πληροφορητές, επισημαίνοντας, ωστόσο, την ορθή χρήση των

---

²⁷⁷ Βλ. Παράρτημα, σελ. 375

²⁷⁸ Βλ. Παράρτημα, σελ. 385

μνημείων – μουσείων, π.χ. να διασφαλίζεται η ακεραιότητα του μνημείου, και το δεδομένο ότι οι εκδηλώσεις που πρόκειται να φιλοξενηθούν να σχετίζονται με την ταυτότητα του χώρου. Ιδιαίτερη μνεία σε αυτό έκανε η κ. Κακουλίδου, αναφέροντας: «Ο μουσειακός χώρος, όπως και το Αρχοντικό Μπενιζέλων, είναι ένας χώρος επικοινωνίας με τα εκθέματα, το οπτικοακουστικό υλικό και με τις εκδηλώσεις, οι οποίες πρέπει να είναι σχετικές με τον χώρο που τις φιλοξενεί. Για τα θρησκευτικά μουσουλμανικά μνημεία, που εκεί η κατάσταση είναι λίγο πιο λεπτή, η έκθεση και γενικά η όποια εκδήλωση, δε θα πρέπει να θίγει».

Εν κατακλείδι, οι συνεντεύξεις με τους πληροφορητές διέθεταν μια θετική χροιά αναφορικά με τη διαχείριση, προστασία και αξιοποίηση της οθωμανικής κληρονομιάς από τη μεριά του κράτους και των Ο.Τ.Α., χωρίς, ωστόσο, να λείπει και η αρνητική σκοπιά, που αφορούσε κυρίως στην ερμηνεία αυτής της κληρονομιάς από την ελληνική κοινωνία.

Σύμφωνα με τους ειδικούς, στην ελληνική κοινωνία συναντώνται πολλές «ματιές» για την οθωμανική κληρονομιά- θετικές, αρνητικές, ουδέτερες, κ.ο.κ. Παρατηρείται, όμως, η μετάβαση που έχει αναφερθεί και νωρίτερα. Πρόκειται για μια θετική μετάβαση από την εχθρική ερμηνεία αυτής της κληρονομιάς προς μια πιο ειρηνική εκδοχή συνύπαρξης με αυτά τα μνημεία. Ωστόσο, αυτό γίνεται με αργούς ρυθμούς τα τελευταία τριάντα με σαράντα χρόνια και αναφέρεται κυρίως στα οθωμανικά μνημεία που έχουν μετατραπεί σε μουσεία. Η μετατροπή αυτών των μνημείων σε μουσειακούς / πολιτιστικούς χώρους συμβάλλει στην κατανόηση του οθωμανικού παρελθόντος, στην κατανόηση των ίδιων των μνημείων ως υλικών καταλοίπων του παρελθόντος και μέρος της ιστορίας των πόλεων, και βοηθά στη μείωση των στερεοτύπων και προκαταλήψεων για το εν λόγω παρελθόν. Επιπλέον, έχει αρχίσει να αναγνωρίζεται και η συμβολή τους στην οικονομική κυρίως και μετέπειτα στην πολιτιστική ανάπτυξη της εκάστοτε περιοχής. Από τα βασικά ζητήματα που τέθηκαν αναφορικά με την προστασία, ανάδειξη και αξιοποίηση αυτών των μνημείων ήταν ο οικονομικός παράγοντας - χρηματοδοτήσεις. Πρόκειται για ένα τροχοπέδη που λειτουργεί ανασταλτικά για την περαιτέρω φροντίδα και αξιοποίηση του συνόλου των μνημείων της χώρας, ανεξαρτήτως του ιστορικού υπόβαθρου.

Τέλος, οι ειδικοί τόνισαν ότι η μετατροπή και η μετέπειτα χρήση των οθωμανικών μνημείων, π.χ. φιλοξενία εκθέσεων, εκδηλώσεων, θα πρέπει να γίνεται με βάση τον τύπο του εκάστοτε μνημείου και με προσοχή αφού για τα μνημεία με θρησκευτικό χαρακτήρα (τζαμιά) άπτονται πολλά και σοβαρά ζητήματα, π.χ. πολιτικοί λόγοι, θρησκευτικοί. Επομένως, η προσοχή δεν αφορά μόνο στο σεβασμό για το ιστορικό παρελθόν, αλλά και στην αποφυγή πολιτικών και θρησκευτικών ζητημάτων στο παρόν.

5.3. Συγκριτική μελέτη ερευνών κοινού για την οθωμανική κληρονομιά

Στο παρόν υποκεφάλαιο επιχειρείται η διενέργεια σύγκρισης μεταξύ των αποτελεσμάτων δύο ερευνών κοινού που είχαν ως βασική θεματική την ερμηνεία του οθωμανικού πολιτισμού. Η πρώτη και παλαιότερη έρευνα, διενεργήθηκε το 2013 στο πλαίσιο της μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας με τίτλο «Ο οθωμανικός κόσμος στο ελληνικό μουσείο»²⁷⁹.

Σκοπός της εν λόγω σύγκρισης είναι η διαπίστωση ύπαρξης ή μη αλλαγής στην αντίληψη της οθωμανικής κληρονομιάς από την ελληνική κοινωνία με γνώμονα τα μουσεία και τις μουσειακές πρακτικές. Στο πλαίσιο αυτό θα επιχειρηθεί η καταγραφή και εξέταση των ομοιοτήτων και των διαφορών αναφορικά με τα αποτελέσματά τους ενώ δευτερευόντως, θα γίνει λόγος και για τη μεθοδολογία που χρησιμοποιήθηκε στην εκάστοτε περίπτωση. Η σύγκριση των αποτελεσμάτων θα βοηθήσει στη διεξοδικότερη εξέταση των αποτελεσμάτων της παρούσας, εστιάζοντας στην ερμηνεία της οθωμανικής κληρονομιάς και στη διερεύνηση ύπαρξης, αποδυνάμωσης ή εξάλειψης των στερεοτύπων περί αιώνιου εχθρού, «Κακού Τούρκου», του μουσουλμάνου (με την έννοια του φανατισμού), «Άλλου». Να σημειωθεί ότι η παρούσα σύγκριση δεν μπορεί να ληφθεί ως επικαιροποίηση των συλλεχθέντων στοιχείων της παλαιότερης έρευνας.

Η μεθοδολογία που χρησιμοποιήθηκε στις δύο έρευνες κοινού είναι παρόμοια αφού λήφθηκαν ποιοτικά και ποσοτικά δεδομένα. Στην πρώτη περίπτωση (2013), τα ποσοτικά δεδομένα προέρχονταν από συνεντεύξεις που διενεργήθηκαν in situ σε μουσεία της πρωτεύουσας (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Μουσείο Ισλαμικής Τέχνης, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Μουσείο Μπενάκη). Αναφορικά με τη

---

²⁷⁹ Η διπλωματική εργασία πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο φοίτησης στο ΠΜΣ «Μουσειακές Σπουδές» του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Επιβλέποντες της διπλωματικής εργασίας ήταν ο Δρ. Παρασκευάς Κονόρτας, ο Δρ. Γεώργιος Πάλλης και η Δρ. Μάρλεν Μούλιου.

συγκέντρωση των ποιοτικών δεδομένων, διενεργήθηκαν συνεντεύξεις με επιμελητές των αναφερθέντων μουσείων σε μια προσπάθεια αναζήτησης του επίσημου λόγου των φορέων σχετικά με την ερμηνεία του οθωμανικού πολιτισμού στα ελληνικά μουσεία.

Στη δεύτερη περίπτωση, τα ποσοτικά δεδομένα λήφθηκαν με τη δημοσίευση τυποποιημένου ερωτηματολογίου διαδικτυακά ενώ τα ποιοτικά δεδομένα λήφθηκαν με διαδικτυακές συνεντεύξεις με επαγγελματίες από τον χώρο του πολιτισμού σε μια προσπάθεια αναζήτησης του επίσημου λόγου για την ερμηνεία του οθωμανικού πολιτισμού στην ελληνική κοινωνία και τη σημασία των οθωμανικών μνημείων-μουσείων στην εν λόγω ερμηνεία.

Οι συμμετέχοντες στην έρευνα του 2013 ανέρχονταν στους 154 και ήταν μέσης και νεαρής ηλικίας, υψηλού μορφωτικού επιπέδου, δημόσιοι και ιδιωτικοί υπάλληλοι και συχνοί επισκέπτες μουσείων. Στην παρούσα έρευνα οι συμμετέχοντες ανέρχονταν στους 162 και ήταν, επίσης, μέσης και νεαρής ηλικίας, υψηλού μορφωτικού επιπέδου, κυρίως δημόσιοι υπάλληλοι και περιστασιακοί και συχνοί επισκέπτες μουσείων. Η πρόσφατη έρευνα απευθυνόταν μόνο σε ανθρώπους που διαμένουν μόνιμα στην Ελλάδα και για αυτό τον λόγο, το ερωτηματολόγιο παρεχόταν μόνο στα ελληνικά. Αντιθέτως, στην περίπτωση της έρευνας του 2013, το ερωτηματολόγιο είχε μεταφραστεί και στα αγγλικά ώστε να συμπεριλάβει το σύνολο του κοινού που επισκεπτόταν τις μελέτες περίπτωσης.

Βασική διαφορά ανάμεσα στις δύο έρευνες ήταν η επιλογή του μέσου για την ερμηνεία του οθωμανικού πολιτισμού στην Ελλάδα. Στην έρευνα του 2013, το μέσο που χρησιμοποιήθηκε ήταν οθωμανικά αντικείμενα – εκθέματα των μουσείων της Αθήνας. Από την άλλη, στην παρούσα έρευνα χρησιμοποιήθηκε ως μέσο, τα οθωμανικά μνημεία που έχουν μετατραπεί σε μουσεία. Πρόκειται για μια σημαντική διαφορά αφού στην πρώτη περίπτωση τα αντικείμενα βρίσκονταν εντός ενός πλαισίου «ελληνικού» ή του «Εαυτού» (μουσεία της Αθήνας) ενώ στη δεύτερη περίπτωση το ίδιο το κέλυφος (κτήριο-μουσείο) και σε ορισμένες περιπτώσεις το περιεχόμενο (εκθέματα) στην Αθήνα και τα Ιωάννινα, αντιπροσώπευαν τον «Άλλο» και ενίοτε περιείχαν στοιχεία του «Εαυτού». Επομένως, το οθωμανικό στοιχείο στη δεύτερη περίπτωση, δεν αναζητείται εντός της έκθεσης, αλλά είναι ορατό διαρκώς και συμμετέχει με το δικό του τρόπο ως μνημείο και μουσείο στην καθημερινότητα

των κατοίκων των δύο αναφερθέντων πόλεων. Αυτό σημαίνει ότι η ερμηνεία του οθωμανικού πολιτισμού διερευνάται σε ευρύτερο πλαίσιο, περιλαμβάνοντας και άλλες παραμέτρους, π.χ. την κρατική μέριμνα, την πολιτική διεθνών και ευρωπαϊκών οργανισμών/φορέων, κ.ο.κ., και παράλληλα, ερευνάται και ο ρόλος του μουσείου ως φορέας για την εξάλειψη ή μη των στερεοτύπων και των προκαταλήψεων. Αντιθέτως, στην περίπτωση της έρευνας του 2013 αναζητήθηκαν τα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις, καταγράφηκαν και στη δεύτερη και πιο πρόσφατη έρευνα τα εν λόγω στερεότυπα ήταν δεδομένα, αλλά χωρίς να είναι γνωστός ο βαθμός που αυτά εντοπίζονται στην ελληνική κοινωνία και αν ενισχύονται περαιτέρω ή μη στην περίπτωση των οθωμανικών μνημείων. Επίσης, ο χρόνος που απέχουν οι δύο έρευνες κοινού είναι καίριας σημασίας για να εξεταστεί αν η ερμηνεία του «Άλλου» παραμένει ίδια ή αν υπάρχουν διαφορές.

Ως εκ τούτου, η ερμηνεία του οθωμανικού πολιτισμού στην Ελλάδα θα ιδωθεί σε αυτό το σημείο συγκριτικά και υπό το πρίσμα της χρονικής απόστασης των μελετών περίπτωσης και του ερευνώμενου πληθυσμού. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα των δύο ερευνών, το κοινό που συμπλήρωσε τα δύο τυποποιημένα ερωτηματολόγια δεν ποικίλει σε μεγάλο βαθμό σχετικά με τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του. Η βασική διαφορά που εντοπίζεται αφορά στο μόνιμο τόπο διαμονής, αφού στην πρώτη περίπτωση είναι κάτοικοι της Ελλάδας και του εξωτερικού, ενώ στην πρόσφατη έρευνα, είναι κάτοικοι της Ελλάδας. Η χρονική απόσταση μεταξύ των δύο ερευνών είναι εννέα χρόνια και σε αυτό το διάστημα θα πρέπει να ληφθούν υπόψιν τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν σε πολιτικό, πολιτιστικό, κοινωνικό, εκπαιδευτικό και οικονομικό επίπεδο και επηρέασαν την άποψη των συμμετεχόντων. Για οικονομία χώρου, δε θα αναφερθούν όλα τα γεγονότα που συνέβησαν σε αυτό το χρονικό διάστημα, παρά ορισμένα ορόσημα που αφορούν στην έρευνα: α) συνέχιση της οικονομικής κρίσης, β) αλλαγή δύο κυβερνήσεων στην Ελλάδα, γ) αλλαγές σε εκπαιδευτικό επίπεδο, δ) αλλαγές σε πολιτιστικό επίπεδο, ε) το μεταναστευτικό, στ) δυσμενείς ελληνοτουρκικές σχέσεις με έξαρση της εχθρότητας μεταξύ τους, ζ) εορτασμός της επετείου των 200 χρόνων από την Ελληνική Επανάσταση, η) πανδημία.

Τα παραπάνω γεγονότα θεωρήθηκαν ενδεικτικά για την επιρροή των σκέψεων, αντιλήψεων και ακολούθως, των απαντήσεων των συμμετεχόντων. Τα αποτελέσματα της πρόσφατης έρευνας κυμάνθηκαν σε πιο θετικό επίπεδο από το αναμενόμενο

βάσει των καταστάσεων που επικρατούσαν στη χώρα σε σχέση με το 2013. Παρά τα ζητήματα που είχαν ανακύψει εκείνη την περίοδο, οι συμμετέχοντες στην έρευνα ήταν περισσότεροι, γεγονός που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό και στη συμβολή του Διαδικτύου με ό,τι αυτό συνεπάγεται, π.χ. ευκολία στη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου, μεγαλύτερη προσέγγιση κοινού, κ.λπ. Όμως, η θετική «ματιά» δεν παρατηρήθηκε μόνο σε αυτό το σημείο, αλλά κυρίως στην ερμηνεία του οθωμανικού στοιχείου. Παρατηρώντας τα αποτελέσματα της έρευνας κοινού του 2013, είναι έκδηλη η αναφορά και η εκδήλωση στερεοτυπικών αντιλήψεων και προκαταλήψεων για τον οθωμανικό πολιτισμό. Ενδεικτικά σημειώνονται ορισμένοι από τους χαρακτηρισμούς που αποδόθηκαν στον συγκεκριμένο πολιτισμό: αιώνιος εχθρός, κατακτητής, φανατικός μουσουλμάνος, βίαιος λαός. Τα εθνικιστικά αισθήματα ήταν έντονα ενώ παρατηρήθηκε και το φαινόμενο του εκθιασμού του «Εαυτού» και της υποβάθμισης του «Άλλου» ως κατώτερου.

Από την άλλη πλευρά, στην έρευνα του 2021, δεν υπήρχε αυτός ο έντονος εθνικισμός και οι απόψεις περί ανωτερότητας και κατωτερότητας ενώ δεν εκφράστηκαν, παρά σε ελάχιστες περιπτώσεις, χαρακτηρισμοί όπως οι ανωτέρω. Όπως έχει υπογραμμιστεί και σε προηγούμενο υποκεφάλαιο, υπήρξε μια μετριοπαθής στάση απέναντι στο οθωμανικό στοιχείο και είναι σημαντικό το γεγονός ότι η αισιόδοξη οπτική, εκφράστηκε, επίσης, από μεγάλο ποσοστό συμμετεχόντων. Αυτό οφείλεται στους εξής παράγοντες: α) η έρευνα χρησιμοποίησε ως μελέτη περίπτωσης μνημεία και όχι μόνο αντικείμενα, β) τα μνημεία αυτά ήταν μουσεία, γεγονός που τους δίνει ένα άλλο κύρος και νόημα, γ) οι εκδηλώσεις στο πλαίσιο του εορτασμού των 200 χρόνων από την Ελληνική Επανάσταση έκαναν λόγο για την ιστορική αλήθεια εκείνης της περιόδου, την παραπλάνηση υπό τη σκέπη του εθνικισμού αναφορικά με την οθωμανική περίοδο, και έγινε μια εμβληματική προσπάθεια επανερμηνείας της εν λόγω περιόδου μέσα από εκδόσεις, εκθέσεις μουσείων, εκπαιδευτικά προγράμματα και άλλες εκδηλώσεις. Αν και οι ελληνοτουρκικές σχέσεις ήταν ιδιαίτερες τεταμένες και εχθρικές, αποδείχθηκε ότι οι ανωτέρω παράγοντες διαδραμάτισαν σημαντικότερη επίδραση στη γνώμη του κοινού. Βάσει των αποτελεσμάτων, στην παρούσα έρευνα παρατηρείται μια διαφορετική ερμηνεία του οθωμανικού πολιτισμού σε σχέση με εκείνη του 2013. Επιγραμματικά αναφέρεται η ερμηνεία αυτών των μνημείων από τους συμμετέχοντες ως «κομμάτια της ιστορίας της εκάστοτε πόλης», ενώ υπογραμμίστηκε η επιθυμία για την προστασία, συντήρηση και αξιοποίησή τους

(κυρίως ως πολιτιστικούς χώρους, μουσεία), η αναγνώριση της συμβολής τους στην οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη των περιοχών όπου βρίσκονται και η συμβολή τους στην κατανόηση του οθωμανικού παρελθόντος. Είναι διακριτή, επομένως, η μετάβαση από μια ακραία εθνικιστική στάση σε μια πιο ανεκτική. Η μετάβαση αυτή δε σημαίνει την πλήρη ενσωμάτωση της οθωμανικής κληρονομιάς στο πολιτιστικό γίνεσθαι διότι συντρέχουν και άλλοι παράγοντες, όπως είναι οι ιστορικοί, π.χ. η οθωμανική περίοδος ως «τραύμα», και οι πολιτικοί παράγοντες, όπως είναι οι εναλλασσόμενες σχέσεις Ελλάδας-Τουρκίας, που επηρεάζουν αυτή την ενέργεια.

Επομένως, η «φωνή» του κοινού στις δύο έρευνες είναι μάρτυρας μιας μετάβασης στο πολιτιστικό γίνεσθαι. Παρόμοια αποτελέσματα εντοπίζονται και στον επίσημο λόγο, όπου στην έρευνα του 2021, οι ειδικοί υπογραμμίζουν την ολοένα και αυξανόμενη μέριμνα του κράτους για την προστασία και αξιοποίηση των οθωμανικών μνημείων, την ύπαρξη πολλών και διαφορετικών ερμηνειών του οθωμανικού πολιτισμού από την ελληνική κοινωνία, την ολοένα και αυξανόμενη προσέγγιση των οθωμανικών μνημείων μέσω των εκδηλώσεων και δράσεων των μουσείων, τη μείωση των στερεοτυπικών αντιλήψεων και προκαταλήψεων με τη μετατροπή των οθωμανικών μνημείων σε μουσεία. Όλα αυτά τα στοιχεία συνηγορούν σε μια αλλαγή προσέγγισης του οθωμανικού στοιχείου στην Ελλάδα.

Συνοψίζοντας, ο οθωμανικός πολιτισμός εξακολουθεί να θεωρείται ως ο «Άλλος» στην Ελλάδα αλλά πλέον έχει διαφορετική χροιά και στην παρούσα χρονική περίοδο, επανερμηνεύεται. Πρόκειται για τον «Άλλο» που η κοινωνία επιθυμεί να γνωρίσει περισσότερο, να τον κατανοήσει, να βρει στοιχεία του «Εαυτού» σε εκείνον και πιθανόν, κάποια στιγμή να τον ενσωματώσει. Ο «Άλλος» στην προηγούμενη έρευνα ήταν ο εχθρός, ο ξένος, ο κατώτερος, αυτός που δεν έχει καμία σχέση με τον ανώτερο «Εαυτό». Σε ένα παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον, αυτή η μετάβαση και η επανερμηνεία των παλαιότερων πεποιθήσεων είναι απαραίτητη.

5.4.Σύνοψη και συμπεράσματα

Στο παρόν κεφάλαιο εξετάστηκαν τα αποτελέσματα της έρευνας κοινού που διενεργήθηκε τον Απρίλιο του 2021 καθώς και των συνεντεύξεων με ειδικούς από τον χώρο του πολιτισμού που έλαβαν χώρα τον Ιανουάριο του 2021 έως τον Απρίλιο του ίδιου χρόνου.

Η έρευνα και οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν διαδικτυακά. Στην έρευνα κοινού συγκεντρώθηκαν 162 συμπληρωμένα ερωτηματολόγια. Σκοπός ήταν να διαπιστωθεί αν η οθωμανική κληρονομιά αντιμετωπίζεται σήμερα από την ελληνική κοινωνία ως ο «Άλλος», αν τα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις για τη συγκεκριμένη κληρονομιά εξακολουθούν να υφίστανται και σε ποιο βαθμό, αν η «σκιά» της εθνικής ταυτότητας επικαλύπτει οτιδήποτε άλλο «διαφορετικό» και επιθυμεί να το απομονώσει ή και να το αποβάλλει. Όλα τα παραπάνω μελετώνται στο πλαίσιο της αρχιτεκτονικής παραγωγής των οθωμανικών χρόνων, που συναντάται στον οικοδομικό ιστό της εκάστοτε ελληνικής πόλης, είναι ορατή και οι κάτοικοι συνδιαλέγονται μαζί της καθημερινά. Ορισμένα από αυτά τα δείγματα αρχιτεκτονικής αποτελούν σήμερα μουσειακούς χώρους, στοιχείο που τα διαχωρίζει από οποιοδήποτε άλλο κτήριο αφού επιδέχονται με αυτόν τον τρόπο άλλα νοήματα και ερμηνείες.

Επιστρέφοντας στην έρευνα κοινού, σημειώνεται πως σε αυτή συμμετείχαν άτομα διαφόρων ηλικιών με την πλειοψηφία να κυμαίνεται από 25-34 ετών και 35-44 ετών. Οι διαφορετικές ηλικιακές ομάδες σημαίνουν την απόκτηση μιας ευρύτερης εικόνας για το θέμα που μελετάται, αφού οι νοοτροπίες και οι εμπειρίες των συμμετεχόντων ποικίλουν. Αναφορικά με το μορφωτικό επίπεδο, διακρίνεται επίσης ποικιλομορφία, στην οποία υπερισχύει το υψηλό μορφωτικό επίπεδο. Επιπλέον, οι συμμετέχοντες απασχολούνται κυρίως στον δημόσιο τομέα και διαμένουν στην πρωτεύουσα ενώ στο αμέσως μεγαλύτερο ποσοστό συναντώνται οι κάτοικοι της υπόλοιπης ηπειρωτικής Ελλάδας.

Όσον αφορά στο προφίλ των πληροφορητών ως επισκέπτες ή μη μουσείων, η πλειονότητα αποτελούσε περιστασιακούς επισκέπτες και ακολουθούσαν οι συχνοί και οι μη επισκέπτες. Τα κίνητρό τους για μια μουσειακή επίσκεψη ήταν κατά κύριο λόγο η μάθηση και η ανακάλυψη, η επιθυμία για δραστηριότητες με νόημα, η ψυχαγωγία και η ψυχική αποσυμπίεση. Ως εκ τούτου, το κίνητρό τους ήταν η προσωπική ανάπτυξη και σε δεύτερη φάση, η κοινωνικοποίηση. Σχετικά με την κοινωνική διάσταση της επίσκεψης, οι συμμετέχοντες δήλωσαν πως επισκέπτονται μουσεία μαζί με φίλους/-ες και μόνοι/-ες. Για τους μη επισκέπτες, οι βασικοί λόγοι που τους απέτρεπαν μια μουσειακή επίσκεψη ήταν κυρίως η έλλειψη ελεύθερου χρόνου και το υψηλό αντίτιμο εισόδου.

Εξετάζοντας την επισκεψιμότητα των οθωμανικών μνημείων-μουσείων, διακρίνεται η χαμηλή επισκεψιμότητα τόσο στην περίπτωση της Αθήνας όσο και των Ιωαννίνων. Εξάιρεση αποτελεί το Λουτρό των Αέρηδων και το Μουσείο Αλή Πασά και Επαναστατικής Περιόδου, όπου εκεί σημειώνονται υψηλά ποσοστά επισκεψιμότητας. Το γεγονός αυτό οφείλεται στους εξής λόγους: α) ο τύπος των εν λόγω κτισμάτων, β) η θεματολογία τους, γ) η συνεχής λειτουργία τους, δ) η συχνή επικοινωνία με το κοινό μέσω περιοδικών εκθέσεων, εκδηλώσεων, ξεναγήσεων, χρήσης νέων τεχνολογιών κ.ο.κ. Στις υπόλοιπες μελέτες περίπτωσης διακρίνεται το περιορισμένο ωράριο λειτουργίας ή/και η διακοπή λειτουργίας ανά διαστήματα χωρίς την προηγούμενη ενημέρωση του κοινού, η απουσία εκπαιδευτικών προγραμμάτων, η σποραδική διοργάνωση εκδηλώσεων και δράσεων και η σχεδόν μηδαμινή χρήση των νέων τεχνολογιών. Επιπλέον, τα μνημεία-μουσεία που έχουν τη χαμηλότερη επισκεψιμότητα, ανήκουν στα μνημεία με θρησκευτικό χαρακτήρα, πρόκειται δηλαδή για τζαμιά. Το γεγονός ότι το κοινό επιλέγει να μην επισκεφθεί τα τεμένη μπορεί να ερμηνευθεί ως επιβεβαίωση των στερεοτυπικών αντιλήψεων, π.χ. το δίπολο χριστιανού – μουσουλμάνου. Τα στερεότυπα μπορεί να είναι πραγματικότητα, όμως, δεν αποτελούν τον μοναδικό αποτρεπτικό παράγοντα για την επίσκεψη αυτών των μνημείων-μουσείων. Παρατηρώντας τα κίνητρα των επισκεπτών, όπως αναφέρθηκαν νωρίτερα, διαπιστώνεται ότι οι πρακτικοί λόγοι, π.χ. η παύση λειτουργίας, η απουσία επικοινωνίας, συνδράμουν ως επί το πλείστον στη μη επιλογή επίσκεψης αυτών των φορέων, αφού δεν πρόκειται να ικανοποιηθούν οι προσδοκίες του κοινού ενώ παράλληλα, αρκετά από αυτά είναι άγνωστα στο ευρύ κοινό, όπως διακρίνεται από τις απαντήσεις των συμμετεχόντων.

Αναφορικά με τη διαχείριση των συγκεκριμένων μνημείων-μουσείων, οι συμμετέχοντες σημείωσαν πως η πολιτιστική χρήση και δη η μουσειακή, είναι η καταλληλότερη για τα εν λόγω κτίσματα ενώ διαφώνησαν κατηγορηματικά με την εμπορική χρήση τους. Τα οφέλη που έχει η μετατροπή ενός οθωμανικού μνημείου σε μουσείο, συνοψίζονται στα εξής: α) *Διατήρηση και προστασία*: Η μετατροπή ενός μνημείου σε μουσείο μπορεί να προσφέρει αυξημένη προστασία και διατήρηση για την ιστορία και τον πολιτισμό που αντιπροσωπεύει το μνημείο,

β) *Εκπαίδευση και προσφορά γνώσης*: Τα μουσεία προσφέρουν εκπαιδευτικές ευκαιρίες στο κοινό. Η μετατροπή ενός μνημείου σε μουσείο μπορεί να σημαίνει ότι η ιστορία και ο πολιτισμός που σχετίζονται με αυτό το μνημείο γίνονται προσβάσιμα

και κατανοητά στο κοινό μέσω εκθέσεων, εκπαιδευτικών προγραμμάτων, εκδηλώσεων και δράσεων,

γ) *Προώθηση του πολιτισμού*: Τα μουσεία διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην προώθηση του πολιτισμού. Η μετατροπή ενός μνημείου σε μουσείο μπορεί να βοηθήσει στην προβολή του πολιτισμού και της τέχνης που συνδέονται με το μνημείο,

δ) *Ανάπτυξη διαλόγου για «δύσκολα» θέματα*: Η μετατροπή των μνημείων της «δύσκολης κληρονομιάς» σε μουσεία, μπορεί να λειτουργήσει ευνοϊκά στην ανάπτυξη διαλόγου για «δύσκολα» θέματα, όπως είναι οι προκαταλήψεις, ο ρατσισμός, τα στερεότυπα, κ.ο.κ.,

ε) *Προσέλκυση τουρισμού*: Η ύπαρξη ενός μουσείου μπορεί να προσελκύσει τουρίστες και να συμβάλει στην τοπική οικονομία. Αυτό μπορεί να επιφέρει οικονομικά οφέλη στην περιοχή,

στ) *Προώθηση συνεργασιών*: Τα μουσεία μπορούν να συνεργάζονται με άλλα μουσεία και πολιτιστικούς φορείς σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο για την ανταλλαγή γνώσης και εμπειριών.

Σχετικά με τη διαχείριση και την αξιοποίηση των μνημείων, οι συμμετέχοντες συμφώνησαν ότι τα τελευταία χρόνια υπάρχουν θετικές αλλαγές στην Ελλάδα αλλά ήταν ουδέτερη η γνώμη τους για το αν υπάρχει ισοτιμία στην προστασία σε σύγκριση με τα βενετικά και τα φραγκικά μνημεία. Ωστόσο, η πλειοψηφία έκανε λόγο για ανισότητα στη διαχείρισή τους σε σχέση με εκείνα άλλων ιστορικών περιόδων.

Οι συμμετέχοντες δήλωσαν πως τα οθωμανικά μνημεία αποτελούν κομμάτι της ιστορίας των πόλεων, όπου βρίσκονται, μάρτυρες της πολυπολιτισμικότητας παρόντος και παρελθόντος και συμβάλλουν στην τουριστική και οικονομική ανάπτυξη της εκάστοτε περιοχής. Επιπλέον, σημείωσαν ότι τα εν λόγω μνημεία έχουν θέση στην πολιτιστική ζωή των πόλεων και δε θα πρέπει να αφήνονται στη φθορά του χρόνου. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η πλειοψηφία των συμμετεχόντων συμφώνησε ότι πλήθος αυτών των κτισμάτων έχει καταστραφεί ολοκληρωτικά ή εν μέρει ενώ άλλα παρουσιάζουν σήμερα εικόνες εγκατάλειψης. Στο πλαίσιο εξέτασης αυτού του ζητήματος τέθηκε η ερώτηση αν πρόκειται για μάρτυρες ενός οδυνηρού παρελθόντος, ώστε να διαπιστωθεί αν θεωρούν πως η εικόνα

εγκατάλειψης ή οι καταστροφές οφείλονται σε αυτή την προσέγγιση του οθωμανικού παρελθόντος. Οι απαντήσεις σύγκλιναν προς τη συμφωνία με την εν λόγω αντίληψη, χωρίς όμως να σημαίνει ότι την ενστερνίζονται. Αξίζει να τονιστεί ότι μεγάλο ποσοστό δε διέθετε σαφή άποψη επί του θέματος ενώ αρκετοί διαφώνησαν με την αντίληψη περί οδυνηρού παρελθόντος.

Όσον αφορά στις μουσειακές πρακτικές, οι συμμετέχοντες εξέφρασαν διλημματική στάση ως προς την ελκυστικότητα των μόνιμων και περιοδικών εκθέσεων των μελετών περίπτωσης, τις οποίες βρήκαν περισσότερο αναχρονιστικές, και των εκδηλώσεων ενώ φαίνεται πως η πλειοψηφία δε γνώριζε για τα εκπαιδευτικά προγράμματα σε αυτούς τους χώρους.

Η ευρεία γνώμη αναγνωρίζει την ειδική – αρνητική – μεταχείριση των οθωμανικών καταλοίπων και το γεγονός ότι δεν έχει επιτευχθεί έως σήμερα η απομάκρυνση του στίγματος του «εχθρού», του «Κακού Τούρκου», του «Άλλου» και η ισότιμη ένταξή τους στην πολιτιστική κληρονομιά της χώρας. Η πλειοψηφία των συμμετεχόντων αναγνωρίζει τα στερεότυπα και τις προκαταλήψεις, τα αναφέρει αλλά δεν τα υιοθετεί, όπως συμπεραίνεται από τα αποτελέσματα της έρευνας με την υπερίσχυση της «μετριοπαθούς οπτικής», όπως αναλύθηκε σε προηγούμενο υποκεφάλαιο. Οι απόψεις και τα δίπολα «Εαυτού» - «Άλλου», «Καλού Έλληνα» - «Κακού Τούρκου», απολίτιστου Τούρκου, περίοδος – τροχοπέδη για την εξέλιξη του Έλληνα, το εθνοκεντρικό αφήγημα είναι ορατά και διάσπαρτα στην ελληνική κοινωνία, όμως, φαίνεται να υιοθετούνται όλο και λιγότερο. Σημαντική προς αυτή την κατεύθυνση είναι η συμβολή των σπουδών, των μουσείων και των βιβλίων, αλλά και του Διαδικτύου που παρέχει πρόσβαση σε πληροφορίες.

Κατά τη συγκέντρωση των ποιοτικών δεδομένων με τις συνεντεύξεις των ειδικών, παρατηρήθηκαν παρόμοιες απαντήσεις στα βασικά ερωτήματα με την έρευνα κοινού.

Ειδικότερα, οι πληροφορητές σημείωσαν ότι η οθωμανική κληρονομιά είναι ένα βασικό κομμάτι της ελληνικής ιστορίας, που πρέπει να ερμηνεύεται από τον καθένα ξεχωριστά, ενώ παράλληλα, θα πρέπει να απαλλαγθεί από λανθασμένες, στερεοτυπικές αντιλήψεις. Οι πληροφορητές σημείωσαν ότι οι «φωνές» που ερμηνεύουν αυτή την κληρονομιά είναι πολλές, αλλά παρατηρούνται διαφορές με τα προηγούμενα χρόνια ενώ η συστηματικότερη μελέτη της εν λόγω κληρονομιάς αποτελεί γεγονός. Ωστόσο, αυτό δε σημαίνει ότι οι προκαταλήψεις και τα στερεότυπα

έχουν εκλείψει. Αυτή η διαφορά στις νοοτροπίες εντοπίζεται και στη διαχείριση των οθωμανικών μνημείων από περίοδο σε περίοδο, αφού από τη μεταπολίτευση και ύστερα δημιουργήθηκαν περισσότερες προϋποθέσεις διάσωσης, προστασίας, συντήρησης και αξιοποίησης των οθωμανικών μνημείων.

Όσον αφορά στην πολιτική του κράτους και των Ο.Τ.Α. για τα εν λόγω μνημεία, αυτή θεωρήθηκε επαρκής, αλλά σημειώθηκε η ανάγκη για περισσότερα κονδύλια. Σε γενικότερο πλαίσιο, ο οικονομικός παράγοντας θεωρήθηκε τροχοπέδη για την περαιτέρω φροντίδα και αξιοποίηση του συνόλου των μνημείων της χώρας. Η πολιτική των διεθνών και ευρωπαϊκών φορέων και οργανισμών θεωρήθηκε σχετικά επαρκής με την παροχή γνώσεων, τη τροφοδότηση ιδεών, σκέψεων, την οριοθέτηση πραγμάτων και τη γενική βοήθεια που προσφέρουν στους επαγγελματίες του χώρου. Ωστόσο, υπογραμμίστηκε πως η συμβολή αυτών των φορέων και οργανισμών θα μπορούσε να βελτιωθεί περισσότερο.

Οι πληροφορητές σημείωσαν πως τα οθωμανικά μνημεία σε μια πόλη αποτελούν ιστορικά – κοινωνικά – θρησκευτικά στοιχεία του παρελθόντος της και προκαλούν εντύπωση με τη διαφορετική αρχιτεκτονική τους. Η μετατροπή τους σε μουσειακούς/πολιτιστικούς χώρους συμβάλλει στην κατανόηση των οθωμανικών χρόνων, των ιδίων των μνημείων ως υλικών καταλοίπων του παρελθόντος και μέρος της ιστορίας των πόλεων, ενώ παράλληλα βοηθά στη μείωση των στερεοτύπων και των προκαταλήψεων για το εν λόγω παρελθόν, ειδικά με τη διοργάνωση εκδηλώσεων.

Τέλος, στο παρόν κεφάλαιο πραγματοποιήθηκε συγκριτική μελέτη των αποτελεσμάτων των ερευνών του 2021 και του 2013 με σκοπό τη διαπίστωση ύπαρξης ή μη αλλαγών στην αντίληψη της οθωμανικής κληρονομιάς από την ελληνική κοινωνία με γνώμονα τα μουσεία και τις μουσειακές πρακτικές. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στις δύο έρευνες ακολουθήθηκε παρόμοια μεθοδολογία με λήψη ποιοτικών και ποσοτικών δεδομένων. Η σημαντική διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι στην παλαιότερη έρευνα τα αντικείμενα του «Άλλου» βρίσκονταν εντός ενός «ελληνικού» πλαισίου ή του «Εαυτού» ενώ στη δεύτερη περίπτωση το ίδιο το κέλυφος και σε ορισμένες περιπτώσεις και το περιεχόμενο, αντιπροσώπευαν τον «Άλλο».

Η «φωνή» των πληροφορητών και στις δύο έρευνες είναι μάρτυρας μιας μετάβασης στο πολιτιστικό και συνάμα στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Πρόκειται για μια αλλαγή προσέγγισης του οθωμανικού στοιχείου στην Ελλάδα. Ο οθωμανικός πολιτισμός εξακολουθεί να θεωρείται ως ο «Άλλος» στην Ελλάδα αλλά έχει πλέον διαφορετική χροιά και στην παρούσα χρονική περίοδο, επανερμηνεύεται. Πρόκειται για τον «Άλλο» που η κοινωνία επιθυμεί να γνωρίσει περισσότερο, να τον κατανοήσει, να βρει στοιχεία του «Εαυτού» σε αυτόν και πιθανόν, κάποια στιγμή να τον ενσωματώσει. Σε ένα παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον, αυτή η μετάβαση και η επανερμηνεία των παλαιότερων πεποιθήσεων κρίνεται απαραίτητη.

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Σε όλη την ιστορία του ελλαδικού χώρου, πολιτισμοί συναντήθηκαν, συνυπήρξαν, αντάλλαξαν ιδέες, συγκρούστηκαν, συμφιλιώθηκαν, πολέμησαν, διαλύθηκαν και ενώθηκαν. Ανάμεσα σε αυτούς τους πολιτισμούς ήταν και ο οθωμανικός πολιτισμός, τα υλικά κατάλοιπα του οποίου είναι ορατά στο παρόν.

Στο πλαίσιο των ιδιαίτερων συστημάτων σημασιών και αξιών που εκκολάπτει, κάθε πολιτισμός δομεί τις δικές του ιδέες και νοηματικές κατασκευές σε σχέση με αυτό που αντιπροσωπεύουν το δικό του «Εγώ» και το δικό του «Εμείς» (Τσουκαλάς, 2010, 37). Στον «μετα-οθωμανικό χώρο», η Ευρώπη διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της ταυτότητας του πληθυσμού. Καθοριστικός παράγοντας ως προς αυτό ήταν οι Ευρωπαίοι διανοούμενοι, που είχαν καταφθάσει κατά την επαναστατική περίοδο στο πλαίσιο του Φιλελληνισμού. Στην ελληνική πραγματικότητα αυτό που ίσχυσε και παρατηρείται έως σήμερα είναι το φαινόμενο της εθνοποίησης της κοινωνίας, που βασίστηκε πρωτίστως στην έννοια της αδιάλειπτης «συνέχειας» ήδη από τα πρώτα χρόνια του κράτους. Ο ρόλος της αρχαιολογίας και των αρχαιοτήτων ήταν καθοριστικός για την εδραίωση αυτής της έννοιας. Ωστόσο, υπήρχε ένα σημαντικό χρονικό χάσμα μεταξύ της Αρχαιότητας και της συγκρότησης του ελληνικού κράτους και κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, η θρησκεία, που ήταν ενοποιητικός παράγοντας μεταξύ των Νεοελλήνων, δεν υποστηριζόταν στην εθνική αφήγηση. Οι συνεκτικοί δεσμοί μεταξύ αρχαίας και της τότε σύγχρονης Ελλάδας εντοπίστηκαν στο Βυζάντιο. Καίριας σημασίας στην αναγνώριση του Βυζαντίου ως αναπόσπαστου μέρους του ελληνικού πολιτισμού, υπήρξε η συμβολή του Κ. Παπαρρηγόπουλου με το έργο του *Ιστορία του ελληνικού έθνους*. Παράλληλα καθιερώθηκε και ένα σχήμα πολιτισμικής ή πνευματικής εξέλιξης και συνέχειας. Όσο για την οθωμανική περίοδο, αυτή ερμηνεύθηκε εθνοκεντρικά, από τη σκοπιά του «καταπιεσμένου» έθνους, και το οθωμανικό κράτος παρουσιάστηκε αποκλειστικά ως ένας μηχανισμός καταπίεσης (Κουλούρη, 2008).

Η παγκοσμιοποίηση συνέδραμε στις νέες θεωρήσεις του «εμείς» και «αυτοί», του «εδώ» και του «εκεί» (Σολομών, 2016, 106). Από τη μια, οι «Άλλοι» δεν είναι πλέον τόσο μακρινοί και εξωτικοί όσο θεωρούνταν παλαιότερα καθώς επικρατεί η αντίληψη ότι δε ζουν μακριά αλλά ανάμεσά μας. Από την άλλη, εξακολουθούν να υπάρχουν

έντονες ρατσιστικές-ξενοφοβικές ιδεολογίες και στερεοτυπικές αντιλήψεις για οτιδήποτε θεωρείται «διαφορετικό». Η ενίσχυση αυτών των αρνητικών-εχθρικών πεποιθήσεων επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από τις πολιτικές συνθήκες, όπως είναι η άνοδος της ακροδεξιάς σε ευρωπαϊκές χώρες με πολιτικές εμποτισμένες με ρατσιστικές ιδέες (Σολομών, 2016, 108).

Σήμερα, μια νέα γενιά μελετητών, που εξετάζει πολλές και διαφορετικές πηγές, επιχειρεί μια μετατόπιση στην αντιμετώπιση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της κληρονομιάς της και της ενσωμάτωσής της στις ιστορικές αφηγήσεις, όπως απαιτείται να αντιμετωπίζεται σαν κάθε άλλη. Όπως σημειώνεται και στο πρώτο κεφάλαιο, στα μέσα περίπου της δεκαετίας του '80 ξεκίνησε μια αναθεωρητική τάση, ενώ από το 2000 και ύστερα, νέες ερμηνευτικές προτάσεις άρχισαν να ενσωματώνονται σε έργα και εγχειρίδια στον πανεπιστημιακό χώρο, συμβάλλοντας στη δημιουργία μιας νέας εικόνας για την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Σημαντικό σύγγραμμα σε αυτή την προσπάθεια είναι αυτό της Suraiya Faroqhi, με τίτλο *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και ο κόσμος γύρω της* (2009), στο οποίο η συγγραφέας αντιδρά στη στερεότυπη εικόνα για τον ευρωπαϊκό και τον οθωμανικό κόσμο που καθιέρωσε η παλαιότερη ιστοριογραφία. Οι αναθεωρητικές προσεγγίσεις που υπογραμμίζει η Faroqhi αποτελούν βασικό οδηγό για την προσέγγιση του οθωμανικού πολιτισμού στην παρούσα διατριβή, που συνοψίζονται στις εξής ενότητες: α) ακμή και παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, β) η Οθωμανική Αυτοκρατορία και η Ευρώπη, γ) η Οθωμανική Αυτοκρατορία και η Τουρκική Δημοκρατία. Η πρόσφατη αναθεωρητική προσπάθεια είναι ιδιαίτερα σημαντική διότι υπογραμμίζει την εν εξελίξει συζήτηση για τον οθωμανικό πολιτισμό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αντίληψη περί αποκλειστικά ισλαμικής ταυτότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, παραβλέποντας ηθελημένα τον πολυθρησκευτικό της χαρακτήρα.

Με γνώμονα τις αναθεωρητικές προσεγγίσεις, έγινε η μελέτη του ιστορικού παρελθόντος της Αθήνας και των Ιωαννίνων. Με τη μελέτη του ιστορικού πλαισίου των δύο επιλεγμένων περιοχών, μπορούμε να κατανοήσουμε την πολιτισμική και κοινωνική ταυτότητα της κάθε περιοχής. Οι αναλύσεις του παρελθόντος μπορούν, επίσης, να βοηθήσουν στην αντίληψη των συνεπειών των αποφάσεων και των πρόσφατων γεγονότων, π.χ. συλλογική μνήμη, καταστροφές μνημείων, απομάκρυνση οτιδήποτε οθωμανικού, κ.ο.κ. Επομένως, η μελέτη του ιστορικού πλαισίου

δημιουργεί μια βάση πάνω στην οποία ο μελετητής «στηρίζεται» για να εξετάσει τη διαχείριση και την ερμηνεία της πολιτιστικής κληρονομιάς. Παρατηρείται ανάμεσα στις δύο περιοχές πως ενώ επρόκειτο για περιοχές υπό οθωμανική κυριαρχία με χαρακτηριστικά στοιχεία την πολυθρησκευτική και πολυεθνική κοινωνία (millet), την ίδια διοικητική δομή και παράλληλα, την αλλαγή της όψης του τοπίου με την οικοδόμηση νέων αρχιτεκτονημάτων, από την άλλη σε αυτές δε σώζεται ο ίδιος αριθμός οθωμανικών μνημείων ή δε σώζονται στην ίδια κατάσταση, π.χ. στα Ιωάννινα παρατηρείται η συχνότερη ύπαρξη μιναρέδων σε σύγκριση με την Αθήνα, και δεν υπάρχει σε ίδιο βαθμό η αναφορά στο οθωμανικό παρελθόν ανάμεσά τους, π.χ. στην Αθήνα το λαμπρό κλασικό παρελθόν υπερισχύει στο ιστορικό αφήγημα της πόλης. Οι ιστορικοί λόγοι που επηρεάζουν αυτές τις διαφορές, είναι ότι τα Ιωάννινα ήταν μια περιοχή μεγάλης οικονομικής και πνευματικής σπουδαιότητας, αντιθέτως με την Αθήνα. Αυτό οδήγησε σε σημαντική οικοδομική δραστηριότητα και καθοριστική ήταν η συμβολή του Αλή Πασά προς αυτή την κατεύθυνση.

Επομένως, η μεταγενέστερη προσάρτηση των Ιωαννίνων στο νέο ελληνικό κράτος σε σχέση με την Αθήνα, καθώς και με άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου, βοήθησε στη διάσωση μεγαλύτερου αριθμού οθωμανικών κτισμάτων. Η διάσωσή τους εκείνη την περίοδο δεν αποδίδεται στην αλλαγή νοοτροπιών ή στη θέσπιση νόμων περί προστασίας της οθωμανικής κληρονομιάς. Η προστασία της εν λόγω κληρονομιάς θα θεσπιστεί νομικά μεταγενέστερα με τη συνδρομή ευρωπαϊκών και διεθνών φορέων και την υπογραφή συμφωνιών και συμβάσεων, καθοριστικών για την προστασία, διατήρηση και αξιοποίηση αυτών των αρχιτεκτονημάτων. Η διάσωσή τους οφείλεται τόσο στην οικειότητα που είχε αναπτυχθεί με την τοπική κοινωνία – κυρίως για τα κοσμικά κτήρια και δευτερευόντως για τα θρησκευτικά, στο ενδιαφέρον των επισκεπτών των Ιωαννίνων για το «ανατολίτικο» στοιχείο με στοιχεία οριενταλισμού και στην ανάγκη εξεύρεσης χώρων στέγασης των προσφύγων που ήρθαν στην Ελλάδα με την ανταλλαγή των πληθυσμών (Συνθήκη της Λωζάννης). Η υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης και τα σύμφωνα που ακολούθησαν, μαζί με την εφαρμογή των διατάξεών τους, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην «τύχη» των οθωμανικών μνημείων. Αυτά τα κτίσματα, έχοντας χάσει την αρχική χρήση τους και ταυτόχρονα τον χαρακτήρα τους, είτε εγκαταλείφθηκαν, είτε καταστράφηκαν είτε επαναχρησιμοποιήθηκαν.

Όσα οθωμανικά μνημεία απέφυγαν την καταστροφή στο πλαίσιο της αποκάθαρσης του τοπίου, της απο-οθωμανοποίησης, και διατηρήθηκαν, χρησιμοποιήθηκαν για να καλύψουν τις ανάγκες των πόλεων, π.χ. ως αποθήκες αρχαιολογικού υλικού, ως στέγη για τους πρόσφυγες, ως γραφεία, φυλακές, αλλά και ως μουσεία. Άλλα δέχθηκαν ακατάλληλες για το ιστορικό τους παρελθόν χρήσεις, όπως είναι το Αλκαζάρ της Θεσσαλονίκης, και άλλα παρέμειναν εγκαταλελειμμένα. Η ακατάλληλη χρήση, η εγκατάλειψη στη φθορά του χρόνου, η καταστροφή για ιδεολογικούς ή οικονομικούς λόγους των ιστορικών κτηρίων και η ανάγκη προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς εν γένει οδήγησαν στη δημιουργία, υιοθέτηση και εφαρμογή μιας σειράς συμβάσεων και συμφωνιών μεταξύ κρατών από όλο τον κόσμο. Οι φορείς/οργανισμοί που διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο προς αυτή την κατεύθυνση ήταν η UNESCO, το Συμβούλιο της Ευρώπης, το ICCROM, το ICOM, το ICOMOS, ο OWHC και το IIC. Πιο συγκεκριμένα, υπογράφηκαν οι εξής συμβάσεις και συμφωνίες: η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την προστασία της αρχαιολογικής κληρονομιάς σε ευρωπαϊκό επίπεδο (Λονδίνο, 1969), η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την προστασία των πολιτιστικών αγαθών σε ευρωπαϊκό επίπεδο (Δελφοί, 1985), η Σύμβαση Unidroit, που αφορά τα παρανόμως εξαχθέντα ή κλαπέντα πολιτιστικά αγαθά (1995), ο Κώδικας Επαγγελματικής Δεοντολογίας των Μουσείων, που υιοθέτησε το ICOM (Μπουένος Άιρες, 1986), το Προσχέδιο Σύμβασης αναφορικά με την προστασία της πολιτισμικής κληρονομιάς που βρίσκεται στο βάθος των θαλασσών (Παρίσι, 1999), η Σύμβαση της Χάγης (Παρίσι, 1954), η Σύμβαση για την Παγκόσμια Φυσική και Πολιτισμική Κληρονομιά της UNESCO (Παρίσι, 1972).

Οι ανωτέρω Συμβάσεις είναι ενδεικτικές για το συνολικό έργο που έχει γίνει από τους εν λόγω οργανισμούς καθώς από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα έως σήμερα, ο διάλογος περί προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς έχει διευρυνθεί και η σύναψη παρόμοιων συμφωνιών κρίνεται απαραίτητη για την επίτευξη της προστασίας και ειδικά της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς.

Στο πλαίσιο της διεθνούς κοινότητας, οι αρχές για τη διατήρηση της ιστορικής και αρχιτεκτονικής αξίας των κτηρίων ενσωματώθηκαν για πρώτη φορά στη *Χάρτα της Αθήνας για την Αποκατάσταση των Ιστορικών Μνημείων* (1931). Ο Χάρτης υποβλήθηκε σε αναθεώρηση κατά τη διάρκεια του Β' Διεθνούς Συνεδρίου Αρχιτεκτόνων και Τεχνικών των Ιστορικών Μνημείων το 1964 (Smith, 2006, 89). Ως

αποτέλεσμα, συνήφθη ο επονομαζόμενος *Χάρτης της Βενετίας* (Smith, 2006, 89). Η σύναψη του Χάρτη έχει άμεσο αντίκτυπο και στη διαχείριση των οθωμανικών μνημείων αφού υπογραμμίζει τη σημασία αντιμετώπισης ζητημάτων όπως η χρήση, η αναβίωση, η επανάχρηση των διατηρητέων αρχιτεκτονικών μνημείων (Μπούρας, 2006, 71). Αυτό συνεπάγεται ότι η διάσωση ενός μνημείου θα επερχόταν με την απόκτηση κάποιας λειτουργίας. Κατά συνέπεια, λίγα χρόνια μετά τη σύναψή του, η Ελλάδα άρχισε να εφαρμόζει πρακτικές συντήρησης και επαναχρησιμοποίησης των οθωμανικών κτισμάτων. Αυτό σηματοδότησε την αρχή μιας μεταβατικής περιόδου στη διαχείριση αυτής της κληρονομιάς. Οι δράσεις αυτές υλοποιήθηκαν σταδιακά και σταθερά με την πάροδο των ετών, με αισθητή αύξηση τη δεκαετία του 1980 και μετά.

Η πιο σημαντική Σύμβαση για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς, σε παγκόσμιο επίπεδο, υπογράφηκε στη Γενική Διάσκεψη της UNESCO στο Παρίσι το 1972 και πρόκειται για τη *Σύμβαση για την Παγκόσμια Φυσική και Πολιτισμική Κληρονομιά της UNESCO*. Η σπουδαιότητά της έγκειται στο γεγονός ότι εξασφαλίζεται σε πολύ μεγάλο ποσοστό η προστασία των πολιτιστικών αγαθών και της φυσικής κληρονομιάς που ανήκουν σε όλη την ανθρωπότητα καθώς και στην υιοθέτησή της από ένα μεγάλο αριθμό κρατών, στοιχείο που εξασφαλίζει σε μεγάλο ποσοστό την τήρησή της (Αλεξανδρή, 2015, 99).

Η συνεργασία της Ελλάδας με την UNESCO έχει επιφέρει πολυάριθμα οφέλη στην προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς της χώρας. Ωστόσο, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι και εδώ υπάρχει διάκριση μεταξύ επίσημης και ανεπίσημης («δύσκολης») κληρονομιάς. Για παράδειγμα, τα οθωμανικά μνημεία της ελληνικής επικράτειας απουσιάζουν αισθητά από τα προτεινόμενα προς ένταξη μνημεία στον Κατάλογο της UNESCO. Τα συνήθη προτεινόμενα είναι μνημεία της κλασικής αρχαιότητας και της βυζαντινής τέχνης.

Τελευταία σε αυτή τη σειρά ενεργειών και αποφάσεων είναι η «Συνθήκη του Μάαστριχτ» (1992), της οποίας το άρθρο 128 κάνει λόγο για τη «διατήρηση και προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς ευρωπαϊκής σημασίας» (παρ. 2). Αυτό σημαίνει ότι το πρόβλημα της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς αποκτά την πλέον κατοχυρωμένη θεσμική υπόσταση στο κείμενο της ιδρυτικής Συνθήκης της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Λάββας, 2010, 94).

Στην ελληνική πραγματικότητα, οι συμβάσεις είχαν απόκριση κυρίως στην κυρίαρχη πολιτιστική κληρονομιά και σε μικρότερο βαθμό στην κληρονομιά του «Άλλου». Τα οθωμανικά μνημεία ως «δύσκολη κληρονομιά» δέχθηκαν τα οφέλη των ανάλογων διατάξεων των διεθνών συμβάσεων με αργούς ρυθμούς ή μερικώς, αφού η προστασία και επανάχρησή τους δε συντελέστηκε ταχέως ή ολοκληρωτικά. Η σύναψη αυτών των συμβάσεων, όμως, θέτει θεμέλια για την προστασία του συνόλου του πολιτιστικού πλούτου μιας χώρας, βοηθώντας στην αποτροπή των διακρίσεων μεταξύ κυρίαρχης και μη κυρίαρχης κληρονομιάς και στην ένταξη του συνόλου των καταλοίπων του παρελθόντος στην επίσημη κληρονομιά, επιδεχόμενα την προστασία του κράτους, των δυνάμεων και των οργανισμών, με τους οποίους συνεργάζεται. Περαιτέρω εξέταση της συμβολής των Διεθνών Συμβάσεων στην προστασία και διατήρηση των οθωμανικών μνημείων στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια, θα ήταν ωφέλιμη για την έρευνα.

Οι δεκαετίες του 1970 και του 1980 ήταν κεντρικής σημασίας στην προστασία και αξιοποίηση της οθωμανικής κληρονομιάς στον ελλαδικό χώρο, αφού εκείνο το διάστημα σημειώνεται μια «μεταβατική περίοδος». Σε αυτές τις ενέργειες καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισαν οι συμβάσεις και οι συμφωνίες που υπεγράφησαν σε διεθνές επίπεδο, η στροφή της μουσειολογίας σε διεθνές επίπεδο προς τη «δύσκολη κληρονομιά», η τάση των μουσείων παγκοσμίως για εξωστρέφεια καθώς και οι οικονομικές συγκυρίες. Τις τελευταίες δύο δεκαετίες, μάλιστα, επικρατεί η άποψη να δημιουργηθούν μουσεία σε ήδη υπάρχοντα κτήρια, τα οποία μπορούν να ανακαινισθούν, γεγονός που βοηθά στη λειτουργική επανένταξή τους στον ιστό της πόλης. Αυτό σημαίνει ότι αποτελούν «ενεργά στοιχεία» του αστικού χώρου, εντάσσοντας το μνημείο στο σήμερα. Τα οφέλη που έχει η μετατροπή ενός οθωμανικού μνημείου σε μουσείο, συνοψίζονται στα εξής: α) *Διατήρηση και προστασία*: Η μετατροπή ενός μνημείου σε μουσείο μπορεί να προσφέρει αυξημένη προστασία και διατήρηση για την ιστορία και τον πολιτισμό που αντιπροσωπεύει το μνημείο,

β) *Εκπαίδευση και προσφορά γνώσης*: Τα μουσεία προσφέρουν εκπαιδευτικές ευκαιρίες στο κοινό. Η μετατροπή ενός μνημείου σε μουσείο μπορεί να σημαίνει ότι η ιστορία και ο πολιτισμός που σχετίζονται με αυτό το μνημείο γίνονται προσβάσιμα και κατανοητά στο κοινό μέσω εκθέσεων, εκπαιδευτικών προγραμμάτων, εκδηλώσεων και δράσεων,

γ) *Προώθηση του πολιτισμού*: Τα μουσεία διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην προώθηση του πολιτισμού. Η μετατροπή ενός μνημείου σε μουσείο μπορεί να βοηθήσει στην προβολή του πολιτισμού και της τέχνης που συνδέονται με το μνημείο,

δ) *Ανάπτυξη διαλόγου για «δύσκολα» θέματα*: Η μετατροπή των μνημείων της «δύσκολης κληρονομιάς» σε μουσεία, μπορεί να λειτουργήσει ευνοϊκά στην ανάπτυξη διαλόγου για «δύσκολα» θέματα, όπως είναι οι προκαταλήψεις, ο ρατσισμός, τα στερεότυπα, κ.ο.κ.,

ε) *Προσέλκυση τουρισμού*: Η ύπαρξη ενός μουσείου μπορεί να προσελκύσει τουρίστες και να συμβάλει στην τοπική οικονομία. Αυτό μπορεί να επιφέρει οικονομικά οφέλη στην περιοχή,

στ) *Προώθηση συνεργασιών*: Τα μουσεία μπορούν να συνεργάζονται με άλλα μουσεία και πολιτιστικούς φορείς σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο για την ανταλλαγή γνώσης και εμπειριών.

Τα οθωμανικά μνημεία της Αθήνας και των Ιωαννίνων που μετατράπηκαν σε μουσεία βάσει της φιλοσοφίας, της προσέγγισης, του εκθεσιακού σχεδιασμού και της εμπειρίας που προσφέρουν στους επισκέπτες, κατηγοριοποιούνται τόσο στον «παραδοσιακό» τύπο μουσείου, όσο και στον «σύγχρονο» τύπο. Στον «παραδοσιακό τύπο» ανήκει το Τζαμί του Ασλάν Πασά και το Φετχιγιέ Τζαμί στην Αθήνα ενώ στον «σύγχρονο» ανήκει το Αρχοντικό Μπενιζέλων, το Λουτρό των Αέρηδων, το Τζαμί Τζισδαράκη και το Μουσείο Αργυροτεχνίας.

Αναφορικά με τη φιλοσοφία και τους στόχους των μνημείων-μουσείων, όσα ανήκουν στον «παραδοσιακό τύπο» επικεντρώνονται στη συλλογή, τη διατήρηση και την παρουσίαση των αντικειμένων. Αντιθέτως, στον «σύγχρονο τύπο» τα μουσεία μπορεί να έχουν ευρύτερους και πιο πολυδιάστατους στόχους, συμπεριλαμβανομένης της εκπαίδευσης, της ανασκόπησης σύγχρονων θεμάτων, της προώθησης του πολιτισμού κ.ο.κ. Ο σχεδιασμός του εκθεσιακού χώρου αποτελεί επίσης έναν δείκτη διάκρισης ανάμεσα στον «παραδοσιακό» και στον «σύγχρονο» τύπο. Τα «παραδοσιακά μουσεία» συχνά χρησιμοποιούν παραδοσιακά στυλ στη σχεδίαση των εκθεσιακών χώρων, με στόχο να αναδείξουν την αξία των εκθεμάτων. Τα «σύγχρονα μουσεία» είναι πιο διεισδυτικά και χρησιμοποιούν σύγχρονες τεχνολογίες, αλλά και αναδεικνύουν την αρχιτεκτονική και τη σχεδίαση ως μέρος της εκθεσιακής εμπειρίας.

Επιπλέον, τα «σύγχρονα μουσεία» είναι συχνά πιο διαδραστικά, χρησιμοποιώντας την τεχνολογία, τις προσομοιώσεις και τις διαδραστικές εγκαταστάσεις για να εμπλέκουν τους επισκέπτες και να τους ενημερώνουν ενώ παράλληλα εκμεταλλεύονται την τεχνολογία για την ανάπτυξη εντυπωσιακών εκθέσεων και εκπαιδευτικών εμπειριών. Οι επισκέπτες ενθαρρύνονται να αλληλεπιδρούν με την έκθεση, να εξερευνούν και να συμμετέχουν ενεργά. Τα «παραδοσιακά μουσεία» συχνά παρουσιάζουν τα έργα και τα αντικείμενα με περιγραφικά σημεία, χωρίς πολλές διαδραστικές εμπειρίες.

Ωστόσο, στις μελέτες περίπτωσης που εξετάστηκαν, διακρίνονται και τα «μουσεία σε μετάβαση»²⁸⁰. Πρόκειται για τα μουσεία που συνδυάζουν στοιχεία από τον «παραδοσιακό τύπο» και από τον «σύγχρονο». Σε αυτά ανήκει το Μουσείο του Αλή Πασά και το Φετχιγιέ Τζαμί στα Ιωάννινα.

Στην περίπτωση των μνημείων-μουσείων που ανήκουν στον «παραδοσιακό τύπο» και στον «μεταβατικό», ελλοχεύει ένας κίνδυνος όταν υπάρχει ελλιπής ερμηνεία: δεν υπάρχει επαρκής διάλογος και ακολούθως, δεν υπάρχει περιθώριο αμφισβήτησης ή ακόμα και επιβεβαίωσης των παραδεδομένων γνώσεων των επισκεπτών, ούτε προσθήκη νέων γνώσεων και εμπειριών. Επομένως, στην περίπτωση των στερεοτυπικών αντιλήψεων και προκαταλήψεων που μπορεί να φέρει ο επισκέπτης μαζί του, δε γίνεται καμία προσπάθεια αμφισβήτησής τους. Άραγε, το μνημείο-μουσείο επιτελεί τον ρόλο του; Σε μια προσπάθεια μη αυστηρής κριτικής, θα σημειώναμε ότι δυσκολεύεται να επιτελέσει τον ρόλο του και σε αυτό συμβάλλουν διάφοροι παράγοντες με δύο κυρίαρχους: τον οικονομικό και τον ιδεολογικό παράγοντα.

Στην περίπτωση του οικονομικού παράγοντα, η ύπαρξη πληθώρας μνημείων στην Ελλάδα σε συνδυασμό με τα οικονομικά δεδομένα της χώρας, καθιστά δύσκολο το έργο της αποκατάστασης του συνόλου των μνημείων και της οργάνωσης εκθέσεων υψηλού κόστους σε κάθε ένα από αυτά. Και σε αυτό το πλαίσιο υπεισέρχεται ο ιδεολογικός παράγοντας. Το γεγονός ότι αυτή η κληρονομιά δεν αποτελεί «επίσημη κληρονομιά», αλλά ένα αλλότριο μνημείο, οδηγεί από μεριάς του κράτους στη μικρή επιλεξιμότητα μνημείων που ανήκουν σε αυτήν προς αποκατάσταση και δημιουργία εκθέσεων που θα έχουν ένα ορισμένο κόστος ή στην ένταξή τους σε κάποιο

---

²⁸⁰ Βλ. «μουσεία σε μετάβαση», σελ. 222

πρόγραμμα χρηματοδότησης. Ως εκ τούτου, αποτελεί μονόδρομο η εξεύρεση εξωτερικών πόρων, π.χ. ιδιωτικές πρωτοβουλίες, δωρεές, καθώς και οικονομικότερες λύσεις για τη διαμόρφωση μόνιμων ή περιοδικών εκθέσεων, διοργάνωση εκδηλώσεων, κ.ο.κ. Αν αυτές οι λύσεις δεν μπορούν να εφαρμοστούν, τα μνημεία μένουν στην αφάνεια ή υπολειπόμενα.

Θα πρέπει, όμως, να υπογραμμιστεί η σημασία των εκθέσεων, των εκπαιδευτικών προγραμμάτων, των επιστημονικών συναντήσεων και των εκδηλώσεων στην εκ νέου ερμηνεία του οθωμανικού παρελθόντος από τα μουσεία, αφού με αυτά τα μέσα μπορούν να επικοινωνήσουν με τους επισκέπτες με έναν πιο δυναμικό και απελευθερωτικό τρόπο, καλώντας τους να συμμετάσχουν ενεργά σε έναν εποικοδομητικό διάλογο. Αυτός ο διάλογος είναι η ουσία για να συζητηθεί το «τραύμα» στη μνήμη και για να αντιμετωπιστούν τα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις για αυτό το παρελθόν. Ως εκ τούτου, η μεγαλύτερη μέριμνα για την υλοποίηση των παραπάνω και της μετάβασης από το «παραδοσιακό» στο «σύγχρονο» μουσείο, κρίνεται αναγκαία.

Στην παρούσα μελέτη, ο οθωμανικός πολιτισμός σκιαγραφείται φειδωλά σε ενότητα του πέμπτου κεφαλαίου ως «Εαυτός», υπό το πρίσμα του ιστορικού αποτυπώματός του στην Ελλάδα. Τι σημαίνει αυτό για την πολιτισμική ταυτότητα της χώρας; Με την αξιοποίηση και την αποδοχή της οθωμανικής κληρονομιάς, ενισχύεται η πολυπολιτισμική ταυτότητα της Ελλάδας και προωθείται η κατανόηση και ο σεβασμός προς τους διάφορους πολιτισμούς που έχουν αφήσει τα ίχνη τους στον ελλαδικό χώρο.

Ωστόσο, ο οθωμανικός πολιτισμός εξακολουθεί να αναγνωρίζεται και να αντιμετωπίζεται του ως ο «Άλλος» στα βαλκανικά κράτη. Τα στερεότυπα εξακολουθούν να υπάρχουν και βασίζονται σε πολιτικο-θρησκευτικά κριτήρια.

Όλα τα παραπάνω, γίνονται εμφανή σε προγενέστερη έρευνα (2013), η οποία είχε ως μελέτες περίπτωσης οθωμανικά αντικείμενα των συλλογών μουσείων της Αθήνας. Σε αυτή τη μελέτη ο οθωμανικός πολιτισμός είχε σκιαγραφηθεί ως ο «Άλλος», ο «Κακός Τούρκος», ο φανατικός μουσουλμάνος. Αυτός ήταν και ο λόγος που επιλέχθηκε ο συγκεκριμένος τίτλος της διατριβής, χαρακτηρίζοντας τον οθωμανικό πολιτισμό ως «Άλλο». Ο εθνικισμός με την ανωτερότητα του «Εαυτού» και ο ρατσισμός με τη ξеноφοβία για τον «Άλλο» ήταν έκδηλα στα συμπεράσματα που είχαν διεξαχθεί.

Εννέα χρόνια αργότερα αναζητήθηκε η εκ νέου ερμηνεία αυτού του πολιτισμού, έχοντας ως αντικείμενα μελέτης τα οθωμανικά μνημεία και δη όσα έχουν μετατραπεί σε μουσεία. Προχωρώντας την έρευνα σε επόμενο στάδιο, αναζητήθηκε και εξετάστηκε η ερμηνεία του οθωμανικού πολιτισμού από την πλευρά του κράτους μέσω της προστασίας, διαχείρισης και αξιοποίησης αυτών των κτισμάτων, καθώς και από την ελληνική κοινωνία με έρευνα κοινού (ποσοτική) και συνεντεύξεις με ειδικούς από τον χώρο του πολιτισμού (ποιοτική). Στο πλαίσιο αυτό εξετάστηκε και η ερμηνεία της επαναχρησιμοποίησης των εν λόγω μνημείων ως μουσείων.

Η παρούσα διατριβή συνεισφέρει στον εν εξελίξει διάλογο για την ταυτότητα των οθωμανικών μνημείων και στην επέκταση της υπάρχουσας γνώσης για τον «Άλλο» υπό το πρίσμα της μουσειολογίας. Για πρώτη φορά επιχειρείται να ακουστεί η «φωνή» των πολιτών σε συνδυασμό με τις σκέψεις, τις απόψεις και τις εμπειρίες των ειδικών αναφορικά με τη διαχείριση και ερμηνεία της εν λόγω κληρονομιάς στον ελλαδικό χώρο. Ως αποτέλεσμα, επιβεβαιώνεται ότι τα μουσεία μπορούν να λειτουργήσουν ως καταλυτικοί παράγοντες στην καταπολέμηση των προκαταλήψεων για τον οθωμανικό πολιτισμό, γεγονός που μέχρι τώρα γνωρίζαμε βιβλιογραφικά.

Τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας διαφέρουν από εκείνα της προηγούμενης μελέτης, καθώς στην παρούσα μελέτη καταδεικνύεται η μεγαλύτερη ανοχή και προθυμία κατανόησης του οθωμανικού παρελθόντος από την ελληνική κοινωνία και το κράτος. Ο όρος «ανοχή» χρησιμοποιείται αντί του όρου «αποδοχή» γιατί τα ευρήματα υποδηλώνουν μια «μεταβατική περίοδο» με θετικά πρόσημα ερμηνείας της οθωμανικής κληρονομιάς. Ωστόσο, δεν ακολουθείται μια γραμμική πορεία ως προς αυτή τη «μετάβαση». Αντιθέτως, η ρευστότητα της «μεταβατικής περιόδου» είναι κυρίαρχο χαρακτηριστικό καθώς παρατηρείται αμφιταλάντευση μεταξύ θετικής και αρνητικής «ματιάς» ανάλογα με την εκάστοτε πολιτική και κοινωνική συγκυρία.

Η επαναχρησιμοποίηση των οθωμανικών μνημείων σημαίνει ότι αυτά τα μνημεία αποκτούν «ενεργό» ρόλο, αρχίζουν να απομακρύνονται από τον ρόλο της «ανεπιθύμητης κληρονομιάς», που είναι εμποτισμένη με ξενοφοβικά στοιχεία, στερεότυπα και προκαταλήψεις εξαιτίας του «ιστορικού τραύματος». Μάλιστα, ο όρος «τραύμα» αναφέρεται στην παρούσα διατριβή για να περιγράψει τον τρόπο που

βίωσαν οι κάτοικοι την καταστροφή των οθωμανικών μνημείων στη Χαλκίδα²⁸¹. Αυτό είναι δηλωτικό της σύνδεσης των εν λόγω μνημείων με την τοπική κοινωνία και της αλλαγής στον τρόπο αντιμετώπισής τους. Εκτός της λειτουργίας τους ως μουσεία, ανάλογα οφέλη μπορούν να προσκομισθούν και με τη λειτουργία τους ως «μνημεία του εαυτού τους».

Με ποιες πρακτικές μπορεί ένα μνημείο-μουσείο να πετύχει τα παραπάνω; Οι μόνιμες και περιοδικές εκθέσεις, τα εκπαιδευτικά προγράμματα, οι εκδηλώσεις, οι ξεναγήσεις, οι διάφορες δράσεις είναι ζωτικής σημασίας. Επιπρόσθετα, συμβάλουν και στην ανάδειξη, τη συζήτηση και τον επαναπροσδιορισμό θέσεων που σήμερα δε θεωρούνται επιθυμητές, όπως είναι ο εθνικισμός. Όταν η ίδια η κοινωνία στην οποία εντοπίζονται αυτά τα μνημεία είναι ένα μωσαϊκό θρησκειών, γλωσσών, πολιτισμών, κ.ο.κ., πώς και γιατί να συζητούνται ή και να επιβάλλονται όλα όσα συνεπάγονται του εθνικισμού; Η απάντηση ανιχνεύεται στη μη επούλωση του «τραύματος» των περασμένων ετών, στην αμηχανία για δημόσια συμφιλίωση αφού ζητήματα πολιτικής το επαναφέρουν στο παρόν. Παράδειγμα αποτελεί η σχετικά πρόσφατη αναφορά στα γεγονότα της Σμύρνης του 1922 από την Τουρκία στο πλαίσιο των δυσμενών σχέσεων των δύο γειτονικών χωρών, αλλά και η μετατροπή του ναού της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη από μουσείο σε τζαμί. Η πολιτική συγκυρία είναι καίριας σημασίας στην ερμηνεία του οθωμανικού στοιχείου.

Όμως, ο οθωμανικός πολιτισμός θα πρέπει να κατανοείται και να ερμηνεύεται στο δικό του οικείο πλαίσιο αξιών, που μελετάται από τους επιστήμονες και ένα από τα μέσα διάχυσης αυτής της γνώσης είναι τα μουσεία. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην ελληνική κοινωνία δεν είναι σαφής ο διαχωρισμός οθωμανικού – τουρκικού, δεν είναι ευρέως γνωστή ή/και αποδεκτή η ανταλλαγή άυλων και υλικών στοιχείων μέσα στην οθωμανική κυριαρχία, π.χ. παραμύθια, συνήθειες της καθημερινότητας, συνταγές φαγητών, αρχιτεκτονικά στοιχεία, και πολλά άλλα. Τα μουσεία μέσα από τις μουσειακές πρακτικές και με τη σημαντική συνδρομή πλέον της τεχνολογίας μεταλαμπαδεύουν αυτή τη γνώση, συζητούν για «δύσκολα ζητήματα», αποκαθιστούν και διασαφηνίζουν ιστορικές ανακρίβειες και επιχειρούν μια επαναπροσέγγιση του «Άλλου» στο πλαίσιο της οποίας διακρίνονται σε αυτόν πτυχές του «Εαυτού».

---

²⁸¹ Βλ. συνέντευξη με Παρή Καλαμαρά, Παράρτημα

Το εν λόγω θέμα δύναται να διερευνηθεί περαιτέρω καθώς γεννούνται νέα ερωτήματα. Για παράδειγμα, θα ήταν ενδιαφέρον να διενεργηθεί ανάλογη έρευνα με μελέτες περίπτωσης άλλες περιοχές της Ελλάδας, όπως είναι η Κομοτηνή, με μουσουλμανικό πληθυσμό να μετέχει σε αυτήν. Λόγω της σύνδεσης ορισμένων οθωμανικών μνημείων με το Ισλάμ, όπως είναι τα τεμένη, θα είχε ενδιαφέρον να αποτυπωθεί η άποψη αυτών των πληθυσμών για το θέμα. Σημαντική θα ήταν και η συμβολή μιας έρευνας με αντικείμενο τη συνεργασία σχολείων/πανεπιστημίων με τα μουσεία για την καταπολέμηση των στερεοτυπικών, ρατσιστικών, εθνικιστικών αντιλήψεων για τον οθωμανικό πολιτισμό. Μια σύμπραξη ανάμεσα σε αυτούς τους δύο πυλώνες εκπαίδευσης θα ήταν καθοριστικής σημασίας για την προσέγγιση της «δύσκολης κληρονομιάς». Επιπλέον, μια εκτενέστερη έρευνα για τους ανθρώπους που συνέβαλαν στη διάσωση των μνημείων αυτών θα ήταν ωφέλιμη. Ποιοι ήταν; Πώς συνέβαλαν στη διάσωση αυτής της κληρονομιάς; Ποια εμπόδια υπήρξαν; Ακόμη ένα στοιχείο που κρίνεται απαραίτητο είναι η δημιουργία ενός καταλόγου που θα εμπεριέχει μια συνολική εικόνα της οθωμανικής κληρονομιάς αφού το σύγγραμμα του ΥΠΠΟΑ «Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα», καλύπτει εν μέρει μόνο τις ανάγκες της έρευνας. Πιθανόν, ο εμπλουτισμός του να ήταν επαρκής, αλλά εξίσου ωφέλιμη θα ήταν και η μεταφορά του σε ηλεκτρονική μορφή, π.χ. σε ιστότοπο. Θα μπορούσε, τέλος, να σχεδιαστεί και να υλοποιηθεί περιοδεύουσα έκθεση που θα φιλοξενείται σε ανάλογα μνημεία-μουσεία και θα πραγματεύεται το ζήτημα της προστασίας και αξιοποίησης των οθωμανικών μνημείων και της σημασίας τους για την εκάστοτε τοπική κοινωνία, στο πλαίσιο της οποίας θα γίνεται λόγος και για τις ολοκληρωτικές ή μερικές καταστροφές που υπέστησαν πολλά από αυτά τα κτίσματα. Πρόκειται για μια θεματική που προσφέρεται για περαιτέρω έρευνα, την οποία θα ήταν ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε.

7. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική βιβλιογραφία

About, Edmond. 2018. *Η Ελλάδα στα χρόνια του Όθωνα*, Μεταίχμιο, Αθήνα

Αγριαντώνης, Ν., 2006. «Καλά» και «κακά» μνημεία». Στο: Τσιτσελίκης, Κ., (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Κριτική, Αθήνα, σ. 457-465

Αλεξανδρή, Ε., 2015. *Πολιτισμική Κληρονομιά – Διαχείριση. Πολιτιστική Αναγέννηση της Αθήνας του 19^{ου} αιώνα*, Ίων, Αθήνα

Αναστασιάδου, Μ., 2023. «Αυτά που κληρονομήσαμε από τους Τούρκους». Στο: Κολοβός, Η., Πάλλης, Γ., Πούλος, Π., (επιμ.), *Οθωμανικά μνημεία στην Ελλάδα. Κληρονομίες υπό διαπραγμάτευση*, Εκδ. Καπόν, Αθήνα, σ. 29-39

Αναστασόπουλος, Α., Κολοβός, Η., Σαρηγιάννης, Μ., 2008. «Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, ο ελλαδικός χώρος». Στο: Μπρούσκαρη, Ε., (επιμ.), *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Υπουργείο Πολιτισμού, Λιβάνης, Αθήνα, σ. 23 – 44

Anderson, P., 1986. *Το απολυταρχικό κράτος*, Οδυσσέας, Αθήνα

Ανδρούδης, Π., 2008. «Κοσμική οθωμανική αρχιτεκτονική της Ελλάδας». Στο: Μπρούσκαρη, Ε., (επιμ.), *Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Υπουργείο Πολιτισμού – Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, σ. 51-66

Αποστόλου, Ειρ., 2023. «Η εικονογράφηση των οθωμανικών μνημείων της Αθήνας: Γαλλικές προσεγγίσεις (18^{ος} – 19^{ος} αι.)». Στο: Κολοβός, Η., Πάλλης, Γ., Πούλος, Π., (επιμ.), *Οθωμανικά μνημεία στην Ελλάδα. Κληρονομίες υπό διαπραγμάτευση*, Εκδ. Καπόν, Αθήνα, σ. 61-75

Βάρφης, Κ., 1995. *Βενετοτουρκικοί και ρωσοτουρκικοί πόλεμοι στις ελληνικές θάλασσες (1453 - 1821)*, Τρις, Αθήνα

Βείκου, Μ., Λαλαγιάννη, Β. 2015. *Μετανάστευση, κοινωνικές και πολιτισμικές εκφάνσεις*, Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/5225>

Βερέμης, Θ., Κολιόπουλος, Γ., 2006. *Ελλάς, η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*, Καστανιώτη, Αθήνα

Βερνίκος, Σ., Δασκαλοπούλου, Σ., 2002. *Πολυπολιτισμικότητα. Οι διαστάσεις της πολιτισμικής ταυτότητας*, Κριτική, Αθήνα

Βούλγαρης, Γ., κ.α., 1995. «Η πρόσληψη και η αντιμετώπιση του «Άλλου» στη σημερινή Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 5, σ. 81-100

Βρύζας, Κ., 1997. *Παγκόσμια επικοινωνία και πολιτιστικές ταυτότητες*, Gutenberg, Αθήνα

Ćurčić, S., 1999. «Αρχιτεκτονική στην εποχή της ανασφάλειας. Εισαγωγή στην Κοσμική Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, 1300-1500». Στο: Χατζητρύφωνος, Ε., (επιμ.), *Κοσμική Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια (1300-1500) και η διατήρησή της*, University Studio Press, Αθήνα, σ. 19-51

Γέροντας, Δ., Νικολούδης, Ν., 1997. *Η προσωπογραφία μιας πόλης: Αθήνα, 1456 - 1686*, Τροχαλία, Αθήνα

Γερούση, Ε., 2023. «Αυτά που κληρονομήσαμε από τους Τούρκους». Στο: Κολοβός, Η., Πάλλης, Γ., Πούλος, Π., (επιμ.), *Οθωμανικά μνημεία στην Ελλάδα. Κληρονομίες υπό διαπραγμάτευση*, Εκδ. Καπόν, Αθήνα, σ. 41-46

Γιαννόπουλος, Ι., 1971. *Η διοικητική οργάνωσις της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατίαν (1393-1821): συμβολή εις την μελέτην της επαρχιακής διοικήσεως του κυριάρχου οθωμανικού κράτους*, Αθήνα

Γκαζή, Α., 2012. «Εθνικά μουσεία στην Ελλάδα: όψεις του εθνικού αφηγήματος». Στο: Μπούνια, Α., Γκαζή, Α., *Εθνικά μουσεία στη νότια Ευρώπη. Ιστορία και προοπτικές*, Καλειδοσκόπιο, Αθήνα, σ. 36-71

Γκαρά Ε., Τζεδόπουλος, Γ., 2015. *Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Θεσμικό πλαίσιο και κοινωνικές δυναμικές*, (Διαθέσιμο online)

Γκέφου-Μαδιανού, Δ., 1998. «Αναστοχασμός, ετερότητα και ανθρωπολογία οίκου: Διλήμματα και αντιπαραθέσεις». Στο: Γκέφου-Μαδιανού, Δ., (επιμ.), *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία. Σύγχρονες τάσεις*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα

Γκέφου-Μαδιανού, Δ., 2003. «Εννοιολογήσεις του Εαυτού και του «Άλλου»: Ζητήματα ταυτότητας στη σύγχρονη ανθρωπολογική θεωρία» *Εαυτός και «Άλλος». Εννοιολογήσεις, ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*, Gutenberg, Αθήνα, σ. 15-98

Γκράτζιου, Ο., 1984. «Η προστασία των οικιστικών συνόλων και η ελληνική πρακτική. Η περίπτωση των Ιωαννίνων». Στο: *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τόμος 26, Ιωάννινα, σ. 163-181

Creswell, J., 2016. *Η έρευνα στην εκπαίδευση. Σχεδιασμός, διεξαγωγή και αξιολόγηση ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας*, Ίων, Αθήνα

Ćurčić, S., 1999. «Αρχιτεκτονική στην εποχή της ανασφάλειας. Εισαγωγή στην κοσμική αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, 1300-1500». Στο: Χατζητρύφωνος, Ε., *Κοσμική Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, 1300-1500 και η διατήρησή της*, University Studio Press, Αθήνα, σ. 19-51

Δά, 2014. «Η «ξεχασμένη» οθωμανική κληρονομιά. Το μικρό τέμενος κοντά στη Σκάλα («Ισκελέ Τζαμί») στη Θεσσαλονίκη», *Ιστορικά Ισλαμικά Τεμένη. Τεκμηρίωση – Προστασία – Ανάδειξη, Καινοτόμες προσεγγίσεις*, Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας, Μονή Λαζαριστών, Δήμος Παύλου Μελά, 19 Οκτωβρίου 2013, Θεσσαλονίκη, σ. 57-68

Δεμαθάς, Ζ., Τσουγιόπουλος Γ., 1985. «Η νεοελληνική πόλη: Η διαδικασία ανάπτυξής της. Ένα πλαίσιο θεωρητικής προσέγγισης». Στο: Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας *Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Αθήνα 26-28 Σεπτεμβρίου 1984, Ερμούπολη 29-30 Σεπτεμβρίου 1984, Β Τόμος, Αθήνα, σ. 505-510

Δημητριάδης, Ευ., 1993. *Γιάννενα. Το βιλαέτι των Ιωαννίνων κατά τον 19^ο αιώνα. Από την «πόλη-παζάρι» στην «πόλη-πρακτορείο». Ιστορική χωρολογική-πολεολογική-κτιριολογική μελέτη*, εκδ. οικ. Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη

Δραγώνα, Θ., Bürza, E., Φραγκουδάκη, Α., 2006. «Πώς οι Έλληνες και οι Τούρκοι μαθητές αντιλαμβάνονται την ιστορία, το έθνος και τη δημοκρατία;». Στο: Δραγώνα, Θ., Μπίρτεκ, Φ., (επιμ.), Ελλάδα και Τουρκία: Πολίτης και έθνος-κράτος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σ. 303-350

Ζάχος, Α., 1928. «Ιωάννινα», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, Ιωάννινα, σ. 295-320

Ζήβας, Α.Δ., 1991. *Τα μνημεία και η πόλη*, Αθήνα

Ζήδρου, Κ., 2009. «Η ΒΑ ακρόπολη του Κάστρου των Ιωαννίνων. Ιστορική αναδρομή – Μνημειακή τοπογραφία – Θεωρητική αποκατάσταση της μορφής της κατά τη βυζαντινή περίοδο». Στο: *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα, σ. 297-367

Faroghi, S., 2009. *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και ο Κόσμος γύρω της*, 21^{ος} Παράλληλος, Αθήνα

Fleming, E.K., 2000. *Αλή Πασάς. Ο μουσουλμάνος Βοναπάρτης*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα

Goffman, D., 2007. *Η οθωμανική Αυτοκρατορία και η πρώιμη νεότερη Ευρώπη. Μια νέα ιστορική προσέγγιση*, Εκδ. Ενάλιος, Αθήνα

Herzfeld, M., 2002. *Πάλι Δικά Μας. Λαογραφία, ιδεολογία και η διαμόρφωση της σύγχρονης Ελλάδας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα

Holland, H., 1989. *Ταξίδια στα Ιόνια Νησιά, Ήπειρο, Αλβανία (1812-1813)*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα

Hobsbawm, E., J., 1994. *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, Καρδαμίτσα, Αθήνα

Hourani, A., 1994. *Ιστορία των Αραβικών Λαών*, Εκδ. Λιβάνη, Αθήνα

Ηρακλείδης, Α., 2004. *Η Ελλάδα και ο «εξ Ανατολών κίνδυνος»*, Πόλις, Αθήνα

Θεοχαρίδης, Ι., 1988. «Η ανάπτυξη των τουρκολογικών σπουδών στην Ελλάδα», *Dodoni*, 17/1, σ. 19-61

Ιναλτζίκ, Χ., 1995. *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή, 1300-1600*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα

Καλλιγιάς, Μ. (κείμενα), C. Rottmann & L. Lange (υδατογραφίες και σχέδια), 1977. *Εικόνες του ελληνικού χώρου μετά την Απελευθέρωση*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα

Καμπούρογλου, Δ., 1969. *Ιστορία των Αθηναίων: Τουρκοκρατία, περίοδος πρώτη 1456 – 1687*, τ. Γ, Παλμός, Αθήνα

Κανετάκη, Ε., 2006. «Τα εναπομείναντα οθωμανικά κτίσματα στην Ελλάδα. Δυνατότητες και προβλήματα σχετικά με την πιθανή τους επανάχρηση». Στο: Τσιτσελίκης, Κ., (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Κριτική, Αθήνα, σ. 450-456

Κανετάκη, Ε., 2008. «Λουτρό Αμπίντ Εφέντη». Στο: Μπούσκαρη, Ε., (επιμ.), *Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Υπουργείο Πολιτισμού – Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, σ. 79-81

Κανετάκης, Γ. Γ., 1993. «Το Κάστρο: Συμβολή στην Πολεοδομική Ιστορία των Ιωαννίνων», *Τεχνικά Χρονικά Α*, Τομ. 13, τεύχος 3, σ. 231-246

Καραδήμου-Γερολύμπου, Α., 1985. «Σχεδιασμός και ανάκτηση του χώρου της πόλης. Χαρακτήρας της πολεοδομικής παρέμβασης του κράτους κατά την μετάβαση από την οθωμανική στη νεοελληνική πόλη». Στο: Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας *Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Αθήνα 26-28 Σεπτεμβρίου 1984, Ερμούπολη 29-30 Σεπτεμβρίου 1984, Β Τόμος, Αθήνα, σ. 381-395

Καραδήμου-Γερολύμπου, Α., Καυκούλα Κ., Καλογήρου Ν., Παπαμίχος Ν., Χαστάογλου Β., 1985. «Πόλη και πολεοδομία στη Βόρειο Ελλάδα μετά το 1912». Στο: Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας *Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Αθήνα 26-28 Σεπτεμβρίου 1984, Ερμούπολη 29-30 Σεπτεμβρίου 1984, Β Τόμος, Αθήνα, σ. 397-421

Καραδήμου-Γερολύμπου, Α., 1997. *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Βορειοελλαδικές πόλεις στην περίοδο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων: Βόλος, Θεσσαλονίκη, Ιωάννινα, Σέρρες, Αλεξανδρούπολη, Καβάλα*, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα

Καρδαμίτση-Αδάμη, Μ., Γραφάκου, Μ., 1989. «Τα Λουτρά της Αθήνας», *Αρχαιολογία*, 31, σ. 34-42

Καρδαμίτση-Αδάμη, Μ., (επιμ.), 1999. *Όταν κτιζόταν η Αθήνα: δημόσια κτίρια του 19^{ου} αι.*, Libro, Αθήνα, σ. 34-42

Καρύδης, Δ., 1981. *Πολεοδομικά των Αθηνών της Τουρκοκρατίας*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, Διδακτορική διατριβή, (Διαθέσιμο online)

Καρύδης, Ν. Δ., 1985. «Αθήνα-Αττική στον πρώτο αιώνα οθωμανικής κατοχής. Η σχέση πόλης-υπαίθρου». Στο: Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας *Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Αθήνα 26-28 Σεπτεμβρίου 1984, Ερμούπολη 29-30 Σεπτεμβρίου 1984, Α Τόμος, Αθήνα, σ. 45-58

Καστρίτη, Ν. (επιμ.), 2013. *Βαλκανικοί Πόλεμοι, 1912-1913. Ελληνική λαϊκή εικονογραφία*, τόμος Α', Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα

Κατσιαρδή-Hering, Ο., 2017. «Νεοελληνική Ιστορία, διάλογος με την Οθωμανική Ιστορία; Εισαγωγικές σκέψεις». Στο: Κατσιαρδή-Hering, Ο., Σειρηνίδου, Β., (επιμ.), *Νεοελληνική Ιστορία και Οθωμανικές Σπουδές. Μια απόπειρα χαρτογράφησης*, Αθήνα, σ. 6-16

Καχρίλας-Αργυριάδης, Μ., 2019. *Edward Dodwell. Όψεις και τοπία της Ελλάδας. Views and landscapes of Greece*, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδας, Αθήνα

Κεφαλληναίου, Ε., 2004. *Η Αθήνα στους περιηγητές, 15^{ος} – 19^{ος} αιώνας*, Δήμος Αθηναίων, Αθήνα

Κίζης, Γ., 2014. «Τα αρχοντόσπιτα της προεπαναστατικής Αθήνας και το αρχοντικό των Μπενιζέλων», *Ιστορία και Τέχνη. Μνήμη Δημητρίου Κωνσταντίου. Από τους κύκλους διαλέξεων του Συλλόγου Φίλων του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου (2000-2010)*, Αθήνα, σ. 147-164

Κιτρομηλίδης, Π., 2014. «Η Συνθήκη της Λωζάννης και η ελληνική πολιτική σκέψη». Στο: Παπαρτζή, Φ., Αντωνόπουλος, Κ., (επιμ.). *90 χρόνια από τη Συνθήκη της Λωζάννης. Η λειτουργία της Συνθήκης υπό το φως των εξελίξεων μετά το 1923*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σ. 11-15

Κλάψης, Γ., 2017. «Η διπλωματία του εφικτού – Η εφαρμογή της Σύμβασης της Λωζάννης για την ανταλλαγή των ελληνοτουρκικών πληθυσμών». Στο: Γεώργης, Γ., Κυριακίδης, Χ., Χαραλάμπους Χ. (επιμ.), *Λωζάννη 1923. Διαχρονικές προσεγγίσεις και εκτιμήσεις*, Εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, σ. 208-231

Κλάψης, Γ., 2010. *Το Ελληνοτουρκικό Οικονομικό Σύμφωνο της 10^{ης} Ιουνίου 1930. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η διευθέτηση των εκκρεμοτήτων της Σύμβασης της Λωζάννης για την ανταλλαγή των πληθυσμών*, Εκδ. Ι. Σιδέρη, Αθήνα

Κοκολάκης, Μ., 2003α. *Το Ύστερο Γιαννιώτικο Πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, Αθήνα

Κοκολάκης, Μ., 2003β. «Η τουρκική στατιστική της Ηπείρου στο Σαλναμέ του 1895». Στο: Παναγιωτόπουλος Β. et al. (επιμ.), *Πληθυσμοί και οικισμοί του ελληνικού χώρου: ιστορικά μελετήματα*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/ Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, σ. 143-312

Κολιόπουλος, Ι., Σ., 2000. *Ιστορία της Ελλάδος από το 1800. Το έθνος, η πολιτεία και η κοινωνία των Ελλήνων*, τεύχος Α, Βάνιας, Θεσσαλονίκη.

Κολοβός, Η., Πάλλης, Γ., Πούλος, Π., 2023. «Εισαγωγή». Στο: Κολοβός, Η., Πάλλης, Γ., Πούλος, Π., (επιμ.), *Οθωμανικά μνημεία στην Ελλάδα. Κληρονομίες υπό διαπραγμάτευση*, Εκδ. Καπόν, Αθήνα, σ. 9-27

Κόνσολα, Ν., 2006. *Πολιτιστική ανάπτυξη και πολιτική*, Παπαζήσης, Αθήνα

Κοντογιώργη, Α., Κούτρα, Σ., 2008. «Οικία Μίσιου». Στο: Μπρούσκαρη, Ε., (επιμ.), 2008. *Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Υπουργείο Πολιτισμού – Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, σ. 180-181

Κουλίδας, Ι. Κ., 2000-2001. «Τα μουσουλμανικά βακούφια της πόλεως των Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, τ. 21, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ήπειρος, σ. 341-434

Κορδώσης, Μ., 2003. *Τα βυζαντινά Γιάννενα: Κάστρο (πόλη) – Ξώκαστρο. Κοινωνία – διοίκηση – οικονομία*, Αθήνα

- Κούρια, Αφροδίτη, 2016. *Η Ελλάδα στην περιηγητική εικονογραφία, 15^{ος} – 19^{ος} αιώνας. Ταυτότητες, ετερότητες, μεταμορφώσεις*, Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχελή, Αθήνα
- Κρασίτης, Β., 1988. *Η ιστορία των Ιωαννίνων (Θ' αιώνας μέχρι 1913)*, Αθήνα
- Kreeb, M., 2000. «Οι αρχαιότητες της Αθήνας: Ξένοι ταξιδιώτες». Στο: *ΑΘΗΝΑΙ. Από την κλασική εποχή έως σήμερα, 5^{ος} αι. π.Χ. – 2000 μ.Χ.*, Αθήνα, σ. 349-369
- Κυριακάκης, Γ., Μιχαηλίδου, Μ. (επιμ.), 2006. *Η προσέγγιση του Άλλου. Ιδεολογία, μεθοδολογία και ερευνητική πρακτική*, Μεταίχμιο, Αθήνα
- Κυρίτσης, Δ. Γ., 2017. *Ιδεολογία και σχολική Ιστορία. «Εμείς» και οι «Άλλοι» στη Βυζαντινή Ιστορία του Δημοτικού*, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα
- Κωνσταντινίδης, Α., 1950. *Τα παλιά αθηναϊκά σπίτια*, Αθήνα
- Κωνσταντοπούλου, Χρ., κ.α. (επιμ.), 2000. «Εμείς» και οι «Άλλοι». *Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα*, Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδάνος, Αθήνα
- Λάββας, Π.Γ., 2010. *Ζητήματα Πολιτιστικής Διαχείρισης*, Μέλισσα, Αθήνα
- Lane, C., F., 2007. *Βενετία η θαλασσοκράτειρα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα
- Λέκκας, Π., 2011. *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα
- Λαλιούτη, Ζ., Γεωργιάδου, Β., Γαλαριώτης, Γ., Καφέ, Α., 2017. «Η ξеноφοβία στην Ελλάδα ως ερευνητικό πρόβλημα: Εννοιολογικά και μεθοδολογικά ζητήματα», *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 35, σ. 161-187
- Λουκάκης, Π., 1985. «Αθήνα 1830-1940: Ιστορικές φάσεις παγίωσης του υπερσυγκεντρωτισμού της». Στο: *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Αθήνα 26-28 Σεπτεμβρίου 1984, Ερμούπολη 29-30 Σεπτεμβρίου 1984, Α Τόμος, Αθήνα, σ. 85-96
- MacDonald, Sh., 2010. «Η Ιστορία ως κοινωνικό ζήτημα: Ερμηνεύοντας τη «δύσκολη» κληρονομιά», *Τετράδια Μουσειολογίας*, τ. 7, Καλειδοσκόπιο, σ. 14-22

Μαζαράκης-Αινιάν, Φ., 2012, «Μουσεία και δύσκολη πολιτιστική κληρονομιά», Τετράδια Μουσειολογίας, τ. 8, Καλειδοσκόπιο, σ. 72-76

Mairesse, F., Desvallées, A., 2014. «Εισαγωγή». Στο: Mairesse, F., Desvallées, A. (επιμ.), *Βασικές Έννοιες της Μουσειολογίας*, ICOM (διαθέσιμο online).

Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2000. «Από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα: μεταμορφώσεις του αρχαιολογικού τοπίου στην Αθήνα». Στο: *ΑΘΗΝΑΙ. Από την κλασική εποχή έως σήμερα, 5^{ος} αι. π.Χ. – 2000 μ.Χ.*, Αθήνα, σ. 311-343

Μαλτέζος, Θ. Γ., 1960. *Μνημεία της Τουρκοκρατίας Αθηνών*, Εκδ. Χαραλ. Σπανού, Αθήνα

Μάρκου, Αικ., 2023. «Η πολυκύμαντη ζωή των οθωμανικών μνημείων στην ελληνική Θράκη: Πολιτικές διαχείρισης και ανανοηματοδοτήσεις των μνημείων σήμερα». Στο: Κολοβός, Η., Πάλλης, Γ., Πούλος, Π., (επιμ.), *Οθωμανικά μνημεία στην Ελλάδα. Κληρονομίες υπό διαπραγμάτευση*, Εκδ. Καπόν, Αθήνα, σ. 255-264

Μαρμαράς, Β. Ε., Ράπτη, Χ. Σ., Σταματίου Ε., 2000. *Προστασία της Πολιτιστικής Κληρονομιάς*, ΥΠΕΠΘ - Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Αθήνα

Μέρτζιος, Κ.Δ., 1938. «Η Άλωσις των Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τεύχος 13, σ. 117-122

Μήλλας, Η., 2001. *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων. Σχολικά βιβλία, ιστοριογραφία, λογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα

Μιχαήλ, Μ., Γ., «Από τη συνέχεια της ελληνικής πόλης. Η περίπτωση της Πλάκας». Στο: Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας *Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Αθήνα 26-28 Σεπτεμβρίου 1984, Ερμούπολη 29-30 Σεπτεμβρίου 1984, Α Τόμος, Αθήνα, σ. 129-132

Μούλιου, Μ., 2014. «Τα Μουσεία στον 21^ο αιώνα: Προκλήσεις, αξίες, ρόλοι, πρακτικές». Στο: Μπίκος, Δ. Γ., Κανιάρη, Α., (επιμ.), *Μουσειολογία, Πολιτιστική Διαχείριση και Εκπαίδευση*, Εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα, σ. 77-111

Μουτσόπουλος, Ν., 2005. *Βυζαντινά και Οθωμανικά*, Νησίδες, Θεσσαλονίκη

Μπαλτά, Ε., 1989. «Οθωμανικά αρχεία στην Ελλάδα. Προοπτικές της έρευνας», *Μνήμων*, 12, σ. 241-252

Μπίρης, Μ., 2000. «Η ίδρυση της Αθήνας. Σχεδιασμός και πολεοδομική εξέλιξη». Στο: *ΑΘΗΝΑΙ. Από την κλασική εποχή έως σήμερα, 5^{ος} αι. π.Χ. – 2000 μ.Χ.*, Αθήνα, σ. 373-397

Μπίρταχας, Π., Σαλεμή, Ν., Ζαρογιάννη, Ε., Κονιώτη, Μ., 2014. «Η ανάδειξη ενός τυπικού ισλαμικού τεμένους του β' μισού του 17^{ου} αιώνα: Η περίπτωση του Φετχιγιέ Τζαμιού στη Ρωμαϊκή Αγορά της Αθήνας», *Ιστορικά Ισλαμικά Τεμένη. Τεκμηρίωση – Προστασία – Ανάδειξη, Καινοτόμες προσεγγίσεις*, Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας, Μονή Λαζαριστών, Δήμος Παύλου Μελά, 19 Οκτωβρίου 2013, Θεσσαλονίκη, σ. 42-56

Μπούρας, Χ., 2006. «Προστασία και αποκαταστάσεις σε μνημεία με αποκλειστική χρήση την έκθεση». Στο: *Η προστασία του παρελθόντος/The protection of the past*, Πρακτικά Συμποσίου, Αθήνα, 12-13 Φεβρουαρίου 1999: proceedings of the symposium, Athens 12-13 February 1999, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη – Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Αθήνα, 71-75

Μπουτσιούκη, Σ., 2015. «Η πολυμερής Πολιτιστική Διπλωματία. Διεθνείς Οργανισμοί και Διεθνείς Συλλογικές Πρωτοβουλίες». Στο: Βασιλειάδης, Ν., Μπουτσιούκη, Σ., *Πολιτιστική διπλωματία*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα. (Διαθέσιμο online)

Μπρούσκαρη, Ε., (επιμ.), 2008. *Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Υπουργείο Πολιτισμού – Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα

Νικολαΐδου, Ε., 1975. *Το Αρχείο Ιωάννου Λάππα και Αντιγόνης Τζαβέλλα (1912-1913) και η απελευθέρωση των Ιωαννίνων*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα

Νικονάνου, Ν., Μπούνια, Α., 2012. «Ψηφιακές εφαρμογές στα ελληνικά μουσεία: μια μουσειοπαιδαγωγική ανάλυση». Στο: Καραγιαννίδης, Χ., Πολίτης Π., Καρασαββίδης, Η., (επιμ.), Πρακτικά Εργασιών 8ου Πανελληνίου Συνεδρίου με Διεθνή Συμμετοχή «Τεχνολογίες της Πληροφορίας & Επικοινωνιών στην Εκπαίδευση», Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος, 28-30 Σεπτεμβρίου 2012, σ. 629-636

Νούτσου, Μ., 2017. *Μουσείο Αργυροτεχνίας*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα

Ορλάνδος, Α.Κ., 1915. «Τζαμί Τζισδαράκη», *Αρχαιολογικό Δελτίο*, τ.1, σ. 50

Ορλάνδος, Α., 1939-1940. «Αθηναϊκόν αρχοντόσπιτο της Τουρκοκρατίας», *ΑΒΜΕ Ε*, σ. 198-205

Οικονόμου, Μ., 2003. *Μουσείο: Αποθήκη ή Ζωντανός Οργανισμός;*, Κριτική, Αθήνα

Πάντζου, Ν., 2020. «Η Σύμβαση για την Προστασία της Παγκόσμιας Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς. Αποτίμηση της σημασίας της και εκτίμηση της σύμβολής της στο πεδίο της διαχείρισης πολιτιστικής κληρονομιάς». Στο: Λεκάκης Στ., Πάντζου Ν. (επιμ.), *Εισαγωγή στη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς*, Ασίνη, Αθήνα, σ. 297 - 337.

Πάντος Α. Πάντος, 2001. *Κωδικοποίηση Νομοθεσίας για την Πολιτισμική Κληρονομιά κατά Θέματα, Α' Ελληνική Νομοθεσία*, Διεύθυνση Αρχείου Μνημείων και Δημοσιευμάτων, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα

Πάντος Α. Πάντος, 2003. «Διαρκής κατάλογος των κηρυγμένων κινητών πολιτιστικών αγαθών», *CORPUS 50*, Ιούνιος 2003, Διεύθυνση Αρχείου Μνημείων και Δημοσιευμάτων του Υπουργείου Πολιτισμού, Αθήνα, σ. 90-93 (Διαθέσιμο online)

Πάντος Α. Πάντος, 2005. *Κωδικοποίηση Νομοθεσίας για την Πολιτισμική Κληρονομιά κατά Θέματα, Β' Διεθνές και Κοινοτικό Δίκαιο*, Διεύθυνση Εθνικού Αρχείου Μνημείων, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα

Παπαγεωργίου-Βενετάς, Α., 1989 α. «Η ίδρυση της νέας Αθήνας, 1^ο μέρος», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τ. 31, σ. 52-60

Παπαγεωργίου-Βενετάς, Α., 1989 β. «Η ίδρυση της νέας Αθήνας, 2^ο μέρος», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τ. 32, σ. 69-77

Παπαδοπούλου, Β., 2006. «Κάστρο Ιωαννίνων», *Αρχαιολογία*, Δεκέμβριος 2006, τεύχος 122, σ. 119-144

Παπαδοπούλου, Β., 2008. «Κάστρο των Ιωαννίνων». Στο: Μπούσκαρη, Ε., (επιμ.), 2008. *Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Υπουργείο Πολιτισμού – Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, σ. 168-169

Παπαδοπούλου, Β., 2009. *Μνημεία των Ιωαννίνων. Πόλη, Νησί, Λεκανοπέδιο*, Υπουργείο Πολιτισμού- 8η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Ιωάννινα

Παπαδοπούλου, Β., 2015. «Το κάστρο των Ιωαννίνων και οι απαρχές της πόλης». Στο: Πέτσιος, Κ., Παπαγεωργίου, Γ. (επιμ.), *Ιστορία – Λογιοσύνη: Η Ήπειρος και τα Ιωάννινα από το 1430 έως το 1913*, 28 Φεβρουαρίου – 3 Μαρτίου 2013, τ. Β', σ. 405-450

Παπαδοπούλου, Β., 2016. «Κάστρο Ιωαννίνων», *Αρχαιολογία*, Δεκέμβριος 2016, τεύχος 122, σ. 118-144

Παπασταύρος, Α., 2005. *Τα Γιάννενα του 19^{ου} αι. όπως τα περιέγραψαν και τα απεικόνισαν οι ξένοι περιηγητές*, Οδυσσέας, Δωδώνη

Παπασταύρου, Τζ, «Ιωάννινα: Η μετάβαση από την παραδοσιακή αρχιτεκτονική στα νεοκλασικά πρότυπα. Κατανόηση της αρχιτεκτονικής εξέλιξης μέσα στα ιστορικά και κοινωνικά της συμφραζόμενα», *Αρχαιολογία και Τέχνες* (Διαθέσιμο online)

Παρασκευόπουλος, Ι., Ν., 1993. *Μεθοδολογία επιστημονικής έρευνας*, τ. Β, Αθήνα

Παρασκευοπούλου-Κόλλια, Α.Ε., 2008. «Μεθοδολογία ποιοτικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες και συνεντεύξεις», *Open Education-The Journal for Open and Distance Education and Educational Technology*, vol. 4, no 1, 2008/section 1, (Διαθέσιμο online, <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/openjournal/article/viewFile/9726/9872.pdf>)

Παπάνης, Π., Ε., 2011. *Μεθοδολογία έρευνας και Διαδίκτυο*, Εκδ. Ι. Σιδέρη, Αθήνα

Παπουλάκου, Α., 2011. «Επανάταξη και επανάχρηση των «ζώντων μνημείων» - καταλοίπων του παρελθόντος στη σύγχρονη αστική ζωή. Επιτυχημένα παραδείγματα μετατροπής και επανάχρησης παλαιών κτηρίων», *Monumenta*, (Διαθέσιμο online)

Παπούλιας, Ε., 2013. *Η Διαχείριση της Πολιτισμικής Κληρονομιάς στην Ελλάδα. Σύγχρονες προσεγγίσεις*, Εκδ. Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος Α.Ε., Αθήνα

Πετράκος, Β., 2004. *Η Απαρχή της Ελληνικής Αρχαιολογίας και η Ίδρυση της Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα (Διαθέσιμο online)

Πλάγου Αγγελική, 2016. *Περιφέρεια Ηπείρου. Περιφερειακή Ενότητα Ιωαννίνων. Εκεί όπου η ομορφιά περισσεύει...*, Ακακία, Λονδίνο

Πλάντζος, Δ., 2023. «Εισαγωγή: Κληρονομίες της μνήμης και της λήθης». Στο: Πλάντζος, Δ., (επιμ.), Τα μνημεία των άλλων. Ανεπιθύμητες κληρονομίες στις παρυφές της μνήμης και της λήθης, Νεφέλη, σ. 13-34

Πούλη, Ρ., 2008. «Η Αθήνα στους οθωμανικούς χρόνους». Στο: Μπούσκαρη, Ε., (επιμ.), *Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Υπουργείο Πολιτισμού – Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, σ. 68-69

Πούλη, Ρ., 2008. «Φετχιγιέ Τζαμί (ή Τζαμί του Σταροπάζαρου)». Στο: Μπούσκαρη, Ε., (επιμ.), *Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Υπουργείο Πολιτισμού – Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, σ. 70-73

Πούλη, Ρ., 2008. «Τζαμί του Τζισδαράκη (ή Τζαμί του Κάτω Συντριβανιού)». Στο: Μπούσκαρη, Ε., (επιμ.), *Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Υπουργείο Πολιτισμού – Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, σ. 74-76

Πούλη, Ρ., 2008. «Μεντρεσές». Στο: Μπούσκαρη, Ε., (επιμ.), *Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Υπουργείο Πολιτισμού – Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, σ. 77-78

Πούλιος, Ι., 2012. «Εισαγωγή στη διαχείριση της πολιτισμικής κληρονομιάς: Ορολογία, έννοια και μοντέλα διαχείρισης», *Αρχαιογνωσία*, τόμος 16, τεύχη 1-13 (2010-2013), Αθήνα, σ. 321-340

Πυργιωτάκης, Ε. Ι., Συμεού, Λ., 2016. «Η ποιοτική έρευνα και η επιστημονική αξία της παραγόμενης γνώσης στις Κοινωνικές και στις Ανθρωπιστικές Επιστήμες». Στο: Πυργιωτάκης, Γ., Θεοφιλίδης, Χ., (επιμ.), 2016. *Ερευνητική μεθοδολογία στις κοινωνικές επιστήμες και στην εκπαίδευση. Συμβολή στην επιστημολογική θεωρία και την ερευνητική πράξη*, Πεδίο, Αθήνα

- Peckham, S. R., 2001. *Εθνικές Ιστορίες, Φυσικά Κράτη. Εθνικισμός και πολιτική του τόπου στην Ελλάδα*, Εκδ. Ενάλιος, Αθήνα
- Quataert, D., 2006. *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι τελευταίοι αιώνες, 1700-1922*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα
- Said, W. E., 1996. *Οριενταλισμός*, Νεφέλη, Αθήνα
- Σαλαμάγκας, Δ., *Οι παλιές βρύσες των Ιωαννίνων*, (Διαθέσιμο online)
- Σβωλόπουλος, Κ., 2014. «Η Συνδιάσκεψη της Λωζάννης». Στο: Παπαρτζή, Φ., Αντωνόπουλος, Κ., (επιμ.). *90 χρόνια από τη Συνθήκη της Λωζάννης. Η λειτουργία της Συνθήκης υπό το φως των εξελίξεων μετά το 1923*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σ. 3-9
- Σιμόπουλος, Κ., 2003. *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τόμος Γ2 1810-1821, εκδ. Στάχυ
- Σιορόκας, Α. Γ., 1995. «Η απελευθέρωση των Ιωαννίνων στον ημερήσιο παρισινό Τύπο», Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
- Σκαλτσά, Μ., 1985. «Για μια κοινωνική χαρτογράφηση της Αθήνας του 19^{ου} αιώνα. Άξονας οι χώροι του οικιστικού εξοπλισμού». Στο: Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας *Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Αθήνα 26-28 Σεπτεμβρίου 1984, Ερμούπολη 29-30 Σεπτεμβρίου 1984, Α Τόμος, Αθήνα, σ. 103-110
- Σμύρης, Γ., 2000. «Τα μουσουλμανικά τεμένη των Ιωαννίνων και η πολεοδομία της οθωμανικής πόλης», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τ. 34, Ιωάννινα, σ. 9-65
- Σμύρης, Γ., 2003. «Πολεοδομία και Αρχιτεκτονική στα Ιωάννινα πριν και μετά την Απελευθέρωση», *Ζωσιμάδες*, τεύχος 3, Ιωάννινα-Αθήνα, σ. 65-70
- Σολομών, Ε., 2016. «Εμείς» και οι «Άλλοι» - Τα εθνογραφικά μουσεία τον 21^ο αιώνα», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τ. 122, Δεκέμβριος 2016, σ. 104-109
- Σταματόπουλος, Α. Δ., 2017. «Ιστοριογραφικές αποτιμήσεις: Έλληνες και Βαλκάνιοι απέναντι στο οθωμανικό παρελθόν». Στο: Κατσιαρδή-Hering, Ο., Σειρηνίδου, Β., (επιμ.), *Νεοελληνική Ιστορία και Οθωμανικές Σπουδές. Μια απόπειρα χαρτογράφησης*, Αθήνα, σ. 89-99

Στενού, Κ., 1998. *Εικόνες του Άλλου. Η ετερότητα από τον μύθο στην προκατάληψη*, Εξάντας, Αθήνα

Στεφανίδου-Φωτιάδου, Α., 1986. «Το Ιμαρέτ της Καβάλας», *Μακεδονικά*, 25(1), σ. 203-265

Στεφανίδου Αιμ., 2010. «Τα οθωμανικά μνημεία της Ελλάδας. Η προστασία, η συντήρηση και η αποκατάστασή τους». Στο: Στεφανίδου, Αιμ. (επιμ.), *Η συντήρηση και αποκατάσταση των οθωμανικών μνημείων στην Ελλάδα*, University Studio Press, 27-68

Στεφάνου, Ε., Αθανασιάδης, Η., Στέφος, Ε., 2013. *Μνημεία Ιστορίας και Πολιτιστικής Κληρονομιάς. Νοηματοδότηση και Ιεράρχηση των Μνημείων και Υλικών Καταλοίπων του Παρελθόντος. Εμπειρική Έρευνα με Εκπαιδευτικούς*, Παιδαγωγικά Ρεύματα στο Αιγαίο: Διεθνής Περιοδική Έκδοση Παιδαγωγικών Προβλημάτων

Στεφάνου – Κατσανίκα, Ε., 2014. «Επανεκθεση των βυζαντινών γλυπτών στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο», *Ιστορία και Τέχνη. Μνήμη Δημητρίου Κωνσταντιού. Από τους κύκλους διαλέξεων του Συλλόγου Φίλων του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου (2000-2010)*, Αθήνα, σ. 109-129

Storey, J., 2015. *Πολιτισμική Θεωρία και Λαϊκή Κουλτούρα. Εισαγωγή*, Πλέθρον, Αθήνα

Τουρνικιώτης, Π., 2006. «Η φανταστική κατασκευή του παρελθόντος και η προστασία της». Στο: *Η προστασία του παρελθόντος/The protection of the past*, Πρακτικά Συμποσίου, Αθήνα, 12-13 Φεβρουαρίου 1999: proceedings of the symposium, Athens 12-13 February 1999, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη – Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Αθήνα, σ. 103-109

Τσελεμπί Εβλιά, 2010. *Ταξίδι στην Ελλάδα. Από τη Θράκη ως την Αττική*, αποδ. Ν. Χειλαδάκης, Εκάτη, Αθήνα

Τσιγκάκου, Φ.Μ., 2000. «Η επανανακάλυψη της Αθήνας από τους ζωγράφους-περιηγητές». Στο: *ΑΘΗΝΑΙ. Από την κλασική εποχή έως σήμερα, 5^{ος} αι. π.Χ. – 2000 μ.Χ.*, Αθήνα, σ. 283-307

Τσιτσελίκης, Κ., 2006. «Εισαγωγή». Στο: Τσιτσελίκης, Κ., (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Κριτική, Αθήνα, σ. 15-36

Τσουκαλάς, Κ., 2010. *Η επινόηση της ετερότητας. «Ταυτότητες» και «διαφορές» στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Καστανιώτης, Αθήνα

Τρακοσοπούλου – Τζήμου, Κ., 2014. «Η «ξεχασμένη» οθωμανική κληρονομιά. Το μικρό τέμενος κοντά στη Σκάλα («Ισκελέ Τζαμί») στη Θεσσαλονίκη», *Ιστορικά Ισλαμικά Τεμένη. Τεκμηρίωση – Προστασία – Ανάδειξη, Καινοτόμες προσεγγίσεις*, Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας, Μονή Λαζαριστών, Δήμος Παύλου Μελά, 19 Οκτωβρίου 2013, Θεσσαλονίκη, σ. 57-68

Τραυλός, Ν., Ι., 1960. *Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών*, Αθήνα

Τραυλός, Ν., Ι., 1993. *Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών*, Καπόν, Αθήνα

Τρίκας, Δ., 2023. «Νοσοκομείο Σωτηρία – Τόπος μνήμης: Οι βαλίτσες των αζήτητων νεκρών». Στο: Πλάντζος, Δ., (επιμ.), *Τα μνημεία των άλλων. Ανεπιθύμητες κληρονομίες στις παρυφές της μνήμης και της λήθης*, Νεφέλη, σ. 80-101

Yıldırım, O., 2006. «Η ανταλλαγή πληθυσμών του 1923. Πρόσφυγες και εθνικές ιστοριογραφίες στην Ελλάδα και την Τουρκία». Στο: Τσιτσελίκης, Κ., (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Κριτική, Αθήνα, σ. 65-96

Φιλαδελφεύς, Θ., Ν., 1991. *Ιστορία των Αθηνών επί Τουρκοκρατίας. Από του 1400 μέχρι του 1800*, Νότης Καραβίας, Αθήνα

Φίλιας, Β. (επιμ.), 1996. *Εισαγωγή στη μεθοδολογία και τις τεχνικές των κοινωνικών ερευνών*, Gutenberg, Αθήνα

Φίνλεϋ, Τζ., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, Ο Κόσμος, Αθήνα

Χαμηλάκης, Γ., 2007. *Το έθνος και τα ερείπιά του: αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα*, Εικοστός πρώτος, Αθήνα

Χαραλάμπους, Σ., 2012. «Τα Μουσουλμανικά Μνημεία». Στο: Παπαδοπούλου, Β. (επιμ.), *Μνημεία των Ιωαννίνων. Πόλη, Νησί, Λεκανοπέδιο*, β' έκδοση, 8^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Ιωάννινα

Χαρίσης, Α.Β., 2000-2001. «Ο Πύργος των «Αγίων Αναργύρων» και ο Πύργος του «Δημοτικού Μουσείου» στο Κάστρο των Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, τόμος ΚΑ΄, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα, σ. 5-48

Χατζητρύφωνος, Ε., 1999. «Σκέψεις για τη διατήρηση της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς μιας κρίσιμης ιστορικής περιόδου στα Βαλκάνια». Στο: Χατζητρύφωνος, Ε., (επιμ.), *Κοσμική Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, 1300-1500 και η διατήρησή της*, University Studio Press, Αθήνα, σ. 53-68

Χούλια, Σ., 2008. «Τα θρησκευτικά οθωμανικά κτήρια του ελλαδικού χώρου». Στο: Μπρούσκαρη, Ε., (επιμ.), *Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Υπουργείο Πολιτισμού – Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, σ. 45-50

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Ágoston, G., Masters, B., 2009. *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, Facts on File, New York

Allievi, S., 2010. “Mosques in Europe: Real problems and false solutions”. In: Allievi, S., (ed.), *Mosques in Europe. Why a solution has become a problem*, Alliance Publishing Trust, London, pp. 13-51

Anagnostopoulou, S., 2002. “Tyranny and “Despotism” as National and Historical Terms in Greek Historiography”. In: Koulouri, Ch., *Clio in the Balkans. The politics of History Education*, Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe, Thessaloniki, pp. 81-90

Andrews, D., Nonnecke, B., Preece, J., 2003. “Electronic survey methodology: A case study in reaching hard to involve Internet users”, *International Journal of Human – Computer Interaction*, 16, 2, pp. 185-210

Aslanapa, O., 1971. *Turkish art and architecture*, Faber and Faber Ltd, London

Behrens-Abouseif, Doris, 2007. *Cairo of the Mamluks: A History of Architecture and Its Culture*. Cairo: The American University in Cairo Press

Bintliff, L. J., 2007. “Considerations for creating an ottoman archaeology in Greece”, *Hesperia Supplements*, vol. 40 (“Between Venice and Istanbul: Colonial Landscapes in Early Modern Greece”), The American School of Classical Studies at Athens, pp. 221-236

Bintliff, L. J., 2014. “The archaeology of Ottoman to Early Modern Greece”, *Pharos* (Journal of the Netherlands Institute at Athens), vol. Xxi, pp. 347-369

Blair, S., S., Bloom, M. J., 2003. “The mirage of Islamic Art: Reflections on the Study of an Unwieldy field”, *The Art Bulletin*, vol. 85, no1, pp. 152-184

Brons, L., 2015. “Othering. An analysis”, *Transcience, a Journal of Global Studies*, 6, pp. 69-90

Bullen, P., Love, P. 2011. “Adaptive reuse of heritage buildings: Sustaining an Icon or Eyesore”. In: L. Ruddock, P. Chynoweth, C. Egbu, M. Sutrisna, M. Parsa, (eds.), *Proceedings of the 2011 Construction and Building Research Conference (COBRA)*, September 12-13, 2011, UK: Royal Institution of chartered surveyors, Manchester, pp. 1652-1662

Canefe, N., 1998. “Sovereign Utopias: Civilisational boundaries of Greek and Turkish nationhood (1821-1923)” (Available online)

Damaskos, D., 2008. “In place of conclusion”. In: Damaskos, D., Plantzos, D., (eds.). *A Singular Antiquity: Archaeology and Hellenic Identity in Twentieth – Century Greece*, Μουσείο Μπενάκη, 3rd Supplement, Athens, pp. 403-407 (Available online) <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/benaki/issue/view/1101/showToc>

Dankoff, R., Kim, S., 2011. “Introduction”. In: Dankoff, R., Kim, S., *An ottoman traveller. Selections from the Book of Travels of Evliya Çelebi*, Eland, London

Davies, S., Davis, J., 2007. “Greeks, Venice and the Ottoman Empire”, *Hesperia Supplements*, vol. 40, American School of classical studies at Athens, pp. 25 - 31

Delilbaşı Melek, 2012. “A contribution to the history of Epirus (XVth – XVIth centuries) – Special reference to the privileges granted to the people of Epirus by Sultan Murad II”, *Gamer I*, 1, pp. 37-60

ESCURIS Project, “Greece. The Muslim Presence in Epirus and Western Greece”. In: *Elevating and safeguarding culture using tools of the information society. Dusty traces of the muslim culture*, Livanis Publishing Organisation S.A., Athens. (Available online)

Falk, J.H. & Dierking, L.D., 2000, *Learning from Museums, Visitor Experiences and the Making of Meaning*, Alta Mira Press, Walnut Creek, Lanham, New York

Falk, J.H. & Dierking, L.D., 1992, *The Museum Experience*, Whalesback Books, Washington DC

Freely, J., 2011. *A History of Ottoman Architecture*, WIT Press, Southampton

Gazi, A., 2008. “Artfully classified” and “appropriately placed”: notes on the display of antiquities in early twentieth-century Greece”. In: Damaskos, D., Plantzos, D., (eds.), *A Singular Antiquity: Archaeology and Hellenic Identity in Twentieth – Century Greece*, Μουσείο Μπενάκη, 3rd Supplement, Athens, pp. 67-82

Gnecco, C., 2015. “Heritage in Multicultural Times”. In: Waterton, E., Watson, S., (eds.), *The Palgrave Handbook of Contemporary Heritage Research*, Palgrave MacMillan, pp. 263-280 (Available online)

Goodman, N., 1985. “How buildings mean?”, *Critical Inquiry*, vol. 11, no 4, (June 1985), The University Chicago Press, pp. 642-653

Gratziou, O., 2008. “Venetian monuments in Crete: a controversial heritage”. In: Damaskos, D., Plantzos, D. (eds.), *A Singular Antiquity. Archaeology and Hellenic Identity in twentieth-century Greece*, Mouseio Benaki, 3rd Supplement, Athens

Günçe, K., Mısırlısoy D., 2014. “Adaptive reuse of military establishments as museums: conservation vs museography”, *WIT Transactions on The Built Environment*, vol. 143, WIT Press, pp. 125-136 (Available online)

- Hallam, E., Street, V., B., 2000. "Introduction. Cultural encounters – representing "otherness". In: Hallam, E., Street, V. B., (eds.), *Cultural encounters. Representing "Otherness"*, Routledge, London and New York, pp. 1-10
- Hamilakis, Y., 2008. "Decolonizing Greek archaeology: indigenous archaeologies, modernist archaeology and the post-colonial critique". In: Damaskos, D., Plantzos, D., (eds.). *A Singular Antiquity: Archaeology and Hellenic Identity in Twentieth – Century Greece*, Μουσείο Μπενάκη, 3rd Supplement, Athens, pp. 273-284
- Hartmuth, M., 2008. "Image-ing the Balkans: Non-creative Others, Attention Deficits and Art as a Problem". In: *Kakanien Revisited*, (Available online)
- Hatziprokopiou, P., Evergeti, V., 2014. "Negotiating Muslim identity and diversity in Greek urban spaces", *Social & Cultural Geography*, 15:6, pp. 603-626 (Available online)
- Hayden, H. R., 2016. "Intersecting Religioscapes in Post-Ottoman spaces. Trajectories of change, competition and sharing of religious spaces". In: Bryant, R., (ed.), 2016. *Post-Ottoman Coexistence. Sharing Space in the Shadow of Conflict*, pp. 59-85 (Available online)
- Johnson, C., Nuala, 2015. "Heritage and Geography". In: Waterton, E., Watson, S., (eds.), *The Palgrave Handbook of Contemporary Heritage Research*, Palgrave MacMillan, pp. 159-173 (Available online)
- Kanetaki, E., 2012. "The creation of historical cultural heritage in Greece during the Ottoman period". Paper presented at the *International Symposium on Historical Ottoman Artifacts and Foundations (AWQAF) in the Balkans*, Istanbul, pp. 197-208
- Karidis, N., D., 2014. *Athens from 1456 to 1920. The town under ottoman rule and the 19th-century capital city*, Archaeopress, Oxford
- Karp, I., 1991a. "How museums define other cultures", *American Art*, vol. 5, no ½ (Winter – Spring, 1991), University Chicago Press, pp. 10 – 15
- Kechriotis, V., 2005. "Greek – Orthodox, Ottoman Greeks or just Greeks? Theories of coexistence in the aftermath of the Young Turk Revolution", *Études Balkaniques*, 1, pp. 51-72

- Kiel, M., 2002, "The Quatrefoil Plan in Ottoman Architecture Reconsidered in Light of the "Fethiye Mosque" of Athens", *Muqarnas*, vol. 19, 109-122
- Konortas, P., 1999. "From Tâ'ife to Millet: Ottoman terms for the ottoman Greek orthodox community". In: Gondicas, D., Issawi Ch., (eds.) *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism*, Darwin Press, pp.169-179
- Kotler, N., Kotler, P., 1998. *Museum Strategy and Marketing*, Jossey-Bass Publishers, San Francisco
- Kuban, Doğan (2010). *Ottoman Architecture*. Woodbridge, Suffolk, UK: Antique Collectors' Club
- Lecic, N., Vasilevska L., 2018. "Adaptive reuse in the function of cultural heritage revitalization", BHMP 2018 Conference: Built Heritage Management and Presentation, Serbia (Available online)
- Levey, M., 1975. *The World of Ottoman Art*, Thames and Hudson, London
- MacDonald, Sh., 2009. *Difficult heritage. Negotiating the Nazi Past in Nuremberg and Beyond*, Routledge, London & New York
- Mackridge, P., 2011/12. "The heritages of the modern Greeks", *British Academy Review*, issue 19 (Winter 2011/12), pp. 14-22
- Mazower, M., 2008. "Archaeology, nationalism and the land in modern Greece". In: Damaskos, D., Plantzos, D., (eds.). *A Singular Antiquity: Archaeology and Hellenic Identity in Twentieth – Century Greece*, Μουσείο Μπενάκη, 3rd Supplement, Athens, pp. 33-41
- Mouliou, M., 2008. "Museum representations of the classical past in post-war Greece: a critical analysis". In: Damaskos, D., Plantzos, D., (eds.). *A Singular Antiquity: Archaeology and Hellenic Identity in Twentieth – Century Greece*, Μουσείο Μπενάκη, 3rd Supplement, Athens, pp. 83-109
- Neal, C., 2015. "Heritage and Participation". In: Waterton, E., Watson, S., (eds.), *The Palgrave Handbook of Contemporary Heritage Research*, Palgrave MacMillan, pp. 346-365 (Available online)

Osswald, B., 2008. "From Lieux de Pouvoir to Lieux de Mémoire: The Monuments of the Medieval Castle of Ioannina through the Centuries". In: Gudmundur Hálfðananson, (ed.), *Discrimination and tolerance in historical perspective*, Pisa University Press, pp. 187-199

Pallis, G., 2007, "The topography of the Athenian plain under ottoman rule (1456 – 1821)", *The Historical Review/La Revue Historique*, vol. IV, Institute for Neohellenic Research, pp. 33 – 57

Plevoets Bie & Koenraad Van Cleempoel, 2012. «Creating Sustainable Retail Interiors through the Reuse of Historic Buildings», *Interiors*, 3:3, pp. 271-293

Piatkowska, K., 2017. "Museum Institutions in Monuments – Positive and Negative Aspects of Adaptation: The new Amber Museum and Museum of Science in Gdansk, Poland", *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*, vol. 245 (Available online)

Plantzos, D., 2008. "Archaeology and Hellenic Identity, 1896-2004: a frustrated vision". In: Damaskos, D., Plantzos, D., (eds.). *A Singular Antiquity: Archaeology and Hellenic Identity in Twentieth – Century Greece*, Μουσείο Μπενάκη, 3rd Supplement, Athens, pp. 11-30

Plevoets, B., Cleempoel, Van., K., 2011. "Adaptive reuse as a strategy towards conservation of cultural heritage: a literature review", *WIT Transactions on The Built Environment*, vol. 118, pp. 155-164

Quataert, D., 2003. "Ottoman History Writing and Changing Attitudes Towards the Notion of "Decline". *History Compass*. 1/1, pp. 1-8

Rubešová P.M., 2008. "Living in a multicultural neighborhood: Ottoman society reflected in rabbinic responsa of the 16th and 17th centuries". In: Lud'a Klusáková and Laure Teulière (eds.), *Frontiers and Identities. Cities in Regions and Nations*, Pisa University Press

Sather-Wagstaff, J., 2015. "Heritage and Memory". In: Waterton, E., Watson, S., (eds.), *The Palgrave Handbook of Contemporary Heritage Research*, Palgrave MacMillan, pp. 159-173 (Available online)

Sakellariadi, A., 2008. "Archaeology and Museums in the Nation Building Process in Greece". In: Aronsson, P., Nyblom, A., (eds.), *Comparing: National Museums, Territories, Nation-Building and Change*, NaMu IV, Linköping University, Norrköping, Sweden, 18-20 February 2008, pp. 129-142

Sanderson, G., 2004. "Existentialism, globalization and the cultural other", *International Education Journal*, vol. 4, no 4. Educational Research Conference 2003, special issue, pp. 1-20

Saphinaz-Amal, N., 2019. "New Frames to Islam in European Museums", *Material Religion*, pp. 376-377 (Available online)

Saraga, N., "Les monuments ottomans d'Athènes au fil du temps," J.-C. David et S. Müller-Celka, *Patrimoines culturels en Méditerranée orientale. Recherche scientifique et enjeux identitaires*, 3e atelier (26 novembre 2009), Les héritiers de l'Empire ottoman et l'héritage refusé, Rencontres scientifiques en ligne de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée, Lyon, 2009, pp. 1-27 (Available online)

Šešić Dragičević M., Mijatović Rogać L., 2014. "Balkan Dissonant Heritage Narratives (and their attractiveness) for Tourism", *American Journal of Tourism Management*, 3 (IB), pp. 10-19

Shatanawi, M., 2012. "Curating against dissent: Museums and the Public debate on Islam". In: Flood, Ch., et al., (eds.), *Political and Cultural Representations of Muslims. Islam in the Plural*, Brill, Leiden-Boston, pp. 177-192

Silverstein, J. A., 2010. *Islamic History. A Very Short Introduction*, Oxford University Press, New York

Skoulariki, A., 2010. "Old and new mosques in Greece: a new debate haunted by history". In: Allievi, S., (ed.), *Mosques in Europe. Why a solution has become a problem*, Alliance Publishing Trust, London, pp. 300-317

Smith, L., 2006. *Uses of Heritage*, Routledge, Abingdon – New York, (Available online)

Solomon, E., Apostolidou, E., 2018. "Introduction". In: *Museums, Education and "Difficult" Heritage/ Μουσεία, εκπαίδευση και «δύσκολη κληρονομιά»*, MuseumEdu

6, Museum Education and Research Laboratory, University of Thessaly, October 2018

Soysal, Y., Antoniou, V.L., 2004. "Nation and the Other in Greek and Turkish History Textbooks". In: Schissler, H., Soysal, Y. N., (eds.), *The Nation, Europe and the World: Textbooks and Curricula in Transition*, New York, pp. 105-121

Staszak, F. J. 2008. "Other/Otherness". In: Kitchin, R., Thrift, N., (eds.), *International Encyclopaedia of Human Geography*, Elsevier, vol. 8, Oxford, pp. 43-49

Strumska-Cylwik, L., 2013. "Other"/ "Otherness" in a multicultural world and their diverse qualities and varieties in the context of an applied "logic of reverse", *International Journal of Arts and Sciences*, 2013, vol. 6, no 1, pp. 35-55

Talal, A., 2000. "Muslims and European identity. Can Europe represent Islam?". In: Hallam, E., Street, V., B., 2000. "Introduction. Cultural encounters – representing "otherness". In: Hallam, E., Street, V. B., (eds.), *Cultural encounters. Representing "Otherness"*, Routledge, London and New York, pp. 11-27

Taylor, P. E., 2012. "Museums Narrating the Nation: Case Studies from Greece and Bosnia-Herzegovina", *Journal of Anthropology*, Totem: The University of Western Ontario, vol. 20, issue 1, (Available online)

The problem of protection of the Ottoman Turkish Architectural Heritage in Greece, 1992, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, Istanbul

Thomas, C., J., 1989. "The role of historic sites and reasons for visiting". In: Herbert, D.T., Prentice, R.C., Thomas, C.J., (eds.), *Heritage sites: Strategies for marketing and development*, Aldershot:Avebury, pp. 62-93

Tziouvas, D., 2008. "Reconfiguring the past: Antiquity and Greekness". In: Damaskos, D., Plantzos, D., (eds.). *A Singular Antiquity: Archaeology and Hellenic Identity in Twentieth – Century Greece*, Μουσείο Μπενάκη, 3rd Supplement, Athens, pp. 287-298.

Voudouri, D., 2008. "Greek legislation concerning the international movement of antiquities and its ideological and political dimensions". In: Damaskos, D., Plantzos, D., (eds.). *A Singular Antiquity: Archaeology and Hellenic Identity in Twentieth – Century Greece*, Μουσείο Μπενάκη, 3rd Supplement, Athens, pp. 125-139

Voudouri, D., 2010. "Law and the Politics of the Past: Legal Protection of Cultural Heritage in Greece", *International Journal of Cultural Property*, 17, pp. 547-568

Witcomb, A., 2015. "Thinking about Others through Museums and Heritage". In: Waterton, E., Watson, S., (eds.), *The Palgrave Handbook of Contemporary Heritage Research*, Palgrave MacMillan, pp. 130-143 (Available online)

Yetişgin, M., 2007. "The Ottoman Way of Governing Multi-Ethnic and Multi-Religious Communities", *Ankara University Journal*, No. 21, pp. 136-168

Yilmaz, Ş., Yosmaoglu, K., İ., 2008. "Fighting the Spectres of the Past: Dilemmas of Ottoman Legacy in the Balkans and the Middle East", *Middle Eastern Studies*, vol. 44, no 5, Sept. 2008, pp. 667-693 (Available online)

Ηλεκτρονικές πηγές

Αργολική Αρχαιακή Βιβλιοθήκη Ιστορίας και Πολιτισμού, «Φαβιέρος Κάρολος (1782-1855):

<http://argolikivivliothiki.gr/2009/03/06/%CF%86%CE%B1%CE%B2%CE%B9%CE%AD%CF%81%CE%BF%CF%82-%CE%BA%CE%AC%CF%81%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CF%82-1783-1855/>

(Τελευταία επίσκεψη: 10/4/2022)

Περιφέρεια Ηπείρου, «Εγκρίθηκε η Προγραμματική Σύμβαση για την αποκατάσταση του διατηρητέου κτιρίου "Σπίτι του Δεσπότη" στα Ιωάννινα - Άλλες αποφάσεις Επ. Περιβάλλοντος»:

<http://www.php.gov.gr/enimerosi/deltia-typou/5407-egkrithike-i-programmatiki-symvasi-gia-tin-apokatastasi-tou-diatiriteou-ktiriou-spiti-tou-despoti-sta-ioannina-alles-apofaseis-ep-perivallontos.html> (Τελευταία επίσκεψη: 14/11/2022)

Ίδρυμα Αικ. Λασκαρίδη, “Travelogues”, <http://el.travelogues.gr/> (Τελευταία επίσκεψη: 10/9/2023)

Κεχριώτης Ευάγγελος, «Μεταρρυθμίσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία», 2008, Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Κωνσταντινούπολη <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=11702> (Τελευταία επίσκεψη: 20/9/2023)

Μουσείο Νεότερου Ελληνικού Πολιτισμού, «Το Λουτρό των Αέρηδων. Το κτήριο»: <http://www.mnep.gr/gr/episkepsi/to-loutro-ton-aeridon/to-ktirio/> (Τελευταία επίσκεψη: 10/9/2023)

«Το Αρχοντικό Μπενιζέλων», <http://archontiko-mpenizelon.gr/el/> (Τελευταία επίσκεψη: 10/9/2023)

«Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης. Μουσειογραφική Μελέτη Εφαρμογής», Τεύχος Α΄ (Τελευταία επίσκεψη: 21/5/2021) http://www.mnep.gr/media/113085/5_%CE%A5%CE%A0%208_%CE%A0%CE%91%CE%A1%CE%91%CE%A1%CE%A4%CE%97%CE%9C%CE%91%20%CE%93_TEYXOS%20A-GENIKES%20PRODIAGRAFES_signed.pdf

Αρχαιολογία της Πόλης των Αθηνών, «Οικία Κλεάνθη-Schaubert (Παλιό Πανεπιστήμιο)», http://www.eie.gr/archaeologia/gr/arxeio_more.aspx?id=127 (Τελευταία επίσκεψη: 10/5/2022)

International Institute for Conservation of historic and artistic works <http://www.iiconservation.org/> (Τελευταία επίσκεψη: 12/10/2019)

International Council of Museums <https://icom.museum/en/> (Τελευταία επίσκεψη: 14/10/2019)

International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property <https://www.iccrom.org/> (Τελευταία επίσκεψη: 12/10/2019)

International Council of Monuments and Sites <https://www.icomos.org/en> (Τελευταία επίσκεψη: 12/10/2019)

Organization of World Heritage Cities <https://www.ovpm.org/> (Τελευταία επίσκεψη: 14/10/2019)

Tulip Period, Britannica https://www.britannica.com/topic/Tulip-Period_ (Τελευταία επίσκεψη: 22/9/2023)

ICOMOS Türkiye, <http://www.icomos.org.tr/> (Τελευταία επίσκεψη: 20/5/2023)

ICOMOS Ελλάδα, <https://www.icomoshellenic.gr/> (Τελευταία επίσκεψη: 20/5/2023)

Νομοθετήματα / Αρχαιολογικό Δελτίο

N. 3028/2002

Συνθήκη της Λωζάννης

Ορλάνδος, Α.Κ., 1915. «Τζαμί Τζισδαράκη», Αρχαιολογικό Δελτίο 1, 1915, σ. 50

Αρχαιολογικό Δελτίο 19, 1964

Αρθρογραφία

A dye A. J., «Υδραγωγεία και Βρύσες των Αθηνών κατά την Τουρκοκρατία», *Τα Αθηναϊκά*, τεύχος 43, σ. 1-8

Κουλούρη, Χρ., «Οι «σκοτεινοί αιώνες» του οθωμανικού παρελθόντος μας», *Το Βήμα*, 24 Νοεμβρίου 2008

Πρώτο Θέμα, «Το Φετχιγιέ Τζαμί απειλεί να «θάψει» οριστικά την παλαιότερη εκκλησία της Αθήνας», 25 Οκτωβρίου 2015, (Διαθέσιμο online: <https://www.protothema.gr>, Τελευταία επίσκεψη: 6 Δεκεμβρίου 2021)

Διπλωματικές εργασίες

Γερογιάννης, Κ., 2006. *Κοινωνικά και πολιτικά στερεότυπα που προβάλλονται μέσα από τα διδακτικά εγχειρίδια κοινωνικής και πολιτικής αγωγής της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης την περίοδο 1976 έως σήμερα*. Διδακτορική διατριβή

Δάφνη, Ν., 2014. *Το Λουτρό των Αέρηδων. Παρελθόν, παρόν και μέλλον*, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα

Παξινού, Ζ., 2013. *Η πόλη των Ιωαννίνων από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα μέχρι και το α' τέταρτο του 19^{ου} αιώνα. Η απεικόνισή της μέσα από ευρωπαϊκά περιηγητικά κείμενα, χάρτες και εικόνες*, Αθήνα (μεταπτυχιακή εργασία)

Φραγκούλη, Δ., 2019. *Μουσείο Νεότερου Ελληνικού Πολιτισμού: Επικοινωνιακή πολιτική, δράσεις, εκδηλώσεις και συνέργειες κατά το έτος 2018 στο πλαίσιο του εορτασμού των 100 ετών λειτουργίας του*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Ανακοινώσεις σε συνέδρια

Γκότσης, Σ., 2009. «Το μουσείο, το μνημείο και οι διαφορετικοί κάτοικοι της πόλης. Για μια επαναδιαπραγμάτευση των ορίων της δημόσιας ιστορίας», Συμπόσιο *Ανάμεσα στη Φιλοξενία και την Ξενοφοβία*, 7 Νοεμβρίου 2009 (Διαθέσιμο online)

Κακουλίδου, Ειρ., «Τα οθωμανικά μνημεία της Ελλάδας: Μια ανεπιθύμητη κληρονομιά αναζητά ταυτότητα/ Η εμπειρία από τον 7χρονο βίο της ομάδας Save the Ottoman Monuments of Greece», Ανακοίνωση στο συνέδριο *Ιστορίες, χώροι και κληρονομίες στη μετάβαση από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στο ελληνικό κράτος* (Διαθέσιμο online)

Πανελλαδική έρευνα: «Πώς βλέπουν οι Έλληνες την Επανάσταση του 1821». Αναλυτική έκθεση αποτελεσμάτων. (Διαθέσιμη online: <https://www.kefim.org/pos-vlepoyn-oi-ellines-tin-epanastasi-toy-1821/>)

Αρχειακό υλικό

Αρχείο Άννας Αποστολάκι, Μουσείο Μπενάκη

Αρχείο Αρχιτεκτονικού Γραφείου Γ. Κίζη

Αρχείο Μουσείου Νεότερου Ελληνικού Πολιτισμού (Μ.Ν.Ε.Π.)

Φωτογραφικό Αρχείο Εθνικού Ιστορικού Μουσείου

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Σε αυτό το σημείο, παρατίθεται ο κατάλογος των περιοδικών εκθέσεων και εκδηλώσεων που έχουν πραγματοποιηθεί στα μνημεία-μουσεία υπό εξέταση²⁸². Η πλειονότητα των πληροφοριών προέρχεται από μελέτη αρχειακού υλικού και πρόσβαση σε διαδικτυακό υλικό.

Επιπρόσθετα, παρατίθεται το ερωτηματολόγιο που χρησιμοποιήθηκε για τη διεξαγωγή της διαδικτυακής έρευνας κοινού (ποσοτική έρευνα). Θα πρέπει, επίσης, να σημειωθεί ότι η μορφή του ερωτηματολογίου (Word) όπως αποδίδεται εδώ διαφέρει από αυτή που είχε το κοινό αφού είχε δημιουργηθεί με τη βοήθεια των Google Forms. Ακολουθούν οι απομαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις με ειδικούς από τον χώρο του πολιτισμού (ποιοτική έρευνα).

Επιπλέον, παρατίθεται και ο χάρτης που δημιουργήθηκε στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας με τα οθωμανικά μνημεία του ελλαδικού χώρου. Ο συγκεκριμένος χάρτης δημιουργήθηκε με αρχικό σκοπό να βοηθήσει στην επιλογή των περιοχών προς έρευνα και στη συνέχεια, να αποκτηθεί μια ευρύτερη άποψη για την οθωμανική αρχιτεκτονική κληρονομιά.

❖ Περιοδικές εκθέσεις, εκδηλώσεις και δράσεις στο Αρχοντικό Μπενιζέλων

Γιορτή της γυναίκας	Μια βραδιά στο Αρχοντικό Μπενιζέλων- ο γάμος του Καραχμέτη
OWA 6: 10.000 Αθηναίοι στους δρόμους μιας «Αθέατης Αθήνας»	«Το παραμύθι σου άνοιξε...» μια βραδιά στην Πλάκα!
1st Training School 7-10/10/2013, Athens Greece	Ατομική έκθεση φωτογραφίας του Δημήτρη Λουζικιώτη, με έργα από το φωτογραφικό project «Άθως Θύραυλοι Στώμεν»
Μοναδική βραδιά με τον Βασίλη Τσαμπρόπουλο στο Αρχοντικό των	Το Συνέδριο

²⁸² Περιλαμβάνονται μόνο αυτά για τα οποία έχει βρεθεί σχετικό υλικό.

Μπενιζέλων	
Συναυλία παιδικής-νεανικής ορχήστρας «Νίνα Πατρικίδου»	Ο Αρχιεπίσκοπος στα εγκαίνια της έκθεσης «Πρωταγωνιστές μιας άλλης εποχής 1950-1960»
Γιορτή σε «οικογενειακή ατμόσφαιρα» για τα μέλη της Συμφωνικής Ορχήστρας	Έκθεση φωτογραφίας «διαδρομές σε διάλογο»
«Η εποχή των κρυπτονομισμάτων»	Μότσαρτ Ιδομενέας
Μουσική βραδιά Ενορίας Αγίου Νικολάου Ραγκαβά : Πόσα χρόνια αντέχει η αγάπη...	Χριστουγεννιάτικη εκδήλωση με μήνυμα <<Όλοι διαφορετικοί , όλοι ίδιοι>> από την <ΑΠΟΣΤΟΛΗ>
Μαθαίνοντας για τον Αυτισμό	Καλοκαιρινές βραδιές στο αρχοντικό της Αγίας Φιλοθέης
Εαρινοί περίπατοι στον κήπο της Εδέμ	Μια παράσταση της ομάδας ονειροδίαιτων
Ημερίδα Ψυχοκοινωνικής Ογκολογίας	Έκθεση ζωγραφικής ΑΘΑΝΑΣΙΑ

❖ **Περιοδικές εκθέσεις, εκδηλώσεις και δράσεις στο Φετχιγιέ Τζαμί (Αθήνα)**

«Με το βλέμμα του κατακτητή: η Αθήνα της Κατοχής στη φωτογραφική συλλογή του Βύρωνα Μήτου»	Έκθεση με τίτλο «ΑΔΡΙΑΝΩΙ ΣΩΤΗΡΙ ΚΑΙ ΚΤΙΣΤΗΙ»
Έκθεση “Europa Nostra Βραβεία 1978 - 2019”	

❖ **Περιοδικές εκθέσεις, εκδηλώσεις και δράσεις στο Λουτρό των Αέρηδων**

«Παραμύθια ειπωμένα στις νύχτας την αγκάλη»	«Αμάν Χαμάμ», Αφήγηση παραμυθιών για μεγάλους και μικρούς στο Λουτρό των Αέρηδων
«Παραμύθια του Εθνικού-από την Ομόνοια στο Λιμάνι»	Έκθεση «Βουτιά στον ψηφιακό πολιτισμό»
«Κιβωτός -2»	Το μαγικό Λ/λουτρό. Συνάντηση, συνύπαρξη, αποδοχή

«ΚΑΙΝΟΥΡΓΙΕΣ ΠΑΤΡΙΔΕΣ»	Εορτασμός της Διεθνούς Ημέρας Μουσείων 2015, που φέρει το γενικό τίτλο «Μουσείο για μια κοινωνία με προοπτικές», με τη Φωτογραφική Έκθεση: "Μέτσοβο 1900"
Διάλεξη «Ο ξένος και εμείς: Ψυχικές αντιδράσεις, κατανόηση και αντιμετώπιση»	Έκθεση «ΠΑΡΑΛΛΗΛΕΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ»
«Πνοές Ανέμων», εκπαιδευτικό πρόγραμμα για σχολικές ομάδες στο Λουτρό των Αέρηδων	«AMAN XAMAM» Μια πρωτότυπη παράσταση για ενήλικες και... μεγάλα παιδιά ζωντανεύει στο «Λουτρό των Αέρηδων»
Ξεναγηση στην έκθεση «ΚΑΘΑΡΣΗ» και μουσική εκδήλωση	«Η γάτα κουμπάρα» Παραμύθια λαϊκά για μικρά μικρά παιδιά
«Παντέχνου πυρός σέλας – Λαμπερές ιστορίες φωτιάς»	Χριστουγεννιάτικη εκδήλωση με μήνυμα <<Όλοι διαφορετικοί , όλοι ίδιοι>> από την <ΑΠΟΣΤΟΛΗ>
«ΜΑΖΙ» Το περιεχόμενο των εκδηλώσεων αφορά στην προώθηση του διαπολιτισμικού διαλόγου και της ειρηνικής συνύπαρξης ανθρώπων με διαφορετικές πολιτισμικές καταβολές, καθώς και στην ανάδειξη του προσφυγικού ζητήματος	Παγκόσμια Ημέρα της Μουσικής
Έκθεση «Καταφύγιο» της Τίνας Καραγεώργη	Η Μαρίζα Κωχ στο Λουτρό των Αέρηδων
Ημερίδα Ψυχοκοινωνικής Ογκολογίας	"Λαϊκά παραμύθια της Ζακύνθου"

❖ **Περιοδικές εκθέσεις, εκδηλώσεις και δράσεις στο Τζαμί Τζισδαράκη**

«Η λαϊκή τέχνη ως πηγή έμπνευσης νεώτερων ζωγράφων»	Ένα Μουσείο - Μια Ιστορία 100 Χρόνων - Σύγχρονα Σχόλια
Silent Space Stand Still Η έκθεση SilentSpaceStandStill διερευνά τη χρήση του ήχου σε ένα Τζαμί στο κέντρο της Αθήνας, που εδώ και καιρό είναι σιωπηλό.	Έκθεση Βυρωνικοί Ήρωες

❖ **Περιοδικές εκθέσεις, εκδηλώσεις και δράσεις στο Τζαμί Ασλάν Πασά**

Ευρώπη στην περιοχή μου 2016 (#EUinMyRegion)	Δωρεάν ξεναγήσεις στο Κάστρο και στις Ακροπόλεις Ιτς Καλέ & Ασλάν (2017)
--	--

❖ **Περιοδικές εκθέσεις, εκδηλώσεις και δράσεις στο Φετχιγιέ Τζαμί (Ιωάννινα)**

Περιοδική έκθεση «Ιωαννιτών Μεταβάσεις».	«Αρχαιολογικοί Διάλογοι», «Μετακινήσεις: Τόποι, μνήμες, υλικότητα».
“Οθωμανικές κληρονομίες ΙΙΙ”: Ψηφιακή εφαρμογή για τα οθωμανικά μνημεία των Ιωαννίνων: âsâr-i atika/μνημεία – Ενημερωτική παρουσίαση σχετικά με το πρόγραμμα «Ιστορίες, χώροι, κληρονομίες στη μετάβαση από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στο ελληνικό κράτος».	«Ιτς Καλέ: Κρυμμένοι μύθοι και ιστορίες» Κυνήγι χαμένου θησαυρού

❖ **Περιοδικές εκθέσεις, εκδηλώσεις και δράσεις στο Μουσείο Αργυροτεχνίας (Ιωάννινα)**

«Βραδιά αστροπαρατήρησης» στο Μουσείο Αργυροτεχνίας	«Τα χάρια π’ αφήκαμαν» Αφηγηματική βραδιά στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
Παράσταση χορού στο Μουσείο Αργυροτεχνίας	«Έτος Μπετόβεν 2020: 250 χρόνια από τη γέννησή του» Συναυλίες στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
«ΒΟΡΕΙΑ ΔΙΑΔΡΟΜΗ, Γιάννενα-Κωνσταντινούπολη. Αφιέρωμα στους κυρατζήδες, στους αγωγιάτες του παλιού καιρού»	Αφιέρωμα στον Leonard Cohen στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
Οι «Χίλιες και μια νύχτες» ζωντανεύουν στο Μουσείο Αργυροτεχνίας	«Από το σκοτάδι στο φως» Συναυλία στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
«Τσεχική Δημοκρατία - Η χώρα των	«Μυστηριώδεις Φόνοι στο Μανχάταν»

κάστρων και των παλατιών» Έκθεση και προβολή ταινίας στο Μουσείο Αργυροτεχνίας	Προβολή στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
Η σχολική θεατρική παράσταση «Του Κουτρούλη ο γάμος» στο Μουσείο Αργυροτεχνίας	«Το Χαμόγελο της Τζοκόντας» στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
Πασχαλινά εργαστήρια στο Μουσείο Αργυροτεχνίας	«Λιόστρες» Παράσταση αφήγησης στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
«Ταξιδεύοντας την Τέχνη» στα Ιωάννινα	«Ο έμπορος της Βενετίας» Βιωματικό εργαστήρι στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
«Το καρναβάλι των ζώων» Μουσικοαφηγηματική παράσταση στο Μουσείο Αργυροτεχνίας	Ειδικός κύκλος εργαστηρίων για άτομα με αυτισμό στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
«Γιατί είχε φτερά» Μουσικοαφηγηματική παράσταση στο Μουσείο Αργυροτεχνίας	Δημιουργικά εργαστήρια Εργαστήρι δημιουργικής γραφής για ενήλικες στο ΠΙΟΠ
«Πού πάει ο καιρός που φεύγει;» Θεατρικό εργαστήρι στο Μουσείο Αργυροτεχνίας	«Από τον κόσμο του Ομήρου. Τήνος και Κυκλάδες στη Μυκηναϊκή εποχή» στο Μουσείο Μπενάκη
Γιορτάζουμε τα Χριστούγεννα στο Μουσείο Αργυροτεχνίας	«Σκουλαρίκια origami» Δημιουργικό εργαστήρι στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
Εκδηλώσεις του Soundtrope Festival στο Μουσείο Αργυροτεχνίας	«Α-λογία»-Παράσταση αφήγησης στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
«Οι αστερισμοί στη μυθολογία» Θεατρικό εργαστήρι στο Μουσείο Αργυροτεχνίας	Ηπειρώτικη μουσική βραδιά με τους “Ala Rum” στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
Γιορτάζουμε τις Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς στο Μουσείο Αργυροτεχνίας	«Κάστρο Ιωαννίνων: Μια Πύλη στην Ιστορία» Ομιλία-παρουσίαση στο Μουσείο Αργυροτεχνίας

«Οι εκ Καλαρρυτών οικογένειες Μπάφα και Τζημούρη στη Ζάκυνθο» Ομιλία-παρουσίαση στο Μουσείο Αργυροτεχνίας	«Ιδίους Όμμασι» -Μουσική βραδιά στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
Δράσεις με αφορμή τον «13ο Γύρο Λίμνης Ιωαννίνων» στο Μουσείο Αργυροτεχνίας	«Τρωάδες» του Ευριπίδη στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
«Μόνο με...και για την Αγάπη» Βραδιά ποίησης στο Μουσείο Αργυροτεχνίας	Η θεατρική παράσταση «Φεύγουσα Κόρη» στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
«Μικρά ενυδρεία» Δημιουργικό εργαστήρι στο Μουσείο Αργυροτεχνίας	Θερινά εργαστήρια δημιουργικής απασχόλησης στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
Η ταινία «Φρανκενστάιν Τζούνιор» σε θερινή προβολή στο Μουσείο	Η Ευρωπαϊκή Γιορτή Μουσικής στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
«Ας πούμε όλοι μαζί παραμύθι απ' την αρχή» στο Μουσείο Αργυροτεχνίας	Δράσεις για την Παγκόσμια Ημέρα Περιβάλλοντος στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
«Λουλούδια από χάντρες» Δημιουργικό εργαστήρι στο Μουσείο Αργυροτεχνίας	«Επιτάφιοι στοχασμοί» Βραδιά ποίησης στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
«Κεντητά μενταγιόν». Δημιουργικό εργαστήρι στο Μουσείο Αργυροτεχνίας	«Κεντήματα από την Κωνσταντινούπολη του 19ου αιώνα» Διάλεξη στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
«Πρωινό άστρο»-Παράσταση αφήγησης στο Μουσείο Αργυροτεχνίας	Συναυλία κλασικής μουσικής στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
Πασχαλινές δράσεις στο Μουσείο Αργυροτεχνίας	Το Ethnofest «ταξιδεύει» στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
«Κεντητοί επιτάφιοι στα Ιωάννινα, 18ος και 19ος αι.» Εγκαίνια έκθεσης στο Μουσείο Αργυροτεχνίας στα Ιωάννινα	Το ΠΙΟΠ συμμετέχει στον εορτασμό των Ευρωπαϊκών Ημερών Χειροτεχνίας
Εργαστήρι ζαχαροπλαστικής και αφήγηση παραμυθιών στο Μουσείο Αργυροτεχνίας	«Εγώ ο άνθρωπος» Έκθεση ζωγραφικής στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
Εργαστήρι συρματερής τεχνικής στο Μουσείο Αργυροτεχνίας	Το ντοκιμαντέρ «Όσον ζής, φαίνου» στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
Προβολές εκπαιδευτικών ντοκιμαντέρ	Το γυναικείο φωνητικό σύνολο CANTUS

για μαθητές σε Μουσεία του Δικτύου ΠΙΟΠ	στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
Προβολές του Διεθνούς Φεστιβάλ Ντοκιμαντέρ KINDERDOCS σε μουσεία του ΠΙΟΠ	Γιορτάζουμε την Αποκριά στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
«Έρωσ και Ψυχή» Παράσταση αφήγησης στο Μουσείο Αργυροτεχνίας	Οι 3rd Floor Quartet στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
«Απόψε ονειρευόμαστε» Παράσταση αφήγησης στο Μουσείο Αργυροτεχνίας	«Ζαχαροκαμωμένα παραμύθια» στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
“School of Rock” Εκπαιδευτική δράση στο Μουσείο Αργυροτεχνίας	«Ιτς Καλέ: Κρυμμένοι μύθοι και ιστορίες» στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
«Μεγαλώνοντας παιδιά με αυτοεκτίμηση» Ομιλία-συζήτηση στο Μουσείο Αργυροτεχνίας Ειδική προβολή του ντοκιμαντέρ «Στα πρόθυρα» στο Μουσείο Αργυροτεχνίας	Έκθεση εικαστικής φωτογραφίας της Βιργινίας Χορμοβίτη στο Μουσείο Αργυροτεχνίας Το ΠΙΟΠ συμμετέχει στον εορτασμό των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς
Συναυλία με τον Kip Winger για τα δύο χρόνια του Μουσείου Αργυροτεχνίας	Δράσεις με αφορμή τον «12ο Γύρο Λίμνης Ιωαννίνων» στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
Θερινά δημιουργικά εργαστήρια στο Μουσείο Αργυροτεχνίας	«Όμορφη και παράξενη πατρίδα» στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
«Κούκλες... του χεριού μας» Δημιουργικό εργαστήρι στο Μουσείο Αργυροτεχνίας	«Εκδοχές του Ωραίου στην Αρχαία Ελληνική Τέχνη» Ομιλία στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
Η Ευρωπαϊκή Γιορτή της Μουσικής στο Μουσείο Αργυροτεχνίας	Χορευτικό δρώμενο «Χορός έξω»
«Ηρακλής ο γενναίος» Παράσταση στο Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς	«Η τέχνη μιλά για τη Μητέρα» στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
«Έλα στη θέση μου» Εκδήλωση στο Μουσείο Αργυροτεχνίας	Η έκθεση «Οι αμέτρητες όψεις του Ωραίου» στο Μουσείο Αργυροτεχνίας

Εκπαιδευτικά ντοκιμαντέρ για σχολικές ομάδες στα Μουσεία του ΠΙΟΠ	«Οι καλικάντζαροι και το Χριστόψωμο» στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
Χριστουγεννιάτικες παραστάσεις για μικρούς και μεγάλους από το ΠΙΟΠ και τον Δήμο Ιωαννιτών	«Φιλιά εις τα παιδιά» & «Η εκλογή της Σόφι» στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
Εκπαιδευτικά εργαστήρια για επαγγελματίες στο Μουσείο Αργυροτεχνίας	«Πνοές ανέμων» στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
«ΟΤΑΝ Η ΤΕΧΝΗ ΓΙΝΕΤΑΙ ΙΕΡΗ. Εβραϊκά κειμήλια από τα Ιωάννινα»	«Οι αργυροτεχνίτες των Ιωαννίνων» Θεατρικό εργαστήρι στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
Θεατρικά εργαστήρια για παιδιά στο Μουσείο Αργυροτεχνίας	Το Μουσείο Αργυροτεχνίας μεταμορφώνεται σε «Μουσείο Παραμυθιών»
"Κάποτε ήταν προμαχώνας" στο Μουσείο Αργυροτεχνίας	Οι «φλογεροπαίχτες» του 5ου «Βαλάνειου» Δημοτικού Σχολείου Ιωαννίνων στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
«Αιχμαλωτίζοντας τον τόπο μας... στο χαρτί». Έκθεση ζωγραφικής του 3ου ΓΕΛ Ιωαννίνων στο Μουσείο Αργυροτεχνίας	Δράσεις για την Παγκόσμια Ημέρα Παιδικού Βιβλίου στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
"Η Καλαρυτινή αργυροτεχνία και οι περιώνυμοι τεχνίτες του ασημιού" Ομιλία στο Μουσείο Αργυροτεχνίας	Το ντοκιμαντέρ "Γιάννενα του Στοχασμού και των Θρύλων" στο Μουσείο Αργυροτεχνίας
Σεμινάριο φωτογραφίας και κινηματογράφου του Πλ. Ριβέλλη στο Μουσείο Αργυροτεχνίας	Το ντοκιμαντέρ «Hippie-Hippie! Matala!Matala!» στο Δίκτυο Μουσείων του ΠΙΟΠ

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

Καλημέρα σας! Ονομάζομαι Σοφία Καρούνη και είμαι υπ. διδάκτωρ Μουσειολογίας στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Στο πλαίσιο της διδακτορικής μου διατριβής που τιτλοφορείται «Μουσειακές πρακτικές και διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς του «Άλλου». Η περίπτωση των οθωμανικών μνημείων της Ελλάδας», επιχειρείται η αποτύπωση της κοινής γνώμης αναφορικά με την οθωμανική κληρονομιά που εντοπίζεται στην Ελλάδα. Όλες οι απόψεις είναι σεβαστές και τα στοιχεία που θα συλλεχθούν θα χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά για ερευνητικούς σκοπούς. Γι' αυτό το λόγο, θα τηρηθεί πλήρης ανωνυμία. Το ερωτηματολόγιο μπορεί να συμπληρωθεί εντός 5-7 λεπτών.

1. Πόσες φορές το χρόνο επισκέπτεστε μουσεία (Πριν τη λήψη των μέτρων για την αντιμετώπιση του COVID-19);

- A. Καθόλου
- B. 1-2 φορές
- Γ. 3-5 φορές
- Δ. 6-7 φορές
- E. 8+ φορές

2. Για ποιο λόγο επισκέπτεστε μουσεία; (Παρακαλώ, απαντήστε μόνο αν έχετε δώσει θετική απάντηση στην προηγούμενη ερώτηση.)

- A. Μάθηση και ανακάλυψη
- B. Ψυχαγωγία
- Γ. Ψυχική αποσυμπίεση
- Δ. Για να περάσω χρόνο με την οικογένεια/ φίλους/σύντροφο
- E. Για κοινωνική αλληλεπίδραση με άλλους ανθρώπους
- ΣΤ. Επιθυμία για δραστηριότητες με νόημα
- Z. Δεν υπάρχει συγκεκριμένος λόγος

3. Για ποιο λόγο ΔΕΝ επισκέπτεστε μουσεία; (Παρακαλώ, απαντήστε μόνο αν έχετε δώσει αρνητική απάντηση στην ερώτηση 1.)

- A. Έλλειψη ελεύθερου χρόνου
- B. Υψηλό αντίτιμο εισόδου
- Γ. Δε με ενδιαφέρουν
- Δ. Βαριέμαι τα μουσεία
- E. Δεν υπάρχει συγκεκριμένος λόγος
- ΣΤ. Άλλο:

4. Σας αρέσει να επισκέπτεστε μουσεία μαζί με:

- A. Οικογένεια
- B. Φίλους/-ες
- Γ. Σύντροφο
- Δ. Μόνος/-η

5. Έχετε επισκεφθεί κάποιο από τα παρακάτω μνημεία-μουσεία;

Μνημείο – Μουσείο	ΝΑΙ	ΟΧΙ
Τζαμί Τζισδαράκη (Πλατεία Μοναστηρακίου)		
Φετχιγιέ Τζαμί (Αθήνα)		
Λουτρό των Αέρηδων (Αθήνα)		
Αρχοντικό Μπενιζέλων (Αθήνα)		
Τζαμί Ασλάν Πασά (Δημοτικό Εθνογραφικό Μουσείο Ιωαννίνων)		
Φετχιγιέ Τζαμί (Ιτς Καλέ, Ιωάννινα)		
Μουσείο Αργυροτεχνίας ΠΙΟΠ (Ιωάννινα)		
Μεντρεσές Βελή Πασά/Τζαμί Βελή Πασά (Ιωάννινα)		
Μουσείο Αλή Πασά και Επαναστατικής Περίόδου (Νήσος Ιωαννίνων)		

6. Με ποια αφορμή επισκεφθήκατε αυτό/ά το/τα μνημείο/-ά-μουσείο/ά;
(Παρακαλώ, απαντήστε μόνο αν έχετε δώσει θετική απάντηση στην προηγούμενη ερώτηση.)

Λόγοι Επίσκεψης	
Ενδιαφέρον για τη μόνιμη έκθεση	
Παρακολούθηση περιοδικής έκθεσης	
Παρακολούθηση εκδήλωσης, π.χ. μουσική εκδήλωση, θεατρική παράσταση, κ.ο.κ.	
Συμμετοχή σε εργαστήριο	
Απλή επίσκεψη	
Ερευνητικοί λόγοι	
Επαγγελματικοί λόγοι	
Εκπαιδευτικοί λόγοι	
Άλλο:	

7. Με ποια/ές από τις παρακάτω χρήσεις συμφωνείτε περισσότερο ή διαφωνείτε για τα οθωμανικά μνημεία:

ΧΡΗΣΗ	Συμφωνώ απόλυτα	Συμφωνώ	Ούτε συμφωνώ/Ούτε διαφωνώ	Διαφωνώ	Διαφωνώ κάθεται	Δεν ξέρω/Δεν απαντώ
Μουσείο						
Χώρος πολιτιστικών εκδηλώσεων						
Μνημείο του εαυτού του						
Κατάστημα						
Ξενοδοχείο						
Άλλο:						

8. Παρακαλώ, σημειώστε με ποιες από τις παρακάτω προτάσεις συμφωνείτε ή διαφωνείτε. «Τα οθωμανικά μνημεία στην Ελλάδα ...»

	Συμφωνώ απόλυτα	Συμφωνώ	Ούτε συμφωνώ/Ούτε διαφωνώ	Διαφωνώ	Διαφωνώ κάθεται	Δεν ξέρω/Δεν απαντώ
Προστατεύονται και αξιοποιούνται σε μεγαλύτερο βαθμό τα τελευταία χρόνια σε σύγκριση με πριν						
Βοηθούν στην τουριστική ανάπτυξη						

Προστατεύονται και αξιοποιούνται ισότιμα με τα φραγκικά, βενετικά μνημεία						
Αποτελούν κομμάτι της ιστορίας των πόλεων, όπου βρίσκονται						
Αποτελούν μάρτυρες της πολυπολιτισμικότητας παρόντος και παρελθόντος						
Έχουν καταστραφεί κατά μεγάλο ποσοστό						
Αποτελούν μάρτυρες ενός οδυνηρού παρελθόντος						
Δεν έχουν θέση στην πολιτιστική ζωή μιας ελληνικής πόλης						
Θα πρέπει να αφήνονται στη φθορά του χρόνου έως ότου καταστραφούν						
Άλλο:						

9. Η μετατροπή και λειτουργία ενός οθωμανικού κτηρίου σε μουσείο:

Προτάσεις	Συμφωνώ απόλυτα	Συμφωνώ	Ούτε συμφωνώ/ Ούτε διαφωνώ	Διαφωνώ	Διαφωνώ κάθετα	Δε γνωρίζω/ Δεν απαντώ
Είναι αναγκαία για τη διατήρηση και αξιοποίηση του κτηρίου						
Συμβάλλει στην οικονομική ανάπτυξη της εκάστοτε τοπικής αγοράς						
Συμβάλλει στην πολιτιστική ανάπτυξη της πόλης						
Βοηθάει στην αντιμετώπιση των προκαταλήψεων και στερεοτύπων για την						

οθωμανική περίοδο						
Βοηθάει στην αντιμετώπιση των προκαταλήψεων και στερεοτύπων για το Ισλάμ						
Αποτελεί παράγοντα για την κατανόηση της οθωμανικής περιόδου στην Ελλάδα						
Βοηθάει στην κατανόηση του οθωμανικού πολιτισμού γενικότερα						
Είναι αθέμιτη χρήση διότι «εγκυμονεί» κινδύνους για το ίδιο το κτήριο, π.χ. φθορές						
Είναι αθέμιτη χρήση διότι έτσι προβάλλεται το οθωμανικό παρελθόν						
Είναι αθέμιτη χρήση διότι έτσι προβάλλεται το ισλαμικό στοιχείο						
Άλλο:						

10. Παρακαλώ, συμπληρώστε με ποιες από τις παρακάτω φράσεις συμφωνείτε περισσότερο ή διαφωνείτε. «Τα οθωμανικά μνημεία που έχουν μετατραπεί σε μουσεία ...»:

Προτάσεις	Συμφωνώ απόλυτα	Συμφωνώ	Ούτε συμφωνώ/ Ούτε διαφωνώ	Διαφωνώ	Διαφωνώ κάθετα	Δε γνωρίζω/Δεν απαντώ
Διαθέτουν ελκυστικές μόνιμες εκθέσεις						
Περιλαμβάνουν ποικίλα εκπαιδευτικά προγράμματα για μικρούς και						

μεγάλους						
Πραγματοποιούν περιοδικές εκθέσεις με ιδιαίτερο ενδιαφέρον						
Διοργανώνουν εκδηλώσεις με ποικίλο περιεχόμενο						
Διαθέτουν αναχρονιστικές μόνιμες εκθέσεις						
Αποφεύγουν να αναφερθούν στο οθωμανικό παρελθόν τους μέσα από την έκθεσή τους						
Αποφεύγουν να αναφερθούν στο οθωμανικό παρελθόν τους μέσα από τις εκδηλώσεις και τα εκπαιδευτικά τους προγράμματα						
Δεν είναι ιδιαίτερα γνωστά στο ευρύ κοινό						
Είναι παραμελημένα σε σύγκριση με μουσεία που στεγάζονται σε άλλα ιστορικά κτήρια						
Άλλο:						

10. Έχετε μάθει για την οθωμανική περίοδο από:

- A. Το σχολείο
- B. Τις σπουδές/Πανεπιστήμιο
- Γ. Τα βιβλία
- Δ. Τα μουσεία
- E. Τα Μ.Μ.Ε.
- ΣΤ. Το Διαδίκτυο

11. Πιστεύετε ότι στη σημερινή ελληνική κοινωνία υπάρχει μια ή περισσότερες «ματιές» πάνω στην οθωμανική κληρονομιά; Αν ναι, ποιές είναι αυτές; Πώς θα το σχολιάζατε;

Δημογραφικά δεδομένα

Ηλικιακή ομάδα: 18-24 25-34 35-44 45-54 55-64 65+ 28.

Επίπεδο σπουδών: α) Υποχρεωτική εκπαίδευση β) Απόφοιτος/η Λυκείου γ) Ανώτερη/Ανώτατη εκπαίδευση δ) Μεταπτυχιακές σπουδές ε) Διδακτορική έρευνα

Μόνιμος τόπος διαμονής:

ΣΑΣ ΕΥΧΑΡΙΣΤΩ ΠΟΛΥ!

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ ΜΕ ΕΙΔΙΚΟΥΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΧΩΡΟ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Σε αυτό το σημείο παρατίθενται ολόκληρες οι συνεντεύξεις με πληροφορητές από τον χώρο του πολιτισμού (ποιοτική έρευνα).

Συνέντευξη με κ. Παρή Καλαμαρά:

Ερώτηση 1. Κυρία Καλαμαρά, πριν από κάποια χρόνια εκπονήσατε τη μουσειολογική μελέτη για το Αρχοντικό Μπενιζέλων. Ποιες ήταν οι βασικότερες προκλήσεις - αν υπήρχαν - που κληθήκατε να αντιμετωπίσετε κατά την εκπόνηση της;

Απάντηση: Το βασικό ήταν πώς θα γίνει αυτή η μετατροπή. Μια πρώτη πρόκληση ήταν αν το Αρχοντικό θα στεγάσει μια έκθεση για ένα θέμα, θα μπορούσε να είναι και η εποχή του, ή εάν το ίδιο το αρχοντικό θα γίνει ένα μνημείο-μουσείο, γιατί ούτως ή άλλως ήταν για μουσειακή χρήση, και εξαρχής η δική μου επιλογή ήταν να στραφούμε στο δεύτερο. Δηλαδή, θα έχουμε κάποιο υλικό που εκτίθεται μέσα στο αρχοντικό που είναι κυρίως εποπτικό υλικό και λοιπά ερμηνευτικά μέσα (οπτικοακουστικά). Αυτά είναι τα εκθέματα, τα οποία δίνουν πληροφορίες για την εποχή του Αρχοντικού του 18ου αιώνα την εποχή του Αρχοντικού που προϋπήρξε, την Οσία Φιλοθέη που είναι το κεντρικό πρόσωπο, την Εκκλησία στη δικαιοδοσία της διαχείρισης στην οποία βρίσκεται το Αρχοντικό αυτή τη στιγμή, στις υποκείμενες αρχαιότητες. Όλα αυτά σχολιάζονται μέσα από τα ερμηνευτικά μέσα. Εκείνο όμως που θέλησα να δώσω στον κόσμο είναι να περάσει μέσα από αυτό το Αρχοντικό.

Θα μου πείτε είναι κάτι αυτό το ιδιαίτερο; Σε όλα τα διάσημα μνημεία όταν μπαίνουμε και περιηγούμαστε δεν διαθέτουμε χρόνο; Ναι, διαθέτουμε χρόνο αλλά για να τα δούμε σαν θεατές. Εδώ το ζητούμενο ήταν να αποδοθούν χρήσεις συγκεκριμένες στους χώρους του Αρχοντικού, κυρίως να ζήσουμε αυτούς τους χώρους επειδή θα εμπλακούμε σε αυτές τις χρήσεις. Αυτό ήταν η πρόκληση του Αρχοντικού και αυτό θεωρώ ότι είναι σε επίπεδο πανελλαδικό και η καινοτομία του. Δηλαδή, δεν επισκεπτόμαστε απλά ένα οθωμανικό μνημείο. Η μελέτη του ενσωματώνει αυτό το κομμάτι αλλά μέσα από τις δράσεις που μπορεί κανείς να κάνει να πρέπει, να νιώσεις ότι ζεις στους οντάδες και στην αυλή. Να είναι ένα βίωμα για τον επισκέπτη. Αυτό ήταν το ζητούμενο. Ο ίδιος μετέχει και μαζί με την προβολή γίνεται έκθεμα και ο επισκέπτης καλείται απλά να ακούσει τα χωρία που τα περιγράφουν και να σκεφτεί. Ο άλλος οντάς, όμως, που είναι τα ψηφιακά παιχνίδια

και το ένα βίντεο στην ουσία προτρέπει τον επισκέπτη να περάσει χρόνο κάνοντας κάτι άλλο, π.χ. παίζοντας και λοιπά, και να ζήσει την ατμόσφαιρα, να νιώσει τη διαφορετική αίσθηση του χώρου. Αυτό ήταν και το ζητούμενο. Το ίδιο και στο χαγιάτι. Πάλι τα ψηφιακά παιχνίδια και στην αυλή που επιλέχθηκε μέσα στα τραπεζάκια να υπάρχουν κάποια επιτραπέζια η δυνατότητα να σκισάρουν. Αυτό ήταν η πρόκληση. Για μένα αυτό ήταν το ιδιαίτερο στοιχείο του χώρου. Πρέπει να σας πω ότι δεν έχω πάει σαν επισκέπτρια.

Ερώτηση 2. Σε ποιους απευθύνεται το Αρχοντικό;

Απάντηση: Δεν υπήρξε κάποιος ιδιαίτερος προγραμματισμός σε αυτό. Σε όσους περνούν από την Πλάκα. Δηλαδή, είναι ένας χώρος που μπορεί να μπει οποιοσδήποτε περνά από την Αδριανού' ντόπιος, Έλληνας από άλλη πόλη και ξένος. Οι απαγωγές του είναι πολλές και ποικίλες γιατί διαφορετικό χρόνο έχουν οι επισκέπτες. Μπορείς να κάτσεις να πεις ένα καφέ και να παίξεις ένα επιτραπέζιο και να ξαποστάσεις, όπως συμβαίνει και σε άλλους χώρους της περιοχής που είναι ιδιαίτεροι. Αν έχεις περισσότερο χρόνο, βέβαια, μπορείς να ανέβεις και να παίξεις παιχνίδια, να δεις ένα βίντεο. Η περίπτωση του να τα δεις όλα, θέλει πάρα πολύ χρόνο. Εγώ δεν θεωρώ ότι έχει σχεδιαστεί για να τα δεις όλα σε μια επίσκεψη. Και φυσικά υπάρχουν πολλές εφαρμογές που παρέχουν πολλή γνώση. Η εφαρμογή των περιηγητών, η άλλη με τις επιστολές, π.χ. μπορείς να διαβάσεις μια επιστολή και να πάρεις μια αίσθηση του κλίματος της εποχής, αλλά αν θες να τις διαβάσεις όλες, σημαίνει ότι θα περάσεις τουλάχιστον μια ώρα εκεί.

Υποερώτηση: Απευθύνεται και σε διαφορετικές ηλικίες;

Απάντηση: Δεν είναι σχεδιασμένο για παιδιά. Είναι σχεδιασμένο για τους ενήλικες. Από εκεί και πέρα για να είναι για παιδιά χρειάζεται προσαρμογή. Ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα μέσα από τις εφαρμογές για να υπάρχει μια κατεύθυνση. Μπορείς να αξιοποιήσεις τις εφαρμογές και υπάρχουν και κάποια παιχνίδια τα οποία να ενδιαφέρουν παιδιά Γυμνασίου.

Υποερώτηση: Υπήρχε κάποια πρόβλεψη για τα παιδιά δημοτικού, για παράδειγμα, να γίνουν εκπαιδευτικά προγράμματα από την αρχή και ακυρώθηκε ή δεν υπήρχε ποτέ τέτοιος στόχος;

Απάντηση: Δεν ήταν σχεδιασμένα τα εκπαιδευτικά προγράμματα μέσα στη μουσειολογική μελέτη γιατί θεωρούσαμε ότι στη συνέχεια που θα αναλάμβανε η Αρχιεπισκοπή με κάποιο προσωπικό θα έμπαινε στη διαδικασία να φτιάξει αυτά τα προγράμματα.

Ερώτηση 3. Το κοινό που το επισκέπτεται, πώς μπορεί να καταλάβει την προηγούμενη χρήση του χώρου;

Απάντηση: Τα στοιχεία του Αρχοντικού του 18ου αιώνα, αλλά και του 16ου αι. που έχει γίνει μια μικρή παρένθεση για να αναδειχθούν τα στοιχεία του 16ου, γίνονται κατανοητά μέσω του εποπτικού υλικού κυρίως. Επίσης, η χρήση του χώρου βιώνεται. Δηλαδή ο ένας οντάς που αποδίδεται σε χρήση είναι όπως ήταν και στο παρελθόν. Παλαιότερα κάθονταν γύρω-γύρω για να φάνε και να συζητήσουν ενώ τώρα θα κάτσουν γύρω-γύρω για να παίξουν και να συζητήσουν. Όμως, ο ένας οντάς, το χαγιάτι και η αυλή διατηρούν ως ένα σημείο και τη χρήση του καθημερινού χώρου. Βέβαια, δεν είναι οικία πλέον.

Υποερώτηση: Αλλά έχουν αυτή την ατμόσφαιρα. Και εγώ ως επισκέπτρια μιλώντας, την ένιωθα αυτή την ατμόσφαιρα όταν επισκεπτόμουν τον χώρο.

Απάντηση: Ναι και οι επισκέπτες αυτό θέλαμε να νιώσουν. Ότι ήταν ένας δικός τους οικείος χώρος. Υπήρχε η πρόβλεψη - δεν ξέρω αν το έχουν βάλει στο χαγιάτι - κοντά στο ασανσέρ που υπάρχει ένα ακόμη καθιστικό να υπάρχουν βιβλία. Είχα και μία πρόταση για τα βιβλία που θα μπορούσαν να αγοραστούν, κάποιες εκδόσεις. Ίσως να τους είναι δύσκολο και να μην το έχουν κάνει. Ωστόσο, ήταν μέσα στο πλαίσιο από τη μία τα βίντεο από την άλλη οι ακουστικές εφαρμογές και μετά τα ψηφιακά στο καθιστικό να κάθονται οι άνθρωποι για να διαβάσουν την εφημερίδα τους ή να ξεφυλλίσουν μία έκδοση. Απλά μου το είχαν ζητήσει, είχαμε φτιάξει μία λίστα ώστε να τη βρει η Αρχιεπισκοπή. Ο στόχος ήταν ακριβώς να ζήσει τον χώρο ο επισκέπτης και να γίνει ένας δικός του χώρος. Είναι μεν δημόσιος χώρος, αλλά να μπορεί να τον χειριστεί ο επισκέπτης με ιδιωτικό τρόπο. Φυσικά να υπάρχουν και ομάδες που θα το επισκεφθούν, αλλά δεν απευθύνεται κυρίως σε αυτές. Έχει πιο ιδιωτική προσέγγιση. Νομίζω ότι αυτό εξαρτάται από τους διαχειριστές κάθε φορά και μπορεί να εμπλουτιστεί και άλλο.

Ερώτηση 4. Ποια θεωρείτε ότι είναι η σημασία του Αρχοντικού Μπενιζέλων για την πόλη των Αθηνών;

*Απάντηση*²⁸³: Θεωρώ ότι είναι τεράστια η σημασία του και όχι μόνο για την πόλη των Αθηνών, αλλά για όλη τη νότια Ελλάδα ως δείγμα της αρχιτεκτονικής αυτής της περιόδου. Πρόκειται για ένα από τα ελάχιστα αρχοντικά. Είχα δει να κατεδαφίζεται ένα πιο απλό [κτίσμα] αρχιτεκτονικά στη Μεσσηνία, όπου εργαζόμουν. Βλέπουμε να καταρρέει αντίστοιχο στην Εύβοια που έχει γίνει μεν μέρος της αποκατάστασης του, αλλά ακόμα δεν έχει ενταχθεί. [Το Αρχοντικό] είναι ένα σπάνιο δείγμα. Για την πόλη των Αθηνών, μάλιστα, είναι το μοναδικό. Και είναι ακόμη σημαντικότερο γιατί ενσωματώνει στοιχεία του 16ου αιώνα. Στο πλαίσιο της οργάνωσης του μουσείου έγινε πρωτογενής έρευνα από την ιστορικό Γιούλη Ευαγγέλου, η οποία έκανε πρωτογενή έρευνα στις πηγές. Η μελέτη της είναι αναρτημένη και στον ιστότοπο του μουσείου. Το μνημείο είναι μοναδικό καθώς αυτό το Αρχοντικό δεν είχε Οθωμανούς ιδιοκτήτες. Είναι δείγμα της μοναδικής αυτής αρχιτεκτονικής αλλά οι ιδιοκτήτες του ήταν Έλληνες και από αυτή την άποψη έχει ενδιαφέρον. Ξέρουμε δηλαδή ποιοι είναι οι ιδιοκτήτες του. Διαφορετικές κοινότητες έκαναν χρήση αυτών των κτισμάτων. Θα έλεγα ότι είναι ένα μοναδικό μνημείο και χαίρομαι που μπορέσαμε και το σώσαμε και ευελπιστώ να είναι έτσι ανοιχτό και προσβάσιμο.

Υποερώτηση: Να προσθέσω ότι θα ήταν καλό να υπάρξει διεύρυνση του ωραρίου και να είναι περισσότερες μέρες και ώρες "ανοιχτό" γιατί με τα σημερινά δεδομένα υπάρχει περιορισμένο ωράριο.

Απάντηση: Θα συμφωνήσω. Νομίζω ότι επειδή η Πλάκα έχει αρκετή κινητικότητα, θα μπορούσε να υπάρχει πιο διευρυμένο ωράριο. Τουλάχιστον τα Σαββατοκύριακα να προστεθούν δύο με τρεις ώρες παραπάνω. Αυτό είναι θέμα της Αρχιεπισκοπής και ο νυν Αρχιεπίσκοπος έδειξε μεγάλο ενδιαφέρον που γενικά ενδιαφέρεται για αυτά. Οπότε υπάρχουν προοπτικές.

Ερώτηση 5. Θεωρείτε ότι οι κάτοικοι των Αθηνών στηρίζουν γενικά δράσεις που σχετίζονται με το οθωμανικό παρελθόν;

Απάντηση: Δε γνωρίζω. Ενώ είμαι από αυτή την πόλη, δεν έχω την αίσθηση. Δεν ξέρω με δεδομένα να σας πω. Από την άλλη, έχω να σας πω ότι οι κάτοικοι των Αθηνών είναι κάτι πολύ αόριστο. Εγώ ήμουν έφορος στη Χαλκίδα και προώθησα τη μελέτη για αυτό το οθωμανικό μνημείο. Σε ένα άλλο οθωμανικό μνημείο, το τζαμί της Χαλκίδας, οργάνωσα μια έκθεση περιηγητών, φροντίζοντας να μην έρχεται σε

---

²⁸³ Βλ. σελ. 288

αντίθεση με το θρησκευτικό του χαρακτήρα. Αφορούσε την εποχή του τζαμιού. Εκεί ήξερα ποιοι είναι οι κάτοικοι της πόλης. Οι κάτοικοι του ιστορικού κέντρου είχαν μια σύνδεση. Ερχόμασταν σε επαφή. Οι υπόλοιποι πολιτιστικοί σύλλογοι επίσης έρχονταν σε επαφή. Εκεί ξέρεις την ταυτότητα της κοινωνίας. Ήξερες ποιους πρέπει να προσεγγίσεις. Η κοινωνία των Αθηνών είναι τόσο πολυπληθής. Εκεί ποιοι είναι οι κάτοικοι; Εννοούμε τους ανθρώπους του κέντρου, αυτούς που μένουν στο Α, Β διαμέρισμα; Εννοούμε το λεκανοπέδιο; Υπάρχουν άνθρωποι του λεκανοπεδίου που δεν κατεβαίνουν ποτέ στο κέντρο, στην Πλάκα. Θέλω να σας πω ότι έχω σκεφτεί τι θα μπορούσα να κάνω για να αναπτυχθεί μια σχέση με την τοπική κοινωνία - αν στην Αθήνα υφίσταται τοπική κοινωνία. Εμείς που είμαστε στο Α διαμέρισμα το ζούμε (το μνημείο) σαν κάτοικοι, πηγαίνοντας βόλτα με το παιδί μας, το σκυλί μας, και λοιπά. Δε νομίζω ότι θα μπορούσα να απευθυνθώ γενικά στους κατοίκους του λεκανοπεδίου, δεν είναι το ίδιο κοινό. Είναι ένα πολύ ευρύ κοινό. Ανάμεσα σε αυτό το κοινό υπάρχουν οι άνθρωποι που ενδιαφέρονται για τα μνημεία και άλλοι που δεν ενδιαφέρονται. Δεν ξέρω αν τα οθωμανικά μνημεία έχουν μια γενική θέση στην καρδιά τους. Πρέπει να σας πω ότι στην Χαλκίδα υπήρχαν μερικές ομάδες που είχαν μια άλλη συμπεριφορά. Το τζαμί το μουτζούρωσαν συχνά κάνοντας γκράφιτι. Δεν είδα να το κάνουν στον Μητροπολιτικό ναό, τον υστεροβυζαντινό της πόλης. Δεν ειπώθηκε ποτέ ότι γίνεται γιατί είναι ένα μνημείο του Άλλου, αλλά εκεί βλέπουμε κάποια αποτελέσματα που δεν βλέπουμε αλλού.

Υποερώτηση: Εκτός των κατοίκων, αν δούμε τις εκδηλώσεις μόνο, βλέπουμε να υπάρχει προσέλευση κόσμου;

Απάντηση: Ναι, νομίζω πως ναι. Δηλαδή υπάρχει για τον οθωμανικό εξίσου υπάρχει και για τον βυζαντινό. Για τον κόσμο που παρακολουθεί αυτές τις εκδηλώσεις και που έχει στη συνείδηση του τι είναι τα μνημεία και θέλει να τα γνωρίσει, δεν υπάρχει διαφοροποίηση. Διαφοροποίηση πιο πολύ υπάρχει σε ομάδες που δεν προτάσσουν το μνημείο στον χώρο, αλλά το φορτίζουν ιδεολογικά εξ αποστάσεως τις περισσότερες φορές.

Υποερώτηση: Σε ποιες ομάδες αναφέρατε;

Απάντηση: Οι αρχαιολάτρες θα μπορούσαν να είναι. Θα μπορούσαν να είναι οι άνθρωποι που δεν θέλουν τον Άλλον, τους μετανάστες, τους μουσουλμάνους γιατί τα οθωμανικά μνημεία σχετίζονται και με αυτά που διαπνέονται από θρησκευτική

μισαλλοδοξία. Μιλάμε για τέτοια θέματα. Αυτή είναι μια δική μου αντίληψη μέσα από διάβασμα και όχι από τις εκδηλώσεις, από δεδομένα.\

Ερώτηση 6. Από το κράτος βλέπετε να υπάρχει αυτή η διαφοροποίηση σε σχέση με τη διαχείριση; Δηλαδή μια διαφοροποίηση σε σχέση με ένα βενετσιάνικο, ένα φράγκικο μνημείο;

Απάντηση: Όχι, δε θεωρώ ότι υπάρχει. Το κράτος εδώ και πάρα πολύ καιρό - αυτό σας το λέω με βεβαιότητα, το έχω ζήσει, έχω δουλέψει εφορείες βυζαντινές - ανάλογα με τις ανάγκες του μνημείου, το εντάσσει σε προγράμματα αποκατάστασης, σε μελέτες, σε προγράμματα επανάχρησης, όταν και αν είναι αναγκαίο ώστε να ενταχθεί στη ζωή της κοινωνίας και νομίζω ότι από την πλευρά της πολιτείας αντιμετωπίζονται με τον ίδιο σεβασμό. Είναι ενιαία η προσέγγιση από το απώτατο παρελθόν έως τις μέρες μας.

Υποερώτηση: Θεωρείτε ότι είναι επαρκής η πολιτική που ακολουθείται για την αξιοποίηση και την προστασία τους;

Απάντηση: Θεωρώ ότι μεθοδολογικά και με βάση τον τρόπο που έχουμε φτάσει επιστημονικά να κάνουμε το οτιδήποτε σήμερα είναι επαρκής. Οικονομικά δεν είναι ποτέ επαρκής. Όχι μόνο για τα οθωμανικά, αλλά για κανένα μνημείο της χώρας. Πάντα υπάρχει κάτι να γίνει και να ξαναγίνει πάνω σε αυτό. Δυστυχώς, είμαστε πάντα πίσω από τις ανάγκες, αλλά νομίζω ότι γίνεται μια ειλικρινής προσπάθεια με βάση τα δεδομένα και τις δυνατότητες. Οπότε, θα το κρίνω ικανοποιητικό και επαρκές χωρίς να σημαίνει ότι δεν μπορεί να γίνει κάτι άλλο.

Ερώτηση 7. Η πολιτική των ΟΤΑ (Οργανισμοί Τοπικής Αυτοδιοίκησης) πιστεύετε ότι είναι επίσης επαρκής;

Απάντηση: Θα μπορούσαν οι δήμοι - όχι μόνο στα οθωμανικά - όσοι έχουν οικονομικές δυνατότητες να συμβάλουν πιο ενεργά στη χρηματοδότηση αυτών των έργων και ένα άλλο πράγμα είναι στο να συμβάλουν στο να αποκτήσουν και πάλι ζωή τα μνημεία. Αυτό, όμως, στην ουσία παρεμβαίνοντας κυρίως στον περιβάλλοντα χώρο. Για παράδειγμα, η Χαλκίδα ήταν μια πρωτεύουσα οθωμανικής περιφέρειας. Οπότε, το ιστορικό της κέντρο έχει κυρίως οθωμανικά μνημεία και μνημεία της ενετοκρατίας που σώζονται. Ο δήμος είναι αρωγός όταν γίνονται γκράφιτι. Το να καθαρίζει, το να ευπρεπίζει, συμβάλλει έτσι με μια επιτήρηση για να

μη γίνονται. Πέρα της όποιας χρηματοδότησης, ήταν πάντα υποστηρικτικός στις δικές μας δράσεις. Δηλαδή σε πρωτοβουλίες για τη διάσωση ερχόταν για να στηρίξει. Ας πούμε, το κάστρο του Καράμπαμπα ανήκει στην τοπική αυτοδιοίκηση. Συνέβαλαν καθαρίζοντας τα χόρτα και με δουλειές που δεν υφίστανται στις δυνατότητες της υπηρεσίας.

Ερώτηση 8. Βλέπετε διαφορές στη διαχείριση ανάμεσα στην Αθήνα και τις υπόλοιπες ελληνικές πόλεις;

Απάντηση: Στο κομμάτι της αποκατάστασης και της επανάχρησης είναι αντίστοιχη. Νομίζω ότι η διαφορά έγκειται σε αυτό που σας είπα πριν, στο κοινό. Στις άλλες πόλεις είναι μια πιο συγκεκριμένη κοινωνικά κατάσταση και το μνημείο έρχεται να βρει τη θέση του. Το κοινό στην πρωτεύουσα είναι άλλο. Δεν έχει συγκεκριμένη ταυτότητα, δεν έχει συγκεκριμένη σχέση με αυτό το μνημείο. Δεν είναι η γειτονιά του. Βέβαια, έτσι τα μνημεία της πρωτεύουσας έχουν και περισσότερο κοινό.

Ερώτηση 9. Ποια είναι η σκέψη σας για την πολιτική και τις δράσεις ευρωπαϊκών/ διεθνών οργανισμών και φορέων, π.χ. ICOMOS, UNESCO, αναφορικά με την προστασία, ανάδειξη και αξιοποίηση της οθωμανικής κληρονομιάς;

Απάντηση: Προσπαθώ να σκεφτώ αν υπάρχει κάποιο μνημείο στον κατάλογο της UNESCO. Δεν μου έρχεται κάποιο. Πιστεύω ότι είναι βασικοί αυτοί οι οργανισμοί. Μας βοηθούν καταρχήν εμάς τους επαγγελματίες γιατί μας τροφοδοτούν με σκέψεις ή με ιδέες, οριοθετούν την πράξη. Δεν είναι μικρό πράγμα. Δεν αποδίδουν οικονομικά κάτι στα μνημεία, αλλά νομίζω ότι είναι πολύ σημαντικό ότι είμαστε σε συνομιλία με μεγάλους επαγγελματίες του χώρου διεθνώς, μέσα σε αυτούς τους οργανισμούς για να βρούμε έναν κοινό βηματισμό σε σχέση με τα μνημεία. Τα οθωμανικά μνημεία το ICOM τα αντιμετωπίζει με τον ίδιο τρόπο όπως και η υπηρεσία.

Ερώτηση 10. Πώς βλέπετε την πραγματοποίηση εκδηλώσεων ως πρακτική σε αυτούς τους χώρους;

Απάντηση: Θα πάω στο παράδειγμά του Αρχοντικού, που είναι μια κατοικία, δεν συνδέεται κατά μια έννοια με τη θρησκεία του "Άλλου" αλλά συνδέεται με τη θρησκεία λόγω της Οσίας Φιλοθέης. Γίνονται εκδηλώσεις και ο χώρος έχει σχεδιαστεί για αυτό τον σκοπό και τα παιχνίδια και τα βίντεο είναι μια διαρκής

εκδήλωση. Δε θα είχα ενδιαφέρον για εκδηλώσεις. Ωστόσο - και αυτό ισχύει για όλους τους μουσειακούς χώρους - δε θα έβαζα οποιαδήποτε εκδήλωση, αλλά εκδηλώσεις που σχετίζονται με την ταυτότητα του χώρου. Δηλαδή ο μουσειακός χώρος, όπως και το Αρχοντικό Μπενιζέλων, είναι ένας χώρος επικοινωνίας και τα εκθέματα, τα οπτικοακουστικά μέσα και οι εκδηλώσεις θεωρώ ότι πρέπει να είναι σχετικά με τον χώρο που τα φιλοξενεί. Για τα θρησκευτικά μουσουλμανικά μνημεία που εκεί η κατάσταση είναι λίγο πιο «λεπτή» και για τα ορθόδοξα και καθολικά χριστιανικά μνημεία καταρχήν είναι η έκθεση που θα γίνει να μη θίγει, να είναι ουδέτερη αλλά να μη θίγει. Οι εκδηλώσεις πολύ περισσότερο επειδή είναι κάτι ζωντανό σημερινό και πρέπει να λαμβάνουν υπόψιν τους τον χαρακτήρα του μνημείου. Η πρώτη έκθεση που δούλεψα ήταν στο τζαμί της Μονεμβασιάς. Όταν πήγα εκεί ήταν ένας άντρας με πάρα πολλά στοιβαγμένα γλυπτά μέσα. Όλοι το έλεγαν μουσείο. Αυτός ο χώρος που το λέμε τώρα τζαμί δεν ήταν πρώτα τζαμί. Ήταν μια εκκλησία του Αγίου Μάρκου λατινική και είναι ένας χώρος για τα ευρήματα της ίδιας της πόλης της Μονεμβασιάς. Δεν έχει χώρο για εκδηλώσεις. Αυτές γίνονται απέξω. Στο τζαμί της Χαλκίδας που η έκθεση είναι εποπτικού υλικού και είναι γκραβούρες σε μια συλλογή ιδιωτική γκραβούρες από τη Χαλκίδα και την Εύβοια το τζαμί δίνει την ευκαιρία για να δει ο επισκέπτης πώς ήταν στην αρχή όταν αυτό ήταν σε λειτουργία. Πάλι δεν υπήρξε ενόχληση παρότι έτυχε να έρθουν κάποια στιγμή ομάδες μουσουλμάνων και να θέλουν να προσευχηθούν. Ήταν ομάδες από το εξωτερικό. Επρόκειτο για ένα είδος διεκδίκησης. Μπήκαν στον ανοιχτό μουσειακό χώρο στο ωράριο λειτουργίας. Ετίθετο από τους φύλακες ότι αυτό ήταν ένας μουσειακός χώρος. Βέβαια δεν υπήρχε χρονική έκταση σε αυτά τα φαινόμενα, αλλά γενικά υπάρχουν ζητήματα στα θρησκευτικά μνημεία. Κάποια στιγμή σε εθνική εορτή ζητήθηκε να έρθουν σύλλογοι να χορέψουν παραδοσιακούς χορούς. Εκεί η αντίδρασή μου ήταν αρνητική και εξήγησα το γιατί. Θέλει ένα μέτρο. Στην αρχή από δύο συλλόγους που πήγαν να το οργανώσουν υπήρξε μια πίεση και μια μικρή αντίδραση. Στο τζαμί υπήρξε άλλη μια έκθεση που προκάλεσε αντιδράσεις. Ήταν ένας νέος καλλιτέχνης τότε - δε σας λέω το όνομα γιατί δεν πιστεύω ότι υπάρχει σημασία - είχε ζητήσει την άδεια να βάλει μια παράσταση έξω στην πλατεία και στην αυλή του τζαμιού δύο έργα. Το έργο που εγκαταστάθηκε μέσα στο τζαμί ήταν κάτι σαν κουτί για γάλατα. Την επικοινωνία ήθελε να δείξει. Στη βάση είχε βάλει για να σταθεί ένα σταυρό. Όχι σαν σύμβολο! Ήταν πολύ ενδιαφέρον. Μου το μετέφεραν οι φύλακες αυτό που θα σας πω τώρα. Αυτό το έργο είχε προκαλέσει πολλές συζητήσεις ανάμεσα στους επισκέπτες, π.χ. "γιατί ένας σταυρός

μέσα σε ένα τζαμί;" "Γιατί όχι; Τώρα δεν είναι ένα τζαμί. Είναι μνημείο". Το έργο αυτό που ήταν σε εξωτερικό χώρο τελικά το πήραν πίσω. Υπήρξαν κάτοικοι που το εξαφάνισαν. Αυτό είναι πως τέχνη βρίσκει ανταπόκριση στη σύγχρονη ζωή. Το 2017 κάναμε και μια εκδήλωση για την πόλη της Χαλκίδας ως σταυροδρόμι θρησκειών. Στο τζαμί της Μονεμβασιάς κανείς δεν το είδε ποτέ ως τζαμί.

Ερώτηση 11. Θεωρείτε πως θα ήταν πρακτικά εφικτή και ιδεολογικά αποδεκτή από την ελληνική κοινωνία η διττή λειτουργία ενός οθωμανικού μνημείου, π.χ. να λειτουργεί ένας χώρος ως τζαμί ή λουτρό και ο υπόλοιπος ως μουσειακός χώρος; Γιατί;

Απάντηση: Τα τζαμιά έχουν χάσει την αρχική χρήση τους εδώ και πολύ καιρό. Δεν ξέρω αν θα τους αποδιδόταν ξανά τέτοια χρήση. Επίσης, για να δημιουργηθεί 1ος χώρος, 2ος 3ος χώρος θα πρέπει να υπάρχουν όλοι οι χώροι και αυτό δε γίνεται συνήθως γιατί δε σώζονται ακέραια αυτά τα μνημεία. Δεν ξέρω αν θα αποδιδόταν και μια θρησκευτική χρήση για πολιτικούς λόγους. Τώρα τα χαμάμ εγώ πολύ θα ήθελα να λειτουργούν κάποια από αυτά. Πρόλαβα ένα στην Πάτρα στα τέλη της δεκαετίας του '80, αρχές '90. Αυτές είναι πιο ουδέτερες χρήσεις.

Υποερώτηση: Επειδή έχει γίνει λόγος ώστε ένα τζαμί να λειτουργήσει ξανά ως θρησκευτικός χώρος, εσείς βλέπετε δύσκολο να επιτευχθεί η αρχική λειτουργία;

Απάντηση: Με δεδομένο ότι έχει υπάρξει πολύχρονη διακοπή και ότι οι συνθήκες οι κοινωνικές δεν είναι ιδανικές, θα άφηνα απέξω τα μνημεία από αυτή τη λειτουργία και φυσικά και τις πολυεπίπεδες διεκδικήσεις.

Ερώτηση 12. Ποιες άλλες χρήσεις θα βλέπατε ως πιο προφανείς;

Απάντηση: Και ως μουσείο και ως μνημείο σε επανάχρηση πολιτιστική αλλά πρωτίστως ως μνημείο του εαυτού του. Τώρα να σκεφτώ να κάνω το Αρχοντικό Μπενιζέλων ξενοδοχείο εγώ δεν θα το ήθελα γιατί απευθύνεσαι σε μικρότερο αριθμό επισκεπτών. Όπως και το Ιμαρέτ της Καβάλας. Δεν είναι εύκολο να πάει ο οποιοσδήποτε. Καταρχήν θα ήθελα να έχουν δημόσια και όχι ιδιωτική χρήση και να συνειδητοποιούνται ως κομμάτι της ιστορίας αυτού του τόπου και να μην αποδίδονται σε συγκεκριμένες ομάδες με κτητικές διαθέσεις. Το ερώτημα νομίζω ότι είναι κυρίως για τα θρησκευτικά μνημεία. Εκ των πραγμάτων είναι ουδετεροποιημένα και έχουν γίνει μνημεία και όχι ενεργά στοιχεία.

Ερώτηση 13. Ποια θεωρείτε ότι είναι η σημασία των οθωμανικών μνημείων σε μια ελληνική πόλη;

Απάντηση: Όλα τα μνημεία - οθωμανικά και όλα τα άλλα - είναι κομμάτι του παρελθόντος, της ιστορίας αυτού του τόπου. Παράλληλα είναι και κομμάτι του αστικού χώρου σήμερα και ως κομμάτι του αστικού χώρου μετέχουν με την παρουσία τους και τη λειτουργία τους. Αλλά εκεί έχουμε επιλογές με βάση τις σημερινές ανάγκες και προτεραιότητες.

Ερώτηση 14. Ως πολίτης αυτού του κράτους και ως αρχαιολόγος τι εκπροσωπεί για εσάς η οθωμανική κληρονομιά;

*Απάντηση*²⁸⁴: [Η οθωμανική κληρονομιά] σημαίνει αιώνες ζωής σε αυτόν τον τόπο με μια άλλη κρατική οντότητα και με κυρίαρχη θρησκεία τη μουσουλμανική. Αν θέλουμε να τοποθετήσουμε το ζήτημα σε επίπεδο ταυτοτήτων, η θρησκευτική κοινότητα, η χριστιανική, η εβραϊκή είχαν μια καλή θέση μετά τη μουσουλμανική. Είναι μεγάλη χαρά που κάποια από αυτά τα μνημεία διασώθηκαν. Στην πόλη της Χαλκίδας δε διασώζονται πολλά. Μπορώ, όμως, να σας πω για τους κατοίκους της Χαλκίδας και το «τραύμα» της κατεδάφισης των τειχών της πόλης και των οθωμανικών μνημείων στα τέλη του 19^{ου} με αρχές του 20^{ου} αι. υπό την τότε «ματιά» και διάθεση να «αδειάσει» ο τόπος για να δημιουργηθεί μια νέα πόλη. Αυτό το βιώνουν ως «τραύμα» οι κάτοικοι της πόλης, σαν απωθημένο «γιατί τότε το κάναμε αυτό;». Ίσως κάποια δεν μπορούσαν να διατηρηθούν, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις έγινε συνειδητή αφαίρεση μνημείων. Όταν έγινε αυτό, δεν υπήρχε αυτή η συνείδηση που έχουμε σήμερα για τα μνημεία. Όχι μόνο τα οθωμανικά. Τα μνημεία εν γένει. Για κάθε ένα από αυτά που σώζονται αποσπασματικά στο ιστορικό κέντρο, οι περισσότεροι κάτοικοι θέλουν να τα αναδείξουν, να τα φροντίσουν. Υπάρχουν, βέβαια, και εκείνοι που λένε: «Τώρα τι να τα κάνουμε; Να γκρεμίσουμε και τα τελευταία τμήματα». Αλλά μεγάλο πλήθος των κατοίκων, έχοντας τη σημερινή θέση για τα μνημεία και τη σημασία τους για την ταυτότητά τους, για την ελκυστικότητα των πόλεων, τη διαφορετική εικόνα, το έχουν ξανασκεφτεί.

Ερώτηση 15. Πώς πιστεύετε ότι η πολιτιστική επανάχρηση τους ως μουσεία συμβάλλει στην ανάπτυξη και ανάδειξη της εκάστοτε περιοχής;

---

²⁸⁴ Βλ. σελ. 285

Απάντηση: Θεωρώ ότι ως μουσεία δεν αντιμετωπίζονται με έναν τρόπο. Στην περίπτωση της Χαλκίδας όλο το ιστορικό κέντρο ήταν μουσεία. Και στον Καράμπαμπα ο προμαχώνας ήταν η γλυπτοθήκη της πόλης. Τα μνημεία στο κέντρο της πόλης είχαν στόχο να αποτελέσουν ένα ευρύ μουσειακό χώρο. Τα μνημεία ήταν προς χρήση από τους κατοίκους, π.χ. διοργάνωση εκδηλώσεων, και η υπηρεσία τα χρησιμοποιούσε και τα διέθετε δωρεάν στους κατοίκους για να κάνουν τις δικές τους δράσεις. Εγώ αυτό το θεωρώ επανένταξη με μια ζωντάνια που προσδιορίζεται από το κοινό. Αυτό θα μπορούσε να επιτευχθεί και αλλού, θα διεύρυνε το δημόσιο χώρο. Το μειονέκτημα είναι ότι η υπηρεσία δεν έχει πάντα το ίδιο δυναμικό, δεν έχει πάντα το ίδιο όραμα γιατί αυτό αλλάζει ανάλογα με τους ιθύνοντες. Δεν έχει πάντα τη δυνατότητα να σπρώξει το δυναμικό του. Είναι τέτοια ζητήματα. Στην Αθήνα νομίζω ότι τα έχουν προσλάβει θετικά.

Ερώτηση 16. Οικονομικά μπορούν να βοηθήσουν την τοπική κοινότητα;

Απάντηση: Ναι, αλλά νομίζω πως πρέπει να ιδωθεί κατά περίπτωση. Δηλαδή η αποκατάσταση και επανάχρηση των μνημείων σε σχέση με τον πολιτιστικό τουρισμό και με την αναπτυξιακή πολιτική του. Μπορούν έμμεσα ωστόσο. Όταν κάποιος επισκέπτεται για παράδειγμα τη Χαλκίδα και έχει τη δυνατότητα να επισκεφτεί αυτούς τους χώρους, εμπλουτίζεται η εμπειρία. Είναι η θετική εικόνα που θα τραβήξει τον επισκέπτη ή θα μείνει και λίγο παραπάνω έτσι. Δηλαδή λειτουργούν και αναπτυξιακά για τον πολιτιστικό τουρισμό.

Υποερώτηση: Για την Πλάκα ισχύει αυτό;

Απάντηση: Νομίζω ότι όποιος πάει στην Πλάκα, πάει για την Πλάκα. Ωστόσο, σίγουρα θα πάει και για να δει ή να βιώσει και κάποια από τα μνημεία της. Άλλωστε η Πλάκα χωρίς μνημεία δεν είναι η Πλάκα.

Ερώτηση 17. Πιστεύετε ότι στη σημερινή ελληνική κοινωνία υπάρχει μια ή περισσότερες "ματιές" για την οθωμανική κληρονομιά; Πώς θα το σχολιάζατε;

Απάντηση: Περισσότερες. Γιατί η "ματιά" που σας λέω εγώ είναι του ανθρώπου που αγαπάει τα μνημεία. Υπάρχουν ιδεοληπτικές προσεγγίσεις με θετικό ή αρνητικό τρόπο στα μνημεία.

Ερώτηση 18. Θεωρείτε πως η λειτουργία ενός οθωμανικού μνημείου ως μουσείου μπορεί να αποτελέσει παράγοντα για την εξάλειψη των στερεοτύπων και των προκαταλήψεων που υπάρχουν για την οθωμανική κληρονομιά;

Απάντηση: Ναι, θεωρώ πως συμβάλλει. Αν και το Αρχοντικό Μπενιζέλων δεν είναι μια "δύσκολη κληρονομιά" όπως είναι τα τζαμιά. Είναι κάτι που υιοθετείται πιο εύκολα από την ελληνική κοινωνία γιατί ανήκει σε Έλληνες. Όμως μέσα από το Αρχοντικό καταλαβαίνει κανείς ποιες ήταν οι σχέσεις αυτών των κοινοτήτων στα οθωμανικά χρόνια, πώς ένα κονάκι όπως αυτό χρησιμοποιείται από διαφορετικές κοινωνικές ομάδες και θρησκευτικές, πού υπήρχαν διαχωρισμοί και πού υπήρχε η ενότητα στους τρόπους διαβίωσης. Νομίζω ότι σαφώς μέσα από τα μνημεία μπορείς να συμφιλιωθείς με τη μνήμη και με το γεγονός ότι υπήρξαν διαφορετικοί τρόποι ζωής σε αυτό τον τόπο.

Συνέντευξη με κ. Γιάννη Κίζη:

Ερώτηση 1. Κύριε Κίζη, πότε αναλάβατε τη διαμόρφωση του Αρχοντικού Μπενιζέλων σε επισκέψιμο μνημείο-μουσείο;

Απάντηση: Το 2014 με 2015. Με αυτό το κτίριο υπήρχε πολύ παλιά ενασχόληση το 1979. Είχα μια σύμβαση έργου τριετίας με το Υπουργείο Πολιτισμού. Τότε το κτίριο είχε εντελώς διαφορετική εικόνα από αυτή που έχει σήμερα. Νόμιζε κανείς ότι ήταν από τα παλιά αθηναϊκά σπίτια με πολλά δωμάτια. Ήταν χωρισμένο, φαινόταν ότι είχε δεχθεί πολλές τροποποιήσεις. Είχε τουλάχιστον χωριστεί σε δύο τμήματα. Εμείς πιστεύουμε ότι αυτά τα δωμάτια νοικιάζονταν από διάφορους επιμέρους ενοικιαστές σε συνθήκες πρόχειρες. Όταν άδειασε το κτίριο και έφυγαν οι ένοικοι, κάναμε κάποιες διερευνητικές εργασίες και αρκετά γρήγορα κατάλαβα ότι βρισκόμασταν μπροστά σε ένα πολύ παλαιότερο κτίριο. Είχα ήδη την εμπειρία από το διδακτορικό μου για τα σπίτια του Πηλίου της οθωμανικής περιόδου. Σχετικά γρήγορα προχώρησα σε σκίτσα αποκατάστασης για το πώς θα ήταν αυτό το κτίριο στα νιάτα του. Το 1980 όταν Υπουργός Πολιτισμού και Επιστημών ήταν ο Ανδρέας Ανδριανόπουλος, ήδη το κτίριο το είχαμε ξεσκεπάσει και ευθυγραμμίσει προχειρώς και περιμέναμε τη χρηματοδότηση για να προχωρήσουμε σε αποκατάσταση. Δεν

είχαμε υποστήριξη από τον νέο Υπουργό και προσπάθησα να του εξηγήσω ότι βρισκόμαστε μπροστά σε ένα μοναδικό κτίριο για την Αθήνα, ένα μνημείο που χρονολογείται στον 18ο αιώνα, ίσως και παλαιότερα και το οποίο κινδυνεύει να πάρει φωτιά και να το χάσουμε. Θα ήταν το τελευταίο μνημείο από μια πλειάδα τέτοιων αρχοντικών. Ο κύριος Ανδριανόπουλος δε φάνηκε να ενδιαφέρεται ιδιαίτερα. Εγώ στενοχωρήθηκα τότε πολύ επειδή λατρεύω αυτά τα κτίρια και παραιτήθηκα. Μου προσφέρθηκε μονιμότητα στο Υπουργείο Πολιτισμού και την αρνήθηκα. Ήμουν όμως και τυχερός. Σε ένα με δύο χρόνια με πήραν στο Πολυτεχνείο και σιγά-σιγά τα πράγματα πήραν το δρόμο τους, αλλά ήταν το κτίριο εγκαταλελειμμένο και οι υπηρεσίες που ανέλαβαν την προστασία του απλώς το επισκεύασαν με λαμαρίνες. Δεν ασχολήθηκε κανείς με αυτό. Είχα την πρόνοια να φυλάξω όλο το πρωτότυπο υλικό της έρευνας μου, π.χ. φωτογραφίες και πολλά άλλα και το παρέδωσα στο υπουργείο με φωτοαντίγραφα και τα πρωτότυπα τα κράτησα εγώ. Κανείς δεν τα ζήτησε. Στενοχωρήθηκα γιατί χαρακτηριστικά θα σας πω ότι τον φάκελο που παρέδωσα και το κουτάκι όπου είχα βάλει θραύσματα από γύψο και χρυσά γυαλιά - όσα μπόρεσα να βρω από ένα βιτρώ - τα είχαν χάσει όλα. Δε γνωρίζουμε γιατί. Τα χρόνια πέρασαν και στη δεκαετία του 2000 το κτίριο είχε ήδη παραχωρηθεί στην Αρχιεπισκοπή, η οποία το έβλεπε ως το σπίτι της Αγίας Φιλοθέης. Η πολιτικός μηχανικός που ασχολήθηκε με το θέμα και έκανε τη διπλωματική της, η κυρία Ελευθερία Τσακανίκα, με ρώτησε αν θέλω να ασχοληθώ. Εγώ δέχτηκα αμέσως. Δεν ξέρω τι έκανε η Ελευθερία αλλά βρέθηκα να μιλάω με τον πολύ καλό ιερωμένο, τον πατέρα Θωμά Συνοδινό, ο οποίος καταλαβαίνει πολλά πράγματα για τον χώρο του πολιτισμού και του είπα ότι εκτιμώ το κίνητρό τους για την Οσία Φιλοθέη αλλά η Οσία, η οποία ήταν γόνος της οικογένειας των Μπενιζέλων κατά βάση γεννήθηκε και έζησε σε αυτόν το χώρο. Όχι σε αυτό το σπίτι αλλά σε κάποιο σπίτι που ήταν εκεί διότι μας χωρίζουν δύο αιώνες από την ηλικία του σπιτιού όπως το βλέπουμε. Ωστόσο, τους είπα πως τους δίνεται πιο μεγάλη ευκαιρία ως Αρχιεπισκοπή και ως Εκκλησία της Ελλάδος εκτός από την ιστορία της ελληνικής Χριστιανικής κοινότητας, της οποίας έργο ήταν όχι μόνο αυτό το κτίριο αλλά και όλα τα αρχοντόσπιτα τα οποία έχουμε, μέσα στο πλαίσιο αυτό να γίνει αναδίφηση στην ιστορία του λαϊκού ελληνισμού του 18ου και 19ου αιώνα μέχρι την Επανάσταση και παράλληλα, να προβληθεί η δράση της Οσίας Φιλοθέης. Βεβαίως το κτήριο πρέπει να είναι επισκέψιμο και φυσικά να μην το κάνουμε προσκύνημα, αλλά να αφιερώσουμε ένα από τα δύο ισόγεια δωμάτια που ανήκουν στον 16ο αιώνα. Σιγά-σιγά με την

πρόοδο των εργασιών φάνηκε ότι αυτά τα δύο κτίρια υπάρχουν εκεί μέσα είναι δηλαδή δύο ανωγο-κάτωγα, όπως τα λέγανε, δηλαδή υπόγειο και πατάρι, όπου πιθανότατα σε ένα από αυτά να γεννήθηκε και να έζησε τα πρώτα της χρόνια η Οσία Φιλοθέη, πριν φτιάξει τα μοναστήρια της αναπτύξει τη δράση της. Συμφωνήσαμε με τους ιερείς. Παρεμπιπτόντως, αρχιεπίσκοπος ανέλαβε ο Ιερώνυμος ο οποίος ήταν και αρχαιολόγος, δηλαδή άνθρωπος που επίσης καταλαβαίνει. Ο Ιερώνυμος ήρθε πάρα πολλές φορές στην οικοδομή και βεβαίως και αυτός χωρίς να το πολυσυζητήσουμε, κατανοούσε πάρα πολύ καλά τη μουσειολογική προσέγγιση του έργου και όχι την προσκυνηματική. Ωρίμασαν τα πράγματα, η Εκκλησία της Ελλάδος μέσω μιας σχετικής ευκαιρίας που είχε στις αρχές της δεκαετίας του 2000 μας ανέθεσε την αποκατάσταση του κτηρίου πριν ακόμη φτάσουμε σε μουσειολογικά πράγματα. Συνεργάστηκα με τον Κλήμη Ασλανίδη, την Χριστίνα Πινάτση, την Ελευθερία Τσακανίκα ως πολιτικό μηχανικό, τον Χρήστο Θωμόπουλο και σίγουρα κάποιον ξεχνώ γιατί δούλεψαν και άλλοι άνθρωποι και βέβαια μια τεχνική εταιρεία για τις εργασίες. Με την επιμονή μας, και ειδικά της Ελευθερίας, καταφέραμε να διατηρήσουμε ένα υψηλό ποσοστό αυτού του κτιρίου δεδομένου ότι η αποκατάσταση βοήθησε για να αναδειχθεί το αρχοντικό του 18ου αιώνα και να σημειωθούν ή να υπαινιχθούν οι προγενέστερες φάσεις επί του νέου με κάποια περάσματα, που διαχωρίζουν το παλαιό από το καινούργιο, εκτός σχεδίου βέβαια έγινε η ανάλογη τεκμηρίωση αλλά το μείζον μνημείο θεωρούμε ότι είναι το αρχοντικό του 18ου αιώνα. Φαίνεται ότι το κτίριο είναι του 1750. Το Αρχοντικό ήρθε και κάθισε πάνω στα προγενέστερα κτίσματα, τα οποία χαμήλωσαν, δηλαδή κόπηκε ως ένα σημείο η ανωδομή τους, και συμπληρώθηκε το ισόγειο με κάποια τόξα ενώ συνέχισε μετά η ανέγερση του σκελετού. Οι μελέτες μας εγκρίθηκαν από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο από το οποίο ζητήσαμε και την απαλλοτρίωση ενός τμήματος στο ανατολικό άκρο από ιδιώτη και ένα κομμάτι και ένα κομμάτι είχε αποκλειστεί και από τη δυτική πλευρά και από την ανατολική. Στην ανατολική, αυτό το παλαιό κτίριο άφηνε όλα τα περιθώρια να συμπληρωθεί η ιδιοκτησία του ακινήτου και να ελευθερωθεί η ανατολική του όψη. Από τη δυτική πλευρά, ένα κτίριο που χτίστηκε κατά τη διάρκεια της δικτατορίας και δυστυχώς η επιτροπή απαλλοτριώσεων του Υπουργείου Πολιτισμού δεν μπορούσε να πει για να απαλλοτριωθεί, ήταν νομικό το θέμα. Αυτή ήταν η ιστορία της αποκατάστασής του ως μνημείου. Δυσκολευτήκαμε πολύ με τον κεραμιδά, ο οποίος ήταν συνηθισμένος στις επικεραμώσεις που βάζουν στις εκκλησίες και δεν καταλάβαινε πώς θα πλέξει τα κεραμίδια και θα τα φέρει να

σκεπάσουν το εξώστεγο. Τελικά, τα έβαλα εγώ στη σειρά και αυτός το κατάλαβε. Και έτσι έγινε και αυτό το τελευταίο έργο. Μετά άρχισε να σκέφτεται η Αρχιεπισκοπή τη χρήση του.

Υποερώτηση: Περίπου πότε ασας είπε η Αρχιεπισκοπή ότι ενδιαφέρεται να δει παραπάνω τη χρήση του;

Απάντηση: Ακριβώς δε θυμάμαι. Αλλά νομίζω ότι το 2014 ή το 2015 συμφωνήσαμε με την Αρχιεπισκοπή να αναληφθεί η μουσειολογική μελέτη από την κ. Παρή Καλαμαρά, η οποία είχε μεγάλη εμπειρία στα μουσεία και ως αρχαιολόγος-ιστορικός και σε συνεργασία μαζί μου προσέγγισε την περίοδο του 16^{ου}, 17^{ου} και 18^{ου} αι. στην Αθήνα και έκανε τη μουσειολογική μελέτη βάσει της οποίας εμείς (το γραφείο) φτιάξαμε τη μουσειογραφική μελέτη. Δηλαδή μετατρέψαμε το μουσειολογικό σενάριο σε έκθεση, προσπαθώντας να αποφύγουμε λαϊκίστικες εκδοχές, όπως μαξιλάρες ανατολίτικες, αλλά με κάποια μινιμαλιστικού τύπου μαξιλάρια, του σοφράδες, δηλαδή τα χαμηλά τραπεζάκια που έτρωγαν όπου βάλαμε κατασκευές με οθόνες αφής ώστε να κάθονται τα παιδιά και επισκέπτες γύρω-γύρω όπως οι παλιοί έτρωγαν το πιάφι, εκείνοι να παίζουν και στις οθόνες να αναζητούν την εικονογραφία και τις πληροφορίες από το παρελθόν της Αθήνας.

Ερώτηση 2. Κατά τις εργασίες διαμόρφωσης του Αρχοντικού σε μνημείο-μουσείο υπήρξαν προκλήσεις που κλήθηκε να αντιμετωπίσει το γραφείο σας; Αν ναι, ποιες ήταν οι βασικότερες;

Απάντηση: Όχι. Έχοντας πραγματικά φωτισμένους ιεράρχες και ιερωμένους δίπλα μας, δεν είχαμε καμία ιδεολογική πρόκληση. Αντιθέτως, όταν ανέλαβε τη λειτουργία του ολοκληρωμένου μνημείου-μουσείου η Αρχιεπισκοπή απέδειξε ότι κάνουν μια σύγχρονη χρήση συνολικά. Σύγχρονη εννοώντας ότι κάνανε μέσα συναυλίες, γιορτές, κονσέρτα δυτικής μουσικής, κ.ο.κ. Όχι, καμία πρόκληση. Δεν αντιμετωπίσαμε καμία πρόκληση στο design, στο οποίο μας είχαν πλήρη εμπιστοσύνη. Βεβαίως, αυτές οι μελέτες είχαν εγκριθεί από το Υπουργείο Πολιτισμού και από το Συμβούλιο Μουσείων. Δεν ήταν ένα δικό μας καπρίτσιο ή μια ιδιοτροπία του εργοδότη. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι το κτίριο είναι παραχωρημένο κατά χρήση στην Αρχιεπισκοπή αλλά κατά κυριότητα ανήκει στο Υπουργείο Πολιτισμού.

Ερώτηση 3. Θεωρείτε ότι μέσω της επίσκεψης μπορεί να κατανοήσει ο επισκέπτης το οθωμανικό παρελθόν του κτηρίου; Αν ναι, με ποιον τρόπο;

Απάντηση: Το αρχιτεκτόνημα μόνο δεν είναι αρκετό για να γίνει η κατανόηση από ένα μη εξειδικευμένο κοινό. Και αυτός ήταν και ο στόχος της μουσειολογικής μελέτης, των πινακίδων που στήθηκαν και των πληροφοριών, οι οποίες θα έπρεπε σε ένα τέτοιο κτίριο να δίνουν την απαραίτητη πληροφορία, να είναι περιορισμένες. Αυτά τα κτίρια του 18ου αιώνα ουσιαστικά εκφράζουν την αστική αρχιτεκτονική στη δυτική Μικρά Ασία και στα Βαλκάνια. Επομένως, αυτού του είδους τα κτίρια τα οποία αν κάποιος τα επισκεφτεί συντηρημένα και διατηρημένα που βρίσκονται στη Σιάτιστα, στην Καστοριά κυρίως, στην Καβάλα, όταν μπαίνουμε σε αυτά τα κτίρια αντιλαμβανόμαστε εύκολα βλέποντας τις κινητές επιπλώσεις ότι το κτίριο χρησιμοποιείτο με σταθερή επίπλωση, με ελάχιστη κινητή επίπλωση, ένα στρογγυλό σοφρά για παράδειγμα. Έχει τα βιτρώ του τα χρωματιστά, που φέρουν το φως από πάνω, έχει τα παράθυρα, σε εξαιρετικές περιπτώσεις όπως στα Αμπελάκια ή στη Σιάτιστα είναι το τοιχογραφημένο. Λοιπόν, το βλέπεις στολισμένο και ζωγραφισμένο. Τι θα προσθέσεις; Το δικό μας ευτυχώς δεν είναι επιζωγραφισμένο. Άρα μπορούμε να προσθέσουμε κάποιες επιγραφές, κάποιες ταμπέλες σε κάποιες οθόνες και αυτό κάναμε. Αυτός που δεν είναι εξειδικευμένος πρέπει να διαβάσει αυτά εκεί πάνω. Στο ένα δωμάτιο πέφτουν ακτίνες λέιζερ και δείχνουν τη χάραξη το πάτωμα, π.χ. πώς ο μάστορας χάραξε τις γραμμές για να βάλει τις κολώνες και να χτιστεί αυτό το κτίριο. Τα ξύλινα κτίρια έχουν έναν αριθμό συγκεκριμένο στη σχεδίαση τους. Δηλαδή η απόσταση των δοκών είναι συγκεκριμένες. Όλο αυτό θέλει ένα σχέδιο. Τέτοια σχέδια έχουν σωθεί στην Τουρκία. Για παράδειγμα, στο Τοπ Καπί υπάρχουν σχέδια που βλέπει κανείς τη χάραξη. Εμείς έχουμε κάνει τη χάραξη στο Αρχοντικό Μπενιζέλων. Υπάρχουν τα στοιχεία και μπορεί κανείς και στο οπτικοακουστικό υλικό να τα δει. Ό,τι νεότερο, μπορεί να φανεί, όπως ο φωτισμός στο χαγιάτι που φωνάζει "Εγώ δεν είμαι του σπιτιού".

Ερώτηση 4. Ποια θεωρείτε ότι είναι σήμερα η σημασία του Αρχοντικού για την πόλη των Αθηνών;

Απάντηση ²⁸⁵ : Εξαρτάται από τους κατοίκους των Αθηνών και κατά πόσο ενδιαφέρονται για αυτή την πόλη. Μέσα σε 4,5 εκατομμύρια ανθρώπους και μετά τα χρόνια που έχουν περάσει διότι κάποτε υπήρχαν γενιές που διάβαζαν, καταλάβαιναν παλαιότερα κείμενα, για παράδειγμα δε χρειάζονταν κάποιον να τους μεταφράσει Παπαδιαμάντη. Υπάρχει ένα διάστημα στην επαφή της νεολαίας με το παρελθόν.

---

²⁸⁵ Βλ. σελ. 287

Όσοι ενδιαφέρονται, την άκρη θα τη βρουν. Υπάρχει πάρα πολύς κόσμος όμως ο οποίος βλέπει αυτό το περίεργο οίκημα και του δίνει αυτή την περιέργεια. Δηλαδή, περπατώντας στην Πλάκα, ανάμεσα στα διάφορα νεοκλασικά και στα νεότερα σπίτια, ξαφνικά προβάλλει κάτι περίεργο. Ή την ώρα που περπατάς και ανεβαίνεις την οδό Μνησικλέους, αν γυρίσεις το κεφάλι σου και δεις προς το κέντρο, ξαφνικά νομίζεις ότι βρέθηκες στην Ήπειρο ή στη Μακεδονία. Η πρόκληση της περιέργειας είναι ένα σημαντικό κίνητρο για τον κόσμο όπως επίσης και το γεγονός ότι στις δύο αυλόπορτες πάνω στην οδό Αδριανού, όταν είναι ανοιχτό το μουσείο τις ανοίγουμε και υπάρχει ένα κρύσταλλο που αποκλείει την πρόσβαση από εκεί. Η οδός Αδριανού είναι πολυπληθέστατος δρόμος από περιπατητές και τουρίστες. Όλοι κοιτάνε μέσα τι γίνεται. Αυτή είναι μια πρόκληση. Βλέπουν την τοξωτή στοά της αυλής. Όλα αυτά τραβούν τον επισκέπτη, του ασκούν μια μαγεία, μια γοητεία και από εκεί και πέρα το ίδιο το κτίριο είναι που κάνει τον επισκέπτη να εξοικειωθεί μαζί του, να το ζήσει, να το ανακαλύψει

Ερώτηση 5. Θεωρείτε ότι οι κάτοικοι των Αθηνών στηρίζουν γενικά τις δράσεις που σχετίζονται με το οθωμανικό παρελθόν;

Απάντηση: Τα τελευταία χρόνια, ναι. Τα τελευταία χρόνια γύρω από την Πλάκα βλέπω αρκετές κινήσεις. Μη μιλήσω για την περίοδο του Covid-19. Βλέπω αρκετές κινήσεις και εκδηλώσεις. Θα σας θυμίσω μία εξαιρετική έκθεση στο Λουτρό, στην οδό Κυρρήστου. Εκεί είχε γίνει μια πάρα πολύ ωραία έκθεση με φωτογραφίες μέσα στην αίθουσα προβολών. Έβλεπες εικόνες από Βαλκάνια, Μακεδονία, Σερβία και λοιπά μέχρι Θεσσαλονίκη του 19ου αιώνα με εξαιρετική ερμηνεία. Το βίντεο σε πήγαινε πίσω και από αυτό καταλάβαινες τον σύνδεσμο με το σήμερα και ήσουν μέσα σε ένα λουτρό που ήταν πολύ παλιό. Τέτοιες εκδηλώσεις έχουν γίνει και άλλες. Από εκεί και πέρα η παιδεία στην Ελλάδα αλλά και στην Τουρκία έχει στηριχθεί πάνω στο δόγμα της μισαλλοδοξίας και έχει διαποτιστεί με αρνητισμό το μεγαλύτερο μέρος της κοινωνίας και της εδώ και της εκεί. Σήμερα έτυχε να περπατήσω από την οδό Διογένους, να περάσω μπροστά από τη Ρωμαϊκή Αγορά. Εκεί μπροστά στον Μεντρεσέ ήταν μια κυρία και περνούσε κάποιος άλλος από δίπλα και κάτι τη ρώτησε για τον μεντεσέ. Άκουσα να του λέει: "Τι να σου πω για αυτά; Μόνο ότι οι Τούρκοι είδαν τους Ρωμαίους και ακολούθησαν αυτά που έκαναν οι Ρωμαίοι". Δηλαδή και αυτό όταν το ακούς λες "τι άλλο θα ακούσουμε". Αλλά όσο περνούν τα χρόνια,

μπορεί να δει κανείς στη βιβλιογραφία ότι υπάρχουν μελέτες που δείχνουν την πραγματικότητα, αποστασιοποιημένη από εθνοκαπηλεία και πολιτικά πράγματα.

Ερώτηση 6. Ποια θεωρείται ότι είναι η σημασία των οθωμανικών μνημείων σε μια ελληνική πόλη;

Απάντηση: Όπως όλα τα μνημεία σε μια ελληνική πόλη. Για μένα δεν υπάρχει διαχωρισμός αλλά εξαρτάται από την κουλτούρα της κάθε πόλης και τις ομάδες που δρουν σε αυτή. Δηλαδή όταν επισκεφτεί κάποιος το αναστηλωμένο με χρήματα Ελλήνων φορολογουμένων τζαμί στην Ελασσόνα, όπου διάφοροι είχαν σπάσει τα τζαμιά. Τι να πούμε από κει και πέρα; Δηλαδή, εννοώ σε κανενός Γιαννιώτη το μυαλό δεν περνάει να πάει μέσα στο Ιτς Καλέ και να βανδαλίσει τα τζαμιά. Θα πρέπει οι δάσκαλοι στα σχολεία να είναι απελευθερωμένοι από αυτές τις ιδεοληψίες και να διδάσκουν στα παιδιά μια καινούργια άποψη και βέβαια αυτό δεν πρέπει να γίνεται μονομερώς. Πρώτα από όλα είναι θέμα ψυχολογικής ασφάλειας του κάθε κράτους. Δηλαδή όλα τα κράτη κατασκεύασαν την ιστορία τους είτε μας αρέσει είτε δεν μας αρέσει, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό. Όταν διαβάσει κανείς τις τοπικές ιστορίες, αντιλαμβάνεται ότι πρόκειται για κατασκευή. Το ζήσαμε ξεκάθαρα στην περίπτωση της Βόρειας Μακεδονίας. Η Ελλάδα όταν έγινε εθνικό κράτος έκανε μια υπερεκμετάλλευση του μύθου της αρχαιότητας, όπως αυτός διατυπώθηκε από τον φιλελληνισμό. Όμως, αυτό το κράτος χτίζοντας το ιδεολόγημα του τη στιγμή που ο πληθυσμός του αποτελούνταν από τους ελληνόφωνες, αλλά και τους Αλβανόφωνες, τους Αρβανίτες μας, οι οποίοι ήταν κάποτε μας βοήθησαν στον Αγώνα, βλέπετε τους Σουλιώτες. Όλα αυτά τα πράγματα βγαίνουν σιγά-σιγά με αφορμή τον εορτασμό των 200 ετών και όποιος θέλει να τα μάθει, να τα διαβάσει, να τα ακούσει, τα βλέπει. Παράλληλα βγαίνουν και άλλες ιστορίες. Ήταν απαραίτητες αυτές οι κατασκευές για αυτά τα κράτη. Τώρα αν υποθέσουμε ότι πέρασαν 150 με 200 χρόνια από τότε, πρέπει να αισθανθείς ασφαλής. Και για να αισθανθείς ασφαλής πρέπει να έχεις μια καλή οικονομία και μια εργαζόμενη γενιά. Δεν το έχουμε ακόμη. Πιστεύω ότι τα μνημεία και με αφορμή κάθε νεκρανάσταση κακώς κειμένων, όπως του εμφυλίου πολέμου και λοιπά. Τα οθωμανικά μνημεία αλλιώς θα τα δει κάποιος στα Γιάννενα, αλλιώς στην Κρήτη, αλλιώς στη Θράκη. Τα πράγματα έχουν διαφορετική χροιά. Και φυσικά στη Θεσσαλονίκη να πούμε ότι τα πράγματα πάνε καλύτερα για το τζαμί που το είχαν κάνει σινεμά για ακατάλληλες ταινίες. Κάποια στιγμή σταμάτησε αυτή η λειτουργία, αναστηλώθηκε και έγινε ένας χώρος εκθέσεων.

Ερώτηση 7. Πιστεύετε ότι τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει αλλαγές αναφορικά με την προστασία, διαχείριση και αντιμετώπιση των οθωμανικών μνημείων;

Απάντηση: Πρώτα απ' όλα, υπάρχουν πολλοί επιστήμονες που έχουν ασχοληθεί με αυτό το θέμα. Ειδικά τα τελευταία χρόνια. Ενώ πριν τη δεκαετία του '70 υπήρχαν ελάχιστες αναφορές, κυρίως από αρχαιολόγους σε ήδη υπάρχοντα μνημεία, αλλά ενδελεχής έρευνα δεν είχε γίνει. Στη Ρόδο έχω δουλέψει μια 20ετία στο ταμείο διαχείρισης κονδυλίων για την αναστήλωση των μνημείων και ήμουν πρόεδρος της επιτροπής τα τελευταία δέκα χρόνια. Εκεί είτε γιατί σώζονται τα οθωμανικά μνημεία με τους μιναρέδες τους εν πλήρη δόξη είτε διότι υπάρχει μουσουλμανική μειονότητα πολιτών οι οποίοι δεν επιθυμούν να πάνε στην Τουρκία, η περίπτωση αποκαταστάσεων που κάναμε στα ομαδικά μνημεία ήταν πολλές και πολύ πετυχημένες. Οι συντηρητές μας, υπάλληλοι του Υπουργείου Πολιτισμού, αλλά και όσοι έκαναν ελεύθερο επάγγελμα, αποκάλυψαν χρώματα στα τζαμιά της Ρόδου, έκαναν ζηλευτή δουλειά. Στη Ρόδο έχει γίνει εξαιρετική δουλειά αλλά και εκεί πέρα δεν παύει να υπάρχουν διάφοροι θερμοκέφαλοι.

Ερώτηση 8. Θεωρείτε ότι η πολιτική που ακολουθείται από το κράτος είναι επαρκής για την προστασία και αξιοποίηση αυτών των μνημείων; Θα προτείνατε κάτι περαιτέρω;

Απάντηση: Νομίζω πως είναι επαρκής. Απλά υπόκειται στην ισορροπία της αντίστοιχης πολιτικής της Τουρκίας. Όταν είναι ισορροπημένες αυτές οι δύο πολιτικές τότε βλέπουμε στην Τουρκία αποκατάσταση ναών και χριστιανικών μνημείων και του αντίστοιχου στην Ελλάδα. Όταν στην Τουρκία επανέρχεται η Αγία Σοφία σε τζαμί και η Μόνη της Χώρας που είναι το ύψιστο δημιούργημα προαναγεννησιακό, όταν αυτοί οι άνθρωποι χάνουν τους τουρίστες, τις τεράστιες εισπράξεις από αυτά τα μνημεία, καταλαβαίνετε ότι σε αυτή τη χώρα επιτρέπεται η προπαγάνδα σε βαθμό που η ελληνική πολιτική πρέπει να το δει σε αντιστοιχία. Αλλά αυτό δε σημαίνει να καταστρέψουμε τα οθωμανικά μνημεία. Όχι! Αλλά σημαίνει να μπουν στην προστασία των πολιτιστικών αγαθών.

Ερώτηση 9. Θεωρείτε ότι η πολιτική που ακολουθείται από τους Ο.Τ.Α. είναι επαρκής για την προστασία και αξιοποίηση τους; Θα προτείνατε κάτι περαιτέρω;

Απάντηση: Όχι, αλλά προσπαθούν. Εδώ το ζήτημα είναι στατιστικό. Όταν έχετε 10 εκατομμύρια πληθυσμό επιπέδου συγκεκριμένο συγκεκριμένης κοινωνικής και

εκπαιδευτικής ωρίμανσης το έτος 2000 και θέλουν να αντιγράψετε την τοπική αυτοδιοίκηση της Γαλλίας με τα 60 εκατομμύρια και την κοινωνική κουλτούρα που στην αστική κοινωνία υπάρχει 1/10 ικανό να αναλάβει ένα δήμο, άτομα μορφωμένα, ικανά, έχουν δηλαδή στατιστικά περισσότερες δουλειές για να στελεχώσουν αυτές τις υπηρεσίες. Στην Ελλάδα αν το δούμε στατιστικά, θα διαπιστώσουμε ότι δεν υπάρχουν οι άνθρωποι για να στελεχώσουν 80 δήμους σε όλη τη χώρα και από τον κάθε δήμο να περιμένεις να παράγει έργο αυτής της υψηλής στάθμης πολιτισμού. Στην Ελλάδα έπρεπε να παραμείνει κεντροβαρικό το σύστημα. Δηλαδή να υπάρχουν τρία με τέσσερα κέντρα, παραδείγματος χάρη Αθήνα - Θεσσαλονίκη - Πάτρα - Γιάννενα, να υπάρχει πανεπιστήμιο, πολύς κόσμος, να θέλει να μείνει εκεί ο κόσμος και να δουλέψει, να ενσωματωθεί σε αυτές τις κοινωνίες ώστε να δούμε έργα όπως στην Αγγλία, τη Γαλλία και αλλού. Θα περάσουν πολλές γενιές. Ήταν λάθος η κατάργηση των νομαρχιών. Δηλαδή κάπου το πράγμα ξέφυγε από την κλίμακα που θα ταίριαζε το κοινωνικό, οικονομικό και μορφωτικό επίπεδο της Ελλάδας.

Ερώτηση 10. Ποια είναι η σκέψη σας για την πολιτική και τις δράσεις ευρωπαϊκών/ διεθνών οργανισμών και φορέων, όπως είναι το ICOMOS/UNESCO αναφορικά με την προστασία, ανάδειξη και αξιοποίηση της οθωμανικής κληρονομιάς;

Απάντηση: Επικουρική με την έννοια πολύ βοηθητική.

Ερώτηση 11. Θεωρείτε ότι η διαχείριση ενός οθωμανικού μνημείου-μουσείου είναι ίδια με αυτή ενός βενετσιάνικου, φραγκικού; Εντοπίζονται διαφορές; Και αν ναι, σε ποια σημεία;

Απάντηση: Να αυτοχρηματοδοτείται το ίδιο και φυσικά η συντήρηση του. Αυτό κατά τη δική μου άποψη και σύμφωνα με όσα έχω δει σχετικά με αυτά τα θέματα είτε μας αρέσει είτε δε μας αρέσει πρέπει να υπάρξει η ιδιωτική πρωτοβουλία. Έχει αποδειχθεί ότι το κράτος, οι κρατικοί υπάλληλοι - ειδικά στην Ελλάδα - αναπτύσσουν μια δραστηριότητα εξουσίας και περιχαράκωσης της προσωπικής τους καριέρας. Ένα ίδρυμα όταν είναι στημένο καλά πάνω στην ιδιωτική πρωτοβουλία, είναι συνεργάσιμο μεταξύ πολιτείας και κράτους, έχει μελετηθεί πολύ σωστά το οικονομικό σκέλος του, τότε έχει πολύ καλές προϋποθέσεις για την μακροήμερευση του μνημείου ή των μνημείων, την ανθεκτικότητα των έργων συντήρησης και αποκατάστασης. Αν πάρουμε ως παράδειγμα λειτουργούντα μνημεία, και τα συγκρίνω με αυτά του Πολιτιστικού Ιδρύματος Πειραιώς, θα δούμε ότι όλα τα

μουσεία του ΠΙΟΠ λειτουργούν άψογα, συντηρούνται και χρηματοδοτούνται από την τράπεζα και τα όποια κονδύλια τους παρέχει, προστατεύονται από την επιτροπή κληροδοτημάτων του Υπουργείου Οικονομικών. Έχουν ένα διοικητικό συμβούλιο στο οποίο μετέχει η τοπική αυτοδιοίκηση. Δημόσιος υπάλληλος σαν τον συγχωρεμένο τον Δημήτριο Κωνσταντίο δεν βρίσκεται πουθενά να σου πάρει ένα κρατικό μουσείο και να το απογειώσει! Επομένως η περίφημη διαχείριση των μνημείων πρέπει να γίνεται από διαχειριστές οι οποίοι να ισορροπούν την οικονομία του πράγματος με την πολιτιστική αξία και όχι με κρατικές δεσμεύσεις.

Ερώτηση 12. Η πολιτιστική επανάχρηση τους ως μουσεία συμβάλλει στην ανάπτυξη και ανάδειξη της εκάστοτε περιοχής;

*Απάντηση*²⁸⁶: Φυσικά. Η ίδρυση ενός μουσείου σε μια περιοχή μπορεί να έχει θεαματικά αποτελέσματα. Ας δούμε το Μουσείο της Δημητσάνας. Με την ίδρυσή του, άνοιξαν παράλληλα μαγαζιά, ξενοδοχεία, επιχειρήσεις γενικότερα και έφτιαξε η ποιότητα της περιοχής. Αυτό δεν είναι ανάπτυξη; Το θέμα είναι πώς η κοινωνία αγκαλιάζει το μουσείο.

Ερώτηση 13. Ποια θεωρείτε ότι πρέπει να είναι η πιο προφανής χρήση ενός οθωμανικού μνημείου; Σας δίνω μερικές απαντήσεις που είναι τεκμηριωμένες από τη ζωή: μουσείο - κατάστημα - μνημείο σε επανάχρηση πολιτιστική - ξενοδοχείο - μνημείο του εαυτού του.

Απάντηση: Ο τύπος του μνημείου δίνει την απάντηση. Για παράδειγμα, το Ιμαρέτ το έχω σχεδιάσει εγώ. Ήταν μια μεγάλη πρόκληση. Το Ιμαρέτ ήταν ένα ισλαμικό μοναστήρι με 80 κελιά. Αυτά τα κελιά έπρεπε να πάρω την απόφαση και τις σχετικές εγκρίσεις να τα κάνω δωμάτια. Τα 40 κελιά θα θυσιάζονταν για να γίνουν λουτρά και ντουλάπες. Όταν έχεις ένα οθωμανικό μνημείο, όπως για παράδειγμα μπεζεστένι, αυτό μπορεί να γίνει μια αγορά. Να πάρεις όμως ένα τζαμί και να το κάνεις κατάστημα; Νομίζω είναι ατυχές. Να το κάνεις ένα χώρο εκθέσεων; Ναι.

Ερώτηση 14. Θα μπορούσατε να δείτε τη διττή λειτουργία ενός οθωμανικού μνημείου; Για παράδειγμα να λειτουργεί ένας χώρος ως μουσείο και υπόλοιπος ως λουτρό ή τζαμί;

---

²⁸⁶ Βλ. σελ. 288

Απάντηση: Αν λειτουργεί ως τζαμί θα πρέπει να τηρούνται οι σημαντικές θρησκευτικές διαδικασίες των μουσουλμάνων. Μάλλον ατυχής συνδυασμός. Αλλά ένα τζαμί που δε λειτουργεί μπορεί να γίνει μουσείο. Για παράδειγμα, το Τζισδαράκη.

Ερώτηση 15. Ποια είναι η άποψη σας για την επαναφορά ορισμένων οθωμανικών μνημείων στην αρχική τους χρήση;

Απάντηση: Αυτά είναι θέματα διεθνούς πολιτικής. Δεν είναι θέματα επανάχρησης. Επειδή υπήρχε μεγάλη ανάγκη στην Αθήνα να γίνει ένα τζαμί για τους χιλιάδες μετανάστες, αν αυτό το τζαμί το κάνεις μέσα στην Πλάκα, την κατέστρεψες. Δηλαδή, αν τους πεις για το τζαμί Τζισδαράκη ότι αυτό είναι το τζαμί σας: α) είναι μικρό και δεν τους χωράει, β) θα αλλοιωθεί εντελώς ο χαρακτήρας της περιοχής ως τουριστικού μέρους ή κατοικίας. Το τζαμί που μπορεί να χρησιμοποιηθεί ξανά ως τζαμί θα πρέπει να είναι σε σημείο που υπάρχει γηγενής κοινότητα, όπως στη Ρόδο.

Ερώτηση 16. Τι εκπροσωπεί για εσάς ως πολίτη αυτού του κράτους η οθωμανική κληρονομιά;

*Απάντηση*²⁸⁷: Προσπαθώ να γίνω πολίτης απελευθερωμένος από τις αγκυλώσεις του κράτους και των σημερινών ορίων για να μπορώ να δω αυτή την κληρονομιά με ένα αποστασιοποιημένο και πιο ανεκτικό βλέμμα.

Ερώτηση 17. Πώς θα μπορούσε ένα οθωμανικό μνημείο να αναδείξει την οθωμανική πλευρά του; Υπάρχουν παραδείγματα μουσειακών πρακτικών που να βοηθούν στην κατανόηση του οθωμανικού πολιτισμού; Ποια είναι αυτά;

Απάντηση: Μνημεία οθωμανικά είναι πολλά. Μιλάμε για οχυρωματικά, γέφυρες, δρόμους, σπίτια. Όταν μιλάμε για θρησκευτικά μνημεία, τα πράγματα είναι διαφορετικά. Άρα δε γίνεται να προσβάλλουμε τα θρησκευτικά πιστεύω των μουσουλμάνων. Ακόμα και αν το κτίσμα χρησιμοποιούνταν στο παρελθόν, δεν μπορούμε να έχουμε μια χρήση ανοίκεια. Όταν έχεις ένα μεντρεσέ που ήταν ένα σχολείο ουσιαστικά, μπορείς να κάνεις περισσότερα πράγματα. Έχεις παραπάνω δυνατότητες.

Ερώτηση 18. Πιστεύετε ότι στη σημερινή ελληνική κοινωνία υπάρχει μια ή περισσότερες "ματιές" πάνω στην οθωμανική κληρονομιά; Πώς θα το σχολιάζατε;

---

²⁸⁷ Βλ. σελ. 286

Απάντηση: Πάρα πολλές "ματιές". Υπάρχουν φιλικές, εχθρικές, "ματιές" αδαών, "ματιές" ανθρώπων προβεβλημένων, πολλές "ματιές". Στην ελληνική κοινωνία και τώρα με αφορμή τον Covid-19 βλέπουμε διάφορες συμπεριφορές, π.χ. τη διάσπαση των μέτρων και λοιπά, και λέμε ότι δεν είμαστε μόνο εμείς οι αμόρφωτοι. Στο θέμα μας, δηλαδή των οθωμανικών μνημείων, στην Ελλάδα έχοντας την πλάτη μας 200 χρόνια εκπαίδευση μονομερούς και αντι-οθωμανικής ή αντι-ισλαμικής προπαγάνδας, δικαιολογημένα ή αδικαιολόγητα το πράγμα είναι ιδιαίζον. Δηλαδή άλλα προβλήματα έχει η Γαλλία με τους μουσουλμάνους που έχουν κατοικήσει τη χώρα, άλλα προβλήματα έχουμε εμείς. Έχουμε προβλήματα με την ιστορική μας μνήμη και την ασφάλεια που εξήγησα πρωτύτερα. Πατώντας δηλαδή στα πόδια της μια κοινωνία που έχει μέσα της τους Αρβανίτες, τους Βλάχους, τους Σαρακατσάνους και λοιπά.

Ερώτηση 19. Θεωρείτε πως η λειτουργία ενός οθωμανικού μνημείου ως μουσείου μπορεί να αποτελέσει παράγοντα εξάλειψης/ μείωσης των στερεοτύπων και των προκαταλήψεων που υπάρχουν για την οθωμανική κληρονομιά;

Απάντηση: Πιθανόν. Αυτό εξαρτάται από το θέμα του μουσείου και από τη σχέση του θέματος με το κέλυφος ως ένα βαθμό. Νομίζω ότι το μείζον για τις απαντήσεις που ζητάτε δε θα το συναντήσουμε στα μνημεία που είναι μικρά και αδύναμα. Αλλά στην πανίσχυρη πολιτική, την παιδεία. Και τελευταία και όσο πάμε και πιο πέρα, είμαστε σε καλύτερη θέση από ότι ήμασταν σαράντα χρόνια πριν.

Συνέντευξη με κ. Ειρήνη Κακουλίδου:

Ερώτηση 1. Κυρία Κακουλίδου, πείτε μας λίγα λόγια για τη δημιουργία της ομάδας "Save the ottoman monuments of Greece" που μετονομάστηκε σε "The ottoman-era heritage of Greece". Πώς ξεκίνησε σαν ιδέα και ποιος ήταν και είναι ο σκοπός της;

Απάντηση: Πριν από 10 χρόνια. Εγώ είμαι δημοσιογράφος. Τότε ήμουν εν ενεργεία. Είχαμε πάει σε ένα πολιτιστικό ταξίδι στις Σέρρες, καλεσμένοι από τη Νομαρχία που είδαμε όλο το νομό. Σχεδόν τα πάντα ακόμα και τα χιονοδρομικά κέντρα με εξαίρεση τα μνημεία. Έχουν εξαιρετικά μνημεία, από τα πιο σημαντικά της Ελλάδας. Έχει αποκατασταθεί το Τζιντζιρλί Τζαμί, λειτουργεί αλλά δύο τζαμιά που υπήρχαν εκεί δεν είχαν αποκατασταθεί ακόμη. Νομίζω το ένα είχε ενταχθεί σε κάποιο ΕΣΠΑ αλλά αυτό στο οποίο αναφέρομαι το Μεχμέτ Μπέη τζαμί, το οποίο είναι ένα

αριστουργηματικό τέμενος ανήκει στην κατηγορία T. Οι κάτοικοι το αγαπούσαν, το ονόμαζαν Αγια-Σοφία γιατί νόμιζαν ότι μοιάζει με της Κωνσταντινούπολης. Εν πάση περιπτώσει, για να μην τα πολυλογώ, ζήτησα από τους ανθρώπους της Νομαρχίας κάποια στοιχεία για το τζαμί και για τα τζαμιά γενικά και μάλλον κωλυσιεργούσαν. Άρχισα να αναρωτιέμαι, διαπίστωνα ότι δεν τα έδιναν γιατί ίσως δεν ήθελαν να τα αναδείξουν ως κομμάτι της πολιτισμικής κληρονομιάς του τόπου. Στη συνέχεια, άλλη μια χρονιά, σε μια εκδρομή, κάναμε τη γνωστή στάση στα Τέμπη. Κατέβηκα στον Πηνειό και είδα ένα πολύ σημαντικό μνημείο. Ήταν ο τεκές του Χασάν Μπαμπά. Πήδηξα από την περιφραξη που είχαν βάλει για να το δω και είδα ότι ήταν σε πολύ άσχημη κατάσταση. Κινητοποιήθηκε το ενδιαφέρον μου για τους λόγους για τους οποίους αυτά τα μνημεία ήταν τόσο παραμελημένα, έκανα έρευνα και είδα ότι η κατάσταση δεν ήταν καλή, δεν εντάσσονταν στα προγράμματα αποκατάστασης και αποφάσισα να φτιάξω αυτή την ομάδα τελείως παρορμητικά. Δεν φανταζόμουν ότι αυτό θα εξελιχθεί έτσι. Υπήρχαν από εκεί και πέρα άνθρωποι που είχαν ασχοληθεί επιστημονικά με αυτά τα μνημεία, δηλαδή ιστορικοί, αρχιτέκτονες κ.λπ. Δεν είχα την παραμικρή ιδέα. Ξεκίνησε έτσι και άρχισε να προσελκύει ενδιαφέρον συνολικά. Διαπίστωνα ότι υπάρχουν άνθρωποι που ασχολούνται με τα μνημεία και σε επίπεδο αποκατάστασης βέβαια σε εκείνη την εποχή, και ίσως έχει κάποια αξία να το αναφέρουμε, ήταν σε άνοδο η Χρυσή Αυγή. Υπήρχαν πολλά μηνύματα στην ομάδα, απειλές. Οι απειλές ήταν σε μηνύματα, σε σχόλια. Τώρα αυτά είναι από την πρώτη περίοδο. Κάναμε δηλαδή και καμπάνιες για συγκεκριμένα μνημεία που ήταν έτοιμα να καταρρεύσουν και τον Δεκέμβρη μόλις η ομάδα έγινε "ανοιχτή" έγινε μία κυβερνοεπίθεση και "κλείστηκε" η ομάδα για δύο μήνες. Έστειλα στο Facebook, όπως έκαναν και κάποιοι άλλοι, και μετά από δύο μήνες εμφανίστηκε η ομάδα. Τότε υπήρχε πολύ έντονο θέμα με τα τρομοκρατικά ήταν μετά το Charlie Hebdo και είχαν ποστάρει μια προκήρυξη του ISIS και κάτι φωτογραφίες με αποκεφαλισμούς και το Facebook αντέδρασε σωστά. Την ανοίξαμε ξανά στο μεσοδιάστημα του 2013. Η ομάδα συμμετείχε σε ένα multimedia project που λεγόταν A Balkan Tale. Εμείς κάναμε ξεναγήσεις στο πλαίσιο του project στα μνημεία, ταξιδεύοντας σε περιοχές με μεγάλη επιτυχία. Τότε είχα δημιουργήσει μία Μ.Κ.Ο. η οποία βοήθησε σε αυτές τις ξεναγήσεις. Κάναμε πάρα πολύ ωραία πράγματα. Επίσης, συμμετείχαμε σε ένα άλλο project πάλι πολυμεσικό "Twice a Stranger" το οποίο στηρίχθηκε στο βιβλίο του Bruce Clark και στην υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών. Μετά το 2016, αφού επανήλθε η ομάδα σταδιακά και επειδή η κατάσταση είχε βελτιωθεί σχετικά με την

ευαισθητοποίηση των φορέων αναφορικά με τη διάσωση της εν λόγω κληρονομιάς και την ανάδειξη της, αλλάξαμε το όνομα της ομάδας σε "The Ottoman Monuments of Greece". Στη συνέχεια αντιμετωπίσαμε προβλήματα από Τούρκους κυρίως, όχι από Έλληνες, οι οποίοι μέσα από τη λογική της οθωμανικής αναβίωσης και την πολιτική του Ερντογάν, μπήκαν στην ομάδα και άρχισαν να αμφισβητούν την πολιτισμική κυριότητα αρχικά αυτών των μνημείων και κατ' επέκταση την εθνική κυριότητα. Έτσι, αλλάξαμε και πάλι τον τίτλο της ομάδας και το κάναμε "The Ottoman Heritage of Greece" ώστε να συμπεριλάβει όχι μόνο θρησκευτικά μνημεία της οθωμανικής περιόδου αλλά και κοσμικά, δηλαδή ακόμα και εκκλησίες που εμείς ονομάζουμε μεταβυζαντινές έγιναν εκείνη την περίοδο και στοιχεία της κουλτούρας, αντικείμενα και όλο αυτό σε ένα εθνικό αποτύπωμα ώστε να δείξουμε ότι εκείνη ήταν μια περίοδος κυρίως πολιτισμών με διαφορετικές κουλτούρες, διαφορετική θρησκευτική αναφορά και εκεί βρισκόμαστε τώρα.

Ερώτηση 2. Το όνομα της ομάδας έχει αλλάξει τρεις φορές από το 2017 έως σήμερα και όπως αναφέρεται στο βιβλίο "The New Ottoman Greece in History and Fiction" της S. T. Willert, ο βασικός λόγος ήταν η λέξη "Save" που δημιούργησε ανησυχία σε μια συγκεκριμένη μερίδα κοινού. Θα θέλετε να μας εξηγήσετε παραπάνω αυτό το γεγονός;

Απάντηση: Το "Save" το καταργήσαμε για δύο λόγους. Πρώτον, γιατί δεν υπήρχε τόσο σημαντικός λόγος για ακτιβισμό πλέον επειδή είχαν αρχίσει να δίνονται πολλά κονδύλια για τα οθωμανικά μνημεία, ήταν σε προγράμματα αποκατάστασης πάρα πολλά και το 2016 - αλλά και πιο πριν - σταδιακά βέβαια έγινε αυτό, υπήρξαν πολλές παρεμβάσεις διάσωσης και θρησκευτικών μνημείων. Βέβαια εμείς είχαμε οικονομική κρίση τότε, πολύ μεγάλο πρόβλημα. Βλέπαμε ότι αυτά (τα μνημεία) αποκαθίστανται και αξιοποιούνται κατά κάποιο τρόπο. Ωστόσο, ποτέ δεν μπορείς να φτάσεις στο τέλει ακριβώς για το λόγο ότι είναι και πάρα πολλά. Κάτω υπό τρομακτικές δυσκολίες έγινε αυτή η αποκατάσταση. Για παράδειγμα, το Μεχμέτ Μπέη Τζαμί μου έχουν πει αρχαιολόγοι που ασχολούνται με το θέμα ότι είναι ένα τζαμί που έχει πρόβλημα για να αποκατασταθεί. Υπήρξαν βέβαια πολλές αστοχίες και οι καταστροφές, όπως η καταστροφή του τζαμιού του Βαγιαζήτ στο Διδυμότειχο, που ήταν μια πολύ μεγάλη καταστροφή, ανεπανόρθωτη. Αλλά υπήρξαν και διάφορες αντιδράσεις της πολιτείας αυτά τα μνημεία σιγά-σιγά να αποκατασταθούν με ρυθμούς

ανάλογα με τις δυνατότητες που υπάρχουν. Ο δεύτερος λόγος ήταν ότι λέγαμε "save" να τα "σώσω" δηλαδή, αλλά αφού υπάρχουν τόσα μνημεία στην Ελλάδα γιατί μιλάμε μόνο για αυτά και δεν μιλάμε και για τα μνημεία της κλασικής, της ελληνιστικής περιόδου και λοιπά; Δηλαδή υπήρχε ένα τέτοιο ζήτημα, το οποίο δεν ήταν τόσο κακό. Αυτό που καθόρισε αυτό το γεγονός ήταν ότι άνθρωποι που ασχολούνται με το αντικείμενο μας έλεγαν "βρε παιδιά εμείς κάνουμε ό,τι μπορούμε, δίνονται χρήματα, ο άλλος κάνει αυτό, γιατί να υπάρχει το save;" Επιπλέον, θέλουμε να διευρύνουμε το αντικείμενο της ομάδας, να υπάρχει θέμα και με τον ορισμό "τι είναι οθωμανικό, τι δεν είναι;" Εδώ κάποιιοι στο λένε "τούρκικο", κ.λπ. Αλλά μιλάμε για πολλαπλές ταυτότητες μέσα σε ένα πλαίσιο. Έτσι, αλλάξαμε και το κάναμε "The Ottoman Heritage of Greece".

Ερώτηση 3. Τη διαχείριση της ομάδας την έχετε εσείς συμβάλουν και άλλοι σε αυτή την προσπάθεια;

Απάντηση: Την έχω εγώ και ο λόγος που δεν το έχω ανοίξει είναι ότι προκύπτουν πολλές φορές ζητήματα με πολιτικό περιεχόμενο. Υπάρχουν διάλογοι με Τούρκους και πολλά άλλα και είναι πολύ δύσκολο να τη διαχειριστεί κανείς. Επειδή υπάρχει υλικό το οποίο δεν θέλω να κινδυνεύσει, γιατί υπάρχει πολύ αξιόλογο υλικό, και για αυτό το κρατάω εγώ για να ξέρω ότι ξεπερνάμε τα προβλήματα αυτά τα οποία προκύπτουν σε τακτική βάση. Οι Τούρκοι έγραφαν μέσα στην ομάδα τούρκικα και έκαναν διαλόγους. Δεν τους καταλάβαινε κανείς. Δημιουργήθηκε τρομερό ζήτημα όταν εγώ είπα ότι θα βάζετε τα τουρκικά αλλά θα βάζετε και τη μετάφραση στα αγγλικά ή στα ελληνικά. Ανακύπτουν πάρα πολλά ζητήματα για τον απλούστατο λόγο ότι η Τουρκία επενδύει σε αυτό το αντικείμενο γιατί είναι μέρος του νέο-οθωμανικού ιδεολογήματος. Υπάρχουν κάποιοι που κάνουν μικρο-προπαγάνδα σχετικά με τα οθωμανικά μνημεία. Με βοηθάει πολύ το δημοσιογραφικό μου υπόβαθρο στο να κάνω τη διαχείριση.

Ερώτηση 4. Σε ανακοίνωσή σας χαρακτηρίζατε τα οθωμανικά μνημεία ως «ανεπιθύμητη κληρονομιά που αναζητά ταυτότητα». Θεωρείτε ότι αυτή η κληρονομιά έχει βρει την ταυτότητα της, θα τη βρει ή θα παραμείνει «ανεπιθύμητη»;

Απάντηση: Όσο διαρκεί η ένταση στις ελληνοτουρκικές σχέσεις δε νομίζω ότι θα υπάρξει οικειοποίηση. Η οικειοποίηση είναι ένα πολύπλοκο πράγμα. Δηλαδή, τι οικειοποίηση; Το τζαμί; Δεν θα το οικειοποιηθεί [ο Έλληνας] το τζαμί. Αλλά υπάρχει

ένα τεράστιο πρόβλημα με τον όρο. Δηλαδή ο όρος "οθωμανικό" έχει ταυτιστεί με το "τουρκικό". Δεν μπορεί να κατανοήσει κάποιος ότι μια μεταβυζαντινή εκκλησία είναι μια εκκλησία της οθωμανικής περιόδου. Αν ξεκαθαρίσουμε αυτό το πράγμα με κάποιο τρόπο πιστεύω ότι πάντα θα υπάρχει δυσκολία να γίνει αποδεκτή αυτή η κληρονομιά. Πρέπει να κοιτάξουμε όλο αυτό το πράγμα από κάτω, από την αρχή, πώς διδάσκουμε αυτά τα πράγματα; Υπήρχαν τόσα σχολεία στον ελλαδικό χώρο και στην Κωνσταντινούπολη. Δηλαδή πώς έγινε η Μεγάλη των Γένων Σχολή; Οπότε όλο αυτό το πράγμα πρέπει ο κόσμος να το κατανοήσει για να το οικειοποιηθεί. Όσο δεν το κατανοεί και είμαστε σε αντιπαράθεση με τα στερεότυπα - δεν κατηγορώ, απλώς διαπιστώνω - δεν μπορούμε να οικειοποιηθούμε ένα οθωμανικό μνημείο. Να το φροντίσουμε, να το κάνουμε και μουσείο αλλά δε θα το θεωρήσει [ο Έλληνας] κομμάτι και της δικής του ιστορίας αλλά μιας ιστορίας που κάποτε συμβίωνε με ανθρώπους που ήταν με άλλες πολιτισμικές αναφορές.

Ερώτηση 5. Θεωρείτε ότι αυτά τα στερεότυπα αυτές οι προκαταλήψεις που εντοπίζεται στην Ελλάδα αν ένα τέτοιο μνημείο γίνει μουσείο μπορεί να συμβάλει στη μείωση τους;

*Απάντηση*²⁸⁸: Μπορεί απολύτως! Αυτά τα τζάμια, αυτά τα μνημεία θα πρέπει να είναι για όλη την κοινότητα. Πρέπει να λειτουργούν για όλη την κοινότητα. Να γίνουν πολιτιστικοί χώροι, μουσεία.

Ερώτηση 6. Συμφωνείτε για τη χρήση τους ως καταστήματα, ξενοδοχεία;

*Απάντηση*²⁸⁹: Σε ό,τι αφορά στα θρησκευτικά μνημεία, διαφωνώ. Το Ιμαρέτ όμως που είναι και αυτό της Καβάλας, το συντήρησαν. Τέτοια κτίρια διοικητικά, φιλανθρωπικά ιδρύματα, κ.λπ. γιατί να μη γίνουν; Όπως και εμείς δε θα θέλαμε να δούμε μια εκκλησία στην Κωνσταντινούπολη να βάλουν μέσα μπάνια και άλλα τέτοια πράγματα, αλλά ένα χαμάμ μπορεί να αποκτήσει τέτοια χρήση.

Ερώτηση 7. Θεωρείτε πως θα ήταν πρακτικά εφικτή και ιδεολογικά αποδεκτή από την ελληνική κοινωνία η διττή λειτουργία ενός οθωμανικού μνημείου; Για παράδειγμα, ο ένας χώρος να λειτουργεί ως μουσείο και ο υπόλοιπος ως λουτρό η τζαμί; Γιατί; Εσάς πώς θα σας φαινόταν;

---

²⁸⁸ Βλ. σελ. 298

²⁸⁹ Βλ. σελ. 294

Απάντηση: Ναι, γιατί να μην τον δεχτεί; Το χαμάμ της Αθήνας στην Πλάκα λειτουργεί ως εκθεσιακός χώρος. Φυσικά και θα μπορούσε ένα χαμάμ να λειτουργήσει και ως λουτρό. Φέρνει κοντά τον άνθρωπο που περνάει από εκεί.

Ερώτηση 8. Πώς βλέπετε ως πρακτική την πραγματοποίηση εκδηλώσεων σε αυτούς τους χώρους; Έχετε να σχολιάσετε κάτι πάνω σε αυτό;

Απάντηση: Έχουν γίνει ένα σωρό εκδηλώσεις. Αυτά τα μνημεία πρέπει να συντηρούνται και έτσι χρειάζεται έσοδα. Φυσικά και πρέπει να γίνονται. Στη Δύση, για παράδειγμα, μέσα σε ναούς γίνονται συναυλίες. Είναι ωφέλιμες αυτές οι πρακτικές.

Ερώτηση 9. Μου είπατε νωρίτερα ότι θεωρείτε πως έχουν γίνει αλλαγές σχετικά με την προστασία και ανάδειξη αυτών των μνημείων. Θεωρείτε ότι είναι επαρκείς οι αλλαγές ως πολιτική από το κράτος;

*Απάντηση*²⁹⁰: Νομίζω πως είναι προς τη σωστή κατεύθυνση. Δηλαδή το κράτος αυτή τη στιγμή έχει ξεκινήσει ένα πρόγραμμα αποκατάστασης αυτών των μνημείων και σιγά-σιγά προστίθενται καινούρια. Το Ιμαρέτ της Άρτας και άλλα μνημεία μπαίνουν σε αυτά τα προγράμματα. Πρέπει βέβαια να υπάρχει ένας επιμερισμός. Υπάρχουν ενετικά κάστρα. Από εδώ έχουν περάσει τόσοι πολιτισμοί. Νομίζω ότι πηγαίνει καλά. Το θέμα της χρήσης θα πρέπει λίγο να το δούμε μέσα σε ένα πλαίσιο, δηλαδή αποκατέστησα ένα τζαμί, τι θα το κάνω; Να υπάρξει μια πολιτική και για την αξιοποίησή τους. Όχι μόνο για την αποκατάστασή τους. Νομίζω ότι υπάρχει κάποιο κενό.

Ερώτηση 10. Πώς θα σχολιάζατε την πολιτική των Ο.Τ.Α.;

Απάντηση: Δεν έχω feedback για τους Ο.Τ.Α.

Ερώτηση 11. Ποια είναι η σκέψη σας για την πολιτική και τις δράσεις ευρωπαϊκών/ διεθνών οργανισμών και φορέων, όπως είναι το ICOMOS/UNESCO αναφορικά με την προστασία, ανάδειξη και αξιοποίηση της οθωμανικής κληρονομιάς;

*Απάντηση*²⁹¹: Θεωρώ ότι είναι επαρκής η πολιτική τους. Δεν έχω δει κάτι εντυπωσιακό, ωστόσο. Δηλαδή, το τζαμί που κάηκε στο Διδυμότειχο, δεν ξέρω αλλά πιστεύω ότι θα έπρεπε να ενταχθεί σε κάποιο πρόγραμμα της UNESCO. Πρόκειται

---

²⁹⁰ Βλ. σελ. 295

²⁹¹ Βλ. σελ. 292

για σημαντικό τζαμί. Όμως, τα οθωμανικά μνημεία της Ελλάδας δεν έχουν αυτό το μεγάλο καλλιτεχνικό ενδιαφέρον για να προσελκύσουν αυτούς τους οργανισμούς. Πλην της Θεσσαλονίκης, δηλαδή, η υπόλοιπη Ελλάδα ήταν μια απλή επαρχία, και έτσι, δεν υπάρχουν σπουδαία δείγματα αρχιτεκτονικής. Ίσως αυτός να είναι ο λόγος και δεν επιδιώξαμε την ένταξή τους σε κάποιο πρόγραμμα. Άλλος λόγος μπορεί να είναι ο πολιτικός αφού υπάρχουν πάντα πολιτικοί λόγοι πίσω από αυτό το αντικείμενο.

Ερώτηση 12. Θεωρείτε ότι η διαχείριση ενός οθωμανικού μνημείου-μουσείου είναι ίδια με αυτή ενός βενετσιάνικου, φραγκικού; Εντοπίζονται διαφορές; Και αν ναι, σε ποια σημεία;

Απάντηση: Νομίζω πως πρέπει. Δεν ξέρω αν γίνεται αλλά πρέπει. Νομίζω στους κύκλους που ασχολούνται με την αποκατάσταση μνημείων, η τάση είναι να ξεφύγουμε από αυτή την προκατάληψη. Αυτοί αντιλαμβάνονται την αξία των μνημείων και νομίζω ότι προσπαθούν να μην κάνουν διακρίσεις στη διαχείριση. Η Αγγελική Κοτταρίδου έχει κάνει μεγάλη προσπάθεια. Έχει αποκαταστήσει οικίες της οθωμανικής περιόδου. Ασχολούνται, δεν κάνουν διακρίσεις. Αυτοί που κάνουν διακρίσεις, είναι αυτοί που είναι απέξω. Εκεί υπάρχει προκατάληψη.

Ερώτηση 13. Κατά τη γνώμη σας, υπάρχουν διαφορές στη διαχείριση των οθωμανικών μνημείων ανάμεσα σε πρωτεύουσα και τις υπόλοιπες ελληνικές πόλεις;

Απάντηση: Δεν έχω διαπιστώσει κάτι τέτοιο. Ή μάλλον υπήρξε στο παρελθόν. Όταν πρωτοξεκινήσαμε για παράδειγμα στην Άρτα δεν ήταν τόσο θερμή η Εφορεία Αρχαιοτήτων. Μετά άλλαξε αυτό. Έγιναν και δράσεις.

Υποερώτηση: Οι κάτοικοι συμμετέχουν σε αυτές τις δράσεις;

Απάντηση: Όχι. Είναι ελάχιστοι οι συμμετέχοντες. Μην ξεχνάμε ότι τα περισσότερα από αυτά τα μνημεία βρίσκονται σε περιοχές που προσαρτήθηκαν μετά το 1821. Στις Σέρρες, στη Θεσσαλονίκη, όπου εκεί υπήρχαν μουσουλμανικοί πληθυσμοί, μετά ήρθαν πρόσφυγες, που ήρθαν καταδιωκόμενοι από τη Μ. Ασία. Είναι πολύ δύσκολο. Στις περιοχές που υπάρχουν τα περισσότερα μνημεία, εκεί υπάρχει και η μεγαλύτερη κοινωνική αντίδραση για τους λόγους που ανέφερα.

Ερώτηση 14. Για εσάς, ως πολίτη αυτού του κράτους, τί εκπροσωπεί η «οθωμανική κληρονομιά»;

*Απάντηση*²⁹²: Μια πολυπολιτισμική κληρονομιά, μουσουλμανική – χριστιανική – εβραϊκή, μέσα στο πλαίσιο μιας Αυτοκρατορίας. Πρέπει να τη δούμε με βάση το ιστορικό πλαίσιο και αυτό είναι η βάση που εκπροσωπεί. Μεγάλες πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις. Πρέπει να υπάρξει επανατοποθέτηση αυτών των ζητημάτων για την οθωμανική περίοδο.

Ερώτηση 15. Αυτή η επανατοποθέτηση μπορεί να γίνει διά μέσου των οθωμανικών μνημείων;

Απάντηση: Βεβαίως. Αλλά δεν είναι τόσο εύκολο. Πρέπει να υπάρξει το εκπαιδευτικό υπόβαθρο. Πρέπει να αποδεχτούμε αυτό το κομμάτι της ιστορίας μας. Να πούμε ότι «ναι, υπήρξε αυτή η ιστορική περίοδος της συμβίωσης». Συμβίωση δε σημαίνει ότι περνάγαμε μια χαρά. Πρέπει, όμως, να την αποδεχτούμε, να την κοιτάξουμε με επιστημονική βάση, και σιγά-σιγά να την αποπλεγματοποιήσουμε. Αυτό το πράγμα χρειάζεται πρόθεση, αλλά δεν ξέρω αν η συγκυρία είναι κατάλληλη. Όταν μέσα στο κλίμα που υπάρχει, π.χ. η Τουρκία θέλει να πάρει τα μισά νησιά του Αιγαίου, δεν είναι εύκολο να γίνουν τέτοιες κινήσεις.

Ερώτηση 16. Ποια θεωρείτε ότι είναι η σημασία αυτών των μνημείων σε μια ελληνική πόλη;

Απάντηση: Καμία ελληνική πόλη δε θα προσπαθήσει να ανασυνθέσει το παρελθόν με βάση αυτά τα μνημεία. Η σημασία τους είναι σίγουρα η προσέγγιση επισκεπτών. Το βλέπουμε αυτό το πράγμα.

Ερώτηση 17. Πιστεύετε ότι η επανάχρησή τους ως μουσεία συμβάλλει στην ανάπτυξη και ανάδειξη της κάθε περιοχής;

Απάντηση: Εννοείται. Σε οικονομικό και πολιτιστικό επίπεδο.

Ερώτηση 18. Θεωρείτε ότι σήμερα υπάρχει μια ή περισσότερες «ματιές» για την οθωμανική κληρονομιά στην ελληνική κοινωνία;

*Απάντηση*²⁹³: Θεωρώ πως υπάρχουν πολλές «ματιές» σήμερα. Υπάρχουν άνθρωποι που θα επιθυμούσαν να εξαφανιστούν αυτά τα μνημεία, άνθρωποι που βρίσκονται σε μια ενδιάμεση κατάσταση, υπάρχουν και άνθρωποι που πιστεύουν ότι όλα τα μνημεία έχουν αξία ως φορείς μνήμης και ότι πρέπει να τα προστατέψουμε και να τα

---

²⁹² Βλ. σελ. 285

²⁹³ Βλ. σελ. 296

αναδειξουμε με τον τρόπο που εμείς θεωρούμε ότι θα συμβάλλουν στο δικό μας πολιτισμικό γίγνεσθαι.

Συνέντευξη με κ. Φώτη Ραπακούση:

Ερώτηση 1. Κ. Ραπακούση, ξεκινήσατε τη δεκαετία του 1980 να συλλέγεται αντικείμενα οθωμανικής τέχνης. Τι σας ώθησε στο να συλλέξετε αυτά τα αντικείμενα;

Απάντηση: Αυτή είναι μια ερώτηση που έχω την τιμή να απαντήσω, με τιμάει. Δεν ξεκίνησα, όμως, το 1980 αλλά πολύ νωρίτερα. Όταν ήμουν μικρός. Νομισματάκια, γραμματόσημα. Όταν βρήκα το πιστόλι του πατέρα μου ταυτίστηκα. Δηλαδή στο σπίτι βρήκα ένα πιστόλι του πατέρα μου και αυτό μου άλλαξε τη ζωή. Αργότερα, από τη μητέρα μου βρήκα ένα όπλο από την Αμάλθεια, του Βαλκανικού Πολέμου, μια σημαία επίσης του παππού μου. Θα έλεγα ότι ήταν το πρώτο έναυσμα για να φτάσω εκεί που έπρεπε να φτάσω. Το πιστόλι του πατέρα μου με σημάδεψε. Καθώς δεν είχα γνωρίσει τον πατέρα μου και ήταν το πρώτο πράγμα που είχα από αυτόν. Μου καθόρισε τη ζωή. Το οποίο είναι το μόνο που θα κληρονομήσει το εγγόνι μου. Γιατί οι συλλογές θα πάνε στην πόλη μου.

Ερώτηση 2. Υπάρχει κάποιο αντικείμενο ή σειρά αντικειμένων από τη συλλογή σας και εκτός από αυτήν, ου να σας εντυπωσιάζει περισσότερο; Να έχετε σε αυτό μια ιδιαίτερη αδυναμία;

Απάντηση: Αυτά τα αντικείμενα που με έχουν συναρπάσει είναι πάρα πολλά. Κάποια πράγματα που θα μπορούσα να ξεχωρίσω είναι οπωσδήποτε το ασημένιο ξιφίδιο του εθνικού μας ευεργέτη, Απόστολου Αρσάκη. Ο Απόστολος Αρσάκης γνωρίζουμε πόσο σημαντική προσωπικότητα ήταν για όλους τους Έλληνες και ειδικά για τους Ηπειρώτες. Έχει ιδρύσει τα Αρσάκεια σχολεία, έχει διατελέσει πρωθυπουργός της Ρουμανίας, υπουργός εξωτερικών. Όταν ανακηρύχθηκε Δόκτωρ Ιατρικής, οι συγγενείς του για να τον τιμήσουν, του έφτιαξαν ένα γιαννιώτικο ξιφίδιο και γράψανε με χρυσά γράμματα μια επιγραφή. Άλλα εκθέματα, εξίσου σημαντικά, που δείχνουν και τις εμπορικές σχέσεις του κράτους, είναι τα κεραμικά. Στα Γιάννενα και γενικά στην Ήπειρο, βρίσκουμε κεραμικά χρηστικά και διακοσμητικά από τη Δύση και την Ανατολή. Είναι ένα προνόμιο. Το όνειρό μου είναι να ιδρύσω στα Γιάννενα ένα

μουσείο νεότερης κεραμικής. Έχουμε πληροφορίες ότι τα Γιάννενα στα ύστερα οθωμανικά χρόνια είναι ανοιχτά προς Δύση και Ανατολή, με αποτέλεσμα να δημιουργείται το εμπόριο και να εισάγονται στα Γιάννενα κεραμικά από τη Νίκαια (τα Ιζνίκ), Τσανάκαλε, από την Απουλία, από τη Γαλλία, από το Βέλγιο. Αυτό δείχνει ότι το κράτος του Αλή Πασά ήταν ανοιχτό. Τον 18^ο αιώνα θα έλεγα κορυφώνεται το εμπόριο. Και είναι και η εποχή του Ηπειρωτικού Διαφωτισμού. Έχει προηγηθεί η Γαλλική Επανάσταση και στην Αυλή του Αλή Πασά, λόγω του ότι είναι ανοιχτή, εισρέουν όλες οι ιδέες. Βλέπουμε ότι στην Αυλή του Αλή Πασά υπάρχει η ώσμωση των μετέπειτα γεγονότων της Επανάστασης. Διότι η αγωνία των Μεγάλων Δυνάμεων μετά την Ελληνική Επανάσταση ήταν ο Μεγάλος Ασθενής. Ο γνωστός λόρδος Βύρων, όλοι γνωρίζουν ότι ήρθε στην Ελλάδα το 1824. Αποφασίζει να κάνει το μεγάλο Grand Tour μετά τις σπουδές του και να καταγράψει τις απόψεις του. Ο Βύρων επέλεξε τη μυστηριακή Ανατολή. Είναι ο πρώτος που πήγε στη Δωδώνη και την ταύτισε. Το 1809 ο λόρδος Βύρων γνώρισε τον Αλή Πασά. Ήρθε μαζί με τον Hobsbaum στην Αυλή του Αλή Πασά. Μαζί τους ήταν και ο John Edward Trelawny, ο οποίος παντρεύτηκε μετέπειτα την Τορσίτσα, δηλαδή την αδερφή του Οδυσσέα Ανδρούτσου.

Υποερώτηση: Ο λόρδος Βύρων, πάντως, έχει δώσει πολλές πληροφορίες για τον Αλή Πασά.

Απάντηση: Πάρα πολλές! Λοιπόν, ένα πολύ σημαντικό έκθεμα, πέρα από τα κανάτια που δείχνουν το εύρος, τη σχέση του κράτους με την Ανατολή, Δύση, Βορρά, κ.τ.λ. είναι το χρυσό καρνοφύλλι του Αλή Πασά. Είναι δείγμα της ηπειρωτικής αργυροχοΐας, η οποία απογειώνεται από εκείνη την περίοδο. Έργα Ηπειρωτών αργυροχών σήμερα κοσμούν μεγάλα μουσεία του κόσμου.

Ερώτηση 3. Έχετε συμβάλλει καθοριστικά και στον επαναπατρισμό ορισμένων ιστορικών κειμηλίων. Πείτε μας δύο λόγια για αυτή σας την προσπάθεια.

Απάντηση: Εγώ με τις μικρές οικονομικές δυνατότητες που έχω, έχω καταφέρει να επαναπατρίσω τα τελευταία χρόνια αρκετά. Διότι πρέπει να αναρωτηθούμε, πώς βρέθηκαν τόσοι θησαυροί στην Ευρώπη; Ηπειρωτικοί, ελληνικοί; Ένα αντικείμενο, πέρα από την αισθητική του απόλαυση, εάν δε συνοδεύεται από ιστορία, από πληροφορία, είναι κενό γράμμα. Τα αντικείμενα μιλάνε. Η διαδρομή των αντικειμένων με συναρπάζει. Ξεκίνησα τον επαναπατρισμό πριν από 15 χρόνια. Με

βοήθησε πολύ το ίντερνετ. Κοιτάω γενικά για ελληνικά αντικείμενα, αλλά κυρίως ηπειρώτικα. Με αφορμή την επέτειο των 200 ετών δε θα μπορέσουμε να αποφύγουμε πράγματα για τον Αλή Πασά και το κράτος του. Εγώ, προσωπικά, έχω να σας πω ότι είχα φοβερές αντιδράσεις και καταγγελίες για τη δημιουργία του Μουσείου του Αλή Πασά. Με ψεύτικες καταγγελίες έλεγαν ότι αγιοποιώ τον Αλή Πασά, ότι κάνω προπαγάνδα και όλα αυτά. Μου έλεγαν «Γιατί κάνατε Μουσείο του Αλή Πασά και δεν κάνατε για τον Κολοκοτρώνη;» Τώρα τι να τους πεις; Όλα αυτά πριν γίνει το Μουσείο. Και μάλιστα, πριν το φτιάξω, γιατί ήταν επισκέψιμος χώρος, οι άλλοι κάτω από αυτή την αρρωστημένη πλευρά να μην αναδεικνύουμε την αλήθεια, μου είπαν να ονομαστεί «Μουσείο Προεπαναστατικής Περιόδου». Και είπα να κάνω «Μουσείο Αλή Πασά». Θα πρέπει να μάθουμε την αλήθεια. Να ερμηνεύσουμε την αλήθεια. Γι' αυτό χρειάζεται να αναδειχθούν όλες οι πλευρές του Αλή.

Ερώτηση 4. Το «Μουσείο Αλή Πασά και Επαναστατικής Περιόδου» τί αφηγείται και τί στόχο έχει με αυτή του την αφήγηση;

Απάντηση: Όταν γίνεται ένα μουσείο, αναδεικνύονται όλες οι πλευρές. Αν δεν υπήρχε η προστασία του Αλή το 1820, το 1821 δε θα είχε γίνει τίποτα. Ο Αλή Πασάς έχουμε την πληροφορία ότι ενισχύει την Επανάσταση. Το κάνει για δικούς του πολιτικούς λόγους. Αυτή την πολιτική θέλω να αναδείξω. Η Επανάσταση του 1821 θα γινόταν αργότερα. Πριν από 7-8 χρόνια έκανα ξενάγηση στον Τούρκο πρέσβη στο Μουσείο. Εγώ τον περίμενα στην είσοδο. Ήρθε ο δήμαρχος και μου είπε να μην αναφέρω κάτι για τον Αλή Πασά διότι τον μισούσε. Τελικά, στην ξενάγηση του είπα για διάφορα πράγματα και απέφυγα να του μιλήσω για τον Αλή Πασά καθώς οι Τούρκοι του χρεώνουν τη δική τους αποτυχία. Μια ευκαιρία που έχουμε με τον εορτασμό των 200 χρόνων από την Ελληνική Επανάσταση είναι να αναδειχθεί η μορφή του Αλή Πασά που κυβέρνησε για 40 ολόκληρα χρόνια. Δεν είναι εύκολο αυτό. Οι Οθωμανοί πασάδες κυβερνούσαν για 2-3 χρόνια, μετά τους άλλαζαν. Έχουμε τη μοναδική περίπτωση πασά που έχει αλλάξει 4 σουλτάνους. Ο Αλή Πασάς δε θεωρώ ότι αποστάτησε. Οι Οθωμανοί τον αποκάλεσαν αποστάτη και προδότη της Αυτοκρατορίας. Κι έτσι, ο Αλή Πασάς αποφάσισε να αποστατήσει. Το λάθος είναι του σουλτάνου γιατί δεν είχε σκεφτεί τις συνέπειες της καθαίρεσης του Αλή Πασά.

Υποερώτηση: Όλες αυτές τις ενδιαφέρουσες πληροφορίες, τις έχετε συμπεριλάβει στο Μουσείο;

*Απάντηση*²⁹⁴: Έξω από το Μουσείο έχουμε μια ταμπέλα που περιγράφει όλα αυτά τα γεγονότα και ξενίζουν πολλούς. Λίγα πράγματα έχουμε σε μια ταμπέλα στην είσοδο. Πρέπει να ερμηνεύουμε τα γεγονότα και όχι να τα κρύβουμε. Γιατί η εκκλησία στο χωριό μου είναι επί Τουρκοκρατίας; Αυτά πρέπει να τα σκεφτόμαστε. Να ερμηνεύουμε γιατί έχουμε εκκλησίες, να ερμηνεύουμε γιατί το εμπόριο αναπτύσσεται. Είναι το οθωμανικό παρελθόν μας. Δεν μπορούμε να το κρύψουμε και να το πετάξουμε στα σκουπίδια. Είναι κομμάτι της ιστορίας μας. Στα Γιάννενα, για παράδειγμα, η ανάπτυξη της αργυροτεχνίας κορυφώθηκε την περίοδο διακυβέρνησης του Αλή Πασά. Εμείς εδώ στα Γιάννενα λέμε «Γιάννενα! Πρώτα στα άρματα, στα γρόσια και στα γράμματα:» αλλά ξεχνάμε να πούμε για ποια περίοδο μιλούμε. Τα Γιάννενα είναι η πόλη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Αλλά ξεχνάμε να πούμε την περίοδο που το έχουμε αυτό. Κι αυτό γιατί γίνεται; Γιατί δεν ερμηνεύουμε. Μας έχουν βάλει στο μυαλό μας ψεύτικους πατριωτισμούς, εθνικισμούς, ρατσισμούς και δεν μπορούμε να δούμε την ιστορική αλήθεια. Γιατί να προτιμάμε να λέμε ότι ο Τούρκος ήταν ο βάρβαρος ή για τα κρυφά σχολειά; Και να μην λέμε ότι οι Έλληνες ήταν μορφωμένοι. Είχαμε τη Σχολή των Ζωσιμάδων, τα Καπλάνεια, όλα αυτά και εμείς μιλάμε για κρυφά σχολειά. Πού σπούδασαν όλοι αυτοί; Στα κρυφά σχολειά;

Ερώτηση 5. Σε ποιους απευθύνεται το Μουσείο;

Απάντηση: Σε όλο τον κόσμο.

Ερώτηση 6. Πραγματοποιούνται εκδηλώσεις, εκπαιδευτικά προγράμματα, περιοδικές εκθέσεις στο μουσειακό χώρο; Αν ναι, ποιες είναι αυτές; Και το κοινό συμμετέχει ενεργά; Αν όχι, ποιοι είναι οι λόγοι που δεν το επιτρέπουν;

*Απάντηση*²⁹⁵: Έχουμε κάνει πάρα πολλές εκδηλώσεις. Για τον εορτασμό των 200 χρόνων, το μουσείο μας είχε οργανώσει πάρα πολλές εκδηλώσεις, οι οποίες ακυρώθηκαν. Μια από αυτές ήταν η έκθεση με κεραμικά, την οποία θα εγκαινίαζε η Πρόεδρος της Δημοκρατίας. Επίσης, είχε προγραμματιστεί εκδήλωση για τα επαναπατριζόμενα κειμήλια, αλλά ακυρώθηκαν όλα. Είχα κάνει μια ανάρτηση στο Facebook που ζητούσα να ακυρωθεί ο εορτασμός. Είναι άδικο για την ίδια την επέτειο. Αν δεν συμμετέχει ο κόσμος λόγω της πανδημίας, θα είναι μια αποτυχία.

---

²⁹⁴ Βλ. σελ. 216

²⁹⁵ Βλ. σελ. 217

Τώρα μιλάμε με την Εφορεία της Άρτας μήπως κάνουμε μια έκθεση στο Κάστρο της Άρτας, αλλά είναι σε εκκρεμότητα.

Ερώτηση 6. Τα αντικείμενα που επαναπατρίζετε, μπαίνουν μετά στη συλλογή του Μουσείου;

Απάντηση: Τα φωτογραφίζω, τα τεκμηριώνω και μετά πάνε στο Μουσείο.

Ερώτηση 7. Τι επισκεψιμότητα έχει το Μουσείο (πριν το 2020);

Απάντηση: Σκεφτείτε ότι τα μόνα έσοδα που έχει το Μουσείο είναι από τα εισιτήρια. Μπορούσα να πληρώνω για τα ενοίκια των κτηρίων στη Μητρόπολη και στον Δήμο, πλήρων τους 6 υπαλλήλους με αξιοπρεπείς μισθούς, μετά τα υπόλοιπα έξοδα και με όσα περίσσευαν επαναπάτριζα κειμήλια. Όλα αυτά ο κορονοϊός τα τίναξε στον αέρα. Συνεχίζω να πληρώνω τα ενοίκιά μου, δεν έχω κάνει καμία απόλυση και δεν ξέρω πόσο ακόμα θα αντέξω. Έχει πολλή επισκεψιμότητα.

Ερώτηση 8. Πραγματοποιείτε και εκπαιδευτικά προγράμματα στον χώρο;

*Απάντηση*²⁹⁶: Όχι, γιατί υπάρχει μια τρομερή πρακτική δυσκολία. Θέλω να επενδύσω σε αυτό το κομμάτι και γι' αυτό οι υπάλληλοι κάνουν ξεναγήσεις. Η αντικειμενική δυσκολία είναι το νησί. Όταν έρχονται, έχουν συγκεκριμένο πρόγραμμα και δεν μπορώ να τους αλλάξω τον αυστηρό προγραμματισμό. Πρέπει να προλαβαίνουν το καράβι.

Ερώτηση 9. Όταν το Μουσείο στεγαζόταν στον μεντρεσέ του Ασλάν Πασά, ήταν πιο εύκολα τα πράγματα; Και για ποιο λόγο επιλέξατε⁴ να αλλάξετε κτήριο;

Απάντηση: Όχι, παρόλο που δεν πλήρωνα α ενοίκιο. Το έχω ακόμα αυτό το κτήριο. Εκεί σκοπεύω να στεγάσω το Μουσείο Νεότερης Κεραμικής. Άλλαξα το κτήριο γιατί υπήρχαν προβλήματα. Η στέγη κατεστραμμένη, έπεφταν σοφάδες, έμπαιναν νερά. Και δεν μπορούσα να δώσω εκατομμύρια για να το φτιάξω. Ο Δήμος το είχε εντάξει σε ένα πρόγραμμα ΕΣΠΑ για την αποκατάσταση του κτηρίου αλλά δεν έχουμε ακόμα νεότερα για αυτό το θέμα. Αν ενταχθεί και αποκατασταθεί το κτήριο, εμένα η κεραμική μου θα είναι προς διάθεση δωρεάς στον Δήμο. Πρώτη φορά με ρωτάνε για τον μεντρεσέ και σας ευχαριστώ για αυτό.

---

²⁹⁶ Βλ. σελ. 217

Ερώτηση 10. Θεωρείτε ότι οι κάτοικοι των Ιωαννίνων στηρίζουν γενικά δράσεις που σχετίζονται με το οθωμανικό παρελθόν ή που διενεργούνται σε χώρους που εκπροσωπούν αυτό το παρελθόν; Γιατί;

Απάντηση: Νομίζω ότι είναι το ίδιο για όλη την Ελλάδα. Ακούγονται, βέβαια, «φωνές» που λένε «Γιατί το λέτε Ιτς Καλέ και δεν το λέτε ακρόπολη;» Κοιτάζετε, έχουμε κι εμείς στα Γιάννενα τις δικές μας αμαρτίες. Έχει σωθεί ένα μικρό παρελθόν, ανάμεσα στα μνημεία.

Ερώτηση 11. Εσείς έχετε αντιμετωπίσει προκλήσεις έως σήμερα ως ιδρυτής του συγκεκριμένου Μουσείου;

Απάντηση: Όχι. Έχω την αποδοχή και από την Περιφέρεια και από τον Δήμο και από τη Μητρόπολη. Γενικά, σε όλες μου τις εκδηλώσεις συμμετέχουν δήμαρχοι, μητροπολίτες, περιφερειάρχες κ.λπ.

Ερώτηση 12. Τι εκπροσωπεί για εσάς ως πολίτη αυτού του κράτους και ως συλλέκτη η «οθωμανική κληρονομιά»;

*Απάντηση*²⁹⁷: Είναι κομμάτι της εθνικής ιστορίας, που θα πρέπει να την αναδεικνύουμε και κυρίως να την ερμηνεύουμε. Τι σημαίνει να την ερμηνεύουμε; Παιδεία, παιδεία, παιδεία. Μόρφωση, μόρφωση, μόρφωση.

Ερώτηση 13. Ποια θεωρείτε ότι είναι η σημασία των οθωμανικών μνημείων σε μια ελληνική πόλη;

*Απάντηση*²⁹⁸: Κομμάτι της ιστορίας της πόλης. Δεν μπορούμε να σβήσουμε αυτό το κομμάτι της ιστορίας των οθωμανικών χρόνων. Αν μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε [τα μνημεία και την ιστορική περίοδο], δε θα είχαμε κανένα πρόβλημα. Θα λέγαμε ότι τα έφτιαξαν οι Ηπειρώτες τα τζαμιά στα Γιάννενα. Σκεφτείτε ότι οι Οθωμανοί ήταν 500 χρόνια στα Γιάννενα, τα οποία απελευθερώθηκαν το 1913. Τότε, γεννιόσουν και πέθαινες εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Ερώτηση 14. Πιστεύετε ότι τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει αλλαγές αναφορικά με την προστασία και ανάδειξη των οθωμανικών μνημείων από το κράτος;

---

²⁹⁷ Βλ. σελ. 284

²⁹⁸ Βλ. σελ. 287

*Απάντηση*²⁹⁹ : Πιστεύω ότι έχουν γίνει αλλά θα μπορούσαν να γίνουν και περισσότερα. Το κράτος επίσημα τα τελευταία 30 χρόνια έχει δείξει δείγματα πολιτισμού πολύ ευχάριστα.

Ερώτηση 15. Θεωρείτε ότι το ίδιο συμβαίνει και με τους Ο.Τ.Α.;

Απάντηση: Ναι, νομίζω το ίδιο. Γίνονταν πολλά με αυτά τα μνημεία. Το τζαμί στα Χανιά ήταν οίκος ανοχής. Η Μελίνα Μερκούρη το έκλεισε. Άλλο οθωμανικό μνημείο στη Θεσσαλονίκη ήταν σινεμά για ακατάλληλες ταινίες. Εδώ στα Γιάννενα ο τεκές τον δερβίσηδων, εγώ το θυμάμαι να λένε «μην κοιτάς εκεί, μην κοιτάς!». Τώρα δεν υπάρχει.

Ερώτηση 16. Ποια είναι η σκέψη σας για την πολιτική και τις δράσεις ευρωπαϊκών/διεθνών οργανισμών και φορέων, π.χ. ICOMOS, UNESCO, αναφορικά με την προστασία, ανάδειξη και αξιοποίηση της οθωμανικής κληρονομιάς;

*Απάντηση*³⁰⁰: Τα περισσότερα γίνονται με τα ΕΣΠΑ, με ευρωπαϊκά προγράμματα. Διότι μας έχουν πιέσει πολλές φορές για την κατάσταση των ιστορικών μνημείων.

Ερώτηση 17. Θεωρείτε ότι η διαχείριση ενός οθωμανικού μνημείου-μουσείου είναι ίδια με αυτή ενός βενετσιάνικου ή φραγκικού;

Απάντηση: Τώρα ναι. Στο παρελθόν κάνουμε ό,τι μπορούσαμε για να τα εξαφανίσουμε. Μετά το 1980 άρχισε το πνεύμα να αλλάζει. Δηλαδή στα Γιάννενα με 17 τζαμιά, έμειναν μόλις 4.

Ερώτηση 18. Θεωρείτε ότι υπάρχουν διαφορές στη διαχείριση των οθωμανικών μνημείων ανάμεσα στην πρωτεύουσα και τις υπόλοιπες ελληνικές πόλεις;

Απάντηση: Όχι. Τα ίδια γίνονται και στην Αθήνα.

Ερώτηση 19. Ποια θεωρείτε ότι είναι η πιο προφανής χρήση ενός οθωμανικού μνημείου; Σας δίνω μερικές απαντήσεις που είναι τεκμηριωμένες από τη ζωή (κατάστημα, ξενοδοχείο, μνημείο σε επανάχρηση πολιτιστική).

Απάντηση: Μνημείο σε επανάχρηση πολιτιστική. Αν και υπάρχει μια γενική οδηγία από την Ευρωπαϊκή Ένωση και εκεί πάτησε ο Ερντογάν και έκανε την Αγία Σοφία,

---

²⁹⁹ Βλ. σελ. 290

³⁰⁰ Βλ. σελ. 290

τζαμί. Η οδηγία είναι ότι οι λατρευτικοί χώροι μπορούν να επανέλθουν στην αρχική τους χρήση.

Ερώτηση 20. Με αφορμή αυτό που μόλις αναφέρατε, ποια είναι η άποψή σας για την επαναφορά ορισμένων οθωμανικών μνημείων, π.χ. τζαμιών, λουτρών, στην αρχική τους χρήση;

*Απάντηση*³⁰¹: Φοβάμαι ότι μπαίνουμε στην πολιτική μετά. Δηλαδή δεν μπορώ να φανταστώ το πολύ ωραίο μουσείο στο Μοναστηράκι, να δω τον ιμάμη πάνω και από κάτω 5.000 μουσουλμάνους. Και δεν το λέω ρατσιστικά. Είμαι υπέρ του να υπάρχει τζαμί στην Αθήνα. Υπάρχουν, όμως, επιφυλάξεις. Ανοίγουμε άλλα ζητήματα μετά.

Ερώτηση 21. Πώς βλέπετε την πραγματοποίηση εκδηλώσεων σε αυτούς τους χώρους; Έχετε να σχολιάσετε κάτι πάνω σε αυτό;

Απάντηση: Συμφωνώ απόλυτα. Και όχι μόνο εκδηλώσεις. Πρέπει να υπάρχουν πολιτιστικές εκδηλώσεις.

Ερώτηση 22. Πώς η πολιτιστική τους επανάχρηση ως μουσεία συμβάλλει στην ανάπτυξη και ανάδειξη της εκάστοτε περιοχής;

Απάντηση: Το βλέπω θετικά και αντικειμενικά. Διότι λειτουργώντας ένα οθωμανικό μνημείο ως μέρος του τουρισμού, λειτουργεί οικονομικά. Και έτσι αναδεικνύεται και η ιστορία του μνημείου και της περιοχής μέσα από την πολιτιστική δράση του ίδιου του μουσείου. Ό,τι συμβαίνει με ένα αρχαίο, βυζαντινό, χριστιανικό μνημείο, το ίδιο συμβαίνει και με ένα οθωμανικό. Δεν πρέπει να ξεχωρίζουμε το ένα από το άλλο.

Ερώτηση 23. Πώς θα μπορούσε ένα οθωμανικό μνημείο να αναδείξει την οθωμανική του πλευρά; Υπάρχουν παραδείγματα μουσειακών πρακτικών που να βοηθούν στην κατανόηση του οθωμανικού πολιτισμού; Ποια είναι αυτά;

Απάντηση: Περιοδικές εκθέσεις, συναυλίες, πολιτιστικές εκδηλώσεις. Υπάρχουν ένα σωρό πράγματα. Ο κόσμος θα μάθει έτσι την ιστορία της πόλης του. Όταν θα πάει σε ένα μουσείο μέσα σε ένα οθωμανικό μνημείο, θα μάθει ότι η πόλη του έχει και αυτή την ιστορία.

Ερώτηση 24. Πιστεύετε ότι στη σημερινή ελληνική κοινωνία υπάρχει μια ή περισσότερες «ματιές» για την οθωμανική κληρονομιά; Πώς θα το σχολιάζατε;

---

³⁰¹ Βλ. σελ. 293

*Απάντηση*³⁰²: Πιστεύω ότι τα πράγματα έχουν βελτιωθεί και δεν είναι όπως τον 20^ο αι. Για παράδειγμα, είχα απευθυνθεί στον Δήμο για την κορυφή του τζαμιού του Ασλάν Πασά, η οποία έπεσε. Τους έλεγα συνεχώς ότι θα φύγει, όπως και έγινε. Αν βλέπατε τα σχόλια των Γιαννιωτών στο ίντερνετ, ήταν φρίκη! Έλεγαν «αυτό που δεν μπορέσαμε να κάνουμε εμείς οι άχρηστοι, το έκανε ο καιρός», «κακώς δεν έπεσε όλος ο μιναρές», κ.α. Και τα έλεγαν άνθρωποι που έχουν μαγαζιά στο κέντρο, που ζουν από τον τουρισμό. Έχουμε εμείς αρχαιότητες; Τι έχουμε [στα Γιάννενα] για να δει κάποιος; Τα οθωμανικά μνημεία έχουμε. Και ρώτησα έναν «Αναρωτιέσαι γιατί οι τουρίστες έρχονται στα Γιάννενα; Έχουμε θάλασσα εμείς; Γι' αυτά τα μνημεία έρχονται.» και μου είπε ότι δεν το είχε σκεφτεί. Επομένως, και στερεότυπα και προκαταλήψεις υπάρχουν.

Ερώτηση 25. Θεωρείτε πως η λειτουργία ενός οθωμανικού μνημείου ως μουσείου μπορεί να αποτελέσει παράγοντα για την εξάλειψη ή μείωση των στερεοτύπων και προκαταλήψεων για την οθωμανική κληρονομιά;

Απάντηση: Όχι εξάλειψη, αλλά πιστεύω θα βοηθήσει. Εδώ στα Γιάννενα μορφωμένος άνθρωπος έλεγε «Να πετάξουμε στα σκουπίδια τη λέξη «Ιτς Καλέ» και να το κάνουμε «ακρόπολη». Και του είπα «Εγώ συμφωνώ μαζί σου. Αλλά αυτό να γίνει σταδιακά και να το κάνουμε σε όλες τις εκφάνσεις του». «Δηλαδή;», μου λέει. «Δηλαδή να γκρεμίσουμε και τα τέσσερα τζαμιά, να γκρεμίσουμε τα λουτρά, τον μεντρεσέ, τα κιόσκια, να τα γκρεμίσουμε όλα. Και φυσικά, να πεις στη μητέρα σου να μη σου ξαναφτιάξει μιάμ μπαϊλντί. Να μην αφήσουμε τίποτα. Να κάνουμε τα Γιάννενα, Πτολεμαΐδα. Μετά τι θα κάνουμε; Θα γκρεμίσουμε τις εκκλησίες; Θα γκρεμίσουμε οτιδήποτε εβραϊκό; Δε γίνονται αυτά!»

Συνέντευξη με κ. Τέτη Χατζηνικολάου:

Σε συζήτηση που σημειώθηκε πριν την έναρξη της συνέντευξης, συμφωνήθηκε να συζητήσουμε για τα οθωμανικά μνημεία, παίρνοντας ως μελέτη περίπτωσης το Τζαμί Τζισδαράκη.

---

³⁰² Βλ. σελ. 296-297

Ερώτηση 1. Κ. Χατζηνικολάου, πώς θα σχολιάζατε την επιλογή του Τζαμιού Τζισδαράκη για τη στέγαση του Μουσείου Ελληνικών Χειροτεχνημάτων το 1918, δεδομένου ότι το Εθνικό Ζήτημα βρισκόταν σε έξαρση;

Απάντηση: Με τον ιδρυτικό νόμο ορίζεται ότι το Μουσείο Ελληνικών Χειροτεχνημάτων θα στεγαστεί εκεί. Δεν παραχωρεί, όμως, τα καταστήματα στο ισόγειο. Δεν ξέρω γιατί δεν το έκανε. Ίσως επειδή ήταν εμπορικός δρόμος, για να μην κάνουν έξωση στους ανθρώπους εκεί; Δεν το γνωρίζω. Κι αυτό παραμένει έως σήμερα. Προσπαθούν (η εκάστοτε Διεύθυνση του Μουσείου) να τους διώξουν, αλλά δεν μπορούν. Κι έτσι, παραμένουν από τότε εκεί. Είναι καταστήματα τουριστικά, λαϊκής τέχνης, κ.λπ. Δεν είναι τυχαίο που εκείνη την περίοδο πάρθηκε η απόφαση να στεγαστεί εκεί το Μουσείο Ελληνικών Χειροτεχνημάτων. Πιθανόν, κάποια αντίληψη για τον οθωμανικό κόσμο· τον αλλάζουμε και βάζουμε μέσα τον ελληνικό. Εκεί πια γίνεται η μετάβαση και βάζουμε μέσα τα αντικείμενα της δικής μας παράδοσης. Εγώ να σας πω δεν είχα ασχοληθεί με το θέμα αυτό. Τώρα που το συζητάμε το βάζω σαν σκέψη. Πιθανόν επειδή ο Ελ. Βενιζέλος δε θα το έκανε έτσι τυχαία, επειδή έχουμε έναν τόπο λατρείας και συγκέντρωσης των Οθωμανών και τώρα τον κάνουμε δικό μας. Αν διαβάσετε τα άρθρα της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος, λέει ότι εμείς την λαϊκή τέχνη πρέπει να της δίνουμε και να χρονολογούμε την άνθησή της στην εποχή της Τουρκοκρατίας. Γίνεται η τέχνη της εποχής της Τουρκοκρατίας. Μπορείτε αυτό να το ερμηνεύσετε με τη σημερινή «ματιά», δηλαδή αν το δούμε με τα σημερινά μέτρα, είναι η τέχνη της Τουρκοκρατίας, η οποία στεγάζεται σε κτήριο της Τουρκοκρατίας. Δεν έχω βρει πουθενά όλα αυτά τα χρόνια να υπάρχει σε κάποιο αρχείο κάποιο σκεπτικό για αυτό. Εγώ το ερμηνεύω έτσι. Γιατί ο Ελ. Βενιζέλος ήταν στην αρχή της Εθνικής Ολοκλήρωσης τότε.

Ερώτηση 2. Εσείς πώς θα σχολιάζατε ως πρόεδρος του ICOM και με τη μακροχρόνια πορεία σας στο ΥΠΠΟΑ, την καταστροφή των μινωαρέδων;

*Απάντηση*³⁰³: Κοιτάζτε, όσα κατέρρευσαν και δεν τα ξαναέφτιαξαν, προφανώς θεωρήθηκε ότι εντάξει, δεν καταστρέψαμε το τζαμί, αλλά δεν το αποκαθιστούμε και πλήρως διότι δεν είναι της δικής μας κληρονομιάς. Δεν μιλάω για τα τωρινά. Αναφέρομαι στα παλαιότερα χρόνια. Από το 1975 και μετά, που έχουμε το άρθρο 24 στο Σύνταγμα, αλλάζει η νοοτροπία, έρχεται κόσμος από το εξωτερικό και

---

³⁰³ Βλ. σελ. 289

παρατηρούνται διαφορετικές νοοτροπίες. Επιπλέον, έχουμε τη Διακήρυξη του Άμστερνταμ, τον Χάρτη της Βενετίας που θέτει τις αρχές της προστασίας και αποκατάστασης μνημείων. Αυτές οι αρχές μεταλαμπαδεύονται μετά από την μεταπολίτευση και στην Ελλάδα και αλλάζει η νοοτροπία σιγά-σιγά. Παλαιότερα, νομίζω ότι η σκέψη που επικρατούσε ήταν η όχι ιδιαίτερη μέριμνα. Δηλαδή, υπήρχε η αντίληψη ότι δεν είναι δική μας κληρονομιά, άρα δεν πειράζει. Εμείς θα αποκαταστήσουμε, θα φροντίσουμε αυτά που είναι της δικής μας κληρονομιάς. Υπήρχε αυτή η τάση και αυτό γινόταν για να μη θυμόμαστε τις εποχές της κατάκτησης. Από το 1981-1982 και το 1985 και μετά, στον κύκλο των νέων επιστημόνων και με την πολιτική της Μελίνας Μερκούρη, επικράτησε κάτι άλλο. Θυμάμαι τώρα ένα περιστατικό, όταν είχα πρωτο-διοριστεί περίπου το '80-'81, ήταν όταν ένα κτήριο ιταλικής αρχιτεκτονικής στη Ρόδο, «Των Ρόδων», ήταν άδειο από χρήση και η Έφορος Αρχαιοτήτων Ρόδου, η κ. Φανή Δροσογιάννη, ζήτησε την κήρυξη του. Όταν αυτό έφτασε στα κεντρικά, εμείς προχωρήσαμε τις διαδικασίες αλλά δεν υπήρχε διάθεση καθώς υπερίσχυε η άποψη «Γιατί να προχωρήσει αυτό; Αφού δεν είναι δικής μας αρχιτεκτονικής». Δηλαδή υπήρχε αυτή η τάση και αυτό ήταν για να μη θυμόμαστε τις εποχές της κατάκτησης. Υπήρχε, δηλαδή, μια αδιαφορία. Αλλά αυτό λίγο-λίγο εξέλειπε. Από το 1985 και μετά, στον κύκλο των νέων επιστημόνων και σιγά-σιγά επικράτησε και από την πολιτική της Μελίνας Μερκούρη. Δηλαδή, όταν ήρθε [η Μελίνα], σταμάτησε τα πάντα, ξαναπήρε τους φακέλους που δεν είχαν χαρακτηριστεί και τους έστειλε πάλι Συμβούλιο. Από το 1982 αρχίζει μια αλλαγή νοοτροπίας. Ήταν και ο Τρίσης στο Υπουργείο, ο οποίος έζησε όλη του τη ζωή στην Ευρώπη. Η Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων άρχισε τότε να ενδιαφέρεται και για τα οθωμανικά. Μετά τον σεισμό του 1981 η Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων ανέλαβε την επισκευή στο Τζαμί Τζισδαράκη. Όλες τις αλλαγές τις βλέπουμε από το 1981-1982 με την Μελίνα και τον Τρίση που φέρνει ιδέες από το εξωτερικό. Εγώ αυτό που έζησα ήταν μια μικρή αδιαφορία, δηλαδή πρώτα τα δικά μας και μετά αυτά. Το 1964 έγινε ένα μεγάλο συνέδριο στη Βενετία, όποτε έχουμε και τον Χάρτη της Βενετίας. Ο Χάρτης βάζει τις αρχές της προστασίας και της αποκατάστασης των μνημείων. Αυτό είναι το Ευαγγέλιο. Το 1995 ορίζεται Ευρωπαϊκό Έτος Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς και γίνεται συνέδριο στο Άμστερνταμ, όπου έχουμε τη Διακήρυξη του Άμστερνταμ που συμπληρώνει και εξειδικεύει τον Χάρτη της

Βενετίας. Μιλάει για ολοκληρωμένη προστασία. Αυτές οι αρχές μεταλαμπαδεύονται μετά από την μεταπολίτευση και στην Ελλάδα και αλλάζει η νοοτροπία σιγά-σιγά.

Ερώτηση 3. Η ίδρυση του ελληνικού τμήματος του ICOM το 1983 και η συνολική του δράση έως σήμερα, θεωρείτε ότι συνέβαλε στην επανεξέταση του οθωμανικού παρελθόντος και γενικά του οθωμανικού πολιτισμού στα μουσεία;

Απάντηση³⁰⁴: Έπαιξε σημαντικό ρόλο. Έγινε προσπάθεια ίδρυσης το '70 αλλά δεν ολοκληρώθηκε. Και το '83 αρχίζει να συζητιέται η επιστροφή των Μαρμάρων του Παρθενώνα. Πηγαίνει στο εξωτερικό η Μελίνα Μερκούρη με τον Γιάννη Τζεδάκι για να συζητήσουν για αυτά τα θέματα και τους λένε ότι όλα αυτά γίνονται στο πλαίσιο του Διεθνούς Συμβουλίου Μουσείων. Γυρίζοντας, ο Γ. Τζεδάκις αναζήτησε τί είναι το ICOM. Συναντηθήκαμε γιατί είχα μεταφράσει το καταστατικό και αποφασίστηκε η ίδρυσή του το 1983. Ελλάδα δεν είχαμε μουσειολογία, μουσειογραφία και τέτοιες σπουδές. Τα γνωρίζουμε μόνο όσοι είχαμε γυρίσει από εξωτερικό. Όταν ιδρύθηκε και μετά έπαιξε σημαντικό ρόλο στη μεταφορά της ξένης εμπειρίας στην Ελλάδα στη μεταλαμπάδευση μουσειολογικών γνώσεων με συνέδρια, συναντήσεις.

Ερώτηση 4. Κατά την επαγγελματική σας διαδρομή τόσο στο ΥΠΠΟΑ όσο και στο ICOM, κληθήκατε να αντιμετωπίσετε προκλήσεις σε σχέση με τα οθωμανικά μνημεία;

Απάντηση: Όχι. Ήμουν τυχερή σε αυτό. Θέλω, όμως, να πω κάτι άλλο. Υπάρχουν αντιδράσεις από στενομυαλιά των λαογραφικών συλλόγων. Οι άνθρωποι που ασχολούνταν με τη λαογραφία, πίστευαν πολύ στην εθνική «συνέχεια», στην καθαρότητα, την παράδοση. Ήταν άνθρωποι λίγο συντηρητικοί, χωρίς να θέλω να τους κατηγορήσω. Όλοι οι άνθρωποι στον κύκλο των λαογραφικών σωματείων μπορεί να υπήρχε η άποψη εναντίον των οθωμανικών. Αυτό δεν ήταν εκφρασμένο, εγώ το συμπεραίνω από τον τρόπο που αντιμετώπιζαν την παράδοση. Εμείς πιστεύουμε ότι η παράδοση είναι μια δυναμική έννοια, προχωράει, εμπλουτίζεται και πάει μπροστά ενώ εκείνοι έλεγαν ότι είναι «η καθαρή μας παράδοση, που είναι αυτή, χωρίς χρονολογία, χωρίς τίποτα. Δεν πρέπει να τη νοθεύσουμε, κ.λπ.» Το ICOM, η πιστοποίηση των μουσείων, οι κώδικες δεοντολογίας, κ.λπ. άλλαξαν και την ισορροπία των ανθρώπων σιγά-σιγά.

---

³⁰⁴ Βλ. σελ. 289

Ερώτηση 5. Τί εκπροσωπεί για εσάς ως πολίτη αυτού του κράτους η «οθωμανική κληρονομιά»;

*Απάντηση*³⁰⁵: Πρόκειται για κομμάτι της ιστορίας μας. Πάντα πίστευα ότι την ιστορία μας τη δεχόμαστε, την ερμηνεύουμε και την ενσωματώνουμε από τη μια περίοδο στην άλλη. [Η οθωμανική κληρονομιά] είναι κομμάτι της κληρονομιάς μας, αναπόσπαστο.

Ερώτηση 6. Πιστεύετε ότι στη σημερινή ελληνική κοινωνία υπάρχει μια ή περισσότερες «ματιές» για την οθωμανική κληρονομιά;

*Απάντηση*³⁰⁶: Αν και έχει αλλάξει η νοοτροπία, πιστεύω ότι δεν έχει εκλείψει η «ματιά» που θεωρεί παρένθεση την οθωμανική περίοδο. Αυτό διαισθάνομαι. Σε περιοχές που η οθωμανική κληρονομιά παρέμεινε για καιρό, ενσωματώνεται. Ωστόσο, δεν μπορώ να αποκλείσω ότι σε κάποιες γενιές ή σε κάποιους άλλους, υπάρχει η «ματιά» της αδιαφορίας.

Υποερώτηση: «Ματιά» προκαταλήψεων και στερεοτύπων θα λέγατε ότι υπάρχει;

Απάντηση: Μπορεί. Αλλά όσο πάει αυτό και μειώνεται.

Ερώτηση 7. Θεωρείτε πως η λειτουργία ενός οθωμανικού μνημείου ως μουσείου μπορεί να αποτελεί παράγοντα εξάλειψης ή μείωσης των στερεοτύπων και προκαταλήψεων που υπάρχουν για την οθωμανική κληρονομιά;

*Απάντηση*³⁰⁷: Πιστεύω πως ναι και το βλέπω να γίνεται σιγά-σιγά. Έχουμε πολλά παραδείγματα. Το ευρύ κοινό μπορεί να προσεγγίσει διαφορετικά το οθωμανικό στοιχείο αν σε αυτά δει κάτι από την καθημερινή του ζωή, να δει ότι αυτά έχουν κι άλλες χρήσεις και τα ενσωματώνουμε στην καθημερινότητά μας. Το βλέπω και από το Τζαμί Τζισδαράκη, που οι εκδηλώσεις σε αυτό παίζουν σημαντικό ρόλο. Να γίνεται μια φορά το μήνα μια εκδήλωση μουσική, να μπαίνει ο κόσμος και λίγο-λίγο να ενσωματώνεται καλύτερα.

Υποερώτηση: Δηλαδή, αυτές οι εκδηλώσεις παίζουν σημαντικό ρόλο για αυτόν τον σκοπό;

---

³⁰⁵ Βλ. σελ. 284-285

³⁰⁶ Βλ. σελ. 297

³⁰⁷ Βλ. σελ. 298

Απάντηση: Ναι, βέβαια!

Συνέντευξη με κ. Κλεοπάτρα Εξάρχου:

Ερώτηση 1. Κ. Εξάρχου, πόσα χρόνια είστε υπεύθυνη του Δημοτικού Εθνογραφικού Μουσείου (Τζαμί του Ασλάν Πασά);

Απάντηση: Από το 1986.

Ερώτηση 2. Σε προηγούμενη συζήτησή μας (2019), μου είχατε αναφέρει ότι εσείς επιμεληθήκατε την έκθεση του Δημοτικού Εθνογραφικού Μουσείου σε συνεργασία με την κ. Νατάσα Πουλογιάννη (αρχιτέκτονας). Ποιος είναι ο στόχος της έκθεσης;

*Απάντηση*³⁰⁸: Όσον το δυνατόν τεκμηριωμένη παρουσίαση των τριών κοινοτήτων (Εβραϊκή, Μουσουλμανική, Χριστιανική) που συνυπήρχαν στα Ιωάννινα. Η έκθεση στο Τζαμί του Ασλάν Πασά πραγματοποιήθηκε μεταξύ του 1987 και του 1989. Υπάρχει έλλειψη σχετικού αρχειακού υλικού από εκείνη τη χρονική περίοδο. Όσο για τη διάταξη των αντικειμένων, αυτή έγινε χωρίς συγκεκριμένο σχεδιασμό.

Ερώτηση 3. Σε ποιους απευθύνεται το Μουσείο;

Απάντηση: Σε απλούς επισκέπτες(όλων των ηλικιών),σε ερευνητές, σε μαθητές και σε φοιτητές.

Ερώτηση 4. Τί επισκεψιμότητα έχει το Δημοτικό Εθνογραφικό Μουσείο;

Απάντηση: Την επισκέπτονται περίπου τριάντα χιλιάδες (30.000) άτομα κάθε χρόνο.

Ερώτηση 5. Έχουν πραγματοποιηθεί αξιολογήσεις σχετικά με τη λειτουργία του Τζαμιού του Ασλάν Πασά ως μουσειακού χώρου; Αν όχι, προβλέπεται στο μέλλον να πραγματοποιηθούν ανάλογες αξιολογήσεις;

Απάντηση: Δεν έχουν πραγματοποιηθεί γιατί είναι δεδομένη η χρήση του από το 1935.

---

³⁰⁸ Βλ. σελ. 204

Ερώτηση 6. Πραγματοποιούνται εκδηλώσεις, εκπαιδευτικά προγράμματα, περιοδικές εκθέσεις στο Τζαμί του Ασλάν Πασά; Αν ναι, ποιες είναι αυτές;

Απάντηση: Πραγματοποιούνται εκδηλώσεις στο πλαίσιο του Διεθνούς Φεστιβάλ Φωτομετρίας, εκπαιδευτικά προγράμματα για μαθητές Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Ωστόσο, δε γίνονται προς το παρόν περιοδικές εκθέσεις στο χώρο.

Ερώτηση 7. Το κοινό συμμετέχει ενεργά σε αυτές τις εκδηλώσεις/δράσεις; Αν όχι, ποιοι είναι οι λόγοι που δεν το επιτρέπουν;

Απάντηση: Το κοινό συμμετέχει ενεργά.

Ερώτηση 8. Θεωρείτε ότι μέσω της επίσκεψης μπορεί να κατανοήσει ο επισκέπτης την προηγούμενη χρήση του χώρου; Με ποιόν τρόπο (κτήριο, εποπτικό υλικό, κ.λπ.);

Απάντηση: Ο επισκέπτης κατανοεί τη χρήση του χώρου επειδή πραγματοποιούνται ξεναγήσεις/ενημερώσεις (ομαδικές-ατομικές).

Ερώτηση 9. Υπάρχουν μελλοντικά σχέδια για το συγκεκριμένο μνημείο-μουσείο, αναφορικά με την έκθεση, τη λειτουργία του, κλπ.; Αν ναι, ποια είναι αυτά; Αν όχι, ποιοι είναι οι ανασταλτικοί παράγοντες;

Απάντηση: Υπάρχει μελλοντικός σχεδιασμός για όλο το κτηριακό συγκρότημα συμπεριλαμβανομένου του περιβάλλοντα χώρου και μουσειολογικός σχεδιασμός, τα οποία έχουν ενταχθεί στο ΕΣΠΑ.

Ερώτηση 10. Ο Μεντρεσές του Βελή Πασά είναι σήμερα κλειστός για το κοινό. Ωστόσο, στέγαζε το Μουσείο της Εθνικής Αντίστασης. Γνωρίζετε ποιος/ ποια είχε επιμεληθεί την έκθεση και ποιος ήταν ο στόχος αυτής;

Απάντηση: Η επιμέλεια της έκθεσης πραγματοποιήθηκε από εμένα. Στόχος της έκθεσης ήταν η ανάδειξη στοιχείων που τεκμηριώναν ιστορικά και επιστημονικά την ύπαρξη και τη δράση της Εθνικής Αντίστασης στην Ήπειρο και γενικότερα στην Ελλάδα.

Ερώτηση 11. Γνωρίζετε για ποιους λόγους έπαυσε η λειτουργία του Μεντρεσέ; Υπάρχει ενδεχόμενο επαναλειτουργίας του;

Απάντηση: Η λειτουργία του Μεντρεσέ ως Μουσείου έπαυσε εξαιτίας της έλλειψης προσωπικού γιατί πρώτα λειτουργούσε σε συνεργασία με το γραφείο Εθνικής Αντίστασης που συστεγαζόταν. Δε γνωρίζω αν υπάρχει στόχος επαναλειτουργίας του.

Ερώτηση 12. Ποια είναι η σημασία του Τζαμιού του Ασλάν Πασά και του Μεντρεσέ του Βελή Πασά για την πόλη των Ιωαννίνων;

Απάντηση: Έχουν συνδεθεί με την ιστορία της πόλης των Ιωαννίνων.

Ερώτηση 13. Έχετε αντιμετωπίσει προκλήσεις ως υπεύθυνη του συγκεκριμένου μνημείου-μουσείου; Κι αν ναι, τί είδους προκλήσεις ήταν αυτές και από πού προέρχονταν;

Απάντηση: Καμιά πρόκληση.

Ερώτηση 14. Θεωρείτε ότι οι κάτοικοι των Ιωαννίνων στηρίζουν γενικά δράσεις που σχετίζονται με το οθωμανικό παρελθόν;

Απάντηση: Δεν υπήρξε ποτέ πρόβλημα.

Ερώτηση 15. Τί εκπροσωπεί για εσάς ως πολίτη αυτού του κράτους και υπεύθυνη ενός οθωμανικού μνημείου-μουσείου, η «οθωμανική κληρονομιά»;

*Απάντηση*³⁰⁹: Αποτελεί ένα καίριο τμήμα της Ελληνικής Ιστορίας συνδεδεμένο με το κοινωνικό γίνεσθαι για πολλούς αιώνες και μάλιστα στην περιοχή μας που οι δύο εθνότητες συνυπήρξαν αρμονικά.

Ερώτηση 16. Ποια θεωρείτε πως είναι η σημασία των οθωμανικών μνημείων σε μια ελληνική πόλη;

*Απάντηση*³¹⁰: Αποτελούν ιστορικό, κοινωνικό και θρησκευτικό στοιχείο του παρελθόντος της.

---

³⁰⁹ Βλ. σελ. 285

Ερώτηση 17. Ποια θεωρείτε ότι είναι η πιο προφανής χρήση ενός οθωμανικού μνημείου; Σας δίνω μερικές απαντήσεις που είναι τεκμηριωμένες από τη ζωή (κατάστημα, ξενοδοχείο, μνημείο σε επανάχρηση πολιτιστική).

*Απάντηση*³¹¹: Πιστεύω πως η καταλληλότερη χρήση θα ήταν ως μνημείο του εαυτού του.

Ερώτηση 18. Πώς η πολιτιστική επανάχρηση αυτών των μνημείων ως μουσείων συμβάλλει στην ανάπτυξη και ανάδειξη της εκάστοτε περιοχής;

Απάντηση: Στην επίσκεψη πολιτών από αντίστοιχες θρησκευτικά περιοχές κατά πρώτον και γενικότερα προωθεί περισσότερο τουριστικά και πολιτιστικά την περιοχή που δεν υπόκειται σε ιδιαιτερότητες.

Ερώτηση 19. Ποια είναι η άποψή σας για την επαναφορά ορισμένων οθωμανικών μνημείων, π.χ. τζαμιών, λουτρών, στην αρχική τους χρήση;

*Απάντηση*³¹²: Όσον αφορά στα λουτρά η άποψη μου είναι θετική, ενώ στα θρησκευτικά μνημεία η επαναφορά τους είναι θέμα πολιτικής απόφασης (τοπικής, κρατικής).

Ερώτηση 20. Θεωρείτε πως θα ήταν πρακτικά εφικτή και ιδεολογικά αποδεκτή από την ελληνική κοινωνία και την κρατική διοίκηση η διττή λειτουργία ενός οθωμανικού μνημείου, π.χ. να λειτουργεί ένας χώρος του ως μουσείο και ο υπόλοιπος ως λουτρό ή τζαμί; Γιατί;

Απάντηση: Όχι γιατί αντίκειται σε κοινωνικούς και θρησκευτικούς λόγους.

Ερώτηση 21. Πώς βλέπετε ως πρακτική την πραγματοποίηση εκδηλώσεων σε αυτούς τους χώρους; Έχετε να σχολιάσετε κάτι πάνω σε αυτό;

Απάντηση: Είναι θετική η άποψη μου με τον όρο της ιδιαίτερης προσοχής των μνημείων.

---

³¹⁰ Βλ. σελ. 287

³¹¹ Βλ. σελ. 294

³¹² Βλ. σελ. 294

Ερώτηση 22. Πιστεύετε ότι τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει αλλαγές αναφορικά με την προστασία, διαχείριση και αντιμετώπιση των οθωμανικών μνημείων από το κράτος; Αν ναι, από ποια χρονική περίοδο και τί είδους αλλαγές θεωρείτε ότι έγιναν; Θα θέλατε να αναφέρετε κάποιο/-α παράδειγμα/-τα;

Απάντηση: Η προστασία υπήρχε πάντοτε και αφορούσε στη γενικότερη αντιμετώπιση όλων των μνημείων της χώρας μας.

Ερώτηση 23. Πιστεύετε ότι τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει αλλαγές αναφορικά με την προστασία, διαχείριση και αντιμετώπιση των οθωμανικών μνημείων από τους Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης (Ο.Τ.Α.); Αν ναι, από ποιά χρονική περίοδο και τί είδους αλλαγές θεωρείτε ότι έγιναν; Θα θέλατε να αναφέρετε κάποιο/-α παράδειγμα/-τα;

Απάντηση: Η προστασία υπήρχε και υπάρχει σχετικά και με τα οθωμανικά μνημεία της περιοχής μας [Ιωάννινα].

Ερώτηση 24. Θεωρείτε ότι η πολιτική που ακολουθείται από το κράτος είναι επαρκής για την προστασία και αξιοποίησή τους; Θα προτεινάτε κάτι περαιτέρω;

*Απάντηση*³¹³: Η πολιτική βούληση υπάρχει αλλά στερούμεθα επαρκών οικονομικών πόρων που αφορούν στη συντήρησή τους.

Ερώτηση 25. Θεωρείτε ότι η πολιτική που ακολουθείται από τον εκάστοτε Ο.Τ.Α. είναι επαρκής για την προστασία και αξιοποίησή τους; Θα προτεινάτε κάτι περαιτέρω;

Απάντηση: Προτείνω επαρκή χρηματοδότηση.

Ερώτηση 26. Ποια είναι η σκέψη σας για την πολιτική και τις δράσεις ευρωπαϊκών/διεθνών οργανισμών και φορέων, π.χ. ICOMOS, UNESCO, αναφορικά με την προστασία, ανάδειξη και αξιοποίηση της οθωμανικής κληρονομιάς;

*Απάντηση*³¹⁴: Στερούμεθα παντελώς κονδυλίων μικρές πόλεις που αγωνίζονται να τα συντηρήσουν ιδίοις πόροις.

---

³¹³ Βλ. σελ. 292

Ερώτηση 27. Από την εμπειρία και τις γνώσεις σας, θεωρείτε ότι η διαχείριση ενός οθωμανικού μνημείου – μουσείου είναι ίδια με αυτή ενός βενετσιάνικου ή φραγκικού; Εντοπίζονται διαφορές; Κι αν ναι, σε ποιά σημεία;

Απάντηση: Η διαχείριση ενός οθωμανικού μνημείου – μουσείου γίνεται βάσει αναγκών και όχι ιστορικής προέλευσης.

Ερώτηση 28. Κατά τη γνώμη σας, υπάρχουν διαφορές στη διαχείριση των οθωμανικών μνημείων ανάμεσα στην πρωτεύουσα και τις υπόλοιπες ελληνικές πόλεις;

Απάντηση: Πολύ μεγάλες και αφορούν πάντα τη χρηματοδότηση.

Ερώτηση 29. Πώς θα μπορούσε ένα οθωμανικό μνημείο να αναδείξει την οθωμανική του πλευρά; Υπάρχουν παραδείγματα μουσειακών πρακτικών που να βοηθούν στην κατανόηση του οθωμανικού πολιτισμού;

Απάντηση: Δεν το γνωρίζω.

Ερώτηση 30. Πιστεύετε ότι στη σημερινή ελληνική κοινωνία υπάρχει μια ή περισσότερες «ματιές» πάνω στην οθωμανική κληρονομιά; Πώς θα το σχολιάζατε;

Απάντηση: Δεν το έχω διαπιστώσει, σχετικά με ό,τι διαχειριζόμαστε εμείς.

Ερώτηση 31. Θεωρείτε πως η λειτουργία ενός οθωμανικού μνημείου ως μουσείου μπορεί να αποτελέσει παράγοντα για την εξάλειψη των στερεοτύπων και των προκαταλήψεων που υπάρχουν για την οθωμανική κληρονομιά;

Απάντηση: Είναι βασικός παράγων εξάλειψης στερεοτύπων που αφορούν όμως το τοπικό πολιτισμικό επίπεδο.

---

³¹⁴ Βλ. σελ. 292

- 🏰 Φεπιχιέ Τζαμί
- 🏰 Τζαμί Τζισταράκη - Tzistarakis Mosque
- 🏰 Μεντρεσές Αθηνών
- 🏰 Το Λουτρό των Αέρηδων
- 🏰 Κρήνη του Χασεκή
- 🏰 Emir Zade Mosque Chalkida
- 🏰 Κάστρο Καράμπαμπα
- 🏰 Πέντε Βρύσες των Ευζώνων
- 🏰 Βρύση της Αρετής
- 🏰 Τρίχινο Γεφύρι
- 🏰 Κάστρο της Λαμίας
- 🏰 Βρύση Τσαμπαλά
- 🏰 Βρύση Σουλεϊμάν ή Παζαρόβρυση
- 🏰 Κάστρο Αντιρρίου ή Καστέλι της Ρούμελης
- 🏰 Φρούριο Ακτίου (Aktion Fortress)
- 🏰 Κάστρο Γρίβα
- 🏰 Κάστρο Αγίου Γεωργίου Πλαγιάς
- 🏰 Φεπιχιέ Τζαμί ή Τζαμί του Λιμανιού
- 🏰 Οθωμανικά Λουτρά
- 🏰 Αρχοντικό Τζαβέλλα
- 🏰 Βουλευτικό
- 🏰 Φραγκοκκλησιά

Εικόνα 36. Χάρτης με οθωμανικά μνημεία, μνημεία-μουσεία που δημιουργήθηκε στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας

 Οικία Μίσιου

 Πύργος Κούλια

 Γέφυρα Κόνιτσας ή Αωού

 Γεφύρι Πλάκας

Γέφυρα Τύμφης ή του Νούτσου
ή του Κόκκορη

 Γεφύρι Πλακίδα (Καλογερικό)

 Kíafa Castle, Κάστρο Κιάφας

 Τζαμί Σουλεϊμάν

 ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΛΗ ΠΑΣΑ

 Φεϋζούλ τζαμί

 Τζαμί Φαΐκ Πασά ή Ιμαρέτ

 Χάνι Καμσιόκας

 Αρχοντικό Χάμκως

 Οικία Χουσεϊν Μπέη

 Χάνι Λεύκας ή Κουτσελιού

 Γενί Τζαμί Λάρισας

 Μπεζεστένι Λάρισας

Οθωμανικό Τελωνείο
Ελασσόνας

 Τζαμί Ελασσόνας

 Τεκές Χασάν Μπαμπά

 Λουτρό Τυρνάβου

 Τεκές Ντουρπαλί Σουλτάν

Οθωμανικό Τέμενος Οσμάν
Σάχ

Στρατώνες Τρικάλων ή
Δικαστικό Μέγαρο

Οθωμανικός Στρατώνας
Σούρπης - Κισιάς

 Αλκαζάρ (Χαμζά Μπέη Τζαμί)

 Ροτόντα

 Γενί Τζαμί

 Αλατζά Ιμαρέτ

 Μπέη χαμάμ

 Αίγλη Γενί Χαμάμ

 Μεντρεσές ή "Φυλακές
Λεονάρδου"

"Τριανόν" ή Παλαιό Τζαμί της
Πλατείας Συντάγματος

 Άγιος Κωνσταντίνος

 Τέμενος Ακροκορίνθου

 Κρήνη Χατζή Μουσταφά

 Φρούριο του Ρίου

Τέμενος Κάστρου
Μονεμβασιάς

 Λουτρό Φρουρίου Ρίου

Υδραγωγείο Νιόκαστρου
Πύλου

 Νιόκαστρο Πύλου

Τέμενος Νιόκαστρου ή Ναός
Μεταμόρφωσης του Σωτήρος

Οθωμανική Κρήνη Πίσω
Ρούγας

 Κρήνη κάστρου

 Τζαμί Ασλάν Πασά

 Τζαμι Φετιχέ

 Μεντρεσές Ασλάν Πασά

 "Μαγειρείο" Ασλάν Πασά

 Λουτρό Κάστρου

 Τάφος Αλή Πάσα

 Βιβλιοθήκη Κάστρου

 Κάστρο Ιωαννίνων

Σουφαρί σαραί ή Μέγαρο
Σουφαρήδων

 Τζαμί Καλού Τσεσμέ

 Πυριτιδαποθήκη

 «Μαγειρεία»

 Συγκρότημα Βελή Πασά

 Οχυρώσεις Μπιζανίου

Συγκρότημα 8ης Μεραρχίας
Ιωαννίνων

Κονάκι Μπέη Σεκεριά ή
Σεκεριαδάκη

Κτήριο «Bon Marché»

Κονάκι Μιρτζά Εφέντη - Ιταλική
Σχολή Αρχαιολογίας

Τέμενος του Κιουτσούκ Χασάν
(ή Γιαλί τζαμί)

Στρατιωτικό Νοσοκομείο (ή
Νομαρχία Χανίων)

Φρούριο Ιντζαδίν

Κάστρο Κουλές Σπανιάκου

Τεκές Μεβλεβήδων
Δερβίσηδων

Μιναρές του τζαμιού του
σουλτάνου Ιμπραήμ ή
Χουνκιάρ τζαμί - Άγιος
Νικόλαος

Τζαμί Κάρα Μούσα Πάσα

Διοικητήριο (ή Νομαρχία
Ρεθύμνου)

Οθωμανικό Σχολείο

Κρήνη Έξω Μουλιανών

Μεγάλη και Μικρή κρήνη
Βόιλας

Πύργος του Τζεν Αλή

Οθωμανικό τέμενος και κρήνη
Ιεράπετρας

Οικίες της πόλης του Ρεθύμνου

Τζαμί Βελή Πασά

Τέμενος του σουλτάνου
Ιμπραήμ

Συγκρότημα Γαζή Ντελί
Χουσεΐν Πασά-Ωδείο Ρεθύμνου

Ιστορικό Μουσείο Κρήτης

Τσαρσί Χαμάμ

Μετζιπέ τζαμί

Νεκροταφείο Καρά Αλή

Κρήνη Μελέκ Πασά ή
«Καινούρια Βρύση»

Τέμενος Σουλεϊμάν

Ιμπραήμ Πασά τζαμί

Τέμενος Ρετζέπ Πασά

Μουσταφά τζαμί

Χαμζά Μπέη τζαμί

Μεχμέτ Αγά Τζαμί

Σιντριβαν Τζαμί

Τέμενος Αλή Χιλμί Πασά

Εκκλησία Άγιοι Απόστολοι

Συγκρότημα Μουράτ Ρεΐς

Γενί χαμάμ

Βιβλιοθήκη Χαφίζ Αχμέτ Αγά

Gazi Hasan Paşa Camii

Ντεφτερντάρ τζαμί

Τζαμί Ατίκ

Τέμενος του Μορούκ

Το Μαυσωλείο του Χατζή
Πασά

Λουτρό «Αποθήκη του
Αλατιού»

Οικία Τοπσούμπαση Αγά

Εφκάφι

Βεζίρ Τζαμί-Ιερός Καθεδρικός
Ναός Αγίου Τίτου

Τεκές Τριών Ανδρών

Κισλάς των Γερλήδων
Γενιτσάρων ή Παναγία
Ακρωτηριανή (Καπνεκοπήριο)

Κρήνη Γενιτσάρ Αγά

Σεμπίλ του Χατζή Ιμπραήμ Αγά

Κρήνη Φιντίκ Πασά

Κρήνη Χανιαλή

 Λουλουδάδικα (Γιαχουντί Χαμάμ)

 Λουτρά Φοίνιξ

 ΔΙΟΙΚΗΤΗΡΙΟ Θεσσαλονίκης

 Τελωνείο λιμένος Θεσσαλονίκης

 Μπεζεστένι (Σκεπαστή Αγορά)

 Παλαιά Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ. ή Δημόσια Προπαρασκευαστική Σχολή

 Δημοτικό Νοσοκομείο ή Γενικό Νοσοκομείο "Ο Άγιος Δημήτριος"

 Μουσείο Ύδρευσης - ΕΥΑΘ ή Αντλιοστάσιο Οθωμανικής Εταιρείας Υδάτων

 Έπαυλη (Βίλα) Χαφίζ Μπέη ή Σχολή Τυφλών

 Έπαυλη (Βίλα) Γουσουφ και Αχμέτ Καπαντζή

 Έπαυλη (Βίλα) Σεϊφουλάχ Πασά ή Βίλα Μορντώχ

 Έπαυλη (βίλα) Αχμέτ Καπαντζή

 Άνω Πόλη Θεσσαλονίκης - Συστάδα κατοικιών

 Κατοικία Αμπντουραχμάν ή Καρίπειο

 Κάστρο Καβάλας

 Ιμαρέτ - Imaret Hotel

 Καμάρες, Καβάλα

 Κονάκι Μωχάμεντ Αλή Πασά

 Τζαμί και μεντρεσές Χαλίλ μπέη

 Ιερός Ναός Αγίου Νικολάου - Τζαμί Ιμπραήμ Πασά

 Ζιντζιρλί Τζαμί

 Τζαμί Μεχμέτ Μπέη ή «Αγία Σοφιά»

 Αρχαιολογικό Μουσείο Μπεζεστένι

 Διοικητήριο Σερρών

 Τζαμί Μουσταφά Μπέη

 ΜΑΥΣΩΛΕΙΟ ΓΑΖΗ ΕΒΡΕΝΟΣ

 Τουρμπές Αχμέτ Μπέη

 Ο πύργος του ρολογιού

 Ορτά Τζαμί

 Δίδυμα Λουτρά του Σινάν του Αλατά

 Μεντρεσέ Τζαμί

 Μεντρεσές Αχμέτ Πασά

 Τεκές Κιουτουκλού Μπαμπά

 Γέφυρα Πολύανθου

 Εκκλησιαστικό Μουσείο, Ιμαρέτ (πτωχοκομείο)

 Γενί Τζαμί

 Τέμενος Μεχμέτ Α' (Βαγιαζήτ) Διδυμοτείχου

 Μικρό Τέμενος

 Γενί Τζαμί Μυτιλήνης

 Φρούριο Σιγρίου

 Δικαστικό Μέγαρο Μυτιλήνης

 Κρήνες Μήθυμνας

 Χαμάμ Μήθυμνας

 Αρχοντικό Χαλίμ Μπέη

 Βαλιδέ Τζαμί

 Συγκρότημα Σάρλιτζα